

F. BOYNAZAROV

QADIMGI DUNYO TARIXI

*Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan oliy o'quv yurtlari uchun darslik
sifatida tavsiya etilgan*

**TOSHKENT
ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI XALQ MEROSI NASHRYOTI
2004**

KIRISH

Insoniyat o'zining qadimgi tarixiga hamma vaqt qiziqish bilan qarab kelgan. Bu davrni biz antiq dunyo deb ataymiz. Antiq dunyoda yashagan bobokalonlarimiz hayotiga har birimiz qiziqish bilan qaraymiz. Tabiiyki, ular o'z tili, adabiyoti, san'ati va madaniyatiga ega bo'lgan.

Atokli olimlardan X. Korog'li, N. Mallaev, A. Alimuhamedovning ta'kidlashicha, madaniyatning asl beshigi sharq mamlakatlari bo'lgan, dastlabki adabiy yodgorliklar avvalo Misr, Eron, Xitoy, Hindiston, Bobil (Vaviloniya) kabi mamlakatlarda yaratilgan.

Markaziy Osiyoning antik davrlariga oid adabiyot yodgorliklaridan atigi birikki nusxasi saklanib qolganda edi, bugungi avlodlarimiz qalbi olam-olam quvonch va faxriftxor hissi bilan to'lib-toshgan bo'lardi. Afsuski, bebaho antik yodgorliklar Markaziy Osiyo adabiyotida saqlanib qolmagan. So'g'diyonaning vntik davrlarida yashagan bobokalonlarimiz hayoti bilai arxeologik qazilmalar orqali tanishmiz, xolos. Bu noyob topilmalar uzoqtarixning zalvsurli hodisalaridan darak beradi. Biz ularning shakli, go'zalligi va hokazo jihatlariga qarab xulosalar chiqaramiz. Antik davrlarda bizda muhtasham shaharlar bo'lganligi, madaniyat va san'at gullab-yashnaganligini faraz qilamiz. Bu qadimiy yodgorliklar biz uchun bebaho boylikdir. Bu boylikning qiymati pul yoki oltin bilan o'lchanmaydi, ular qadimiy bo'lganligi uchun ham bebahodir. Axir, bu yodgorliklar antik ajdodlarimiz bilan tengdosh, ularning qo'li tekkan.

Biroq, antik davrlarni o'rganishimizda yolg'iz bu arxeologik qazilmalar kifoya qilmaydi, faqat ularning o'zi bilangina qanoatlanmaymiz. Bu qadim topilmalar g'oyat go'zal va qanchalik noyob bo'lmasin, biz ularning faqat tashqi shakliga qarab fikrlaymiz, taxmin yuritamiz.

Biz antik davrlarda yashagan bobokalonlarimizning timsoliy shaklini emas, jonli hayotini ko'rgimiz, ular bilan dardlashgimiz keladi. Bobokalonlarimiz qanday kishilar bo'lgan, ular o'z vatanini qanday sevishgan, bosqinchi dushmanlarga qarshi qanday kurashganlar?.. Mana shularni batafsil bilsak edi. Hozirgi daryolar, shaharlar, tog'lar antik davrda ham xuddi shunday bo'lganmi, ularni o'z ko'zimiz bilan ko'rsak deymiz. Buning imkoni bormi? Axir, bu hakda hech bir yozma manbaga ega emasmiz-ku? To'g'ri, antik So'g'diyonadan bizga yozma «guvoh» etib kelma gan. Qadim ajdodlarimiz haqida «so'zlovchi» shaharlarning qoldiqlari, go'zal san'at obidalari, bebaho arxeologik topilmalar qolgan, xolos.

Biz avlodlar qalbini bir bebaho boylik o'ziga asir etadi. Bu qadim So'g'dmyona haqida hikoya qiluvchi grek va Rim adabiyoti namunalaridir. Ularni varaklasak, Markaziy Osiyo xalklarining og'zaki ijodiyoti juda qadim zamonlardayoq o'ziga xos ravishda rivojlanganligining guvohi bo'lamiz. Bunday og'zaki ijod namunalari bo'lmish «To'maris» afsonasi Gerodotning1 «Tarix» asaridan, «SHiroq» afsonasi esa Polienning «Harbiy hiylalar» kitobidan salmoqli o'rin egallagan. «Greklar o'zlarining go'daklik davrlari bilan, kishilikning mukammal va mumtoz namoyandalari sifatida, butun kishilik jamiyatining go'zallik davrini ifoda qiladilar. Gomer (Homer) dostonlarini o'qirkan, kishilik dunyosi o'zining porloq go'daklik (faqat greklarnikini emas) davrini xotirlaydi»,

deb yozgan edi ulug' rus tanqidchisi V. G. Belinskiy. Haqiqatning asl ifodasiga ega bo'lgan bu so'zlar insoniyatning go'daklik davrini kuylovchi Gomer asarlari naqadar bebaho ekanligini tasdiqlaydi. Hamma xalqlarning go'daklik davri bir-biriga o'xshash holda kechgan. SHuning uchun ham faqat o'zimizning emas, o'zga xalqlarning antik davrlariga ham qiziqish bilan qaraymiz. Gomer dostonlarida tasvirlangan voqealar bizga yaqindan tanishdek, ular go'yo tariximiz haqida hikoya qilayotgandek tuyuladi. Jahonda grek adabiyotidan ma'naviy oziq olmagan bironta adabiyot topilmasa kerak.

Antik dunyoning badiiy go'zalligiga asos solgan Gomer ijodigina emas, shu bilan birga, Esxil, Sofokl, Evripid va Aristofan kabi so'z san'atkorlarining nodir adabiyot durdonalari ham bitmas-tuganmas badiiy estetik zavq manbaidir. Gesiod, Gerodot, Fukidid, Ksenofont kabi tarixiy nasrni go'zal sahifalar bilan boyitgan ulug' iste'dod-larning mo''tabar nomlari ham biz uchun g'oyat qimmatlidir. Bu adiblarning asarlarida antik o'tmishning o'ziga xos qirralarini kuzatamiz.

Antik dunyoning yana bir go'zal badiiy sahifasi bo'lmish Rim adabiyoti ham yunon adabiyotidan oziq olib, uning ta'sirida rivojlandi, Gerodotning eramizdan avvalgi V asrda, Poliennning eramizdan ilgari II asrda yashaganligini eslasangiz, O'rta Osiyoda og'zaki ijod qadim davrlardayoq rivojlanganligining guvohi bo'lasiz. «To'maris» afsonasidagi Eron shohi Kir (eramizdan ilgarigi 559—529 yil), «SHiroq» afsonasidagi Doro I (eramizdan avvalgi 521—489 yil)ning yashab o'tgan davrini nazarda tutib, bu afsonalar shu yillar atrofida yaratilganligini aniqlash mumkin — Muallif taraqqiy etdi. Antik davrning so'ng'gi bosqichi hisoblangan Rim adabiyoti ham insoniyatga olam-olam ma'naviy boyliklar in'om etdi.

Darhaqiqat, grek va Rim adabiyoti misolida biz o'z o'tmishimizning go'daklar davrini ko'ramiz. Boy va betakror tariximizning antik davri tasvirlangan go'zal sahifalarga duch kelamiz. Hatto, Gomer davrlaridayoq, skiflarning nomi uzoq Afinaga etib borgandi. Bu o'rinda Gomerining skiflar haqidagi fikri beixtiyor e'tiborimizni o'ziga jalb etadi. «Gomer o'zining poemasida skiflar haqida kuylagan edi, — deb yozadi Flaviy Arrian «Aleksandrning yurishi» asarida. — Skiflar haqiqatgo'y odamlar bo'lgan. Ular Osiyoda yashaydi, bir oz kambag'alrog'u, ammo juda haqiqatgo'y» Bu satrlarni mutolaa qilib turib, chuqur o'yga tolasan, kishi. Eramizdan ilgarigi VIII—VII asrlarda yashagan yunon shoiri Gomerining skiflarga bunday ta'rif berishi tasodifiy hol bo'lmasa kerak, albatta. Bundan ayon ko'rinadiki, o'sha davrlardayoq Greçiya bilan Markaziy Osiyo o'rtasida siyosiy-madaniy aloqalar mavjud bo'lgan. Qadimdan jahon kezishni eng yaxshi odat deb bilgan grek va Rim sayyoxlari Markaziy Osiyoga bir necha marotaba tashrif buyurishgan. Greçiya, O'rta Osiyo, Xitoy, Hindiston mamlakatlari orasida karvon tinimsiz qatnab turgan. Eramizdan ancha ilgariyoq o'rta osiyoliklarga Filotaun — Aflotun (Platon), Suqrot (Sokrat), Arastu (Aristotel'), Buqrot (Gippokrat), Faysog'uras (Pifagor) nomlari yaqindan tanish edi. Bu ulug' olimlarni o'rta osiyoliklar xuddi o'zlarining donishmandlaridek hurmat bilan tilga olganlar. Ular haqida xalqimiz orasida donolik va aql-farosatdan hikoya qiluvchi xilma-xil afsonalar yaratilgan.

Uzoq yunon o'lkasi bilan Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasida qadim-qadim

zamonlardayoq madaniy aloqa bo'lganligini aniq misollar orqali ham isbot etish mumkin. Jumladan, fessaliyaliklarning qadimiy yodnomasi bo'lgan «Ellada qahramonlari» asarida amazonkalar haqida hikoya qilinadi². Muarrix adib YUstinning fikricha, amazonkalar skif avlodlaridan bo'lgan ekan.

Ulug' yunon fojiaxnavisi Esxilning (eramizdan ilgari VI asrda yashab o'tgan) fikricha, inson zotiga olov hadya etmoqchi bo'lgan Prometey hukmdor Zevsning qahriga uchrab, skiflar o'lkasidagi qoyaga zanjirband qilinadi.

Eramizdan avvalgi VI—V asrlardayoq bo'lib o'tgan eron-yunon urushi chog'ida uzoq yunon o'lkasidan Barkalik butun bir elat Baqtriyaga, milet o'lkasidagi branxid va everget qabilalari So'g'diyonaga Eron shohi Kir tomonidan badarg'a qilingan edi. Bu haqda Kuruiy Ruf o'zining «Aleksandr Makedonskiy tarixi» asarida shunday bir qiziqarli lavhani keltiradi. Aleksandr branxidlar yashayotgan shaharga etib boradi. Branxidlar shohni yaxshi kutib olib, darrov uning amriga bo'ysunadi. Miletliklar ilgari branxidlarni sotqinligi uchun yomon ko'rishar edi. SHuning uchun shoh branxidlar taqdirini hal qilishni ularga topshirdi.

Miletliklar bu muammoni hal qila olmagach, shoh uni o'zi hal qilish uchun kirishib, shaharni o'rab oladi-da, bitta ham odam qoldirmay qirib tashlaydi. Hatto shahar devori ham er bilan tep-tekis qilinib, daraxtlar ham ildizi bilan qo'porib tashlanadi, toki bu erda biron-bir daraxt ko'karmasligi va qayta hayot bino bo'lmasligi uchun shunday qilinadi. Bu shoh tomonidan sotqinlardan o'ch olish uchun qo'llangan usul edi.

Mana shu misollarning o'ziyoq, ayrim grek qabilalarining qadimdan bu erda yashaganligi, yunonlar bilan o'rta osiyoliklar o'rtasida madaniy va iqtisodiy-siyosiy aloqalarning qadimdan mavjud bo'lganligidan, bir-birining urf-odati, madaniyati, tarixi va adabiyotini o'rganishga qiziqish paydo bo'lganligidan dalolat beradi.

Qadimgi YUnon viloyati bilan Markaziy Osiyo (Marg'iyona, Girkaniya, So'g'diyona, Baqtriya) va hatto Kaspiy bo'ylari, Kavkaz, Parfiya, Hindiston o'rtasidagi turli xil aloqalarning mavjudligini yo'l-yo'lakay bayon etib borishga harakat qilamiz. Qadimdan Eron, Greuiya, Makedoniya, Misr, Parfiya, Midiya, Girkaniya, So'g'diyona, Baqtriya, hatto hind va rimliklar o'rtasida ham mustahkam do'stlik aloqalari mavjud bo'lgan. Urush tufayli, savdo-sotiq, madaniy va adabiy aloqalar orqali bo'lsa-da, bu o'lkalarda yashovchi qabilalar, ellar va elatlar vakillari bir dasturxondan tuz-nasiba eyishgan, quda-qudag'ay bo'lishgan. Bir sigirning sutini ichishgan, bir qo'yning go'shtini eyishgan, hatto bir xonadonda yotishgan. Bir-birining tilini o'rganishgan, bir-birining diniga e'tiqod qo'yishgan, bir-birining urf-odatlarini qabul qilishgan. YOinki bir kuyni tinglab, bir qo'shiqni jon-dili bilan ijro etishgan. Bir-biridan nasl-nasab orttirib, et bilan tirnoq kabi birikib ketishgan. Musofirlik azobini birga totishgan. Taqdir taqozosiga ko'ra ularning jasadi ham bir joyga qo'yilgan. Ko'pgina tarixchilar, mabodo Eron, Greuiya, Misr, Makedoniya, Rim, Marg'iyona, Girkaniya, Turkiya, Kavkaz, So'g'diyona, Baqtriya, hind o'lkasining antik dunyosi haqida so'z yuritishganda faqat qirg'in-barot urushni, jaholatni, vahshiylikni, yovuzlikni eslashadi. To'g'ri, bulariing hammasiga urush sababchi, ammo mustahkam do'stlik, quda-andachilik,

qo'shnichilik va hamdardchilik, madaniy va adabiy aloqalar ham bo'lgan-ku? Qadimgi dunyo xalklarining turli xil aloqalari haqida yoki urushlar tarixiga to'xtalganda masalaning mana shu tomoniga ham e'tibor berishimizga to'g'ri keladi. Biz ajdodlarimiz xotirasiga sodiq qolib, xalqlar o'rtasidagi do'stlikni mustahkamlash tarafdori bo'lishimiz kerak. Qadimdan xalqimiz musofirga joy bergan, suv, tuznamak ulashgan. Bu bejiz emas, albatta. E'tibor bergan bo'lsangiz, ayniqsa, ayrim makedonlar, greklar, italyanlar, forslar, arablar, turkmanlar, o'zbeklar, tojiklar, qirg'izlar, qozoqlar, afg'onlar, hindlar, mo'g'ullarning tashqi ko'rinishlarida ham, hatto xarakterida ham ko'p jihatdai o'xshashliklari bor. Bu mamlakatlar vakillarining ko'pchiligini bir joyga yig'ib, bir xil kiyim kiyintirsangiz, ularning yuz ko'rinishiga qarab qaysi millatga daxldor ekanligini ajratish qiyin. Chunki turli xil sabablarga ko'ra ajdodlarimizning bir-birlari bilan qonlari qo'shib ketgan. Masalan, Kur'iy Rufning ta'kidlashicha, Aleksandr o'zining urf-odatiga sodiq qolgan jangchilarni mahalliy xalq bilan aralashtirardi'. Bundan tashqari, Aleksandr Makedonskiy davrida ko'pgina o'rta osiyoliklar jang yoki asir sifatida olis Makedoniya yoki Greçiyaga borib, o'sha yurtlarda uylanib, bola-chaqali bo'lib qolib ketishgan. Kir, Doro davrlarida ham bobokalonlarimiz Eron va Misr o'lkalariga borib qolgan. Extimol, ularning nasllari hozir ham yashab kelayotgandir. Yoki qadimdan Markaziy Osiyoga kelib qolgan greklar, eronliklar, arablar hozir ham biz bilan do'st bo'lib, quda-qudag'ay bo'lib yashashmoqda. Shu jihatdan olib qaraganimizda, uzoq tarixga borib taqalgan xalqlar o'rtasidagi do'stlikni mustahkamlash bugungi avlodlarning ham burchidir.

Darhaqiqat, «Iliada» va «Odissey» dostonlarida eramizdan ilgarigi XIII—XII asrlar voqealari tasvirlanadi. Bu davrda greklar bilan troyaliklar o'rtasida bo'lib o'tgan qirg'in-barot urush o'n yildan ko'proq vaqt davom etadi. Gomerning «Iliada» dostonida tasvirlanishicha: yunonlar Troya erlarini zabt etganlarida Qora dengiz sohillariga — Paflagoniya, Sangariy viloyatlariga kelganligi, hippomolglar bilan uchrashganligi qayd qilinadi. Biroq, shu o'rinda Gomer qaysi asrni nazarda tutyapti? O'zi yashagan zamoninimi yoki Yunon-Troya urushi (eramizgacha XIII—XII asr) davrinimi? Masalaning bu jihati hozircha tarixchilarga ma'lum emas. Osiyoning g'arbida joylashgan, qulay va go'zal geografik sharoitga ega bo'lgan, hozirgi Turkiya davlati hududida barpo etilgan muxtasham va ulkan Troya shahrini greklar o'n yil davomida qamal qilib turadi. Greklarning ayrim to'dalari o'shanda skiflar yurtiga Hippomolglar — biya sog'uvchilar. Qimiz ichib kun kechiruvchi xalq. Ayrim manbaalarda ular skif qabilalari bo'lsa kerak, deya taxmin qilinmoqda.

Greklarning Ol'viya o'lkasiga qachon va qanday kelib qolganligi xususida olimlar o'rtasida hamon kuchli munozara, tortishuv ketmokda. Ba'zi bir tadqiqotchilar greklar Panta viloyatiga, Ol'viya o'lkasiga eramizgacha XIII asrda bo'lib o'tgan Yunon-Troya urushi paytida kelib qolgan desalar, boshqa bir guruh tadqiqotchilar ular eramizdan ilgarigi XIII asrda ulkan Greçiya devori bilan bog'liq davrda kelgan, degan fikrni olg'a suradilar¹. Ma'lumki, eramizdan avvalgi VIII asrga kelib Yunon davlati shu qadar kuchayib ketadiki, u kichik Osiyo va Osiyo mamlakatlarining bir qismi bo'ylab to Qora dengiz atroflarigacha «Grek devori» deb atalmish chegarada mustahkamlanadi.

Bu ulkan davlat chegarasining eng chekka o'lkalariga grek qabilalari ko'chib kelib, keyinchalik bu erlarda o'troq bo'lib yashab qolishadi. Ol'viyadagi grek qabilalari bilan Greçiya o'rtasida mustahkam madaniy aloqa mavjud edi. Gomerning eramizgacha bo'lgan VIII asrda yashaganligini hisobga olsak, ol'viyalik greklar haqida shoir chuqur ma'lumotga ega bo'lganligini payqaymiz. Ol'viyalik greklar esa skiflar bilan yonma-yon yashashardi. Grek qabilalari bilan skiflar o'rtasida yaqin qo'shnichilik aloqalari, o'zaro iqtisodiy bog'lanishlar bo'lib turgan. Gomer o'shanda ol'viyalik greklardan skiflar haqida turli xil afsonalar, rivoyatlar eshitganligi, haqiqatdan darak beruvchi hikoyalar tinglaganligi shubhasizdir.

SHu o'rinda skiflarning o'zi kimlar, degan savolning tug'ilishi tabiiy. Skiflar haqida izchil ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan rus olimi V. N. D'yakovning fikricha, «skiflar Markaziy Osiyodan tarqalgan, ularningtili shimoliy eron gruppasiga yaqin edi. Ularning ona tillari O'rta Osiyoda yashovchi sak va massaget qabilalarinikiga o'xshash bo'lgan. Ilgari kimmeriylar yashagan erlarni skif qabilalari egallab olgandi».

Skiflar haqida yirik tadqiqotlar yaratgan yana bir olim L. V. Dit-marning fikricha, «skiflar, asosan dehqonchilik bilan shug'ullangan ko'chmanchi qabilalardan bo'lib, asosan cho'l joylarda yashashardi» (Rossiyaning janubiy qismida joylashgan).

Skiflar o'zlarini eng qadimgi qabilalardan deb hisoblashardi. Rim adibi YUstinning fikricha, «skiflar Osiyodan tarqalgan bo'lib, eng qadimgi qabilalardan biri edi. Qadimiylikka daxldorlik haqida skiflar bilan misrliklar o'rtasida qattiq bahs bo'lardi»

YUqoridagi fikr va mulohazalar Markaziy Osiyodan tarqalgan skiflarning dovrug'i qadim-qadim zamonlardayoquzoq Greçiya va Rimgacha etib borganidan darak berardi. Xo'sh, Evropa erlariga skiflar qanday qilib kelib qoldi? Volga, Don, Dnepr va hatto Dunay daryolari bo'ylariga nima uchun skiflar ko'chib kelib, bu erlarda mustahkam joylashib olishdi? Bu savollarga nisbatan to'g'ri javobni grek adibi Gerodot ijodidan qidirishga harakat qilamiz.

Gerodot asarlarining to'rtinchi kitobi, o'n birinchi bobida berilgan hikoyada skiflariing kimmeriylar yurtiga qanday kelib qolganligi voqeasi bayon qilinadi. Unda aytilishicha, skiflar ko'chmanchi qabilalar bo'lib, aslida Osiyoda yashagan, so'ngra ular Araks1 daryosi bo'yida massagetlar bilan bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchraganlaridan so'ng kimmeriylar eriga kelib qoladi. Skiflar bu erlarga juda katta qo'shin bilan bostirib kelishadi. SHunda kimmeriylar o'zaro kengashib oladilar. SHoh mamlakatni skiflar hujumidan himoya qilish kerak desa, xalq behuda qon to'kishning befoydaligini aytib, uzoq yurtlarga ketishni taklif etadi. Bir qarorga kela olmagan kimmeriylar o'rtasida o'zaro nizolar kelib chiqadi. SHunday qilib, kimmeriylar ikkiga bo'linadilar. Bir qismi o'z erlarini tashlab ketmoqchi bo'lsa, boshqa bir qismi skiflarga qarshi kurashga o'tlanmoqchi ekanliklarini (shoh tarafdorlari) ma'lum qiladilar. Ikki o'rtada qattiq jang boshlanadi. Xalq shoh tarafdorlarini o'ldirib, ularni Tir daryosi bo'yiga dafn etadi, so'ng' erlarini tashlab, uzoq ellarga ketadilar. Kimsasiz qolgan kimmeriylar erlarini skiflar egallab oladi. SHu tariqa greklar (Ol viya) bilan skiflar o'rtasida

yaqin aloqa va o'zaro qo'shnichilik munosabatlari boshlag'tdi.

SHunday qilib, skiflar Don, Dunay, Volga, hatto Dnepr daryolari bo'ylariga ko'chib boradilar. Skiflarning bu erlarga kelib qolish tarixi haqida Gerodot yana bir qancha qiziq-qiziq hikoyalar yozib qoldirgan. Gerodot ijodi to'qqizta kitobdan iborat. Uchinchi kitobning bir qismi va to'rtinchi kitob to'liq holda skiflar hayotiga bag'ishlangan.

Gerodotni biz tarixchi sifatida yaxshi bilamiz. Ammo uning ijodiga yaqindan yondoshsak, eng avvalo grek adabiyotining ulug' namoyandasi bo'lganligining ham guvohi bo'lamiz. To'qqiz kitobning har biri yuz ellik va undan ortiq hikoya, rivoyat va o'ziga xos tarixiy novellalarni o'z ichiga oladi.

Gerodot ijodi orqali biz o'sha davrda Markaziy Osiyoda xalq og'zaki ijodi ancha rivojlanganligini bilamiz.

Darhaqiqat, ilk xalq og'zaki ijodi namunalari hisoblangan «To'maris», «SHiroq» afsonalarini ham Gerodot, Polien ijodida uchratamiz. Hatto bu afsonalarning ham ma'lum darajada tarixiy asosga ega ekanligini grek adabiyotining ulug' namoyandasi Ksenofontning asari orqali bilib olamiz. Ksenofontning bundan tashqari «Anabasis», «10000 yurishi» asarlarida qariyb yarim asrdan ko'proq davom etgan (eramizdan avvalgi 500—449 yillar) Eron-YUnon urushi tasvirlanadi. Bu urushda Axmoniyar davlatining bir qismida yashagan o'rta osiyoliklar ham ishtirok etgan. Eron-YUnon urushi chog'ida asir tushgan ko'pgina greklar, hatto Urta Osiyoga badarg'a qilingan. Ko'plab o'rta osiyoliklar esa urush tufayli grek erlarida qolib ketganlar. Ma'lumki, Markaziy Osiyo o'sha davrlarda (eramizdan ilgarigi VI—V asr) ulkan Axmoniyar davlati qo'l ostida edi. SHuning uchun ham Doro So'g'diyona va baqtriyaliklardan juda katta kuch to'plab, ulardan Eron-YUnon urushida foydalanadi. Eronliklar bilan grek-makedonlar o'rtasidagi keyingi urushda (eramizdan ilgarigi IV) ham juda ko'p so'g'diyonaliklar qatnashadi. Bu urushda grek-makedoniyaliklar Axmoniyarlar davlatining bir qismi bo'lgan So'g'diyonaga ham bostirib keladi. Bu davrda (eramizdan ilgarigi 329—327 yillar) grek-makedonlar Aleksandrning buyrug'iga ko'ra, so'g'diyonaliklarning urf-odatini qabul qiladi. Hatto Aleksandrning o'zi ham safarda so'g'diyonaliklarning kiyimini kiyib yuradi. Buning sababi, so'g'diyonaliklarning kiyimi juda ko'rkam va ixcham bo'lib, ayniqsa jang paytida kiyib yurish qulay edi. SHarqona kiyim Aleksandrga ham juda yarashardi. Aleksandr grek-makedonlarning kiyimini kiya yosh bolaga o'xshab, o'z salobatini yo'qotib qo'yardi. Agar sharqliklarning kiyimini kiya savlatli va ko'rkam bo'lib, Osiyo shohlaridek ulug'vor qiyofada ko'rinardi.

So'g'diyonaliklar o'z vatanini bosqinchi yovlardan mardonavor turib himoya qilishgan. Ular Aleksandr qo'shinlariga har tomonlama hujum qilib, sira tinchlik bermaydi. Hatto Aleksandrning o'zi So'g'diyonada ikki marta og'ir yaralanadi. Natijada, u so'g'diyonaliklar bilan bitim tuzishga majbur bo'ladi. So'g'diyonaliklarga o'zini yaqin olib, go'zal Roksanaga uylanadi.

So'g'diyonalik Spitamen bosqinchi yovlarga qarshi kurashib, vatag'tarvarlikning yorqin timsoliga aylanadi. So'g'diyonada bo'lib o'tgan antik davrlardagi bunday tarixiy voqealar grek va Rim adabiyotida yaratilgan o'nlab asarlar sahifalarida o'zining yorqin ifodasini topgan. Kvint Kuruiy Rufning

«Aleksandr Makedonskiyning tarixi», Arrianning «Aleksandrning yurishi», Plutarxning «Aleksandr», Polienning «Harbiy hiylalar», Diodorning «Tarixiy kutubxona», Ko'pgina manbalarla «Ahomaniylar» yoki «Axomaniylar» dsiylgan.

YUstinning «Pompey Trog epitomi» (Pompey Trogning «Filipp tarixi»), Strabonning «Geografiya» asarlarida So'g'diyonaning antik davrlari tasvirlangan.

Bu asarlar shunchaki tarixiy solnomalardangina iborat emas, balki ular go'zal badiiy tasvir asosiga qurilganligi bilan ham o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etadi. Ular vositasida antik davrlarda yashagan bobokalonlarimiz hayoti bilan yaqindan tanishamiz. Ularda ajdodlarimizning vatanparvar va jangovar ruxda bo'lganligi haqida x.ikoya qilinadi.

Mazkur asarlarda ona Vatanni mardonavor himoya qilgan Spitamen kabi xalqimizning milliy qahramonlari obrazi yaratilgan. SHuningdek, xalqimiz qadimdan o'z donishmandlarini ham voyaga etkazgan. So'g'diyonada madaniyat gullab yashnagan. Antik ajdodlarimizning ham asl farzandlari bo'lgan. Bunday haqiqatga yaqin voqealardan hikoya qiluvchi sahifalarni o'qib, biz avlodlarning qalbi faxr hissi bilan to'ladi. Bu asarlarda Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon bo'ylarida bo'lib o'tgan tarixiy hodisalar, janglar o'zining haqiqiy badiiy ifodasini topgan. Muhtasham binolari vayron etilib, yonib kul bo'lgan qadim Samarqandning moziydagi tarixiy qiyofasi ko'z oldimizda aniq gavdalanadi.

Aytish kerakki, grek va Rim adabiyotining yorqin namunalari bo'lgan bu asarlarda qadim So'g'diyonaning go'zal badiiy tasviri mahorat bilan ifoda etilgan. Bu asarlar nimasi bilandir bizning qalbimizni o'ziga rom etadi. Balki, ular yurtimizning qadim o'tmishidan hikoya qiluvchi yagona jonli guvoh bo'lgani uchundir. Biz ularni qo'ldan tushirmay, berilib, qayta-qayta o'qigimiz keladi. Undagi tanish nomlar, qadrdon joylarga duch kelganimizda yuragimiz «jiz» etadi.

Antik davrlarda O'rta Osiyoda sak, skif, massaget, so'g'd, dax qabilalari yashagan. Biroq bu qabilalar hozirgi shakllangan o'zbek, tojik, qirg'iz, qozoq yoki turkman millatlarining qaysi biriga tegishli ekanliklarini aytish qiyin. Fanda turli xil taxminlar bor, ammo bu qabilalar antik davrlarda bir-biri bilan nihoyatda inoq, qon-qarindosh bo'lib yashaganliklarini payqash mumkin. CHunki ularning qismati, taqdiri bir bo'lgan. Urf-odati bir-biriga juda yaqin edi. Ular ona diyoriga bostirib kirgan bosqinchi yovlarga qarshi bir tan, bir jon bo'lib kurashganlar. Kir va Doroning1 bosqinchilik zulmiga qarshi mardonavor kurash olib borganlar. Ular birgalikda Aleksandr Makedonskiyga ko'p martalab talafot keltirgan. Eron va YUnon o'lkalariga son-sanoqsiz o'rta osiyoliklar qul qilib olib ketilgan. Ular turli qabila vakillari bo'lsa ham, o'zga yurtlarda musofirlik azoblarini birga tortib, hamdard yashaganlar.

Bu o'rinda V asrga tegishli Eron shoqi Doro bilan III asrda yashagan Droni nazarda tutmoqqamiz. Ikki Droni bir-biriga chalkashtirmaslik kerak.

Qadim zamonlardayoq bosqinchi yovlarga qarshi kurash yuksak insoniy ijtimoiy tuyg'uga aylangan. Bu muqaddas tuyg'ularning yorqin timsoli Spitamen va uning do'stlari Datafern, Katen faoliyatlaridir. Bugungi kunda biz avlodlar uchun Spitamen siymosi yuksak vatanparvarlik ramziga aylangan. Biroq so'g'diyonaliklarning bunday bosqinchi yovga qarshi mardonavor kurashlarini

ba'zi tadqiqotchilar noto'g'ri talqin qiladilar. Jumladan, «Ellinizm tarixi» kitobining muallifi, atokli tarixchi I. G. Drayzen Spitamen harakatini «yovvoyilik» alomati deb noto'g'ri baholaydi.

Aleksandr Urta Osiyodai orttirg'an boyliklarini Makedoniya va Aleksandriya shahriga ketma-ket jo'natib turgan. Rus olimi M. M. Lyutovning fikricha, Aleksandr Osiyodan orttirgan shu qadar behisob boyliklarini Makedoniyaga jo'natganki, masalan bir karvon boylikni yuklash uchun 10000 juft qo'tos va 3000 tuya kerak bo'lgan.

Aleksandr Makedonskiy eramizdan avvalgi 332 yilda Aleksandriya shahrini qurish uchun ko'plab so'g'diyonalik ajoyib me'morlar, naqqoshlar, hunarmandlar, qo'li gul ustalarni qul qilib, haydab ketgan. Bu yuksak san'at arboblarning ko'pchiligi taqdir taqozosiga ko'ra olis Greçiya va Makedoniyada umrbod qolib ketganlar.

Professor V. V. Grigor'evning fikricha, Aleksandr O'rta Osiyodan shu darajada behisob boyliklarni o'lja qilib oladiki, uning hisobi yo'q edi³. M.M. Lyutov ham bu fikrni tasdiqlab, birgina Suz ibodat-xonasidan qimmatbaho tillalar, mo'ynali buyumlar va boshqa boyliklar bilan birga 50000 talant tilla o'lja olinganligini aytadi.

Mana shu misolning o'ziyoq grek-makedon qo'shinlari O'rta Osiyoda talon-tarojlik qilib, turli-tuman boyliklarimizni talab ketgan-ligidan dalolat beradi. Aslida, Aleksandr qo'shinlari O'rta Osiyo madaniyatiga vahshiylarcha munosabatda bo'lgan. YUksak san'at obidalarimizni vayron qilgan.

Grek yozuvchisi Diodor Siçiliskiyning «Tarixiy kutubxona» asarining ettinchi kitobida ta'kidlanishicha, Aleksandr harbiy yurish davomida 120000 so'g'diyonalikni qurbon qilgan⁵.

Ko'rinib turibdiki, bunday voqealar Aleksandr shaxsini ulug'lash va uni ijobiy shaxs sifatida o'rganishimiz asossiz ekanligini isbot qiladi. Biz o'rganayotgan asarlarning ayrim sahifalarida Aleksandr obrazini ijobiy ma'noda tasvirlashga moyillik borligi seziladi.

O'z xalqimiz tarixini mukammal bilmas ekanmiz, o'zga xalqlar tarixini o'rganishimiz uchun ehtiyoj sezilmaydi. Zo'rma-zo'rakilik bilan o'rganilgan tarix sun'iydir.

Ma'lumki, xalqimiz tarixida urushlar salnomasi muhim o'rin tutadi. Ammo mana shu urushlar salnomasini o'rganish jarayonida davr va xalq tarixi bilan bog'liq muhim jumboqlarni echish mumkin. SHunday ekan, sanalar ro'yxatini sanashdan uzoqlashib, voqealar mohiyatiga ko'proq e'tiborni qaratish maqsadga muvofikdir.

O'rta Osiyo, jumladan turkiy xalqlar tarixiga yaqindan yondoshar ekanmiz, muhim bosqich sifatida ahmoniylar davri, Aleksandr Makedonskiy yurishi, arablarning kirib kelishi, Temuriylar sulolasi kabi yirik tarixiy voqealarni o'rganish va o'quvchiga etkazish ahamiyatlidir. SHunday ekan, ushbu darslik faqat dorilfunun va dorilmuallimlarning kulliyotlarida emas, jumhuriyatimizning barcha oliy o'quv yurtlarida o'tilsa ma'qul bo'lardi.

Holbuki, hozirgacha maktablar va oliy o'quv dargohlarida O'rta Osiyo xalqlari tarixini o'rganishga kam e'tibor berib kelinmoqda. Ajratilgan soatlar

ehtiyojni mutlaqo qoniqtirmaydi. Hatto xalqimiz tarixidagi har bir muhim davrlarni alohida darslik qilib, ishlab chiqish mavridi etib keldi.

Ushbu darslikning «O'rta Osiyoning antik davri» deb atalishiga sabab, Oks (Amu) va Yaksart (Sir) daryolari o'rtasida bo'lib o'tgan tarixiy voqealarga asosiy e'tibor qaratilgan bo'lsada, yana bir qancha masalalar bevosita O'rta Osiyo va qo'shni viloyatlar hududi bilan bog'liqdir. Yana shunisi e'tiborga loyiqki, qadimgi O'rta Osiyoda hozirgidek shakllangan, chegaralangan jumhuriyatlar bo'lmagan. Bu erda yashovchi xalqlarning taqdiri bir bo'lib, bir xonlik va shohliklarga birlashishgan. O'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik, turkman elatlari bir tug' ostiga birlashib, bir maslak yo'lida erki va iqboli uchun kurashgan zamonlar bo'lgan. Bu narsa ayniqsa, bosqinchilik urushlariga qarshi kurashda, salb yurishlarida, muhtojlik kunlarida yanada toblangan, zamon sinovlaridan o'tgan. Eng muhimi, milliy urf-odatlarimizning yaqinligidan tashqari, ko'pgina hollarda bir-birining qoni qo'shilib, aralashib ketgan. Endilikda qadimdan qismlari o'xshash va yaqin bo'lgan xalqlarning do'stligini bobokalonlarimiz kabi yanada mustahkamlash lozim bo'ladi.

Hozir ham O'rta Osiyoning turli viloyatlarida arab, eron, grek kabi millatlarga mansub odamlar yashamoqda. Ular bu erlarga bejiz kelib qolishmagan, albatta. Uzoq moziyning achchiq zayli ularni taqdir taqozosiga ko'ra bu erlarga etaklab kelishgan. Hatto ularning ko'pchiligi o'z ona tillarini ham unutishib O'rta Osiyo tillarida so'zlashadi. Ne-ne zamonlar o'tdi. Endilikda ular O'rta Osiyoni haqiqiy o'z vatanim deb bilishadi. Qachonlardir ajdodlari qismlarini shu erlarga bog'lashgan. Bu hayratli va adoqsiz tarixning echilmagan jumboqlari hali juda ko'p. SHu tufayli antik o'tmish haqida gap ketganda alohida millat tarixini emas, iloji boricha O'rta Osiyodagi barcha elatlar, qabilalar tarixini bir mavzu ruhida o'rganishga e'tibor berish zaruriyati tug'iladi.

G'arbiy Evropa tadqiqotchilari grek va Rim tarixiy prozasini o'ziga xos nuqtai nazardan turib baholamoqdalar. Nemis olimi U. Vil'ken o'zining 1931 yilda nashr qildirgan Aleksandr Makedonskiy haqidagi kitobida bu asarlar yuzasidan fikr yuritarkan, Aleksandrni «Xalq manfaatini ko'zlagan shoh», deydi. Franqiz akademiyasining a'zosi, «Buyuk Aleksandr» nomli to'plamning muharriri Jyul' Romen esa Aleksandr shaxsini buyuklashtirishga harakat qiladi. Amerika adibi A. S. Robinson o'zining bir asarida «Aleksandr umuminsoniy fikrlar g'oyasining tantanasini insoniyatga meros qilib qoldirdi», deb yozadi. Angliya tadqiqotchisi M. Tari ham Aleksandr shaxsini ulug'lashga harakat qiladi.

Bundan tashqari, Italiya tarixchisi Antonino Pol'ero, amerikalik olimlar V. Uiler, Katrlz, Angliya olimlari Berna, Toynbi, Franqiya tadqiqotchilari Jak Model', Jan Benua-Meshenlar ham Aleksandr nomini ulug'laydilar.

CHet ellik tadqiqotchilarning bunday g'oyaviy nuqtai nazarini falsafa fanlari doktori, professor A. S. SHafmon o'zining «Burjua tarixshunosligida Aleksandr Makedonskiy»¹ asarida birmuncha tanqid ostiga olib o'tgan.

Grek va Rim adabiyotida yaratilgan Arrianning «Aleksandrning yurishi», Kuruiy Rufning «Aleksandr Makedonskiy tarixi», Polienning «Harbiy hiylalar», Plutarxning «Aleksandr va Iqezar'», YUstinning' «Pompey Trog epitomi», Strabonning «Geografiya» asarlari O'rta Osiyoning antik davrlariga oid siyosiy va

iqtisodiy masalalarni o'rganishda, etnografik va ijtimoiy jumboqlarni echishda, shuningdek geografiya, gabiathunoslik va madaniyat tarixini tadqiqatishda muhim ahamiyatga egadir. Bu asarlarni tarixchilar, geograflar, etnograflar, faylasuflar va boshqa bir qancha soha bilimdonlari o'z sohasining talablari asosida o'rganib kelmoqdalar. Ular mazkur asarlarni faqat tarixiy solnomalardan iborat, deb talqin etishmoqda. Tarix yaxlit holda ilmiy kuzatilgan deb baho berilmokda. Holbuki, bu asarlar badiiylikning ham yorqin namunasidir. Unda tarixiy o'tmish o'zining badiiy ifodasini topgan.

Taniqli olim S. YA. Lur'e Gerodot hikoyalarining yuksak badiiy xususiyatga ega ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Gerodot ijodining badiiy xususiyatlari haqida V. Klinger², A. Do-vatur³ kabi olimlar ham yirik tadqiqot ishlarini yaratganlar.

Arrian o'zining «Aleksandrning yurishi» asarining dastlabki sahifalarida shunday yozadi: «Ham nasrda, ham nazmda Aleksandr haqida hech narsa yozilgani yo'q. Agar yozilgan bo'lsa, mayliga, avval o'shalarni o'qishsin, so'ngra menikini, keyin o'zi taajjublanadi». Mana shu fikrning o'ziyoq Arrian eng avvalo badiiy asar yozishga qo'l urganligini isbotlaydi.

Diodor haqida yirik tadqiqotlar olib borgan M. Mandes yozuvchining «Tarixiy kutubxona» asarini tahlil qilar ekan, «Diodor tarixiy solnomalar ro'yxatchisi emas, u eng avvalo yozuvchidir» deb ta'kidlagan edi.

Plutarx esa badiiy asar yozayotganligini ta'kidlab, «Men tarix emas, hayotnoma yozayapman, rassomlar surat chizishganda ko'z va yuz tuzilishiga ko'proq e'tibor berg'anlaridek, biz ham qahramonlarning ma'naviy dunyosini ko'rsatib berishga harakat qildik», degan edi⁶.

Biz tekshirayotgan asarlar, eng avvalo tarixiy-badiiy asarlar ekanligi haqida yana ko'plab misollar keltirish mumkin.

Antik davrga yondoshish, uni o'rganish va munosabat bildirish ancha murakkab masala. Birgina tarixiy syujet yoki antik ijodkor mahoratiga baho berganda tarixchilar va faylasuflarning fikriga ham tayanishga to'g'ri keladi. Birgina adabiyotshunoslik ilminingxukmi taxdilda ba'zi chalkashliklarni yuzaga keltirishi mumkin. SHuning uchun ham tarix, geog'rafiya, falsafa, etnografiya, arxeologiya kabi fanlarga tayanishimiz lozim bo'ladi. Bu fanlarning hamkorligisiz antik davrlar tasvirlangan asarlarni puxta tahlil qilish qiyin.

Badiiy adabiyot insoniyat tarixini aks ettiradi. SHuning uchun ham biz ko'pincha Gerodot, Ksenofont, Arrian, Kurujiy Ruf, Pompey Trog asarlarini tarixiy asar sifatida qaraymiz. Aslida, bu asarlar tarixiy

nasrning yorqin namunasidir. Ularda go'zal badiiy ifodani kuzatamiz. O'z o'rnida tarixchilar ham bu asarlarni o'qib, tarix haqida xulosa chiqaradilar. Hamma davrlarda ham tarix fani bilan adabiyot o'ziga xos ravishda chambarchas bog'lanib kelgan.

Keyingi davrlarda XX asr adabiyotining yorqin namunasi bo'lgan bir qator tarixiy romanlar vujudga keldi. Masalan, V. Yanning «Olovli qo'rg'on», Mirkarim Osimning «Aleksandr va Spitamen» qissalari, YAvdat Ilyosovning «So'g'diyona», Maqsud Korievning «Spitamen» romanlarida tarixning aksini ko'ramiz. Ularning grek va Rim romanlari ta'sirida tug'ilganligi shubhasizdir. Mualliflardan antik

davrlarning kishilik jamiyati uchun, bugungi insonlar uchun xizmat qiladigan jihatlarini, muhim qirralarini qalamga olishga alohida e'tibor berganlar.

An'ana va yaratuvchanlik faqat bugungi kundagi adabiyotimizga xos xususiyat emas. Bu masala adabiyotning hamma davrlarida, uning barcha taraqqiyot bosqichlarida, hatto antik adabiyotda ham o'ziga xos ravishda hal qilib kelingan. Masalan, grek adabiyoti Gerodot va Fukidid ijodi o'sha davrda yaratilgan ko'plab tarixiy asarlarning yuzaga kelishiga katta ta'sir etganligi ma'lum. Plutarx o'z ijodi davomida Gerodot va Fukidid asarlaridan oziq olganligi haqida ishonarli ma'lumotlar bor.

Gerodot asarlari Plutarx, Yustin ijodlariga ham katta ta'sir o'tkazgan. Taniqli tadqiqotchi M. Mandesning fikricha, «Yustinning ko'pgina fikrlari Gerodotdan olinganligi¹, Diodorning ko'pgina tasvirlari Fukididga yaqin turganligi qayd etiladi². Arrian Ksenofont ijodini davom ettirganligini ochiq-oydin aytadi.

Ksenofontning «Anabassis», «10000 yurishi», «Kiropediya» asarlari ta'sirida Arrianning «Aleksandrning yurishi» asari yuzaga keladi.

Grek va Rim nasrida .So'g'diyonaning tarixiy qiyofasi ifodalangan ekan, bu tasvirlarda va ayrim epizodlarda o'ziga xos, bir-biriga o'xshash tomonlar borligini ko'ramiz. Tarixni hamma vaqt tarixiy taraqqiyotda, rivojlanishda, turli xil o'zgarishlar jarayonida kuzatamiz.

Badiiy adabiyotda an'ana umumiy taraqqiyotlar, ma'naviy yuksalishlar jarayonida tug'iladi. Antik adabiyotning o'rta asrlar, Uyg'onish davri va hatto yangi davr adabiyoti taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatganligini hisobga olsak, adabiyot faqatgina badiiy-estetik zavq manbai bo'libgina qolmasdan, badki keyingi davr madaniyati va adabiyotiga samarali ta'sir etishi bilan ham xarakterlidir. Muhimi shundaki, mazkur asarlarda bir xil mavzu qalamga olinadi. Bu tarixiy mavzu bo'lib, u yuqorida ko'rib o'tganimizdek, Kur'iy Ruf («Aleksandr Makedonskiy tarixi»), Plutarx («Aleksandr»), Arrian («Aleksandrning yurishi»), Diodor («Tarixiy kutubxona») asarlarida ham tasvirlangan edi. Demak, shu o'rinda grek va Rim adabiyotining antik davrlari namunalari bilan bizning hozirgi adabiyotimiz o'rtasida ham ma'lum bog'lanish bor ekanligi ravshanlashadi. Bu bog'lanish eng avvalo an'ana va zamonaviylik masalasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bunday mushtarak jihatlarni klassik adabiyot namunalari ham yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Aleksandr va Iskandar obrazlari shu darajada bir-biriga qarishib, birikib ketgani, endilikda Aleksandr deganda Iskandar, Iskandar deganda Aleksandr ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. SHu tufayli bo'lsa kerak, YA. Ilyosovning «So'g'diyona», M. Qorievning «Spitamen» romanlarida bu qahramon bir epizodda Aleksandr, boshqa bir epizodda Iskandar deb nomlanadi. Bu ikki obrazni bir «qolip»ga joylashtirishimiz uncha to'g'ri bo'lmasa kerak. CHunki, Aleksandr deganimizda Filipp II ning o'g'li Aleksandr Makedonskiy, ya'ni Kur'iy Ruf, Plutarx, Arrian, Diodor asarlaridagi Aleksandr obrazi ko'z o'ngimizga kelsa, Iskandar obrazi ko'proq xalq ijodiyotiga, klassik adabiyotga, ya'ni Iskandar haqidagi rivoyatlarga, Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy, Navoiy dostonlaridagi obrazga tegishlidir.

Aleksandr obrazida salbiylikka, Iskandar obrazida esa ko'proq ijobiylikka

moyillik sezamiz.

Evropa adabiyotida Aleksandr Makedonskiyga qiziqish qanchalik kuchli bo'lsa, osiyoliklar ijodida Iskandar Zulqarnaynga ham shunchalik e'tibor seziladi. Evropada Aleksandr Makedonskiy haqida nihoyatda ko'p asarlar yaratilgan. Osiyoda Iskandar Zulqarnayn haqida undan ham ko'proq asarlar yuzaga kelgan.

Bu ikki obraz ikki qit'aning ko'p jihatlarini bir-biriga bog'laydi. Bu bog'lanish eng avvalo adabiy jarayonda, bu ikki obrazga munosabatda ko'rinadi. Ular bahonasida ikki qit'a adabiyotining umumiy yo'nalishlari va alohida janrlarning o'ziga xos xususiyatlari o'rganilmokda.

Aleksandr obrazi bilan Iskandar obrazlari tarozining ikki pallasiga qo'yilgan ijod mezonlariga o'xshaydi. Ba'zi davrlarda goh bir tomonning, boshqa bir davrda ikkinchisining salmog'i ortgan.

Bir-birining sinonimiga aylangan bu ikki obraz jahondagi hamma xalqdar san'atiga kirib borgan, xatto har bir xonadonga tanish bo'lgan. Biroq shunday bo'lsa-da, har bir kishi Iskandar Zulqarnayn va Aleksandr Makedonskiy haqida ko'proq bilgisi, bu xususda qiziqarli sarguzashtlarni tinglagisi keladi.

Makedonskiy orqali taniydilar. Lekin Iskandar obrazi bilan Aleksandr Makedonskiy tarixiy shaxsi va obrazi shu kungacha aynan bir narsa deb qarab kelindi. Ushbu darslikning muallifi ham ilgari shunday fikrda edi. Bu o'rinda Iskandarni qachondai buyon Aleksandr deb atash boshlandi, degan savol tug'iladi. Masalaga yaqindan yondoshsak, «Iskandar — Aleksandr Makedonskiy» termini XIX asr oxirida paydo bo'ldi. Bu termin ixtirochilari V.V. Grigor'ev, M.M. Lyutov, N. P. Ost-roumovlar edi. Iskandar haqida ilk doston (Firdavsiy) yaratilganiga o'n asr, oxirgisiga (Navoiy, XV asr) besh asr bo'ldiki, 1885 yilda V.V. Grigor'ev aytganidek, «Iskandar — Aleksandr Makedonskiy» degan termini ilgarigi tarixiy sahifalarda uchratmaymiz.

Iskandar obrazini tasvirlovchi asarlarda belletristika — go'zal badiiy bo'yoqqa keng e'tibor berilgan.

«Aleksandr», «Aleksandr haqida roman», «Iskandarnoma», «Saddi Iskandariy», «Xirodiomai Iskandariy», «Oyinai Iskandariy» kabi asarlarda badiiy ijodiy xayol kuchlidir. Aleksandr haqidagi nasriy namunalarda esa («Aleksandrning yurishi», «Aleksandr Makedonskiy tarixi», «Aleksandr», «Tarixiy kutubxona» va hokazo) tarixiy haqiqatning ko'lamdor talqinini ko'ramiz. Endilikda Aleksandr Makedonskiyning tarixiy shaxsi, Aleksandr va Iskandar obrazlari xususida jahon olimlari o'rtasida qizg'in munozaralar davom etmoqda. Evropaliklar Iskandar Zulqarnayn obrazini o'rganishda keng va chuqur imkoniyatlarga ega bo'lmaganidek, osiyoliklar Aleksandr Makedonskiy tarixiy shaxsi va obrazina o'rganishda hamon qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Aleksandr Makedonskiyning obrazi va O'rta Osiyoning antik davrlarini tasvirlovchi Arrian, Kurçiy Ruf, Diodor asarlari hali o'rta osiyoliklar tiliga tarjima qilingan emas. Bu holat Aleksandr Makedonskiy va u yashagan davrni o'rganish borasidagi imkoniyatlarimizni cheklab qo'yimoqda. Xuddi shuningdek, Osiyo xalqlarining ijod durdonalari bo'lgan Iskandar haqidagi asarlarning hammasi ham Evropa xalqlari tillariga tarjima qilinganicha yo'q. Aynan biz, o'rta osiyolyklar Aleksandr Makedonskiyning o'rganishda qiynalganimizdek, ular Iskandar

Zulqarnaynni o'rganishda mushkul vaziyatlarga tushib qolmoqda. Biz masalaning mana shu tomoniga, hali ko'pchilikka ma'lum bo'lmagan jihatiga e'tiborni jalb qilmoqchimiz. Grek va Rim adiblari Kuruiy Ruf, Plutarx, Arrian, Diodor ijodlarida Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyodagi hayoti keng va batafsil tasvirlanadi. Biz uchun muhimi Aleksandr Makedonskiyning Bundan ko'rinadiki, Aleksandrning tarixiy shaxsi va hayotini o'rganish bahonasida antik davrni va undan keyingi davrlarni ham o'rganish imkoni tug'iladi. Urta Osiyoning antik davrlari haqida gap ketganda, bevosita Aleksandr Makedonskiy va u bilan bog'liq voqealarni eslaymiz. Grek va Rim adabiyotining yorqin sahifasi hisoblangan «Aleksandr Makedonskiy tarixi», «Aleksandrning yurishi», «Tarixiy kutubxona» asarlarini o'qisak, ko'proq O'rta Osiyoning antik davrlari ko'z o'ngimizdan o'tadi. Hatto Aleksandr Makedonskiyni ham bir muddat unutib qo'yib, qadimgi davrlardayoq gullab-yashnagan, hozirda ham yashab kelayotgan tarixiy shaharlar «ichiga kirib» qolamiz, tanish daryolarda «suzamiz», qadrdon tog'larning cho'qqilariga chiqamiz, go'zal va bepoyon vodiylar quchog'ida bo'lamiz. Milliy faxrimiz va g'ururimiz bo'lgan Spitamen bilan uchrashamiz. Qarangki, qadim davrlarda bosqinchi yovlarga qarshi mardonavor kurashib kelgan Spitamendek vatanparvar o'g'lonlarimiz o'tgan, u «engilmas kuch», «qudratli kuch» deb nom olgan Aleksandrni tahlikaga qo'yib, unga katta talafotlar etkazgan ekanki, bu hakda o'zimizda hech bir tarixiy yozuv saqlanib qolmaganligi bizni g'oyat tashvishga soladi. Spitamen jasorati bilan ham grek va Rim adabiyoti namunalari orqali tanishish sharafiga muyassar bo'lamiz. Bundan ko'rinadiki, Aleksandrni o'rganish borasida u bilan bog'liq davrni o'rganamiz, undagi ijtimoiy-siyosiy voqealar bilan yaqindan tanishamiz, adabiyot va san'at namunalarini bilib olamiz. Aleksandr bahonasida Kvint Kuruiy Ruf, Plutarx, Arrian, Diodor, Strabon kabi grek va Rim adiblari va ularning ijodi bizga tanish bo'lib qoldi, hatto boshqa grek va Rim adiblariga qaraganda bu ijodkorlarni biz o'zimizga yaqin olamiz. Aleksandr haqida asar yozganliklari uchun emas, O'rta Osiyoning antik davrlarini tasvirlaganliklari uchun ham bu adiblar biz uchun ardoqli va mo'tabardir. Zero, biz — o'rta osiyoliklar bobokalonlarimizning antik davrlari haqida mana shu adiblar ijodi orqaligina yozma manbaga egamiz.

SHarq bilan G'arb o'rtasida qadimdan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar keng yo'lga qo'yilgan. Qadimgilar tili bilan aytganda, quyosh chiqadigan tomon — SHarq, quyosh botadigan tomon G'arb hisoblangan. Insoniyatni ko'proq quyosh chiqish va botish tomon qiziqtirib kelgan. G'arbdan sayoqatchilar, olimlar, munajjimlar quyosh chiqish tomonni ko'rish orzusida ko'proq sharqqa tomon yo'l olsalar, sharqliklar quyoshning botish tomonini ko'rish uchun g'arbgaga tomon yo'l olganlar. U zamonlarda davlatlar, mamlakatlar o'rtasida chegara bo'lmagan. Sayohatchilar uchun har tomonga yo'l keng ochiq bo'lgan, Sayyox^arni — musofirlarni hamma xal'utar hurmat qilib, o'z xonadonlaridan joy, non-tuz berishgan.

SHarqliklar tasavvurida G'arb — quyoshning botish tarafi qanchalik sirli jumboq bo'lib kelgan bo'lsa, g'arbliklarni esa SHarq — quyoshning chiqish tarafi shunchalik qiziqtirib kelgan. SHarqning og'zaki va yozma adabiyotida Greuiya (YUnoniston), Rum haqida anchagina ma'lumotlar berilgan.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, qadimdan G'arbda yozma adabiyot, SHarqda esa og'zaki adabiyot keng taraqqiy etgan.

Ehtimol, SHarqda ham yozma adabiyot kuchli bo'lgandir. Ammo islomdan ilgari yozma adabiyot haqida gap ketganda, olimlar turli xil taxmin va gipotezalarga tayanib xulosa chiqarganlar. Har bir xalq o'z madaniyatining qadimiyligi bilan faxrlanadi. Xalq bor joyda adabiyot bor, san'at taraqqiyoti mavjud. SHarqda yolg'iz yozma yodgorlik namunasi hisoblangan «Avesto» (eramizdan oldin VIII—VII asrlar)ni olib ko'raylik olimlar «Avesto»ni hatto eramizdan ilgari X—IX asrlarda yuzaga kelgan deb aytishmokka. Zardushtiylik dinining bu muqaddas kitobida muhim falsafiy ruxdagi hikoyalar o'rin olgan. Bu noyob asardagi bir hikoyatga e'tibor beraylik. Unda hikoya qilinishicha, yaxshilikni yaratuvchi Ahuramazda bilan yomonlik kuchi Ahriman o'rtasida kurash ketadi. Yaxshilik bilan yomonlik o'rtasida kurash hech to'xtamaydi. Goh Ahuramazda g'olib keladi, goh Ahriman. Ammo ularning hech biri o'lmaydi ham, yo'q bo'lib ham ketmaydi. Kurash davom etaveradi. Bu hikoyat ruhini insoniyat tarixiy taraqqiyotining keyingi davrlariga, hatto bugungi kun hayotimizga ham tatbiq etishimiz mumkin.

Ahuramazda yo'liga g'ov bo'lib, Ahriman ham turli xil formalarda yashab qolaveradi. Inson bor ekan yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash davom etaveradi. Bu tabiatning qonuni. Tabiat o'zi mana shunday qarama-qarshi kuchlarni yaratib qo'yibdi. Tabiat ham qarama-qarshiliklardan iborat. Yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash barcha xalqdar ijodida ham mavjud. Xalq ijodidagi qahramonlar hamma vaqt yomonlikka qarshi kurashib kelgan. Ammo yomonlik hech qachon yo'q bo'lib ketmagan. Yomonlikning tugashi va faqat yaxshilikning yashab qolishi xalq orzusiga aylanib kelgan.

SHarqning antik tarixida aytilgan bu fikr g'ayritabiiy kuch ta'sirida, tasodifan aytilib qolinmagan. Erondan Baqtriyaga kelib yashab qolgan Spitam Zaradusht tomonidan bu fikrning hikoyatlar ruhiga singdirilishi, eng avvalo «Avesto» yaratilgan antik zamonlarda SHarqda ilm-fanning, adabiyot va san'atning o'ziga xos ravishda taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Ehtimol, SHarqning antik davrlarida «Avesto» kabi o'nlab nodir asarlar yaratilgandir. YOzuv taraqqiy etgan. CHunki «Avesto» bizgacha yozma ravishda etib kelgan. Afsuski, yuzlab hikoyalarni qamrab olgan mana shu yolg'iz nodir asar «Avesto» haligacha barcha SHarq xalqlari tillariga tarjima qilingan emas. SHuning uchun ham SHarqning antik tarixi yo'q degan fikrlar asossizdir.

Eramizdan ancha ilgari, «Avesto» bilan qariyb bir davrda yaratilgan «Bundaxshin», «Bekistun», «Donkrad» kabi asarlar ham antik zamonning

bebaxr durdonalari bo'lib, u asarlarda ham eng qadimgi zamonlarning ko'plab hikoyatlari o'rin olgan.

SHunday qilib, Zardushtiylik dinining o'rnini islom dini egalladi. SHarq xalqlari hayotida Zardushtiylik dini ham katta siyosiy va ma'rifiy o'rin tutgan. SHuning uchun ham SHarqdagi ko'pgina xalqlar bu dindan haligacha voz kechgani yo'q. «Avesto» o'n ikki ming qoramol lgerisiga bitilgan.

Ma'lumki, Aleksandrning SHarqqa qilgan yurishi davrigacha Hindistondan Kavkazgacha, Xitoydan Erongacha bo'lgan bepoyon o'lkalarda zardushtiylik dini

keng quloch yoygan edi. Mana shu zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»ni Aleksandr Makedonskiy Istahr shahri yaqinidagi tog' etagida katta bir gulxanda yoqib yuboradi. Avestoshunos atoqli olim A. O. Makovel'skiyning ta'kidlashicha, zardushtiylik dinini tahqirlagani uchun ham bu dinga e'tiqod qo'ygan osiyoliklar Aleksandr Makedonskiyni Ahriman deb atay boshlaydilar. «La'nati badkirdor, zardushtiylik dinini oyoq osti qildi, bu quyosh xudosi emas, Ahriman siymosi-ku, deya haqoratlaydilar».

Atoqli sharqshunos olim E. E. Bertel's «Avesto»ning asl nusxasini Aleksandr Makedonskiy Eron shohining poytaxti bo'lgan Istahr (Persepol') shahridan topib olib yoqib yuborganini ta'kidlab, shundan so'ng uning yovuz Ahriman deb nom chiqarganini, qoralaganini aytadi.

E.E. Bertel's va O. A. Makovel'skiy kabi atoqli olimlarning yuqoridagi fikrlari to'g'ri ekagligiga ishonsak, islomgacha bo'lgan davrda SHarq xalqlari Aleksandrni xush ko'rishmagan. Hatto uni yovuz kuch — Ahriman bilan teng ko'rganiga e'tibor bersak, sharqliklar Aleksandrni Iskandar deb ataganligi e'tirozli bo'lib chiqadi, Iskandar ulug' nom, u quyoshga tenglashtirilgan.

Aleksandr Makedonskiy O'rta Osiyoga yurish qilganida (eramizdan ilgarigi 329—327 yillar) bu erda Maroqand, G'azo, Kiropil' va yana ettita shaharning bo'lganligi ma'lum. SHubhasiz shahar bor joyda yozuv ham bo'lgan. So'g'd yozuvidagi tarixiy kitoblardan ayrimlari bizgacha etib kelganda edi, o'tmishimizga doir ko'pgina jumboklar hal bo'lardi.

SHarq adabiyotida Iskandar obrazining kelib chiqishi va uning paydo bo'lishi haqidagi ko'pgina tadqiqotchilarning fikrlari aniq tarixiy va ilmiy fikrlarga asoslanmagan. SHarqda Iskandar obrazining yaratilishi tarixi bir tomondan islomning muqaddas kitoblariga, jumladan «Qur'on»ga, ikkinchi tomondan, xalqning boy og'zaki ijodiga bog'lanishi to'g'ri izohlab berilmoqda. Biroq, ayrim tadqiqotchilar dalillanmagan fikrlariga asoslanib, bu obrazning paydo bo'lishida

Aleksandr Makedonskiy tarixiy shaxsi va obrazining ta'siri katta ekanligini taxmin qilmoqdalar.

Ayrim tadqiqotchilar esa, SHarqning antik davrlariga shubha bilan qaraydilar.

E.A. Kostyuxin «SHarqda hech qanday antiklik bo'lmagan»¹ («na Vostoke ne bnlo nikakoy antichnosti») degan asossiz fikrlarni aytadi. Asrimizning boshlaridayoq O'rta Osiyoga kelib katta tarixiy, arxeologik, etnografik ishlar olib borgan S.P. Tolstov, V.A. SHishkin, M.E. Mas-son, A.YU. YAkubovskiy, M.N. Diyakov, A. N. Bershtam, G.A. Pugachenkova, L.E. Rempel', L.N. Gumilev, S.G. Kloshtorniy, D.N. Lev kabi atokdi olimlarning asarlarini sinchiklab o'qib chiqsak, bu rus olimlari SHarq madaniyati, jumladan O'rta Osiyo madaniyati eng qadimgi madaniyat o'choklaridan biri ekanligini ilmiy isbotlab berishgan.

Haqiqatan ham, faqat E.A. Kostyuxingina emas, boshqa ko'pgina olimlar ham hozirgacha O'rta Osiyoning antik dunyosi bo'lganligiga shubha bilan qarashardi. Biz ushbu ishda O'rta Osiyoning antik olamidagi sirli va qiziqarli voqealariga to'xtalib o'tamiz.

Qadimgi davrlarda o'tgan atoqli sarkardalar ichida Aleksandr Makedonskiyning nomi butun dunyoga ma'lum va mashhurdir. Er kurrasining eng chekka o'lkalarigacha dong'i ketgan bu shaxs yashab o'tgan davr bilan bizning

zamonamizni yigirma uch asr ajratib turadi. Bu davr mobaynida u hakda juda ko'plab asarlar yaratildi. Uning hayoti va faoliyati taspirlangan, badiiy hamda ilmiy asarlar yuzaga keldiki, hali hech bir tarixiy shaxs haqida bunchalik ko'p asarlar yuzaga kelmagan bo'lsa kerak. Biroq, oradan yigirma uch asr o'tgan bo'lsa ham Aleksandr Makedonskiy haqida badiiy va ilmiy asarlar yaratish nihoyasiga etganicha yo'q. Bunday yaratuvchilik, ixtirochilik yana davom etaveradi. Yillar o'tgan sayin bu masalaga e'tibor ortmoqda, qiziqish yana kuchaymoqda. Tadqiqotchilar bu ikki obraz tahlili orqali juda ko'plab chigal masalalarni xal qilmokdalar, munozara va bahslar davom etmoqda.

Qadim tariximizga odilona va hushyorlik bilan munosabatda bo'lmoq lozimdir. Xususan, O'rta Osiyoning antik davriga oid juda ko'plab tarixiy va qimmatli manbalarga egamiz. Ayrim faraz va noaniq manbalardan qochib, iloji boricha dalillar asosida ish ko'rishga harakat qilamiz. Bugungi o'quochi tarixning aynan o'zini bilgisi, tarixiy dalillarni mushohada qilgisi keladi.

Hozirgi kunga kelib, davr talablariga ko'ra tarixga munosabat o'zgardi. SHu kungacha qoralanib, salbiy baholanib kelgan ayrim tarixiy shaxslarga nisbatan endilikda ijobiy yondoshuvlar paydo bo'ldi. SHu

nuqtai nazardan Aleksandr Makedonskiyni butunlay salbiy qiyofada ta'riflashimiz ham noto'g'ridir. Aleksandr Makedonskiy orqali biz Osiyoning antik davrini o'rganmoqdamiz. Uning «Efemerida» deb nomlanuvchi «SHojurnali»da qadim tariximiz yozib qoldirilgan. Uning safdoshlari Aristobul', Ptolemey, Evman, Diodot, Kallisfen bebaho manbalarni bitganlar.

O'rta Osiyoning antik davrlari tasvirlangan grek va Rim tarixiy nasrini biz bebaxr duru gavharlar koniga qiyos qilishimiz mumkin. Haqiqatan ham bu tarixiy nasr namunalari biz uchun bebaho va e'zozlidir. Mana shu tarixiy nasrlar orqali biz antik dunyomizni tanidik, antik davrimizning sahifasini qaytadan yaratdik.

To'g'ri, Aleksandr Makedonskiyning shaxsini ulug'lab bo'lmaganidek, ta'bir joiz bo'lsa, unga nisbatan haqorat toshlarini otaverii) ham noo'rindir. CHunki o'sha antik zamonlarda bosqinchilik urushlari ulug'langan, salb yurishlar sharafl yorliqhisoblangan. SHubilan birga, tarix sahifalarini o'qib shunday xulosaga keldikki, Aleksandr Makedonskiy xarakgerida shunday bir xislat bor ekan: bu ham bo'lsa, u o'z ixtiyori bilan taslim bo'lgan elatlarga ozor bermagan. SHuning uchun x,am Aleksandr nomiga noo'rin haqoratlar aytish muarrix adib Arrian ta'biri bilan izohlaganda, adolatdan emas. CHunki u zamonlarning talabi mana shuni taqozo etardi.

«Aleksandrni haqorat qilgan odam uning qilgan xizmatlarini inobatga olib, o'zini u bilan solishtirib ko'rib, so'igra gapirmog'i kerak. O'ylamay-netmay uni ioto'g'ri haqorat qilgan kishi hayotdan o'z o'rnini tomolmagan, ayanchli odamdir. SHu sababli bunday odamlar ikki qit'ada nom taratg'an shohni qoralab, haqorat qilishadi. Men o'ylaymaiki, o'sha paytda Aleksandrning nomi etib bormagan na bir shahar, na bir odam, na bir xalq bo'lgan. Buni odamlarning ko'rgan tushlaridan, sodir bo'ladigan voqealarning oldindan ta'birini aytib beradiganlarning fikrlari orqali ham bilish mumkin Ular xotirasida Aleksandr ulug' siymo bo'lib qolgan. Uning ishlarini esa, uni h>rmat qilganim uchun, haqiqat tarafdori bo'lganim uchun, odamlarga haqiqatni aytib berish uchun tanqid qildim».

O'rta Osiyoning antik davrlari tasvirlangan grek va Rim tarixiy asarlaridan ayrim parchalarni aynan keltirishga harakat qildik. Qadimgi tarixchilar ijodida ham ayrim chalkashliklar va geografik, etnografik noto'g'ri talqinlar borligini eslatishga urinib ko'rdik.

Uzoq tarixga to'xtalganda turli xil taxmin va tavakkal fikrlar yuritishdan ko'ra, har bir tarixchi adib ijodiga alohida-alohida to'xtalishga to'g'ri keldi. Bu o'rinda bir narsani aytib o'tish lozim.

O'lkamizning antik xayotida bo'lib o'tgan ayrim voqealarga har bir adib alohida to'xtalib o'tgan. YA'ni bir tarixiy voqea bir necha adib ijodida talqin etilgan. Masalan, Klit fojiasi, Aleksandrning xalq urf-odatini qabul qilishi va uning mahalliy kiyimda yurishi, Roksanaga uylanishi, Kiropil' (Kiropol') shahrini qo'lga kiritishi, Bessni qo'lga olishi, Spitamenga qarshi kurashiga o'xshash juda ko'plab tarixiy voqealarni bir necha adiblar ijodida uchratamiz. Bu voqealarning nechog'li haqiqatga yaqinligini bilishda ularga qayta-qayta va alohida to'xtalishga to'g'ri keldi.

SHuni alohida ta'kidlashni istardik, antik davrlarda yashagan Aleksandr Makedonskiyni bugungi kunimiz uchun, bizning zamondosh-larimizga, atom asrida yashayotgan kishilarga ideal qilib ko'rsatish, Aleksandrday bo'lishga undash ham adolatdan emas. O'z davri uchun ulug' bo'lgan, Aleksandr o'tgan zamonlarda ham ulug'ligicha qolgan. Bugungi kunda bizning zamondoshimiz Aleksandrdek bo'lishni orzu qilmaydi, balki unga bag'ishlangan asarlarni taajjub va hayrat bilan o'qiydi... Bu tarixiy memuar asarlardan tegishli xulosalar chiqaradi, ulardan tarixiy va ma'rifiy saboq oladi.

I BOB

QADIMGI YODNOMALAR

GERODOT

Ulug' yunon olimi va tarixchisi Gerodot eramizdan avvalgi 484 yilda Kichik Osiyoning Galikarnos' shahrida tug'ilgan. Galikarnos shahri Kichik Osiyo va grek shaharlarini bir-biriga bog'laydigan qulay port shahri bo'lib, u erda savdo-sotiq ishlari keng rivojlangan edi. Eramizdan avvalgi XI asrda qurilgan bu shaharga turli mamlakatlardan sayyohlar, yo'lovchilar, donishmandlar, shoirlar va muarrixlar tez-tez tashrif buyurib turishgan. Uning otasi Galikarnos shahrining obro'li va savodxon kishilaridan biri bo'lgan. U o'g'li Gerodotning yoshligida bilim olishiga alohida e'tibor bilan qaray boshlaydi. Gerodot bolalik chog'laridayoq atoqli grek so'z san'atkorlari va ulug' muarrixlarining asarlarini quntbilan mutolaa qiladi. Ayniqsa Gomer, Gesiod, Aristey, Arxilox, Sapfo, Alkey, Anekreont, Pindor va Esxil asarlarini qiziqish bilan o'qiydi.

Gerodot grek adabiyotini juda sevadi. Ayniqsa tarixiy nasr namunalari

Gerodot e'tiborini beixtiyor o'ziga tortadi. Osiyo va Evropadagi bir necha mamlakatlar tarixiga ham qiziqish bilan qaraydi, bu mamlakatlarning geografiyasi, tarixi va adabiyotini o'rganadi. Mashhur geograflardan miletlik Kadm, lampsaklik Xaron kabi o'z davrining atoqli olimlari ijodini diqqat bilan kuzatadi. Ayniqsa, miletlik olim Gekateyaning «Erni aylanib o'tish» asari Gerodotda katta taassurot qoldiradi.

Gerodot dunyoqarashining yuksalishida tog'asi Paniasid katta rol o'ynaydi. Paniasid o'z davrining taniqli shoirlaridan biri edi. U xalq og'zaki ijodiga juda katta qiziqish bilan qarardi. Uning xalq qahramoni Gerakl haqida to'plagan hikoyat va rivoyatlari antik davrlardayoq xalq og'zaki ijodining rivojiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Gerodot yoshligidan sayohat qilishni yaxshi ko'radi. Galikarnos port shahri, savdo-sotiq bilan shug'ullanuvchi savdogarlar, yo'lovchilar shahri bo'lgani uchunmi, o'spirinlik yillaridayoq u yaqin atrofdagi

mamlakatlarga borib keladi. Dengiz shunqorlari va sayyohlar tilidan g'aroyib sarguzashtlarni tinglashni juda-juda yoqtiradi. «Eron tarixi» kitobi Gerodot e'tiborini ayniqsa o'ziga tortadi, Bu kitob lampsaklik Xaron qalamiga mansub bo'lib unda Kir va Kambis hukmronligiga qaram Hind, Baqtriya, So'g'd va Kavkaz mamlakatlari haqida hikoya qilinardi. Umuman Axmoniyalar davlati, eramizdan avvalgi V asrda Eron-YUnon urushida eronliklar mag'lubiyatga uchragandan so'ng, yunon muarrixlari Axmoniyalar davlati tarixiga qiziqish bilan qaray boshlaydi. Xaronning «Eron tarixi» kitobida Axmoniyalar davlatiga qaram bo'lgan Osiyodagi ko'pgina mamlakatlar haqida qimmatli ma'lumotlar bor. Kitobda, ayniqsa Baqtriya va So'g'diyonada yashovchi elatlar, ularning jangovarligi va qahramonligi haqida hikoya qiluvchi ko'plab tarixiy syujetlar keng o'rin egallagan.

Gerodotning ona yurti Kariya va unga qo'shni Ioniya va Eoliya ziyolilar shahri bo'lib, u qariyb 70 yilga yaqin Kir va Kambis tomonidan barpo etilgan ulkan Axmoniyalar davlati ta'sirida bo'ladi. Ioniya — Gomer vatanidir. Bu o'lkadan Anakreont, Appelesa, Parassiya, Fales, Anaksimandr kabi o'z davrining donishmand faylasuflari etishib chiqqan. O'zining tabiiy go'zalligi bilan mashhur bo'lgan Ioniya unga qo'shni — ona shahri Galikarg'yusdan Gerodot tez-tez tashrif buyurib turadi. Ioniyaliklar ham Osiyo va Evropa mamlakatlari bo'ylab dengiz sayohatlariga chiqar edilar. Hatto ular Turkiya, SHimoliy YUnoniston erlari (avval Frakiya deb atalgan) kabi uzoq o'lkalarga, Pereney yarim orollari o'shanda Terreniya deb atalgan go'zal vohalarga ham kelib ketar edilar. Ioniyadan Qizil dengiz va Qora dengiz tomonlarga dengiz sayyoxari tinimsiz qatnab turardi.

Bu sayohatchilardan va uzoq yillar davom etgan Eron-YUnon urushi qatnashchilaridan Gerodot Osiyo mamlakatlari haqida qiziq hikoyalar eshitadi.

Eramizdan avvalgi 490 yilda bo'lib o'tgan Marafon jangida greklarning eronliklar ustidan g'alaba qozonishi, eronliklarning katta jangga o'tlanishi, eramizdan avvalgi 480 yilda Salomiya orolida bo'lib o'tgan qirg'in jangda yana greklarning g'alaba qilishi, nihoyat eramizdan avvalgi 479 yilda bo'lib o'tgan Samos jangi, eramizdan ilgari 468 yilda bo'lib o'tgan Evrimedont daryosi (Gerodot u paytda 15 yoshda edi) yonidagi greklar bilan eroniyalar o'rtasidagi

to'qnashuvlar Gerodot tug'ilgan yillarning nihoyatda og'ir, soqial, qarama-qarshiliklarga boy bir davr bo'lganligini anglatadi. Qirg'in urushlar, jangu jadallarni boshidan kechirgan Gerodot tug'ilgan o'lka tarixiy sarguzashtlarga boy edi. Bunday tarixiy voqealarni ko'p eshitgan Gerodot keyinchalik hakli ravishda tarixiy hikoyalar ijodkori bo'lib qoladi.

Eronliklar ustidan g'alaba qozonilgandan so'ng, grek hokimliklari o'rtasida o'zaro kelishmovchiliklar avjiga chiqadi. Gerodotning ona shaxri Galikarnos hokimi Ligdamidga qarshi ko'tarilgan isyonda Paniasid bilan Gerodot ham ishtirok etgan edi. Ligdamid isyonni kuch bilan bostiradi. Paniasid o'limga mahkum etiladi. Gerodot esa mamlakatdan quvg'in qilinadi. SHundan so'ng, bo'lajak tarixchi Osiyo mamlakatlari bo'ylab safarga chiqishga qaror qiladi.

Go'zal Ioniya shahriga kelib dengizchilar bilan do'stlashadi. Gerodot dastlab Kichik Osiyoga yaqin o'lkalarga sayohat qiladi. So'ngra Frakiya bo'ylab Evropa safarini davom ettirib, Bolqon orollarida bo'ladi. Istr (Dunay) daryosi qirg'oqlariga keladi. Keyin Vizantiya o'lkasiga boradi. Bu erlarni Doro eramizdan avvalgi 512 yilda skiflar eriga yurish qilishdan avval bosib olgan edi. Doro hozirgi Istanbul shahriga yaqin joyda Bospor daryosining kuchli oqimida skiflar eriga o'tish uchun ko'prik qurgandi. Gerodot bu ko'prikdan o'tib Tear daryosi qirg'ok^lari bo'ylab o'z sayohatini davom ettiradi. (Bobo eski daryosi Turkiya tomonda joylashgan, bu daryo Gerodotni o'ziga maftun etadi. Daryo bo'yida yashovchi xalqlar Tearning shifobaxshligini, undan odamlar va otlarni davolashda foydalanishlarini aytadi).

YUnon-Troya urushidan keyin greklar Qora dengiz bo'ylaridagi ayrim elatlarni o'zlariga qaram qilib olgan edilar. Ol'viya shahri atrofida o'lkalalar ham Qora dengiz atrofida joylashgan edi. Qora dengiz bo'ylariga joylashgan Ochakova shahridan shimol tomonga to xzirgi Parutino, Il'insk qishloklarigacha cho'zilgan 25 kilometrlik masofa o'sha paytlarda Greçiya qo'l ostida edi.

Ol'viya shahri skiflarga juda yaqin masofada joylashgandi. Hatto bu shaharda ayrim skif vakillarini ham uchratish mumkin edi. Gerodot Qora dengiz qirg'oqlari bo'ylab safardaligida Ol'viya shahri va ularga yaqin joylashgan skiflar haqida qiziqarli ma'lumotlarni eshitadi. Undan ilgari ham skiflar haqida talaygina kitoblarni o'qib, ularning hayot kechirish tarziga qiziqib qolgan edi. Grek tarixchisi Gekatay asarlaridan skiflar haqida birmuncha ma'lumotlar olgan edi. Qadim zamonlarda Aristey degan shoir o'zining «Arimasplar» poemasi skiflar hayotini kuylagan. Ulug' so'z san'atkori Gomer o'zining «Odisseya» poemasi skiflar yurtiga qisqacha ta'rif berib, «bu ellar hamma vaqt tuman bilan qoplangan, osmonida qalin bulutlar suzardi» (XI qo'shiq, 14— 15-misralar), deb aytgan edi.

Mana shu dalillarning o'ziyoq yunonlarning eramizdan ilgarigi VIII— VII asrlarda skiflar hayotiga qiziqish bilan qaraganligi, hatto skiflar

yurtiga kelib ketganligidan, Evropa va Osiyo mamlakatlari o'rtasida iqtisodiy-siyosiy aloqa mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Darhaqiqat, yunonlar bilan troyaliklar o'rtasidagi qariyb o'n yildan ziyod davom etgan qirg'in-barot urush, eramizdan avvalgi XSH asrda bo'lib o'tgan edi. Grek lashkarlari hozirgi Turkiya erlariga bostirib keladi. Hatto Krra dengiz bo'ylaridagi ayrim elatlarni ham o'zlariga qaram qilib oladi.

Eramizdan avvalgi VIII asrda yashab o'tgan yunon shoiri Gomerining ijodida

YUnon-Troya urushi voqealari o'zining ko'lamdor badiiy ifodasini topgan. Troyaliklar bilan skiflar o'rtasida ham ma'lum aloqalar mavjud edi. Gomer poemalarida skiflarning bepoyon o'lkalarga joylashganligi va ularning juda katta elat ekanliklari ehtiros bilan ta'riflanadi.

Gomerdan so'ng skiflar hayotiga qiziqish bilan qaragan ma'rifatli ziyolilardan biri Gerodot edi. Gerodotning skiflar hayotiga qiziqish bilan qarashida Gomer ijodining ta'siri bor, albatta. Gerodot dunyoga kelgan Galikarnos shahri Gomerining ona shahri Ioniya qo'shni hududda edi. SHuning uchun ham Gomer poemalari Ioniya atrofidagi shaharlarda juda ko'p nusxalarda keng tarqalgandi. Galikarnosliklar Gomer poemalarini o'qishni o'zlari uchun sharaf deb bilganlar. Hatto ular uchun Gomer poemalarini yod olish odat tusiga kirgandi.

Gerodot YUnon-Troya urushi tafsilotlarini bayon qiluvchi Gomer dostonlarini («Iliada», «Odissey») berilib o'qiydi SHundan so'ng Gerodotda Troyaga borish va uzoq skiflar yurtiga sayohat qilish istagi tug'iladi.

Gerodot Qora dengiz bo'ylaridagi. Ponta yarim orolidan o'tib, Tavrakaga — hozirgi Qrim orollariga keladi. Undan so'ng Meodita — Azov dengizi tomon yuradi. Birmuncha vaqt bu erlarda bo'lib, Istr daryosi vohasi bo'ylab sayohatini davom ettiradi. Tanais — Don daryosi bo'ylarida skif qabilalari hayoti bilan tanishadi.

Qora dengiz bo'ylariga yaqin joylashgan Istr bo'ylarida Tir va Ol'viyada yashayotgan greklar bilan suhbatlashadi. CHunki bu erlar qadim-qadimdan yunonlarga qaram edi. Bu o'lkalarda asosan grek-yunon qabilalari yashardi. Ular skiflar bilan o'zaro iqtisodiy aloqa qilib turardi.

Gerodot Borisfen — Dnepr daryosi bo'ylariga keladi. SHundan so'ng bepoyok kengliklar boshlanadi. Bu erlarda o'rmon yo'q edi, faqat turli-tuman o't-o'lanl t usardi. Borisfenning quyi oqimigina o'rmon bilan qoplangan edi. 'u erda u skiflar hokimi Ariapaytning ishongan kishisi Timidan ayrim qiziqarli ma'lumotlarni oladi. Gerodotning ta'kidlashicha, Borisfen daryosi Istrdan keyingi eng yirik daryolardan bo'lib, «foydali narsalarga juda boy edi»

Gerodot Gerr — Samara va Girkis — Doneuk daryosi bo'ylarida yashovchi skif qabilalari hayoti bilan ancha yaqindan tanishadi. Gerodotning bu daryolar bo'yida yashovchi skif qabilalari haqida aytgan qiziqarli hikoyalari kishining diqqat-e'tiborini beixtiyor o'ziga jalb etadi. Nahotki, antik davrlarda Volga, Don, Dunay, Dnepr daryolari bo'ylarida skiflar yashagan bo'lsa, degan savol xayolingizga keladi. Axir, skif qabilalari O'rta Osiyoda, qadimiy So'g'diyona erlarida yashamaganmide, deb o'ylab qolasiz.

Kadimda skif qabilalarining Volga, Don, Dnepr, Dunay daryolari bo'ylarida yashaganliklari barcha olimlarning e'tiborini o'ziga tortadi. Bu haqda juda ko'plab qiziqarli bahs va munozaralar bo'lib o'tadi. Skif qabilalarining bu daryolar bo'ylarida yashaganligi ilmiy jihatdan asoslanadi. Atokuti olim A. B. Ditmar qadimgi skif qabilalari haqida bir qator yirik tadqiqotlar yaratgan va skiflarning kelib chiqish tarixi haqida o'zining qimmatli fikrlarini bildirgan. «Skiflar O'rta Osiyodan tarqalgan edi, — deb yozadi A. B. Ditmar o'zining «Skifiyadan Elefantingacha» nomli tadqiqotida, — ularning (skiflarning — B. F.) tili shimoliy eron tillari gruppasiga kiradi, shuningdek, ular O'rta Osiyoda yashagan sak va

massaget qabilalari bilan urug'dosh edi. Kimmeriylar o'zlariga yaqin bo'lgan skif qabilalari bilan yaqin ittifoq bo'lib yashaganlar. Qrimning tog'li o'lkalarida yashovchi kimmeriylar skiflarga kirmaydi.

Skiflar dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi ko'chmanchi qabilalardan bo'lib, asosan cho'l kengliklarida (Janubi-SHarqiy Evropa qismida), Gipanis daryosining quyi oqimida hamda Borisfen daryosi bo'ylarida istiqomat qilishgan».

Mana shu dalilning o'zi Evropaning ancha ichkarisigacha cho'zilgan bepoyon o'lkalarda, Volga, Don, Dnepr, Dunay daryolari bo'ylarida yastanib yotgan keng cho'lliklarda skiflar yashaganligini tasdiqlaydi. Ular turli sabablarga ko'ra qadimda O'rta Osiyodan bu erlarga kelib qolgan edi.

Bu erlarda yashovchi skiflar «bug'doy, piyoz, sarimsoq va mosh iste'mol qilganlar. Ular bug'doyni faqat o'zlari uchungina ekib qolmasdan, balki savdo-sotiq uchun ham ekardilar».

Gerodot keyinchalik shohlik hukmron bo'lgan skiflar o'lkasiga keladi. Bu skiflar kuchli davlatga ega edilar. Tanais daryosidan sharqiy tomon ancha uzoqda joylashgan bu skiflarning o'z podshoxlari bo'lib, boshqa skif qabilalari ularga qaram edi. Podshoxdik skiflar o'zga skiflarni o'zlariga qul deb bilardi. Gerodot skiflarning urf-odatlarini bilan yaqindan tanishadi. Ularning asosiy yumushlari chorvachilikdan iborat edi. Skiflarning chorvachilik ishlariga Gerodot katta qiziqish bilan qaraydi. Ko'chmanchilik joniga tekkan skiflar ko'chganda qulay bo'lsin uchun namatdan g'ildirakli arava — uy yasab olgan edilar. YUk tashish ishlarida otdan tashqari mollardan ham foydalanishardi. Ularning eshak va cho'chqasi yo'q edi. Bundan tashqari, Gerodot skiflarning harbiy ishlari va qurollari bilan ham tanishadi, o'rganadi.

Gerodot yana Ol'viyaga qaytib keladi. Ma'lumki, bu elda asosan greklar yashardi. Birmuncha vaqt u Ol'viyada bo'lgandan so'ng, skiflarga qo'shni boshqa xalqlar hayoti va urf-odatlarini o'rgaiishga kirishadi. Agafirsovlar — SHarqiy Ruminiya yurtiga boradi. Bu erdagi nevrov qabilalarining hayotini o'rgana boshlaydi. Nevrovlar o'zlarini g'aroyib odamlar deb hisoblardilar. Ular har yili qishda «bo'ri»ga aylanardi. YA'ni, junli kiyimlarni kiyib, yovvoyi holda yurishga o'rganib qolishgandi. Ularning tili eski slavyan tillariga yaqin edi. Qishda asosan ular o'zlariga bo'ri terisidan kiyim tikib olishardi.

Gerodot so'ng Androfa eliga boradi. Bu elatlar shimol tarafdin skiflarga qo'shni edi. Ularning yovvoyilarga xos odatlari bo'lib, hech qanaqa qonunga bo'ysunmasdi. Ko'chmanchi holda hayot kechirar, kiyimlari skiflarnikiga o'xshardi. O'zlarining maxsus so'zlashuv tillari bor edi.

Gerodotning aniqlashicha, skiflarning shimol tomonida yana Melianxlenlar qabilasi yashardi. Ular hamma vaqt qora tusda kiyinib yurardi. Urf-odatlarini skiflarnikiga yaqin turardi. Bu qabilalar tillari ham nevrov qabilalari singari eski slavyan tillari gruppasiga kirardi.

SHimol tomonda juda sovuq bo'lgan keng yalangliklar joylashgan edi. Tanais daryosi bilan Meotida — Azov dengizi o'rtasida sarmatlar yashardi. Ular shimol tomonga cho'zilgan o'n besh kunlik keng o'lkada yovvoyi va ekilgan daraxtlar ichida yashardi. Ular skiflar tilida gaplashardi, biroq ularning tillari qadimdan shakllangan edi. Sarmatlarning urf-odatlarini skiflarnikiga sira ham o'xshamasdi.

Sarmatlar (sarmatlar) skif qabilalariga urug'dosh bo'lishgan.

Gerodotning yozishicha, sarmatlardan yana shimol tomonga yurilsa, qalin o'rmonlar bilan o'ralgan o'lkaga chiqilardi. U erlarda budinlar yashardi. Bu xalqning sochlari malla, ko'zlari ko'kish edi. Budinlarning asosiy qismi ko'chmanchilik bilan hayot kechirardi. Ovqatlariga qarag'ayning urug'idan solardi. Ularning qadimdan qurilgan Gelion — Saratov deb atalmish shahri bo'lgan. Bu shahardagi uylar yog'ochdan tiklangan edi.

Budinlar orasida telonlar ham yashardi. Ular savdo bilan shug'ullanuvchi shahardan edilar. Telonlar, dehqonchilik va bog'dorchilik bilan ham shug'ullanardi. Ko'proq bug'doydan tayyorlangan ovqatni iste'mol qilishardi.

Budinlardan keyin keng dasht erlar boshlanardi. SHarqiy Sibir' tomonda ovchilik bilan shug'ullanuvchi xalqlarni tissagetlar va eirkalar deb atashadi. Bu qabilalar O'rol va Komega yaqin joylarda yashagan. Ular bilan skiflarning ma'lum aloqasi bo'lgan. Biroq, bu erlar skif erlaridan o'zining sovuklig'i va notekisligi bilan ajralib turadi. Tissagetlar va eirkalarning orqa tomonidagi baland tog'lar (O'rol tog'lari ortidan) orasida argippeylar yashardi. Ularning yuzlari yapaloq, ulug' tarixchi yozishicha, soqollari o'sgan bo'lardi.

Argippeylar pontik daraxtining, hosilini iste'mol qilishgan. Bu daraxtning hosilini esangiz danagi ajraladi-da, qop-qora ichimlik hosil bo'ladi. Bu ichimlikni asxi deb atashardi. Argippeylar bu ichimlikni sutga aralashtirib non ham tayyorlashgan. Ular skiflarga xos kiyinib yursa-da, tillari ularnikidan farq qiladi.

Argippeylar yurti ancha taniqli edi. Bu erga skif vakillari va Ol'viyadan grek avlodlari ham kelib turishadi. Ammo ular o'zaro so'zlashuvda tarjimonlardan foydalanganlar.

Argippeylardan keyin qanaqa xalq yashashini hech kim bilmaydi. U tomonlar baland tog'liklardan iborat bo'lgan. Argippeylarning fikriga ko'ra, bu tog'da echki tuyokli odamlar yashar emish. Undan ancha uzoqdagi xalqlar yilda olti oy uxlasharmish. Gerodot bu o'rinda tundrani nazarda tutayotgan bo'lsa kerak.

Argippeylardan shimol tomonda bir ko'zli arimasplar bor emish. Gerodot bu afsonaga unchalik ishonmasligini aytadi. Ular bilan yonma-yon tovuqtusli, qushlarga xos burg'ut qanotli tilla taqinchoqli griflar yasharkan. Bu yurtlar nihoyatda boy bo'lganmish. Grek va skif savdogarlari bu yurtlarga kelib tilla xarj qilib olar ekan. Bu yurtlarda oltin ko'p bo'lgan. Bu o'lkalarning qaerda joylashganini olimlar aniqaytolmayapti. YO O'rol tog'i yoki shimoliy Qozog'iston. Bu erda Stepnyakda oltin koni bo'lgan, yoyinki Olttoy.

Sovramatlar o'lkasidan to'rtta daryo oqib o'tgan. Tanais (Don), Oar (Volga), Lik (O'rol), Sirgis (noma'lum daryo). Bu daryolarning hammasi Meotida (Azov) dengiziga quyiladi. Bu daryolar sohillarida asosan skiflar yashashadi. Keyingi vaqtlarda bu yurtlarning hokimlari ayol kishilar bo'lgan.

Meotida dengizidan janub tomonga, Panta bo'ylarigacha cho'zilgan sovramatlar eri 30 kunlik yo'l. Panta sohillaridan kolxidaga — Kavkaz tog'lariga o'tish osonroq. Bu yo'llar so'ngsiz, biroq xavf-xatar yo'qhisobi. Bu erliklar oltin tumshuqli «Argo»da dengiz bo'ylab suzib yurishni yoqtirishadi. Gerodot «Argo» bilan Pantadan suzib o'tib, kolxidalar yurtiga borishga qaror qiladi.

«Argo» uch kun, ikki kecha deganda miletlar yurtining qishloqlaridan biri

Sikopga etib keladi. Sikopning tabiati maftunkor va g'aroyib edi. Gerodot bu erdan boshqa kemaga o'tiradi. Bu kema vino, meva-sabzavotlar, asal, kema yasaydigan yog'och va yonilg'i olib kelish uchun ketayotgan edi. Kema Panta sohillarida joylashgan bir qancha shaharlarda to'xtab, Galis (Qizil irmoq) daryosiga etib keladi. Bu daryo orqali Fermodont (Rion daryosi yaqinidagi bir irmoq) daryosiga keladi. SHundan so'ng Fasis — Rion daryosiga o'tadi. Oxiri kolxidalar o'lkasiga etib keladi.

Kolxidalarni arablarga, forslarga yaqin xalqbo'lgan degan taxminlar bor. Ular tanlarining qora rangligi, sochlarining jingalaksimonligi bilan boshqa qabilalardan ajralib turadi.

Gerodot Samos orolida birmuncha vaqt bo'lib, Osiyo bo'ylab safarga jo'naydi. Kichik Osiyo va Eron mamlakatlari tomon yo'lga tushadi. Eramizgacha bo'lgan VI asrda Kir, Kserks va Kambuz tomonidan tuzilgan Axmoniyar davlati nihoyatda kuchayib ketgan edi. Axmoniyar davlatiga hozirgi Eron, Iroq, Afg'oniston, Turkiya, Livan, Siriya, Iordaniya, Isroil, arab mamlakatlarning bir qismi, Urta Osiyo, Kavkazorti qarardi. Bu o'lkalar territorial jihatdan 24 hokimlikka bo'linib, har bir hokimlik eramizgacha — V asrda ulkan Axmoniyar davlatiga qaram bo'lgan.

Gerodot dastlab Axmoniyar davlatining markazi bo'lgan Suz shahriga keladi. Efes va Sard shaharlarida bo'ladi. Kichik Osiyodagi Galis, Mesopotamiyadagi Evfrat va Tigr daryolaridan o'tadi. Frakiya o'lkalarini kezadi. Bu erda u o'ng qo'lga qilich, chap qo'lga nayza tutgan ulkan odamlar bilan uchrashadi.

Gerodot o'z asarlarida Kavkaz tog'larini juda keng ta'riflaydi. Ayniqsa, Kaspiy dengizi va uning sohillarini, bu sohilda yashovchi elatlar hayoti haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Araks daryosi Kaspiy dengiziga kelib qo'shiladi, deydi tarixchi. Esxil o'zining «Zanjirband Prometey» tragediyasida Kavkaz tog'lari va Kaspiy dengizi haqida so'z yuritadi, bu erlarni «gekatey milet» deb ataydi.

Gerodotning fikricha, Kaspiy bo'ylarida ko'chmanchi massagetlar yashaydi. Massagetlar baliqgo'shti, parranda va sutli taomlarni iste'mol qilishadi. Bu erning xalqlari juda jangari bo'lishgan. Aytishlaricha, Eron shohi Kir ham ularni o'ziga bo'ysundira olmagan.

Gerodot Mesopotamiya va Vaviloniya o'lkalarining tabiatiga ham keng to'xtaladi. Bu joylar Orol dengizig'a yaqin bo'lib, ayrim tadqiqotchilar bu o'lkalarga Gerodot kelmagan deyishsa, boshqalar kelgan deyishadi.

Gerodot O'rta Osiyo haqida tarixiy jihatdan juda muhim ma'lumotlar keltiradi. Bu erda bir necha hokimliklar mavjudligini, ularning hammasi ulkan Eron davlatiga qaram ekanligini ta'kidlaydi. Bu hokimliklarni aniqnomi bilan ataydi. Jumladan, Baqtriya, Girkaniya, Kaspiy, so'g'dlar, saklar, xorasmiylar va ariylar. Bu o'rinda izoh talab nomlardan ariylar Afg'onistonning g'arbiy qismiga joylashgan elatlardir. Baqtriyaning poytaxti o'sha vaqtda Balx shahri bo'lgan Kaspiy hokimligiga Turkmanistonning janubi-g'arbiy qismida joylashgan qabilalar kirgan. Xorasmiylar-xorazmlilar, so'g'dlar Politimet (Zarafshon) bo'ylarida, saklar Tyan'shan' tog'ining g'arbiy etaklarida joylashgan edilar.

Bu xalqlar sharqdan to Kaspiy dengizigacha bo'lgan hududga

tarqalgan. Girkaniya bilan Xorasm o'lkasi o'rtasidan Ares daryosi o'tadi. Bu daryodan uzun-uzun kanallar qazilib, sug'orish shoxobchalaridan dehqonchilikda unumli foydalanadilar.

SHundan so'ng Gerodot Hindiston o'lkasida sayohatini davom ettiradi. Panjobga boradi. Bu erga bostirib kelgan Doro haqida qimmatli ma'lumotlar to'playdi.

Gerodot asarida Hindistonning go'zal tabiati o'zining ajoyib tasvirini topgan. Gerodot keyingi asarlarida Liviya, Misr o'lkalarini ham keng tasvirlaydi. Ayniqsa, Nil daryosi bo'yida yashovchi elatlar, Qush, Efiopiya mamlakatining tarixi haqida qimmatli ma'lumotlar keltiradi.

SHundan so'ng ulkan Ellin davlatiga qaram bo'lgan yana bir qancha katta-katta o'lkalarda bo'ladi. Xios, Teos, Fokey, Klasomen, Rodos, Knid, Milet, Faselid, Galikarnos kabi go'zal shaharlar va u erdagi tarixiy voqealarni tasvirlaydi.

Gerodot to'qqiz kun kemada dengizlar osha suzib Nil daryosi qirg'oqlariga joylashgan Fiva shahriga etib keladi. Misrliklar bu shaharni Ape deb atashgan.

Gomer o'zining «Iliada» dostonida Fiva shahrining ta'rifini keltirar ekan, bu shaharning etti darvozasi-bor ekanligini, uning nihoyatda muhtasham va go'zalligini qayd etadi. Nil daryosining O'rta oqimiga joylashgan bu shahar qadimda Misrning poytaxti bo'lgan. Osiyoliklar bu shaharni Misrdagi yuz darvozali shahar deb atashadi.

Fiva shahri qulay geografik sharoitda joylashgan. Qadimdan savdo-sotiq va harbiy yurishlar shahri bo'lgan. Qizil dengizga chiqish va bu dengiz bo'ylab turli tomonlarga safar qilish mumkin edi. Qadimgi davrlarda xalq og'zaki ijodida, hatto eramizdan ilgarigi XIII—XII asrlarda Fiva shaxri haqida juda ko'plab «Qikl dostonlar» yaratilgan. Bu dostonlarning ayrim nusxalari hozirgacha saqlangan. Mazkur an'analarni so'z san'atkori Gomer ham ijodiy davom ettiradi.

Gerodotning adabiy merosi juda boy. Bu adabiy merosni kichik novellalar yoki hikoyalar to'plami deb ham atashimiz mumkin. Biz Gerodotni tarixchi sifatida taniymiz, xolos. Ammo uning ijodiga yaqindan yondoshsak, go'zal badiiy tasvirlarni ham kuzatamiz.

Gerodot tarixning shunchaki xabarchisi emas, balki tarixni jonlantirib ko'rsatuvchi etuk ijodkordir. Uning skiflar haqidagi asarlari nihoyatda bebaho va qadrli. Ayniqsa, skiflarning hayoti haqidagi hikoyalari, ularning urf-odatlar va udumlari haqidagi badiiy lavhalar shunday jonli va hayotiy tarzda ifodalanganki, ularni o'qigan o'quvchi hayajonga tushadi.

Gerodotning «Skiflar» asari jahon adabiyoti xazinasidan munosib o'rin egallagan. Bu asar juda ko'plab tillarga tarjima qilingan. Skiflarni birinchi bo'lib jahonga tanitgan ham Gerodotdir. XVII—XVIII asrlardayoq rus imperatorlari Gerodotning «Skiflar» asarini juda katta qiziqish bilan o'qishgan va juda ko'p nusxalarda tarjima qilishga buyruq berishgan. Natijada, asar bir necha marta tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etiladi. Skiflar haqida Gerodotdan ilgari yunon adiblari Gomer, Esxil ham yozganlar. Lekin skiflarning haqiqiy va birinchi targ'ibotchisi Gerodot edi.

Gerodotning «Skiflar» asarining badiiy uslubi, uildigi hikoyalarning xarakterli xususiyatlari haqida bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari yuzaga keldi. Bu ilmiy-

tadqiqotlar ichida, ayniqsa, I-YA. Timoshenkoning «Gerodot va uning asari»², Vitol'd Klingerning «Hikoyachilik motivlari»³ asarlari, shuningdek, «SHarq xalqiarinyng tarixiy hikoyalari»⁴ kabi juda katta ahamiyatga ega bo'lgan ijod durdonalari yuzaga keldi. Bu asarlar bilan chuqur tanishsak, Gerodotning badiiy so'z san'atkori ekanligiga yana bir bor ishonch hosil qilamkz. .

Eng xarakterli tomoni shundaki, Gerodot o'z ko'zi bilan ko'rgan va eshitgan voqealarni qalamga oladi, yolg'on-yashiq, soxta ma'lumotlar bilan ish ko'rmaydi. Tarixiy qaqiqatni aniq va real tasvirlashga harakat qiladi. SHuningdek, Gerodot ijodida mifologik xarakteridagi hikoyachar ham berilgan.

Gerodot juda katta bilim va chuqur iroda hamda matonat egasi bo'lgan. U juda qo'plab ellar-elatlarni, bir talay mamlakatlarni piyoda kezgan.

O'zi ko'rgan-bilgan voqealarni qalamga olgan. Hamma vaqt odamlar orasida bo'lgan, qaerga bormasin, insonlarning qalbiga yo'l topgan. Ellar va elatlarning hayotiga kirib borgan. Ular bilan yaqindan tanishgan. Uzoq-uzoq qabilalar bilan ham do'stlashgan. Begona odamlarni ham o'zining samimiyligi va dilkashligi bilan rom etgan. O'zining ziyrakligi bilan bir qabilaning urf-odatlarini, o'ziga xos yashash sharoitini ikkinchi qabilanikidan farqlay olgan. Erinmasdan olam kezgan. Jahongashta adib butun umrini ijodga baxshida etgan. Ko'p qarama-qarshiliklarga, qiyinchiliklarga, azoblarga duch kelgan. Biroq, qo'lidan qalamini tushirmagan. Taxlikaga va umidsizliklarga berilmagan. U insoniyat uchun xayrli ish qilayotganini chuqur his etadi.

Gerodot katta ishga qo'l uradi. Faqat skiflarning emas, Evropa va Osiyodagi hatto Afrikadagi ko'pgina qabilalarning hayotiga oid ma'lumotlarni badiiy aks ettiradi. Gerodotni biz eng avvalo tarixchi sifatida emas, badiiy ijodkor sifatida taniymiz. Ammo uning ijodidagi go'zal badiiy tasvir vositalari hali etarlicha tadqiq qilinganicha yo'q. Gerodot ensiklopedist olim ham edi. Uning ijodi tarix, etnografiya, geografiya, jamiyatshunoslik va falsafa fanlari uchun ham zarur manba bo'lib xizmat qiladi.

Gerodot ijodi «To'qqiz kitob tarixi» deb nomlanuvchi katta ilmiy-badiiy xazinani tashkil etib, bu kitoblarning har qaysisi yuzlab hikoyalarni o'z ichiga olgan.

Gerodot hikoyalarida skiflarning kelib chiqishi haqida turli xil rivoyatlar bitilgan. Jumladan, to'rtinchi kitob to'laligicha skiflar hayotiga bag'ishlangandir. Bu kitobning beshinchi hikoyatida aytilishicha, skiflar bilan go'yo yunon ma'bud va ma'budalari o'rtasida yaqin qarindoshlik aloqalari bo'lganligi, greklar muqaddas bilgan ma'budlar ma'budi Zevs go'yoki skiflar uchun ham ma'bud bo'lgan emish. Go'yo skiflar ham Zevsni o'z ma'budi sifatida qabul etgan. Bu fikr shuni ko'rsatadiki, antik davrlarda ko'pgina xalqlarning qismati bir-biriga juda o'xshash va uyg'un bo'lgan. Faqat xalqlar qismatigina emas, balki ularning orzu-o'ylari, kurash va intilishlari ham bir-biriga juda yaqinlashgan.

Skiflar o'z kelib chiqishlari haqida shunday hikoya qiladilar. Aytishlaricha, hammayoqdastlab yap-yalang'och cho'l bo'lgan. Bu cho'lda Targ'itoy degan bir odam paydo bo'lgan. Targ'itoy Zove bilan daryo qizi Borisfenesadan tug'iladi.

Targ'itoydan uch o'g'il paydo bo'ladi: Lipoqsay, Arpaqsay va eng kichigi Qoloqsay. Bu o'g'illar hayotligida, kunlardan bir kun osmondan oltin narsalar

yog'iladi. Bular quyidagilar: omoch, arqon, bolta va tovoq. Bu oltin narsalarga katta o'g'il yaqinlashganda, ular o'zlaridan shunday nur taratib yariqaydiki, orqaga chekinishga majbur bo'ladi. O'rtancha o'g'il yaqinlashganda ham shunday hodisa yuz beradi. Eng kichik o'g'il yaqinlashganda bu oltin buyumlar o'zidan yariqroq nur taratishdan to'xtaydi. Natijada, u bu oltinlarni olib, uyiga ravona bo'ladi. SHundan so'ng katta o'g'il Lipoqsay kichik ukasi Qoloqsayga shohlikni in'om etadi.

Hikoya qilishlaricha, Lipoqsaydan tarqalgan skiflarni «Avxatovlar» deb atashgan. Urtancha o'g'il Arpaqsaydin tarqalgan skiflarni «Katiaram» va «Traspiyamlar» deyishgan. Kichik o'g'il, shoh Qoloqsaydan tarqalgan skiflarni «Paralatlamlar» deb nomlaganlar. Skiflar shohi ularni Skolotlar deb atashgan. Skiflar esa ularni ellinlar deb atashgan. «Bu voqea Doroning skiflar eriga hujumidan ming yillar ilgari bo'lib o'tgan edi».

Panta viloyatida yashagan greklar ham skiflar haqida turli xil hikoyatlar bitganlar. Greklar o'zlarini skiflar bilan qon-qarindosh deb biladi. CHunki Panta viloyatidagi Ol'viya o'lkasiga skif vakillari kelib turishadi.

Gerodotning Panta yurtidagi ellinlar tilidan eshitgan hikoyalari o'quvchining e'tiborini beixtiyor o'ziga tortadi. Hikoya qilinishicha, Gerakl Gelion buqalarini haydab, o'sha zamonlarda kimsasiz yurt bo'lgan, keyinchalik skiflar egallagan joylarga kelib qoladi. Gerakl sovuqdan o'zini saqlash uchun yo'lbars terisinn yopinib olgan edi. Kunlardan bir kuni u qattiq uyquga ketganida, oti g'oyibona yo'qolib qoladi.

Gerakl (yunonlarning afsonaviy pahlavoni) otini qidirib ko'p ellarga boradi. So'ngra Galeey degan joyga keladi. Bu erda u odamsifat Ilon qizga yo'liqadi. Ilon qizning yuqori qismi ayol zotiga o'xshasa, quyi qismi ilonga o'xshaydi. Taajjubga tushgan Gerakl undan «Begona otga ko'zing tushmadimi?» deb so'raydi. Ilon qiz Gerakl agar o'zi bilan qovushsa, otini berajagini aytadi.

CHorasiz qolgan Gerakl Ilon qizning bu taklifiga rozi bo'ladi.

Biroq Ilon qiz otni tezda qaytarib bermaydi. U Gerakl bilan yana tan mahramlikni davom ettirishni xoxlaydi. Gerakl undan otni qaytarib olib, tezroq o'z yurtiga ketish uchun, qizning hamma shartlarini bajarishga rozi bo'ladi.

Nihoyat, qiz Geraklga otni qaytarib berar ekan, shunday deydi: «Sening oting biz tomonga kelganda, men uni ehtiyot qilib yashirib qo'ygandim. Evaziga sen meni mukofotlading. Endi men sendan uch o'g'il tug'aman. Ayt-chi, ular ulg'aygandan so'ng nima qilishi kerak? Ilon qizning savoliga Gerakl shunday javob beradi: «Sen o'g'illaringga shunday shart qo'yasan, ulardan kaysi birisi bu yoyni men kabi kuch bilan torta olsa, unga mening qayishim bilan o'z eringni berasan. Krlgan ikkisini bu erlardan haydab yuborasan». SHunday qilib, Gerakl o'zining yoyi bilan oltin tovoqsimon to'qali qayishini Ilon qizga qoldiradi.

Kunlardan bir kuni Ilon qiz uchta o'g'il tug'adi. Ulardan biriga Agofirs deb nom qo'yadi, ikkinchisini Gelon deb ataydi. Uchinchisi, eng keyin tug'ilganini Skif deydi. Uch o'g'ildan ikkitasi, ya'ni Agofirs va Gelon otasi Gerakl qo'ygan shartni bajara olmagan uchun, Ilon qiz ularni mamlakatdan quvib yuboradi. Eng keyin tug'ilgan kichik o'g'il Skif otasi Gerakl shartlarini bajargani uchun, Ilov qiz unga tovoqsimon oltin to'qali qayish bilan bepoyon erlarni beradi. SHundan buyon

skiflar bu ellarda paydo bo'ladilar».

Bu hikoyalarning mazmuniga diqqat bilan e'tibor bersak, Gerodot skiflarga bir qadar xayrixohlik bilan qaraganligining guvohi bo'lamiz. Bu o'z navbatida, ol'viyalik greklar bilan skif qabilalari o'rtasidagi munosabatning ijobiy bo'lganligidan ham dalolat beradi. Albatta, bu afsonalardagi voqealarga fantastik bo'yoqdar bilan jilo berilgan. SHunday bo'lsa-da, bu afsonalarning g'oyaviy ruhi xalkdar dilidagi tilak va orzularga hamohangdir.

Gerodotning shoir Aristey haqidagi hikoyalari ham g'oyat qiziqarlidir. Hikoya qilinishicha, yoshlik yillari Prokonnesda o'tgan Aristey nihoyatda talantli shoir bo'lib, u skiflar haqida ajoyib poema yozgan. Kanstrbbiya o'g'li Aristey xohishiga binoan Issedonlar yurtiga kelib qoladi. Aristey Issedonlar yurtida birmuncha vaqt bo'lib, arimasplar bilan tanishadi. Bir ko'zli odamlar va oltin qo'rikuyuvchi odamsifat qushlar haqida hikoya qiladi. Dengiz bo'yida yashovchi giperbarivlar haqida to'xtaladi. Skiflarga o'z erlarini tashlab ketgan kimmeriyalar haqida ham Aristey poemasida qiziq epizodlar bor edi.

Aristeyning bu o'lkalardagi skiflar haqidagi hikoyalari Gerodotni hayajonga soladi.

Aristey haqida prokonnesliklar Gerodotga qiziqarli voqealarni hikoya qilib beradi. Bu hikoyalardan birida aytilishicha, Aristey Prokonnes shahrining mo'tabar kishilaridan biri bo'lgan. Kunlardan bir kuni u tegirmonga boradi-da, o'sha erda o'lib qoladi. Bu fojidan xabar topgan tegirmonchi tegirmonni yopadi-da, marhumning qarindosh-urug'lariga xabar berish uchun ketadi. Butun shahar ax/sh motam tutib, Aristey nomiga duolar o'qib, xudoga iltijo qiladi. Bu voqea ustiga qandaydir bir shahardan yo'lovchi kelib qoladida, Aristeyning tirik ekanligini, yo'lda u bilan hamroh bo'lganligini aytadi. SHunda butun Prokonnes shahrining ahli va marosimga hozirlik ko'rayotgan qarindoshurug'lari tegirmon tomon chopadilar. Bu erdan Aristeyning na tirik, na o'lik jasadi topiladi. SHundan so'ng, Aristeyni ko'p yillar qidirib, hech qaerdan topisholmaydi. Oradan etti yil o'tgandan so'ng, Aristey paydo bo'lib, Prokonnesda ijodini davom ettiradi.

Bu erda u «Arimaspnoma» poemasini yozib qoldiradi-da, ikkinchi marta g'oyib bo'ladi.

Gerodot ijodida shoir Aristeyning keyingi hayoti haqida g'aroyib sarguzashtlar beriladi. Unda hikoya qilinishicha, Aristey ikkinchi marta pinhona g'oyib bo'lgandan so'ng, oradan ikki yuz qirq yil o'tgach, u Italiyaning Metapont degan joyida paydo bo'ladi. Aristey metapontliklarga bashorat qilib, Apollon sharafiga ibodatxona qurib, qurbonliklar qilishini aytadi va bu ibodatxonaga prokonneslik Aristey nomini yozib qo'yishni buyuradi. SHunday qilib, metapontliklar Aristeyni o'z shoirimiz deb faxrlanadilar. SHunday ajoyib kunlarning birida, Aristey qarg'a bo'lib osmonga uchib ketadi. Taajjubga tushgan metapontliklar bu voqeaning sirini bilish uchun o'z vakillarini Del'fa ibodatxonasiga yuboradilar. Ibodatxona kohini Pifini metapont xalqining vakillariga, bu voqea xudoning izmi bilan bo'lganligini bashorat qiladi.

Gerodot hikoyasida qayd etilishicha, «Aristey sharafiga qurilgan Apollon ibodatxonasi bor. Uning atrofiga eng go'zal va xushbo'y dafna daraxti o'tqazilgan. YUnonlar bu daraxtni g'oyat qadrlagan. Dafna daraxti, g'alaba yoki shuhrat toji

degan ramziy ma'noga ega. Dafna yaprog'i va novdalaridan qadimgi yunonlar gulchambarlar yasab, bo'yniga osib yurishgan. Quvonchli kunlarda, katta g'alaba, yutuk[^]arga erishgan kunlari shunday qilishgan. Bu erda odamlar mudom gavjum bo'ladi. Ular Aristeydan minnatdordirlar».

Bu hikoyalarning ko'pchiligida greklar bilan skiflarning e'tiqodlari bir xil ekanligi ifodalanadi. Qadim-qadim zamonlarda, ko'pgina xalqlar deyarli bir xil narsaga sig'inganlar, uni muqaddas bilganlar. Masalan, quyosh, olov, osmon va hokazo. Bundan tashqari, tabiat go'zalliklarining ramziy ma'budalari ham mavjud bo'lgan. Masalan, Olov ma'budi Gefest, Quyosh ma'budi Gelios, go'zallik ma'budasi Afrodita va hokazo. Gerodotning hikoyalarida bundan tashqari Gerakl, Apollon, Gera kabi pahlavonlar, ma'bud va ma'budalar nomi ham bo'lganki, ular skiflarning ham ma'budalariga aylangan.

Greklar ma'bud va ma'budalarni faqat o'zlarinigina emas, er yuzidagi barcha mavjudotlar — insonlar uchun ham muqaddas bilgan.

Gerodot hikoyalarning ayrimlari o'ziga xos ilmiy xarakter kasb etadi. To'rtinchi kitobning 36—37-hikoyatlarida shunday fikrlarni o'qiymiz. Gerodotning ta'kidlashicha, Er xuddi uirkul' bilan chizib qo'ygandek aylana shaklida. Unda Osiyo o'zining kengligi jihatidan Evropaga teng turadi.

Erning aylana shaklda ekanligini izohlagan Gerodot o'z davrining donishmandi bo'lganligidan dalolat beradi. O'sha davrlarda insonlar Er tep-tekis shaklda bo'lsa kerak, deb tasavvur qilganlar. Hatto yunonlar quyosh chiqadigan tomon — Osiyo tarafda bir sir bor, deb o'ylaganlar. Yunonlar Xitoygacha borgan, ammo erning «oxirgi nuqtasi»ga etolmagan. Quyosh esa tobora uzoqlashib ketavergan. So'ngra bu sir xudoning karomati bo'lsa kerak, deb o'ylaganlar. Osiyoliklar ham o'z navbatida Quyosh botish tomonda bir mo''jiza bo'lsa kerak, deb taxmin qilganlar.

Yigirma to'qqizinchi hikoyatda yozilishicha, issiq o'lkalarda ollarning shoxi tez o'sadi. Sovuq o'lkalarda esa juda sekin yoki umuman shox o'sib chiqmasligi mumkin.

SHunday qilib, Gerodotning ijodiy merosi to'qqiz kitobdan iborat bo'lib, har bir kitob yuz ellik va undan ziyod hikoyatlarni o'z ichiga mujassam etgan. Tadqiqotchilar va tarjimonlar bu hikoyatlarni boblarga bo'lishgan. Gerodotning ta'kidlashicha, ularning har qaysisi o'ziga xos alohida hikoyatlardir.

Gerodot skiflar taomiga ham qiziqish bilan qaraydi. Oltmish birinchi hikoyatda bu hakda shunday deyiladi: «Jonliqning go'shtini suyag'idan ajratadida, qozonga soladi. Suyagini o'choqqa qalab yoqadi va shu bilan qozonni qaynatib, go'shtni pishirishadi.

Mabodo qozon topolmasa, go'shtni jonliqning qorniga soladi-da, suv quyadi. Tagiga suyak qalab yoqadi. Suyak juda yaxshi yonadi. Suyaqdan tozalangan go'sht tez pishadi. Taom tayyor bo'lgach qassob bir bo'lak go'shtni va pishirilgan qorinni xudo yo'liga bag'ishlaydi. Uy hayvonlarining hammasini ham qurbonlik qilaverish mumkin, ayniqsa otni qurbonlik qilish alohida buyurilgan.

Xudoga ishonuvchi skiflarning hammasida ham shunday qurbonlik qilish odati bor. Ayniqsa, Arey sharafiga qurbonlik qilish alohida odatga aylangan. Har bir skif shoxligi Arey sharafiga alohida chiroq yoqadi. Uzunligi 3 stadiy keladigan

uzun xodalarni qalab, uncha baland bo'lmagan qo'rg'on yasaydi. Bu qo'rg'onning tepasini to'rt burchakli maydon qiladi. Qo'rg'onning uch tomoni to'g'ri tushgan bo'lib, to'rtinchi tomoni yassi holda yasaladi. K'o'rg'on nobop ob-havoda buzilib ketmasligi uchun yassi holda yasaladi. Qo'rg'on ob-havodan buzilib ketmasligi uchun har yili yuz ellik arava xoda keltirilib, uni qaytadan mustahkamlaydi. K'rg'onning tepasiga buyuk Arey siymosi va uning temirdan yasalgan qilichini qo'yadi. Bu qilichga skiflar har yili sig'inib, shoxdor mollar va otlarni qurbon qiladilar. Bundan tashqari, asir olingan qullarni qator qilib qo'yib sanaydilar, ularning yuzinchisini mol kabi so'yib, ularning qonini Arey siymosiga qo'yilgan temir qilich ustidan quyadilar. So'ngra qurbon qilingan odamning o'ng elkasini qo'li bilan birga kesib olib, osmonga otadilar. Qo'l qaerga borib tushsa, o'sha erda qoladi. Qurbon qilingan odamning jasadi alohida yotadi...». «Ular cho'chqani qurbonlik qilmaydilar va umuman cho'chqa saklamaydilar».

Gerodot skiflarning harbiy odatiga doir ham g'aroyib voqealarni hikoya qiladi. «Skiflar birinchi o'ljasi bo'lgan dushmanning qonini ichadilar. So'ngra jangda o'ldirgan dushmanlarning hammasining kallasini kesib olib, shoh huzuriga olib keladilar va evaziga shohdan mukofot oladi. Aks holda mukofotdan mahrum bo'ladilar. Dushmanning boshidagi terisini shunday ajratadi: boshining tepasini qulog'i oldidan aylana shaklida kesadi. So'ngra teri qismini ajratib oladi. Teri yumshoq holda pishgancha qo'lda iylanib, otning boshidagi to'g'asiga ilib qo'yadi. Skif otda yurganda uni ko'rib mag'rurlanadi.

Dushman kallasining terisidan ko'pchilik otlariga yugan, jabduq qilib olishgan. Agar bunday terilar ko'payib ketsa o'zlari uchun qishlik kiyim qilib, kiyib oladilar. Ko'pincha o'lja olingan dushmanning o'ng qo'lining terisini shilib olib, yoy va uning o'qlarini solib qo'yadigan qin yasab oladilar. Haqiqatan ham odam terisi juda qalin, yarqiroq va chidamli bo'ladi. Ko'pincha dushman terisini butunlay shilib olib; tayoqqa kiydiradilar, o'zlari bilan birga otda olib yuradilar».

Gerodot to'rtinchi kitobining oltmish beshinchi hikoyasida shunday deyiladi: «Ayrim skiflar ashaddiy dushmanlarning kallalariga boshqacha munosabatda bo'ladilar. Ular kallaning yuqori kosasini qoshdan pastroqdan ajratadilar-da, uning ichki qismini tozalaydilar. Agar skif kambag'al bo'lsa, undan kosa o'rnida foydalanadilar. Agar skif badavlat bo'lsa, kosasimon kallaning ichki qismini yaxshilab tozalaydilar-da, uning ichini oltin bilan qoplaydi va idish o'rnida foydalanadi.

Skif o'z ra'yiga qarshi chiqqan tug'ishganlariga va hatto og'ir jinoyat qilgan qabiladoshlariga ham shunday munosabatda bo'ladi. Mehmon kelganda, mana shu boshning yuqori qismidan yasalgan kosasimon idishda taom suzib beradilar».

Gerodotning keyingi hikoyalarida ham qiziq voqealar bayoniga duch kelamiz. Bir hikoyada shunday rivoyat qilinadi. Boshliqhar yili vino tayyorlaydi. Dushmanni o'ldirgan skiflar bu vinodan bir kosadan ichadi, skiflardan ayrimlari jasorat ko'rsatmagan bo'lsa, davradan chetrokda o'tiradi. Ular uchun bunday munosabat og'ir jazo edi. Agar davradagi skiflar orasida juda ko'p dushman o'ldirganlari bo'lsa, bundaylar ikki kosa vinoni birdan ichadilar.

Gerodot antik dunyodagi boshqa ijodkorlardan shu bilan farq qiladiki, u fidoyi adib edi. O'z hayotini, tahlikaga qo'yib bo'lsa-da, ijod dardida uzoq

yurtlarni kezdi. Jahongashta adib ne-ne xavf-xatarlarga duch kelmadi bu safarlarida. U avval o'z ko'zi bilan ko'rib, qulog'i bilan eshitgach, keyin ijod qilardi. Har qanday faraz va taxminlar uning uchun begona edi. U minglab qabila va elatlarda bo'ladi. YUzlab daryolarni kechib o'tadi. Baland tog'lardan oshadi. O'sha paytda hech bir ijodkorning qadami etmagan uzoq o'lkalarni kezadi. Hali qo'l urilmagan mavzularni birinchi bo'lib yoritadi. SHuning uchun ham Gerodot nomi tariximizda alohida ahamiyat kasb etadi. Jahon adabiyotida mo''tabar o'rin olgan Gerodot nomini biz o'rta osiyoliklar ham juda qadrlaymiz. Negaki, bu ulug' zot tarixchilardan birinchi bo'lib bizni bobo-kalonlarimiz hayoti bilan tanishtiradi.

Gerodot bir qancha Osiyo mamlakatlarida bo'lib, so'ngra istiqomat qilish niyatida Afina davlatining qo'l ostidagi Furiya shahriga keladi. Italiyaning janubiga joylashgan Furiya shahri o'z go'zalligi jihatidan dunyoda tengsiz edi. Gerodot birmuncha muddat Furiya shahrida yashab, eramizdan avvalgi 430 yilda o'sha erda vafot etadi.

KVINT KURSIY RUF

Kvint Kuruiy Ruf eramizningoltinchi yilida Rim imperatorligiga qarashli Tira shahrida tug'ildi. Uncha katta bo'lmagan bu shaharning tabiati nihoyatda go'zal edi. Kuruiy Ruflar xonadoni uncha badavlat bo'lmasa ham o'ziga yarasha to'q edi. Bo'lg'usi yozuvchining yoshligidan bilimga chanqoqligini sezgan xonadon egalari uni lotin maktabiga o'qishga berishadi. Savodi chiqqandan so'ng u lotin tilida yozilgan asarlarni ixlos bilan o'qiy boshlaydi. Biroq bu vaqtda lotin tilida yozilgan badiiy asarlar barchaga birdek etishmasdi. Ko'pgina yunon adabiyoti namunalari lotin tilida o'qib qoniqmagandan keyin u grek tilini o'rganishga zo'r berib intiladi. 22—23 yoshida Afina safariga jo'naydi. Afinaning qadimiy adabiyot, madaniyat yodgorliklariga qiziqish bilan qaraydi. Afina safari sayohat shinavandasining dunyoqarashiga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

Kuruiy Ruf Afinadan to'g'ri Greuiyaga qo'shni bo'lgan SHarq mamlakatlariga yo'l oladi.

U qaerda bo'lmasin, xalq og'zaki ijodi durdonalarini yig'ib yuradi. U Aleksandr Makedonskiy haqida qiziq-qiziq hikoyat va rivoyatlar eshitadi. SHundan so'ng u Aleksandr Makedonskiyning tarixiga juda Qiziqib qoladi. Afinaga qaytib kelib Aleksandr Makedonskiyninghayotiga oid manbalarni to'play boshlaydi. Ayniqsa, Aleksandriya shahri Kuruiy Rufda katta taassurot qoldiradi. Aleksandrning Osiyo mamlakatlari bo'ylab yurishi yozib borilgan maxsus «SHoh jurnali» yoki «Efemerida» bilan tanishadi. Aleksandr bilan harbiy yurishga otlangan, shohning eng yaqin kishilari bo'lgan Ptolemey va Aristobulning «kundalik»larini sinchiklab o'qiydi.

Bundan tashqari, Kuruiy Ruf Aleksandr haqida yozilgan tarixiy asarlar bilan ham diqqat bilan tanishib chiqadi. Ayniqsa, Klitarx va Magasfen romanlarini qayta-qayta mutolaa qiladi. CHunki bu adiblar Aleksandrning zamondoshlari edi. Klitarx va Magasfen bayon qilgan SHarq mamlakatlariga oid voqealarning tafsilotlari bilan yaqindan tanishadi.

Kuruiy Ruf eramizning 30-yillari oxirlarida Rimga qaytib keladi. Rimdagi

adabiy guruhlar bilan aloqa bog'laydi. Notik^{ik} san'atiga oid asarlar yoza boshlaydi. Uning bu asarlari o'sha davrdagi adabiy jamoatchilikning e'tiborini o'ziga tortgan edi. Biroq Kuruiy Rufning o'z oldiga qo'ygan maqsadi butunlay boshqa narsa edi. U «Aleksandr Makedonskiyning tarixi» nomli romanini nihoyasiga etkazish uchun tinimsiz ijod bilan mashhur bo'ladi.

Buning uchun u uzoq yillar zarur manbalar yig'ishga kirishadi. O'rta Osiyoning tarixiga oid ma'lumotlarni o'rganish Kuruiy Ruf uchun birmuncha qiyinchiliklar tug'diradi. Uzoq va begona o'lkalarning tarixini yozish yozuvchini ancha yillar o'ylantirib yuradi. O'rta Osiyo va Hindiston tafsilotlari yozuvchini tashvishga soladi. Muhimi shundaki, Kuruiy Ruf kelajak avlod oldida javobgar bo'lib qolishidan cho'chidi. SHuning uchun ham tarixiy dalillarga juda hushyorlik bilan munosabatda bo'ladi. Tarixiy voqealar bayonining aniq bo'lishiga intiladi.

Hatto Aleksandr bilan yonma-yon yurib, janglarda bevosita qatnashgan, voqealarning jonli guvohi bo'lgan Ptolemeyning «Kundalik»lariga ham bir qadar shubha bilan qaraydi. U bu hakda t)xtalib, «Ptolemey o'z «kundaligi»da Aleksandrni haddan ziyod maqtab yuborgan» degan, fikrni aytadi. Kuruiy Rufning tarixiy manbalarga bunday sinchkovlik bilan qaraganligining sababi, yozuvchi tarixiy asar yozishning o'ta mas'uliyatli bir ish ekanligini chuqur his etganligidan dalolat beradi. Tarixiy asar yozishning naqadar murakkab ekanligini Kuruiy Ruf tushunib etgan, albatta. Ayniqsa, Aleksandr Makedonskiy haqida asar yozish yozuvchidan tinimsiz izlanish va og'ir mehnatni talab etadi. YOzuvchi faqatgina tarixiy dalillarga, tarixiy asarlarga yoki «Kuyadalik»larga tayanibgina qolmasdan, O'rta Osiyo va Hindiston safarida bo'lgan ko'pgina sayyoxlar bilan ham suhbatlashadi. Aleksandr Makedonskiyning Osiyo mamlakatlariga qilgan harbiy yurishidan avval ham. keyin ham O'rta Osiyoga juda ko'plab Greuiya va Rim sayyohlari kelardi.

Ikkinchi tomondan, rimliklar Aleksandr Makedonskiyning hayotiga juda qiziqish bilan qarashardi. Har bir rimlik sarkarda o'zini Aleksandr Makedonskiyga qiyos qilardi, hatto uning tarixiga havas bilan qarardi.

Eramiz I asrining 40-yillarida Rimda imperatorlik qilgan Klavdiy Aleksandr Makedonskiyga nihoyatda hurmat bilan munosabatda bo'ladi. SHuning uchun bo'lsa kerak, Kuruiy Ruf o'z asarining bir sahifasida imperator Klavdiyini maqtab o'tadi.

Kaligulning imperatorlik davri ancha notinch edi. Bu davrda Rim adabiy muhitida notinchlik paydo bo'ladi, adabiy va siyosiy guruh a'zolariga e'tiborsizlik bilan qarala boshlanadi. Biroq, 41-yilda Klavdiy imperatorlik taxtiga o'tirgandan so'ng Rim adabiy muhitida ancha ijobiy jonlanishlar sezildi. Klavdiy savodxon bo'lgani uchun ham Rimda ilm-fanning rivojiga astoydil e'tibor bilan qaraydi. Hatto o'zi ham ilm-fan va badiiy ijod bilan mashg'ul bo'ladi. Imperator ayniqsa badiiy adabiyotni sevar, zamondoshlari va o'tmishdoshlari asarlarini o'qishga qiziqardi.

Imperator Klavdiy yunon adabiyoti namunalarini ham berilib o'qiydi. SHuningdek, Gomer poemalari, Esxil, Sofokl, Evripid tragediyalari uning sevgan asarlaridan edi. Hatto Klavdiyning o'zi ham tragediyalar yozishga kirishadi.

Uningtragediyalari Rim teatrlarida to'xtovsiz namoyish etilar edi.

Kuruiy Ruf mana shunday adabiyot va san'atga e'tibor ortgan Klavdiy imperatorligi davrida qizg'in ijod og'ushiga cho'miladi. Biroq Kuruiy Rufning bu asari o'z davrida mashhur bo'lmadi. YOzuvchining o'zi bunga e'tibor bermagan bo'lsa kerak. Kuruiy Ruf nihoyatda ehtiyotkor yozuvchi edi. O'zi uchun nihoyatda bebaho bo'lgan bu asarning o'zgalar nazariga tushgandan so'ng qanday bahoga sazovor bo'lishi yozuvchini o'ylantirardi. Klavdiy imperatorligi tugatilib 68—69 yillarda Rim taxtiga Vespasian o'tirgandan so'ng, yana adabiy muhitga e'tiborsizlik boshlanadi. Kuruiy Rufning hayoti bir oz murakkablashadi. U o'zining «Aleksandr Makedonskiy tarixi» asarini yakunlab 78 yilda Rimda vafot etadi.

Kuruiy Ruf oldiga qo'ygan ezgu maqsadga, niyatiga erishadi. U Aleksandr Makedonskiyning tarixiga bag'ishlangan o'nta kitob yozadi. O'nta kitobni o'z ichiga olgan bu asarning keyingi taqdiri g'oyat achinarlidir. Asarning birinchi va ikkinchi kitoblari yo'qolib ketgan. Beshinchi kitobning oxiri va oltinchi kitoblarning boshlanishi saklanmagan. SHuningdek, asarining o'ninchi kitobidagi ayrim sahifalar ham yirtilib ketgan. Asarning O'rta Osiyoga bag'ishlangan kitobidagi sahifalardan ayrim satrlar o'chganligini hisobga olmaganda, asar bizgacha to'liq etib kelgan.

«ALEKSANDR MAKEDONSKIY TARIXI»

O'rta Osiyo, jumladan So'g'diyonaning antik davrlari tasvirlangan asarlar ichida Kvint Kuruiy Rufning «Aleksandr Makedonskiy tarixi» asari alohida o'rin tutadi. Unda O'rta Osiyoning eramizdan avvalgi IV— III asrlariga oid voqealar tasvirga kengroq olingan. Kuruiy Rufning bu asarining Urta Osiyo haqidagi boshqa asarlardan farkush tomoni shundaki, unda ikki daryo Oks (Amu) va YAKsart (Sir) oralig'idagi tarixiy voqealar keng ifodalangan.

Kuruiy Rufning ushbu asari Diodor, YUstin, hatto jahon adabiyotida muhim o'ringa ega bo'lgan Plutarxning «Aleksandr» romanidan ham ustun ekanligini ko'ramiz. U «Aleksandrning yurishi» asaridan ham bir qadar ustun darajadadir. Asarda tasvirlangan voqealarning bayoni fikrimizning isboti bo'la oladi.

Asarning VII kitobida va VIII kitobning bir qismida O'rta Osiyo voqealari tasvirlanadi.

Asarda ifodalanishicha, Aleksandr So'g'diyona erlariga qo'shni bo'lgan Girkaniyaga katta qo'shin bilan bostirib kiradi. «Atrof qumlik, sahro, quyosh qizdiradi. Suv tanqis edi. Qumlik xuddi olov purkayotgandek».

Asardan keltirilgan bu parchada yozuvchi Amudaryoning narigi tomonidagi turiman cho'llarini tasvirlayapti. Makedoniyaliklarning O'rta Osiyoning olov purkab turgan issig'iga moslashishlari juda qiyin bo'ladi. «Bu erlarda kechasi yurish ancha qulay. Ayniqsa, tong pallasidagi muzdakkina sahro shabadasi, quyosh chiqishi bilan harorat ko'tariladi. So'ngra butun a'zoi badaningiz yona boshlaydi. Jangchilar avval ruhan tushkunlikka tushadi, so'ngra issiqqa bardosh berolmay, holdan toya boshlashadi».

Kuruiy Ruf xuddi O'rta Osiyo cho'llarida o'zi bo'lgandek, bu erlarning tabiat

manzaralarini o'z ko'zi bilan ko'rgandek tasvirlaydi. YOzuvchi o'z asarida sahro manzarasiga ancha keng o'rin bergan. Oy yoki kunini aniq ko'rsatmasa ham, makedoniyaliklarnint bu erlardan saraton oylarida o'tganligini aniqlash qiyin emas.

YAna bir o'rinda yozuvchi jangchilar issiqqa bardosh berolmay oxirgi vinolarigacha, hatto moylarigacha ichib qo'yganligini aytadi. Ularga suyuqlik bo'lsa bas edi, qarab o'tirmasdan ichaverardi. Ayrimlarining qorni shunday shishib ketg'an ediki, hatto qurol ko'tarishga ham darmoni etmasdi, deb hikoya qiladi yozuvchi. Haqiqatan ham Kuruiy Ruf asari O'rta Osiyoga bag'ishlangan boshqa ko'pgina grek va Rim adabiyotidagi asarlardan shu bilan farq qiladiki, unda tabiat tasviriga aloxida e'tibor berilgan.

Asarni o'qir ekansiz, sizga yaqindan tanish bo'lgan tabiat manzaralari, geografik muhit tasvirlari birma-bir ko'z o'ngingizdan o'taveradi. Odam o'tsa oyog'i, qush uchsa qanoti kuyadigan, bu borsa kelmas saholarda ham skif qabilalarining yashayotganligini ko'rib, yozuvchi hayratga tushgandek bo'ladi. Hatto asarni o'qigan kitobxon ham bunday voqealarga qiziqib qaraydi. Zim-ziyo, poyonsiz Sahroi kabirda odamlar yashamokda. Skif qadim-qadimdan mana shunday matonatli, mehnatkash va kuchli iroda egasi bo'lgan.

«Aleksandr jangchilari meshga suv to'ldirib kelayotgan bir cholni tutib keltiradilar. Aleksandr u kishidan suvni qaerga olib borayotganini so'raydi. SHunda u sahroda chanqab yotgan o'g'illariga olib borayotganini aytadi. Aleksandr meshni qaytarib berib, «Bu suvning hammasini men icholmayman, askarlarimga bo'lib beray desam etmaydi, undan ko'ra sen o'g'illaringa olib boraqol, deb suv to'ldirilgan meshni cholga qaytarib beradi».

Beixtiyor o'ylanib qolasiz, balki bu noma'lum kishi zulm tig'iga chiday olmay, mana shu sahroda yashashga axd qilgandir. Balki shu sahroda yashashni afzal ko'rgandir. CHo'lning osoyishtaligi unga huzur bag'ishlar. CHunki bu saxroda u erkin va ozod yashaydi. Mana shu sahroning hukmroni u. Zulmdan qochib, balki qirg'in urushlar jonlariga tekkani uchundir, qadimda ko'pchilik odam oyog'i etmaydigan uzoq cho'llarda, olis va baland tog' cho'qqilari ustida yashaganlar.

Asarni o'qir ekansiz, mana shu sahro ham Vatanning' bir bo'lagi ekanligini, uning ham o'z egalari borligini his qilasiz.

Aleksandrning atrofidagi obro'li maslahatchilar hatto bu saxroni tark etish, orqaga qaytish lozimligini ulug' sarkardadan yalinib so'rashadi².

Biroq, Aleksandr o'z yo'lidan qaytmaydi.

SHundan so'ng Aleksandr Oks daryosidan o'tib, uncha katta bo'lmagan branxidlar shaharchasiga etib keladi. YOzuvchi bu shahar aholisining tarixiga alohida to'xtaladi. Eron shohi Kserks greklar bilan bo'lgan jangda, ularning bir qismini asir olib, So'g'diyona cho'llariga olib kelib tashlagan edi. Bugun bu branxidlar Aleksandrni o'zlarining yaqin qavmlaridek qarshi oladilar. YOzuvchining o'z asarida tasvirlanayotgan voqealardan ilgarigi davrga, uzoq va yaqin o'tmishga murojaat etishi tarixiy nasr talabiga xosdir. Aleksandr Spitamenni ta'qib qilishga kirishadi. Uning Maroqandda ekanligini eshitib, sarkarda Menedema qo'mondonligida uch ming piyoda, 800 otliq qo'shin yuboradi. O'zi esa Tanais daryosi bo'ylab ketadi. Bu daryo bo'yida u shaxar quradi. Atoqli olim

Bobojon G'afurov Aleksandriya esxatal shahri Tanais daryosi bo'yida emas, YAksart (Sir) daryosi bo'yida qurilganligini ta'kidlaydi². Unga Aleksandriya deb nom beradi. Asarda ta'kidlanishicha, bu shahar juda qisqa vaqt ichida tiklangan. Bor-yo'g'i o'n etti kunda qurib bitkazilgan. Olimlarning ta'kidlashicha, bu shahar qozirgi Xo'jand shahri o'rnida qurilgandir. Professor M. M. Lyutovning ta'kidlashicha, Aleksandriya shahri hozirgi Xo'jandning aynan o'rnida emas, Sirdaryoning Bekobodga yaqin joyida qurilgan. Bu shaxarni Alekshndr grek savdogarlariga topshiradi.

Haqiqatan ham Aleksandr Makedonskiy O'rta Osiyo territoriyasida bir necha shaharlar barpo qildi. Ularning ayrimlarining nomlari hozir ham saqlanib turibdi.

N.P. Ostroumovning izohlashicha, O'rta Osiyoda Iskandar ko'l, Iskan-darsoy, Iskandar qal'a, Iskandar minora, Iskandar shahar kabi nomlarni turli joylarda eshitish mumkin.

Iskandar daryo YA'g'nab daryosi bilan qo'shilib, Fon daryosini hosil qiladi. Bu daryo Tojikistonda joylashgan bo'lib, Hisor tog'lari etagida Iskandar qishlog'i ham bor.

Aleksandrning shaxsiga oid ma'lumotlar ham asarda keng tasvirga olinadi. Uning Kiropil shahrini qo'lga kiritish chog'ida yaralanishi va ancha vaqt bu yara dardidan azob chekishi tasvirlanadi. «Aleksandr yaralangandan so'ng bir necha kun isitmalab yotib qoladi. Aleksandr otga minish u yokda tursin, oyog'ida turolmaydi. Ba'zan u ruhan tushkunlikka ham tushardi. Ko'proq jangchilarni o'ylardi. Paymonam yaqin ko'rinadi, agar o'lib qolsam, ularning hrli ne kechadi, deb jangchilariga qarab =o'yadi. Ovozi juda nimjonlashib qolgan zo'rg'a gapirardi, Uning ovozi juda yaqin o'tirgan kishi ham bazo'r eshitardi».

Asarda bunday xyajonli epizodlar juda ko'p berilgan. Bu epizodda bosqinchi bo'lsa ham Aleksandrning takdiriga bir qadar achig'shsh bilan kdraysan kishi. Haqiqatan ham so'g'diyonaliklar Aleksandr o'ylagandek bo'lib chiqmadi. Aleksandr bu erda ko'p talafotlar ko'radi, yaralanadi.

Mashhur sarkardalarini yo'qotadi, pahlavon jangchilaridan ajraladi. Hatto o'zi biron kun orom olib yashay olmaydi. Sarkarda Menedem Spitamenni qo'lga tushirish uchun katta qo'shin bilan ketgan edi. Spitamen makedoniyaliklarning qo'shini kelayotgani haqidagi xabarni eshitib, shahar darvozasini ochib qo'yadi-da, o'zi jangchilar bilan to'qayzorlar orasiga yashirinadi. Yo'lning ikki tomoni qalin daraxtzor bilan qoplangan edi «Beparvo kelayotgan dushmanga to'satdan hujum qilgan Spitamen qo'shinlarni qurshab oladi. Menedem qo'shinlari har qancha qarshilik ko'rsatmasin, Spitamen jangchilari ularni qirib tashlaydi». Bu Aleksandr uchun katta yo'qotish edi. Aleksandr qo'shinlari ham hech qachon bunday muvaffaqiyatsizlikka duch kelmagandi.

Asarda faqat skif jangchilarininggina emas, makedon jang-chilarining ham mardligi va jasurligi yorqin badiiy kartinalarda ifodalanadi. Makedoniyaliklar bilan Spitamen qo'shinlari o'rtasida shiddatli jang boshlanadi. Menedemning nihoyatda mashhur oti bor edi. Bu ot bir necha marta xavf ostida qolgan o'z xo'jayini Menedemni janggoxdan olib chiqib, qutqarib qolgan edi. Bu safar buning hech iloji bo'lmadi. Spitamen qo'shinlari yon atrofni temir xalqadek o'rab olgandi. Bu

xalqadan chiqishning hech iloji yo'q. Menedem yaqin do'sti Gipsidga murojaat etib, uchqur otini minib janggoxdan chiqib qochishni aytadi. Gipsid do'sti Menedemni janggohga tashlab, qochib qolishni o'ziga ep ko'rmaydi. Do'sti bilan yonma-yon turib, halok bo'ladi».

Muhimi shundaki, bu asarni uzoq rimlik xolis bir yozuvchi ijod etgan. U makedoniyalik ham emas, so'g'diyonalik ham emas. U makedoniyalik bo'lganda Aleksandrga, so'g'diyonalik bo'lganda Spitamenga yon bosishi tabiiy edi. Chunki, har bir yozuvchi bir jamiyatda yashagani holda o'sha jamiyatning manfaatidan chetda turishi mumkin emas. Kuruiy Rufning o'z asarida voqelikka xolisona yondoshish jarayonini ko'ramiz.

Ikkinchi marta yaralangandan so'ng «Aleksandr Tanais daryosi yoqasidagi qal'asida uzoq vaqt yotib qoladi. Nihoyat, u oyoqqa turib o'z jangchilari yoniga keladi. Makedoniyaliklar o'z shohini juda sog'ingan edilar. Aleksandrning oyoqqa turganligini ko'rib, jangchilar sevinganlaridan uni ko'z yoshi bilan qarshi oladilar. Ko'ngillari urushni qo'msab qolgag'shigini izhor qilishadi».

Bu epizodda, birinchidan, jangchilarning Aleksandrga sadoqati ifodalangan bo'lsa, ikkinchidan, makedon jangchilarining urushni qo'msab qolganliklariga ishora qilinmoqda. Ajib zamonlar bo'lgan, odamlar qirg'in urushni xohlashgan. Ular urushni qandaydir baxt deb bilganlar. Urush ming-minglab kishilar boshida ajal urug'ini sochishini, insoniyatga ofat bo'lib yog'ilishini xayollariga ham keltirishmagan. Urushga qarshi chiqqanlar og'ir jazoga tortilgan.

Kuruiy Ruf o'z asarida skiflarni adolat va tinchlik tarafdori sifatida tasvirlaydi. Hatto asarda shunday epizodlar berilganki, skif xalqi tinchlik tarafdori ekanligi ravshanlashadi.

Yigirmaga yaqin otliq skiflar o'z milliy odatlariga xos kiyinib, makedon qo'shinlari joylashgan lagerga keladi. Ular morning oldiga maxsus topshiriq bilan kelganliklarini, o'z niyatlarini shaxsan uning o'ziga aytish niyatida ekanliklarini bildiradi. Skiflar shoh chodiriga kirishib, Aleksandrning qarshisida o'tirishadi. Ular shohning ko'ziga tikilib qarashdi. Aleksandr ularning savoliga javob berishdan o'jiz edi. Buni skiflar sezib turishardi.

Bu o'rinda yozuvchi skiflarning nihoyatda sinchkov ekanliklarini ta'kidlamoqda. Asarda bunday psixologik epizodlar juda ko'p uchraydi. Kuruiy Ruf asardagi ko'pgina voqealarga hayotiy haqiqat mezonidan kelib chiqib yondoshadi. Badiiy ifodalar qa'rida psixologik holatlarning mavjudligini ko'ramiz. Insonning ko'ziga qarab uning ichki tuyg'ularini, ko'nglida yashirinib yotgan holatlarini aniqlash psixologizmning asosiy negizini tashkil etadi. Bu psixologik negizga ega bo'lgan hayotiy va badiiy bog'lanishlarni bir-biridan farqlash lozim. Bu jarayonni chuqur o'rganish ancha murakkab bo'lib, o'ziga xos ilmiy mushohadani taqozo etadi. Insonning ko'ziga qarab, uning ichki dunyosini aniqlash har kimning ham qo'lidan kelavermaydi. O'tkir psixolog bu ishning uddasidan chiqishi mumkin. Kuruiy Ruf o'z asarida skif elchilarining mana shunday sinchkov, ziyrak ekanliklarini ifodalaydi.

Mana shu dalilning o'ziyoq qadimgi davrlarda xalqimiz orasida donishmandlar, fozillar, aqli raso kishilar bo'lganligini dalillaydi.

Kuruiy Rufning ta'kidlashicha, skiflarning boshqa varvar urug'laridan farqi

shunda ediki, ularning fikr ifodalashlari qo'pol emas, madaniyati ham durust edi.

Bunday fikrlar Kuruiy Ruf asarining badiiy, ayni chog'da tarixiy qimmatini oshirgan. Skiflarga berilgan bunday yuksak baho, ayni chog'da Kuruiy Ruf dunyoqarashining kengligini belgilaydi. O'zga xalkdar, o'zga millatlar madaniyatiga hurmat bilan qaragan yozuvchining asarigina boshqa xalklarning ham sevimli asariga, madaniyatining nodir namunasiga aylana oladi. O'z zamonasida Rimda ijobiy bahosini topolmagan Kuruiy Rufning bu romani oradan qariyb yigirma asr o'tgan bo'lsa ham, bugungi kunda bizning madaniyatimizning, butun O'rta Osiyo xalqlari madaniyatining bebaho asariga aylandi. Uzoq o'tmishimizdan hikoya qiluvchi bu asar haqiqatan bugungi kunda skiflar avlodi uchun ham nodir yodgorlikdir. YAna bir o'rinda muallif «Aytishlaricha, ularning orasida donishmandlari ham bor ekan»', deb ta'kidlaydi.

Albatta, bu dalillarni Kuruiy Ruf O'rta Osiyoga kelgan, skiflar bilan uchrashgan, ularning urf-odatları, madaniyatini yaxshi bilgan qaysidir tarixiy asardan olgan. Bo'lmasa, bunchalik aniq ma'lumotlarni skiflar bilan bog'lanmagan kishi ayta olmasdi. YOzuvchining mahorati shundaki, u tarixiy haqiqatning mohiyatidan kelib chiqib, badiiy xaqiqatni hayotiy va jonli ifodalay olgan.

Kuruiy Rufning qayd qilishicha, hatto skiflarning nutqi ham jozibador edi². O'zining go'zal nutqiga, madaniyatiga ega bo'lgan skiflarning o'sha davrlarda o'ziga xos adabiyoti ham bo'lgan. Biroq, afsuski, bu adabiyot namunalarini yig'ishga qiziqish kam edi. Skiflar haqida «kundalik» yozib qoldirgan, skiflar diyoriga kelgan, Aleksandr bilan yonma-yon yurgan Aristobul xalq aforizmlarini yig'a boshlagan. Aristobul bu aforizmlardan ayrimlarini Aleksandrga o'qib berganda shoh uning qo'lidagi aforizmlar yozilgan daftarni jahl bilan tortib olib, yirtib-yirtib suvga uloqtirib yuboradi. I. G. Drayzenning ushbu fikriga tayansak, makedon qo'shinlari orasida skiflar adabiyotiga qiziquvchilar bo'lganligi tabiiydir. Aleksandrdan ilgari ham, hatto Gerodot davrlarida va undan avval ham O'rta Osiyo og'zaki adabiyoti namunalari yozib olingan. Bu xalq adabiyoti namunalariga greklar qiziqish bilan qaragan. Xalq og'zaki ijodining dastlabki namunalari bo'lgan «To'maris», «SHiroq» afsonalari va «Avesto»da ham bir qancha hikoyatlar bor. Gerodot asarlarida yana bir qancha hikoyatlar bayon qilinadi. Bu afsonalarni shubhasiz o'rta osiyoliklar ijod qilgan. «To'maris» afsonasida massaget, «SHiroq» afsonasida sak qabilalarining bosqinchi yovlariga qarshi kurashi aniq badiiy bo'yoqlarda ko'rsatib berilgan. Bu qabilalarning tadbirkorligiga, jasur va mardligiga alohida to'xtalgan. SHuning o'ziyoq har ikkala afsonaning ham O'rta Osiyoda yashovchi xalq donishmandlari tomonidan yaratilganini isbotlaydi.

Bu har ikkala qabila — massagetlar va saklar qadimda O'rta Osiyoda yashagan. Grek adabiyotida ta'kidlanishicha, ayniqsa, Esxil, Ksenofont, Gerodot, Polien ijodida qayd qilib o'tilishicha, «To'maris» va «SHiroq» afsonalarida tasvirlangan davr, bu afsonalarning tarixiy ildizi eramizdan avvalgi VI—V asrlarga to'g'ri keladi. Bundan ko'rinadiki, V]—V asrlarda «To'maris», «SHiroq» kabi xalq og'zaki ijodi namunalariga ega bo'lgan bu qabilalarning keyinchalik Aleksandrning yurishi va uning O'rta Osiyoga kelishi davrida yanada rivojlanganini, o'ziga xos adabiyoti bo'lganligini ko'rsatadi.

Skiflar Aleksandrning chodiriga kirgandan so'ng, shohga turli xil murakkab

savollar bera boshlaydi. «Nega bizning erimizga oyoq bosding? Sen kimsan, qaerdan kelding? Biz senga xizmat qilishni, egilishni xohlamaymiz. Biz skiflarga ho'kiz, omoch, qilich, yoy va qozon-tovoq bo'lsa bas. Biz bu narsalarni o'rtoqlarimiz bilan o'zaro baham ko'ramiz va birgalikda dushmanga qarshi kurashamiz. Ho'kiz va omoch bilan er haydab, hosil olamiz. Tovoqqa do'stlar bilan vino ichamiz. YOyda uzoqdagi dushmani qiramiz... qilichda esa yaqindagisini. Biz shunday qilib Suriya, keyin esa Eron va Indey shohlarini engib kelganmiz».

Asardan keltirilgan ushbu parchadan ham ko'rinib turibdiki, Kuruiy Ruf skiflarning qadimda tinchliksevar xalq bo'lganligini, bosqin-chilik urushlarini boshidan ko'p kechirganligini qayd qilmoqda. Bu xildagi epizodlar orqali skiflarning yashash sharoitini anglash, ularning maqsadi va turmush kechirishlarini bilib olish mumkin. Asar muallifi juda go'zal obrazli ifoda topgan. Omoch va ho'kiz. Bundan ko'rinadiki, skiflar o'sha davrlarda asosan dehqonchilik bilan shug'ullangan. Muhimi shundaki, Kuruiy Ruf skiflar hayotini to'g'ri va anik, ifodalay olgan. Demak, skiflar omoch va ho'kizda er haydab, dehqonchilik qilishni ham, vino ichib do'stlashishni ham, qo'lida yoy va qilich tutib dushmanga qarshi kurashishni ham yaxshi bilgan. Muhimi shundaki, skiflarning Aleksandrغا bergan savollari o'ziga xos falsafiy xarakterga ega. «Nega bizning o'lkamizga oyoq bosding?» — degan savollari bilan Aleksandrni shoshirib qo'yadi. «Bizning tinchligimizni nega buzding», — deb Aleksandrday bir qo'lida Evropani, bir qo'lida Osiyoni ushlab turgan shohga murojaat etishlarining o'zi skiflarning dovyurak, qo'rqmas, qat'iy fikrli bo'lganliklaridan dalolat beradi.

Snif donishmandlari bilan Aleksandr o'rtasida munozara davom etadi. «Sen bu erga qaroqchilarni tutgani kelganman deb maqtanasan, o'zing talonchilik bilan shug'ullanyapsan-ku? Senga buncha boylarning nega keragi bor? Bizga o'zga yurtlarning hokimliklari kerak emas. Bu baho ortiqcha maqto'v va hushomadlardan holi bo'lib, ikki o'rtada keskin qarama-qarshilik, shiddatli so'z o'yini bo'lganligini ko'rsatadi. Skiflar o'zlarining ma'naviy jihatdan baquvvat va ustun ekanliklarini namoyish etadilar. Kuruiy Rufning g'oyaviy pozitsiyasi skiflar tomonida ekanligini ushbu epizod orqali bilib olish qiyin emas.

Masalaga yaqindan yondoshsak, bir qarashda yozuvchi bosqinchilik urushlarini qoralagandek tuyuladi. Asarning boshidan oxirigacha harbiy yurish, qirg'in urushlar, jangu jadallardan iborat syujetga duch kelamiz. Aslida Kuruiy Rufning dunyoqarashida urushni yoqlash emas, uni qoralash, bosqinchilik urushlarini to'xtatishdek bir yuksak g'oya borligini payqaymiz. Bu jihatdan skiflarning Aleksandrغا bergan savollar tariqasidagi fikrlari yozuvchining ichki olamida tinchlikni yoqlashga moyillik borligini ko'rsatadi. Skiflarning shohga qilgan keyingi murojaatlari hikmatli so'zlarni eslatadi. Skif donish-mandlari 27—28 yoshlar chamasidagi Aleksandrغا o'zlarining qimmatli maslahatlarini beradi.

Asarda ifodalangan bunday qomusiy fikrlar bevosita kishining diqqatini o'ziga jalb etadi.

Tinchlikni, do'stlikni himoya qilib kelgan skif elchilari haqiqatni aytib o'z elatlari tomon ketadi. Skiflarning o'tkir va achchiq haqiqatni ifodalovchi fikrlari Aleksandrning yuragiga sanchilgan xanjardek tuyuladi. Haqiqatni, adolatni va

do'stlikni jangu jadallarda, qirg'in urushlarda deb tushun:gan Aleksandr yangi urushga taraddud ko'radi.

Aleksandr uncha katta bo'lmagan qo'shin bilan Kraterni Maroqandga yuboradi. Makedon qo'shinlari yaqinlashib kelayotganidan ogoh bo'lgan Spitamen So'g'diyonaning ichkarisi tomon ketadi. Krater Politimet (Zarafshon) daryosi bo'yidagi Menedem qo'shinlari halokatga uchragan erga keladi. Spitamen jangchilari o'shanda makedonlarning ikki ming piyoda, uch yuz otliq armiyasini shafqatsiz qirib tashlagan edi. Krater xuddi shu erga kelgandan so'ng, jangchilarni o'z urf-odatlariga ko'ra dafn etadi. Makedon qo'shinlari urush keltirgan dahshatni o'z ko'zlari bilan ko'radilar. Aleksandr «Qishloqqa o't qo'yishni, yigitlarni va keksalarni o'ldirishni buyuradi».

Kuruiy Ruf asarida ta'kidlanishicha, Aleksandrning shu bilan to'rtinchi marta qishlokdarga o't qo'yishi edi. Aleksandr So'g'diyonaga yurish qilar ekan, o'z siyosatida bu erda osoyishtalik o'rnatish, o'g'rilik va talon-tarojlik ishlariga chek qo'yishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yganligini e'lon qilgan edi. Biroq, u ko'pgina qishloqlarga o't qo'yib, urushga yarakli erkaklarni o'ldirib, bolalar va ayollarni o'lja qilib olishni jangchilariga buyuradi.

Kuruiy Ruf o'z kitobida So'g'diyona o'lkasining manzarasiga qayta-qayta murojaat etadi. Kitobda ifodalanishicha, So'g'diyonaning «katta kismi sahrodan iborat. Bu cho'lning kengligi 80 stadiy, uzunasiga kesib o'gaoqchi bo'lsangiz bepoyondir». Kitob muallifi keyingi sahifalarda bu kengliklarning o'ziga xos xususiyatlari, peyzaj tasviri va badiiy ifodalarini beradi.

Kuruiy Rufning Politimet (Zarafshon) daryosi haqidagi xulosalari, bu daryoga bergan ta'riflari kitobxonning e'tiborini o'ziga jalb qiladi. Daryoga nisbatan ishlatilgan badiiy bo'yoqlar, o'xshatishlar nimasi bilandir kishi diliga yaqin, qaysidir qirrasini bilan tanishdek tuyuladi. Romanda ta'riflanishicha, «Mahalliy aholi Politimet deb atagan bu daryo qudratli to'lqin bilan oqardi. Uning qirg'oqlari tobora torayib boradi-da, birdan erning tagiga kirib ketadi. Erning tagida oqayotgan suvningovozi eshitilib turadi. Biroqo'ziningmikdorini yo'qotmaydi».

Xuddi shunga o'xshash tabiat mo''jizasi haqiqatan ham Zarafshon daryosi vohasida mavjud. Daryo o'z o'zanini erning tagiga burib yuboradi. Besh-olti kilometr chamasi erning tagidan juda katta tezlikda oqib kelgan daryo hozirgi kunda ham Bulung'ur va Panjakent rayonlari chegarasidan chiqadi. Bu erni bulung'urliklar Ravotxo'jadeyishadi. Antiqua holat shundoqqina Kildon qishlog'ining yonginasida joylashgan bu erlar Kuruiy Rufning tasviriga juda o'xshash. Ushbu satrlar muallifi ham bu mo''jizaning tirik guvohi bo'lgan.

Kuruiy Ruf skiflarning jasur, mardonavor ekanliklarini qayta-qayta ta'rkflagisi keladi. Ularnint hayotiga, turmush tarziga takror-takror murojaat etadi. Romanda tasvirlanishicha, Aleksandr skiflarning katta bir guruhini asir oladi. «Jismoniy jihatdan baquvvat bo'lgan skiflardan 30 kishini o'limga mahkum etganda, ular o'limdan ham qo'rqmasdan, xalq qo'shiqlarini baralla aytib, xursand bo'lib borardi». Aleksandr skiflarning mardligiga qoyil qoladi va skiflarni asirlikdan ozod qiladi.

Mana shu epizoddan ham ko'rinib turibdiki, kishini tetiklikka, romantik ko'tarinkilikka undovchi xalq qo'shikdari o'sha davrlarda ancha rivojlangan.

Demak, skiflarning o'ziga xos adabiyoti ham mavjud edi.

Aleksandr shundan so'ng Oks (Amu) daryosi qirg'oqlari tomon yuradi. To'rt kundan so'ng daryo bo'yiga etib boradi.

Kuruiy Ruf Oks daryosi tasviriga ham alohida e'tibor bilan qaraydi. Kitobda ifodalanishicha, daryo suvi loyqa va bo'tana edi, uning suvini ichib bo'lmasdi. «Makedoniyaliklar chuqur qilib qazigan qudukdan ham

suv chiqmaydi»: Kuruiy Ruf massagetlarning tadbirkorligi va jangovarligi mavzusiga alohida to'xtalib o'tadi. Massagetlar Aleksandr qo'shinlariga katta talafot keltiradi. Romanda hikoya qilinishicha, «Massagetlar 800 nafar otliqjangchilarini qishloqyaqinidagi o'rmonga yashirib qo'yadi. Bir necha kishi poda haydab o'rmonga qarab bemalol ketaveradi. Tayyor o'ljani qo'ldan chiqarmaslik uchun Attin o'zining 300 otliq jangchisi bilan hech shubha qilmasdan o'rmonga kirib boradi. Massagetlar Attin qo'shiniga qo'qqisdan hujum qilib, ularning hammasini qirib tashlaydi».

Bu mash'um xabar Aleksandrning sarkardasi Kraterga etib keladi va u yordamga shoshiladi. Massagetlar allaqachon u erdan jo'nab qolishgandi.

Aleksandr bu talafot haqidagi shum xabarni eshitib, juda darg'azab bo'ladi. Kuruiy Ruf o'z romanining keyingi sahifalarida ov epizodlarini ifodalar ekan, «Bazoir deb atalmish u erlarning o'rmonlarida xilma-xil yovvoyi hayvonlar nihoyatda ko'p ekanligini, ov qilishning gashti borligini» qayd etadi.

Aleksandr xushmanzara Bazoir o'rmonlaridan yana Maroqand tomon yo'l oladi. Keksayib qolganligi tufayli Artabaz Maroqand hokimligidan ozod etilib, uing o'rniga Klit tayinlangan edi. Klit Aleksandrning eng yaqin kishisi edi. Buning ikki sababi bor. Birinchidan, Klit bir dahshatli jangda shohning hayotini sakdab qolgan edi. Granik yaqinidagi jangda u Aleksandrning boshiga qilich solayotgan Rezak qo'lini chopib tashlaydi. Ikkinchi sababi, Klitning opasi Gellanikani shoh o'z onasidek sevardi. Chunki, Gellanika Filipp saroyida enaga bo'lib xizmat qilar, Aleksandrni go'daklig'idan tarbiyalab, unga ko'krak suti bergandi⁴. SHuning uchun ham Aleksandr bosib olgan territoriyasining katta qismini — So'g'diyonani va uning markaziy shahri Maroqand hokimligini katta ishonch bilan Klitga topshirib qo'ygandi.

Aleksandr Maroqandga kelganda Klit afsonaviy Dians sharafiga katta ziyofat berib, shohni izzat-ikrom bilan kutib oladi. Ziyofat chog'ida anchagina kayfi oshib qolgan Klit Aleksandrda ta'na toshlari otib, uni kamsitishga harakat qiladi. Aleksandrni o'limdan sak/yub qolganligini minnat qiladi, uchinchidan, Aleksandrning o'zini obro'sizlantirishga harakat qiladi. Nihoyat, qahr-g'azabi oshgan Aleksandr «qilichini qinidan sug'urib olib, Klitga tashlanmoqchi bo'lganda Ptolemey bilan Perdikk shohni ushlab qoladi. Hamma ziyofatni tark etib o'tirishdan chiqib ketadi.

Aleksandr soqchining nayzasini oladi-da, eng keyin chiqib ketayotgan Klitning biqiniga sanchadi. Klit yiqilib, jon beradi».

Aleksandr haqidagi asarlarning deyarli hammasida Klit voqeasi tasvirlangan. Bu voqea ko'pgina asarlarda unchalik o'zgarishga uchramasdan, asosan shu mazmunda o'z ifodasini topgan. SHunday qilib, uchinchi marta tashrif buyurgan Aleksandrning «poyqadamiga» Maroqand shahri xush kelmadi. Birinchi marta u

Maroqandning baland va mustahkam devorlaridan o'tolmagan edi. So'ngra, Zarafshon bo'ylarida Attin boshchiligidagi katta qo'shinidan ajraladi. Bugun esa Maroqandda eng yaqin kishisi Klitni o'z qo'li bilan o'ldiradi.

Kitobda ifodalangan ko'pgina muhim voqealar Maroqand, So'g'diyona shaharlari atrofida, Zarafshon vohasi buylarida bo'lib o'tganligining guvohi bo'lamiz.

Klit fojiasidan so'ng Aleksandr Maroqandda o'n kuncha bo'ladi. So'ngra Maroqand hokimligini Amintaga topshirib, o'zi So'g'diyonaning chekka o'lkalaridan biri Ksenippga keladi. «Bu erdagi jangda Aleksandrning 80 jangchisi o'ladi, 350 kishi yarador bo'ladi». SHundan so'ng Aleksandr So'g'diyonadagi yirik shaharlardan biri—Xerionni bosib oladi. Nautakdan3 o'tib, Xerion4 qal'asiga keladi. Bu qal'aning hokimi Sisimifr edi. Taqdir taqozosiga ko'ra, Sisimifr o'z onasiga uylanib, undan ikki o'g'il ko'rgan edi. Roman muallifi o'sha davrlarda Xerionda shunday odat bo'lganligini qayd qiladi.

Bunday g'aroyib voqealar o'tmishda sodir bo'lgan. Masalan, avliyosifat Ardaviraz o'zining ettita singlisiga uylanadi. Zardushtiylik diniga tobe bo'lgan Atossa akalariga turmushga chiqadi. Aytishlaricha, Doroning qizi ham o'zining bir necha aka-ukalariga turmushga chiqadi.

Sisimifr o'zining yurtdoshlari bilan shaharni qattiq turib himoya qilardi. Tashqariga olib chiquvchi er osti yo'llari ularning o'zlarigagina ma'lum edi. Aleksandr ulardan shaharni topshirishni talab qiladi. Elchi qilib o'zining eng yaqin kishisi — so'g'diyonalik Oksiartni yuboradi. Sisimifr shaharni topshirishga rozi bo'ladi. Biroq uning onasi (shug'ingdek, xotini) «o'zgalarning oyog'i ostiga shaharni tashlaguncha o'lmoq afzaldir, joningning tinchini o'ylaguncha, vijdoningni o'ylagin» deydi.

So'ngra, «Sisimifr Oksiartga o'g'illarini, hamyurtlarini qo'shib onasining huzuriga yuboradi. Oksiartning berg'an va'dalariga ishongandan so'ng, shaharni topshirishadi. Aleksandr Sisimifrnig ikki o'g'lini o'ziga jangchi qilib oladi, o'zini hrkim qilib tayinlab, bundan buyon do'st bo'lib qolishga va'da beradi».

Kitobda Xerion qal'asi atrofida bo'lib o'tgan voqealar tafsiloti ancha ta'sirli bayon etilgan. Uquvchini bunday hayajonga soluvchi voqealar o'ziga xos badiiy ravishda inkishof etilgan. Ayniqsa, So'g'diyona erlarida bo'lib o'tgan oxirgi mash'um voqealar o'quvchi qalbini beixtiyor larzaga keltiradi. Bu mash'um voqealar nimalardan iborat degan savolga, asarning keyingi sahifalaridan javob topamiz.

Aleksandr daxlar eliga yurish qiladi. Bu erda Makedon qo'shinlariga tez-tez hujum qilib, xavf tug'dirayotgan dovyurak Spitamen bor edi. Spitamenning vatanparvarligi va matonati haqidagi hikoyalar ham kitobdan keng o'rin egallagan. Ayniqsa, Spitamenning o'limi haqidagi epizod ancha ta'sirli bayon etilgan.

Spitamen fojiasiga sabab bo'lgan xoinlarga, qo'rqqoq va sotqinlarga, ayniqsa uning xotiniga nisbatan o'quvchi qalbida kuchli nafrat o'ti alanganadi.

Horib-charchagan Spitamen shirin taom va vino ta'sirida qattiq uyquda yotardi. «Xotini pinxrna kelib, qilichini qinidan sug'urib oladi-da, Spitamenning boshini kesib tashlaydi. Qonga belangan erining kallasini bu jinoyatdan ogoh bo'lgan qulga keltirib beradi. So'ngra makedon qo'shinlari joylashgan lagerga

kelib, Aleksandrğa xabar qilishni, muhim xabar olib kelganligini, shohga shaxsan o'zi etkazishi lozimligini aytadi. Aleksandr bu mudhish voqeadan ogohbo'lgach, qattiq g'azablanadi.

Aleksandr Spitamen bilan yakkama-yakka jangda olishish niyatida edi. Jalod xotinni lagerdan tashqariga haydab yuborishni, unga sherik bo'lgan qulni erli xalqning eng og'ir jazosiga mahkum etishni buyuradi. Spitamenning xotini erining boshi evaziga Aleksandrdan katta mukofot olishdan umidvor edi. U xor-zor bo'lib o'ladi. «O'z eriga xiyonat qilgan xotin menga do'st bo'larmidi», deydi Aleksandr. «Oksiart shohning sha'niga katta ziyofat berib, uni izzat-ikrom bilan qarshi oladi. Oksiartning uchta o'g'li bor edi. Aleksandr ularning ikkitasini o'z qo'shinida xizmat qilishni so'raydi. Oksiart bunga jonu dilidan rozi bo'lib, So'g'diyonaning o'ttizta eng go'zal qizini Aleksandrğa in'om etmoqchi bo'ladi. Ular orasida Oksiartning go'zal qizi Roksana ham bor edi. Roksana nihoyatda go'zal edi. Uning husni jamoli butun makedonliklarning e'tiborini o'ziga tortadi. Ayniqsa, Aleksandr Roksanağa mahliyo bo'lib qolgandi».

SHoh Roksanağa uylanib, Oksiartni So'g'diyonaga hokim qilib tayinlab, o'zi hind eli tomon yurishni davom ettiradi. Kitobda Aleksandrning Roksanağa uylanishi bilan So'g'diyona tasviriga yakun yasaladi.

PLUTARXI.

Plutarx eramizning 46 yilida Greçiyadagi Beotin o'lkasining shimoli-g'arbiy qismiga joylashgan uncha katta bo'lmagan Xeron shahrida tug'ilgan. Uning otasi Avtobul o'z zamonasining o'qimishli kishilaridan biri edi. SHuning uchun ham u Plutarxning chuqur ilm olishiga alohida e'tibor bilan qaraydi. Uning bobosi Lampriy ham ilm-ma'rifatga rag'batli kishi edi. Lampriy xonadoniga xeronlik adabiyot ahlari, donishmandlar tez-tez tashrif buyurib, quyuq suhbatlar qilib turardi.

Bobosining bobosi Nikarx ham Xeronda yashab, eramizdan avvalgi 31-yilda Antoniy bilan Oktavian qo'shinlari o'rtasida bo'lib o'tgan Akium jangining ishtirokchisi bo'lgan edi. Plutarxning ikkala akasi Lampriy bilan Timon ham o'qimishli bo'lib ulg'ayadi.

Plutarx Timoksena ismli go'zal ayolga uylanadi. Undan to'rt o'g'il, bir qiz ko'radi. Ikki o'g'li — kattasi va eng kichigi hamda qizi yoshligida o'lib ketadi. Qizining o'limi munosabati bilan xotini Timoksenag'a yo'llagan g'oyat hayajonli maktubi Plutarxning tanlangan asarlaridan o'rin olgan.

Geografik sharoiti qulay bo'lgan bu shaharda qadimda bosqinchilik urushlari ko'p bo'lgan. Dastlab, o'zaro yaqin-atrofdagi o'lkalarda turli urush xatarlari bo'lib, kichkina Xeronni talab ketardi. Jangu jadallarni boshidan ko'p kechirgan xeronliklar o'z shaxrini jon-jaxdlari bilan himoya qilishardi. Bunday qirg'in urushlar ichida eng dahshatlisi eramizdan avvalgi 338 yilda bo'lib o'tgandi. SHoh Filipp II davrida Makedoniya istilochilari Xeronga bostirib keladilar. Xeronliklar katta otryad tuzib, Filipp qo'shiniga qarshi bir necha kun qattiq turib jang qiladilar. Nihoyatda katta kuchga ega bo'lgan Filipp qo'shinlarini qaytara olmagan bo'lsa ham, xeronliklarning vatanparvarligi keyinchalik uzoq yillar davomida tillarda doston bo'lib yurdi.

Xeron tarixiy voqealarga boy shahar bo'lgani uchun ham uning odamlari ko'proq o'tmish haqida qiziq-fizik hikoyalar so'zlashga odatlanib qolgan edilar. Mana shunday tarixiy voqealarni bolaligida Plutarx ko'p tinglardi. Balki o'tmish sarguzashtlarining ta'siridadir, Plutarx ulgayganda o'z shahrining va umuman grek xalqining tarixiga hayrat bilan qaray boshladi. Xeronni juda sevardi. U qaerda bo'lmasin, bu shahar bilan qalban bog'lanib turardi.

Plutarx sayohat qilishni yaxshi ko'rardi. O'zga xalqlar o'tmishiga ham qiziqish bilan e'tibor berardi. Keyinchalik u Afinadagi adabiy hayot bilan yaqindan aloqa bog'laydi. Madaniyat markazi bo'lgan bu shaharda grek donishmandlari asarlarini berilib o'qiydi. Qadimiy tarixga ega bo'lgan, ilm-ma'rifat maskani Afina shahri Plutarx dunyoqarashiga katta ta'sir o'tkazadi. Zamonasining ilg'or fikrli faylasufi Ammon Sakkas bilan yaqin aloqada bo'ladi. U bilan birga ko'p o'tmay Kichik Osiyo, Greçiya, Italiya sayohatiga jo'naydi. Bu sayohat davomida Plutarx ko'pgina sirli voqealarning, g'aroyib sarguzashtlarning guvohi bo'ladi.

Afinada u falsafa ilmini chuqur o'rgatuvchi Ammoniya maktabiga qatnaydi. Bu maktabga u o'zining dastlabki ijod mashqlari bilan ishtirok etadi. Eramizning 60-yilida u zamonasining ma'rifatli kishisi, tarixchi Neyron bilan Greçiya bo'ylab sayohatga chiqadi.

So'ngra Makedoniya safari chog'ida Aleksandriya shaxriga boradi. Plutarx bu shaharda bo'lganida Aleksandr Makedonskiy haqida ko'plab rivoyat va hikoyatlar eshitadi. Aleksandr tarixi bilan yaqindan qiziqadi. U hakda asar yozish niyatida fakt va materiallar to'play boshlaydi.

Eramizning 90-yillarigacha Plutarx Italiya erlarida, xususan Rimda bo'ladi. Rimdagi adabiy hayot uni yangi ijod sari undaydi, u lotin tilini o'rganishga kirishadi. Biroqdavlat ishlari bilan band bo'lganligi tufayli u uzoq yillar bu tilni o'rgana olmaydi. Faqat keksaygandagina lotin tilida yozilgan asarlarni o'qishga muyassar bo'ladi.

Rim tarixiga qiziqish bilan qaragan Plutarxni imperator Troyan, keyinchalik Adrian ham qabul qiladi. Plutarxning chuqur bilim egasi ekanligi, yozuvchi dunyoqarashidagi ilg'or fikrlar Rim imperatorlarini qiziqtirib qolgandi. SHuning uchun ham Plutarxga Rim impera-torligining yaqin kishisi degan sharaflı nom berdi. Keyinchalik Plutarx Rim imperiyasining elchisi, hatto Greçiyaning Axaym viloyati prokurori lavozimiga ham ko'tariladi. Plutarx birinchi o'rında o'zini Afina farzandi, uning sadoqatli fuqarosi deb tushunadi. Greçiya Rim imperatorligi qo'l ostida bo'lsa ham Plutarx Afinani sevardi. Afina bilan mumkin qadar hamisha yaqin aloqada bo'lishga intilardi. Plutarxga yozuvchilik qalamini tutqazgan ham Afina shahri edi.

Plutarx juda chuqur ilm sohibi edi. Uni qomuschi adib desak ham bo'ladi. SHu bilan birga, u sermahsul yozuvchi, katta talant egasi edi.

Keksalik chog'ida Plutarx yana ona shahri Xeronga qaytib boradi. Mazmunli umr kechirib, eramizning 127 yilida vafot etadi.

Plutarxning adabiy hayot yo'li dramatik voqealarga nihoyatda boy. Uning ko'pgina asarlari bizgacha etib kelmagan. Plutarxning o'limidan so'ng uning asarlarini o'g'li Lampriem to'playdi. Uning aytishicha, otasining asarlari 210 tadan ziyod bo'lgan.

Plutarx asarlarini ikki guruhga bo'lib o'rganishimiz mumkin: tarixiy asarlar va falsafiy-adabiy asarlar.

Plutarx asarlari janr jihatidan ham xilma-xildir. Muhimi shundaki, uning asarlari falsafiy fikrlarga boyligi bilan antik adabiyotda yaratilgan ko'pgina asarlardan ajralib turadi. Uning «Qo'shaloq hayotnomalar» asari greklar va rimliklar tarixiga asoslangan bo'lib, Plutarx nomini tanitadi. Bu asar zamondoshlari va o'tmishdoshlari tarjimai holini tasvirlashga qaratilgan bo'lib, to'plamda u o'zining haqiqiy badiiy mahoratini qahramonlariga xarakteristika berish va obrazlar yaratish jarayonida namoyish etadi.

Plutarxning bu asariga prototip bo'lgan qahramonlar ichida sarkardalar, imperatorlar, davlat ishlari bilan band bo'lgan boshqa kishilar, shuningdek, oddiy xalq vakillari, pok qalbli insonlar bor. O'zi Rim imperatorligiga yaqin kishi bo'lgani, imperatorlikda mansabdor shaxs sifatida ishlaganligi tufayli, saltanatning ichki sirlari bilan yaqindan tanish bo'lgan Plutarx imperatorlar va sarkardalar obrazini yaratishga alohida e'tibor beradi.

Plutarx 50 ta «Hayotnoma» yozadi. SHulardan 46 tasi grek va rimliklar hayotidan olib yozilgan biografik xarakterdagi asarlardir.

Muhim tomoni shundaki, Plutarx rimliklarga yon bosadimi yoki ko'proq greklarga, degan savol tug'ilishi tabiiy. Plutarx o'zi grek bo'lsa ham, Greçiya tuprog'ida tug'lsa ham, o'zini Rimning faxriy fuqarosi deb hisoblardi. Rim imperatorligida esa martabali kishilardan biri bo'lgan, shuning uchun ham u o'z asarlarida rimliklar hayotiga xuddi greklar hayotiga qaragandek qiziqish bilan qarar, hatto ularning hayotini aslidagidan go'zal qilib tasvirlashga urinardi. Afina va Rim Plutarx uchun go'yo tarozining ikki pallas edi, ularga misoli egizak shankar deb qarardi.

O'tmish Plutarx uchun bamisoli bir ko'zgudir. Mana shu ko'zguga qarab u o'zining hayotini o'zgartirishga, kelajagini qayta qurishga harakat qiladi. Uning «Aleksandr», «Emiliy Pavel», «Perikl», «Gay Mariy» asarlarida o'tmishning go'zal badiiy ifodasi aks etgan. YOzuvchi o'zining bu asarlarida qahramonlarning ijobiy tomonlarini tasvirlashga, yomon tomonlarini esa mumkin qadar chetlab o'tishga harakat qiladi. Plutarx asarlaridagi qahramonlar o'zlarining ijobiy xislatlari bilan o'zaro musobaqalashadi. Inson tug'ilganda sof va pokiza bo'lib tug'ilar ekan, u ulg'ayganda ham shunday bo'lib qolishi kerak, degan g'oya Plutarx asarlarida bo'rtib ko'rinadi.

Plutarxning barcha biografik xarakterdagi asarlari deyarli bir xil uslubda yozilgan. Qahramonning tug'ilgan joyi, bolaligi, ulg'aygandan keyingi ishlari, xarakteridagi ayrim xislatlari tasviri va hokazolar.

Plutarx o'z qahramonlarining taqdirini o'sha davr taqdiri bilan bog'laydi. Qahramonlarining xarakteridan davrning muhim xususiyatlarini axtarishga intiladi.

Plutarx asarlaridagi engil hazil-mutoyiba, o'quvchining ko'nglini oluvchi tasvirlar, attika davrining bukj komediyanavisi Aristofan asarlarini esga soladi. Uning ijodiy uslubi, ifoda vositalari Menandr ijodiga yaqin turadi. Bu holat Plutarxning Aristofan va Menandr an'alarini davom ettirganligidan dalolat beradi.

«QO'SHALOQ HAYOTNOMALAR»

Plutarx ijodida biografik xarakterdagi «Aleksandr» nomli romani alohida o'rin tutadi. Xarakterli tomoni shundaki, bu asarda yozuvchi Aleksandrning hayotiga oid muhim sanalarni birma-bir sanab o'tirmaydi, Aleksandrning hayoti bilan bog'liq voqealarni ko'proq badiiy yo'sinda hikoya qilishga e'tibor beradi. SHu jihatdan, «Aleksandr» tarixiy roman bo'lsa ham, tarixda qayd etilgan sanalarni biz bu asarda deyarli uchratmaymiz. Asosan Aleksandrning xarakteriga oid xislatlarni teranroq, ochib berish yozuvchining asosiy diqqat markazida turganligini sezamiz. SHuning uchun bo'lsa kerak, kitobda O'rta Osiyo, jumladan hozirgi O'zbekiston tasviriga kamroq e'tibor berilgan. Bu roman O'rta Osiyoning, shuningdek, O'zbekistonning antik davrlarini tasvirlovchi boshqa grek va Rim romanlaridan shu jihati bilan farq qiladi. Kvint Kuruiy Rufning «Aleksandr Makedonskiyning tarixi», Arrianning «Aleksandrning yurishi» kitoblarida o'lkamizdagi qadimiy shaharlarning nomlari, daryo va tog'lar tasviri, geografik muhit belgilari keng tasvirga olingan bo'lsa, Plutarxning «Aleksandr» romanida bu masalalarga unchalik katta e'tibor bilan qaralmaydi. YOzuvchi Aleksandrning O'rta Osiyodagi hayotini uning xakteri bilan bog'lab o'rganishga xarakat qiladi. Masalan, Kuruiy Ruf Aleksandr va Klit fojiasi bilan bog'liq voqeaning qaerda bo'lganligi, bu voqeaning tafsiloti nimadan iborat ekanligini atroflicha bayon qilishga harakat qilsa, Plutarx bu hodisaning qanday kechganligini, Klit fojiasining sababini ochib berishga harakat qiladi. Bu voqeani ifodalashda Arrian uslubi Kuruiy Ruf tasviriga yaqin turadi.

Bundan ko'rinadiki, Kuruiy Ruf va Arrian asarlarida narsalar va joylarning tafsilotlari bayoni va peyzaj etakchi o'rinda tursa, Plutarx romanida qahramonlar xarakterini ochish va ularga xarakteristika berish masalasi birmuncha ustivor ahamiyat kasb etadi.

Kuruiy Ruf va Arrian asarlarida bayon etakchilik qilsa, Plutarx romani dramatismning chuqurligi bilan xarakterlanadi. O'z qahramonlaridan mumkin qadar ijobiy xislatlarni axtarish, muhim fazilatlarini qahramonlariga hadya etish Plutarx ijodining bosh xususiyatini tashkil qiladi. Bunday badiiy uslub Plutarx nomini jahonga tanitdi. Plutarxning biografik xarakterdagi asarlari bilan yaqindan tanishsak, qator tarixiy shaxslar yozuvchining ijodida o'zining badiiy ifodasini topganligining guvohi bo'lamiz. Bular quyidagilardir: Tesey va Ramul, Likurg va Numa, Solon va Poplikola, Femikstokl va Kamill, Perikl va Fabiy Maksim, Gay Maruiy Koriolan va Alkiviad, Emiliy Pavel va Timoleont, Pelopid va Marqell, Aristid va Katon Starshiy, Filopemen va Tit Kvintiy Filaminin, Pirr va Mariy, Lisandr va Sulla, Kimon va Lukull, Nikiy Krass, Evmen va Sertoriy, Agesilay va Pampey, Aleksandr va Iqezar', Fakion va Katon Mladshiy, Agid-Kleoman va Tiberiy Grakx, Gay Grakx, Demosfen va Iqieron, Demetriy Poliokret va Antoniy, Dion va Brut, shuningdek, yana to'rtta biografiya: Artakserks, Arat, Gol'ba, Oton. Bu nomlarga diqqat bilan e'tibor bersak, ular grek va Rim tarixida yashab o'tgan mashhur tarixiy shaxslardir. Qarangki, yozuvchi ularning deyarli barchasini bir-biriga qiyoslab tasvirlaydi. SHuning uchun bu xildagi asarlar majmuasi umumiy nom ostida «Qo'shaloq hayotnomalar» deb nomlanishi bejiz

emas.

«Qo'shaloq hayotnomalar» majmuasidan faxrli o'rin egallagan «Aleksandr» xarakter jihatdan «Ijzar'» asariga yaqin turadi. Undagi bosh qahramonlar bir-biriga qiyoslanib, solishtiriladi. Har ikkala asar umumiy nom ostida «Aleksandr va Ijzar'» deb ataladi. Muhimi shundaki, Ijzar' hayoti Aleksandr hayotiga qiyos qilinadi. Ijzar' o'z davrining Aleksandri bo'lib gavdalanadi. YOzuvchi o'z qahramonini shunday deb atashga jur'at qiladi. Har ikkala qahramonning xarakterlaridagi muhim fazilatlarni bir-biriga muqoyasa qiladi.

Bunday muqoyasa qilish, qiyoslash usuli Plutarx ijodining o'ziga xos xususiyatlaridan bo'lib, uning mazkur badiiy uslubiga grek va Rim adabiyotidagi hech bir adib teng kelolmaydi.

Plutarx «Aleksandr» romanida Aleksandr Makedonskiy obrazini yaratishga harakat qilar ekan, Aleksandrning So'g'diyonadagi hayotiga alohida to'xtalib o'tadi. SHu orqali so'g'diyonaliklarning hayoti, bu erda bo'lib o'tgan muhim voqealar, shahar va qishloqlar bilan bog'liq epizodlarni berishga harakat qiladi. Asarni o'qir ekanmiz, xalqimizning qadim tarixi bilan qisqacha bo'lsa-da tanishib, estetik zavq olamiz. So'g'diyonaning antik hayoti haqida yozilgan qisqa bir satr ham butun bir romanning kuchiga tatiydi. CHunki buning sababi, o'sha davrdan darak beruvchi badiiy ijod namunalarining juda kamligidadir. «Aleksandr» hayotnomasining sahifalarini varak^asak, (varvarlar) skiflar hayotiga oid ma'lumotlar bilan ham yaqindan tanishamiz. Ma'lumki, bu qabilalar qadimdan So'g'diyona erlarida yashab kelganlar.

Romanda Eron shohi Doro va uning qotili Bess haqidagi sarguzashtlar juda qisqa berilgan. Arrianning asarida Doro Kavkaz tog'larida o'ldiriladi. Bess esa So'g'diyonada, Maroqand yaqinidagi bir qishloqda Spitamen va Datafern yordamida, Aleksandr sarkardasi Ptolemey tomonidan qo'lga olinadi.

Kuruiy Ruf ham «Aleksandr Makedonskiyning tarixi» kitobida Doro va Bess bilan bog'liq voqealarga keng o'rin ajratgan.

Plutarx bu temaga alohida to'xtalib o'tirmaydi.

Qayotnomada tasvirlanishicha, Aleksandr Bessni qo'lga olgandan so'ng, uni o'lim jazosiga mahkum etib, Girvaniya tomon yurishni davom ettiradi yo'lda girkanlar Aleksandrning Bukefal nomli otini o'g'irlab ketishadi. Aleksandr bundan juda darg'azab bo'ladi. Boshqa tarixiy asarlarda tasvirlanishicha ham, Bukefalga teng keladigan ot o'sha paytda yo'q edi. Aleksandr uni juda sevardi. Bukefalning o'g'irlab ketilishi Aleksandrni chuqur qayg'uga soladi, chunki u bu go'zal otga mehr qo'yib qolgandi. Aleksandr butun Osiyoni mana shu bebaho va tengsiz tulpori bilan aylanib chiqishni orzu qilardi.

Bukefalni topish amri mahol bo'ladi. Skiflar Aleksandrning bu otni qanchalik sevishini yaxshi bilardi. Ular Bukefalni o'g'irlab, Aleksandrning yo'lini kesib qo'yishmoqchi bo'lgandi. Biroq Aleksandr turli tomonlarga choparlar yuborib, agar skiflar Bukefalni qaytarib berishmasa, butun skif bolalarini va xotin-qizlarini qiynab o'ldirajagini ma'lum qiladi. Bu shum xabardan so'ng, skiflar Bukefalni egasiga qaytarib beradi. Aleksandr bundan behad xursand bo'ladi. Hatto Bukefalni olib kelgan skiflarga katta pul ham xduya qiladi4.

Roman sahifalarida varvarlarning urf-odatlariga keng o'rin ajratilgan. Asarda

yoziqishicha, Aleksandr varvarlarning urf-odatiga rioya qiladi. Hatto varvarlarning milliy kiyimlarini kiyib yurishni ma'qul ko'radi.

Mana shu ma'lumotdan ham ko'rinib turibdiki, eramizdan ilgarigi 329—327 yillardayoq So'g'diyonada yashagan elatlarning o'z milliy kiyimlari, o'ziga xos urf-odatlari mavjud bo'lgan. Hatto ularning urf-odatlari va milliy kiyimlari makedonlarga ham manzur bo'lgan.

Ularning milliy kiyimlarini kiyib, urf-odatlariga amal qilganliklari uchun ham varvarlar Aleksandrga asta-sekin ko'nika

boshlaydilar. Hatto, shoh makedon jangchilariga ham erli xalqning urf-odatlarini o'rganishni ta'kidlaydi.

YOzuvchi o'z asarida So'g'diyonada yashovchi elatlarning barchasini umumiy nom ostida «varvarlar» deb ataydi. Boshqa asarlardagi kabi So'g'diyonada yashovchi elatlarning hayotiga alohida to'xtalib o'tirmaydi. Biroq Aleksandrning varvarlarning urf-odatlariga qiziqishi masalasi boshqa asarlarda bunchalik keng ifodalanmagan.

Aleksandr varvarlarning kiyimini dastlab ularning vakillari bilan uchrashganda, ularning uylariga tashrif buyurganda, xullas, ahyon-ahyonda kiygan bo'lsa, keyinchalik u butunlay «varvarchasiga» kiyinib yurishga ko'nikib qoladi.

Kitobning keyingi sahifalarida yanada muhimroq voqealarga duch kelamiz. Aleksandr o'z hokimiyatini kuch va zo'ravonlik bilan emas, balki varvarlar bilan yaqin aloqa bog'lash orqali, hatto ular bilan qo'shilish orqali bu ishni amalga oshirish mumkin, deb o'ylardi. SHuning uchun ham u jangchilarini mahalliy xalqning urf-odatini o'rganishga undasa, varvarlarni esa makedonlarning odatiga ko'nikishga chorlardi. 1Pu maqsadda o'ttiz ming mahalliy bolalarga grek madaniyatini o'rgatish maqsadida maxsus joy va ularga saboq berish uchun ma'rifatli kishilarni tayinlaydi.

Mana shundan ham ko'rinib turibdiki, O'rta Osiyoda, jumladan so'g'diyonalik bu o'ttiz ming bola faqat tildan emas, balki grek urf-odatlaridan, madaniyatidan ham saboq olgan. Biroq Aleksandr bu o'ttiz ming so'g'diyonalikdan o'zining harbiy maqsadlarida foydalanishni mo'ljallaydi. Hatto Hindistonga yurish qilganda ularni o'z lashkarlariga qo'shib oladi. Aleksandrning Hindistonga yurishi chog'ida so'g'diyonaliklar ham faol qatnashgan edi.

Demak, greklar bilan so'g'diyonaliklar, Evropa bilan Osiyo o'rtasida o'zaro adabiy-madaniy aloqa bog'langan. Greklar osiyoliklarning madaniyatiga, osiyoliklar esa greklarning madaniyatiga qiziqish bilan qaray boshlagan. Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, Aleksandr bilan birga O'rta Osiyoga bosqinchilik, jaholat va qirg'in urush dahshatlari kelgan bo'lsa, yana shu bilan birga, o'ziga xos grek madaniyati ham kirib kelgandi.

Asarda qayd etilishicha, Aleksandr «Oreksart daryosi bo'yiga keladi. Bu erda skiflar bilan to'qnashadi» .

Plutarx kitobida uning o'tmishdoshlari bo'lgan ko'plab tarixchilarning nomlarini ham keltirib o'tadi. Bular Klitarx, Poliklit, Onesikrit, Antigen, Istr, Aristobul, Xaret, Ptolemey, Antiklid, Filon Fivanskiy, teangellik Filipp, Gekatey Elektriyskiy, Filipp Xolkidskiy, Durid Samosskiy va boshqalar. Bu tarixiy shaxslarning ayrimlari Aleksandrning sarkardalari va uning yaqin kishilari bo'lgan.

Masalan, Aristobul, Ptolemey, Xaret, Antiklid Aleksandr bilan birga O'rta Osiyoga kelgan, So'g'diyona tuprog'ida yuz bergan voqealarni o'z ko'zlari bilan ko'rgan. O'zlari guvohbo'lgan voqealarni maxsus «Kundalik»larida qayd qilib borgan. Bundan tashqari, Klitarx, Poliklit, Onesikrit, Antigen. Istr Aleksandr haqida maxsus badiiy asarlar yozgan adiblardir. Bundan ko'rinadiki, Plutarx Aleksandr haqida asar yozishdan avval juda ko'plab tarixiy va badiiy asarlarni sinchiklab o'rganib chiqqan. Ayniqsa, O'rta Osiyo xususidagi dalillarni to'plashda aniq fikrlarga ega bo'lish uchun So'g'diyonadagi voqealarning shohidi bo'lgan Ptolemey, Aristobul, Xaret «Kundalik»lari bilan yaqindan tanishgan.

Aristobul Aleksandrning yaqin kishisi edi. Ptolemey atoqli sarkarda bo'lgan. Xaret esa Aleksandrning shaxsiy qo'riqchisi edi. Plutarx ularning shu tarixiy asarlarini o'qish bilangina cheklanib qolmagan, butun umrini tarixni o'rganishga bag'ishlagan. Grechiya va Rimda yashagan zamondoshlari orasida tarix ilmini nazarda tutadigan bo'lsak, Plutarxga teng keladigan adib yo'q edi. Plutarx tarixning haqiqiy bilimdoni bo'lgan.

SHuning uchun ham Plutarxni qomuschi adib sifatida tilga olishlari ham bejiz emas.

«Hayotnoma»da tasvirlanishicha, Aleksandr makedon qo'shinlarining «ruhan tushkunlikka tushib qolishlaridan doimo cho'chirdi. Agar varvarlar makedoniyaliklarda tushkunlik kayfiyatini sezsa, ular turli tomondan xujumni kuchaytirishlari mumkin deb o'ylardi».

SHuning uchun bo'lsa kerak, u o'z yurtlariga qaytib ketishni istagan ko'pgina jangchilariga ruxsat beradi. Ikkinchi tomondan, jahongir o'z jangchilarining ko'ngli xush bo'lishi va ruhan tushkunlikka tushmasliklari uchun mahalliy aholi bilan aloqani mustahkamlashga intilar edi. Buning uchun erli xalqning urf-odatini qabul qilish eng qulay yo'l edi. Hatto makedon jangchilarining mahalliy xotin-qizlarga uylanishiga ham ruxsat berilgan edy. Uning bu siyosati ayrim makedoniyaliklarga xush kelmasa, boshqa birlari uni qo'llab-quvvatlashardi. Sarkarda Krater makedon-grek madaniyatini erli xalqqa singdirish, erli xalqning urf-odatini esa qabul qilmaslik masalasini yoqlab chiqsa, boshqa bir sarkarda, masalan, Gefestion erli xalqning madaniyatini va urf-odatlarini makedonlarga qabul qilish xaqidagi Aleksandrning buyrug'ini astoydil qo'llab-quvvatlardi.

Bularning har ikkalasi ham Aleksandrning yaqin kishilaridan edi. Bu haqda yozuvchi o'ziga xos bir o'xshatish keltirib o'tadi: «Gefestion Aleksandrning do'sti, Krater esa shohning do'stidir».

Aleksandrning Roksanaga uylanish masalasiga ham romanda alohida to'xtab o'tilgan.

Roksananing chiroyli va go'zal bo'lganligini yozuvchi alohida qayd etadi. Aleksandr bu go'zalni sevib qoladi va unga uylanadi. Roksana Aleksandrning xayoli va orzusidagi qiz edi. Unga uylangandan so'ng «varvarlar bilan yanada yaqin aloqa bog'lanadi, varvarlar ham Aleksandrga ishonch bilan qaray boshlaydi».

Bu epizoddan ochiq-oydin ma'lum bo'ldiki, Aleksandr varvarlarning urf-odatini qabul qilish kerakligi haqidagi g'oyasini shunchaki ta'kidlabgina qolmasdan, unga birinchi bo'lib o'zi amaliy javob beradi, so'g'diyonalik go'zal

Roksanaga uylanishi buning yorqin isboti bo'ldi.

Grek va Rim tarixiy nasrining ayrim sahifalarida, O'rta Osiyodagi turli xil qabilalarni umumiy nom ostida varvarlar deb atagan-liklarining guvohi bo'lamiz. Jumladan, Kvint Kurūiy Ruf «Aleksandr Makedonskiyning tarixi»³, Arrian «Aleksandrning yurishi»⁴ asarlarida So'g'diyona hayotini tasvirlar ekan, bu erdagi qabilalarni varvarlar deb nomlaydi. Tarix fanlari doktori O.O. Kryugerning ta'kidlashicha, greklar o'zlaridan boshqa hamma xalqlarni varvarlar deb atashgan.

Tarix tadqiqotchilari V.G. Boruxovich, I.E. Frolov ham O.O. Kryugerning varvarlarga bergan yuqoridagi izohiga yaqin fikrni aytib, greklar grek tilida so'zlashmaydiganlarni varvarlar deb nomlashgan, deydi⁶. Xuddi mana shunday fikrni tanikli tadqiqotchi F.N. Arskiyning ilmiy qarashlarida ham uchramiz.

Bundan ko'rinib turibdiki, varvar atamasini faqat o'rta osiyoliklarga tegishli deb qarashimiz unchalik to'g'ri emas. Chunki greklar grek tilida so'zlashmagan barcha xalqlarni varvarlar deb atashgan. Muhimi shundaki, o'sha davrlarda juda ko'plab xalqlar grek tilida so'zlashgan. Ulkan yunon davlati bosib olgan o'lkalarda grek tili va yozuvini joriy etgan. Hatto Aleksandr ham o'ttiz ming so'g'diyonalik farzandlarga, grek tili va madaniyatini o'rgatuvchi maxsus markaz tashkil etadi¹, Aleksandr istilosidan so'ng to arablarning bosqinchilik davrigacha (eramizning VII asrigacha) O'rta Osiyoda grek yozuvi mavjud edi². Arablar O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng, ular milliy madaniyatimizni, grek yozuvi va madaniyati namunalarini ham tub ildizi bilan yo'q qilib tashlashga qattiq kirishdilar.

Eramizdan avvalgi 329—327 yillarda grek-makedonlarning o'rta osiyoliklarga varvarlar deb qarashi turli xil ma'no kasb etadi. Birinchisi, bu erdagi qabilalarni umumiy nom ostida varvarlar deb atagan bo'lsalar (bu shunchaki qabila nomiga nisbatan berilgan atama), ikkinchidan, varvar so'zi tilga daxldor bo'lib, greklar boshqa tilda so'zlashuvchilarni varvarlar deb ataganlar. Uchinchidan, grek-makedonlar osieliklarga ma'lum darajada past nazar bilan qaraganlar.

Bu erdagi xalqlarg'sh vahshiy va madaniyatga jahl bilan qarovchilar deb tushunishgan.

Varvar so'zi o'sha davrlarda ham grek-makedonlarning so'zlashuv nutqida mavjud edi. Varvar so'zining lug'aviy ma'nosi rimliklar tili bilan aytganda, «ajnabiy» demakdir. O'sha davrlarda Rim ulkan Ellin davlatiga qarar edi. Grek-makedon qo'shinlari orasida juda ko'plab rimliklar bo'lgan. Rimliklar o'rta osiyoliklarni varvarlar deb ataganliklarining asosiy sababi shudir.

«Ruscha-o'zbekcha lug'at»da ta'riflanishicha, «Varvarskiy, -aya, -oe.

1. Varvarlarga oid; Varvar(lar) ..., -oe plemena, Varvarlar qabilalari;
2. Varvarlarcha, yovvoyilarcha, badaviylarcha, vahshiyona; -oe otnoshenie k pamyatnikam kul'turn, madaniyat yodgorliklariga yovvoyilarcha (vahshiy-larcha) munosabat;

3. SHafqatsiz, berahm, yovuz; -oe, orujie massovogo unichtojeniya lyudey — odamlarni yoppasiga qiradigan yovuz qurol;

4. Juda oddiy, qo'pol, dag'al; ne, priyomi, juda oddiy (qo'pol) usullar.

Var1zarstvo — !. Varvarlik davri. 2. Vax.shiylik, yovvoyilik, badaviylik, johillik, zolimlik, jaholat-dahshat. 3. Madaniy boyliklarga yovvoyilarcha

munosabat, madaniyatsizlik.

Varvar: 1. Varvar (qadimgi yunonlarda va rimliklarda: madaniyatdan orqada qolgan chet elliklarga berilgan); Varvar, vahshiy, badaviy, madaniyat dushmani; 3. Madaniyatsiz odam, johil, nodon, varvar.

S. I. Ojegovning ta'rificha, varvar so'zi grek va rimliklarga xos bo'lib, «ajnabiy kishilarni mensimaslik, ko'zga ilmaslik, pisand qilmaslikdir. Madaniy boyliklarga qo'pol, vahshiylarcha munosabatda bo'lishdir».

Grek-makedon bosqinchilari o'rta osiyoliklarni varvarlar, yovvoyi, vahshiy kishilar deb ataganlar. Ikkinchidan, o'rta osiyoliklarga past nazar bilan qaraganlar. Aslida, grek-makedon bosqinchilari zolimlik va jaholatni avjiga chiqargan. Vahshiylik va zolimlik olovini alangalantirgan, shaharlarni vayron qilgan, qishloklarga o't qo'ygan. Madaniy boyliklarimizni talab, o'z yurtlariga olib ketgan. Holbuki, O'rta Osiyodagi madaniyat greklar va Rim madaniyatidan qolishmas edi. Mustahkam devorlar bilan o'ralgan muhtasham shaharlar grek-makedonlarni lol qoldirgandi. O'rta Osiyo o'sha davrlardayoq «shaharlar o'lkasi» deb nom olgan.

O'rta osiyoliklarning temirdan yasalgan qurol-aslahalari, oltin idishlari juda go'zad bo'lgan. O'rta osiyoliklarning g'oyaviy-siyosiy tushunchalari ham yuksak edi. Ayniqsa, vatanparvarlik g'oyat ulug'langan.

Plutarx ham o'z asarida o'rta osiyoliklar madaniyatini yuksak baholaydi.

Plutarx asarida Filota va Filoti fojiasi bilan bog'liq voqealar hayajonli epizodlarda ifodalangan. Filota Parmenionning o'g'li, Parmenion Filippning eng yaqin kishisi, Aleksandrning esa eng keksa maslahatchilaridan edi. Aleksandrning Osiyoga yurishini ham Parmenion maslahat bergandi. Uning uch o'g'li bo'lib, ularning ikkitasi otasining ko'zi o'ngida jangda halok bo'ladi. Kichik o'g'il Filotani Aleksandrning o'zi qurbon qiladi. Buning sababi, Damashkda Doro boyliklari qo'lga kiritilgandan so'ng, Kilikida jangda asir tushganlarni Makedon lageriga olib kelishadi. Bu asir olinganlar orasida pianlik Antigona ismli ayol ham bor edi. Antigoning husnijamoli Filotaning e'tiborini o'ziga tortadi. Bu ayol bilan sharob ichib, kayfi oshib qoladi-da, o'zining jangdagi ko'rsatgan jasoratlaridan hikoyalar aytib maqtanadi, Aleksandrni kamsitadi. Kunlardan bir kuni Antigona Filota aytgan gaplarni o'zining bir jazmaniga aytadi. Bu gap aylanib Kraterning qulog'iga etib keladi.

Krater Antigonani chaqiradi-da, pinhona Aleksandrning oldiga olib

kiradi. Aleksandr bo'lgan voqeani Antigoning og'zidan eshitadi, Filota bilan aloqani uzmaslik, bo'lgan gapdan o'zini pinhona-xabardor qilib turishligini tashlaydi.

Filota yana Antigona bilan uchrashishni davom ettirib, kayfi oshganda Aleksandrni kamsitib ko'rsatishga urinadi.

SHu vaqt ichida boshqa bir makedon, Xalastir shaharlik Dimn o'zining yaxshi ko'rgan qizi Aleksandrga qarshi fitna tayyorlayotganini Nikomaxga aytadi. Nikomax bu voqeani akasi Kebalinga etkazadi. Kebalin Filotaga muhim gapi borligini aytib, ukasi ikkalasini Aleksandr huzuriga kiritishni so'raydi. Filota turli xil bahonalar bilan Aleksandrning band ekanligini aytadi. Ular ikkinchi marta keladi. Biroq Filota ularni Aleksandrning huzuriga qo'ymaydi. Filotaga nisbatan

ularda shubha bo'lgandan so'ng, boshqa bir kishiga murojaat qiladi. Kebalin ukasi bilan Aleksandrning oldiga kirgandan so'ng, avval Dimn haqida gapiradi, keyin Filotaga nisbatan ko'ngillarida shubha borligini ma'lum qiladi. Aleksandr Dimni hibsga olish haqida buyruq beradi. Biroq, Dimn hibsga olish uchun kelgan jangchilarga qarshilik qilgani uchun jangchilar uni o'ldirib qo'yadi. Dimndan boshqa guvohlar bilan ham Filotaning fitnaga aralashgani tasdiqlanadi. Nihoyat, Filota hibsga olinib, o'limga mahkum etiladi. SHundan so'ng Aleksandr Makedoniyaga elchi jo'natib, Filotaning otasi Parmenionni ham o'ldirish haqida buyruq yuboradi. SHundan so'ng Aleksandrning yaqin kishilari o'rtasida shohga nisbatan qo'rqinchli shubha paydo bo'ladi.

SHundan so'ng Plutarx asarida Klit fojiasi bilan bog'liq epizodlar boshlanadi. Klit fojiasidan uch kun avval Aleksandr qiziq bir tush ko'rgan edi. Tushida «Klit Parmenionningo'g'illari bilan qora kiyimda o'tirardi, ularning hammasi o'lik holda edi».

Har ikkala asarda bu voqealar shunchaki quruq bayon tarzida emas, balki keskin badiiy situatsiyalar fonida beriladi. Filota fojiasi boshqa romanlarda berilmagan yoki qisqagina ta'kidlab o'tilgan. Bu fojia esa Aleksandr haqidagi deyarli barcha asarlarda qayd qilinadi. Plutarx o'z romanida Klit fojiasining qaerda sodir bo'lganligini xdm aytmaydi. Kvint Kuruiy Ruf asarida ta'kidlanishicha, Klit o'sha vaqtda Maroqand hokimi edi. Aleksandr katta ishonch bildirib, o'zining yaqin kishisi Klitga eng katta o'lka—So'g'diyona hokimligini topshirgandi.

SHunday qilib, Plutarxning «Aleksandr» asari O'rta Osiyo haqida, qadimiy So'g'diyona tarixi va bu erlarda bo'lib o'tgan qiziq-qiziq voqealar haqida anchagina ma'lumot beradi. Bu asar ona yurtimizning, qadrdon elimizning, jonajon shahrimiz, hattoki qishloqlarimizning antik davrlaridan hikoya qiluvchi nodir adabiyot yodgorlikdir.

ARRIAN

Arrian — to'liq ismi sharifi Kvint Enniy Flaviy Arrian bo'lib, U Kichik Osiyoning Vifini degan joyida, taxminan eramizning 90— 95-yillari orasida tug'ilib, 175 yilda vafot etgan. Vifinida asosan Rim hukmronligi davrida kelib qolgan greklar yashardi. Vifini o'sha davrlarda ancha uzoq-uzoqlarga dong'i ketgan badavlat hokimliklardan biri edi. Jug'rofiy sharoiti qulay, ko'rkamligi va tabiiy go'zalligi bilan maftunkor bo'lgan bu viloyatda hokimlar bilan birga harbiylar ham yashardi. SHuning uchun ham bu erda ilm olish uchun qulay sharoitlar mavjud edi. Aholi ikki tilda — grek va lotin tillarida so'zlashardi.

Ayniqsa, Nikomidiya shahri Arrian dunyoqarashining shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu shahar faqat Vifini viloyatigina emas, balki ulkan Rim davlati tarixida ham alohida o'rin tutgan. Rim o'z hukmronligini qo'lga kiritish chog'ida bu shahar mustahkam istehkom rolini ham bajargan. Nikomidiyada ilm-ma'rifat kishilari, zamonasining donishmandlari ko'p bo'lgan. Rim hukmronligiga qarshi bu viloyatda va uning markazi bo'lgan Nikomidiyada asosan lotin tili hukmron til bo'lsa ham, aholi orasida grek tilida so'zlashish odat tusiga kirgan. YUnonistonning ulug' so'z san'atkori Gomer asarlarini o'qish va mutolaa qilish, ulkan yunon dramaturglari Esxil, Sofokl, Evripid asarlarini sahnada tomosha qilish

har bir nikomidiyalikni qiziqtirardi. Bunday qizg'in adabiy muhit Arrianning e'tiborini o'ziga tortadi.

Arrian eramizning 112—116 yillarida zamonasining atoqli faylasufi Epiktet qo'lida tahsil oladi.

Epiktet faqat Vifini yoki Nikomidiyadagina emas, balki Rim davlatida ham obro'ga ega bo'lib, hatto, Greçiyada ham tanilgan olimlardan biri edi.

Epiktet eramizning taxminan 50—133 yillarida yashab ijod qilgan. O'sha davr falsafasini rivojlantirish borasida Epiktetning xizmati g'oyat salmoqlidir. U falsafada antik davrlarda dong'i ketgan yunonistonlik donishmand Sukrotidan qolishmasdi.

Arrian Epiktet qo'lida yunon tilidan ta'lim oladi. Lotin va grek tillarini puxta o'rganadi. Yunon va Rim tarixiga katta qiziqish bilan qaraydi. Notiqlik san'ati va falsafadan chuqur bilim oladi.

Ma'lumki, Suqrot kabi Epiktet falsafasi ham bizgacha asl holida etib kelmagan. Suqrotning falsafasini uning shogirdi Ksenofont (eramizgacha 430—355 yillar) davom ettirgani kabi, Arrian ham o'z ustozini falsafasini keyinchalik rivojlantiradi va ustozini Epiktetga sodiq qoladi.

Suqrot falsafasi bilan Ksenofont, Epiktet falsafasi bilan Arrian ijodi orqali tanishamiz. Arrian Ksenofont ijodiga va u orqali Suqrot falsafasiga juda katta qiziqish bilan qaraydi. Hali ta'lim olib yurgan yoshlik chog'laridayoq Ksenofont ijodida keng o'rin egallagan antik davrlarga oid tarixiy voqealar, ayniqsa, SHarq shaharlari ta'rifi uning e'tiborini beixtiyor o'ziga tortadi.

Arrianning qayotini Ksenofont hayotiga qiyos qilish mumkin. Ksenofont kabi Arrian ham harbiy mashg'ulotlarni puxta o'rganadi, notiqlik san'ati va falsafani rivojlantiradi.

Ksenofont Suqrot haqida yozgani kabi, Arrian ham Epiktet faoliyatiga, o'z ustozining ijodiyotiga qiziqish va hurmat bilan qaraydi.

Uning Epiktet falsafasi ta'sirida yozilgan: «Epiktet suhbati», «Epiktet ilmi bo'ylab hukmronlik» kabi asarlari ilmiy-nazariy fikrlarga nihoyatda boydir. Bu asarlarni o'qisak, faqatgina Epiktet ijodining nazariy asoslari bilangina emas, balki uning shaxsiy hayoti bilan ham yaqindan tanishamiz.

Epiktetning asli kelib chiqishi qul bo'lgan. SHuning uchun ham u Rimning qulchilik jamiyati tarixiga va uning sosial asoslariga alohida e'tibor bilan qaraydi. YOshligidanoq etika va falsafa ta'limini rivojlantirib, tezda mamlakatga dong'i ketadi. Noma'lum bir qulning mashhur bo'lib ketganidan sarosimaga tushgan va Rim hokimligiga tobe bo'lgan ilm ahllari Epiktetni turli xil yo'llar bilan kamsita boshlaydilar. Hatto eramizning birinchi asri oxirlarida bu ulug' faylasufni Italiyadan chiqarib yuborishga muvaffaqbo'ladilar. Taqdir taqozosi uni Nikopol va Epir shaharlariga etaklab boradi. Epiktetning qayot yo'li nihoyatda murakkab kechadi. U o'z boshidan nihoyatda ko'p qiyinchiliklarni o'tkazadi. Turmushda qarama-qarshiliklarga, to'qnashuvlarga duch keladi. Arrian o'z ustozini va uning ta'limoti haqidagi «Epiktet suhbati», «Epiktet ilmi bo'ylab hukmronlik» kabi asarlarini chop etishga qiziqmadi. SHunday bo'lsa-da, bu asarlar keyinchalik ilm ahllarining e'tiborini o'ziga tortdi.

Albatta, Arrianning Epiktet haqidagi asarlari bilan Ksenofontning Suqrot

haqidagi asarlarini g'oyaviy-badiiy jihatdan bir xil saviyada, bir xil shaklda deb tushunmaslik kerak. Tasvir jihatdan ham, shakl va mazmun jihatdan qam bu asarlar bir-biridan farq qiladi. Bu holat «Suqrot haqida esdaliklar» asarida ko'zga yaqqolroq tashlanadi. Arrian Ksenofont yoki Suqrot ijodiga nechog'li katta qiziqish bilan qaramasin, uning o'z uslubi, o'z tasvirlash yo'nalishi borligi sezilib turadi.

Ksenofont, shuningdek, Platon ijodida ham SHarq tasviri, uning shaharlari tarixi keng o'rin olgan. Bundan ko'rinib turibdiki, Evropa bilan Osiyo o'rtasidagi bog'lanish Ellinizm davridan ilgari ham mavjud bo'lgan. Bu narsa faqat tarixiy talqinga ega bo'libgina qolmasdan, balki badiiy tasvirga ham olingan. Masalan, eramizdan oldingi XIII— XII asrlarda bo'lib o'tgan YUnon-Troya urushi voqealari tasvirlangan Gomerning «Ijkl dostonlari»ni, ayniqsa «Iliada» va «Odisseya»ni tilga olishimiz mumkin. YOKi Esxilning «Eroniyalar» tarixiy tragediyasini ko'rib chiqishimiz mumkin. Bu asarlarda G'arb mamlakatlari bilan SHarqo'rtasidagi aloqalarning badiiy tasvirini kuzatamiz. Osiyo mavzui Ksenofont ijodida alohida o'rin tutadi. Ksenofont ijodi Arrian dunyoqarashining o'sishigagina emas, balki ijodining rivojlanishiga ham katta ta'sir etganligini anglaymiz. Arrian o'z ijodiy izlanishlari davomida Ksenofont ijodiga juda ko'p marotaba murojaat etadi va uning ijobiy an'alarini izchillik bilan ijodiy davom ettiradi.

Epiktet falsafasiga qiziqish Rim adabiyotida asosan eramizning II asriga kelib kuchayadi. Mamlakatning quyy tabaqa vakillarigina emas, balki Ri!U1 imperatorlari ham Epiktet falsafasiga ixlos bilan qaray boshladi. Masalan, Rim imperatori Mark Avreliy Epiktet falsafasiga g'oyat yuksak baho beradi. Epiktetning ijod durdonalari asosan Arrian ijodi orqaligina bizgacha etib kelgan. Biroq Arrian o'z ustozining butun ijodini to'plab, uning falsafiy qarashlarini izchil tahlil qilib bera olmadi. SHunday bo'lsa ham u o'z ustoziga mehr-muhabbat bilan qaraganligi, uning ilg'or fikrlarini davom ettirganligi va Epiktet nomini ulug'lagani uchun ham zamondoshlari va keyingi avlod uni «yangi Ksenofont» deb ataydilar. Bu bejiz bo'lmay, Arrianning ijodi ko'p jihatdan Ksenofontdan ustun ekanligini ko'rsatadi.

Buning sababi bor, albatta. Arrian zamonasining badavlat xonadonlarig'a mansub bo'lgani uchun ham yoshligidanoqharbiy yurishlarga qiziqish bilan qaraydi. Harbiy taktikaning amaliy va nazariy asoslarini puxta o'rganadi. Bu hayotiy tajribalar uning keyingi davr ijodiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Arrian ijodida «Qora dengiz tasviri», «Qizil dengiz qirg'oqlari bo'ylab sayohat» asarlari alohida o'rin tutadi. Bu asarlar o'zining tarixiy asosi, muhim harbiy qimmatga ega ekanligi jihatidagina emas, balki badiiy tasvir jihatdan ham tahsinga sazovorligi bilan ajralib turadi. Haqiqatan ham Arrian eramizning 131 yilida imperatorning topshirig'iga binoan Qoradengiz qirg'oklari bo'ylab ekspeditsiyaga yuboriladi. Sayohat taassurotlari asosida yaratilgan bu asarlar Rim imperatoriga juda yoqib qolib, Arrianning mavqeini oshiradi, Arrianning keyingi ijodi Rim imperatorligi hayoti bilan bog'lidir. Ayniqsa, «Qizil dengiz qirg'ok^lari bo'ylab sayohat» asari arab va hind davlatlari tarixi bilan bog'liq bo'lib, bu asar Rim imperatorining e'tiborini o'ziga tortadi.

Rim. imperatorligida senator darajasiga ko'tarilganda Arrian eramizning 116

yilida davlat ishlari yuzasidan Greçiyaga boradi. Bu imperatorlik delegaçiyasiga Avidiya Nigrin rahbarlik qilardi. Delegaçiya a'zolari orasida Arrian o'zining bilimdonligi va dunyoqarashining kengligi bilan ajralib turardi. Rim davlatining chegaralariga oid qimmatli ma'lumotlarni to'plagan. Arrian imperatorlik tahsiniga sazovor bo'lib, «Imperatorning elchisi» degan faxriy nom oladi. Arrian imperatorlikning obro'-e'tiborini qozongandan so'ng eramizning 121 — 124 yillarida imperatorlikda elchi bo'lib ishlaydi.

Rim imperatorligining ishonchini to'la qozongan Arrian 131 — 137 yillarda Kappadokiy viloyatiga hokim etib tayinlanadi. Kappadokiy viloyati eng chekka va notinch viloyatlardan biri edi. SHuning uchun ham Rim imperatori unga katta ishonch bildirib, Arrianni mana shu viloyatga hokim qilib yuboradi. Katta harbiy taktikaga ega bo'lgan Arrian Kappadokiy viloyatini tashqi dushmandan himoya qiladi. Arrianning chekka o'lkalarga qilgan sayohatlari, harbiy yurishlari, senator va elchi bo'lib ishlagan kezlardagi orttirgan tajribalari, nihoyat, viloyat hokimligi darajasiga ko'tarilishi shaxsiy hayotidagina emas, balki ijodiy faoliyati sahifalarini ham boyitib boradi. Harbiy yurishlarga nihoyatda qiziqqonligi, o'zi katta harbiy tajribaga ega bo'lganligi uchun ham u o'zidan ilgari o'tgan sarkardalar, mashhur lashkarboshilar, pahlavon jangchilar hayotiga, janglar va qirg'in urushlar tarixiga qiziqish bilan qaraydi. Tarixiy voqealar haqida qimmatli dalillarni, zarur hujjatlarni yig'adi. Uzoq yillar davomida Aleksandr Makedonskiyning hayoti va harbiy yurishiga oid ma'lumotlarni to'playdi.

Usha davrlarda Aleksandr Makedonskiyning hayotiga har bir rimlik alohida qiziqish bilan qarardi. Rim imperatori o'z hukmronligini tobora mustahkamlab, Aleksandr Makedonskiydek harbiy yurishlar qilishni orzu ham qilib turadi. Ayniqsa, Rim imperatori Trayan (113— 117 yillar) hukmronligi davrida Aleksandr Makedonskiy shaxsiga qiziqish yanada kuchayadi. Trayan o'zini Aleksandr bilan teng baholaydi. Ko'p jihatdan o'zini undan ustun ham qo'yadi.

Rimliklar Aleksandr Makedonskiy haqidagi tarixiy kitoblarni qo'ldan tushirmay o'qishardi. Arrianning Aleksandr Makedonskiy haqidagi hikoyalari imperatorga ham juda yoqadi.

Evropaliklarni antik davrlarda Osiyoning tabiiy go'zalliklari, jug'rofiy kengliklari, muhtasham binolari, urf-odatlarini qiziqtirib kelgan. Bu uzoq va begona o'lkalar haqida har bir greçiyalik va rimlik qiziq-qiziq hikoyalar tinglashni yoqtirardi, albatta.

Aleksandr Makedonskiyning Osiyo bo'ylab harbiy yurishi davrida grek-makedon qo'shinlari orasida rimliklar ham bor edi. O'sha davrlarda Rim davlati YUnon davlatiga qaram edi. Makedonlar, greklar, rimliklarning ko'pgina bobokalonlari turli xil sabablarga ko'ra O'rta Osiyoda qolib ketgandi.

Rim imperatori Adrian (76—138) ham Aleksandrning harbiy yurishlarini e'tibor berib kuzatgan, uning tarixiga oid asarlarni

ko'p o'qirdi. Uzoq yillar davomida u imperatorlik taxtini saqlab qoldi (117— 138 yillar). Adrian bir necha marta daxlar, kel'tlar va sharkdik qabilalar bilan bo'lgan og'ir janglarda Aleksandrning harbiy taktikasini qo'llaydi. Bunday harbiy taktikani qayta ishlab chiqish, uning nazariy asoslarini va amaliy mohiyatini boyitishni, bu hakda yirik asar yozishni imperator 136 yilda Arrianga topshiradi.

Arrian bu ishning uddasidan chiqib, ikki qismdan iborat kitob yozadi. Bu kitob Adrianga juda ma'qul bo'ladi.

Adrian hokimligining so'nggi yillarida Arrian Rimning davlat va harbiy ishlaridan chetlashtiriladi. SHundan so'ng u mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan kichik lavozimlarda ishlaydi. 147 yilda u Afinadagi kichik bir lavozimga tayinlanadi. Bu davrda u qizg'in ijodiy ishga beriladi. Afinadagi adabiy muhit bilan bog'lanadi. Biroqning Afinadagi hayoti bir oz qiyinlashadi. SHuning uchun ham u ona shahri Nikomidiyaga qaytib kelib, o'sha erda hayot kechira boshlaydi.

Arrian ijodida «Ov haqida» asari muhim ahamiyat kasb etadi. Bu asarida u kel't qabilasining ovchilik taktikasi haqida hikoya qiladi. Asar tarixiy dalillarga boy bo'libgina qolmasdan, «Alanlar tarixi» asari kabi badiiy xarakterga ham egadir. Bundan tashqari, Arrianning Timoleon va Dion haqidagi biografik xarakterdagi asarlari bizgacha etib kelmagan.

Arrianning ijodini sinchiklab o'rgansak, biografik xarakterga ega bo'lgan asarlarning ko'plab yaratilganligiga guvoh bo'lamiz. Bu xildagi asarlarni yaratish Greçiya—Rim adabiyotida an'anaviy tusga kirib qolgandi. Arrian o'zining bir qator tarixiy-biografik asarlari, jumladan «Aleksandrning yurishi» memuar tipidagi asari bilan bu janr sohasini yanada boyitdi.

Biografik janr, grek-Rim adabiyotining antik davrlaridayoq keng rivojlangan edi. Mavzu ko'lami xilma-xil bo'lgan qaroqchilar haqidagi turkum asarlar ham bu davrda ko'plab yaratilgan. Mazkur mavzuga Arrian ham qo'l uradi. Uni ko'proq qaroqchi Tillobor faoliyatiga oid materiallar qiziqtiradi.

Arrian o'zidan avval o'tgan biografik janr ustalarining an'alarini davom ettiradi. Masalan, Ellinizm davrigacha YUnonistonda mashhur bo'lgan Feopomp o'zining haqiqatgo'y qaroqchi obrazlari, Iççeron adolat tarafdorlari bo'lgan qaroqchilar faoliyatini tasvirlaganligi bilan ayniqsa xalq o'rtasida mashhur edilar. Arrian bu an'anani yangi bir davrda, Rim imperatorligi ta'sirida davom ettiradi. Muhimi shundaki, qaroqchilar faoliyati tasvirlagan bu asarlarda haqiqat va adolat uchun kurash g'oyasi ilgari suriladi. SHuning uchun ham bu xarakterdagi asarlarni xalq sevib o'qirdi. Darhaqiqat, qaroqchilar haqidagi asarlar dastlab xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan.

Keyinchalik bunday obrazlar yozma adabiyotga xam ko'chadi. Xalq yaratgan qaroqchi obrazlari adolat uchun kurashadi, fuqaro manfaatini ko'zlaydi. SHuning uchun ham Arrianning bu mavzudagi asari Rim fuqarolari o'rtasida tezda ovoza bo'ladi. Olimlarning ta'kidlashicha, 136 yilda Arrianning davlat va harbiy ishlardan chetlashtirilishiga sabab ham uning xalqchil asarlar yozganligidadir. U o'z asarlarida adolat va haqiqat uchun kurashuvchi qaroqchilarni yoqlab chiqqan edi.

Suqrotning dunyoqarashi ham ana shunday xalqchil xarakterga ega edi. SHuning uchun ham xalq o'zining bu donishmand homiysi haqida o'nlab, yuzlab rivoyatlar yaratgan. Suqrot hozirgi kunda ham evropaliklar singari Osiyo xalqi qalbida, ularning o'lmas ijodida yashab kelmoqda. O'z navbatida, Epiktet dunyoqarashi ham Suqrotnikidan qolishmasdi. Falsafiy qarashlari bir-biriga juda yaqin bo'lgan bu ikki ulug' donishmand o'zlarining ilg'or qarashlari bilangina emas, balki ikki atoqli yozuvchilarni—Ksenofont va Arrianni tarbiyalab voyaga

etkazganliklari uchun ham qadrlidir. Suqrot o'zi hech narsa yozmagan bo'lsa ham, uning falsafasi yuqorida ta'kidlanganidek Ksenofont ijodi orqali bizgacha etib keldi. Ksenofont o'z ustози Suqrot nomini jahonga tanitdi. Epiktet falsafasi esa Arrian ijodining yorqin sahifalarini bezadi. O'z ustozlariga sodiq qolgan ikki shogirdning ijodi ham shu tarzda xalqqa yaqin bo'lib qoldi. SHuning uchun Suqrotni ulug'lagan Ksenofont ham, Epiktetni ulug'lagan Arrian ham ustozlari singari jahonga tanildi. Arrianning o'nlab ijod durdonalari orasida «Aleksandrning yurishi» asari alohida ajralib turadi. Arrian nomini jahon adabiyotiga olib chiqqan ham uning mana shu asaridir.

«Aleksandrning yurishi»ni sinchiklab o'qib chiqsak, bu asar Ksenofontning «O'n mingchilar yurishi» asarining uslubiga juda yaqin turganligini ko'ramiz. Bu asarida Ksenofont Kirning qariyb bosqinchilik yurishlarini tasvirlagan. Ksenofont bilan Arrian ijodi o'rtasida ko'p jihatdan o'xshashlik mavjud. Ikki adibni qariyb to'rt asr bir-biridan ajratib turgan bo'lsa ham, ularning asarlari janr xususiyatlariga ko'ra qam, mavzu jihatdan ham bir-biriga yaqin turadi. Arrian Ksenofont ijodiga qayta-qayta murojaat qilganligini ko'ramiz. Ksenofontning tarixiy voqealarni tasvirlash mahorati, ijodiy tajribalari Arrian uchun chinakam ijodiy maktab vazifasini o'tagan. Ksenofontning ijodiy maktabi ta'siri ostida, xususan «O'n mingchilar yurishi» asarining davomi sifatida Arrianning «Aleksandrning yurishi» asari dunyoga keladi.

Arriangacha qam Aleksandr haqida ko'plab asarlar yaratilgan. Biroq Arrian yaratgan asar tarixiy dalillarning aniqligi, voqealar tasvirining jonliligi bilan ulardan sezilarli darajada ajralib turadi. SHuning uchun ham «Aleksandrning yurishi» asari Arriangacha yaratilgan Aleksandr haqidagi asarlar ichida eng yuksagi va mashhuri bo'ladi. Arrian o'z asarining kirish qismida bu haqqa to'xtalib, shunday ta'kidlab o'tadi: «Aleksandr haqida juda ko'p kishilar yozgan, avval siz ularning asarlarini o'qing-da, so'ngra mening asaringa baho bering». Haqiqatai ham Arrian asarining Aleksandr haqida yaratilgan o'zga asarlardan ustun tomoni shundaki, boshqa mualliflar bu mavzuda yozuvchi eki tarixchi sifatida yondoshgan bo'lsalar, Arrian harbiy mutaxassis, hatto sarkarda sifatida qaraydi. YOzuvchining qalami ham bundan ilgari yaratilgan o'nlab biografik xarakterdagi asarlarning yozilishi jarayonida ancha charxlanib qolgan edi. U butun ijodi davomida tarixga murojaat qilib keldi. Senator va imperatorning elchisi (konsul) lavozimlarida ishlab yurgan kezlarda bevosita davlat ishlari va harbiy masalalarga tegishli muhim voqealarning shohidi bo'lgan. Qizil dengiz va Qora dengiz bo'ylab qilgan safarlari davomida Osiyo tarixiga qiziqishi ham ana shuning natijasidir.

Masalaning yana bir muhim tomoni shundaki, mashhur faylasuf, o'z davrining donishmandi Epiktet ilmini chuqur o'rgangan Arrian Aleksandriing harbiy yurishiga falsafiy nuqtai nazardan yondoshgan bo'lishi ham tabiiy.

Arrian Aleksandr Makedonskiyning shaxsiga juda katta mas'uliyat bilan yondoshadi. Aleksandrga ulkan tarixiy shaxs sifatida qaraydi. O'zining o'ta murakkab- mavzuga qo'l urayotgamini his etadi. «Aleksandr hali o'zining haqiqiy yozuvchisini topa olmaganligini» alohida ta'kidlaydi.

Kir esa o'zining mohir yozuvchisini topa olgan edi. Bu yozuvchi Ksenofont edi. Aleksandr-chi? Uning haqiqiy ezuvchisi kim? Arrian mana shunday sharafli

nomga sazovor bo'lishni doimo orzu qilardi. Aleksandr harbiy sarkarda sifatida Kirdan ustun turadi. SHuning uchun ham Ksenofont an'alarini davom ettirish, uning uslubini shunchaki qo'llash bilan cheklanib qolish ham Arriai uchun bir yokdamatik bo'lur adi.

Aleksandr haqida asar yozish Arrianni ko'p yillar o'ylantirib keldi. Bu jumboqni echish uchun u uzoq yillar ijodiy izlandi. Epiktetning tarixiy hikoyalari ichida Aleksandrga bag'ishlanganlari ham ko'p edi. Bunday hikoyalarni u ustozidan berilib, maroq bilan tinglardi. Aleksandrning Osiyo bo'ylab qilgan harbiy yurishini falsafiy izoxlash Epiktetni ham o'ylantirib yurgan masalalardan biri edi. Biroq bu haqda Epiktet biron satr ham yozib qoldirmagan. Umuman, o'sha davrlardagi ulug donishmandlarning ko'pchiligi o'z falsafasini, tarixiy yoki ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan qarashlarini yozib qoldirishga u qadar qiziqmagan. Ular bor ilmini avlodlarga berganlar. Bunday odat o'sha paytlarda deyarli barcha xalqlar donishmandlariga xos xususiyat edi.

Sukrotning nomi o'rta osiyoliklarga yaqindan tanish. Bu donishmand obrazini O'rta Osiyo xalqlarining og'zaki ijodida ko'plab uchratamiz. Bunga sabab, Suqrotning Aleksandr Makedonskiydan ilgari yashaganligi bo'lsa kerak. Aleksandr Makedonskiy tarixchilari Suqrotning falsafasidan foydalangan bo'lishlari ehtimoldan uzoq emas.

Suqrot kabi Epiktetni ham tarixiy voqealar qiziqtirgan, albatta. O'z ustozidan saboq olib yurgan yoshlik yillaridayoq Arrianda Aleksandrni, uning harbiy yurishlarini tasvirlashga ishtiyoq kuchaygan edi. Ammo uzoq yillar bu hakda hech narsa yozmadi. Bunday og'ir va murakkab mavzuga ko'p yillar qo'l urishga jur'at qilolmay yurgan.

Arrian katta hayot tajribasiga ega bo'lgandan so'ng, to'plagan boy tarixiy va ilmiy materiallariga asoslanib «Aleksandrning yurishi» kitobini yozishga kirishadi. Asar yozishni uzoq yillar ko'ngliga tugib yurgan, Aleksandrning hayotiga oid ayrim qiziqarli epizodlarni ilgari ham yozishga ulgurgan bo'lsa-da, asosiy ishni Rimning davlat va harbiy ishlaridan chetlashtirilgandan keyingina boshlaydi. Bu davrda Rim imperatori Adrian o'ldirilgan edi. Arrian o'zining ona shahri Nikomidiyaga kelib, anchadan buyon o'zini qiynab yurgan ko'nglidagi orzusini qog'ozga tushirishga axd qiladi. Bundan bir ozgina avval, 2— 3 yil mobaynida Afinada, so'ngra Makedoniyaning Aleksandriya shahrida bo'lib, bu shaxarlarning jahonga mashxur muhtasham kutubxonalaridan Aleksandrga oid ma'lumotlarni tuplagan. o'z shaxsiy arxivini ancha boyitgan edi. Ma'lumki, Filipp podshoxdigi davrida alohida e'tibor berilgan, biroq undan ilgari ham mavjud bo'lgan Afina kutubxonasi, Aleksandr davriga kslib jahondagi tengsiz kutubxonalardan biriga aylangandi. So'ngra barcha mamlakatlardan to'plangan madaniy boyliklar, qo'lyozmalar, adabiyot va san'at asarlari, tarixiy yodgorliklar shaxsan Aleksandrning buyrug'iga binoan Aleksandriya kutubxonasiga keltirildi. Rim imperiyasi kuchaygandan so'ng Greçiya va Makedoniya kabi ko'pgina Ellin mamlakatlari birin-ketin bosib olinadi. Afina va Aleksandriya kutubxonasidagi bebaho adabiy yodgorliklar, ilmiy boyliklar Rimga keltiriladi. Biroq Afina va Aleksandriya kutubxonalari avvalgi dovrug'ini yo'qotmaydi. Har bir ilm ax,li bu kutubxonalarga kelib, undan saboqolishni o'zlari uchun faxrdeb bilishadi.

Jumladan, takdir taqozosiga ko'ra Rimning davlat va harbiy ishlaridan chetlashtirilg'andan so'ng Afinaga kelib kichik bir lavoziga ega bo'lgan Arrian ham mana shu kutubxonada saboq olishni davom ettiradi.

Aleksandr davriga kelib, Makedoniya davlatining mavqei ancha oshib ketgan edi. Afinadagi madaniy boyliklar ham Aleksandriya shahriga tashildi. Eramizdan avvalgi 332 yilda Aleksandr asos solgan bu shaxarni, shoh Aleksandr eng boy va go'zal shaharga aylantiraman, deb aytgan edi. Aleksandriya kutubxonasida u hak,ida yozilgan badiiy, ilmiy va tarixiy asarlar juda ko'p edi. SHu bilan birga, Osiyo tarixiga oid, uning shahar va qishlok^pariga tegishli, tog' va daryolari haqidagi ma'lumotlar ham shu kutubxonada saqlanardi. Aleksandr bosib olgan o'lkalarning xaritasi, Osiyo xalqining yashash sharoiti, urf-odatlarini ifodalovchi noyob asarlar shu kutubxonada o'z o'quvchisini kutmokda edi. «Men Aleksandr bilan birga harbiy yurishda bo'lgan kishilar haqida ma'lumot to'plashga kirishdim», — deydi bir o'rinda Arrian. Uning, ayniqsa, Hindiston haqidagi to'plagan ma'lumotlari g'oyat qimmatlidir. «Men Hindiston donishmandlarini qidirmokdaman», deydi Arrian boshqa bir o'rinda.

Afsuski, Arrianning ko'pgina kitoblari bizgacha etib kelmagan. Faqat Arrianninggina emas, balki grek va Rim adiblarining ko'pgina asarlari ham turli xil sabablarga ko'ra yo'qolib ketgan. Birgina Aleksandrning o'limidan so'ng u haqda turli xil davrlarda yuzlab kitoblar yozilgan. Afsuski, bu kitoblardan ayrim sahifalargina bizgacha etib kelgan. Agar mana shu kitoblardan o'ntasi to'lig'icha saqlanib qolinganda edi, O'rta Osiyoning, jumladan, hozirgi O'zbekistonning antik davrlariga oid ko'pgina qimmatli dalillarga ega bo'lardik.

Bunday nodir asarlarni o'qish Arrianga nasib etgan. U o'zining «Aleksandrning yurishi» asarida O'rta Osiyo, jumladan bugungi Uzbekiston hududida yashovchi qabilalar, bu erning jug'rofiy sharoiti, shaharlarining nomi, tabiat manzaralarini shunday aniq hikoya qiladiki, xuddi bu erlarni u o'z ko'zi bilan ko'rgandek tasvirlaydi. Go'yo Arrian O'rta Osiyoda, jumladan, O'zbekistonimizda bo'lgandek. Bu asar bizga O'zbekistonning antik davrlariga oid qimmatli ma'lu-motlarni beradi.

Arrianning «Vifini tarixi» deb nomlanuvchi 8 kitobdan iborat yirik asarlari majmuasi ham bizgacha etib kelmagan. Bu majmuada Arrian o'zi tug'ilib o'sgan ona yurti Vifini haqida hikoya qilgan edi. Unda eramizdan avvalgi 75 yilgacha bo'lgan davr o'z ifodasini topgandi. Bu davr shoh Nikomeu III hukmronlig'i davriga to'g'ri keladi.

Bundan tashqari, Arrian «Parfyan tarixi» nomli 17 kitobdan iborat asar yozadi. Bu asarlar majmuasida esa, Parfyan urushigacha bo'lgan davr, Trayan (113—117 yillar) saltanati bilan bog'liq voqealar tasvirlanadi. Afsuski, bu asar ham bizgacha etib kelmagan. Bu asarlarning qachon yozilgani, unda hikoya qilingan voqealarning xarakteri, badiiy tasvir vositalari haqida ham, tabiiyki, aniq bir ma'lumotga ega emasmiz.

«ALEKSANDRNING YURISHI»

Arrian asarining ikkita kitobi — uchinchi va to'rtinchi kitoblari O'rta Osiyo

tarixiga bag'ishlangan. Uchinchi kitob 30 bobdan tashkil topgan.

Uchinchi kitobning 28-bobidan boshlab O'rta Osiyo tarixining o'ziga xos tasviri keltiriladi.

«Aleksandr Oks daryosi qirg'og'iga keldi»¹, deydi muallif. Bungacha bo'lgan boblarda Aleksandrning Eronga qilgan yurishi, Eron shohi Doro ustidan g'alaba qozonishi hikoya qilinadi. Eron shohi engilgandan so'ng, u Kavkaz tog'lariga qarab qochadi. Aleksandr uni izma-iz ta'qib etib kelaveradi. Ta'qib bir necha kun davom etadi. Doro Kavkaz tog'lariga yashirinmoqchi bo'ladi. Biroq Bess Eron shohining eng yaqin kishisi bo'lishiga qaramasdan, Doroni o'ldirib, boyliklarini olib, O'rta Osiyoga qarab qochadi. Aleksandr Doroning o'ligini topgach, jasadni SHarq udumiga ko'ra izzat-ehtirom bilan dafn etishni buyuradi-da, o'zi Bessning izidan ketadi. Bir necha vaqt Kavkazda bo'lib, u erda «shahar quradi va unga Aleksandriya deb nom beradi».

«Oks daryosi hozirgi Amudaryoning qadimgi nomidir. Bu daryo hind daryolarini hisobga olmaganda, Osiyodagi eng katta daryolardan biri edi»³, — deyiladi asarda. Aleksandr Oks daryosidan kechib o'tishga harakat qiladi. Biroq daryo juda keng edi, undan kechib o'tish mumkin emasdi. Daryoning kengligi 6 stadiy (I stadiy—grek o'lchovida 184 metru 98 santimetrغا to'g'ri keladi). SHu bilan birga, daryo ancha chuqur edi. Bu daryoga qulay ko'prik qurish uchun uzoqdan yog'och olib kelishga to'g'ri kelardi. Daryoga ko'prik qurish ancha uzoq vaqtni talab etardi. SHuning uchun Aleksandr teridan qayiqqa o'xshash suv o'tmaydigan moslama yasashni buyuradi. Terilarni o'simliklarning quruq poyasi bilan tikdiradi (bunday o'simlikning nomini muallif tilga olmaydi. Ehtimol u qamish bo'lsa kerak. CHunki daryo bo'ylarida qamish o'sadi). SHunday qilib, Aleksandr qo'shinlari Oks (Amu) daryosidan besh kun davomida o'tib oladi.

«Daryodan o'tolmagan urushga yaroqsiz, keksa kishilarni Aleksandr uylariga jo'natib yuboradi. O'z ixtiyorlari bilan Aleksandr qo'shinlarini tark etib, o'z yurtlariga ketmoqchi bo'lgan fessaliyaliklarga ham ruxsat beradi». SHu voqealar bilan bog'liq epizodlarga e'tibor bersak, Aleksandr dastlab O'rta Osiyoni jangu jadallarsiz, osongina qo'lga kiritish niyatida bo'lgan.

Aleksandr Oks daryosidan o'tgandan so'ng, So'g'diyona — hozirgi O'zbekiston tomon shoshiladi. CHunki bu erda Bess katta qo'shin bilan Aleksandrغا qarshi kuch to'playapti, degan xabar tarqaladi. SHu vaqt Spitamen bilan Dataferndan Aleksandrغا chopar kelib, agar kichik bir otryad yuborilsa, Bessni ushlab berishligini bildiradi. Bu xabarni eshitgandan so'ng Aleksandr otryadga Lagoning o'g'li Ptolemeyni bosh qilib, Spitamen bilan Datafern quzuriga yuboradi. Bu otryad juda yaxshi qurollangan, saralangan jangchilardan iborat edi.

Baqtriya va So'g'diyonaning hokimi bo'lgan Bess aslida Axmoniyalar sulolasidan bo'lgan. Doro SHni o'ldirgandan so'ng u o'zini shoh deb e'lon qiladi. Axmoniyalar, so'g'diyonaliklar Bessni tutib berishga qaror qiladilar.

Ptolemey 10 kunlik yo'lni to'rt kunda bosib o'tib, Spitamen tunagan lager' yaqiniga keladi. Piyoda askarlarga yurishni davom ettirishni buyurib, o'zi otliq askarlar bilan Bess joylashgan qishloqqa yaqinlashadi. Spitamen Bessni o'z qo'li bilan dushmanga tutib berishni or bilib, Ptolemeyga Bess joylashgan qo'rg'onni ko'rsatib, o'zi So'g'diyonaning ichkarisiga qarab ketadi. Ptolemey Bess joylashgan

qo'rg'onni o'rab olib (qo'rg'on devor bilan o'ralgan, uning maxsus darvozasi bor edi), uning qo'riqchilariga agar Bessni tutib berishsa, ularga tegmaslikka va'da qiladi. SHundan so'ng qo'rg'onning darvozasi ochiladi, jangu jadalsiz tinch yo'l bilan ular Bessni asir olishib, yana Aleksandr huzuriga qaytishadi. Aleksandr o'z podshohi Doroga xiyonat qilgan Bessdan nafratlanadi. SHuning uchun ham Ptolemeyga «Bessni yalang'och qilib, ko'chaning o'ng tomoniga bog'lab qo'yishni buyuradi. SHarmandalarcha qip-yalang'och turgan Bessning yonidan Aleksandrning butun qo'shinlari saf tortib o'tadi».

Mana shu epizoddan ham ko'rinib turibdiki, Aleksandrning Bessni shunday sharmandali holga qo'yishi va qo'shiniga namoyish etishi bilan muhim bir masalaga ishora qilinyapti.

Birinchidan, kimda-kim xiyonat yo'lga qadam qo'ysa — jazosi shu, sharmandali o'lim, demoqchi bo'lsa, ikkinchidan, o'z jangchilariga qam katta saboq bermokda.

Ma'lumki, bundan ilgarigi davrlarda Eron shohi Kir, so'ngra Doro O'rta Osiyoga tez-tez qujum qilib, bu erdagi tarqoq qabilalarni bosib olgandi.

Eron shoxlari Doro va Kir VI—V asrlarda yashab o'tgan. Bu hakda grek yozuvchisi Ksenofontning «Kiropediya», Plutarxning «Artakriks» asarlarini o'qib, keng ma'lumot olamiz. Aleksandr davridagi Eron shohi Doro esa boshqa tarixiy shaxs. Ikki Eron shohlari Dorolar o'rtasida qariyb ikki asrlik davr oralig'i bor. Ikkala Doro ham ulkan Axmoniyalar davlatining podshohi edi. SHuningdek, ular o'zlarini So'g'diyonaning ham podshohi deb hisoblardi. So'g'diyona ham Axmoniyalar davlatiga qaragan. Podshohlik o'sha vaqtlarda ulug'langan. Bess o'z podshohi Doroga xiyonat qilgani uchun ham Spitamen undan nafratlanadi. Ikkinchi tomondan, Spitamen Aleksandrning Bessni ta'qib etib kelayotganini sezib, basharti Bessni tutib bersam Aleksandr skiflar eriga kelmasligi mumkin, degan fikrga boradi. Romanda Spitamen joylashgan qo'rg'onning nomi aytilmagan. Ptolemeyning Amudaryodan keyin o'n kunlik yo'lni to'rt kunda bosib o'tib, qo'rg'onga etib kelishi, bu qo'rg'onning Samarqandga yaqinroq joyda bo'lganligidan dalolat beradi.

Biz bu o'rinda asarda tasvirlangan voqealarni so'zma-so'z keltirib o'tirmasdan, unga o'z munosabatimizni bildirishga harakat qilamiz. YUqoridagi epizoddan ko'rinib turibdiki, qadim zamonlarda ham sotqinlarning taqdiri sharmandali holda yakun topgan. Antik davrlardayoqxalqimiz sotqinlarga ayovsiz munosabatda bo'lgan. Sotqinni nafaqat oddiy fuqaro, hatto podshohlar ham kechirmagan. Bess kabi xiyonatkorlar o'sha zamonlarda ham uchrab turgan. Bessning sotqinligi bilan bog'liq epizodlarni Arrian bekorga qalamga 'lmagan.

YUqoridagi voqealarga diqqat bilan e'tibor bersak, Arrian shu epizoddayoq to'rt obrazning xarakterini tasvirlayapti. Aleksandr, Ptolemey, Bess va Spitamen obrazlari. Aleksandr qat'iy fikrli, shafqatsiz, Ptolemey o'z shohiga sadoqatli. Bess sotqin, lekin Spitamen-chi? Bu o'rinda qiziq bir ifodaga duch kelamiz. Bess har qancha sotqin bo'lmasin, har qancha nafratga loyiq bo'lmasin, Spitamen uni o'z qo'li bilan tutib bermaydi. Arrianning ta'kidlashicha, «Bessni o'z qo'li bilan tutib berishdan Spitamen or qiladi»'. Mana, Arrian romanining nozik, o'ziga xos tasviri. Spitamen o'z qo'li bilan Bessni tutib, Aleksandrga topshirishi mumkin edi. YOki

bo'lmasa, o'zining xos kishilari orqali Bessning qo'l-oyok^larini kishanlab, Aleksandrغا yuborishi ham mumkin edi, Biroq, Spitamenning bunday qilishiga nomusi yo'l qo'ymaydi. Dushmani oldida egilishni xohlamaydi. Bess Spitamenning qarorgohiga boshpana qidirib keladi. Spitamenni o'ziga yaqin oladi. Spitamen-chi? Bess har qancha yaqin bo'lmasin, bunday sotqinga Spitamen mard va jasur o'g'lon sifatida shafqatsiz, ona Vataniga bostirib kelayotgan yovga esa tiz cho'kishni, ona yurtining dushman oyog'i ostida toptalishini sira-sira xohlamaydi. Asarni o'qib, antik davrlardayoq xalqimiz sotqin va xoinlarga nisbatan shafqatsiz bo'lgan, ularni eng og'ir jazoga hukm etgan, degan tushuncha paydo bo'ladi. O'sha davrdayoq Spitamen kabi halol, pokiza insonlar ko'p bo'lganligiga yana bir bor ishonch hrsil qilamiz.

Arrianning tarixiy xizmati shundaki, asardagi voqealar tasviriga u haqiqiy ijodkor ko'zi bilan qaraydi. Tarixiy haqiqatni bo'yamasdan ko'rsatishga harakat qiladi. Bundan ilgari epizodlarda, jumladan.

Eron shohi Doro bilan bo'lgan jang tasvirlarida ham adib o'zining mana shu pozitsiyasida qoladi. Doroga nisbatan so'g'diyonaliklarning nafrat o'ti kuchli. Chunki u makedonlar bilan bo'lgan urushgacha So'g'diyona erlarini bosib olib, boyliklarimizni talab, odamlarimizni qul qilib olib ketgan edi. Eronliklar bilan makedonlar o'rtasida bo'lib o'tgan qirg'in janglarda ming-minglab so'g'diyonaliklar ham qatnashib, ularning ko'plari qurbon bo'lgan edi. Doro qonxo'r, Doro yovuz, Doro mol-dunyo, duru javohirlarga hirs qo'ygan shoh. Ammo u sotqin emasdi. Osiyoga bostirib kelgan yovga qarshi bir necha yillar davomida kurashadi. Asarda Doro shoh bo'lsa ham o'z vataniga sodiq qoladi. Aleksandr bir necha marta katta-katta va'dalar berib, undan taslim bo'lishni taklif qilganda ham Doro unamaydi. Greklar bilan eroniylar o'rtasida urush uzoq vaqt davom etadi. Hatto Doroning onasi, xotini, o'g'il va qizi Aleksandr qo'lga asir tushganda ham Doro dushmanga tiz cho'kishni xostamaydi. O'z yurtiga sotqinlik qilishni istamaydi. Dushmanga qarshi kurash rejasidan qaytmaydi. Arrian bu o'rinda Doroning qilmishidan nafratlanishi va uni haqorat qilishi ham mumkin edi. Biroq adib hamisha voqeaga real yondashishga harakat qilgan.

O'z navbatida, yozuvchi Aleksandrning xarakterini yorqin bo'yoklarda ochib beradi. Bosqinchilik Aleksandrning qonida bor edi. Otasi Filipp Pning butun umri jangu jadallarda o'tgan. YOzuvchi Aleksandrni bosqinchi, shu bilan birga, tanti va mard sarkarda obrazi sifatida tasvirlaydi. U Doroningonasi, xotini va farzandlariga ozor etkazmaydi. Ug'lini eng bilimdon, donishmand kishilar qo'lga topshirib, saboq berishni lozim topadi.

Doroning qiziga uylanishni ko'pgina yaqin kishilar Aleksandrغا taklif etadi. Biroq Aleksandr ularning bu taklifini rad qiladi. Doroning oilasiga yaxshilik qilishga intiladi. Oilasi asir tushib qolganini eshitib, Doro Aleksandrغا ikkita maktub yo'llaydi.

Mana shu tasvirlar Arrian romanida g'oyat ob'ektiv ifodalangan. Aleksandr o'zining eng ashaddiy dushmaniga nisbatan shafqat qiladi, jang maydonini mardlik va matonat maydoni deb biladi. O'limidan so'ng shohni Eron urf-odatiga ko'ra dafn etsa, Bessni shafqatsiz ravishda jazolaydi. Uni sharmandali holda yalang'och qilib, Eronga olib keladi-da o'limga mahkum etadi. O'limi oldidan qo'li, burni va

oyoqlarini kesib, qiynaydi.

Toki insoniyat bunday sotqinlik yo'liga qayta qadam bosmasin, degan ramziy ma'no bor bunda. Bessni butun eronliklar va qo'shin oldida jazolaydilar.

Biz Arrian kitobida hozirgi O'zbekiston hududining antik davrlari, qadim So'g'diyona tasvirlangan voqealar yo'nalishiga asosiy diqqatni jalb qilmoqdamiz.

Aleksandr Bessni qo'lga tushirgandan so'ng mahalliy aholidan ko'plab otlar yig'ib, So'g'diyonaning markaziy shahri Maroqand tomon yo'l oladi. O'z qo'shinlari bilan eramizdan avvalgi 329 yilning bahorida So'g'diyonaga kirib keladi. U Hindiqush tog'laridan o'tayotganda juda qiynaladi. Biroq kitobning mana shu o'rnida ayrim chalkash tasvirlar ham borki, tahlil jarayonida birmuncha qiyinchiliklar tug'diradi.

Maroqandga tomon kelayotganda Aleksandr qo'shinlari varvarlarning qarshiligiga duch keladi. Varvarlar 30 mingdan ziyodroq edi. Ular Aleksandr qo'shinlarini ancha shoshirib qo'yadi. Hatto makedonlarni orqaga qaytarishga muvaffaq bo'ladilar, so'ngra o'zlari baland tog' cho'qqisi tomon chekinadi. Aleksandr kuch to'plab qurolli, saralangan armiyasi bilan tog' tomon hujumni davom ettiradi. Varvarlarning qattiq qarshiligiga qaramasdan, Aleksandr ularni engadi. Ikki o'rtada shiddatli jang boradi. «Varvarlar tomonidan otilgan yoy Aleksandrning o'ng kuragiga kelib tegadi. YOy Aleksandrning kurak suyagiga borib etgan edi. Tog' cho'qqisiga chiqib olgan varvarlarning ko'pchiligi pastlikka tomon uloqtiriladi».

Muhimi shundaki, Aleksandr So'g'diyonani osongina qo'lga kiritaman, bu erdagi tarqoq qabilalar menga qarshilik qilmasdan taslim bo'ladi, deb o'ylagan edi. Varvarlarning bunday qattiq qarshilik ko'rsatishi Aleksandr uchun kutilmagan bir hodisa edi.

Arrian varvarlarning hujumini tasvirlash orqali So'g'diyona elidagi qabilalarning vatanparvarligini ko'rsatishga harakat qiladi. Boshqa ellardagi ko'pgina xalqlar qarshiliksiz o'z ixtiyorlari bilan taslim bo'lganlar. So'g'diyonaliklar esa Aleksandr bilan bir necha bor jang qiladi. YUrtiga bostirib kelayotgan yovni qaytarish uchun kurashadi. Mana shu birinchi hujumdayoq Aleksandr qo'shinlari ancha talafot ko'rgan edi, uning o'zi birinchi marta so'g'diyonaliklar tomonidan yaralanadi. Arrian asarida vatanparvarlik g'oyasi ilgari suriladi. So'g'diyonada yashovchi elatlarning mardligi, botirligi, jasurligi o'ziga xos ravishda ko'tarinki ruhda tasvirlanadi.

Tarixiy voqelikka bunday xolisona yondoshish, yozuvchining halolligini, pokiza inson bo'lganligini isbotlaydi. Arrian mana shunday yozuvchilik burchiga oxirigacha sodiq qoladi. Ko'pgina yozuvchilarning ijodini olib qarasak, Aleksandrning bosqinchilik siyosati ko'klarga ko'tarilib maqtalganini, so'g'diyonaliklarning o'z vatanini himoya qilishlarini vahshiylik, yovvoyilikdebtasvirlashgacha borib etganini ko'ramiz. Arrian esa voqealarning tafsilotini to'g'ri bayon qilishga harakat qiladi.

Varvarlarning engilishi va Aleksandrning yaralanishi bilan romanning uchinchi kitobi yakunlanadi.

Asarning to'rtinchi kitobi Aleksandrning Tanais1 daryosi yoqasiga kelishi, daryo bo'yiga shahar qurish va unga Aleksandr2 deb nom berishi bilan boshlanadi.

Bu shaharning kelajakda yanada taraqqiy etishiga Aleksandr ishondi. Ikkinchi tomondan u skiflarning hujumidan saklovchi mustahkam qo'rg'on bo'lishini nazarda tutgan. Strabon ham o'zining «Geografiya» asarida Aleksandr Tanais daryosi bo'yiga kelmaganligi va u erdagi qabilalar bilan jang qilmaganligini ta'kidlaydi³.

Ko'p o'tmasdan «yaqin atrofda yashovchi varvarlar, bu yangi qurilgan shaharga hujum qilib, makedoniyalik askarlar garnizonini o'rab oladi. Bu qo'zg'olonida ko'plab skiflar ishtirok etgan edi. Ular orasida Bessni tutib bergan odamlar bor edi».

Demak, varvarlar deb nomlanuvchi vatanparvarlar orasida sak, skif qabilalari ham bo'lgan. Bessni tutib berishda Spitamen bilan Datafern qatnashgani shunday xulosa chiqarishga asos bo'ladi. YOzuvchining g'oyaviy pozitsiyasining yuksakligi shundaki, So'g'diyonada yashovchi qabilalar tarqoq bo'lgan, degan qarashga chek qo'yadi. Aleksandr qo'shinlariga daryo yoqasida qilingan hujum bu erdagi turli qabilalarning birligini, o'zaro inokligini isbotlaydi. YOzuvchining ta'kidlashicha, «varvarlarning bu qo'zg'olonida so'g'diyonaliklar ham bor edi».

Bunday qayta-qayta qilingan hujumlar Aleksandrni dastlab shoshirib qo'yadi. Ayniqsa, varvarlar, so'g'diyonaliklar va boshqa elatlarning birlashganini eshitgan Aleksandr kuch to'plab, zudlik bilan harbiy yurishni davom ettiradi.

Piyoda askarlarga baland narvonlar tayyorlashni buyurib, o'zi otliq askarlar bilan G'azo shaxri tomon yuradi. Aleksandrning maqsadi, G'azo shahrida to'plangan varvarlarning katta qo'shiniga zarba berish edi. Biroq varvarlar G'azo shahrini tashlab, allaqachon yaqin oradagi etti shaharga joylashib olgan edi.

SHunday qilib, «ikki kun ichida Aleksandr qo'shinlari etti shahardan beshtasini qo'lga kiritadi. Oltinchi shahar ulardan eng kattasi bo'lib, u Kir shahri deb nomlangan edi. Bu shahar Kir tomonidan qurilganligi uchun Kiropil' (Kiropol') deb ataladi».

Kitobda tasvirlanishicha, Kiropil' shahri qo'lga kiritish nihoyatda qiyin bo'lgan. Nihoyat, shahar o'rtasidan o'tuvchi daryo Aleksandrning diqqatini o'ziga tortadi. Bahor va yoz oylarida bu daryo qor va sel suvlari bilan to'lib oqsa, hozir esa juda sayoz bo'lib qolgan edi. Mana shu daryoning o'zani orqali shaharga kirib olish mumkin. SHahar himoyachilarining butun diqqat-e'tibori tashqarida — qal'a devorlariga, maxsus mashinada otilayotgan ulkan toshlarda edi. Aleksandr o'z qo'shinlarining bir qismi bilan orqa tomondan daryo o'zani orqali shaharga kirib oladi. SHahar ichkarisida jang boshlanadi.

Toshdan yasalgan qurol Aleksandrning boshi va bo'ynini yaralaydi. Jarohat Aleksandrni ancha dovdiratib qo'yadi. SHoh bo'ynini ushlagancha hushidan ketadi.

Krater va boshqa qo'shin boshliqlari kamondan otilgan o'kdan halok bo'ladi. Bosqinchilardan ko'p kishi yaralanadi. Ikki o'rtada shiddatli jang chog'ida shahar himoyachilaridan 8000 ga yaqin kishi halok bo'ladi. 15 mingga yaqin himoyachilar shahar ichkarisidagi qal'aga kirib oladi. Aleksandr ularni bir kun davomida o'rab turadi. Nihoyat himoyachilar suv tanqisligi tufayli taslim bo'ladilar.

Bu Aleksandrning ikkinchi marta yaralanishi edi. Bu yara unga ancha azob beradi.

Aleksandrning maxsus tosh otadigan mashinasi haqidagi tasvir Arrian romanida bir necha epizodlarda qayd etib o'tiladi.

Bunday mashinaning yaratilishi eramizdan ilgari IV — III asrlardayoq Greçiyada ilm-fanning nihoyatda rivojlanganligidan dalolat beradi. Afina shahri ilm-fanning qadimiy o'chog'i bo'lgan. Gomerning «Çikl dostonlari» eramizdan ilgarigi VIII—VII asrlarning nodir namunasi. Buyuk so'z san'atkorining bizgacha etib kelgan «Iliada», «Odisseya» dostonlari jahon madaniyatining ilk o'chog'i bo'lgan YUnonistonda ilm-fan ancha taraqqiy etganligidan darak beradi.

Jahon adabiyotida ilk bor tragediya janrini boshlab bergan va uning gultojiga aylangan Esxil, Sofokl, Evripid ham mana shu grek adabiyotining, Afinaning ulug' adiblaridan edi. «Komediyaning otasi» deb nom olgan Aristofon komediyalari ham mana shu adabiy muhit mahsulidir. Ulug' donishmandlari Suqrot, Aristotel' nomlari o'rta osiyoliklarga qadim-qadimdan tanish bo'lib, ilm-fanning rivojlanishiga bu allomalar juda katta ta'sir ko'rsatgan edi.

Haqiqatan ham qadimgi Greçiyada faqat adabiyot va san'atgina emas, balki ilm-fan ham taraqqiy etgan edi. Ko'pgina fanlarning tarixi

Afina shahriga borib taqaladi. Ma'lumki, adabiyot va san'at taraqqiy etgan joyda ilm-fan ham rivojlanadi.

Aleksandrning toshotar mashinasi o'sha davrdayoq Osiyo mamlakatlariga ma'lum va mashhur bo'ladi. Xitoyliklar Aleksandr bilan urushmaslik to'g'risida ahdnoma tuzib, unga ko'pdan-ko'p yorliqlar, behisob mol-dunyolar berib, nihoyat bu mashinani ham qo'lga kiritgan edi.

Eramizdan ilgarigi IV—III asrlarda Osiyodagi taraqqiy etgan mamlakatlardan biri bo'lgan Xitoy bu mashinani keyinchalik o'z sharoitiga moslashtirib, qayta ishlab chiqaradi. Chunki, Xitoy ham o'sha davrlarda Osiyodagi har tomonlama rivojlangan mamlakatlardan biri bo'lib, ilm-fanning yuksakligi jihatidan Afinadan qolishmasdi. Evropada Greçiya, Osiyoda Xitoy ilm-fanning eng qadimgi o'choqlaridan biri bo'lgan. Bu mashina eramizdan ilgarigi IV—III asrlardan to eramizning XIII asrigacha ham insoniyat uchun nihoyatda xavfli edi. Uning xavfi o'sha davrlar uchun o'z davriga nisbatan olib qaraydigan bo'lsak, hrgirgi atom bombasining xavfi bilan barobar edi. Xozirgi kunda atom bombasi insoniyat boshiga qirg'in keltiruvchi xavfli ofat bo'lsa, qadimgi davrlarda Aleksandrning mashinasi ham shunchalik xavfli edi.

Xitoyliklardan bu mashinani CHingizxon tortib olib, Osiyo va Evropadagi bir qancha mamlakatlarni ishg'ol etadi. CHingizxonning toshotar mashinasi haqidagi jonli tasvirni badiiy adabiyotda V. Yanning «CHingizxon», «Botuxon», «So'nggi dengizgacha» romanlarida uchratamiz. Keyinchalik bu mashinadan Amir Temur ham o'rni kelganda foydalangan. Bu haqda S. Borodin o'zining «Samarqand osmonida yulduzlar» romanida to'xtab o'tgan.

Bundan ko'rinadiki, yunonlarning Suqrot, Platon, Aristotel' kabi donishmandlari, ular haqidagi falsafiy mazmundagi hikoyalar, ularning ilg'or fikrlari bilan birga, insoniyat boshiga qirg'in keltiruvchi harbiy maqsadlarda ishlatiladigan mashinalari ham Osiyoga o'sha davrdayoq etib kelgan edi.

Aleksandr Makedonskiyning mana shu mashinasi bo'lmaganda uning Urta Osiyoni ishg'ol etishi qiyin edi. Chunki Arrian romanida tasvirlanganidek,

So'g'diyonadagi deyarli hamma shaharlar hatto ayrim qishloqlar ham mustahkam devor bilan o'ralgandi. Bu devorlardan toshotar mashinasiz Aleksandrning o'tishi amri mahol edi. Arrian romanida tasvirlangan Kiropil' shahri ham Eron shohi Kir tomonidan shunday mustahkam qurilgandi. Bu mustahkam devor bilan o'ralgan shaharni yoy, nayza yoki qilich kabi oddiy qurollar bilan qo'lga kiritish mumkin bo'lmagan.

O'shadavlarda vaundan ilgari ham, Rim xukmronligigacha Evropadagi gullab-yashnagan shaharlardan biri bo'lgan Afinada ishlab chiqilgan bu mashina Evropaning g'arbiy mamlakatlariga nisbatan ham Osiyoga tezroq etib keldi.

Franquz xalqining qahramonlik eposi «Rolland haqida qo'shiq»da tasvirlanishicha, Ispaniyaning Saragach shahri baland va qalin devor bilan o'ralgan edi. Behisob qo'shin bilan Saragach shahriga bostirib kelgan franquz qahramoni Rolland bir necha oy shaharni qamal qiladi, biroq uning ichiga kirishning hech ilojini topolmaydi. Abdurahmon boshliq saragachliklar shaharni mardonavor himoya qiladilar.

Franquz xalq eposi bo'lgan «Rolland haqida qo'shiq» ham tarixiy asosga ega. Franqiya qiroluqi Karl katta kuchga ega edi. Biroq unda afinaliklar allaqachon eramizdan IV asr ilgari yaratgan toshotar mashina yo'qedi. SHuninguchun ham franquz qirolligi Saragach shahrini ishg'ol etolmaydi. Aleksandr davrida Osiyoga etib kelgan bu mashina orqali CHingizxon, Amur Temur Saragach shahridan o'n barobar mustahkam bo'lgan ko'plab qal'alarni mana shu mashina yordamida yorib kirgan.

Muhimi shundaki, grek ilm-fanining bunday namunalari faqat bosqinchilik urushlari maqsadlarida bizgacha etib kelmasdan, balki bunday bosqinchilik urushlaridan bir necha asrlar ilgari ham Grek-Rim va Osiyo adabiy aloqalari mavjud edi. Gerodot asarlarida berilgan O'rta Osiyo tasvirlari buning yorqin namunasidir. YOki bo'lmasa O'rta Osiyoda yashovchi massaget, shak qabilalari haqidagi fikrlarning Gerodot, Polien ijodida tasvirlanishi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Suqrot, Platon, Arastu kabi grek donishmandlari haqida yaratilgan xalq afsona va rivoyatlari yunonlar bilan so'g'diyonaliklar o'rtasida qadimdan turli xil aloqalar mavjudligini isbotlaydi.

Bizning uzoq o'tmishimizdan hikoya qiluvchi «To'maris» afsonasi o'zining tarixiy asosiga ega ekanligi sir emas. Eron shohi Kir massagetlar qabilasi ustiga bostirib keladi. Zolim Kir massagetlar qabilasiga ayovsiz zulm o'tkazadi. Bosqinchi Kirning zolimligidan ko'p azob chekkan massagetlar, nihoyat «To'maris» afsonasini yaratadilar. Xalq qahramoni To'maris Kirning ustidan g'alaba qozonadi. Mana shu «To'maris» afsonasining asosida tarixiy haqiqat yotadi. Gerodotning «Tarix yoki tadqiqot» asarida ta'kidlanishicha, o'sha davrlarda haqiqatan ham massagetlar qabilasiga To'maris degan jasur ayol shoh bo'lgan ekan. Arrian romanida Kir bilan bog'liq voqealar birinchi bor takrorlanadi. Masalan, romanningbir epizodida Kirni qo'llab-quvvatlagan, qadimda Ariaspom deb atalgan, keyinchalik, Everget deb nomlangan elga Aleksandr keladi. Evergetlar skiflar bilan bo'lgan jangda Kirga yordam bergan edi. Aleksandr ularga hurmat bilan munosabatda bo'ladi. Ularni Ellin odamlari bilan teng huquqli deb e'lon qiladi. Ularning yaxshiroq hayot kechirishlari uchun qo'shni erlardan istagancha

joy beradi. Chunki Aleksandr ham Kir kabi skiflarning qarshiligiga uchrab, bir necha bor so'g'diyonaliklarning to'satdan qilingan xujumlari dahshatini tortmoqda edi. Gerodot ijodida «To'maris» hikoyasi va u bilan bog'liq tafsilotlar bayoni berilgan. Gerodotning ta'kidlashicha, Kirhaqiqatan ham Eron shohi bo'lgan. Eramizdan ilgarigi VI—V asrlarda yashab o'tgan : Ksenofont Kir haqida epopeya yozadi. Bu epopeyani «O'n minglilar yurishi» deb ham ataymiz. Bu epopeya Kirning butun tarjimai holini yoritib bergan. Hatto Aleksandr Makedonskiy Eron shohi Kirning qabrini ochib ko'rganligini Arrian ham ta'kidlab o'tadi. Bundan chiqadiki, Kirning massagetlar qabilasi ustiga, ya'ni O'rta Osiyoga bostirib kelganligi ham tarixiy haqiqat. Bu erda shahar qurganligi va unga Kir deb nom berilganligi haqidagi Arrianning tafsilotlari ham haqiqatga yaqindir. Bu shaharni Kir yoki Kiropil' deb ham ataganlar. Kiropil' shahri O'ratepaga yaqin joydan topiladi.

Hatto, Arrian kitobining bir sahifasida Kambiz (Kambis) va Kirning skiflarga qarshi kurashi haqida to'xtalib o'tadi.

«Massagetlarga qarshi yurish va Kirning o'limi» hikoyasida aytilishicha, Kir Vaviloniyani bosib olib, massagetlarni o'ziga bo'ysundirmoqchi bo'ladi. Massagetlar Kaspiydengizining SHarqva G'arb o'lkalari bo'ylab cho'zilgan keng o'lkalarga joylashgan juda ko'p sonli qabilalardan edi. Kaspiy boshqa dengizlar bilan qo'shilmaydi. Uni uzunasiga 15 kunda suzib o'tish mumkin. Dengizning G'arbiy tomoni Kavkazning baland tog'lari bilan o'ralgan. Kavkazda turli xalqlar yashaydi. Ular yovvoyi daraxtlarning hosilini iste'mol qiladilar. Dengizning SHarq tomonidagi keng tekisliklar massagetlar erlaridir. Ular ham otliq, ham piyoda jang qiladilar. YOy, nayza va dastalari uzun oyboltalar bilan qurollangan. Tilla va misni juda ko'p ishlatadi. Misdan yasalgan nayza, yoy va oyboltalarni bo'yniga elka aralash osib yuradigan kamar va tasmalari tilla bilan bezatiltan. SHuningdek, otlarga misdan sovut taqar, yuganlar va suliq'larga bezaklar taqishgan, temir va kumushni ishlatmaganlar. Ekin ekish bilan shug'ullanmaganlar. Go'sht, baliq va sut mahsulotlari bilan ozikdanganlar. Quyoshni xudo o'rnida ko'rib, otlarni uning nomiga qurbonlik qilganlar.

Kir ularga qarshi urushni xohlab qoladi. U juda mag'rur edi, shuning uchun ham o'zgalarni nazarga ilmasdi.

Massagetlarning podshohi malika To'maris edi. Unga uylanish niyati borligini izhor etish uchun kir o'z odamlarini malikaning qarorgohiga yuboradi. To'maris Kirning yovuz niyati borligini sezib, unga rad javobini beradi. SHundan so'ng Kir mamlakat hokimligini o'g'li Kambizga qoldirib, o'zi To'marisga qarshi jangga o'tlanadi.

To'maris barcha qo'shinlarini yig'ib, Kirni qarshi oladi, ikki o'rtada qirg'in jang boshlanadi. Vatanparvarlar mardonavor turib jang qiladilar, avval ular uzoqdan dushman ustiga yoy o'kdarini yog'diradilar.

1 Kir shahri YAKsart (Sir) daryosi yaqinida, Arrian asarida esa Tanais daryosiga yaqin deb beriladi.

So'ngra nayza va xanjar bilan olishuv boshlanadi. Jang uzoq davom etadi. YOn berishni hech bir tomon xohdamaedi. Nihoyat, massagetlar g'olib keladilar, yigirma to'qqiz yil (eramizgacha bo'lgan 558—529 yillar) podshohlik qilgan Kir

o'ldirilib, dushman lashkarlari qirib tashlanadi.

Kirning o'limi haqidagi hikoyalardan eng xaqiqatga yaqini mana shu. SHuning uchun ham «To'maris», «SHiroq» afsonalarini xalqimiz tarixidan hikoya qiluvchi nodir asarlar deb bilamiz O'rta Osiyo hududida yashovchi massaget, shak qabilalari hayoti bilan bog'liq voqealarni o'rganishda bu asarlar muhim manba bo'lib xizmat qiladi. «SHiroq» afsonasida tasvirlangan voqealarning ham tarixiy asosi bor. Haqiqatan ham Eron shohi Doro shak qabilalari ustiga bostirib kelib, ularga behad azoblar beradi. To'maris singari SHiroq ham xalq qahramoni, oddiy bir cho'pon zolim Doroning butun boshli katta bir qo'shini ustidan g'alaba qozonadi. Xalqimiz qadimdan shunday bo'lishini orzu qilgan. Bosqinchilar hech qachon muvaffaqiyat egasi bo'lib qolmagan. Kirga qarshi ham, Doroga qarshi ham tinimsiz kurash olib borgan. O'z vatanini, qabilasini jon-dilidan sevgan, uni mardonavor himoya qilgan. Poliennning «Harbiy hiylalar» asaridan tashqari, Gerodotning ham Doro haqida hikoyalari mavjud.

Axmoniyar sulolasi: Kir I (558—530), Kambiz II (530—522), Doro I (522—486), Kserks I (486—465), Artakserks I (465—424), Sog'dian II (424—423), Doro II (423—404), Artakserks II (404—358), Artakserks III (358—338), Arses (338—336), Doro III (336—330). Bu Axmoniyar sulolasining hukmronligini Aleksandr Makedonskiy tugatadi.

Eron podshoxliklari bilan yunonlar o'rtasida ham qadimdan qirg'in urushlar juda ko'p bo'lgan. Masalan, Esxilning «Eroniyar» tragediyasida Solomin orolida bo'lib o'tgan eronlar bilan greklar o'rtasidagi urush tafsilotlari tasvirlanadi. Tragediya tarixiy asosga ega. Bu asar Esxil tomonidan eramizdan ilgarigi 472 yilda yozilgan.

Muhimi shundaki, bu tarixiy haqiqatga ega Eron-YUnon urushida Esxilning o'zi bevosita ishtirok etadi. Ko'rgan-bilgan voqealari asosida tarixiy asar yaratadi. «Eroniyar» tragediyasi antik davrda yaratilgan birinchi tarixiy tragediya edi. Bu tragediyadagi ko'pgina obrazlar real hayotda bo'lib o'tganligi bilan e'tiborga loyiqdir.

Esxilday buyuk tragediyanavisning mamlakatda ro'y berayotgan muhim ijtimoiy-siyosiy voqealardan, o'z zamonasidagi keskin situatsiyalardan chetda turishi mumkin emasdi. Uning «Eroniyar»dan tashqari xamma tragediyalari mifologik xarakterga ega. Esxil antik adabiyotda birinchi bo'lib tarixiy mavzuga qo'l urar ekan, bunday asarlarning kuchli g'oyaviy-estetik ahamiyatga ega ekanligini amalda isbot etadi.

Bu tragediyada o'rta osiyoliklarga qadimdan tanish bo'lgan Kserks obrazi markaziy figura sifatida beriladi. Kserks qadimgi xalqog'zaki ijodi namunalari va klassik adabiyotida ma'lum va mashhur obrazdir. Kaykovus O'rta Osiyoga bir necha marta yovuzlarcha bostirib kelgan Eron shohidir. Bundan ko'rinadiki, O'rta Osiyo haqidagi ilk badiiy ijod namunalari eramizdan bir necha asr ilgariyoq grek adabiyotida paydo bo'lgan edi. Gerodot va Ksenofont tomonidan Osiyo va O'rta Osiyo bilan bog'liq voqealar massagetlar, shaklar, skiflar va ular hayotiga oid epizodlar qalamga olinadi. Biroq, Aleksandr Makedonskiyning hayotini tasvirlovchi grek va Rim adabiyoti namunalari, Ptolemey va Aristobulning «Kundalik»lari, Arrian, Plutarx, Ruf, Yustin, Diodor kitoblaridagidek

So'g'diyonaning antik davrlariga oid badiiy tasvir vositalari ilgari o'tgan adiblar ijodida o'zining bunday batafsil ifodasini topmagan. To'g'ri, ular ijodi orqali ham biz ko'pgina ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Masalan, eramizdan ilgarigi XIII—XL asrlarda yashab o'tgan YUnonistonning ulug' shoiri Gomerning «Troya» 11k1 dostonlarini olib qaraylik. Bu 11k1 dostonlarda YUnon-Troya urushi voqealari tasvirlangan edi. Bu urush ham tarixda bo'lib o'tgan. Gomerning «Iliada» dostonida tasvirlanishicha, yunonlar Troya ustiga bostirib kelgandan so'ng bu shaharni o'n yil davomida qamal qiladi. Biroq uni bosib ololmaydi. Osiyoliklar haqiqiy vatanparvarlik namunalari ko'rsatadilar. YUnonlarning Troyaga kelishi voqealari ham o'ziga xos Osiyo tasvirini beradi. Chunki o'sha davrlarda Troya Osiyodagi eng taraqqiy etgan shaharlardan biri bo'lgan.

Esxilniig «Eroniylar» tragediyasida tasvirlangan voqealar, ayniqsa, Kserksning otasi shoh Doro obrazi «SHiroq» afsonasidagi Droni esga soladi. Darhaqiqat, Doro o'sha davrlarda nihoyatda boyib, harbiy jihatdan kuchayib ketgandi. O'sha davrlarda Axmoniylar davlati ham eng yirik va markazlashgan davlatlardan biri bo'lgan.

Doro Osiyo mamlakatlaridan, jumladan, O'rta Osiyodan ham son-sanoqsiz kishilarni qul qilib, mol-dunyolarini talab, boshiga ne-ne kulfatlar yog'dirmagan deysiz? So'g'diyonaliklardan keyinchalik harbiy askar sifatida foydalangan. Dorodan qolgan dunyo uning o'g'li Kserksni YUnonistonday buyuk davlat bilan bellashishga da'vat etadi. Bu davrda, ya'ni eramizdan ilgarigi V—IV asrlarda YUnoniston kuchli va markazlashgan davlat bo'lib, Afina shahrining dovrug'i olamga yoyilgan edi.

Eron shohi Doro ham Osiyodagi ko'pgina qo'shni mamlakatlarni qo'lga kiritgandan so'ng YUnonistonni bosib olishga shaylangandi. Keyingi davrlarda iqtisodiy jihatdan va harbiy ustunlikka ega bo'lgan Eron podshohlilari O'rta Osiyoga bir necha marta hujum qilib, bu erdagi qabilalarni talagan. Eron bilan So'g'diyona o'rtasida juda ko'p qirg'in urushlar bo'lgan. Siyovush, Afrosiyob afsonalari o'sha eng qadimgi davrlardan qolgan yorqin sahifadir.

Eron podshohlilari So'g'diyonaga ham hokimlik qilishga harakat qilardi. So'g'diyonadagi qabila va elatlarning tarqoqligi markazlashgan yirik davlatga ega eronliklar uchun juda qo'l kelardi. Faqat So'g'diyonagina emas, Baqtriyani ham ular o'zlariga qaram qilib olgandi. O'rta Osiyo ikki asrdan ziyodroq davr mobaynida Axmoniylar davlatiga qaram bo'lgan. Aleksandr Makedonskiy Eron va O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng Axmoniylar davlati tugatiladi. Axmoniylar davlati endi eng yirik Ellin davlatiga tobe bo'lib qoladi. Arrian asarida berilgan va o'z podshohi Droni o'ldirib, Aleksandr tazyiqidan qochib kelgan Bess ham so'g'diyonaliklar orasidan boshpanatopish niyatida bo'ladi. Faqat boshpana topish niyatida emas, ilgarigidek o'z zulmini, o'zining bosqinchilik siyosatini o'tkazib kelgan Bess yana ulkan qo'shin to'plash, Eron shoxligi taxtiga o'tirish, o'zini Axmoniylar podshosi deb e'lon qilish orzusidan kechmaydi.

Qadimda Eron shohligi So'g'diyona erlariga juda ko'p hujumlar qilgan, aholidan katta-katta o'lpon, soliqlar yig'ib olgan. Arrian asarida tasvirlangan Kiropil' shahri va shunga o'xshash bir necha shaharlar qurib, ularda o'z kishilarini saqlagan.

Ikki asarda, ya'ni Esxilning «Eroniyalar» nomli tarixiy tragediyasida tasvirlangan Doro bilan Arrianning «Aleksandrning yurishi» tarixiy asarida berilgan Doro obrazini bir tarixiy shaxs deb tushunmaslik kerak. Ulardan biri eramizdan ilgarigi V asrda, ikkinchisi III asrda yashagan. Biroq har ikkala Doro ham So'g'diyonaga hujum qilib, bu erlarni bosib olgan. Har ikkala Doro ham o'zlarini So'g'diyonaning podshohi deb e'lon qilganlar.

Arrian asarida vatanparvarlik, qahramonlik go'zal badiiy lavhalarda ifodalangan. Kitobni o'qir ekansiz, Vatanga bo'lgan muhabbat tuyg'usi o'quvchi qalbida alanganadi. «Ettinchi shaharni Aleksandr qamal qiladi. SHahar himoyachilari ochlik va suvsizlikdan qirilib ketgunlaricha uni qamal qilib turishni buyuradi».

Aleksandr mana shunday bir shafqatsiz jazo chorasini qo'llagan edi. G'azo shahrini qo'lga kiritganda ayollarni, bolalarni o'lja qilib olishni o'z askarlariga buyurgan edi.

Kitobda tasvirlanishicha, varvarlarning vatan himoyasida skiflar ham qatnashgan edi. Ularning ko'pchiligi mardonavor jang qilib, qirilib ketadi. Birodarlarining bunday fojiali qismatiga skiflar befarq qarab turishmaydi.

Arrian asari antik davr grek va rim adabiyotidagi ko'pgina yuksak saviyadagi asarlar bilan teng turadi. Voqealarni hikoya tarzida bayon qilish grek va Rim adabiyotining antik davrlariga xos an'ana edi.

Ellinizm davridan ilgari yashab o'tgan Ksenofont ham o'zining «O'n minglilar yurishi» asarida va umuman Kir haqidagi epopeyasida («Kiropediya») xuddi shunday tasvir uslubini qo'llagan, shunga amal qilgan edi. Arrian Ksenofontning an'analarni davom ettiradi. Ksenofontning Kir haqidagi epopeyasi antik adabiyot tarixida muhim o'rin tutadi. Bu asar tarixiy nasrning rivojlanishiga katta ta'sir etgan edi. Hatto Arrian Ksenofontdan o'rganganini ochiq-oydin tan oladi. Ellinizm davri (eramizdan avvalgi VII—III asrlar) grek adabiyotida badiiy tasvirni yuksaltirish va xarakter yaratish masalasiga alohida e'tibor berila boshladi. Asklepiada Samoskiy epigrammalarida estetik kartinalar yaratish mahorati kuchli edi. Apolloniya Rodoskiyning «Arganovtiki» asarida psixologizmni chuqurlashtirishga alohida e'tibor beriladi. Aristotelning shogirdi bo'lgan Feofrastning «Xarakterlar» asarida xarakterni tasvirlash yuqori pog'onaga ko'tariladi. O'z romaniga qo'l urishdan avval Arrian zamondoshlarining asarlarini o'qigan bo'lishi kerak. Ayniqsa, Arrian yashagan davrda va hatto attika davrining oxirgi asrlari, Ellinizm davri adabiyotida ham tarixiy nasr ancha rivojlangan edi.

Kitobda ifodalanishicha, Tanais daryosining narigi qirg'og'ida osiyolik skif qo'shinlari paydo bo'ladi. Ular daryoning berigi qirg'og'idagi varvar birodarlarining qo'zg'oloni haqidagi xabarni eshitib, makedonlarga qarshi kurashga shay turar edilar. Ko'p bosqinchilik urushlarini boshidan kechirib, Vatanni jon-dildan sevish va uni qattiq turib himoya qilishni yaxshi tushungan skif elatlari makedonlarga qarshi katta qo'shin to'playdilar. «Spitamening Maroqandda katta qo'shin to'plaganligi haqidagi xabar Aleksandrning qulog'iga etib keladi. So'ngra Spitamenga qarshi o'zining eng mashhur lashkarboshilari Andramaxa, Menedama va Karanni saralangan askarlari bilan yuboradi».

Albatta, o'sha davrlarda So'g'diyonada yashovchi elatlar millat sifatida

shakllanmagan edi. Skif, sak, dax, subd elatlarining qaysi millatga mansub ekanligini aniqlash qiyin. Lekin ularning qismati bir xil bo'lgan. Urf-odati, tili, turmush tarzi bir-biriga yaqin edi. Bosqinchilarga qarshi kurashda ular bir jon-bir tan bo'lib ishtirok etganlar.

Aleksandr o'zining harbiy yurishi davomida turli xil tillarni biladigan tilmochlarni ham o'zi bilan birga olib yuradi. «Maroqand himoyasini mustahkamlayotgan Spitamenga qarshi yuborilgan Aleksandr qo'shini orasida skif tillarini yaxshi biladigan Farnux degan Likey»

qabilasiga mansub bir tilmoch ham bor edi. U mahalliy tillarni, ular bilan yaqin munosabatda bo'lishni yaxshi bilgan».

Kitobda skiflar hayotiga oid yana bir qator muhim ma'lumotlar berilgan. Tanais daryosining narigi qirg'og'iga to'plangan skif qo'shinlari qarama-qarshi qirg'okda turgan makedoniyaliklarga qarab qichqirishar, haqoratlar, biz «skiflar bilan hazillashmanglar», deb baqirishar edi. Gohida daryoning tor o'zanidan turib makedon qo'shinlariga qarshi yoy o'qlarini yog'dirardilar. Ularga qarab «Osiyolik elatlar bilan skiflar o'rtasida farq yo'q»², deb qo'yishardi.

Mana shu epizoddan ham ko'rinib turibdiki, boshqa qabilalar bilan skiflar o'rtasida do'stona munosabat bo'lgan. Bir elatning boshiga og'ir musibattushsa, ikkinchisi yordamga kelgan. Adibning mahorati shundaki, bu o'rinda varvar va skif qabilalari orqali O'rta Osiyodagi boshqa qabilalar o'rtasida ham o'sha vaqtlarda mustahkam do'stlik aloqalari bo'lganligiga ishora qilyapti. Ikkinchi tomondan, Arrian Osiyodagi bu qabilalar o'rtasida vatanparvarlik tuyg'usi kuchli bo'lganligini ham ta'kidlayapti. YUqorida Kiropil' shaxrini himoya qilishda varvarlar orasida skiflar ham bor edi, degan fikrni aytgan bo'lsa, keyingi epizodda skiflarning boshqa bir qo'shinlari varvarlarga yordamga kelganligini ta'kidlaydi. Bunday epizodlar romanning ma'lum darajada g'oyaviy mundarijasini boyitgan.

So'g'diyona va Baqtriyada yashagan antik davrdagi ellar va elatlar, ularning hayoti va turmushi haqida to'xtalgandi, birini ikkinchisidan ustun qo'yish yoki kamsitish xatodir. Ayrim tadqiqotchilar bu erdagi barcha g'alaba yoki muvaffaqiyat yaxlit bir urug', yoki bir elatniki deb qarashgacha borib etadilar. Jumladan, O'rta Osiyo tarixini o'rganishda juda katta ahamiyatga ega bo'lgan, ulkan tadqiqot ishlaridan biri hisoblangan «Tojiklar» kitobining muallifi, yirik tadqiqotchi olim Bobojon G'afurov O'rta Osiyodagi barcha yutuq hamda yuksalishlarning tepasida birgina xalq turganligiga ishora qiladi³. Masalaga bunday yondoshish boshqa xalqlarni kamsitishga olib keladi. Aleksandr Makedonskiy davrida O'rta Osiyoda yashagan ko'plab qabilalarning yoki urug'larning qaysi millatga tegishli bo'lganligini ajratish qiyin. Chunki bu davrdan bizgacha yozma yodgorliklar etib kelmagan. Agar jonli guvoh — yozma manbalar etib kelganda edi, biz ularning yozuvi yoki nutqiga qarab qaysi millatga daxldor ekanligini aniklashimiz mumkin edi. Tarixiy manbalarda bu erdagi elatlarning tillari bir-biriga juda yaqin bo'lganligi ta'kidlanadi⁴. Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyoga bostirib kelgan davrlarini aks ettiruvchi Kvint Kuruiy Rufning «Aleksandr Makedonskiyning tarixi», Arrianning «Aleksandrning yurishi», Plutarxning «Aleksandr», Diodorning «Tarixiy kutubxona», Pompey Trogning «Filipp tarixi», YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarlari va boshqa adiblar:

Klitarx, Strabon, Nearx, Megasfen, Psevdo Kallisfen asarlari bilan yaqindan tanishsak, ular O'rta Osiyodagi qabila va elatlar haqida gapirgan-u, lekin ularning qaysi millatga mansub ekanligini tilga olishmagan. Grek va Rim adiblarining tarixiy romanlarini o'qib chiqsak, So'g'diyonaning antik davrida yashagan tarixiy shaxslarga duch kelamiz. Bu tarixiy shaxslar, Spitamen, Oksiart, Roksana, Datafern, Sisimifr va boshqalar bo'lib, ularning qaysi millatga, hatto qaysi urug' yoki qabilaga mansub ekanligini ham aniqlashimiz qiyin. Muhimi, ular So'g'diyonada yashagan. Spitamen qo'shinlari ichida ham turli ellar va elatlarning vakillari bo'lishgan. Bularni falon millatga tegishli deyishimiz bir yoqdamalikka olib boradi. Biz ularni bir ibora bilan vatan himoyachilari, vatanparvarlar deb atashimiz to'g'ri bo'ladi.

Aleksandr Tanais daryosidan o'tib, skiflarga zarba bermoqchi bo'ladi. Biroq skiflar osonlikcha yon berishmaydi. Aleksandr qo'shinlarining daryodan o'tishi juda qiyin kechadi. Skiflar ularga kechayu kunduz tinchlik bermaydi. Makedon qo'shinlari daryodan o'tishda yana katta talafot ko'radi. Sarkarda Aristandr ko'p yo'qotish bo'layotganligini, skiflar qattiq hujum qilayotganini, daryodan o'tishga hech imkon bermayotganini aytganda, Aleksandr unga «Kserksning otasi Doro kabi butun Osiyoga, skiflarga kulgi bo'lguncha, o'lganing yaxshi»',deydi.

Bu o'rinda Arrian skiflar hayotida bo'lib o'tgan uzoq tarixiy voqeaga ishora qiladi. Eron shohi Doroning sharmandali holga tushgani o'rta osiyoliklar tilida, jumladan, skiflar tilida doston bo'lgan edi. Bu haqda Aleksandr ham «SHiroq» afsonalariga o'xshash rivoyatlarni eshitganligi ma'lum bo'ladi. Bundan ko'rinadiki, Aleksandr bu erdagi elatlarning tarixi bilan avvaldan yaxshi tanish bo'lgan. Ma'lum darajada Aleksandr skiflar bilan bo'lgan jangda tahlikaga tushib qolganini ham yozuvchi ta'kidlab o'tayotir. Skiflarning tadbirkor va vatanparvarligi haqidagi afsonalar Aleksandrni ancha shoshirib qo'yadi, uni hushyorlikka chaqiradi. «SHiroq» hikoyasidagi shak qabilasining oddiy bir cho'poni SHiroqning butun boshli qo'shinni, qolaversa, Doroday Eron shohini laqillaTib, halokatga etaklab borishi voqealari Makedoniya qo'shinlari orasida ancha gap-so'z bo'lganligi tabiiy bir hol. Yirik sarkarda Aristandrning skiflar hujumidan arz qilib, murojaat etishi Aleksandrni o'ylantirib qo'yadi. Natijada, Makedoniya shohi Doro kabi sharmanda bo'lib qolishdan ham cho'chidi. SHuninguchun ham Aleksandrning So'g'diyonadagi hayoti ancha tahlikali va sarosimali kechadi.

Kserks ham tarixiy shaxs. U Doroning o'g'li. Dorodan so'ng Eron shohligini qo'lga kiritgan Kserks edi. Kserks ham bosqinchilikda otasi Dorodan qolishmaydi, Dorodan qolgan butun boyliklarni qo'shin to'plash va qurollanish ishlariga sarflab, Evropa tomon harbiy yurishini boshlaydi. Salamin orolida yunonlar bilan qattiqto'qnashib, oxiri engiladi.

Bunday tarixiy voqealarni yaxshi bilgan Arrian o'z romanida epizodlar orasiga Doro va Kserks fojialarini qistirib o'tadi. Darhaqiqat, adibning o'zi imperator Adrianning topshirig'iga binoan Salamin oroli va uning yaqinidagi o'lkalarga bir necha marta borib kelgan edi. O'shanda Doro va Kserks haqidagi Osiyo bilan bog'liqtarixiy hikoyalarni odamlardan eshitgandi.

Asarda bundan keyingi voqealar yanada keskinroq, shiddatliroq, chuqur

dramatizm bilan boyitilgan.

Spitamena o'zining jangchilari bilan Maroqandga hujum boshlaydi. Maroqandni egallab turgan makedon qo'shinlarining ma'lum qismiga talafot berib, shaharning ichidagi markaziy qal'a tomon intiladi. Biroq Aleksandr tomonidan yuborilgan yordamchi qo'shinning Maroqandga yaqin kelib qolganini eshitib, So'g'diyonaning shimol tomoniga chekinadi. Aleksandrning tilmochi va otryad boshlig'i Farnux uni So'g'diyonaning chegarasigacha quvib boradi. Spitamena 600 otliq jangchini yig'ib, yana qarshi hujumga o'tish to'g'risida skiflar bilan kengash o'tkazadi. Bu safar Spitamena qo'qqisdan hujum boshlash rejasini ishlab chiqadi. Uningbu harbiy rejasi Politimet' bo'yidagi jangda qo'l keladi. Karan otliq qo'shinlari sarkarda Adramaxni ogohlantirmasdan Politimet daryosidan o'ta boshlaydi. Buni sezgan Spitamena daryoning boshqa bir o'zanidan narigi qirg'oqqa o'tib olib, Karan qo'shinlarining orqa tomonidan hujum boshlaydi. Qo'qqisdan boshlangan hujum Karan qo'shinlarini shoshirib qo'yadi. Makedoniyaliklar daryoning o'rtasidagi orolchaga to'planishadi. Spitamena qo'shinlari ularni har tomondan o'rab olib, qirib tashlashadi. Lashkarning asir tushgan qismini ham o'ldiradi. Bu fojiali voqeani eshitgan Aleksandr juda darg'azab bo'ladi va Spitamening orqasidan boradi.

Aleksandr qo'shinlari engilmas, ular g'oyat qudratli kuchga ega, deb butun Osiyoga tarqalgan shov-shuv gaplar shu jangdan so'ng bekor bo'lib chiqadi. Skiflar o'zlarining tadbirkorligi va jasurligini namoyish etadi. Shunday qilib, Politimet daryosi bo'ylarida makedon qo'shinlari ikki marta katta talafot ko'radi. Skif qabilalari qadimdan bosqinchi

yovga shafqatsiz, vatanga sadoqatli bo'lganligi asarda alohida tasvirga olinadi. Arrian o'z romanida bunday voqealarni batafsil yoritib berishga harakat qilgan.

Aleksandrning So'g'diyonadagi hayoti nihoyatda og'ir kechgan. Kiropil' shahrini zabt etish chog'ida boshidan va bo'ynidan yaralangandan so'ng ancha azob chekkan. Karan boshliq qo'shinning qirib tashlanishi ham Aleksandrning ko'ksiga xanjardek og'ir botadi. Skiflarning ketma-ket hujumi, o'zining ikki marta yaralanishi Aleksandrning ruhida keskin xrlatlarni yuzaga keltiradi. Skiflar eridagi bunday qarama-qarshiliklar Aleksandrni ancha shoshirib qo'yadi. So'g'diyonadagi keskin ziddiyatlar Aleksandrni asabiy bir holga solgandi, hatto uning xotirlashi ancha zaiflashadi. Natijada, u sarkarda Klitni o'z qo'li bilan achchiq ustida o'ldirib qo'yadi. Klit Dronidning qizi Lanikaning² ukasi edi. Lanika Aleksandrni tarbiyalab, voyaga etkazgan, unga ko'krak suti bergan ayol. Aleksandr Osiyoga yurish boshlaganda Lanika o'z ukasi Klitni emakdosh o'g'li Aleksandrga qo'shib yuboradi. Aleksandr Klitni o'ldirib, chuqur ruhiy azob chekadi, o'zini Lanika oldida gunohkor sezadi. Uch kechayu kunduz hech narsa emasdan, ichmasdan, tashqariga chiqmasdan xonaning ichidan berkitib olib yotadi. Klitning fojiali o'limi xaqidagi voqealar romanda hayajonli epizodlarda berilgan.

Arrian asarida falsafiy xarakterga ega bo'lgan muhim fikrlar ham ilgari suriladi. O'quvchini mushohada yuritishga, bir qadar o'ylanishga da'vat etuvchi kartinalar ko'p uchraydi. Mana shunday falsafiy mushohadaga boy epizodlar Klit fojiasi bilan bog'liq ravishda beriladi. Aristotelning nevarasi va shogirdi Kallisten

tilidan aytilgan mulohazalar romanda mahorat bilan bayon qilinadi.

Klit fojiasi tarixiy voqea bo'lib, yozuvchi bu fojia orqali ko'nglidagi dardini aytadi. Grek urf-odatlariga xos voqealar, Zevs va Dionis sharafiga bag'ishlangan marosimlar haqidagi muhim gaplar ham Klit fojiasi bahonasida aytiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, Arrian faqat tarixiy dalillarga, ularning tarixiy tafsilotlariga suyanib qolmasdan, balki ulardan yangicha g'oyaviy mazmun topishga harakat qiladi.

Bu o'rinda Tanais daryosi bo'ylarida yashovchi evropalik skiflar va xorazmlilar elchisi bilan suhbat epizodlarini eslash o'rinlidir. Bu davrda Aleksandr Politiimet daryosi yaqinidagi qo'rg'onida edi. Tanais daryosining narigi qirg'og'idagi skiflar o'zlarining shohlari yaqinda vafot etgani va taxtga o'tirgan uning ukasi Aleksandrning buyrug'iga muntazir ekanligini, kerak bo'lsa, do'stlikni mustahkamlash uchun o'z qizini berishga roziligini ham ma'lum qiladi. Aleksandr skiflar o'ziga taqdim etmoqchi bo'lgan shoh qizini rad etadi.

Xorazm shohi Farazmen So'g'diyona va Baqtriyada yashovchi birodarlariga yordam berishdan bosh tortadi. U Aleksandrga 1500 jangchidan iborat qo'shin va sovg'a-salomlar berib, o'z mustaqilligini saqlab qoladi. SHoh Farazmen mana shunday xoinlik yo'lga qadam bosmasdan Spitamen qo'shinlariga yordam berganida, grek-makedon qo'shinlariga yanada ko'proq talafot etkazilishi mumkin edi.

Elchilar Xorazm shohi Farazmen Paktu viloyatiga xujum boshlash niyatida ekanligini bildirib, Aleksandrga yordam so'rab murojaat etadi. Aleksandr Paktu viloyatiga xujum boshlashning hozir mavridi emasligini ayon qiladi.

SHundan so'ng Aleksandr Oks (Amu) daryosi bo'yiga qaytadi va yana So'g'diyona tomon yurishini davom ettiradi. Bu Aleksandrning elimizga ikkinchi bor yurishi edi.

SHunday qilib, birinchi marta So'g'diyonani qo'lga kiritolmagan va katta talafot ko'rgan Aleksandr endi katta qo'shin bilan o'zi Maroqandga yo'l oladi. Gefestion sarkardaligidagi qo'shinni So'g'diyona shahriga yuboradi. Ken va Artabaz qo'mondonligidagi katta qo'shinni skiflar tomon jo'natadi. Aleksandr bu safar So'g'diyona davlatiga katta kuch bilan keladi. So'g'diyonaga keyingi yurishi Aleksandrga omad keltiradi. Skiflar ustidan ustma-ust g'alaba qozonadi. Skif xalqining milliy qahramoni, jasur va mardonavor o'g'loni, So'g'diyonaning sadoqatli farzandi Spitamen o'limi bilan bog'liq voqealar asarning to'rtinchi kitobida tasvirlanadi. Aleksandr So'g'd tog'ida bo'lgan so'nggi jangda hiyla ishlatadi. Ularning qabila boshlig'i Oksiartning xotini va bolalarini asir oladi. Aleksandr Oksiartning qizi Roksanaga oshiqbo'lib qoladi. Jangchilar Doroning xotinidan keyin Osiyoda bunday go'zalni uchratmaganliklarini aytib, Roksananing husni-jamoliga maqtov so'zlar aytishadi.

Aleksandr Roksanani asir sifatida ushlab turmasdan, uni o'ziga faxriy xotinlikka oladi.

Kitobni o'qir ekanmiz, antik davrlardayoq O'rta Osiyo hududida juda ko'plab shaharlar mavjud bo'lganligining guvohi bo'lamiz. Arrian skiflar eridagi Maroqand shahrini va So'g'diyona shahrini alohida-alohida tilga olib o'tadi. SHaharlarning ko'pligi O'rta Osiyoda qadimdan madaniyat va ilm-fanning

rivojlanganidan dalolat beradi.

SHu bilan birga, O'rta Osiyoda yashovchi skiflar, saklar, dax qabilalarining o'ziga xos yashash tarzi ularning jasurligi, tadbirkorligi, vatanparvarligi haqida ham keng ma'lumotga ega bo'lamiz. Arrianning bu romani O'rta Osiyoning, jumladan, So'g'diyonaning antik davrlariga doir chuqur ma'lumot beruvchi yirik badiiy polotnodir.

Asarni varaqlagan o'quvchi o'z xalqining tarixi, o'z ona yurtining qadimgi o'tmishi bilan tanishib, hayajonga tushadi. Axir kim o'zining o'tmishiga qiziqish bilan qaramaydi deysiz? Bizga mana shunday uzoq tariximizdan bir necha yorqin sahifani Arrian taqdim etdi. Bu sahifalarga bitilgan tafsilotlarning ayrimlari haqiqatdan bir qadar uzoq, albatta. Biz bu haqda to'xtalib o'tirmadik. Ammo asar syujetining asosiy qismini Arrian xuddi qadimda o'zi O'rta Osiyoda bo'lgandek tasvirlaydi. Uzoq rimliklar, greklar o'lkasidan turib O'rta Osiyoning qadimgi tarixi haqida bunday memuar asarlarni yozish o'ziga xos jasoratdir.

DIODOR

Grek va Rim adabiyotida Aleksandr haqida ko'plab asarlarning yaratilganiga yuqorida guvoh bo'ldik.

Aleksandrning zamondoshi, ellinizm davrining atoqli adibi Kallimaxning Aleksandr haqidagi asari ham dastlabki shunday badiiy ijod namunalaridan bo'lgan. Kallimaxning shogirdi Apolloniyning Aleksandr haqidagi romani antik dunyodayoq mashhur edi.

Rim adabiyotida Lukian ham «Aleksandr» romani bilan o'z davrida shuhrat qozonadi.

Enneyning «Aleksandr» tragediyasini butun rimliklar xayrixohlik bilan tomosha qilgan. Bu asarda O'rta Osiyo, jumladan, So'g'diyona tarixi u yoki bu darajada o'z ifodasini topgan edi.

Grek va Rim adabiyotining antik davriyoq Kvint Kuruiy Rufning «Aleksandr Makedonskiy tarixi», Arrianning «Aleksandrning yurishi», Plutarxning «Aleksandr» asarlari yaratilganini yuqorida aytib o'tdik. Bu tarixiy nasr namunalarini varakdab chiqsak, O'rta Osiyoning antik davrlariga oid muhim voqealar tafsiloti bilan tanishamiz.

Bizga yana antik dunyodan uch ulug' adibning nomi yaqindan tanish. Bular Diodor, Pompey Trog va YUstindir.

Diodorning hayotiga doir juda kam ma'lumotga egamiz. Uning qachon tug'ilgani noma'lum, ammo eramizgacha bo'lgan I asrda yashab o'tgani aniq.

Diodor ijodini chuqur o'rgangan va bu hakda tadqiqot ishlari olib borgan adabiyotshunos M. Mendesl ham Diodorning hayotiga oid keng va batafsil ma'lumotlar berolmaydi. SHunday bo'lsa-da, Diodorning kim ekanligini aniqlashga, uning ijodi haqida kitobxonlarga ma'lumot berishga harakat qilamiz.

Diodor yoshligidanoq grek tili va grek adabiyotini puxta o'rganadi. Klitarxning tarix va notiqlik san'atiga oid asarlarini berilib o'qiydi.

Diodor Greçiya, hatto Kichik Osiyo bo'ylab sayohatga chiqadi, bu sayohat taassurotlari uning dunyoqarashiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Afinaga kelib, grek xalqi tarixiga alohida qiziqish bilan qaraydi. Afinadagi adabiy oqimlar bilan

yaqindan muloqotda bo'ladi. Ellinizm davrini o'rganishga kirishadi. Bu davrni boshlab bergan Aleksandrning hayotiga va uning harbiy yurishlariga oid kerakli ma'lumotlarni to'playdi. Biroq, Afinada Aleksandr tarixiga oid chuqur ma'lumotga ega bo'lmagach, u Misr tomon yo'l oladi. Misrda joylashgan muhtasham va go'zalligi jihatidan Afinadan qolishmaydigan Aleksandriya shahriga boradi. Bu erda u oltin tobutda mo'miyolangan Aleksandrning qabrini va uning maqbarasini ziyorat qiladi. Bu shaharni eramizdan ilgarigi 332 yilda Aleksandrning o'zi qurdirgan edi.

Ma'lumki, Aleksandr eramizdan avvalgi 323 yilning 11 iyunida Vavilonda vafot etgan. Uning shaxsiy qo'riqchisi va atokdi sarkardasi Ptolemey Aleksandriya podshohi bo'lgandan so'ng, Aleksandrning tobutini shu shaxarga olib kelgan va unga muhtasham maqbara qurdirgan edi.

Diodor Aleksandriya shahridagi jahonga nomi ketgan katta kutubxonada bilan tanishadi. Bu kutubxonada ellinizm mamlakatlaridan keltirilgan etti yuz mingdan ziyod nodir qo'lyozmalar, bebaho kitoblar sakdanmoqda edi. Diodor bu noyob nusxalar bilan tanishish sharafiga muyassar bo'ladi. Bu kutubxonaga asos solgan, Makedoniya tarixida o'chmas iz qoldirgan Aleksandrning tarjimai holiga oid tarixiy dalillarni yig'a boshlaydi.

Diodor «SHoh jurnali» yoki «Efemerida» sahifalarini diqqat-e'tibor bilan o'qib chiqadi. Bu jurnalda Aleksandrning qadim So'g'diyonada bo'lgan davrlariga oid muhim ma'lumotlar saqanmokda edi.

Aleksandr bilan Osiyoga kelgan, tarixiy voqealarning shohidi bo'lgan Ptolemey, Aristobul, Kallisfenning «Kundalik»lari bilan ham batafsil tanishadi.

Diodorda Klitarxning Aleksandr haqidagi asari ayniqsa katta taassurot qoldiradi. Biroq Klitarxning ijodida tarixiy haqiqat o'zining haqqoniy va aniq ifodasini topmagan edi. Bu holat Diodorning «Tarixiy kutubxonada» romaniga salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

Diodorning «Tarixiy kutubxonada» romanida O'rta Osiyo tasviriga uncha keng o'rin berilmagan. SHuningdek, qadimgi So'g'diyonadagi jug'rofiy muhit, shaharlar va qishloqdar bilan bog'liq hodisalar, tarixiy voqealarning qaerda kechganligi haqidagi ma'lumotlar romanda aniq detallarda yoritilmagan. Bu jixatdan Diodorning «Tarixiy kutubxonada» asari Aleksandr haqidagi Kuruiy Ruf, Plutarx, Arrian asarlaridan farq qiladi. Biz, albatta, bu o'rinda romandagi So'g'diyona tarixiga bag'ishlangan epizodlarni nazarda tutyapmiz. Asarning tarixiy va badiiy xususiyatlarini e'tiborga olsak, bu asar o'sha davrlardayoq grek adabiyotida munosib o'rin egallagan edi. Bir so'z bilan aytganda, Diodor nomini jahonga tanitgan uning «Tarixiy kutubxonada» asaridir. U asar ustida o'ttiz yil mehnat qilgan.

Diodor ijodini keng tadqiq qilgan M. Mendes, u o'z asarida tarixiy voqealarga tarixchi sifatida emas, yozuvchi nuqtai nazaridan yondoshganligini ta'kidlaydi. Masalaga, M. Mendes fikriga asoslanib yondoshadigan bo'lsak, haqiqatan ham romanda tarixiy sanalarga emas, voqealar bayoniga kengroq e'tibor berilganligini ko'ramiz. Romanning badiiy ifodasi Diodor qalamining o'tkirligini ko'rsatadi.

Kitobda tasvirlangan voqealar tafsilotining bayoni xususida e'tirozimiz yo'q, biroq bu voqealarning qaerda kechganligi — Baqtriyadami yoki So'g'diyonadami,

Oks daryosi bo'yidami yoki YAksart yoqasidami, ajratish ancha qiyichilik tug'diradi.

Kitobda Eron va Hindiston voqealariga keng o'rin, berilgan. Bu holat asar muallifining tarixiy dalillarga munosabatini belgilaydi. Diodor o'rgangan tarixiy asarlarda O'rta Osiyo tasviri uncha keng berilmagan. CHunonchi, Klitarx ijodida ishonchsiz o'rinlar ko'p. Klitarxning Aleksandr haqida yozgan asaridan O'rta Osiyoga kelgan va bu erdagi tarixiy voqealarning shohidi bo'lgan Ptolemey bir oz ranjiydi. Ptolemey keyinchalik Makedoniya shohligini egallagandan so'ng, o'z «Kundalik»lariga tayangan holda, badiiy asar yozadi.

Diodor esa Klitarx an'anasini davom ettiradi. Muhimi shundaki, Klitarx ijodiga Diodor katta ishonch bilan qaraydi. Buning sababi, Klitarx ellinizm davrining atoqli adiblaridan biri edi.

Diodorning «Tarixiy kutubxona» asari keyinchalik YUstin, Plutarx ijodiga katta ta'sir ko'rsatganligini ko'ramiz. Bu adiblar Diodor ijodidan foydalanganligini o'z asarlarida qayd qilib o'tadi. Ayniqsa, Plutarxning «Aleksandr va Ijzar» nomli «Qo'shaloq hayotnoma»sida Diodorning badiiy tasvirlash uslubi ta'sirini ko'ramiz. Plutarxning «Aleksandr» asari Diodorning «Tarixiy kutubxona»siga juda yaqin turadi.

Diodor o'zining XVII kitobdan iborat asarini Aleksandr Makedonskiy davriga bag'ishlaydi. Diodor romanining ko'p boblari yo'qolib ketgan. Ayniqsa, So'g'diyona tarixiga tegishli boblarning anchagina sahifalari yirtilib, yo'qolgan. SHuning uchun ham bu kitobning 69-bobidan 97-bobigacha bo'lgan 28-bobdagi sahifalarni o'rganib chiqamiz. Bu boblardagi voqealarning ko'pchiligi So'g'diyonada va unga qo'shni o'lkalarda bo'lib o'tadi.

Kitobning bu boblarini varaklar ekanmiz, bizga tanish, dilimizga yaqin epizodlarning epkini kelib turadi. Voqealarning ifodasidan ham sezilib turibdiki, So'g'diyona tarixini tasvirlash yozuvchi uchun bir qancha qiyinchiliklar tug'dirgan. Bu tabiiy holdir. O'zidan uch asr ilgari bulib o'tgan voqealarni tasvirlash eramizdan avvalgi birinchi asrda yashagan grek yozuvchisi Diodor uchun, qadim So'g'diyona bilan yaqindan tanish bo'lmagan bir adib uchun ancha murakkab kechganligi o'z-o'zidan ravshandir.

Kitobda Oks (Amu) daryosi Araks deb nomlanadi. Gerodotning «Tarix yoki tadqiqot» asarida ham Amudaryo Araks deb nomlanadi. Arrianning «Aleksandrning yurishi» romanida esa Amudaryo Oks deb atalganining guvohi bo'lamiz. Bundan taxmin qilish mumkinki, O'rta Osiyo tarixini o'rganishda Gerodot ijodiga murojaat etgan.

«Aleksandr Araks daryosidan o'tgandan keyin, dahshatli va qo'rqinchli voqeaning guvohi bo'ladi. Eron shohi Doro sakkiz yuzga yaqin kishini bu erlarga haydab yuborgan, qolganlarini shafqatsiz qirib tashlagan edi. Bu odamlarning birining qo'li qir qilgan, boshqasining oyog'i kesilgan, birining burni, boshqasining qulog'i yo'q edi. Ularning hammasining ahvoli ayanchli edi. Ularning ichida bironta ham jazo olmagan yo'q edi. Ular yordam so'rab Aleksandrga yalinadilar. Aleksandr ularning ahvolini ko'rib, juda achinadi. Hatto ko'ziga yosh keladi».

Aleksandr ularga yordam beradi. Romanda tasvirlanishicha, Aleksandr bu muhtoj kishilarning har qaysisiga 3000 dirham pul, beshtadan kiyim, 2 juftdan

poyabzal, 50 tadan qo'y, 50 puddan bug'doy va boshpana beradi.

Bu epizodda Aleksandrning rahmdilligi, oddiy odamlarga g'amxo'rliги, insonparvarligi tasvirlansa, bundan keyingi epizodda uning shafqatsizligi, molu dunyoga o'chligi, inson bolasiga jabr-jazo keltiruvchi qonxo'r bosqinchi ekanligi tasvirlanadi.

Aleksandr Osiyo shaharlaridan biri Peraspol (Eron shoxligining poytaxti)ni bosib olgandan so'ng, o'z jangchilariga shoh saroyidan tashqari shaharning hamma boyliklarini talashni buyuradi. Bu shahar Osiyodagi eng boy shaharlardan biri edi. Makedoniyaliklar shaharning barcha erkaklarini o'ldiradi. Juda ko'plab kumush, oltin, qimmatbaho buyumlar, dengiz javohirlari (marvarid)ni o'lja qilib oladilar. Butun jahonga mashhur bo'lgan shoh saroyining hamma boyliklari talanib, ayancli holga keltiriladi.

«Makedoniyaliklar kun bo'yi talon-tarojlik bilan mashg'ul bo'ladilar. Molidunyoga ruju qo'ygan bosqinchilar, boylikka mukkasidan ketib, talashib, bir-birini o'ldira boshlaydilar. Ularning ko'pchiligi o'zaro kelisholmay o'lib ketadi. Hatto onalar ham qilich domiga tortiladi. Xotin-qizlarga zo'ravonlik ko'rsatilib, qul qilib olinadi».

Mana shu epizoddan ham ko'rinib turibdiki, romanda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki xil tasvirga duch kelmoqdamiz. Bu epizodlarning birida odillik, insoniylik haqida hikoya qilinsa, ikkinchisida bosqinchilik, qonxo'rlik, vahshiylikni ifodalovchi voqealarning guvohi bo'lamiz. Darhaqiqat, Diodor o'z asarida qahramoni Aleksandr xarakterida ikki holatni — ijobiy va salbiy xislatlarni jamlaydi. Asarni o'qir ekansiz, bir epizodda Aleksandr g'amxo'r, mehribon kishilarni adolatga, tinch-totuvlikka undovchi obraz sifatida gavdalansa, boshqa bir epizodda u o'ta qonxo'r, shahar va qishloqlarga o't qo'ygan, qirg'in urushlarning asosiy sababchisi qilib ko'rsatiladi.

Asarda ayniqsa, Kavkaz o'lkasi manzaralariga keng o'rin berilgan, Girkaniya, Kaspiy dengizi bo'ylarida yuz, bergan voqealarni yozuvchi jonli manzaralarda tasvirlaydi. Aleksandr bu o'lkalarga tez-tez tashrif buyuradi. Aleksandrga Girkaniya sohillarining go'zal tabiatigina emas, odamlari ham yoqadi. Girkaniyaliklar Aleksandrga unchalik qarshilik ko'rsatmasdan, ayrim viloyatlar o'z ixtiyorlari bilan taslim bo'ladilar.

To'g'ri, Girkaniyada ham Aleksandrni tashvishga solgan voqealar yuz beradi. Masalan, Aleksandrning Bukefel nomli otini girkaniyaliklar pinhona olib ketib, yashirib qo'yishadi. Bu voqeadan Aleksandr bir necha kun darg'azab bo'lib, o'ziga kelolmay yuradi. Katta-kichik qabilalar bosqinchilarga qarshi hujum qiladi. Biroq haqiqiy jang So'g'diyonada bo'ladi. So'g'diyona dahshatli jang maydoniga aylanadi.

So'g'diyona tabiati Girkaniya tabiati kabi go'zal qilib tasvirlanmaydi. Biroq girkaniyaliklar qarshiliksiz, o'z ixtiyorlari bilan vatanini grek-makedonlarga topshirsalar, so'g'diyonaliklar bosqinchilarga qarshi qattiq kurashadilar. Qo'zg'olonlar ko'taradilar. Bir necha bor grek-makedon qo'shinlariga hujum qilib, tinchlik berishmaydi. Romanda so'g'diyonaliklarning vatanparvarlik xislatlari ko'p jihatdan ustun darajada tasvirlanadi. So'g'diyonaliklar o'z el-elatini bosqinchi yovlardan mardonavor turib himoya qiladilar. So'g'diyona erlariga yovuzlik

niyatida qadam bosgan istilochilarga qarshi tinimsiz kurash olib boradilar. Bunday vatanparvarlik kurashiga Spitamen boshchilik qiladi. Spitamen butun So'g'diyonani, qolaversa Baqtriyani, hatto Tanais (Don) daryosi bo'ylarida yashovchi skiflarni ham oyoqqa turg'azadi. Ularni birdamlikka chaqiradi. Ma'lumki, O'rta Osiyoda o'sha davrlarda to'rtta yirik mamlakat mavjud edi. So'g'diyona, Girkaniya, Baqtriya va Xorazm. Grek va Rim tarixiy nasri namunalari deyarli hammasida xorazmliklarning Aleksandrga qarshi kurashmaganligi, ularning o'z ixtiyorlari bilan taslim bo'lganligi tasvirlanadi. Lekin So'g'diyona va Baqtriya erlarida bevosita Spitamen harakatidan tashqari yana bir qancha boshqa vatanparvarlik kurashlari joylarda davom etib turgan. Ularning deyarli hammasi Spitamen bilan aloqada bo'lgan. Chunki, Spitamen harakati nihoyatda kuchayib ketib, hatto Aleksandr qo'shinlarini ham ikki marta tor-mor keltiradi.

Diodor asarida Satibarzon haqida ham keng ma'lumotlar berilgan. Krlgan hamma grek va Rim romanlarida Spitamen nomi tilga olinadi. Ko'pgina joylar nomining ham o'zgartirib atalishi Diodor romanida uchraydi. Bu shuni ko'rsatadiki, yozuvchi joylar masalasiga diqqat bilan e'tibor bermagan yoki o'rgangan manbalarda shunday chaakashliklar bo'lgan bo'lishi mumkin.

Masalaga ikkinchi tomondan yondoshadigan bo'lsak, haqiqatan ham Satibarzon degan tarixiy shaxs ham bo'lgan. U grek-makedon qo'shinlari ichida xizmat qilib yurib, vatanparvarlik harakatig'a yaqindan yordam beradi. So'g'diyona va Baqtriyadagi birodarlari bilan pinhona bog'lanib, Aleksandrga qarshi kurash olib boradi. Bu o'rinda, asarda tasvirlanishicha, Satibarzon Bess bilan birgalikda makedoniyaliklarga qarshi kurash olib borishga kelishadilar. Bundan xabar topgan Aleksandr katta qo'shin bilan ularga qarshi boradi. Satibarzon Xartakanaxda qo'shin to'play boshlaydi. Bu shahar tabiatining go'zalligi jihatidan ajralib turadi. Bu o'rinda yozuvchi Xartakanax deganda Maroqand (Samarqand) shahriga yaqin joyni nazarda tutadi. Chunki boshqa grek va Rim tarixiy asarlarida Xartakanax degan shaharning nomini uchratmaymiz. Ikkinchi tomondan olib qaraganimizda, boshqa grek va Rim romanlarida Spitamenning haqiqatan ham Maroqandda kuch to'plagani ma'lum qilinadi.

Spitamen o'zining 2000 otliq jangchisi bilan Bess qo'shinlari joylashgan o'lkaga (Baqtriyaga) keladi. U qolgan jangchilariga toqqa qochishni buyuradi. Bu o'rinda tog'ning nomi aniq aytilmagan. Urgut tog'lari bo'lishi ehtimoldan holi emas. Roman muallifining fikricha, bu tog'lar yashirinish va jon saqlash uchun juda qulay edi.

Aleksandr shundan so'ng yana Girkaniya-Kaspiy dengizi bo'ylariga boradi, Drangen viloyatida bo'lib, Arimasp yurtiga keladi. Asarda qayd etilishicha, bu yurtning ikkinchi nomi «muruvvatli» degan ma'noni anglatardi. Buning boisi bor, albatta. YOzuvchining hikoya qilishicha, Eron shohi Kir o'zining bir harbiy yurishida fojiga duch keladi. U o'zining qo'shini bilan sahroni kesib o'tayotg'anda ochlikka, suvsizlikka yo'liqadi. Bu saxro (Karmana va Qizilqum cho'llari bo'lsa kerak deb taxmin qilinadi)dan na ovqat, na suv topish amri mahol edi. Kirning jangchilari ochlikdan bir-birining go'shtini eya boshlaydilar. Kir o'zining 30000 qo'shini bilan Arimasp viloyatiga kirib keladi.

Armaspliklar Kir qo'shinlariga oziq-ovqat va suv hadya etadilar. Bu muruvvati uchun Kir arimaspliklarni turli jazolardan va shuningdek, har xil soliqlardan ozod qiladi. Arimaspliklar Aleksandrni ham xush qabul qiladilar. Arimaspl elatiga qo'shni bo'lgan gedrospevlar ham Aleksandrga qarshilik ko'rsatmaydilar. Aleksandr o'ziga xayrixoh bo'lgan bu ikki qo'shni yurtda xavf-xatarsiz yurganda, uning ayg'oqchilari Satibarzonning katta qo'shin bilan kelayotganini ma'lum qiladi. Aleksandr Satibarzonga qarshi o'zining sarkardalaridan Erigiy va Stasanarni katta qo'shin bilan yuboradi.

Muhimi shundaki, biz bu o'rinda Diodor asarini boshdan oyoq ko'chirib emas, balki uning boshqa tarixiy asarlardan farqli tomonlarini, hatto o'zga kitoblarda uchramaydigan epizodlarni berishga va tarixiy-badiiy xususiyatlarini tahlil etishga harakat qilyapmiz. Boshqa romanlarda uchramaydigan yana bir epizodni Diodor o'z asarida shunday hikoya qiladi.

Bu voqea greklar tili bilan aytilganda, 113-Olimpiada yilida, ya'ni eramizgacha 328 yilda sodir bo'lgan edi. Ma'lumki, bu tarixiy sana so'g'diyonaliklar boshiga og'ir kunlar, ko'p kulfatlar keltirgan edi. Bu, tarixiy yilda. So'g'diyonadagi ko'plab shahar va qishloklar vayron qilingan, son-sanoqsiz begunoh insonlar qatl etilgan edi. Boshqa grek va Rim nasriy asarlarida bu tarixiy sana qayd etilmaydi. Ifoda va ta'kidlarning yo'nalishiga qarab, bu voqea qachon sodir bo'lganligini anglash mumkin. Diodor esa o'z romanida voqeaning eramizdan ilgarigi 328 yilda bo'lib o'tganligini (ya'ni, 113-Olimpiada yili) aniq ta'kidlaydi. Kitobda voqeaning qaysi yilda bo'lib o'tganligiga izoh berilishi biz uchun ahamiyatlidir. Diodor romani kabi qadimgi davrlarda yaratilgan asarlarning tarixiy ahamiyati, uning badiiy-estetik ahamiyatiga nisbatan ustun turishi tabiiydir, ya'ni bunday asarlarda tarixiylik o'ziga xos badiiylik kasb etsa, badiiylik tarixiylikni ta'min etib turadi. Bu holat faqatgina qadimgi grek va Rim nasrigagina xos bo'lib qolmasdan, umuman tarixiy mavzudagi adabiy asarlarga ham tegishlidir. Bu ikki holat bir-biri bilan uyg'un keladi. Ba'zi bir epizodlarda, gohida ayrim romanlarda tarixiylik bilan badiiylik uyg'un keladi yoki ba'zan tarixiylikning salmog'i ortib ketadi. YA'ni adib badiiy ifodaga berilib ketib, tarixiy voqelikni unutib qo'yadi. YOki tarixiy sanalar atrofida aylanib qolib, badiiy tasvirga e'tibor bermaydi. Bu o'rinda tarixiylik so'zini tarixiy voqea ma'nosida qo'llayapmiz. Biroq tarixiylik aslida keng ma'noli tushunchadir.

Eramizgacha 328 yilda bo'lib o'tgan voqealarga diqqat bilan e'tibor bersak, Aleksandrning Parapamisadlar bilan bo'lgan jangi va So'g'diyonaning shimoliy qismida joylashgan bu o'lkaning tasviri romanda o'zining ancha keng ifodasini topgan.

Kitobda tasvirlangan Parapamisad o'lkasi So'g'diyonaning shimoliy qismida joylashgan. Vu o'lkaning tabiati shunday quyuuq bo'yoqlarda chiziladi: «Bu erlarda qor nihoyatda ko'p yog'adi. Qish o'ta sovuq bo'ladi. Uylarning tomi sopol bilan yopilgan. Uy teshiklaridan tutun chiqib turadi. Bu erlarda yashovchilar o'zlarini sovuquan saqlash uchun uylarini hamma tomondan o'rab olgan. Erda qor ko'p saqlanganligi sababli aholi o'ziga oziq-ovqatlarni g'amlab olib, yilning katta qismini xonadonlarida o'tkazadilar. Uzumzorlarni va mevali daraxtlarni sovuqdan saqlash uchun tuproq bilan berkitib qo'yadilar. Kunlar isib ketgandan so'ng yana

ularni ochadilar. Aholi erga ishlov berish va ekish-tikish bilan unchalik shug'ullanmaydi. Hamma erni qorliklar va muzliklar qoplab yotadi. Ko'pgina jangchilar sovuqqa dosh berolmasdan darmonsizlanib, kuchsizlanib qoldilar. Kuyosh nuridan yarqirab tovlangan qor ko'pgina makedoniyaliklarning ko'zina olib qo'yadi. SHunday qiyinchiliklarga qaramasdan, shoh bu erlarni ham bosib oladi».

Kitobdan keltirilgan ushbu epizod bilan yaqindan tanishsak, muallif bu o'rinda Evropada, Tanais daryosi qirg'oqlarida yashovchi xalqlarning yashash sharoiti, turmushi haqida gapirayotganligini payqab olish qiyin emas. Tarixiy manbalar Aleksandrning rus o'lkalarida bo'lmaganidan darak beradi.

Arrian esa, «Aleksandrning yurishi» romanining to'rtinchi kitobi avvalida shunday fikrni aytadi. «Evropada yashovchi bu elat juda katta edi. Aleksandr ular bilan do'stlik aloqalarini bog'lash uchun o'z odamlarini yuboradi. Bu elchilarning asosiy maqsadi ularning tabiati bilan tanishish, urf-odatlarini bilish qanaqa qurol bilan jang qilishlarini o'rganishdan iborat edi.

Aynan mana shunga yaqin bo'lgan epizodni Kvint Kurçiy Rufning «Aleksandr Makedonskiy tarixi» romanida ham uchratamiz. «SHoh ular bilan juda muloyim gaplashadi. Bu Evropa skiflariga o'zining yaqin kishisi Pendani elchi qilib yuboradi. SHohning elchi yuborishidan maqsadi, evropaliklarni Tanais (Don) daryosidan beruxsato'z chegarasiga o'tmasliklari, to'g'risida ogoxlantirish edi».

Ko'rinib turibdiki, uchala romanda keltirilgan epizodlar qaysidir qirrasini bilan bir-biriga yaqin turadi, qaysi tomoni bilandir bir-biriga o'xshashligi seziladi.

Boshqa grek va Rim nasriy asarlarida So'g'diyonaning milliy qahramoni Spitamenning o'limi haqida turlicha hikoya qilinadi. Ularning birida Spitamenni xotini o'ldirgan desa, boshqa birida Aleksandrning sodiq kishilari, ayg'oqchilari o'ldirgan degan fikr olg'a suriladi. Diodor romanida esa Satibarzon (yozuvchi Spitamenni shunday nomlaydi) makedoniyalik sarkardasi Erigiy bilan yakkama-yakka jangda mardlarcha olishib, halok bo'ladi. Albatta, bu voqeaning tarixiy asoslari haqida biror narsa deyish qiyin. Ko'rinib turibdiki, grek va Rim adiblari ijodida Spitamenning o'limi haqida turli xil epizodlar yaratilgan. SHular ichida Diodor asarining badiiy umumlashmasi ko'p jihatdan hayotiy chiqqan va uning estetik hamda tarbiyaviy ta'siri kuchi kattadir.

Diodor o'z qahramoni Satibarzonning xotini yoki qandaydir noma'lum shaxs tomonidan o'ldirilishini xohlamagan bo'lishi mumkin. SHuning uchun ham Satibarzonning yakkama-yakka jangda mardonavor o'limi bilan bog'liq voqealar ancha ta'sirli chiqqan.

Ayrim tarixiy manbalarda Spitamen qaroqchi, isyonkor, behayo, g'alayonchi sifatida tasvirlanadi.

Bundan ko'rinadiki, ayrim tarixchilar Spitamen qo'zg'oloni va uning vatanparvarlik kurashining mohiyatini to'liq yoritib bermaydi. O'rta Osiyo haqida o'z asarlarida ancha keng ma'lumot keltirgan Arrian va Kurçiy Ruf ham Spitamen harakatiga keng to'xtalib o'tmaydi. Diodor asarida esa boshqacha bir holatni ko'ramiz. YOzuvchining fikricha, Satibarzon (ya'ni Spitamen) mohir sarkarda va jasoratli inson³ edi. Makedonlar bilan so'g'diyonaliklar o'rtasida keskin jang ketadi. O'z vatanini qattiq turib himoya qilgan so'g'diyonalik qullar bo'sh

kelishmaydi. Biroq makedoniyaliklarning harbiy qurollari ustun bo'lib, Aleksandrning jangchilari qirg'in urushlarni ko'raverib, pishib qolgan, harbiy mashqlarni puxta o'tagan, janglarda chiniqqan edi. Spitamen qo'shinlari orasida hali jang ko'rmagan, qo'lga ilk bor qurol ushlagan oddiy dehqonlar, kosiblar ham bor edi. Buning ustiga, so'g'diyonaliklarning qurollari ham oddiy edi. Hatto jang qilish uchun qurol etishmaganligidan ayrimlari qo'llariga belkurak va tayoq, panshaxa ushlab chiqishgandi. SHunday bo'lsa ham ular mardonavor jang qilib, ona-Vatan uchun hatto o'limga ham qo'rqmasdan tik borar edilar. Spitamen jangchilarining mardonavor jang qilayotganidan quvonsa ham qurol-yarog'larining zaif ekanligidan achinadi. SHuning uchun ham u «boshidan quloqchinini echadida, makedoniyaliklarning sarkardasini yakkama-yakka jangga chaqiradi. Aleksandr sarkardalari orasida ancha dong'i ketgan katta harbiy taktikaga ega bo'lgan, qilichbozlik mahoratini yaxshi bilgan Erigiy maydonga tushadi. Ikki o'rtadagi yakkama-yakka olishuv uzoq davom etadi. O'zining jismonan baquvvaat ekanligini sezgan Spitamen g'alaba qilishi muqarrar ekanligiga ishonch hosil qiladi. Biroq Erigiy o'zining g'olib raqibiga chap berib, og'ir janglarda ishlatadigan sirli hunarini ishlatadi-da, Spitamenning ko'ksiga xanjar soladi».

Diodor asarining yana bir muhim tomoni shundaki, Spitamen o'limidan so'ng So'g'diyonada vatanparvarlik harakatining to'xtab qolmaganini to'g'ri ko'rsatadi. Boshqa asarlarda esa Spitamen o'limidan so'ng So'g'diyonada go'yo jang tugaydi. Aleksandr xotirjam bo'lib, hind mamlakati tomon yo'l oladi. Diodor romanida esa, Spitamenning o'limidan so'ng So'g'diyona vatanparvarlarining kurashi avjiga chiqadi.

Diodor vatanparvarlik mavzusini o'z romanida ancha keng planda tasvir etadi. Muhimi shundaki, yozuvchi So'g'diyonadagi vatanparvarlik kurashini yoqlab chiqadi. Hatto yozuvchining ularga bir qadar xayrixodlik bilan qaraganligini ham sezish mumkin.

Kitobda tasvirlanishicha, Aleksandr So'g'diyona erlaridan qul qilib olingan kishilarga o'ta dushmanlik ko'zi bilan qarab, ularni shafqatsiz jazolay boshlaydi. So'nfa vatanparvarlar izidan borib, to'satdan ularga hujum qiladi. Bu jangda ko'plari o'ladi. Qolganlari esa, hujum qilmaslik haqidagi shartnomani buzganligi uchun xudoni o'rta qo'yib Aleksandrni haqorat qiladi. Aleksandr ularga qarab, varvarlar makedonlarning ashaddiy dushmanlari ekanliklarini, shuning uchun ular shaharni tashlab chiqib ketishlarini qattiq turib talab qiladi. Varvarlar Aleksandrning do'q-po'pisasidan qo'rqmaydilar. SHankar himoyachilari jalka shaklida saf tortadilar-da, o'rta qo'yib xotin-qizlar va bolalarni olib, jangga shaylanadilar. Turli tomondan hujum qilgan dushmanlar bilan yuzma-yuz turib mardonavor jang qiladilar, jang nihoyatda dahshatli tus oladi. Ikki o'rtada qilich-nayza bilan olishuv, hatgo mushtlashish avjiga chiqadi. Ko'plari qirilib ketadi, yarador bo'ladi. Ayollar erkaklar bilan bir safda turib, matonat bilan jang qiladilar. Ko'p ayollar halok bo'lgan erlarining qurollarini olib jangga kiradilar. Ko'plari qurolsiz jangga kirib, dushmanlarning qurollarini tortib oladilar. Ayollar turli xil yo'llar bilan makedoniyaliklarning hujumiga qarshilik qila boshlaydilar. Erkaklar va ayollar mardonavor jang qilib, dushman qo'lida halok bo'lishini bilsa ham, bu o'lim ular uchun sharaflilik ekanini sezib turishardi. Jangda ayollarning ko'payib

ketganligini **STOR shu ergacha bildi ko'rgan** Aleksandr urushning befoydaligini aytib, jangchilariga orqaga chekinishni buyuradi.

Bu voqea So'g'diyonaning qaysi shaharida yuz berganligi noma'lum. Ammo bundan ilgari tasvirlangan epizod bevosita Spitamen harakatiga tegishli ekanligini hisobga olsak va yozuvchining katta shahar haqida hikoya qilayotganini nazarda tutsak, voqeaning Maroqandda ro'y berganligini aniklash qiyin emas.

Diodor so'g'diyonaliklarni matonatli kishilar deb ataydi. Make-doniyaliklarni esa dushmanlar deb ta'riflaydi. SHu jihatdan olib qaraganda qam Diodor asari boshqa adiblarning asarlaridan ustun turadi. Haqiqatan ham makedoniyaliklarning tutgan pozitsiyasi so'g'diyona-liklarga nisbatan dushmanlik, bosqinchilikdan iborat. So'g'diyona-liklarning harakati esa vatanparvarlik mardlik va matonat namunasidir. Biroq grek va Rim tarixiy nasriy namunalarida, masalan Arrian, Ruf asarlarida o'zgacha holatlarni ko'ramiz. Bu adiblar ijodida ham so'g'diyonaliklarning harakatiga berilgan birmuncha ob'ektiv bahoni ko'ramiz. Biroq so'g'diyonaliklarning vatanparvarlik harakatiga Diodorda bo'lgani kabi ob'ektiv munosabatni sezmaymiz. Diodor so'g'diyonaliklarning vatanparvarlik harakatini yoqlaydi, hatto bu yo'lda kurashib halok bo'lganlarni ta'riflab, «ular sharaflil o'limga borayotganliklarini payqab turishardi»², deb yozadi.

Hali biz Diodorning «Tarixiy kutubxona» asariga to'liq to'xtal-ganimiz yo'q. Ko'p jihatdan qadim So'g'diyonaga tegishli bo'lgan ayrim xarakterli epizodlarni bayon qilib o'tdik, xolos. Aslida asardagi So'g'diyona bilan bog'liq, Baqtriya va Hind tuprog'ida bo'lib o'tgan voqealar, qonli urushlar tasviri, qirg'in janglar ta'rifi, shahar va daryolar xaqidagi hikoyalar ham o'quvchilarning e'tiborini beixtiyor o'ziga jalb etadi.

polien

«Qadimgi sarkarda va qaxramonlarning jangovarlik mahoratini o'z ichiga olgan Polien asarini rossiyaliklarga tanishtirish ayniqsa qiziqarlidir. Bu faqat harbiy kishilar uchungina emas, balki tarixiyliigi jihatidan barcha toifadagi odamlar ham bilishi zarur bo'lgan ishdir. Faqat qurol kuchi bilan emas, uzoqni ko'zlaydigan o'tkir fikrlari bilan dushmanni mag'lubiyatga uchratgan sarkardagina eng oliy darajadagi harbiy san'atni egallagan hisoblanadi»³, — deb ta'kidlaydi

asarning ruscha so'z boshida tarjimon Dimitriy. Pappadopulo. Tarjimon o'z fikrida davom etib yana shunday deydi: «Uzoqni ko'ra olmaydigan sarkardalar juda ko'p talafot ko'rib, o'tkir fikrli sarkardalar shuncha ko'p foyda ko'rgan yuksak harbiy mahoratga ega bo'lmagan sarkardaning qo'shinlari hamma vaqt o'limga mahkum etilgan.

Tajribali, uzoqni ko'ra oluvchi sarkardalar boshliq bo'lgan qo'shinning saf tortib turishi dushmanni dovdiratib qo'ygan.

Sarkardaning bitta oqilona fikri, harbiy tadbirkorligi dushman ustidan g'alabaga kuchli flotni kirib yuborishga, o'tib bo'lmas to'siklarni engishga, bir qancha viloyatlarni zabt etishga sabab bo'lishi mumkin. Bu haqiqatni isbotlash uchun xalqlar tarixidan juda ko'plab misollar keltirish mumkin. Bu dalillar, vasiyatnomalarni yig'uvchi fidoyi yozuvchilar bo'lmaganida, ularning yigirmadan bir qismi ham bizning avlodimizga etib kelmagan bo'lardi».

Poliening ijodi jahon madaniyati xazinasida alohida yuksak o'rin egallaydi.

Uning asarlarining tarixiy va badiiy qimmatini hali tadqiqotchilar tomonidan chuqur o'rganilgan emas. SHuningdek, hayotiga oid manbalar ham tiklanganicha yo'q. «Harbiy hiylalar» (strategem) deb nomlanuvchi sakkiz kitobdan iborat nodir asar Polien nomini jaxrga tanitdi.

Poliening «Harbiy hiylalar» nomli shoh asarining mohir tarjimoni Dimitriy Pappadopulo yozuvchi ijodini o'rganishning ahamiyati haqida va umuman yodgorlik bo'lib qolgan asarlarni asrashning muhimligini ta'kidlab shunday degan edi: «Qadimiy qimmatbaho (bu o'rinda asosan «Harbiy hiylalar» asarini nazarda tutmoqda) qoldiqlarini asrash keyingi avlodlarning Polien oldidagi burchidir».

Xuddi shu nuqtai nazardan olib qaraganimizda, qadimgi muarrix yozuvchi ijodi bilan o'zbek kitobxonlarini tanishtirishni o'zimizning sharaflari burchimiz deb bilamiz.

Polien butun ijodiy faoliyati davomida harbiy temada to'qqiz yuzta asar yozgan. SHulardan bizgacha sakkiz yuz qirqoltitasi etib kelgan. Garchi harbiy mavzuga bag'ishlangan bo'lsa-da, bu asarlar grek tarixiy nasrining yorqin namunasi hisoblanadi.

Biz Polienning hayotiga oid juda oz ma'lumotga egamiz. Olimlarning aytishicha, u taxminan eramizdan oldingi II asrda Makedoniyadag' ilgan. Ma'lumki, Makedoniya davlati bu davrda jahondagi eng gullab-yashnagan, markazlashgan madaniyat o'choqlaridan biri edi. Garchi Aleksandr vafotidan keyin mamlakatda ichki nizolar kuchayib ketgan bo'lsa-da, ilm-fan, san'atining ravnaqi borasida hali o'z mavqeini yo'qotmagandi.

Polien bu madaniyat markazida chuqur bilim oladi. Mashhur Aleksandriya maktablarining biridan bilim o'rganadi. Jahon tarixiga oid manbalarni to'playdi. Ba'zi bir olimlar Polienning yoshligidanoq harbiy kishi bo'lganligini qayd qilsalar, boshqa birlari bu fikrni inkor etadilar. Polienning harbiy mavzuda asar yozganligini asos qilib, ayrim manbalarda uning mashhur sarkarda bo'lganligi ham qayd etib o'tiladi. Polienni ijodi bilan yaqindan tanish bo'lgan Dimitriy Pappadopuloning qayd etishicha, adib o'z davrining mashhur huquqshunos (advokat)laridan bo'lgan.

Ma'lumki, huquqshunoslik antik davrlarda, ayniqsa, Makedoniya, Greçiya, Rim kabi yirik davlatlarda oliy imtiyozlardan biri edi. Bu imtiyoz kamdan-kam kishilarga nasib qilardi. CHunki huquqshunoslar eng avvalo juda bilimdon, ayni chog'da notiqlik san'atidan chuqur xabardor kishilar bo'lgan. Polien ham notiqlik san'ati, falsafa va tarixdan chuqur bilim olgan. Agar Polien ijodining mahsuli bo'lgan sakkiz kitob bilan yaqindan tanishsak, uning juda keng dunyoqarashga ega bo'lganligiga, jahon tarixini chuqur bilganligiga guvoh bo'lamiz. Bu kitobda faqat Makedoniya, Greçiya va Rim tarixigina emas, balki jahon tarixiga oid muhim ma'lumotlar berilgan. Zamonasining donishmandi Sundasning xabar berishicha, u notiklik san'atidan dars bergan.

Polien juda yirik sakkizta kitob yozgan. Bu kitoblar majmuasini umumiy nom ostida «Harbiy hiylalar» deb nomlaydi. Bu asarlarni o'qir ekanmiz, unda faqat harbiy mahoratga oid dalillar majmuasi yoki jangu jadallarga oid raqamlar yig'indisi o'rin egallab qolmasdan, balki o'ziga xos badiiy go'zalliklarga ham duch kelamiz. Ko'pgina xalqlarning urf-odatlarini, yashash tarzi, tashqi va ichki

dushmanga munosabatini o'rganamiz. Adib o'zidan avval bo'lib o'tgan yaqin va uzoq o'tmishdagi tarixiy voqealarni qalamga olar ekan, vatanparvarlik va matonat kabi yuksak fazilatlarni ulug'laydi. SHu tufayli Polien ijodi faqat harbiy faktlar yig'indisidan iborat deb qarash mutlaqo noto'g'ridir. Polien ijodini o'rganar ekanmiz, undan tarix, jug'rofiya, etnografiyaga oid juda ko'p manbalarni bilib olamiz. Polien ijodiga xos badiiy tasvir vositalarini o'rganishning ham ahamiyati kattadir. Darhaqiqat, antik davrlarda huquqshunoslar va notiqlik san'atini egallagan kishilar o'z zamonasining o'qimishli va savodxon kishilaridan biri bo'lgan; Sakkiz kitob majmuasi bilan tanishar ekanmiz. Polien eng avvalo badiiy nasr ustasi bo'lganligini bilib olamiz.

Bizgacha Polien asarlari to'liq qolda etib kelmagan. Ko'pgina sahifalar turli xil sabablarga ko'ra yo'qolib ketgan. Bizga meros bo'lib

qolgan boy adabiy merosni varaklab ko'rar ekanmiz, adibning jahon tarixiga oid juda ko'p narsalarni bilganligiga guvoh bo'lamiz.

Zamonasining so'z ustalaridan biri Fabriiyning ta'kidlashicha, Polien o'z davrining e'tiborli kishilaridan biri bo'lgan. «SHunday fikrga asoslanib men, — deb yozgan edi Dimitriy Pappadopulo, — Grek, Rim sarkarda va qahramonlarining buk j asoratlari haqidagi Polien asarini tarjima qilishga kirishdim. Bu harbiy hiylalar juda xilma-xil bo'lib o'rganishga qulay va osondir. Bundan tashqari, bu harbiy mahoratga bag'ishlangan asarlar yovvoyi qabilalardan boshlab to Makedoniya piyoda askarlarigacha va Rim legionlarigacha bo'lgan tarixiy, harbiy san'atni o'rganishda foydasi kattadir. Bunda, xuddi jonli rasm kabi, ajdodlarimiz turmushi, tinch va jangu jadallarga boy aloqalari aks etgan. Va nihoyat bu harbiy taktikaga oid asarlarda o'sha zamonlardagi inson ruhi grek va Rim yozuvchilari ijodidagidan ham chuqur berilganini bilamiz».

Grek kutubxonasida shunday nomli yana 7 ta kitob borligini sanashgan. Bundan tashqari, bir kitobi XXIV bobdan iborat ekanligini Liviy eslatib o'tadi va shunday deydi: «Eng buyuklardan biri Polien erkin va kamtarlik bilan ijod qiladi». Eliy Sparuion ham «Adrian hayoti» kitobida shunday degan: «Polien va Markell erkin o'limga mahkum etilgan edilar». Harbiy mahoratga bag'ishlangan Polien asarlarini to'plagan mualliflar faylasuf Antonin va Leliya Vera eronliklar ustidan g'alaba qilganlarida o'z asarini ularga bag'ishlaydi.

Isaak Kazavbon va Klerik ma'lumotlariga ko'ra, Polien yoshligida jangchi bo'lgan ekan, lekin bu fikr unchalik aniq emas. Birinchi kitobining so'z boshisida o'zi haqida fikr yuritib, yoshligida jangchi bo'lganligi haqida hech narsa demagan. Xanning tarixiy lug'atida Polien hayoti va ijodiga izoh berib, asarlarini har xil mualliflar to'plaganligi va ularni qarigan chog'ida nashr qildirgani ma'lum bo'ladi.

Polien to'plagan harbiy sarkardalar hayotiga oid asarlarni sakkizta kitob qilib, ularning oltitasida greklar, ettinchisida eronliklar yurishi va Osiyoda yashovchi boshqa xalqlar, sakkizinchisida esa rimliklar va buyuk ayollar haqida yozgan edi. Birinchi kitob so'zboshisida ma'lum bo'lishicha, u 900 ga yaqin harbiy hiylalarga oid novellalar yozgan. Polien adabiy merosidan bizgacha 846 tasi saqlanib, qolganlari turli xil sabablarga ko'ra yo'qolib ketgan.

Birinchi grek matnini Isaak Kazavbon nashrga tayyorlaydi va lotin tilida ba'zi bir o'zgartishlar kiritib, YUsta Vul'teya chiqardi. YUz yildan keyin Del'fiya

maktabining rektori Pankratiy Massviukiy ikki qo'lyozma yordamida Polien asarlarini eng yaxshi variantda nashr qiladi. Bu qo'lyozmalarning biri Florenuiya kutubxonasida, ikkinchisi esa Troiu' kengashining Kontabriy kutubxonasida sag'utanmoqda. Bu

nashrda muallifning ko'p xatolari tuzatilgan, to'ldirilgan va tushuntirish uchun eslatmalar berilgan. SHu nashrga asoslanib Samuil Mursii o'zining lotin tili tarjimasida so'zlar katalogini kiritib. uning yangi nashrini tayyorlaydi.

Umuman olganda, Poliennig «Harbiy hiylalar» kitobi badiiy jihatdan o'qishli, tarixiy jihatdan muhim ahamiyatga molik asardir.

«HARBIY HIYLALAR»

Poliennig «Harbiy hiylalar» asarining biz uchun ahamiyagi shundaki, unda tarixda yashab o'tgan yuzlab shaxslar, atok/sh sarkardalar, zamonasining ulug'lari va ularning tarixda tutgan o'rni haqida hikoya qilinadi. Bu jihatdan «hiyla» so'zini «mahorat» so'zi bilan almashtirib, «harbiy mahoratlar» asari deb ham atashimiz mumkin. CHunki «strategem» so'zini «harbiy hiylalar» tarzida tarjima qilishimiz unchalik maqsadga muvofiq emas. «Strategem» atamasi «hiyla» so'zidan ko'ra, «mahorat» so'ziga yaqin turadi. SHunday bo'lsa-da Polien asarini «harbiy mahoratlar» deb atamasdan tarjimonlarning fikriga tayanib, shartli ravishda «harbiy hiylalar» deyishni lozim topdik.

«Harbiy hiylalar» asarida biz uchun ahamiyatli sahifalardan biri sharkda Faylaqus nomi bilan mashhur bo'lg'an Filipp qaqida qimmatli fikrlar berilgandir. YOzuvchi Filippning harbiy taktikasi haqida to'xtalar ekan, eng avvalo uning xarakteri, ruhiy dunyosi haqida muhim fikrlarni aytib o'tadi. Bu Polien ijodining o'ziga xos xususiyatlaridan • biridir. YA'ni Polien ko'proq tarixiy shaxslarning xarakterini ochib berishga e'tibor beradi. Bu jihatdan Polien ijodi boshqa grek-rim tarixchilari ijodidan ajralib turadi. Masalan, yozuvchi Filipp xarakteridagi bir muhim xususiyat haqida to'xtalib shunday deydi.

Filipp Meneget bilan gimnastika bo'yicha musobaqalashayotgan paytda jangchilar undan pullarini berishni talab qiladi. SHunda Filipp terini artib, kulimsirab puli yo'qligini bildirmay deydi: «Talabingiz to'g'ri, axir men ham sizlarni yaxshi mukofotlash uchun dushmanlar bilan urishayapman deb qo'llarini ko'tarib, ular ishiga aralashadi, so'ngra, hazil-mutoyiba bilan ularni kuldiradi. Keyin jangchilar chaq-chaqlashib qaytib ketishadi. Ko'pincha Filipp obrazi kulgi bilan mana shunday qilib, ular qo'ygan talabni unuttirar edi.

Filipp dushmanni chalg'itish niyatida Makedoniyadagi Antipatrga yolg'on mazmundagi, ya'ni Amfissiyaga yurishi boshqa kunga qolgani, hozir esa qo'zg'olonni bostirish uchun Frakiyaga yurishi to'g'risida xat yuboradi. Xatni olgach, amfissiyaliklarning xotirjam bo'lganidan foydalanib, Filipp to'satdan hujum boshlaydi-da, harbiy boyliklarini talab, Amfissiyani zudlik bilan egallaydi. Bu o'rinda

Filippning o'ziga xos harbiy taktikasi haqida to'xtalib, shunday deydi: «Filipp dushmanni necha marta qurol kuchi bilan enggan bo'lsa, shuncha marta chalg'itish va so'z bilan enggan. U ko'proq so'z orqali chalg'itish yo'li bilan bo'lgan g'alabani yaxshi ko'rardi. CHunki bunda ko'proq o'zining hissasi bo'lar edi».

YOzuvchining ta'kidlashicha, Filippning harbiy muvaffaqiyatlarga erishuvida

uning faqat so'z ustasi bo'lganligi kifoya bo'lib qolmay, jangchilarni muttasil ravishda jismoniy jihatdan chiniqtirib borganligi ham ta'kidlanadi.

Filipp makedoniyaliklarni harbiy mashqlarga o'rgatar ekan, uning qo'l ostidagi jangchilar har qanday qiyinchilik va xavf-xatarga hamma vaqt tayyor turadi. Odatda, uning jangchilari og'ir qurol-aslaha, kerakli yuklari bilan 300 chaqirimgacha to'xtamay yo'l yuradi. Filipp bo'ysunishdan bosh tortib janjal chiqargan sarnusiyanlarni yig'ib, o'larning qo'shini orasida nutq so'zlashga ruxsat oladi. So'ngra o'zining jangchilarini bu yig'ilishga extiyotkorlik bilan yashirib, har biri arqon olib borishlarini tayinlaydi. Filipp o'ng qo'lini ko'tarib signal berishi bilan ular hamma isyon qatnashchilari bo'lmish sarnusiyanlarni bog'lashadi. Bog'langanlar 10 mingdan ziyod bo'lib, hammasini Filipp Makedoniyaga jo'natadi-da, og'ir jazolarga tortadi.

Filipp Mefoneyan qal'asiga narvonlar qo'yib, eng qobiliyatli jangchilarni qal'a devoriga chiqaradi. Bu usul bilan nima qilishini bilmay chekinmoqchi bo'lgan qo'shinni qal'ani egallashga qiziqtiradi. Filipp tolli va o'rmonli Arbileyen mamlakatini egallamoqchi bo'lganda, dushman o'rmonlarga yashirilib oladi. SHunda Filipp olefir itlarni qo'yib yuborib, yashiringan dushmanni ushlab chiqadi.

YOzuvchi Filippning baland devor bilan >;ralgan Mefoneyan qal'asini va tolli-o'rmonli Arbileyen viloyatini egallashdagi mahorati haqida yozib, shohning nihoyatda tadbirkor bo'lganligini xotirlaydi. SHu bilan birga, yozuvchi Filippning ma'lum darajada shafqatli va mard bo'lganligini ham ta'kidlaydi. G'alabadan keyin egallagan joyini vayron qilmaydi. Oddiy xalqni qiynamay, ularga jabr-sitam o'tkazish o'rniga yaxshi qaraydi. Ularning yo'l boshchilariga, ichki nizolarni tugatish haqida fuqaro o'rtasida nutq so'zlagan ma'ruzachilarga sovg'alar berdi. SHunday tadbirkorlik bilan Filipp Fissaliyani ham zabt etdi.

YOzuvchi Filippning fuqaroga ziyon-zahmat etkazmaganligi, ma'lum darajada adolatli bo'lganligi haqida ko'pgina lavhalarni keltiradi. Bu holat uning Fessaliyani egallagandan so'ng tutgan siyosatida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Poliennning asarida, ayniqsa, Aleksandr Makedonskiy haqida bergan ma'lumotlari diqqatga sazovordir. Otasi Filipp kabi Aleksandrning ham harbiy mahorat egasi bo'lganligi, hatto ko'p jihatdan otasidan

ham ustun ekanligi haqida so'z yuritadi. SHuningdek, yozuvchi Aleksandr bosib olgan o'lkalar va u erlarda joriy qilingan intizom va qonunlar, sarkardaning o'ziga xos salbiy va ijobiy xususiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Aleksandr butun dunyoni o'z hokimligiga bo'ysundirish uchun odamlarning sharaf bilan o'lganlarini, hatto ba'zi bir aqlli hayvonlarni Aleksandritlar deb atash lozimligi haqida hukmini joriy qiladi. Aleksandr urush vaqtida jangchilarning soqollarini oldirib, so'ngra jangga chorlardir, chunki dushman soqollaridan osongina ushlab g'olib bo'lmasligi uchun, deb yozadi Polien.

YOzuvchining ta'kidlashicha, Aleksandr boshqa sarkardalar singari chetdan turib buyruq berish yoki uzoqdan jangni kuzatish bilan kifoyalanib qolmasdan, gohida o'zi jangga kirib ketardi. Hatto o'z jangchilari bilan og'ir yumushlarni ham qilib, jasurlik bilan eng xatarli yo'llarga ham borardi. Bu jangchilar uchun katta ruhiy madad bo'lib qolmasdan, ibrat maktabi ham sanalardi.

Aleksandr Kirni qurshov qilayotganida qal'a devorlarga chiqish qiyin edi,

shuning uchun qumdan chiqish zinapoyasi qilishni buyurib, o'zi birinchilardan bo'lib qum tashiy boshlaydi. Buni ko'rgan ayrim yalqov jangchilar ham ishga tushib ketishadi. Polien asarida makedonlar bilan eronliklar o'rtasidagi jang epizodlari haqida ham qiziqarli sahifalar mavjud. Ularning birida aytishicha, Doro bilan bo'lajak og'ir jangdan oldin Aleksandr jangchilarga shunday buyruq berdi. «Eronliklarga yaqinlashganingizda tiz cho'kib qo'llaring bilan er kovlay boshlaysizlar, signalni eshitib, birdaniga turib dushmanga hujum qilasizlar». Jangchilar xuddi shunday qilishadi. Buni ko'rgan eronliklar, jangsiz taslim bo'lyapti deb o'ylab xursand bo'lganidan jangni to'xtatishadi. Makedonliklar to'satdan hujum qilib, ularni engadi va qochishga majbur etadi.

Asarda ta'kidlanishicha, Aleksandr Doro bilan oxirgi marta Arbellada jang qiladi. Eronliklarning bir otryadi makedoniyaliklarni aylanib o'tib, ular tomoniga hujum qiladi. Parmenion Aleksandrga shu karvonga yordam qilishni maslahat beradi. SHunda Aleksandr shunday deydi: «Agar biz karvondan ajrasak ham qo'shinni ikki qismga bo'lmay, dushmanni ta'qib qilishda davom etamiz. SHunda biz ham karvonni sakdab qolamiz, ham dushman narsalari qo'limizga tushadi».

Eronliklar bilan bo'lgan jangda g'alaba qozongan makedonliklar muvaffaqiyatlar oldida esankirab, maqtana boshlashadi. Bundan xabar topgan Aleksandr tadbirkorlik bilan ularni tinchitadi.

Osiyoni egallashda g'alaba ustiga g'alaba qilayotgan jangchilar Aleksandrga shunday deb maqtanishadi: «Hammasi biz tufayli, shuning uchun bizning aytganimizni, talabimizni bajarasan». SHunda Aleksandr

makedoniyaliklarni ajratib, o'zi forslar tomonga o'tib, shunday deydi. «Agar o'zlaringga xoxlagan odamlaringni boshliq qilib, forslarni engsalaring, umda men talablaringni bajarishga roziman». SHunda jangchilar o'zlariga ishonmay, qo'rqqanlaridan bu fikrlardan qaytadilar. Bu o'rinda yozuvchi janglar davomidagi g'alabalarda Aleksandrning muhim o'rin tutganligini ta'kidlaydi. YOzuvchi Aleksandrning o'z jangchilarini jangga undash qobiliyati bo'lganligini aytib o'tadi.

Aleksandr forslar bilan birinchi jangda chekinayotgan jangchilariga qarab: «Makedoniya yigitlari yana bir qadam olg'a, yana bir marta dushmanga zarba bersak bo'ldi» deb, ularni ruhlantirdi. Ruhlangan jangchilar chekinishdan to'xtab, birdaniga hujumga o'tib, dushmanni quva boshlaydi.

YOzuvchi o'sha davrdagi qirg'in urushlarning bo'lishiga sabab, boylik orttirishdan iboratligini uqtiradi. Jangchilar ham boylik orttirib o'z ona yurtlariga qaytish niyatida bo'lgan.

Hindistonga kirgandan keyin Aleksandr qarasaki, jangchilar forslardan qo'lga kiritgan o'ljalarini zo'rg'a ko'tarib, hindlarga qarshi yurishga unchalik tobi yo'kday. SHunda u birinchi bo'lib o'zining shohlik o'ljalarini, keyin esa jangchilarinikini yoqib yuboradi. Engillashgan, jangchilar yangi o'ljani qo'lga kiritish uchun jangga kiradilar.

Behisob boylik to'plagan jangchilar jonlarini saklashga harakat qilib, jang qilishga xohishlari so'ngan. Buni sezgan Aleksandr tadbirkorlik bilan shunday yo'lni tutgan edi.

Polien ijodidagi hikoyatlarning deyarli barchasi qadimgi davr grek va Rim

tarixiy nasrida o'ziga xos ravishda bayon etilgan. Mana, shu faktning o'ziyoq, Polienning realist yozuvchi bo'lganligidan dalolat beradi. Adib turli xil yolg'on-yashiq gaplardan qochib, haqiqatdan so'z ochishga intiladi SHu jihatdan quyida Kuruiy Ruf asaridan keltiradigan parcha yuqorida biz bayon etgan Polien asariga juda o'xshash. Bunday o'xshash tarixiy syujetlarni qo'shib, undagi tasvirlangan voqealarning tarixda bo'lib o'tganligiga yana bir karra ishonasan kishi. Aleksandrga lashkar og'ir yukli bo'lganligi tufayli oldinga qarab tez harakat qila olmasligi haqida Satibarzon tomonidan xabar etib keladi. Buni sezgan shoh avval o'zining yukini, boyligini, keyin lashkarlarinikini bir joyga to'plashga buyruq beradi.

Hayvonlarni sakdab qolib, eng zarur narsalardan tashqari hammasini yoqib yubordi. Boshqalarg'a ibrat bo'lsin uchun birinchi bo'lib o'zinikini yoqadi. Eqilgan narsalar ichida qimmatbaholari bo'lsa-da, ammo hech kimga alam qilmaydi, chunki shohning boyligi ham yondirilgandi. SHu damda shohning qisqa va hayajonli nutqi hammani tinchlantiradi va jangchilar

xizmatga tayyorligini aytadilar, ortiqcha yukdan xalos bo'ldik, lekin tartib-intizom joyiga tushdi, deyishadi ularl.

Fessaliyaliklar Tempey daryosidan o'tish yo'lini to'sib turadilar. SHunda Aleksandr Ossey tog'i chuqqilarini kesib, zinapoya qilib tog'dan o'tadi va Fessaliyani egallaydi. Bu Aleksandr zinapoyasi hozir ham saklanib qolgan va u erga borgan sayyoxlar buni ko'rishi mumkin.

YOzuvchi Aleksandrning o'z jangchilari va dushmanga munosabati xususida ham qiziqarli faktlarni keltirib o'tadi.

Aleksandr, adolatli yo'l tutib, makedoniyaliklarni va greklarni juda oddiy yo'l bilan, lekin vahimali, hammani titratadigan dahshatli hrlatda sud qilardi.

Dushmanni esa tantana bilan, ya'ni chodir ichida o'rtada sud'ya, bir tomonda shohning o'zi qo'riqchilari bilan, boshqa tomonda alvon kiyimda forslar, jangchilar hammasi oltinlar bilan bezatilgan kiyimda, tashqarida minglab makedoniyaliklar turar edi. CHodir juda katta bo'lib, 50 ta oltin ustunga tortilgan edi.

Polien Aleksandrni faqat bosqinchi sifatida ta'riflab qolmay, balki uning insonparvar bo'lganligi, adolatli hukmlar chiqarganligi haqida ham to'xtaladi.

Polien Aleksandrning ikki tomonlama hujum qilish mahoratini quvvatlaydi. Bu hakda boshqa tarixiy manbalarda ham ko'pgina jang tafsilotlari berilgan.

Aleksandr bir tomondan shiddatli jang boshlab, ikkinchi tomondan dushmanning orqasiga sezdirmasdan pinhona o'tib to'satdan hujum qiladi. Ikki tomondan qilingan hujum zarbidan dushman sarosimaga tushib qolib osongina taslim bo'lar edi. Aleksandrning bunday ikki tomonlama hujum taktikasi haqida Polien shunday yozadi:

«Aleksandr Arbelda Doro ustidan g'alaba qozonadi. SHunda Doroning eng yaqin qarindoshi Frassaort ko'p ming forslar bilan Suz daryosini egallab oldi. Ular tog' ustida turib pastdagi makedoniyaliklar ustidan toshlar otadi. SHunda Aleksandr jangchilarni bir joyga yig'ib, mustahkam qo'rg'on quradi. Lik ismli cho'pon kelib ularga yo'l ko'rsatishini aytadi, Bu haqda Aleksandrga Apollon ilgari aytgan odam edi.

Aleksandr Likga ishonib, uning orqasidan, qo'shinning bir qismini qoldirib,

qolgani bilan tog'dan o'tadi va aylanib kelib kechasi forslarga hujum qiladi. Pastdan esa Gefestion va Filota boshliq makedon qo'shinlari hujum boshlaydi. SHunday qilib, ikki tomondan qurshab olingan, tog'liklarning bir qismi asirga olinadi, qolganlari jangda halok bo'lib, ayrimlari cho'qqidan tushib ketadilar».

Haqiqatan ham Aleksandrning ikki tomonlama hujum taktikasi bo'lganligi haqida boshqa tarixchilar ham so'z yuritadi. Bu haqqa Diodor shunday yozadi: «Bu erlarni Doroga qondosh bo'lgan Medey o'z qo'shini bilan qo'riqlab turar edi. Bu qo'shinni yorib o'tish haqida Aleksandr uzoq o'ylanib qoladi, hatto cho'qqilar orqali ham o'tish qiyin edi. SHunday vaziyatda uksiyalik bir kishi yordam berishini aytadi. SHu erlik bo'lgani uchun hamma yo'llarni yaxshi bilar edi. Aleksandr bir qancha jangchisini uning orqasidan jo'natadi. O'zi esa qolgan jangchilari bilan boshqa tomondan yurishni davom ettiradi. Oldindan o'ylangan reja yaxshi natija beradi. Ikki tomonlama qurshovda qolgan dushman qocha boshlaydi. SHunday qilib, Aleksandr qisqa vaqt ichida Uksiyaning hamma shaharlarini o'ziga bo'ysundiradi».

Diodorning yozishicha, Aleksandr raqibining boshqa istehkomlarini ham shunday ikki tomonlama hujum yo'li bilan egallaydi. Aornom deb ataluvchi buyuk tog' tomon yo'l oladi. Aytishlariga qaraganda, bu toqqa er qimirlashi va xudoning boshqa karomatlari ham ta'sir eta olmagan. Bu tog' tagidan Hindistonning mashhur daryosi Ind oqar edi. Boshqa tomonida esa chuqur jarlik va o'tib bo'lmas qoyalar bor edi. Tog'ning orqa tomoniga olib boruvchi bir yo'l bor bo'lib, bu yo'l orqali dushmanga yordam kelib turar edi. Lekin bu yo'lga chiqish juda qiyin edi. SHunda Aleksandrning oldiga shu erda yashovchi bir chol o'z o'g'illari bilan keladi va Aleksandrga yordam beradi. Aleksandr bu tog'ni ham ikki tomonlama hujum qilib egallaydi va cholga rahmat aytib sovg'alar berib o'z qo'shini bilan yo'lda davom etadi.

Bu o'rinda yana bir parchaga e'tiborni jalb qilish kerakki, bu uchala voqea tasvirida ma'lum darajada o'xshashlik borligidan tashqari, bu tarixiy voqealarning Parfiya, Girkaniya va So'g'diyona erlarida bo'lib o'tganligini tasavvur qilish mumkin. Bundan tashqari uchala voqea bayonida ham, agar diqqat bilan e'tibor bersak, Aleksandrga tog'ning orqa tomoniga o'tish yo'lini mahalliy qabila vakillari ko'rsatadi. Bundan ko'rinadiki, Aleksandr O'rta Osiyo erlarini yaxshi bilmagani uchun mahalliy xalq ichidan o'zi uchun sadoqatli kishilarni topib, ulardan turli maqsadlarda foydalangan. Mahalliy kishilar bilan yaqinlashish yo'llarini qidirgan. Polien hatto bunday yo'l ko'rsatuvchi kishi, Lik degan odam bo'lganligini ham aytib o'tadi.

O'rta Osiyo tasvirini beruvchi grek va Rim tarixiy nasrida voqealar bir-biriga juda bog'lanib ketgan. O'z navbatida bunday voqealarning bog'lanish nuqtasini topish ko'p jihatdan ahamiyatlidir.

Polien asarida Girkaniya va So'g'diyona haqida ayrim ma'lumotlar berib o'tiladi. Masalan, makedon-grek jangchilari Girkaniyaga

kelganlaridan keyin uylariga qaytish niyatida g'alayon ko'taradilar. Aleksandr bu g'alayonni tadbirkorlik bilan osongina bostiradi, Adib bu haqda shunday yozadi:

Aleksandr Girkaniyaga kelganida bu erda makedoniyaliklar va greklar

o'rtasida u haqda yomon mish-mishlar borligini biladi.

So'ngra u yaqin odamlarini yig'ib, uyiga 3 yildan keyin borishligi haqida xat yozishini buyuradi, xat olib ketuvchilarni yo'lda to'xtatib, xatlarni birma-bir o'zi ochib o'qiydi. Bu xat orqali jangchilarning o'z shohi haqidagi fikrlari qanday ekanligini bilib oladi.

Polien keltirib o'tgan bu lavha haqiqatan ham tarixda bo'lib o'tganligiga ishonch hosil qilishimiz mumkin. Fikrimizning isboti uchun tarix sahifalariga murojaat qilamiz. Kurçiy Ruf o'zining «Aleksandr Makedonskiy tarixi» asarida xuddi shunday bir tafsilot bayonini berib o'tadi. Unda hikoya qilinishicha, ayrim jangchilar shoxdan norozi bo'lib yurganligi haqidagi xabarni eshitib ularning huzuriga keladi. Agar uylariga xat yozsa, xatni shohning tayinlagan chopariga bersalargina, bunday xat albatta etib borishini, o'zga kishilarga berilgan xatning etib borishi gumonligini aytadi. Har bir jangchi o'zining qarindoshiga yoki uyiga bu uzoq ellarda bo'lgan voqealarni, shohga nisbatan munosabatlarini ochiq-oydin yozardi. Bu xatlar shohning sodiq choparlari orqali Aleksandrga etkazilar va shoh shunga qarab xulosa qilardi. Agar kimda-kim xizmatidan nolib yoki shohning sha'niga haqoratlar aytib yozsa, albatta qattiq jazolanardi. Gohida norozi jangchilar birinchi bo'lib jangga yuborilardi. Bunday gunohkor jangchilar esa o'zlarini oklash uchun zo'r berib jang qilishardi.

Bunday bir xil mazmundagi tarixiy dalillarni qiyosiy o'rganishda davom etamiz. Bunday o'xshash mazmunli tasvirlar qanchalik ko'p bo'lsa, tarixiy voqelikning haqiqatga yaqinligi shunchalik ravshan bo'ladi. YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida ta'kidlanishicha, Aleksandr o'z vataniga elchilarini yuborib, o'zining jangdagi qo'lga kiritgan muvaffaqiyatlari haqida vatandoshlariga so'zlab berishni buyuradi. So'ngra o'z vatanidan tobora uzoqlashib borayotgan jangchilarga qarindoshlariga xat yozishga ruxsat beradi. Yig'ilgan xat to'plamlarini esa pinhona shoh qabuliga olib kelishni buyuradi. Bu xatlarni o'qib, o'zining sha'niga aytilgan haqorat fikrlarni bilib olib, shoh haqida eng yomon fikrga ega bo'lgan jangchilarini qarorgohiga yig'adi. Keyinchalik ularni o'lim jazosiga mahkum etib, ayrimlarini eng chekkadagi o'lkalarga bo'lib yuboradi².

Bunday bir xil mazmundagi tarixiy tafsilotlarni juda ko'plab keltirishimiz mumkin. Bizningcha, takrordek tuyulgan bunday tarixiy voqealarni qiyosiy sharhlashning ahamiyati haqiqatni aniqlashda kattadir.

Jangchilarning noroziligini va shohga munosabatini bilish uchun uylariga xat yozdirish hiylasi Plutarx asarida ham berilgan. Unda hikoya qilinishicha, Aleksandr Hindistonga jo'namoqchi bo'lib turgan edi. Lekin o'ljaning ko'pligidan qo'shinning yurishi og'irlashib qolgandi. Bir kuni erta tongda aravalarga narsalarni yuklatadi. Oldin o'ziga tegishli bo'lgan aravalarni, keyin qolganlarnikini yoqishni buyuradi. Bu ishni dastlab bajarish qiyin bo'ldi. Faqat bir-ikki odamgina bu ishga qarshi bo'lishdi, qolganlar esa muhtoj bo'lganlarga, ayrim narsalarni tarqatib, aravalarni yoqa boshlashdi. Bu Aleksandrni ruhlantirib yubordi. O'sha paytda u aybdorlarga juda shafqatsiz edi.

SHundan so'ng grek-makedonlar o'z yurtlariga, yaqin va qarindoshlariga umuman xat yozmay qo'yadilar. Ayrim yozganlari ham Aleksandrni ulug'lab, uning haqiga duo o'qib, uzoq ellarda baxtiyor yurganliklariga shukrona bayon

qilishardi. Bunday mazmundagi xatlar albatta etib borardi. Garchi keyinchalik Aleksandr bunday maktublar mazmuni bilan umuman qiziqmay qo'ygan bo'lsa-da, uning jag'ggchilari endi o'ylab xat yozishga odatlanadilar.

YOzuvchi o'z asarida Aleksandr davridagi va hatto Eron shohi Kir (eramizdan ilgari V asr) zamonasidagi taomlar haqida ham to'xtalib o'tadi.

Bir kuni Aleksandr Eron shohi saroyida shohning tushlik va kechqurungi ovqatlari ro'yxatini hamda Kirning farmoyishlarini qo'rib qoladi. Ro'yxatning mazmuni bunday edi:

Toza bug'doy uni 400 artab, II—III sortidan 300 artabdan, hammasi bo'lib 1000 artab. Eng toza arpa uni 200 artab, II va SH sortidan 400 artabdan, hammasi bo'lib arpa uni ham 1000 artab. Krupali undan tayyorlangan nondan 200 artab, eng mayda, ya'ni pivo tayyorlanadigan arpa aralash undan 10 artab, 400 ta qo'y, 100 ta ho'kiz, 30 ta yilqi, 400 ta boqilgan g'oz, 600 ta har xil qushlar, 300 ta qo'zichoq, 30 ta yovvoyi echki. Toza sutdan 10 mariy, achitilgan sutdan 10 mariy, Bir talant chesnok, yarim talant piyoz, silfiya sharbati, olma murabbosidan yarim artab, qora uzumdan 3 talant, ukrop 3 mina, vino 5 mariy.

Tuz 10 artab, quruq ukrop 300 min, petrushka o'rami 4 kapotin, mol yog'i 5 mariy, shirin mindaldan 3 mariy, shirin quruq mindaldan 3 artab, vino 500 mariy, Vavilon yoki Suzdagi kechki ovqatga yarmi fiyikli, yarmi uzum vinosidan olib kelar edilar1.

Ikki yuz arava o'tin, boshqa materiallar 100 arava, sut asaldan 100 yashik. Midiyadagi kechki ovqatga quyidagilar: «...shafran 2 min, bug'doy uni 500 mariy, arpa uni 1000 artab, eng toza krupa uni 500 artab, shu undan tayyorlangan non. 500 mariy, mol uchun arpa 20000 artab, xashak 5000 arava.

100 mariy uksus, yuqoridagi oziq-ovqatlarning bir qismi jangchilarga berilsa, qolgan qismi, shohga va sarkardalarga berilar edi. Makedoniyaliklar bunday ulkan tushki va kechki ovqatdan hayron bo'ladi. Aleksandr esa ular ustidan kuladi. «CHunki, — dedi u, — bunday ovqatlangan jangchilar va shoh yaxshi jang qila olmaydi va osongina engiladi».

«Harbiy hiylalar» asaridan o'rin olgan Eron shoxlari Kir va Doro haqidagi hikoyatlar, ularning harbiy mahoratlari haqida qaydlar diqqatga sazovordir.

Uch marta hujum qilib Midan shahrini qo'lga kirita olmagan Kir, to'rtinchi marta yana hujum qiladi. Jangchilar ham bunga rozi bo'lishadi. CHunki u erda ularning xotinlari, bola-chaqalari bor edi. Bu safar Kir shiddat bilan Midanni egallaydi.

Kir tadbirkorlik kilib Krez bilan yarash bitimini tuzib, orqaga qaytadi. Lekin kechasi yana kelib, Krez qo'shinining xotirjamligidan foydalanib, to'satdan xujum qiladi.

Kir sartlarning qal'asini qurshab olib, qal'a himoyachilarining qarindosh-urug'larini asir oladida, agar ular qal'ani topshirmasa asirlarni osish va og'ir jazoga hukm qilishini aytadi.

SHundan so'ng ular qal'ani o'z ixtiyori bilan topshiradilar.

Kir Krezni asirga olganidan keyin Vavilonga jo'naydi. Mazar Midiyskiyni esa Lidiya viloyatini egallashga yuboradi. So'ngra Lidiya viloyatidagi erkaklarni ayollar ishini bajarishga majbur qiladi. Toki ular o'q otish, otda yurish, jang

qilishni unutishlari uchun. Haqiqatan ham ilgari nihoyatda urishqoq va jangovar bo'lgan lidiyaliklar harbiy yumushlarni unutadi.

Kir yangi bir harbiy hiyla o'ylab chiqib, Krezga hujum qilar ekan, unda otliq askar ko'p ekanligini ko'rib, ularga qarshi tuyalarni qo'yib yuboradi. CHunki otlar tuyalardan qo'r qar edi. SHuning uchun tuyadan otlar hurkib, askarlarini yiqitib orqaga burilib boshqa jangchilarni ham bosib-yanchib qocha boshladi. SHunday qilib, Kir jangsiz g'alabaga erishadi.

Kir forslarni midiyaliklardan olib o'ziga bo'ysundirish uchun forslarga er beradi va ishdan keyin ularni yaxshilab mehmon qiladi, so'ngra ulardan so'raydi: «Kimning qo'l ostida ishlash yaxshidir?» SHunda

1 O'sha asar, 240-bet.

forslar Kir tomonga o'tib uni o'zlarining shohi deb tan oladilar. Keyinchalik Kirning sarkardaligida ular Midiyani engadi va Osiyoning bir qancha viloyatlarini bo'ysundiradi.

Keyinchalik Midiyadan engilgan Kir Pasargadga tomon chekinadi. Buni ko'rgan forslar esa midiyaliklar tomonga o'ta boshlaydi. Bundan tashvishga tushga Kir ularga qarab shunday dedi: «Ertaga bizga 100 ming kishilik qo'shin yordamga keladi. SHundan so'ng Kir kechasi jangchilarga hamma tomonga gulxanlar yoqishini buyuradi. Buni ko'rgan midiyaliklar Kirga qo'shinlar yordamga kelgan deb o'ylab, qochib ketadilar.

Sartlarni qurshov qilgan Kir qal'a devorlariga yog'ochdan yasama jangchilarini qo'yib o'zi shaharning boshqa tomoniga ketadi. Ertalab fors jangchilari ko'rsaki, qal'a devorlariga Kirning jangchilari chiqib olishgan. YAsama jangchilar ekanligini sezmagani sartlar, vahimaga tushgan Krezning jangchilari darbozalarni ochib qocha boshlaydi. Kir esa osongina sartlarning ustidan g'alaba qiladi.

Tang ahvolda qolgan Arpang bir kuni Kirga maxfiy ravishda xat yuborish uchun xatni quyoning qorniga soladi va yo'lda hech kim sezmasligi uchun bu quyonni olib boradigan odamga ovchining kiyimini kiyintiradi.

Krez greklardan keladigan yordam kechikayotganidan tashvishgatushadi. Kirning xavf tug'dirayotganini sezib eng kuchli, bo'yi uzun jangchilariga greklarning kiyimlarini kiydirib, qurol-aslahalarini takdiradi. Grek jangchilarini ko'rgan Kir yordamchi kuch etib kelgan bo'lsa kerak deb vahimaga tushadi. SHunda Kir uch kunga Krez bilan sulh tuzishga majbur bo'ladi.

Polien asarida O'rta Osiyoda yashagan skiflar va sak qabilalarining tadbirkor bo'lganligi haqida ham ma'lumotlar bor. Doro skiflar bilan jang qilayotgan vaqtda ularning oldidan bir quyon chopib o'tadi. SHu mahal skiflar quyonni beparvogina quvib ketadi. «Demak, — deb o'ylaydi Doro, — skiflar kuchli ekan, chunki bizga e'tibor ham qilmay quyonni quvib yuribdi. Tezda bu erdan qaytish kerak», degan qarorga keladi.

Doro birinchi bo'lib, qo'l ostidagi xalqlarga soliqsolishga kirishadi. O'zini yomon ko'rsatmaslik uchun soliqhajmini aniklash va uni yig'ishni hokimlarga topshiradi. Ular qo'l ostidagi xalqqa katta soliq soladi. Doro yig'ilgan soliklarning yarmini xalqqa qaytarib beradi. Bundan xureand bo'lgan xalq endi yarmini o'zlari olib keladigan bo'ladi.

Doro skiflarni engishiga ko'zi etmay, chekinish haqida o'ylay boshlaydi. Buning ustiga oziq-ovqat ham oz qolgan edi. Skiflarni aldash uchun qarorgohini o'z joyidan ko'chirmaydi. U erdagi eshak va otlarni to'plab, qarorgoxda yana bir necha jangchini qoldiradn. Ularga kechasi bir necha joyga gulxan yoqishni buyurib, o'zi asosiy qo'shin bilan chekinadi. Skiflar buni sezmaydi, kechasi yongan gulxan va shov-shuvlarga

ko'ra hali dushman shu erda deb o'ylaydi. Keyinroq skiflar bu Doroning hiylasi ekanligini sezishadi. Biroq endi Doroni quvib etish qiyin edi.

Saklarning bir otryadini qo'lga olgan Doro, o'z jangchilariga ularning kiyimlarini kiydirib saklar oldiga jo'natadi. Bularni saklar yordamga kelgan do'stlarimiz deb kutib oladilar. SHunday qilib, saklarning qolgan otryadlari ham tor-mor qilinadi.

O'zbek xalq ogzaki ijodida afsona deb nomlanadigan «SHiroq» hikoyati ham Polien asari orqali bizgacha etib kelgan. Unda hikoya qilinishicha, Doro saklarni o'rab olganida, ularning sarkardalari Sakesfar, Omarga va Famirns o'zaro maslahatga to'planishadi. SHunda ularga Sirak degan otboqar kelib, agar mening bolalarimga uy va ko'p pul bersalaring men Doro qo'shinlarini yolg'iz o'zim yo'q qilaman, deydi.

Saklar bunga rozi bo'lishadi. Sirak shu erdayoq pichoq bilan burnini, qulog'ini va boshqa joylarini kesib, yo'lga tushadi va Doro huzuriga achinarli ahvolda kelib, meni shu ahvolga solgani uchun saklardan o'ch olishim kerak, buning uchun sizlarga yordam beraman, deydi. Doro uning gapiga ishonadi. SHunday qilib, Doro qo'shiniga yo'l ko'rsatuvchi bo'lib, ularni uzoq bir cho'lga boshlab boradi. U erda na suv, na bir daraxt bor edi. Harbiy boshliq Ranosbat Sirakdan «Bizni qaerga olib kelding» deb so'raydi. SHunda Sirak kulib deydi: «Men sizlarni engdim. Bu bilan hamyurtlarim saklarga yordam berdim». Buni eshitgan Ranosbat darhol Sirakning boshini tanidan judo qiladi. SHunda Doro Apollonga suv etkaz deb iltimos qiladi. SHundan so'ng cho'lga yomg'ir yog'adi va ko'p jangchilar o'limdan qutqariladi. SHu bilan Baqtriya daryosiga etib oladilar.

Doroning skiflar yurtiga yurishi haqida ko'plab rivoyatlar mavjud. Ularg'shng deyarli barchasida ham Doroning' skiflardan engilganligi hikoya qilinadi. Polien keltirgan «SHiroq» («Sirak») hikoyatida Doro qo'shinlarining skiflar tomonidan tor-mor etilganligi bayon qilinsa, Gerodot asaridagi «Doroning skiflar o'lkasiga yurishi» hikoyatida skiflar bilan bo'lgan jangda Doroning bevosita o'zi qatnashadi.

Har ikkala tarixiy hikoya ham mazmunan g'oyat boy bo'lib, bunday hikoyatlarni o'rganishning tarbiyaviy ahamiyati shundaki, ular o'quvchini bobokalonlari singari jasur va mard, vatanparvar va erksevar bo'lishga undaydi.

— Osiyo gullab-yashnagan, ko'p sonli aholiga ega bo'lgan, badavlat o'lkadan edi, — deb boshlaydi o'z hikoyasini Gerodot. — Doro skiflarni o'ziga qaram qilishni juda xohdar edi. Skiflarning na shahri, na qal'asi bor, ko'chishga moslashtirilgan uylari mavjud edi, xolos.

Skiflar ot ustidan o'q otishga juda usta bo'lib, asosan chorvachilik bilan shug'ullanishardi. Bepoyon tekisliklari o't-o'lanlarga juda boy edi.

Doro ularga qarshi yurish boshlaydi. Oldin choparlarni, so'ngra ularning orqasidan piyoda lashkarlarni yuboradi. Bosfor dengizi bo'ylarida esa kemalarni

shaylaydi. Har tomonlama hujum rejalari taxt bo'lgandan so'ng, Suz shahridan katta qo'shin bilan yo'lg'a tushadi. Bosfor (Qora dengiz)ga etib kelgandan so'ng kemalarga o'tirib, Simplegadan kemalar o'tish uchun xavfli bo'lgan orol tomon suzib ketadi. U qirg'oqqa joylashgan ibodatxonaga keladi-da, Pont deb ataluvchi nihoyatda go'zal dengiz manzarasini tomosha qiladi. Eni 4 stadiy keladigan Bosfor bo'g'ozi Marmar dengiz deb ataluvchi Prodonditgacha cho'zilib qetgan bo'lib, eni 4 stadiy va uzunligi 400 verst keladigan Gellespontomga qo'shilib ketardi. Gellespontom Egey deb ataluvchi katta bir dengizga qo'shiladi.

Doro Pont manzarasini ko'zdan kechirgandan so'ng, samoslik Mondrokl tomonidan qurilgan ko'prik keladi. Bu ko'prik Doroga juda manzur bo'lgani uchun u Mandroklni oliy in'omlar bilan takdirlaydi. Mandrokl Bosfor ko'prigiga Doroning taxtda o'tirgan holatini va shohning ko'prikdan o'tayotgan qo'shinlarini kuzatayotgan payti tasvirlanadi. Bu surat tagiga shunday deb yozib qo'yilgan edi:

«Mandrokl tomonidan baliqlar mo'l-ko'l Bosforiga qurilgan bu ko'prik yodgorlik sifatida Doroga bag'ishlanadi. SHoh Doroning hukmini halol bajargani uchun u o'ziga gulchambar, samosliklar uchun esa abadiy shon-sharaf keltiradi». SHunday qilib, Doro Evropa tomon yurishni davom ettiradi. Ionlarni Pont Istr tomon, Dunay daryosining bir necha irmoqlarga bo'linuvchi (bu er ikki kunlik masofa edi) joyiga ko'prik qurish uchun yuboradi.

Istr Evropaning g'arbiy qismiga joylashgan kel'tlar eridan tortib, butun Evropa bo'ylab oqardi. Yilning sovuq oylarida daryoning suvi ancha sayozlashib qolardi, chunki bu vaqtda yomg'ir juda kar>4 bo'lib, ko'proq qor yog'ardi. Quyoshli kunlarda esa qorlar erib, har tomondan toshqin suvlar kelib qo'shildardi-da, daryoni to'ldirib yuborardi. Buning ustiga, yozda kuchli yomg'ir yog'ardi.

Doro Istr qirg'oqlariga kelib, uning barcha qo'shinlari daryoga qurilgan ko'prikdan o'ta boshlaydi. SHunda Doro ionlarning sarkardasini chaqirib, unga 60 tugundan iborat tasmani beradi-da, shunday deydi: «Mana sizlarga tasma. Men skiflarga qarshi ketayapman. SHu bugundan boshlab bu tugundan har kuni bittadan echasizlar. Agar men shu tugunlar tugaguncha qaytib kelmasam, o'z yurtlaringga ketaveringlar. Bu davr ichida ko'prikni qattiq turib qo'rik/tb, himoya qilinglar. Bu o'zlaring uchun ham foydalidir».

Skiflar ochiqjangda Doro qo'shinlariga bas kelolmasligini anglab, qo'shni elatlarga yordam so'rab elchi yuboradi. SHoxlar o'zaro kengashib, Doroga qarshi ochiq jang qilishga zaif ekanliklarini aytadilar.

SHunday qilib, skiflar yo'lda uchragan buloq va quduqlarni ko'mib, o't-o'lanlarni quritib, chekina boshlaydilar.

Izma-iz quvib kelayotgan Doro qo'shinlari kechasi horib-charchab, tamaddi qilishayotganlarida skiflar qo'qqisdan hujum boshlaydilar. Skiflarning otliq qo'shinlari hamma vaqt eroniylarning otliq qo'shinlaridan ustunlik qilishardi. Piyodalari esa zaifroq edilar. Bu talafotdan so'ng, tang ahvolda qolgan Doroga skiflar o'z vakillarini yuborishadi. Vakillar Doroga sovg'a-salomlar olib borishadi. Bu sovg'alar ichida bitta qush, sichqon, qurbaqa va beshta yoy o'qi bor edi. Eronliklar butun aql-zakovatlarini ishga solib, skiflar yuborgan sovg'aning mag'zini chaqishga, ma'nosini anglashga harakat qiladilar. Buning ma'nosi shunday edi: «Agar qushga aylanib, osmonga uchib ketmasang yo sichqon kabi

erning tagiga yashirinmasang yoki qurbaqaga o'xshab botqoklikdan sakrab o'tmasang, sizlar uchun o'z ellaringizga sog'-omon qaytish yo'q. Mana shu yoy o'qlaridan o'lib ketasiz».

Bu erlarda yo'l yo'q edi. Lashkarlarning asosiy qismi piyodalardan tashkil topgag'k Eronliklar qaysi yo'ldan Istr daryosining xavfsiz ko'prigiga etib olishni o'ylab, hang-mang bo'lib qoladilar. Otliq skiflar yo'lni yaxshi bilishardi. SHuning uchun ham, ular ko'prikka eronliklardan ilgari etib keladi. Ular ko'prikni qo'riqlayotgan ioniyaliklarga shunday deydi: «Ioniyaliklar, oxirgi kunlaring keldi, bu erda qolib, nohaq ish qilyapsizlar. Jonlaring sog' qolganiga shukur qilib, skiflar xudosidan minnatdor bo'linglarda, ko'prikni buzib, zudlik bilan o'z yurtlaringga qaytinglar. Dorodan shunday qasos olaylikki, u qayta bu yurtlarga yovuzlik niyatida qadam bosmasin».

Ioniyaliklar o'zaro kengasha boshlashadi. Gellespont davrida Xerson hokimi va sardori bo'lgan afiniyalik Miltiad skiflar taklifini ma'qullaydi. Miletlik Gistiey sal boshqacharoq fikrda bo'ladi. U aytadiki, agar Doroning qudrati yakson qilingan bo'lsa, endi hokimiyatni hech kim idora eta olmaydi. Davlatga endi xalq hokimlik qiladi. Uning bu fikriga boshqalar ham qo'shiladi. Ioniyaliklar o'zaro kengashib, skiflarning g'azabi qo'zg'almasdan ko'prikni buzib, o'z yurtlariga jo'nab qolishga qaror qiladi.

O'sha kuni kechasi etib kelgan Doro vayron etilgan ko'prikni ko'rib vahimaga tushadi. Doro ovozi o'tkir bir misrlikka qirg'oq bo'ylab borib, miletlik Gistieyni chaqirib, qaytarib kelishni buyuradi. Birinchi ovozni eshitishi bilanoq, Doroning sog'-omon ekanligini sezgan Gistiey hamma kemalarni qaytarib, ko'prikni tuzatadi. SHunday kilib Doro skiflar o'lkasidan o'z yurtiga qaytib ketadi.

Doro Frakiyani o'z hukmiga bo'ysundirgach, mamlakatda katta qo'shinga sardor qilib Megabizni qoldiradi.

Gistieyga esa qilgan xizmatlari evaziga Frakiyadan bir viloyat hokimligini beradi. Gistieyning qudrati oshib ketishidan qo'rqqan Megabiz, uni Suzga chaqirib olishni Dorodan o'tinib so'raydi. Doro uning maslahatiga quloq solib, Gistieyni Suzga chaqirib oladi.

To'maris kabi jasur ayollarimiz, SHiroq kabi erksevar o'g'lonlarimiz, Spitamen kabi haqiqiy vatanparvarlar tarixda juda ko'p bo'lgan.

Sirakning bunday tadbirkorligini Vavilonni egallashda Zopir ham qo'llaydi.

Doro uzoq vaqtgacha Vavilonni egallay olmaydi. SHunda Doro Zopirni Vavilonga jo'natadi. Zopir Vavilonga kelib, uni Doro qiynagani, o'ldirmoqchi bo'lgani, zo'rg'a undan qochib qutulgani to'g'risida aytadi. Zopirga ishonib Vavilonni boshqarishni unga berib qo'yishadi.

Eronliklar Kir shohligi davrida midiyaliklar bilan jang qiladi.

Kirning bir hokimi Ivar chekina boshlaydi, uning orqasidan qolganlar ham chekinishga tushadi. SHunda forslarning xotinlari ularni uyaltirib, chekinishdan to'xtatadi. Natijada, hatto ular midiyaliklarni chekinishga majbur qiladi.

Polien asarida tavrlar haqida ham ma'lumot beradi. Tavrlar skiflar avlodidan bo'lganligini ta'kidlaydi.

Tavr qabilasi skiflik xalq bo'lib, jang oldidan o'zlarining orqa tomonini chuqur qilib qazib qo'yar edilar.

Ularning qarori qat'iy bo'lib, g'alaba yoki chuqurga tushib o'lishlari kerak edi.

Skiflar tavlrlar bilan bo'ladigan jangga qattiq tayyorgarlik ko'radilar. Ular shu erlik dehqon va cho'ponlarni ham o'zlariga qo'shib dushmanga ko'rsatadi. Bunchalik ko'p dushmani ko'rgan tavlrlar chekindilar.

Skiflar butun Osiyoni bosib olish uchun uzoq ellarga ketishgandi. Bu vaqtda skif ayollari o'zlarining qullaridan bola orttirishadi. Xo'jayinlari, ya'ni o'zlari aloqa qilib yurgan xotinlarning erlari qaytganini ko'rgan qullar, ularga qarshi qo'zg'olon ko'taradi. Ikki o'rtada jang boshlanadi. Qullarning qarshiligini qaytarish amri mahol bo'ladi. SHunda skiflar qo'llariga qurol o'rniga qamchi olib, o'z qullariga, qarshi jangga kiradilar. Qullar faqat qamchidan qo'rqr edilar. CHunki qullar asrlar davomida qamchi bilan kaltaklanib kelgan. Ularning ajdodlari va bobokalonlari ham qamchi bilak kaltaklanardi. Qullar yoshligidanoq dahshatli qamchi zarbiga duch kelardi. SHuning uchun ularga qamchi zarbidan og'irroq jazo yo'q edi. Buni sezgan skiflar ustakorlik bilan boshqa qurollarini tashlab, qo'llariga uzun qamchilarini olganlaridan so'ng, qullar o'takasi yorilgudek bo'lib xo'jayinlarining oyoqlariga bosh urib, yalinib-yolvorishga tushadilar. Qayta bunday xatoliklar takrorlanmasligi, o'z xo'jayinlariga sodiq qolishlariga ont ichadilar. Ayrim beva xotinlar o'z erlari bo'lgan qullarning o'rtasiga

tushib, omon saklab qoladi. Ammo o'z erlariga xiyonat qilgan ayollar qullar bilan birga jazolanadi. Skiflarga qarshi bosh ko'targan qullarning ko'pi chopib tashlanadi. Ba'zilar o'z xo'jayinlariga sodiq qolganligini isbot etib omon qolsa-da, bir umr qamchi zarbidan xor bo'lib yashashdi.

Skif ayollari ichida uzoq yillar hijron azobini tortib, ayriliq dardiga bardosh berib, o'z erlariga sodiq qolganlari ham ko'p edi.

Aytishlaricha, skif ayollari juda jasur bo'lib, qo'shni qabilalarning hujumini mardonavor qaytarib turadilar. Hatto uzoq ellardan skiflarning xotini beva qolganini eshitib, ularga erlik qilib, mol-mulkini egallab olish niyatida bo'lgan qabilalar ham bir necha bor hujum qilib, eng olmagach bitim tuzib, er bo'lish niyatlarini ochiq-oydin aytadilar.

Ammo skif ayollari ularning bu talabiga rad javobini berishadi. Yillar o'tgan sayin urushga ketgan skif o'g'lonlari haqida mish-mishlar tarqaladi. Aytishlaricha, skiflar bir podsholikni qo'lga kiritib, boy-badavlat xonadonlarga xo'jayin bo'lib yurgan emish. Boshqalarining aytishiga qaraganda, skiflar dushman tomonidan qo'yilgan tuzoqqa tushib hammalari qirilib ketganmish. Bunday har xil gap-so'zlar ko'payib, skif ayollarining sabr-kosasini toshirib yuboradi.

O'zga qabilalar erlariga qaram bo'lib, xotin bo'lgandan ko'ra, o'z qullariga xo'jayin bo'lib olishni afzal bilib, ayrimlari qo'l ostidagi qullari bilan pinhona uchrashib, takdir taqozosi bilan farzand ko'ra boshlaydilar. Kunlardan bir kun skif jangchilarining qaytayotgani haqida xabar keladi. Xiyonatkor ayollar nomusiga chiday olmay, qullarini adovatga chorlab, qo'llariga qurol tutqazadi. Tul xotinlar bo'lgani uchun bu o'lkada qullar anchagina ko'payib, o'zga o'lkalardan ham qochoq qullar kelib qo'shilib, qorinlari to'yib yashashayotgandi. Ular skif jangchilariga shu darajada qattiq qarshilik ko'rsatadilarki, ko'p yillardan buyon jangu jadallarda yurgan mahoratli skif jangchilari ham ularga bas kelolmaydi. Skif

jangchilari qamchi siltashga juda usta edi. Bir qo'l bilan olishuvda quroli tushib ketgan skif, beliga bog'langan uzun qamchisini chiqarib, xezlangan edi, qul qurolini tashlab erda yotib oladi. SHunda skif qamchisi bilan qulni shunday savalaydiki, buni kuzatib turgan do'stlari ham qurol o'rniga qo'lga qamchi ushlab jangga o'tlanadilar. Qullar esa qurollarini tashlab yon atrofga qocha boshlashadi. SHunday qilib, skif jangchilari uzoq yillardan so'ng o'z elining xo'jayinlari bo'lib olishadi.

Bunday voqea haqiqatan ham tarixda bo'lib o'tganligiga ishonamiz. Xuddi shunday tarixiy voqea tafsiloti YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida ham keltirib o'tilgan. Unda bayon qilinishicha, Osiyoga uchinchi bor yurish qilganlaridan keyin skiflar 8 yil mobaynida xotin

va bolalaridan ayrilikda yashaydilar, shundan so'ng o'z vatanidagi qullar qo'zg'olonlarini. bostirishga to'g'ri keladi. CHunki urushga ketgan skiflarning xotinlari o'z erlarini uzoq kutishdan charchab, poda boqish uchun qoldirilgan qullarga tegib olgan edilar.

Bu qullar g'alaba bilan uyiga qaytgan o'z xo'jayinlarini, ya'ni o'z go'zallarining erlarini mamlakatga kiritmaslik uchun qo'llariga qurol olib qattiq jang qiladilar. Skiflar hiyla bilan o'z qullari ustidan g'alabaga erishadilar1.

Boshqa bir manbalarda uzoq ellarda jangu jadallarda yurgan skif jangchilarini xotinlari chaqirib olishgan. Nihoyat, skif jangchilari xotinlarining talabi bilan o'z yurtlariga qaytadilar. Bu haqda YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida ta'kidlanishicha, kushki xalqlardan podshoning yaqinlashib kelayotganligi haqidagi xabarni eshitgan skiflar dushman elchilariga shunday javob qiladilar: nahotki shunday boy xalqning podshohi uy-joysiz kambag'al ellarga qarshi urush boshlaydi. Buning o'rniga u o'z davlatini va yiqqan boyliklarini himoya qilsa bo'lardi-ku! Axir urushning nima bilan tugashini hali hech kim oldindan aytib berolmaydi. G'alabaning hech qanday foyda keltirmasligi ma'lum narsa. Urushning turgan bitgani esa ziyon ekanligi ko'rinib turibdi. Bu urushda bosqinchilardan ko'ra ko'proq foyda ko'rishiga ishongan skiflar ularning etib kelishini kutib turmasdan, o'zlari ularga qarshi oldindan yurish qiladilar. Skiflarning yaqinlashib qolganini eshitgan podsho Vedosis esa qo'shinini tashlab o'z yurtiga qochib ketadi va yashirinib yuradi. Skiflarning Misrga bostirib kirishiga botqokliklar xalaqit beradi. Orqaga qaytgan skiflar shundan so'ng butun Osiyoni bo'ysundiradilar. Butun Osiyoni bo'ysundirish uchun skiflar 15 yil kurash olib boradilar. Ammo xotinlari qattiq talab qilib, o'z yurtiga chaqirib olinadi. Butun Osiyo 1500 yil mobaynida skiflarga soliq to'lab turdi. Soliq to'lashni Assiriya podshosi Nin to'xtatadi.

Bu o'rinda YUstin skiflarning uzoq ellarga qilgan yurishlari sababini tasvirlab bermokda.

Mana shu faktlardan ham ko'rinib turibdiki, Polien asarlari ko'proq afsonaviy xarakterga ega bo'lib qolmay, balki tarixiy ahamiyat kasb etadi. SHu tufayli Polien bayon qilgan voqealarning tarixiy ildizlarini topib, qiyosiy o'rganish muhim masalalardan biridir. Hozircha biz ayrim hikoyalarning tarixiy asoslarini qidirib topishga muvaffaq bo'ldik.

Polien asarida Aleksandr qo'shinlarining suvga tashna bo'lganligi haqida ham

qiziq voqealar berilgan. Unda hikoya qilinishicha, jangchilar

juda suvsashadi, lekin suv yo'q edi. Uzoq joydan ikki jangchi toshlar orasidan zo'rg'a ozgina suv topib kelib shohga beradi. Lekin shoh bu suv o'zidan boshqa hech kimga etmasligini bilib, to'kib tashlaydi. SHunda jangchilar uning xalqparvarligidan xursand bo'lib, chidam bilan uning orqasidan ergashadi.

Bunday suvga tashnalik voqeasi haqiqatan ham yuz bergan. Bu voqea tafsilotini bir qancha tarixchi adiblar o'z asarlarida qayd qilib o'tadilar. Biroq, ularning ayrimlari bu voqea Girkaniyada bo'lib o'tgan desalar, boshqalari So'g'diyonada deydi, boshqa birlari Baqtriyada bo'lib o'tganligini hikoya qiladi. Eng muhimi, shunday voqea tarixda bo'lib o'tganligi aniqdir.

Xuddi shunday faktni Kuruiy Rufning Aleksandr Makedonskiy tarixi asarida ham uchratamiz. Polien asarida bunday sahro va suvsizlik qaerda bo'lganligi aniq ko'rsatilmasa, Kuruiy Ruf asarida bunday voqea So'g'diyonada ro'y berganligi keltiriladi. Aleksandr Baqtriya erlaridan o'tib, So'g'diyona cho'llariga etib keladi. Bu erlarda suv etishmas, yaqin stadiyda namlik yo'q edi. Jazirama cho'l issig'i har tomondan olov purkardi.

Er ham juda qizib ketardi. SHuning uchun kechasi yurish osonroq edi. Issikdan tomoq qurib, badan yonganday tuyulardi. Jangchilarning madori qurib, ruhan ezila boshlaydi. Oyoqda turish ham, oldinga yurish ham qiyin edi. Faqat ozgina jangchilardagina suv bor edi, ular hamma narsalarini, vino va hatto yog'larni ham ichib tugatgandilar. Suv ichganlar yanada tezroq suvsar, qayt qilardi. SHoh jangchilariga madad berardi. SHunda 2 jangchi ildamroq yurib lagerga joy tanlaydi va u erdan suv topadi. Jangchilardan biri suv ko'tarib kelayotgan so'g'diyonalikni tutib olib, Aleksandrning oldiga keltiradi. SHoh undan suvni qayoqqa olib ketayotganini so'raydi. SHunda so'g'diyonalik suvni chanqab yotgan o'g'illariga olib ketayotganini aytadi. Keltirilgan suvni shohga tutadi. Lekin so'g'diyonalikka qarab shoh bu hamma lashkarimga etmaydi, yolg'iz men esa ichmayman. YAxshisi o'g'illaringga olib bor, deydi.

Nihoyat kechga yaqin Oks daryosiga etib olishadi. Bunday faktlar Polien asarlarining haqiqatga yaqin ekanlig'ini ko'rsatib turibdi. Umuman grek va Rim muarrix adiblari yozishni muhim bir fazilat deb bilganlar.

Aleksandr qo'shinlarining Girkaniya va So'g'diyona erlarida suvga nihoyatda chanqoq bo'lganligi haqidagi fakt tarixiy asosga ega bo'lib, bu haqua Plutarx asaridan shunday bir parchani o'qiymiz:

«Doro bilan yana jang qilish niyatida u safarga o'tlanadi. Doroning Bessga asir tushganini eshitib, Aleksandr fessaliyaliklarni, buyum va ikki ming talant (talant — YUnoniston va Suriyada pul va og'irlik birligi) bilan mukofotlab, uylariga jo'natib yuboradi. Qaytish yo'li

juda mashaqqatli edi. O'n bir kun ichida ular otda uch ming uch yuz stadiy (bosqich) yo'l bosib o'tishdi. Suv yo'kdigidan jangchilar holdan toygan edilar.

Ilgari bu erlarda Aleksandr xachir terisidan tikilgan qoplarda suv tashigan makedoniyaliklarni uchratgan edi. O'sha paytda, ular suvsizlikdan qiynalgan Aleksandrni ko'rib, unga suv berishgandi. SHunda Aleksandr ulardan suvni kimga olib ketayotganlarini so'raydi. Ular esa: «O'g'illarimizga, agar sen yashasang, bizda yana bolalar bo'ladi, bularni yo'qotgan taqdirda ham», — deb javob

berishdi. SHundan keyin Aleksandr suvni ichmoqchi bo'ldi. Lekin atrofida qarab turgan askarlarni ko'rib, suv to'la idishni qaytarib berdi. Suv berganlarni, o'zi suv ichmasa ham maqtab, shunday deydi:

— Agar men bir o'zim ichsam, ular ruhiy tushkunlikka uchraydilar.

SHohningxatti-harakatlarini kuzatib, so'zlariga quloqsolib turgan askarlar, otlariga qamchi urib, shoxdan ularni olg'a boshlashni so'rashdi. Ular yonida shunday boshliq bo'lganda, chanqoqlik va charchash nima ekanligini bilmasliklarini aytishdi.

Bu o'rinda, biz Polien asarining ayrim xarakterli tomonlariga, ma'lum bir sahifalariga qisqacha to'xtalib o'tdik. O'rta Osiyoning qadim davrlari haqida qimmatli ma'lumotlar bergan Polien ijodi biz uchun g'oyat qadrlidir. Polien ijodida hali o'lkamizning antik davrlariga oid ko'p manbalar o'z tadqiqotchilarini kutmoqda.

STRABON

Strabonning o'n etti kitobdan iborat «Geografiya» asari jahon adabiyotida o'zining munosib o'rniga ega. Asarda antik davrlarga oid juda boy materiallar bor. Bu materiallar ayniqsa tarixiy jihatdan qimmatlidir. «Geografiya» asari o'z davri uchungina emas, bugungi kunda bizning zamondoshlarimiz uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. SHu tufayli bu asarda O'rta Osiyoning antik davrlari tasviri va Strabonning hayot yo'li haqida qisqacha to'xtalib o'tishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ydik.

Strabon eramizdan ilgarigi 64—63 yillarda Amasiya viloyatida tug'iladi. YOzuvchi Qora dengizdan yuz kilometr janubda, O'rta er dengiziga tomon cho'zilgan o'lkada tug'iladi.

Amasiya jug'rofiy sharoiti qulay bo'lgan viloyatdir. Bir tomondan Qora dengiz, ikkinchi tomondan O'rta er dengizi bilan tutashgan, tabiati go'zal bo'lgan o'lkalardan biri edi.

SHoh Mitridat II (eramizdan avvalgi 302—266 yillar) davrida Amasiya Partiy viloyatining markazi edi. SHoh Fornak I (eramizgacha bo'lgan 184—157 yillar) davrida viloyat markazi Sinon shahriga ko'chiriladi. Amasiya avvalgidek muhtasham va qadimiyligini saqlab qoladi-yu, biroq bu shaharga endi avvalgidan kam e'tibor berila boshlaydi. Albatta, bunday o'zaro toj-taxt urushlari Strabon yashagan davrgacha bo'lib o'tsa-da, Strabon bu tarixiy voqealarning qanday kechganligini to'liq o'rgangan edi.

Bundan tashqari, shoh Nikomeda III (eramizdan avvalgi 74 yil), Mitridat IV (eramizdan ilgarigi 120—63 yillar), Lukull (eramizgacha 70 yil), Pompey (eramizdan oldingi 66 yil) davrlarida ham ko'plab qirg'in janglar bo'lib o'tadi. Bu jangu jadallar bevosita Amasiya shahri bilan bog'liq holda ro'y beradi. Bunday tarixiy voqealarga boy shaharda Strabonning dunyoga kelishi favqulodda moziyning zulmat bulutlari bilan qoplangan osmonida yulduz chaqnagandek bo'ldi. Strabonning yoshligi ajoyib va g'aroyib voqealarga boy, adoqsiz tarixiy hodisalar bo'ronida o'tadi. Toj-taxt va boylik uchun kurash, er talashib gulistonlarni xarobalarga aylantirish, tinch-totuv yashashni orzu qilgan: insonlar boshiga ajal urug'ining sepilishi va hokazo ko'z ko'rib, quloq eshitmagan vahshiyliklar Strabon tug'ilgan zamonda odatiy hol edi.

Amasiyaliklar bir tomondan O'rta er dengizi orqali Kichik Osiyo taraflarga uzoq safarlarga jo'nasalar, ikkinchi tomondan, Qora dengiz bo'ylab Panta o'lkalariga, undan o'tib Kavkaz va hatto skiflar erlarigacha tez-tez kelib ketardilar. Dengizchilarning hikoyalari amasiyaliklarni hayratga solardi.

Strabon yoshligidan g'aroyib sarguzashtlarga boy voqealarni tinglashni juda sevardi. Ayniqsa, yosh bolakayning qalbini dengizchilarning sayohatlari o'ziga asir etgan edi. Strabon yoshligidan dengizni sevardi. Ayniqsa, tabiat quchog'ida bo'lishni juda-juda yaxshi ko'rardi. Strabonning tabiatni jondan ortiq sevishiga sabab, uning tog'alari ustasi farang mergan edilar. Ov paytida tog'u toshlar, qalin o'rmonlarda yuz bergan qiziqarli voqealar haqida Strabon ulardan ko'plab hikoyalar tinglardi. Strabon tabiat quynida yuz bergan voqealarni eshitish bilan kifoyalanib qolmasdan, ulg'aygan sari ularni o'z ko'zi bilan ko'rish, bevosita o'sha voqealarning shohidi bo'lishga intiladi.

Strabonning bobokalonlari sarkarda o'tgandi. Katta bobosi Dorilay Taktik shoh Mitradat V (eramizgacha 150—129 yillar) qo'shinida yirik sarkarda bo'lib, tengsiz g'alabalarga erishgan edi. Bobosi Dorilay ham katta qo'shinning boshlig'i bo'lgan. Strabon yoshligida bobokalonlarining jangovar yurishlarini eslab, ulardan faxrlanib yurardi. Bu antik davrning o'ziga xos muhim qiyofasi edi. O'sha davrlarda odamlarning

jangovarlik ishlariga qarab baho berishardi. Jangda qo'lga kiritilgan g'alabalarni madh etib, qo'shiqlar to'qishardi. Hatto bosqinchilik urushlarini ham maqtab qo'yishardi. Antik dunyoda to'xtovsiz jangu jadallar hukm surardi. Bir mamlakat boyib, ikkinchisi talon-taroj bo'lardi. Yana bir davr kelib, buning aksi ro'y berardi. Minglab kishilarning boshiga og'ir kulfatlar tushardi. Lekin buning sabablari haqida o'ylash hech kimning parvoyiga kelmasdi.

Strabon yoshligida zamonasining mashhur ilm ahllari qo'lida ta'lim oladi. Amislik Tirannion Strabonning birinchi ustoz edi. U Pergam maktablarida jug'rofiyadan dars berardi. O'sha davrlarda Pergam maktabi mashhurlikda Aleksandriya maktabidan qolishmasdi. Bu maktabda jug'rofiya, shuningdek. Gomer ijodi asosiy darslik sifatida o'tilardi.

Tirannion o'z davrining bilimdoni, turli xil fanlar yuzasidan keng tushunchaga ega, ma'lumotli kishisi edi. Shuning uchun ham uni vatandoshlari yangi zamon Aristoteli deb atashardi. Strabon dunyoqarashining tobora o'sib borishida, bilimining chuqurlashishida ustoz Tirannionning xizmati nihoyat katta bo'ldi.

Strabon antik dunyo shoirlarining, ayniqsa Gomerining poemalarini ixlos bilan o'qirdi. Xatto o'spirinlik yillaridayoq Gomerining «Iliada», «Odisseya» dostonlaridan katta-katta qo'shikdarni yod olgan edi.

Strabonning ikkinchi ustoz Aristodem edi. Meandre viloyatining Nise shahrida Strabon undan saboq olg'an edi. Aristodem juda keksayib qolganiga qaramasdan, ritorikadan qiziqarli va mazmundor dars o'tardi. O'zining ona shaqri Rodosda, bu purlimat kishi ertalab ritorikadan, kechqurun grammatikadan tahsil berardi.

Aristodem bir necha yillar Rimda shoh Pompeyning o'g'illariga ham saboq bergan edi, Aristodemning yordamida Strabon Eratosfen ijodi' bilan ham yaqindan

tanishadi. Eratosfen ham o'z davrining chuqur bilimli kishilaridan biri edi.

Strabon ayniqsa, selevikiyalik Genarx nomini hurmat bilan tilga oladi. Aristodem ijodining davomchisi bo'lgan bu olim, ayniqsa jug'rofiyani juda chuqur bilardi. Ksenarx uzoq-uzoq o'lkalarning tarixini va jug'rofiy joylashuvini aniq sharxlab berardi. Garchi, Ksenarxdan unchalik uzoq vaqt saboq olmasa ham qisqa kunlar ichida undan ko'p narsa o'rganganligini Strabon hurmat bilan eslaydi. Ksenarx o'z ona shahri Selevkiyada ko'p yashamasdan, Aleksandriyaga boradi. U Aleksandriyada dunyoda dong'i ketgan kutubxonada uzoq vaqt bo'lib, bilimni yanada chuqurlashtiradi. So'ngra olim Afinaga kelib, ziyolilar muhitiga yaqinlashadi. SHundan keyin o'sha davrlarda mashhurligi jihatidan Afinadan qolishmaydigan Rimga kelib, jug'rofiya, tarix va ritorikadan saboq bera boshlaydi.

Strabonning bilim doirasining kengayishida yana bir olimning xizmatlari kattadir. Bu o'zidan ikki asr ilgari yashab o'tgan mashhur filosof Zenon edi. Zenon stoiklar maktabining asoschilaridan biri edi. Zenon o'z falsafiy qarashlari bilan stoiizm falsafasini yuqori pog'onaga ko'taradi. Zenonning o'z davridayoq shogirdlari juda ko'p edi. Keyingi davrlarda ham uning falsafiy qarashlari muxlislari tomonidan izchil davom ettiriladi. Zenon ijodining ta'sirini shoir Seneka, imperator Mark Avreliy, shuningdek, Strabon ijodida yaqqol ko'ramiz.

Strabon yoshligidan sayohatga otlanadi. Uzoq vaqt Italiya bo'ylab sayohat qilib, so'ngra Rimga keladi. Misr mamlakatlarini kezadi. Strabon qaerda bo'lmasin, eng avvalo mashhur shoir, tarixchi va geograflarning ijodini o'rganishga ko'proq vaqtini sarflardi.

Strabon qirq uch kitobdan iborat «Tarixiy kundaliklar» asarini yaratadi. Grek tarixchisi Polibiyning «Umumiy tarix» asari Strabonda katta taassurot qoldiradi va u o'z ijodini bu mashhur tarixchi tadqiqotlarining davomi deb biladi.

Strabon o'z ijodini eramizgacha bo'lgan 46 yildan boshlaydi. Bu yillarda Rim davlatining mavqei tobora ortib, hatto ulkan YUnon davlatini ham o'z qo'l ostida saqlamoqda edi. Strabon ijodining ilk sahifalari mana shu tarixiy voqealarga qaratilgandir.

Strabon grek tarixchi adiblarni Gerodot, Ksenofont, Fukidid asarlarini qunt bilan o'qiydi va ularni ijodidan antik dunyoning tarixiy voqealariga oid ko'p ma'lumotlarni to'playdi.

Strabon o'z ijodida asosan Rim tarixiga kengroq to'xtaladi. Siqiliyadagi qullar g'alabasi, Spartak qo'zg'oloni, Mariey bilan Sulloyning toj-taxt uchun kurashlari, Rim va Ispaniya urushlari, Gney Pompey, YUliy Iqezar' haqidagi hayotiy voqealar Strabon ijodida keng o'rin egallaydi. Akqiumik maydonidagi Antoniy bilan Oktavian jangi ham Strabon e'tiboridan chetda qolmaydi.

Strabon ijodida Polibiy, Korneliy Nepot, Diodor Siqiliyskiy, Tit Liviy, Sallyustiy, Artemidor Efesskiy kabi donishmandlarning nomini uchratamiz. Mana shu dalilning, o'ziyoq Strabonning butun umrini ilmga bag'ishlaganidan dalolat beradi.

Strabon haqiqatan ham chuqur ilmni, o'zi ta'kidlaganidek Aleksandriya, Pergam va Rim kutubxonalaridan oladi. Bu ziyo maskanida dunyo tarixini o'rganadi. Bebaho tarixiy kitoblar Strabon ko'z o'ngida uzoq o'lkalarning xaritalarini gavdalantiradi.

Oktavian eramizdan avvalgi 31 yilda ulkan Rim davlatining imperatdri bo'lgandan so'ng, mamlakatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida muhim o'zgarishlar yuz bera boshlaydi. Rim imperiyasining mavqei tobora oshib, davlat chegaralari kengaya boradi. Uzoq viloyatlardagi davlatlar bilan savdo-sotiq, iqtisodiy va madaniy aloqalar keng yo'lga qo'yiladi.

Ulkan Rim davlati bilan O'rta Osiyo, Xitoy, Hindiston mamlakatlari bo'ylab karvonlar tez-tez qatnay boshlaydi. Tarixiy manbalar, Rim davlati bilan ayniqsa O'rta Osiyoning va Xitoyning turli tomonlama mustahkam aloqalari tiklanganligini tasdiqpaydi.

Oktavian faqat davlatlararo tashqi aloqani kuchaytirilganligi bilan kifoyalanib qolmasdan, mamlakatning ichki hayotida ham muhim o'zgarishlar yasaydi. Rimliklar hayotida ilgari davrlarga nisbatan to'kin-sochinlik, tinchlik va osoyishtalik hukm suradi. Oktavianning bunday siyosatidan rimliklar behad mamnun bo'ladilar. SHuning uchun ham Oktavianga Avgust (ma'budvash, muqaddas, to'kin-sochinlik, pishiqchilik) nomi beriladi.

Bu davrga kelib, adabiyot va san'at ham gullab-yashnay boshlaydi. Oktavian mashhur ilm ahillarini, adabiyot va san'at namoyandalarini saroyga chorlab, ilmiy anjumanlar, adabiy kechalar o'tkazadi. Imperatorning o'zi ham adabiyotga chuqur ixlos bilan qarardi. Hatto u badiiy ijod bilan ham mashg'ul bo'lardi. Strabonning nomi tez orada butun Rimga tanildi. Uning «Tarixiy kundaliklar» asari keng jamoatchilik tomonidan qizg'in qarshi olinganidan mamnun bo'lgan Strabon «Geografiya» asarini yozishga kirishadi. Adib bu asari ustida ish boshlaganida oltmish yoshlarga borib qolgan edi. U bo'lajak asari uchun uzoq yillar davomida tarixiy ma'lumotlarni to'playdi, izlanadi, juda ko'plab muhim manbalar bilan yaqindan tanishib boradi.

YUnonlar, rimliklar qadimdan sayohat qilishni, uzoq yurtlarga safarga chiqishni o'zlari uchun odat qilishgan. SHunchaki odat emas, hatto buni burch deb bilganlar. Hatto, ular o'z safar taassurotlarini maxsus kundaliklariga qayd qilib borar, keyinchalik ajoyib va g'aroyib voqealarga boy asarlar yaratar edilar. Sayohatlar syujetidan iborat asarlarni keng omma zo'r qiziqish bilan qarshi olar, shu yo'sinda yana yangi safar taraddudini quruvchilar ko'payar edi. Bunday sayohatchi adiblar avlodlarga o'lmas asarlar qoldirganliklaridan qanoat hosil qilib, qalblari faxr hissi bilan to'lib-toshardi. O'z navbatida, yunon va Rim davlatlariga ham uzoq-uzoq o'lkalardan son-sanoqsiz musofirlar kelib turishardi. Ayniqsa, antik davrlardayoq yirik ilm-ma'rifat maskani bo'lgan Afina, keyinchalik Rim sayohatchilar, savdogarlar, ilm axllari bilan to'lib ketgan edi. Uzoq yurtlarga safar qilish faqat yunonlar va rimliklargagina xos bo'lib qolmasdan, har bir xalqning o'z

jahongashtalari bo'lgan. Turli xil sabablarga ko'ra ma'rifatparvarlar jahon kezish yo'lini tanlaganlar. Ba'zi birlari yurtidan badarg'a qilingan, ba'zi birlari zamona zayliga dosh berolmay, uzoq o'lkalarga ketishni afzal ko'rishgan. Boshqa birlari savdo-sotiq bilan shug'ullangan yoki umuman, jaxrngashtalikni faxr deb bilishgan. Bu o'riida Beruniyning Hindiston safarini tilga olishimiz mumkin. Demokrat shoir Furqat uzoq muddat Rim va YUnonistonda bo'ladi. Hatto bu

mamlakatlarning ilm ahllari bilan («YUnon mulkida bir afsona») yaqin aloqada bo'ladi. Bu allomalar o'z taassurotlari asosida memuarlar yozib, avlodlarga meros qilib qoldirishgan. Bunday misollarni ko'plab keltirishimiz mumkin.

Grek va Rim adabiyoti sahifalarini varaqlasak, juda ko'plab sayohatchilarninguzoqo'lkalarda bo'lganligini bilib olishimiz mumkin. Ularning ko'plarining nomlari noma'lum, ba'zilarining asarlaridan ayrim sahifalargina sakdanib qolgan, xolos.

Eramizgacha bo'lgan V] asrda yunon xalqining sodiq farzandi Skilak Qizil dengiz, arab orollari bo'ylab Hindistonga boradi. Dengizda ko'p ajoyib sarguzashtlarga duch keladi. Eramizgacha bo'lgan IV asrda Aleksandr Makedonskiyning sarkardasi Nearx Kichik Osiyo, Fors ko'rfazi orqali harbiy kemada Hindistongacha boradi. Osiyo sohillari bo'ylab safarini davom ettiradi.

Eramizgacha bo'lgan V asrda karfageniyalik Gannon dengizda uzoq bo'lib, Gekules orqali Afrikagacha boradi va safar taassurotlari asosida asar yozib qoldiradi.

Eramizdan ilgarigi IV asrning ikkinchi yarmida massaliyalik Pifoy shimol tomon yurishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yib, Atlantika okeani bo'ylab safarini davom ettiradi. U o'z safari chog'ida Ispaniya, Franqiya, Fule (Norvegiya) davlatlarining qirg'oqlaridan o'tadi.

YUnon va Rim sayohatchilarining uzoq elatlarga safari xaqida istagancha misollarni ko'rsatib o'tish mumkin. Qadim-qadim zamonlardanoq sayohatchilar yunon, Rim va O'rta Osiyo bo'ylab uzoq yo'lni bosgan edilar. Lekin haqiqiy yo'l Aleksandr Makedonskiy yurishi chog'ida ochiladi. «SHoh jurnali» yoki «Efemerida»da va o'nlab sarkardalarning — Ptolemey, Aristobul, Evman, Diodat, Kallisfen «kundalik»larida, shuningdek, keyingi davrlarda yaratilgan o'nlab yirik-yirik asarlarda O'rta Osiyoning antik davrlari o'zining yorqin aksini, topadi.

Ayniqsa, bu borada yunon xalqining ulug' farzandi Gerodot (eramizgacha bo'lgan V asr) xizmati biz o'rta osiyolik bugungi avlodlar uchun bebahodir. Gerodotning boy adabiy merosini hali chuqur o'rganganimizcha yo'q. Bu ajoyib sayohatchi-adibning asarlari O'rta Osiyoning antik davrlariga oid qimmatli ma'lumotlar beradi.

Eramizdan oldingi IV asrda Appey Klavdiy tomonidan ochilgan Appey yo'li deb atalmish safar ko'plab ellar va elatlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, yangi-yangi mamlakatlarni izlab topadi, eng muhimi, xalk^ar. qabilalar qalbiga yo'l ochadi. Strabon ham mana shu Appey yo'li bo'ylab sayohatga chiqadi. Yo'lda u juda qiynaladi. Topilsa arava, ot, qo'tos, eshakda, gohida kemada yo'lini davom ettiradi. Ulug' sayohatchi ko'pincha piyoda yuradi. Kun bo'yi, gohida kechalari ham yurishga to'g'ri keladi. Strabon katta qalb, ulkan sabot-matonat egasi edi. U ikki yuz ming kilometrlar chamasi yo'l bosgan. Har qancha qiyin bo'lsa ham, xatarli yo'llardan o'z hayotini taxlikaga qo'yib, oldinga qarab harakat qilardi. Xayrli, ulug' ishlar oldida hayot sinovidan o'tib, ruhan tushkunlikka tushmasdan, tabiat qo'yniga tobora chuqurroq kirib borardi.

Strabonning hamroxlari isavriyalik sarkarda Publiy Serviliy, muarrix Feofan Mitelenskiy, sayohatchi Elliy Gall va shoir Goraqi edi. Sayohatchilar Kappadokiya, Frakiya (KichikOsiyo), Tovra (Qora dengiz bo'ylari), Kavkaz va

Moniya viloyatlari bo'ylab safarlarini davom ettiradi. Strabon Gomer dostonlarida tasvirlangan Ilion (Troya) ning go'zal qizi Elenani olib qochib kelgan shahzoda Paris yurtlarida bo'ladi.

Strabon Kichik Osiyoning ko'pgina shaharlaridabo'lib, Misrga keladi. Aleksandr Makedonskiy eramizdan avvalgi 332 yilda asos solgan Aleksandriya shahrida uzoq vaqt yashab qoladi. Aleksandriyaning ulkan kutubxonasidan Aleksandrning qarbiy yurishi va u bosib olg'an Osiyo mamlakatlari tarixini o'rganadi. Ayniqsa, O'rta Osiyo, So'g'diyona, Baqtriya tarixi Strabonda katta qiziqish uyg'otadi.

Eramizdan ilgarigi 494 yilda ulkan Axmoniylar davlatining podshohi Doro tomonidan bosib olingan Milet shahriga boradi.

Strabon Aleksandr Makedonskiy maqbarasini tomosha qiladi. Bu maqbara Aleksandr Makedonskiyning atoqli sarkardasi, keyinchalik Misr podshohi bo'lgan Ptolemey Lago o'g'li tomonidan qurilgan edi.

Ma'lumki, Aleksandr Makedonskiy dastlab Vaviloniyada dafn qilingan. Ptolemey Misr taxtiga o'tirgandan so'ng unga katta hurmat bildirib, Aleksandr xokini Aleksandriya shahriga olib keladi, SHoh tobutini oltindan yasab, ichini qimmatbaho duru javohirlarga to'ldiradi.

Bu maqbaraga yaqin joyda «yorug' dunyo ajoyibotlari» deb nomlangan yarim milliondan ziyod bebaho kitoblar bilan to'ldirilgan Aleksandriya kutubxonasi Strabonni tarix olamiga etaklaydi. Bu kutubxonaning bir qismi eramizdan ilgarigi 47 yilda YUliy Iqezar' (bu davrda

Aleksandriya Rim hukmronligiga qaram edi) imperatorligi davrida yonib ketadi. Imperator kutubxona takdiriga juda qayg'uradi. Chunki YUliy Iqezar' badiiy adabiyotni juda sevar, ilm-ma'rifat ahllarini, zamonasining shoirlarini saroygatez-tez taklif etardi. Imperatorning buyrug'iga binoan xalqun nodir kitoblar yig'ib olinib, kutubxona qayta to'ldiriladi. Pergom kutubxonasidagi ko'pgina kitoblar ham Aleksandriya kutubxonasiga o'tkazilgan edi. Kutubxona YUliy Iqezar' tashabbusi bilan deyarli qadimgi holatiga keltiriladi. SHuning uchun ham Strabon bu qutlug' dargoxdan istagan kitobini olib o'qishga muvaffaq bo'ladi. Ayniqsa, Oktavian Avgust davrida Aleksandriya kutubxonasiga katta e'tibor bilan qaraladi. Strabon o'z asarida 37 shoirning, 16 faylasufning, 15 geografning, shuningdek, astronom, vrach, notiq, siyosiy arboblarning, juda ko'plab tarixchilarning nomlarini tilga oladi va ularning ijodiga murojaat etadi. Antik dunyoning ulug' shoirlari ichida Gomer nomini sharaf bilan esga oladi, Strabon o'z asarining 240 sahifasini bu ulug' shoir ijodiga bag'ishlaydi. Bundan tashqari, buyuk adiblar, fojjanavislar, shoirlar, Gesiod, Pindar, Sofokl, Evripid, Kallimax ijodlari ham anchagina sahifalarda yoritib berilgan. Mana shu faktning o'ziyoq Strabonning badiiy nasrga, nazmga, tragediya asarlariga katta qiziqish, chuqur xayrixohlik bilan qaraganligidan dalolat beradi. 770 sahifadan iborat bebaho adabiy merosining qariyb yarmini antik dunyo adiblari ijodiga bag'ishlashining o'ziyoq, Strabon ijodining tarixiy jihatdangina emas, adabiy-badiiy, ilmiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega ekanligini bildiradi.

Strabon juda katta ilm sohibi, yuksak quvvai hofizaga ega bo'lgan antik dunyoning ulug' adiblaridan biri bo'lib, 90 yilga yaqin umr ko'radi. U «Tarixiy

kundaliklar» asarining «Aleksandr tuzuklari» («Deyaniya Aleksandra») deb atalmish bo'limida shunday yozadi: «Nima uchun Aleksandr Makedonskiy davrini yorituvchi olimlar va yozuvchilarning asarlarida shunchalik ko'p xatolar va chalkashliklarga yo'l qo'yishgan?» Bu savolga Strabon ijodidan javob axtaramiz. Buning sababini adib shunday izohlaydi: «Birinchi, ular Aleksandr Makedonskiyning hurmatini qozonish uchun uni sharaflovchi tafsilotlarni bayon qilaverganlar. Ikkinchi, ayrim o'lka va elatlarning tarixi, tabiati sinchiklab, chuqur o'rganilmagan». Mana shu fikrning o'ziyoq Strabonning o'z ijodiga o'ta mas'uliyat va talabchanlik bilan yondoshganligidan dalolat beradi. Strabon o'zina bo'lsa-da, ijodiy xatolikka yo'l qo'yib, avlodlar oldida, insoniyat kelajagi oldida gunohkor bo'lib qolishdan cho'chigan. SHu tufayli fidoyi ijodkor sifatida tinimsiz izlanish, sinchkovlik bilan tekshirish ishlari olib borgan. Strabon butun umri davomida o'qiydi, ilm oladi.

Butun hayotini ijodga baxshida etadi. SHuning uchun ham uning ijodida haqiqatni, faqat haqiqatni ko'ramiz.

Ko'pgina allomalar o'zlarining ilmiy yoki badiiy asarlarini sayohatlar davomida yozganlar. Bunday asarlarning kimgadir kerakligini chuqur qis qilganlar. Strabon bir necha kunlab och-nahor yo'l bosadi. Bir burda nonga, bir qultum suvga tashna bo'ladi. Ammo o'z yo'lida davom etadi. Kim majbur qildi uni? Kdlb amri! Gerodot-chi? Balki uning skiflar qaqidagi asari o'zga xadqdar uchun muhim emasdir! Gerodot ham butun hayotini Strabon kabi fanga baxshida etadi. Gerodot, Strabonning ilm yo'lidagi, ijod davridagi halolligi, pokizaligi va fidoyiligi bugungi avlodlar uchun katta ibrat maktabidir.

Ptolemey, Aristobul, Kallisfen-chi? Bular sarkarda bo'lganlar. Taqdir taqozosiga ko'ra Aleksandrning qo'shin boshliqlari bo'lishiga qaramasdan, janglar tarixini, xalkushr tarixini yozib borganlar. O'zlari bosqinchilik urushlarida ishtirok etadi, lekin ijod bilan band bo'ladi, ijod dardida yashaydi. Bu ishlarning kimgadir kerakligini chuqur x.is qilganlar.

Strabon, Gerodotning memuar asarlarigina emas, shaxsiy hayotlari, fidoiyliklari, pokizalıkları ham biz uchun ibratlidir. Sayohatlar ijod manbaidir. Sayohat tufayli tafakkur to'lqinlari mavj uradi. YAngi fikrlar, yangi so'z bunyodga keladi. Bunday tafakkur hukmi, ijod hokimligi alohida xalk^par uchungina emas, jahondagi ko'pgina xalk^dar uchun birdek naf berishi mumkin. Strabon, Gerodot, Plutarx, Diodor mana shunday ilm nurini jahon aro taratgan adiblardir.

Bu adiblar o'z ijodlari bilan jahonni zabt etganlar. SHamshir ko'tarib emas, qo'llarida qalam tutib jahongirlik qilganlar. Qalam kuchi har qanday shamshir tig'idan ham o'tkir ekanligini antik davrlardayoq isbot etganlar. SHunday qilib, ular o'zlari uchun mangu barhayot haykal yasaganlar.

«GEOGRAFIYA»

Strabonning o'n etti kitobdan iborat yirik asari juda ko'plab mamlakatlar va xalqlar tarixiga bag'ishlangandir. Strabonning o'zi er yuzining yuzlab o'lklarida, minglab katta-katta shaharlarda bo'ladi. Uzi bo'lgan elatlarning tarixini ko'rgan va bilgan voqealari asosida fikr yuritsa, uzoq yurtlarga oid faktlarni aniq manbalar, tarixiy kitoblardan qidiradi.

Nomlanishi «Geografiya» deb atalsa ham, asar boshdan-oxirigacha dunyo

xalqlari, elatlarining faqat joylanish chizg'ilaridan iboratdir, deb tushunmaslik kerak. Asarni o'qir ekanmiz, ilmiy va badiiy qimmatga ega bo'lgan yorqin ifoda va ma'lumotlarga duch kelamiz. Bu asar jug'rofiya

fanining rivojida katta rol o'ynaydi. SHuningdek, u antik adabiyot tarixini yorituvchi ilmiy tadqiqot hamdir. CHunki adib antik dunyoda ijod qilgan shoirlar, fojia navislar ijodiga to'xtalar ekan, o'z asaridan ko'pgina sahifalarni adabiyot mavzuiga bag'ishlagan va adabiyotning o'ziga xos xususiyati haqida qimmatli fikrlarni bayon qila olgan.

Muhim tomoni shundaki, Strabon o'tmishdoshlari bo'lgan shoirlarni shunchaki tilga olib o'tmasdan, ularning ijodiga keng to'xtaladi, asarlaridan katta-katta parchalar keltirib, ularga o'z munosabatini bildiradi. Alohida adiblar ijodigagina emas, adabiyotning umumiy yo'nalishlariga, rivojlanish yo'llariga ham keng to'xtaladi. SHOirlar ijodini baholashda Strabon o'zining kuchli ilmiy fikrlariga tayanadi. Ayniqsa, Gomer, Sofokl, Evripid, Kallimax ijodi yuzasidan bildirgan xulosalari ko'p jihatdan qimmatlidir. SHu tufayli «Geografiya» asarini faqat jug'rofiya tarixi uchungina ahamiyatli, deb qarash biryokdamalikdir.

Strabon ensiklopedist olim sifatida tarix, adabiyot, jug'rofiya, etnografiya fanlarining uzviy bog'liqligi nuqtai nazaridan masalaga keng va mufassal to'xtaladi. «Geografiya» hajm jihatdan yirik asar bo'lib qolmasdan, mazmunan ham juda boydir. Bu asar Strabon nomini jahonga tanitdi. Asarning yana muhim xususiyatlaridan biri shundaki, unda estetik zavq bag'ishlovchi lavhalar juda ko'p. Strabon o'z asarida go'zal badiiy ifodalarga juda keng o'rin beradi. Mamlakatlar, o'lkalar tabiati go'zal badiiy bo'yoqlar bilan sug'oriladi.

O'n etti kitobdan iborat «Geografiya» asarining sakkiz kitobi Evropa, olti kitobi Osiyo va bitta kitobi Afrika hayotiga bag'ishlangan. Mana shu o'n besh kitob ko'proq badiiy xarakterga, qolgan ikki kitob esa ilmiylik ruhiga ega. Bunda adib asosan, shoirlar ijodiga, donishmandlarning fikrlariga, muarrixlarning asarlariga o'z munosabatlarini bildirib, chuqur ilmiy xulosalar chiqaradi. Ko'p muammolarning tugunini echadi. Bir qator mushohadalarga boy masalalarni o'quvchining e'tiboriga havola etadi.

III kitob Iberiya haqida, IV kitobda Galliya, Britaniya, Al'p haqida, V—VI kitobda Italiya, Siqiliya haqida, VII kitobda Germaniya, Bolqon yarim orollari va nihoyat, skiflar haqida to'xtaladi. Bu kitobdan Volga, Don daryolari bo'ylarida yashovchi skiflar haqida chuqurroq ma'lumot olamiz.

VIII—X kitoblarda esa Greçiya va Krit viloyatlari haqida to'xtaladi. Bu kitobda adabiyot va madaniyatning ilk o'choqlari xususida batafsil fikr yuritiladi. XI kitobda Kavkaz, Kavkaz bo'yi, Bosfor, Panta, Parfiya va Girkaniya o'lkalarining tabiati, jug'rofiy o'rni, tarixi yoritiladi. Bu kitobda Kaspiy dengizi bo'ylarida yashovchi qabilalarning

hayoti ham qalamga olinadi. Hozirgi Turkmaniston erlarida yashovchi elatlarning tarixiga Strabon juda qiziqish bilan qaraydi. Ayniqsa, massagetlar qabilasi haqida muhim ma'lumotlar beradi.

Kitobda O'rta Osiyoda yashovchi sak, sug'd, skif, massaget qabilalari o'tmishi alohida qayd qilib o'tiladi. XII—XIV kitoblarda Kichik Osiyo tarixi yoritiladi. XV kitobdan ham Eron va Hindiston davlatlari haqida qimmatli

ma'lumotlar olamiz. XVI kitob SHarqiy Osiyo mamlakatlari, Assiriya, Vaviloniya, Mesopotamiya, Suriya, Finikiya, Arab mamlakatlaridan hikoya qiladi. XVII kitob esa Misr, Efiopiya, Liviya o'lkalariga bag'ishlangan.

Strabon Kaspiy dengizining sharq qismida yashovchi massagetlar hayotiga to'xtalar ekan, bu qabilalar haqida ilgari o'tgan muarrixlar qariyb hech narsa yozmaganligini ta'kidlaydi. YOzilganlari ham juda oz yoki etarlicha aniq ma'lumotlar bermaydi, deydi.

Muallif Qora dengizning shimoliy qismida yashovchi skif, sarmat qabilalari haqida to'xtalar ekan, bu joylar «varvarlarning erlari» deydi.

Albatta, Qora dengizning shimol qismida yashovchi skiflar, Kaspiy dengizining sharqiy qismida joylashgan massagetlar haqida grek va Rim adiblari ilgari ham yozishgan. Bu haqda Gerodotning ijodidan ancha kengroq ma'lumotlar olamiz.

Rimliklar Vengriya, Ruminiya erlarini bosib olib, to Dunay daryosi bo'ylarigacha kelgan edi. Biroqular O'rta Osiyoga yurish qilishni nazarda tutmagan edilar. Rimliklarning bostirib kelayotganini eshitgan Kaspiy dengizining shimolidagi va Dunay daryosi bo'ylaridagi skiflar sharq tomon ko'chib o'tadilar. CHunki ular Volgadan Afg'oniston erlarigacha, Xitoydan Osiyogacha cho'zilgan o'lkalarni yaxshi bilishardi.

Kaspiy dengizining sharqiy qismida joylashgan keng tekisliklar Girkaniya viloyati bo'lib, bir tomoni Midiya va Arman tog'lari bilan o'ralgan. Bu tog'larning yon bag'irlarida albanlar bilan armanlar yashaydi. Katta qismida gellar, quddusliklar, amardlar, vitiya va anariaklar yashashadi. Anariaklar yashaydigan joylar Parrasiv o'lkasining bir qismi bo'lib, ularni hozirgilar forslar deb ataydilar. Eppion tog'lari, bilan o'ralgan Vitiya viloyati Epionda joylashgan. Bu erlarda ellian qurollarini, misdan yasalgan buyumlarni uchratish mumkin. Bu erda Apariak degan shahar bor. Aytishlaricha, unda go'yo xudoning irodasini biladigan, har qanday savollarga Tangri nomidan javob beradigan ibodatxona kohinlari, orakullari kayfu safo surib yashasharmish. YAna boshqa elatlar esa qaroqchilik va jangu jadallar bilan mashg'ul bo'larmish.

Dengizning cho'kindi yog'ochli qirg'oqlarini quddusliklar egallashgan bo'lib, ularning eri 5000 stadiyni tashkil etardi, deydi Patrokl.

Bu mulohazadan ko'rinib turibdiki, Strabondan ilgari bu erlarga Patrokl degan kishi ham uzoq Rim o'lkalaridan kelgan. Aniq ma'lumotlar berishiga ko'ra, u Kaspiy dengizining sharqiy qirg'oqlarini kezgan. Hozirgi Turkmaniston kengliklarida ham bo'lgan, bu erdagi qabilalar bilan uchrashgan. CHunki «Bu erdagi qabilalar qashshoq yashardi»¹, deydi muallif. SHu fikrning o'ziyoq bu erdagi elatlarning hayoti bilan u yaxshi tanish bo'lganligidan dalolat beradi. Strabonning bu o'lkalarga kelganligi noma'lum, ammo uning Qora dengiz bo'ylariga kelganligini, Kavkaz o'lkasida bo'lganligini tarixiy ma'lumotlar tasdiqlaydi.

Girkaniya unumdor, serhosil erlar bo'lib, juda keng o'lka edi. Bu joylarda Talabroka, Samariana, Karta kabi bir qancha mashhur shaharlar bor. Bu o'lkaning bir cheti dengizga borib to'xtaladi. Bu dengiz Kaspiydan 1400 stadiy balandlikda joylashgan edi².

Bizningcha, bu Orol dengizidir. Mana shu lavhalardan ham ko'ri-nib turibdiki, Strabon Girkaniya o'lkasining joylashishinigina emas, bu vodiydagi shaharlar, serhosil, unumdor erlar, qabilalarining iqtisodiy ahvoli haqida ham ma'lumot bermokda.

Girkaniya ba'zi bir davrlarda Marg'iyona, hatto So'g'diyona davlatlari bilan ham qo'shilib ketgan.

Mahalliy xalqning boyligi asosan quyidagilardan iborat edi: uzumchilik, vinochilik, bog'dorchilik, boshhoqli o'simliklardan don olishadi, o'rmonlarida asalarichilik bilan shug'ullanishadi. Dengiz, orollarida yashash juda qulay. Aytishlaricha, bu erlardagi odamlar oltin ham saqlarmish.

Girkaniyaning hukmdorlari dastlab o'zga yurtlardan bo'lgan varvarlar — midiyalar, forslar, keyinchalik parfiyanlar bo'lib, ular o'zga yurtlardan kelgan qo'pol va johil varvarlar edi. Qo'shni o'lkalarda qaroqchilik, ko'chmanchilik hukm surib, keng cho'llar yastanib yotadi³.

Girkaniya o'lkasining antik davrlari haqida berilgan ushbu ma'lumotlar, faqatgina ma'lumotlar tizimidan iborat bo'lib qolmasdan, shu davrga oid ayrim muhim masalalarni echishga ko'maklashadi. Aristobulning so'zlariga ko'ra, Girkaniyada boy o'rmonlar bo'lib, unda eman daraxtlari bor edi. Oqqarag'ay, qoraqarag'ay va umuman qarag'aylar bu erda o'smasdi.

Bu epizodda Girkaniya o'rmonliriga ta'rif berilmokda. Biroq bu ta'rif Strabon yashagan zamonaga daxldor bo'lmasdan, eramizdan ilgarigi 330 yillarga taalluqlidir. CHunki, Aristobul Aleksandr Make-

donskiyning ishonchli kishisi va bilimdon hukmdor bo'lib, eramizdan oldingi 330—327 yillarida Girkaniya viloyatiga kelgan va bu erlardan olgan taassurotlarini o'z kundaliklarida qayd qilgan edi. Aristobul Girkaniya viloyatidan Oks daryosiga kelib, bu daryoga ko'prik quradi. CHunki hunarmandlik kasbini puxta egallagan Aristobul hozirgi til bilan aytganda injener edi. U Aleksandrning tosh otadigan mashina-larini sozlar, ko'priklar qurardi.

Strabon Aleksandriya shahrida uzoq muddat istiqomat qilib, tahsil olib yurgan kezlarida Aleksandriyaning olamga mashhur kutubxonasidan Aristobul va Ptolemey kundaliklarini topib o'qiydi.

Girkaniyadan dengiz tomon Ox va Oks daryolari oqib o'tadi. Ox daryosi Nesay orqali o'tadi. Ko'plar aytadiki, go'yo Ox daryosi Oks tomon oqarmish. Aristobulning aytishicha, Oks Hind daryosini hisobga olmaganda, Osiyoda eng yirik daryodir. Patroklning so'zlaricha, Oks Hindistondan Girkaniyaga mol va yuk tashuvchi kemalarning qatnov yo'li bo'lgan. Bu yo'l bilan ular Albaniya va Kur orqali Evkseyn viloyatlariga, kelib ketishgan. Qadimgilar Ox daryosini kamdankam tilga oladilar. Faqatgina Parfam tarixini yozuvchi Appolodor bu daryoni eslaydi uning Parfamdanda oqib o'tishini ta'kidlaydi.

Mana shu faktdan ham ko'rinib turibdiki, qadimgi davrlarda Aristobul, Ptolemey, Kallisfen, Evman, Diodordan tashqari ham Appolodor degan yozuvchi O'rta Osiyo haqida asar yozgan. Appolodor o'z asarini «Parfam tarixi» deb atagan. Strabon bu tarixchining asarini o'qigan. CHunki, Strabonning hayot yo'lini ta'riflaganda ta'kidlab o'tgan edikki, u O'rta Osiyoga oid faktlarni sinchkovlik bilan o'rgangan. Hatto ayrim mubolag'ali yoki ishonchsiz manbalarga ham

tayangan. Lekin o'z asariga ozgina shubha tug'dirgan faktlarni ochib kirmagan. Bu jihatdan u O'rta Osiyoga kelib ketgan Aristobul ijodiga katta ishonch va hurmat bilan qaraydi. Hatto O'rta Osiyoda bo'lgan Ptolemey «Kundalik»lariga ham bir oz shubha bilan munosabatda bo'ladi. Chunki Ptolemey Aleksandrning eng yaqin kishisi va ishongan sarkardasi edi. U o'z kundaligida Aleksandr Makedonskiyga ortiqcha baho berib yuborgandi. Shuning uchun ham o'z kundaliklarida tasvirlangan ayrim voqealarning bayoniga u Aleksandr Makedonskiyning ishonchini qozonish uchun mubolag'a jummalarni qo'shib bayon etardi.

Tanaiid2 daryosi Osiyoni Evropadan ajratib turadi. Osiyoning katta qismi Tanaiid daryosi bilan Girkaniya dengizi o'rtasida joylashgan bo'lib, bu joylar makedoniyaliklar tomonidan bosib olinmagan edi. Osiyoning bu bo'lagini Aleksandr bosib olgan deb, yozuvchilar o'zlarini ko'rsatish uchun ustakorlik bilan noto'g'ri fikr yurittanlar.

yashash tarzi, qismati uyg'un edi. Asosan ular chorvachilik bilan shug'ullanishgan. Aholi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lib yashashgan. Bu qabilalar o'rtasida o'zaro aloqa, yaqin qo'shnichilik munosabatlari mavjud edi. SHu bilan birga, ular o'rtasida janjallar va nizolar ham bo'lib turgan. Bu nizolar haqida Strabon shunday mazmunda yozadi:

Bu erda turli xil xalklar yashardi. Daev ularning birini aparnamlar, ikkinchisini ksanfiyamlar, uchinchisini pissuramlar deb atagan. Aparnamlar boshqalarga qaraganda Qora dengizga yaqin erlarda, Girkaniya o'lkasida yashashardi. Qolganlari esa Ariyaga qarama-qarshi tomonda cho'zilgan keng o'lkalarda joylashgan edi. Bu elatlar Girkaniya, Parfiyadan to Ariyagachan cho'zilgan biyobon, qaqrab yotgan cho'llarda yashovchi qabilalarga (Girkaniya, Nesay, Parfiyaga) hujum qilib turishardi. Bu erdagi xalqlar bir-birining erlaridan o'tgani uchun ham soliq to'lashga majbur edilar. Agar bu kelishuvga xilof ish qilinib, bir-biriga hujum qilishsa, ikki o'rtada urush boshlangan. YAna ular o'zaro kelishib oladilar. Bir necha muddatdan so'ng yana urush boshlanib ketadi. Ularning hayot tarzi shunday ekan. Qo'shni qabilalar bir-biriga hujum boshlashardi, yana yarashib olishardi.

Tarixiy xujjatlar Strabon keltirgan ushbu faktning to'g'riligini tasdik^paydi. Qadim So'g'diyona, Girkaniya erlarida yashovchi qabilalar o'rtasida o'zaro ichki nizolar tez-tez bo'lib turgan. Arzimagan narsaga ikki o'rtada janjallar chiqqan. YAna qabila oqsoqollari tinch-totuv yashash sulhini tuzishgan. Kichikroq qabilalar boshqa bir kattaroq qabilalarga o'lpon, boj-xiroj to'lab turishgan. Hatto bir qabila mollari ikkinchi bir qabila o'tloqlariga o'tgani uchun ham o'lpon to'lashgan. Hatto uzoq o'lkalarga borish uchun bir qabila erlarini bosib o'tganliklari uchun ham xiroj to'lashgan. Tashqi tomondan bosqinchilik hujumi boshlanib qolsa, bir necha qo'shni qabilalar birgalikda kurash olib borganlar. Gohida bu erdagi sak, skif, so'g'd, massaget qabilalari birlashib, katta qo'shin bilan o'zga yurtlarga ham bostirib borishgan. Bu hakda Strabon shunday mazmundagi faktlarni keltiradi:

Saklar harbiy yurish qilib, kimmereyular vatremlar eriga bostirib kirishadi.

O'sha erdan chap tomonda, bu xalqning ro'parasida shimol tomonni butunlay egallab olgan skiflar qabilasi va ko'chmanchilar yashardi. Kaspiy dengizining bo'ylarida yashagan qabilalarning katta qismi deyalat deb atalardi. SHarqiy

tomondagilarni esa massaget va saklar deb atashardi. Qolganlarining umumiy nomi skiflar edi. YAksart bo'yida sak va so'g'd qabilalari joylashgan bo'lib, bu erda asosan saklar hukmronlik qilardi. Bu erlarda yashayotgan deyalalar deb nomlanuvchi xalk^larning bir qismini

aparnam, ikkinchisini ksanfiyam, uchinchisini pissuram deb atashardi. (Bu— qabilalarning nomi emas, urug'lar atamasi bo'lsa kerak—B.F.) Bu urug'lar ichida aparnamlar Kaspiy dengiziga yaqin edi. Qolganlari esa ariy qabilalari yashayotgan erlarning ro'parasida yashashardi.

Strabon keltirgan bunday faktlarni biz boshqa manbalarda uchratmaymiz. Bizningcha, bu o'rinda Strabon O'rta Osiyoda yashovchi qabilalargina emas, ularning urug'lariga ham alohida to'xtalib o'tganidan ma'lumki, bir qabilada bir qancha bir-biriga yaqin urug'lar yashagan. YOki bo'lmasa, bir urug'ning o'zi ham alohida kun kechirgan. Masalan, skif yoki sak qabilalarida bir qancha urug'lar mavjud bo'lgan. Bu xalqlar yashaydigan o'lkalar Girkaniya hamda Parfiyadan tortib Ariygacha suvsiz, bepoyon dasht erlar cho'zilib yotardi. YA'ni shu dashtlar orqali xalk^lar Girkaniyaga, Nesay, Parfiya tomonlarga sayohatga o'tardi. Bu joylarni bosib o'tuvchilar er egalariga boj to'laganlar. Agar shu paytda skiflar sulhni buzgan holda ularga hujum qilsalar, o'rtada katta urush boshlanib ketardi2.

Boj-xiroj to'lash odati qadimda ham bo'lgan. «Alpomish» dostonidagi Boybo'ri va Boysari mojarolarini eslab ko'rishimiz mumkin. Uka o'z akasiga boj to'lashdan bosh tortib, uzoq ellarga ko'chib ketadi. Qadimda, hatto bir qabila erlarini bosib o'tganliklari uchun ham xiroj berishgan.

Saklar kimmereyular va treramlarga o'xshab harbiy yurishlar uyushtirar edilar. Ular goh uzoq-uzoq joylarga, gohida qo'shnilariga hujum qilishardi. SHu yurishlarning birida ular Baqtriyani egallashadi va Armanistonning yaxshi joylarini egallab, keyinchalik bu joylarga Sokasena deb nom berishadi. Ular Koppodokiya o'lkalarigacha va hozir Pontik deb ataluvchi evkisey xalklari erlarigacha etib borishadi.

Saklar katta o'ljani qo'lga kiritib, bazmi jamshid qilayotganda kechasi Eron qo'shini hujum qilib, ularni butunlay qirib tashlaydi. Jang bo'lgan maydonda kattakon bir tepalik yasashib, bu muqaddas tepalikni Anaitida deb nomlashadi. Bundan tashqari, Eron ma'budalariga atab ikkita butxona qurishadi. Bu qabilalar butxonani mustahkam devor bilan o'rashadi. Ular Sakaya bayramini shu erda nishonlaydigan bo'lishadi. Bu bayram hozirgacha ellinliklar tomonidan nishonlab kelinmoqda. Ellinliklarning ko'pchiligi asosan ibodatxonalarda toat-ibodat qilish bilan mashg'ul bo'lishardi. Pompeyga egallab olingan erlarningbir qismini berib erliklarni ham Pompeyga

qo'shadilar. Mioridatni ishkol qilib bo'lgandan so'ng Pompeyni ham istilo qilingan shaharlar ro'yxatiga kiritadi.

Haqiqatan ham Strabon ta'kidlaganidek, xalqimiz qadimdan ma'bud va ma'budalarga sig'inishgan. Ular sharafiga muqaddas ibodatxonalar qurishgan. Zafar va mag'lubiyat onlarini ham xudoning karomati deb tushunishgan.

Saklar haqida turlicha rivoyatlar bor. Ba'zi bir manbalarda Eron shohi Kirning saklarga qilgan hujumi yuqoridagidek muvaffaqiyatli bo'lsa, boshqa bir manbalarda Kir saklarga qarshi qilingan bosqinchilik yurishlarining birida engiladi

va sharmandalarcha qochib qoladi. Kir orqaga chekinayotganda hamma kuchini bir joyga to'plab, qolgan-qutgan taomlarini eb, sharob ichib, yo'lida davom etar ekan, tikkan chodirlari va buyumlarini ham qoldirib ketishga qaror qiladi. Yo'lda qaytayotganda saklarning kichik bir to'dasiga duch keladi. Saklar bu erni bosib olib, aysh-ishrat qilayotgan edi. Kir ular bilan jang qilib, hammasini qirib tashlar ekan go'yo shu bilan hovuridan bir oz tushgandek bo'ladi².

Strabon o'z asarida Eron shohi Kir nomini bir necha bor tilga olib o'tadi. Kirning massagetlar tomonidan maglubiyatga uchragani haqida turli xil rivoyatlar mavjud. Bu haqda ayniqsa, Gerodot o'z ijodida mufassal to'xtalib o'tadi.

Massagetlar Kir bilan bo'lgan jangda o'zlarining haqiqiy mato-natini ko'rsatadilar. Massagetlar haqida shunday rivoyatlar bor. Ularning bir qismi tog'larda, ikkinchi qismi dasht erlarda, uchinchi bir qismi esa Araks bo'ylaridagi botqoklarda yashagan. Araks daryosi keng o'lkalarni suv bilan ta'minlab turadi. Hatto uning ba'zi oqimi Girkaniya bo'g'ozlarigacha va dengizning shimoliy tomonlarigacha oqib boradi. Bu erlardagilarga eng muqaddas narsa quyosh edi. Ular asosan quyoshga sig'inishib, ko'pincha otlarni quyosh sharafiga qurbon qilishardi. Ularning xotini bo'la turib, boshqa xotinlar bilan ham oshkora ravishda yaqinlik qilaverishardi. Ular qariganidan so'ng, qo'y kabi so'yib tashlanardi. Bu ular uchun eng baxtli o'lim hisoblanardi. Agar kimda-kim kasallanib vafot etsa, bu ular uchun eng dahshatli o'lim edi. Chunki, ularning murdasi yirtqich hayvonlarga tashlanardi. Ular piyoda yoki otliq askar sifatida qalqon, yoy, mis, boltalar bilan qurollangan bo'lib, janglarda esa, bellariga oltin belbog' bog'lashardi. Hatto, otlarining yuganlari ham oltin bilan bezatilgan edi. Kumush ularda yo'q, temir esa juda kam bo'lardi. Oltin va mis haddan tashqari mo'l edi³.

Strabon keltirib o'tgan bunday muhim faktlarni keyinchalik boshqa manbalar bilan qiyoslab o'rganishga harakat qilamiz. Haqiqatan olib qaraydigan bo'lsak, bobokalonlarimiz quyoshga topinganlar. Ayniqsa, arablar istilosigacha o'rta osiyoliklar uchun muqaddas narsa asosan Quyosh bo'lgan. Umuman, issiq o'lkada yashovchi xalklarning aksariyati quyoshga sig'inganlar. Orollarda yashovchi massagetlar daraxtlarning ildizi va yovvoyi mevalarni iste'mol qilishardi. Chunki ularda ekinzorlar yo'q edi. Ular o'simlik poyasidan va daraxtlarning po'stlog'idan kiyim-kechak tayyorlab kiyib olishardi (Ularda qoramollar yo'qedi). Daraxtlarining hosilidan tayyorlangan sharbatlarni ichishardi. Botqoqliklarda yashovchilar baliklar bilan kun ko'rishib, tyulenlarning terisidan kiyim tikishardi. Tog'da yashovchilar yovvoyi mevalar bilan oziqlanardi. Jumladan, ularda oz-moz qo'ylar bo'lib, bu ko'ylarni qurbon qilmasdan, suti va junini olish uchun saqlardilar. Ularning kiyimlari o'simlik sharbatlari bilan bo'yalgan bo'lib, uzoq vaqtgacha o'zining yarqiroq rangini yo'qotmasdi. Dashtda yashovchilarning esa o'z erlari bo'la turib, lekin bu erlardan ular hosil olmasdi. Qo'y va baliq go'shti eb, kun ko'rishardi, ko'chmanchi holda yashashardi. Bu erdagi barcha xalklar bir xil hayot kechirish tarziga ega edi. Ularning o'lim marosimlari, urf-odatlari bir-biriga juda o'xshab ketardi. Har bir xalqo'zicha mug'ombir, ayyor, ustamon, yovvoyi, janjalkash, lekin o'zgalar bilan munosabatda soddadil va haqqo'y edilar¹.

Strabon bergan ma'lumot haqiqatga juda yaqindir. Adib bobokalonlarimizning fe'l-atvorlarini, fazilatlarini to'g'ri baholaydi. Ayniqsa, «O'zgalar

bilan munosabatda oliyanoblik va haqgo'ylik» bizning xalqimizga xos go'zal fazilatdir.

Massaget va sak qabilalari tarkibiga atasiy va xorasmiylar ham kiradi. SHu joylarda Baqtriya va So'g'diyona o'lkalaridan Spitamen Aleksandr tazyiqidan qochib kelgan edi. Keyinchalik Arsak Selevka Kallipika tazyiqidan qochib Apasiakamga keladi. Eratosfen ma'lumotlariga ko'ra, aroxat va massagetlar Oks daryosining g'arb tomonlarida baqtriyaliklar tutash territoriyada yashardilar. Baqtriyaliklar esa uncha katta erlarga ega bo'lmasdan, parapamislar eriga yaqin yashashardi. Saklar bilan so'g'dlarni bir-biridan YAksart daryosi ajratib turardi. So'g'dlar bilan baqtriyaliklarni esa Oks daryosi ajratib turadi. Eratosfenning so'zlariga qaraganda, girkaniyaliklar bilan ariyaliklar o'rtasida tapurlar yashardi. Girkaniyaliklardan so'ng amardlar, anariyaliklar, kaluslar, albanlar, kaspiriyliklar, vitiyaliklar va shunga o'xshash ba'zi bir elatlar dengiz bo'ylab yoyilib ketgandi.

Girkaniyaliklarning boshqa tomonida derbiklar va nihoyat, qaduslar bilan yonma-yon madiyuqlar va matianamliliklar istiqomat qilishardi.

Strabon bu o'rinda YAksart va Oks daryolari bo'ylarida yashovchi qabilalarning joylashuv holatiga to'g'ri baho beradi.

Eratosfen ko'rsatgan masofalarini shunday aniklaydi: Kaspiydan Kurgacha 1800 stadiy, Kurdan Kaspiy darvozasigacha 3600 stadiy, Ariy oblastidan Aleksandriyagacha 6400 stadiy, shu erdan Baqtriya shahrigacha 3870 stadiy, YAksart daryosigacha esa 5000 stadiy, hammasi bo'lib 22670 stadiy masofadir. SHunday qilib, Eratosfen Kaspiy darvozasidan Hindiston erlarigacha bo'lgan masofani anik^daydi. Gekotompilagacha 1960 stadiy. Ariy oblastidan Aleksandriyagacha 4530 stadiy, Profasiyagacha 1600 stadiy. Boshqalarning fikricha, bu masofa 1500 stadiy. So'ngra Araxotov shaxrigacha 4120 stadiy. Hammasi bo'lib bu masofa 15300 stadiyni tashkil etadi. Bevosita bu masofaning davomi—hind chegarasidan hind dengizigacha bo'lgan joylarning kengligi saklarga bo'lgan masofaga tengdir².

Strabon o'z ijodida Eratosfen nomini takror-takror tilga olib o'tadi. Albatta, bu masofa o'lchovlari nechog'lik to'g'ri ekanligi haqida aniq bir ma'lumotga ega emasmiz, lekin uzoq yunon o'lkasining adibi O'rta Osiyo haqida shunchalik qiziqish bilan faktlar to'plashi va o'lkamizning antik davrlari haqida shunday qiziqarli ma'lumotlar berishi biz uchun muhimdir. Strabon ijodining boshqa grek va Rim adiblari — Ruf, Plutarx, Arrian, Diodor ijodidan farkdi tomoni shundaki, uning asarlarida faqat Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyoga qilgan harbiy yurish davridagi voqealar o'z aksini topmasdan, asosan undan keyingi davrlardagi hayot tasviri ham ifoda etiladi.

Parfiya uncha katta maydonga ega emas. Bu davlat Girkaniya kabi Eron hukmronligi davrida, shuningdek, uzoq davom etgan Makedoniya hukmdorligi davrida ham o'lpon to'lab turgan. Parfiya o'z boshidan ko'plab jangu jadallarni kechiraverib, qashshoqlanib qolgan edi. Bu mamlakat erlaridan yurish qilayotganda shox^liklar o'z qo'shinlarini tezroq olib o'tardi. CHunki bu erda qo'shinlarni ta'minlaydigan oziq-ovqat topish qiyin edi. Bizning davrimizga kelib Parfiyaning maydoni ancha kengaydi, uning tarkibiga Komissena va Xorena kirdi. SHuningdek, Kaspiy dengizigacha bo'lgan bepoyon erlar ham qachonlardir

Midiyaga qarashli bo'lgan. Ungacha bu erlar Rag va Topirlarniki bo'lib, endilikda Parfiyaga qaram bo'la boshladi. Ragning yonida ikkita shahar — Apameya va Gerakleya bor. Apollodorning ta'kidlashicha, Kaspiy dengizidan Raggacha 500 stadiy, Parfiya shohining qasri bo'lmish Gekatomiyagacha

1260 stadiy. Poseydonning fikricha, Rag shahri nomining kelib chiqishi bir qancha shaharlar va 2000 qishloqni vayron qilib yuborgan zilzila ofati bilan bog'liq Aytishlaricha, tapurlar derbinlar bilan girkanialiklar orasida yashashardi. Tapurlarning qiziqbir odati bo'lgan. Ular eri bor xotinlarga yana boshqa kuyov topardi va bu eridan ham ikki-uch bola ko'rardi. Ularning bu rasm-rusumlari rimliklarnikiga o'xshab ketardi. YA'ni, rimlik Katon ham o'z xotinini qandaydir Gortenziyaga bergan edi.

«Bizning davrimizda» degan ibora Strabon yashagan davrga to'g'ri kelib, adib o'zi yashagan zamondan turib uzoq o'tmishga nigoh tashlaydi. Uzoq o'tmishda bu erlarda bo'lib o'tgan voqealarning tafsilotini sinchiklab o'rganadi. Masalan, o'tmishda Girkaniyada dahshatli zilzila bo'lib o'tganligini eslatadi.

Suriya bilan Midiya shohlarining bir-biriga dushmanlik munosabatlari oqibatida Tavraning narigi tomonida yashovchi aholilar isyon ko'targan paytda baqtriyaliklar ham g'alayon qilgan edi. So'ngra skiflar avlodidan bo'lgan Arsak Daevning bir qismini egallab, Parfiyaga bosib kiradi va uni o'ziga bo'ysundiradi. Avvaliga Arsak va sheriklari ancha kuchsiz edi. Chunki turli qabilalar bilan uchrashaverib, holdan toygan edi. Keyinchalik, Arsak qo'shni viloyatlarni bosib olib, janglardagi katta g'alabasi natijasida kuchayib ketib, Evfrat (Frot) tomonlardagi keng o'lkalarning hukmdori bo'lib oladi.

Arsak bir vaqtlar skiflar ustidan g'alaba qozongan baqtriyaliklarni ham endilikda o'ziga qaram qilib oladi. Skiflar keyinchalik Rim kabi ulkan davlatga aylanadi. Bu beqiyos muvaffaqiyatlar skiflarning turmushiga to'kin-sochinlik keltiradi. Skiflarning hukmronlik doirasining kengayishi va urushda muvaffaqiyatga erishishlari uchun zarur shart-sharoitlar vujudga keladi.

Bu o'rinda Strabonning skiflar davlati haqida bergan ma'lumotlari qimmatlidir. Skiflar davlati shu darajada kuchayib ketadiki, u xatto qudrati jihatidan o'sha davrlarda mashhur bo'lgan Rim davlati bilan bu shohliklar o'rtasida aloqa bo'lganligi tabiiy. Chunki skiflar buyuk davlatga aylanib, uning dovruqi Rimgacha etib boradi.

Ta'kidlashlaricha, parnadai qabilalari Meotidada yashovchi daev elatlaridan tarqalgan bo'lib, ko'pincha ularni Ksandiya yoki Parfiya deb atashgan. Boshqa bировlar, Meotida bo'ylarida yashovchi skiflar daevlarga tegishli emas, deb hisoblaydilar. Hatto Arsakni ham daevlardan tarqalgan, deb ataydilar. Boshqalar esa, Arsakni Diodot hukmronligidan qochib, Parfiyani isyonga chorlagan baqtriyalik degan edilar.

Arsakning jangovarligi va qahramonligi, shuningdek, bosqinchilik siyosati haqida Strabon ijodida anchagina ma'lumotlar berilganki, bu haqda ham alohida to'xtalamiz.

Strabon o'zining ikkinchi va oltinchi kitoblarida Parfiya haqida mufassal to'xtalib o'tgan edi. Ettinchi kitobida ta'kidlanishicha, Parfiya shohligida ikkita

oliy kengash bo'lgan. Birinchi kengash shoh va uning qarindosh-urug'laridan iborat o'zaro kengash, ikkinchisi, fozil va donolardan iborat bo'lgan kengashdir¹.

Strabon ijodida shox[^]iklar siyosati, shoh qasri, shoh saroyidagi qiziq-qiziq voqealar bayoni ham beriladi. Bundan ko'rinib turibdiki, Parfiya shox[^]tik chog'ida donishmandlarning fikriga tayanib ish yuritgan. Baqtriyaning bir qismi Ariyadan shimol tomonga, katta qismi esa sharq tomonga cho'zilgan edi. Baqtriya keng o'lka, bu erda zaytun daraxti mevasidan boshqa hamma hosil etishtiriladi.

Apollodor Artemitenning ta'kidlashicha, Ellin shunday buyuk davlatga aylanadiki, buning sababi ularning erlari boy va hosildorligida edi. Hatto ular ariana va hindlarni ham o'zlariga bo'sundirib olgandi. Bu borada ular Aleksandriyadan ham o'zib ketgandi. Bu muvaffaqiyatlarga erishishda, Imaya Gpanisgacha etib borgan sarkarda Menendrnning roli katta edi. Ba'zi bir bosqinchilik yurishlarining boshida Menandrning o'zi turardi. Boshqa birlariga esa Baqtriya shohi Evfidemaning o'g'li Dimitriy sarkardalik qilardi. Ular Potalekoni egallab qolmasdan, balki Saraosta va Sigerdida deb atalmish shohliklarni ham o'zlariga qaratib oladi. Apollodorning so'ziga qaraganda, «Baqtriya butun Ariananing bezagi» edi. Baqtriyalik shohlar Serov va Fripovgacha o'z hukmdorligini o'tkazadi.

Baqtriyaliklarning asosiy shahri Baqtra bo'lib, u Zarkasnoy deb atalgan. Bu shahar orqali o'tgan daryo Oksga borib quyilardi. Ikki daryoning quyilish joyida Adrapsa va boshqa ko'pgina shaharlar bor edi. Bu shaharlar orasida shoh nomi bilan ataluvchi Evkotidiya ham bo'lgan. Ellinliklar bu o'lkalarni egallab olgandan so'ng ularni Satrakin, Aspion, Turi va Parfiya kabi viloyatlarga bo'lib yuboradi. Ellinliklar Oks bilan YAKsart oralig'ida joylashgan So'g'diyonani ham egallab olishadi².

Baqtriya haqida berilgan bunday qimmatli faktlar, ayni chog'da tarixiy ahamiyatga ham egadir. SHahar va daryolarning jug'rofiy joylashuvi haqidagi ma'lumotlar antik dunyo haqidagi tasavvurimizni yanada chuqurlashtiradi³.

Qadimgi So'g'diyona va baqtriyaliklar turmush tarzi va urf-odatiga ko'ra nomadovlardan farq qilmasdi. Ular haqda Onesikrit ko'pgina yaxshi-yomon rivoyatlarni aytgan edi. SHulardan birida hikoya qilinishicha, ularning urf-odatiga ko'ra, qarigan kishini o'lmasa ham tirik holda itlarga berilgan. Baqtra shahri tashqi tomonlari toza ko'rinsa-da, ichida odam suyaklari to'lib yotardi. Aleksandr bu urf-odatlarni yo'q qiladi. YAna bir rivoyatda, kaspiyliklar haqida hikoya qilinib, ularning urf-odatiga ko'ra etmishdan oshg'an odam qamab qo'yilardi va ochlikdan o'lib ketardi. Aleksandr kelib, bu dahshatli urf-odatlarga barham beradi, yangi rasm-rusumlar joriy qilganda hamma hayratga tushgandi.

Antik davrlar haqida Strabon keltirgan bu rivoyatlar qanchalik to'g'ri yoki noto'g'riligi haqida biron narsa deyishimiz qiyin. Ammo hamma xalk/trning ham yovvoyilik davrida bunday vahshiyliklar sodir bo'lgani tabiiydir. CHunki bu o'rinda Strabon o'zi yashagan davrni emas, uzoq o'tmishdagi rivoyatlarni nazarda tutmoqda.

Aytishlariga qaraganda, Aleksandr Baqtriya va So'g'diyonada sakkizta shaharga asos soladi. Bir qancha shaharlarni, ya'ni Kariat, Maroqand, Eron shohi Kir tomonidan qurilgan shaharlarni qazib topib oladi. Kir shahridagi aholi isyon

ko'targani uchun Aleksandr Kirni hurmat qilishiga qaramasdan, bu shaharni yakson etadi. Aleksandr ayyorlik bilan ikkita mustahkam qal'ani egallaydi. Ulardan biri Baqtriyadag'i Sisimifr qal'asi bo'lib, ko'pincha uni Ariamaz deb atashgan. Sisimifr qal'asining eni 15 stadiy, bo'yi 80 stadiy bo'lib, yuqori qismida hosildor erlar bor edi. Bu hosildor erlarda 500 kishi yashasa bo'lardi. Xuddi shu erda Aleksandr izzat-ikrom bilan kutib olinib, Oksiartning qizi Roksanaga uylanadi.

So'g'diyonadagi qal'a Baqtriyadagi Sisimifr qal'asiga qaraganda ikki baravar baland edi. SHu erlarda Aleksandr bronxidlar shahrini yakson qiladi. Bronxidlar Kserks hukmronligi davrida bu o'lkalarga badarg'a qilingan edi. Bu shahar vayron qilinishining yana bir sababi, hatto ibodatxonalarda o'g'rilik va xoinlik ko'payib ketgan edi².

Sisimifr qal'asi boshqa manbalarda, Xerion deb atalib, Oks daryosining yuqori oqimida, haqiqatan ham Baqtriya erlarida joylashgan edi. Xerion qal'asining egasi Sisimifr bo'ladi. U Aleksandrga qarshi dastlab qattiq kurashadi, so'ngra Aleksandr bu qal'ani qo'lga kiritolmagach, Sisimifr bilan sulh tuzishga majbur bo'ladi. So'g'diyonadan o'tadigan daryoning nomini Aristobul Politimet deb ataydi. Bu nomni makedoniyaliklar qo'yib ketgan edi. Ular dasht joylarni sug'orib, qumliklarga suv chiqaradi va u qaqroq erlarga singib ketadi. Aytishlaricha, er qazuvchilar, Ox daryosi bo'ylaridan foydali qazilmalar

topishadi. Ba'zi bir antik tarixchilarning aytishicha, Ox daryosi Baqtriya orqali o'tadi. Boshqalarning fikricha, bu daryo Baqtriyaga yaqin joydan oqadi. YAna ba'zilarning aytishlaricha, Ox va Oks daryolari alohida oqishgan. Lekin bu daryolar Girkaniya dengiziga borib quyilgan. Boshqa ma'lumotlarga qaraganda, Ox boshlanishida alohida daryo bo'lsa ham, keyinchalik Oks daryosiga qo'shilgan. YAKsart o'ziga alohida daryo edi. Lekin bu daryo ham dengizga borib quyilardi.

Strabonning ta'kidlashicha, bu foydali qazilma qandaydir yonuvchi suyuqlikdan (neft') iborat edi. Er osti boyliklari qadimdan insoniyatni o'ziga qiziqtirib kelgan.

SHuningdek, bu o'rinda Girkan dengizi deganda tarixchi Orol dengizini nazarda tutayotgan bo'lsa kerak. CHunki Kaspiy dengizi haqida u boshqa joyda alohida to'xtalib o'tgan edi.

Girkaniyadan So'g'diyonagacha bo'lgan masofada, Eron, Makedoniya va Parfiyaga ma'lum xalqlar yashagan. Bessni ta'qib etish chog'ida shu xalqlarga qarshi Aleksandr o'zining so'nggi harbiy yurishini qiladi. Lekin Bess asirlikka olinadi va orqaga qaytariladi. Spitamen esa xoinlarcha o'ldiriladi. SHundan so'ng Aleksandrning bosqinchilik yurishlariga So'g'diyonada yakun yasaladi. Patroklning ta'kidlashicha, ko'pgina odamlar Hindistondan Girkaniyaga daryo orqali suzib keladi. Lekin bu rivoyatlarga ko'plar ishonmaydi².

Spitamenning o'limi haqida takror aytamiz, tarixiy kitoblarda turli xil ma'lumotlarga duch kelamiz. Ba'zi bir manbalarda u xotini tomonidan, boshqa manbalarda Aleksandr ayg'oqchilari tomonidan, yana bir manbalarda o'z odamlarining sotqinligi tufayli o'ldirilgan, deyiladi. Har holda, qanday bo'lmasin, Strabon ta'kidlaganidek, u xoinlarcha o'ldirilgan.

SHunday qilib, Strabonning «Geografiya» asari o'lkamizning antik davrlari

haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Bu allomaning asarini o'qib, Urta Osiyodagi shahar va daryolar tarixi bilangina tanishib qolmasdan, balki bu erdagi xalqlarning urf-odatları, rasm-rusumlari, hayoti va turmush tarzi haqida ham ma'lumot olamiz. Muhim tomoni shundaki, Strabon boshqalar aytgan fikrlarni takrorlamasdan, yangi-yangi dalillarni keltiradi. Albatta, boshqa antik adiblar singari Strabon ijodida ham ayrim chalkash fikrlar uchraydi. Lekin aksariyat hollarda, adib voqealar bayoniga ob'ektiv pozitsiyadan qarashga harakat qilgan. Yana bir muhim jihati shundaki, Strabon bobokalonlarimiz hayotidan aniq dalillar asosida hikoya qiladi. Biz bu hikoyalar orqali uzoq o'tmishning poyonsiz kengliklari bo'ylab parvoz qilish sharafiga muyassar bo'lamiz.

1 O'sha asar, 528—529-betlar.

2 O'sha joyda, 529-bet.

POMPEY TROG VA YUSTIN

Qadim So'g'diyona tasviri va O'rta Osiyoning antik davrlarida ro'y bergan voqealar Pompey Trog va YUstin asarlarida alohida mahorat bilan chizib beriladi. Bu ikkala ulug' adib ijodining biri ikkinchisining davomidir. YA'ni Pompey Trog ijodining davomini YUstin ijodida ko'ramiz.

Pompey Trogni biz YUstin ijodi orqali taniymiz. Uning 44 kitobdan iborat «Filipp tarixi» asari turli xil sabablarga ko'ra keyinchalik yo'qolib ketgan.

Pompey Trog bu asarini eramizning 7-yillarida yozdi. Uning hayotiga oid juda kam ma'lumotga egamiz. Pompey Trog Narbon viloyatining Galli elida yashab o'tadi. Uning bobosi Sertori jangida jasorat ko'rsatganligi tufayli imperator Gney Pompey tomonidan Rimning grajdanlik xuquqiga ega bo'lgan edi. Uning amakisi Mitridatov jangida Gney Pompey sarkardaligidagi otliq qo'shinning bir qismiga boshliq qilib tayinlanadi. Uning otasi imperator YUliy Ijzar' davrida kotib va tarjimon bo'lib ishlaydi.

Pompey Trogning «Filipp tarixi» asarida asosan Filipp va Aleksandr Makedonskiy davrida yuz bergan voqealar tasvirlanadi. Muhimi shundaki, asarda faqat Makedoniya tarixi o'z ifodasini topib qolmasdan, o'sha davrda va undan keyin yashab o'tgan shohlar hayoti haqida ham qiziqarli voqealar tasviri beriladi. SHuningdek, asardan Filipp II hayoti va uning harbiy yurishlari, Aleksandr Makedonskiyning Osiyodagi tarixiy sarguzashtlarga boy hayoti keng o'rin olgan. Hatto o'z zamonasi, Avgust asri bilan bog'liq bo'lgan voqealar ham qalamga olinadi.

Pompey Trogning «Filipp tarixi» asari syujeti bilan ham biz asosan YUstin asari orqali tanishamiz. Muhimi shundaki, YUstin asarining ham ko'p sahifalari yo'qolib ketgan.

Keyinchalik boshqa bir noma'lum tadqiqotchi bu asarning kamchiliklarini, yo'qolib ketgan sahifalari o'rnini to'ldirishga harakat qilgan.

YUstinning nomini jahonga tanitgan Pompey Trogning «Filipp tarixi» asaridir. Pompey Trogni jahonga tanitgan esa YUstinning «Pompey Trog epitomi» nomli asaridir. Pompey Trog haqida qisqagina ma'lumot bergan YUstin o'zi haqida lom-lim demaydi. SHu tufayli biz YUstin haqida juda qisqa ma'lumotga egamiz. Uning Avgust asridan keyin eramizning I—II asrlarida Rimda yashab o'tganligi ma'lum, xolos.

Bu ikki adib o'z zamonasida unchalik katta obro'-e'tibor topmagan bo'lsa

ham, O'rta asrlar va Renessans davrlariga kelib, nomlari ko'pchilikka tanish bo'lib qoldi.

YUstin hayotining ko'p qismi Avgust asri va undan keyingi davrlar adabiyoti va san'atining rivoji bilan bog'liqdir. Ma'lumki, eramizdan

avvalgi 31 yilda o'ziga «Avgust» degan muqaddas nomni olgan Rim imperatori Oktavian adabiyot va san'atning ravnaq topishi va gullab-yashnashiga alohida e'tibor bilan qaragan. Imperator zamonasining ulug' adiblari va buyuk san'atkorlarini o'z qoshiga chorlab, adabiyot kechalari va san'at anjumanlari o'tkazib turardi. Adabiyotga Vergiliy, Gorauiy, Ovidiy kabi buyuk so'z san'atkorlarini etkazib bergan Avgust asri yana o'zining son-sanoqsiz katta-kichik ijodkorlari bilan e'tiborga loyiq.

Qadimgi rivoyatlarda aytilishicha, Avgust asrida shoir bo'lmagan kishi qolmagan edi. Hamma ijod bilan mashg'ul bo'lgan. Avgust asrining epkini keyin ham uzoq yillar o'zining ta'sirini yo'qotmay turgan. Bu ta'sirni keyinchalik YUstin ijodida ko'ramiz. YUstin o'z zamonasining adabiyot va madaniyat ahllari bilan yaqin aloqada bo'lgan. Uning «Pompey Trog epitomi»ni varaqlab chiqsak, muallifning katta iste'dod va ilm-ma'rifat egasi bo'lganligini anglaymiz. Uning Pompey Trog ijodiga alohida hurmat bilan qaraganligining o'zi fikrimizning isbotidir.

Rim imperatori Oktavian Avgust grek erlari bilan birga, Makedoniya tuprog'ini ham zabt etgan. SHunda u Aleksandriya shahriga tashrif buyurib, Aleksandr Makedonskiyning duru javohirlar bilan to'ldirilgan oltindan yasalg'an tobutini ziyorat qiladi. U Aleksandr Makedonskiyga katta xurmal bilan munosabatda bo'ladi. SHuning uchun ham Aleksandr Makedonskiyning bebaho oltin tobutini buzishga, uni qo'lga kiritishga harakat qilmaydi. Oktavian faqat adabiyot va san'atga katta hurmat bilan qarab qolmasdan, tarixga ham qiziqish bilan munosabatda bo'ladi. Ayniqsa, u tarixda o'tgan sarkarda va sho'larning \ayoti haqidagi qiziq-qiziq hikoyatlarni diqqat bilan tinglardi. SHuning uchun ham bu davrga kelib, ya'ni eramizdan oldingi 31 yillarda Aleksandr Makedonskiy hayotini o'rganishg'a rimliklarda katta qiziqish paydo bo'ladi. Hatto har bir rimlik jangchi uzini Aleksandrga qiyos qilardi. SHu nuqtai nazardan qaraganda, keyingi davrda yashagan rimlik YUstinning Aleksandr Makedonskiy tarixiga murojaat etishi bejiz emas.

YUstin tarixni juda yaxshi bilgan, ayni paytda, mahoratli yozuvchi edi. Tarixchi sifatida Pompey Trog hikoya qilingan tarixiy voqealarning asoslarini puxta o'rgangan va ularga o'zining munosabatini bildirgan bo'lsa, yozuvchi sifatida Pompey Trog asaridagi badiiy tasvirlarning davomchisi sifatida ko'zga tashlanadi. CHunki asardan yo'qolib ketgan ko'pgina sahifalarning badiiy xususiyatlarini va ifoda vositalarini tiklashga harakat qilgan.

U Pompey Trog asaridagi badiiy epizodlarni o'zining mustahkam g'oyaviy pozitsiyasida turib tahlil etadi. Mana shu belgi va xususiyat YUstin dunyoqarashining kengligidan, bilimining chuqurligidan darak

beradi. Aks holda,' unga Pompey Trogning tarixiy romanini o'rganish va unga badiiy jilo berish nasib etmagan bo'lardi. Muhimi shundaki, YUstin o'z salafining romanini qayta kashf etadi, kerakli o'rinlarda unga badiiy jilo beradi. Hatto

Pompey Trog asaridagi ayrim xom, maromiga etmagan epizodlar YUstin ijodxonasida pishib etiladi, yozuvchining tasvir uslubida yoritiladi. YUstin Pompey Trogning dardiga sherik bo'lganligini, ayrim lavhalarni hamdard bo'lib, u bilan birgalikda bitganligini ko'ramiz. YAna shunisi xarakterliki, YUstin o'ziga yoqmagan ayrim lavhalarni o'z salaflarining asaridan olib tashlagan. YOki boshqa o'rinlarda bunday badiiy lavhalarga qaytadan ishlov bergan. Ba'zi bir o'rinlarda boshqacha holatga duch kelishimiz ham mumkin. Romandagi katta-katta badiiy lavhalarni, tarixiy voqealar tasvirini o'zi yaratadi. SHuning uchun hsh YUstinning xizmati Pompey Trog mehnatidan qolishmaydi. SHu tufayli bo'lsa kerak, YUstin nomi jahon adabiyotida katta hurmat bilan tilga olinadi. CHunki YUstinning «Pompey Trog epitomi» asari o'ziga xos badiiy asardir. Hatto u g'oyaviy yuksakligi va badiiy go'zalligi jihatidan ayrim grek va Rim romanlaridan ustun turadi. SHuningdek, bu asar ilmiy xarakterga ega. Unda xalklar tarixiga oid muhim ma'lumotlar bor.

Biz uchun e'tiborli tomoni shundaki, So'g'diyona tarixi va O'rta Osiyoning antik davrlariga oid ayrim epizodlar saqlanib qolingan. Albatga, badiiy lavhalarning hammasi emas, bu davrga tegishli bo'lgan ayrim sahifalar yo'qolgan. SHunday bo'lsa ham, biz saqlanib qolgan epizodlar yuzasidan ham ona yurtimizning tarixiga oid tegishli xulosalarni chiqarib olishimiz kerak.

Pompey Trog va YUstin haqida qo'lga kiritgan manbalarimiz asosan shundan iborat. Bu ikkala adib hayoti va ijodi haqida yirik tadqiqot ishlari olib borgan atoqli rus olimi K.K. Zel'in o'zining «Pompey Trog va uning «Filipp tarixi»¹ asarida bir qator muhim fikrlarni aytib o'tgan. Lekin ko'p yillar davomida Pompey Trogva YUstin ijodini o'rgangan va izlanishlar olib borgan olim bu ikki adibning hayotiga oid yangi faktlarni qo'lga kiritolmagan.

O'n besh kitobdan iborat Pompey Trogning «Filipp tarixi» kitobini YUstin qayta ishlab to'ldirar ekan, baribir asarni ilgarigi holiga keltira olmaydi. Bu o'n besh kitobda bayon qilingan voqealar tafsiloti asosan quyidagilar:

Birinchi kitobda quyidagilar izodlanadi — Assiriyaliklar Nin podshosini mag'lubiyatga uchratib, undan keyin Orbaklar bilan jangda

engib medeyanliklarga qarshi kurashadi. Medeyanlarning oxirgi podshosi Astma bo'lib, u o'z nevarasi Kir tomonidan taxtdan ag'darilgach, podshohlikni forslar egallaydi. Kir qanday qilib Lidiya, Krezga urush ochgani, g'olib chiqib ularni asirga olgani haqida hikoya qilinadi. Ayni bir paytda Zoliy va Ioniy shaharlarining joylashgan o'rne haqida, lidiyaliklarning qadimiy tarixi haqida, shuningdek, Italiyadagi to'siqlar haqida hikoya qilinadi. Kirdan keyin uning o'g'li Kambiz Misrni bo'ysundiradi. SHuningdek, Misrning eng qadimgi tarixi haqida ham fikrlar yuritiladi. Kambiz o'limidan keyin Doro mag'larni o'ldirib, hukmronsiz qolgan Eron podshohligini egallaydi va Vavilonni bosib olgandan so'ng, skiflarga qarshi urush boshlaydi. Ikkinchi kitobda skiflar yurti va Pontning joylashgan o'rne, shuningdek, Skifiyaning eng qadimiy tarixiga to'xtaladi. Urushgacha, urush paytida u erdan Doro quvib yuborilganligi haqida ham anchagina ma'lumotlar bor. Doro skiflar tazyiqidan qochgandan keyin Greuiyaga qarshi urush boshlaydi. Bu urushga Datis va Tisaferilar boshchilik qiladilar. Urushning barcha og'irligi afinaliklar elkasiga tushadi. Ko'z o'ngimizda ko'hna Afina va afinaliklarning

qadimiy tarixi, to Nisistrat zulmigacha bo'lib o'tgan voqealar g'aydalanadi. U taxtdan qulatilgandan keyin afinaliklar Marafon yaqinida eronliklar ustidan g'olib keladilar. SHuningdek, Doroning o'limidan keyin uning o'g'li Kserks Greuiyaga urush ochgani haqida ham anchagina ma'lumotlar berilgan. Fessaliyaning eng qadimgi tarixi xususida ham so'z yuritiladi.

Uchinchi kitobda qanday qilib Kserks o'limidan keyin uning o'g'li Artakserks otasi qotili Artabandan qasos olib, Misr bilan urush olib borgani bayon qilinadi. SHunday qilib, sarkarda Axamenes mag'lubiyati va qanday qilib keyin Misr Bagabaks tomonidan egallangani haqida so'z boradi. Eron podshosi bilan tinchlik sulhi tuzilgan bir paytda greklarning o'zaro ichki urushi boshlanadi. Keyinchalik Peloponnes Gerkules avlodlari bo'lmish deryanlar tomonidan qo'lga tushirilgan edi. Keyin Argolida va Messeniya o'rtasidagi qonli urush g'afsilotlari bayon qilinib, Sixion va Korinf hokimliklari o'rtasida ittifoq tuzilganligi haqida hikoya qilinadi. To'rtinchi kitobda qadimiy davrdan boshlab Sirakuza yaqinida Afina floti yo'q qilib tashlanguncha bo'lgan Siqiliya tarixi aks ettirilgan. Beshinchi kitobda Dekoleya deb nom olgan afinaliklar tarixi, lavedemenyanlar o'rtasidagi urush tafsilotlari, to Afinaning olinishigacha bo'lib o'tgan voqealar yoritiladi. Afinadan qanday qilib o'ttiz hokimning quvilishi xususida ham so'z boradi.

Efesdagi qo'zg'olon natijasida boshlangan lakedemoniyaliklarning Osiyoda Artokerksga qarshi olib borgan urushi haqida, yana bir bor Kirning' akasiga qarshi urush haqida va Kir boshchiligida jang qilgan greklar haqida so'z yuritiladi.

Oltinchi kitobda esa Osiyoda sarkardalar Derkulid va Agesimen boshchiligida lakedemoniyaliklarning Eron hokimliklariga qarshi olib borgan og'ir urush voqealaridan to Knid yaqinidagi dengiz jangigacha hikoya qilinadi. Bu jangda lakedemoniyaliklar mag'lubiyatga uchrab, afinaliklar yana hukmronlikni qo'lga kiritgan edilar, so'ngra Levktrax va Mantin yaqinidagi shiddatli jangda engilib, o'z hukmronligini yo'qotgan spartanlar haqida so'z yuritiladi. Fessaliyadagi YAson hukmronligining mustahkamlanishi va inqirozga yuz tutishi beriladi, undan keyin esa Ferlik, Aleksandrning hukmronligi va keyinchalik Xios, Rodos va Vizantiya xalkdarining Afinaga qarshi urushi haqida so'z yuritiladi. SHu joydan Makedoniya tarixi boshlanadi.

Ettinchi kitobda Makedon qabilasi asoschisi Karandan tortib, buyuk Filippgacha bo'lgan buyuk davlat va uning podshohliklarining qadimiy tarixi yoziladi. SHuningdek, illiriyaliklar va pesnyanlar qadimiy tarixi qo'shib ketilg'an.

Sakkizinchi kitobda Buyuk Filippning Marafon shahrini olganidan boshlab, Fokeya urushining boshlanishidan oxirigacha bo'lgan davr aks ettiriladi.

Filippning Xalqidik shaharlari bilan olib borgan urushi haqidagi axborot ham berilgan. SHuningdek, qanday qilib Filipp Illiriya podsholarini enggani, Frakiya va Fessaliyaning bo'ysundirilishi, Perinfga bo'lgan muvaffaqiyatsiz hujum haqidagi hikoyalarni bilib olasiz.

To'qqizinchi kitobda Filippning Perinfdan uloqtirib tashlangani, Filipp qamal qilishnn to'xtatishga majbur bo'lgan Vizantiyaning qadimiy tarixi, undan keyin skiflarga qarshi urush ochgani haqida bayon etiladi. Filippning skiflar podshosi Atey bilan olib borgan urushigacha, skiflarning eng qadimiy tarixi xotiramizda tiklanadi. Skiflardan qaytgach, Filipp Greuiyaga urush boshlaydi va Xeron yaqinida

buyuk g'alabaga erishadi.

O'ninchi kitobda Eron tarixi aks ettiriladi. Artakserks bilan Kipr podshosi Evagor o'rtasida tinchlik sulhi tuziladi. Ak shahrida Misrga qarshi urushga tayyorlanadi. So'ngra kaduseylar viloyatida mag'lubiyatga uchraydi. Paflagoniyaning eng' qadimgi tarixi ham nihoyatda qiziqarlidir. Keyin Artakserks, hokim Gellespont, Aritarzank, keyin esa Siriyada Armeniya hokimi Orontning ustidan g'olib chiqib, vafot etadi.

Un birinchi kitobda Buyuk Aleksandrning Eron podshosi Doro o'limigacha qilgan ishlari hikoya qilinib, Kariya va uning podshohlilari tarixi eslatib o'tiladi.

O'n ikkinchi kitobda Aleksandrning o'limigacha bo'lgan voqealar tarixini o'qiydiz. Uning Baqtriya va Hindistonda olib borgan urushlari haqida so'z yuritiladi. SHuningdek, uning Grexiyadagi ish yurituvchisi

Antipatra faoliyati hamda Lakedomon podshosi Arzidam tarixi va Aleksandr Molosslarning Italiyadagi harakatlari to'g'risida muhim ma'lumotlarni bilib olamiz, ularning har ikkisi ham o'z qo'shini bilan o'sha erda yo'q qilingan edi.

O'n uchinchi kitobda quyidagilar izohlanadi. Aleksandrning o'limidan keyin uning oliy qo'mondonlari o'zaro hokimiyatni bo'lib oladi. Aleksandr tomonidan bu erlarda qoldirilgan keksa jangchilar bu uzoq o'lkalarni tashlab, Grexiyaga yo'l oladi. Ular yo'lda Pifon tomonidan qirib tashlanadi. Antipatra, Grexiyaga olib borgan lamiy urushi haqida ham anchagina ma'lumotlar bor.

O'n to'rtinchi kitobda Antigon va Evmenlar o'rtasida bo'lib o'tgan urush, Antigonning uni Kappadokiyadan quvib yuborganligi izohlanadi. U Kichik Frigiya dan Gollespont deb ataluvchi dengiz jangida engilgan Arrideu va Klitni ham quvib yuborgan edi. Poliperxontning mag'lubiyati, undan Nikonor Muxiniyani tortib oladi. Kassandr Aleksandrning Pidna shahrida qamalda qolgan onasi Olimpiadani o'ldirgan edi.

O'n beshinchi kitobda Antigonning o'g'li Dimetriy Ptolemey tomonidan Gaza (G'azo) yaqinida mag'lub bo'lishi bayon etiladi. Usha voqeadan so'ng Makedoniyada Aleksandrning bir o'g'lini Kassandr, ikkinchisini Poliperxont o'ldiradi.

YUstinning «Pompey Trog epitomi» asari hali rus tilida kitob holida nashr etilgan emas. Romanning qariyb hamma kitoblari «Vestnik drevney istorii» jurnalining 1954 yil 1—4 sonlarida, 1955 yil 1-sonida bosilib chiqi. Mana shu jurnal sahifalarida chop etilgan asarni o'qir ekanmiz, qadim So'g'diyona ellarida yuz bergan ko'plab tarixiy voqealar bilan tanishish sharafiga muyassar bo'lamiz.

YUstin asarlarida, asosan, skiflar haqida hikoya qilinadi. «Skiflar eri kengligi va uzunligi jihatidan bepoyon o'lka edi. Ular o'zlariga tegishli erlarni chegaralab olishgan edi. Ularda na uy, na qurilish va na doimiy istiqomat qiladigan joy bor. Ular mudom ko'chib, qo'nib yurishga odatlangan. Mayda va yirik mollar boqadi. Ular xotini va bolalarini o'zlari bilan birga olib yuradi. Ularning issiqdan va sovukdan sakdaydigan teridan tayyorlangan maxsus yoping' ichi bo'lgan».

YUstin asaridan keltirilgan skiflar hayotiga oid bu epizod, qadim So'g'diyonada yashagan bobokalonlarimiz hayotiga juda o'xshash. Haqiqatan ham uzoq o'tmishda bobokalonlarimiz urug'-urug', elat-elat bo'lib, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lib yashaganlar. Ular asosan chorvachilik bilan

shug'ullangan. SHuning uchun ham teri va namatdan yasalgan buyumlarni turli maqsadlarda ko'p ishlatgan. Bu o'rinda YUstin asosan

1 YUstin. Epitoma Pompey troga. «Vestnik drevney istorii», 1954, № 2, 212-bet.

eramizdan ilgarigi IV— III asrlarni nazarda tutmokda. CHunki romanda tasvirlangan skiflar hayotiga oid voqealar asosan shu davrni va hatto undan ilgari bo'lib o'tgan voqealarni beixtiyor esga soladi.

Asarni varaqlar ekanmiz, har ikkala muallifning ham skiflar hayotini yaxshi bilganligiga ishonch hosil qilamiz. YUstin skiflar hayotiga shunchaki kuzatuvchi sifatida yondoshib qolmasdan, balki bu voqealarning ishtirokchisi, shohidi sifatida qalam tebratadi. SHu sabab skiflar hayotiga oid badiiy tasvirlar romanda juda hayotiy chiqqan. Har ikkala adib ham skiflar hayotini chuqur o'rgangan. Faqat Aleksandrning Osiyo mamlakatlariga, jumladan, O'rta Osiyoga qilgan harbiy yurishini tasvirlovchi asarlarni va u bilan bog'liq tarixiy manbalarni o'rganish bilan cheklanib qolmagan. Jumladan, Ptolemey, Aristobul, Kallisfenning «Kundalik»larini o'rganib chiqqan. Aleksandr bilan So'g'diyona erlariga kelgan Evmen va Diodat qo'lyozmalari bilan yaqindan tanishgan. «SHoq jurnali» yoki «Efemerida» deb nomlanuvchi maxsus bebaho asarni sinchiklab o'rgangan. YAna shu davr tasvir etilgan o'nlab tarixiy lavhalarni qiziqib o'qigan. Eng muhimi, Pompey Trog ham, YUstin ham Gerodot ijodini bilgan. Ayniqsa, Gerodotning «Tarix» yoki «Tadqiqot» asari har ikkala muallifning diqqat markazida turgan.

«Tarix» yoki «Tadqiqot» asarida skiflar hayotiga oid juda ko'p manbalar berilgan. Pompey Trog va YUstin skiflar hayotiga doir ayrim voqealarning bayonini tasdiklash uchun ko'p o'rinlarda Gerodot ijodiga murojaat qiladi. Ayniqsa, YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida berilgan skiflar haqidagi voqealar tasviri Gerodotning «Skifiya» asari tasviriga o'xshab ketadi.

Biz bu o'rinda Pompey Trog va YUstin nomlarini birdek tilga olib o'tmoqdamiz. Biroq, biz asosan nomi bilan bog'liq «Pompey Trog epitomi» asarini tahlil qilayapmiz, o'rganayotgan ob'ektimiz YUstinning «Pompey Trog epitomi» asaridir. SHuning uchun ham asosiy e'tiborni mana shu asar taxliliga qaratmoqchimiz.

YUstin o'z asarlarida skiflarning hayoti, yashash tarzi, haqida hikoya qiladi. Muallif bu bilan chegaralanib qolmasdan, skiflarning xarakteri, fe'l-atvori, dunyoqarashiga xos xarakterli belgilar haqida ham so'z yuritadi. Masalan, YUstin asarining bir joyida shunday fikrni uchratamiz. «Ular tug'ma haqiqatguy edilar. Ular uchun o'g'rilik qilish eng og'ir jinoyat edi».

Mana shu fikrdan ham ko'rinib turibdiki, skiflar qadimdan haqiqatguy bo'lgan va haqiqat uchun kurashganlar. O'g'rilik esa qadimdan ota-bobolarimiz uchun yot narsa. YUstinning skiflarga bergan bunday yuksak ta'rifi qimmatini yo'qotmaydi. Qadim bobokalonlarimiz

xususida aytilgan bunday yuksak baho bugungi kunda ham avlodlar qalbini faxr hissi bilan to'ldiradi.

YUstinning bu asari o'zining yuksak zamonaviylik pafosiga ega ekanligi bilan ham ajralib turadi. Zamonaviylik ruhi bilan sug'orilgan asar oradan necha-necha asrlar o'tsa ham o'zining g'oyaviy-estetik ahamiyatini pasaytirmaydi.

Bunday asarlar asrlar osha o'zining g'oyaviy-badiiy qimmatini tobora kjsaltirib boraveradi. Qarangki, YUstinning bu asarlarini yozganiga qariyb 20 asr bo'ldi. Pompey Trog bu mavzuga undan ilgariroq qo'l urgan. Romanda tasvirlangan voqealarning tarixiy ildizi eramizdan ilgari IV—III asrlarga borib taqaladi. YA'ni hozirgi hayotimizdan qariyb 23 asr ilgari bo'lib o'tgan voqealar tasvirga olingan. Oradan shuncha asrlar, minglab yillar o'tsa ham bu romanda tasvirlangan voqealar zamonaviylik ruhiga ega. Bu voqealar bizning qalbimizga juda yaqin. Biz ularni qiziqib o'qiymiz. Pompey Trog va YUstinning bebaho xizmatlariga taqsinlar aytamiz. Bu asarlar kishi ruhiga estetik zavq baxsh etadi. Qalbimizni chuqur his-hayajon qoplaydi. Tasvirlangan voqealarning davomini qidiramiz. Bobokalonlarimiz bo'lgan skiflar xayotiga qiziqish bilan qarab qolmasdan, ularning qismatiga, g'am-anduhlariga ham sherik bo'lamiz. Qirg'in urushlarni qoralaymiz. Skiflarning tinch-totuv hayotini buzgan, insoniyat boshiga urush dahshatlarini keltirgan qonxo'r bosqinchilarga la'natlar o'qiymiz. Ayni paytda, bizning bobokalonlarimiz qayoti bilan tanishish sharafiga muyassar etgan Pompey Trog va YUstin nomiga iliq gaplar aytgimiz keladi.

Asarda tasvirlanishicha, «Skiflarning qo'y-mollari alohida joylarda sakuganmasdan, keng yaylovlarda erkin yurardi. Skiflar oltin va kumushdan hazar qilardilar. Sut va asal iste'mol qilishga odatlanganlar. Yirtqich hayvonlarning terisidan ham foydalanadilar».

Bu epizodlar real hayotga juda yaqindir. YOzuvchi skiflarning qadim turmush tarzini xuddi o'zi ko'zi bilan ko'rgandek jonli lavhalarda tasvirlaydi. Haqiqatan ham skiflarning qo'y-qo'zilari, mollari keng yaylovlarda o'tlab yurgan. Ularni ayrim qo'ralarda saklash yoki maxsus arqonlarga bog'lab qo'yish odat bo'lmagan. Qadimgi skiflar oltin yig'ish va kumush buyumlar to'plashga odatlanmagan. Tinch-totuv hayot, mol-qo'ylarining ma'rab yurishi ular uchun bebaho boylik bo'lgan. Skiflar erkin hayot kechirish tarafdori edilar. SHuning uchun ham keng yaylovlarda mol-qo'ylarining erkin yurishi, hatto qo'lga o'rgatilgan parrandalarning bepoyon osmonda erkin uchishlari skiflar hayotiga oid erkinlik, ozodlikning ramziy ma'nosini kasb etadi.

Romanning bir o'rnida, «boylikka hirs qo'yish uni ishlata bilgan joydagina avjiga chiqadi» degan fikrga duch kelamiz. Skiflar uchun boylik oltin va kumush boyliklar emas, balki bebaho terilar va undan

tayyorlangan turli xil kiyimlar hisoblangan. Mayin junlardan qaxraton qishlarni ham pisand qilmaydigan o'tovlar yasashganl.

Go'shtlarini iste'mol qilganlar. Sut-qatiqlari eng shifobaxsh ichimliklar hisoblangan, hatto hayvonlarning terisidan o'qo'tmaydigan qalqonlar yasalgan, egar-jabduqlar qilingan. Hatto saratonda issiq o'tmaydigan soyabonlar ham teridan yasalgan. Xullas, «teri va junning qimmati skiflar uchun oltindan ham baland bo'lgan».

YUstin asarini o'qib shunday xulosaga kelish mumkinki, antik davrlarda hamma narsa oddiy va tabiiy bo'lgan. Ortiqcha bezaklarga hirs qo'yish skiflar uchun begona edi.

Oltin va kumush buyumlarga qiziqish qadim skiflarga asosan keyinchalik kirib kelgan. Bunday qiziqish Osiyo mamlakatlarida O'rta Osiyodan ilgariyoq

Eronda kuchaygan edi. Eron qadimdan taraqqiy etgan Afina shaharlariga yaqin joylashgan. Eronliklar bilan yunonlar o'rtasida qadimdan savdo-sotiq aloqalari kuchaygan. Hatto YUnon-Eron urushi qadimgi dunyo tarixida eng uzoq cho'zilgan urushlardan bo'lib, eramizdan ilgari VI asrga tegishlidir. Bu urushning tafsilotlari Esxilning (eramizdan ilgari 525—456 yillar) «Eroniyalar» tarixiy tragediyasida batafsil bayon etilgan. Eronlar bilan yunonlar o'rtasida bu urushdan tashqari ilgari ham tez-tez jangu jadallar bo'lib, mol-dunyo, oltin talashib, ming-minglab kishilar qurbon bo'lgan. Eron shohlarini dafn qilishganda ha⁴ ularning tobutini olting'a to'ldirishgan.

O'rta Osiyoda oltinga qiziqish Eron shoxlari Kir, Doro (eramizdan ilgarigi V asr) qujumlaridan so'ng paydo bo'ldi.

Hatto qadimgi Osiyo mamlakatlaridan biri bo'lgan Troya bilan yunonlar o'rtasidagi (eramizdan oldingi XIV—XIII asrlar) urushning boshlanishiga ham bir «oltin olma» sabab bo'lgan edi. Bu haqda YUnon antik adabiyotida yaratilgan uikl asarlar, ayniqsa, «Troya uikli» dostonlarida keng ma'lumotlar berilgan. YUnon-Troya urushining boshlanish sabablarini hikoya qiluvchi «Kipriya» dostonida «Oltin olma» haqida kishi qalbini sehvlovchi qiziq-qiziq lavhalar berilgan. «Kipriya» dostonida tasvirlangan voqealarning tafsiloti bilan yaqindan tanishsak, osiyolik Parisning ustidagi sharqona kiyimlar Sparta go'zali Elenani o'ziga rom etadi. Muhimi shundaki, Paris Afina va'da qilgan oltinlarga uchmaydi, Gera taklif etgan boyliklarni olmaydi, balki dunyoda eng latif go'zalni in'om etish istagida bo'lgan go'zallik ma'budasi Afroditaning so'zlariga ishonadi.

Bunday antik davrning nodir badiiy yodgorliklari bo'lgan asarlarda ko'plab qirg'in urushlarining boshlanishiga sabab bo'lgan narsa oltin va qimmatbaho zebu ziynatlar ekanligi haqida hikoya qilinadi.

Halqimizning qadimiy og'zaki ijod namunalari bo'lmish «Alpomish» dostonida Qo'ng'iro't elida yashovchi ikki aka-uka biri — shoh Boybo'ri, biri — boy Boysari o'rtasidagi nizoning kelib chiqishiga «Bir tirraqi uloq» sabab bo'lgan. Ko'kqamish ko'lida elibiylik qilib, mollarini semirtirib, yaylovda yayrab yotgan Boysariga Boybo'ri mahramlari borib, «Bir tirraqi uloq»ni zakot berishni so'raydi». Bu taklifga ko'nmagan Boysari bilan Boybo'ri o'rtasida keskin konflikt — kelishmovchilik chiqadi. Ko'rinib turibdiki, xalqimizning ushbu dostonida ham O'rta Osiyo xalqlarining asosan chorvachilik bilan shug'ullanganligi tasvirlanadi. Muhimi shundaki, o'rta osiyoliklar tabiat tomonidan in'om etilgan bu bebaho boylik — qo'y-qo'zilar, sigir va echkilarga g'oyat katta davlat deb qaraganlar. Hatto otlarning, sigirlarning, serkalarning qulog'iga, bo'yniga, shoxlariga oltindan taqinchoqlar taqib qo'ygan. Oltin taqinchoqlarni odamlarga emas, jonivorlarga taqishgan.

«Alpomish» dostonidagi epizodlarning birida, Boybo'ri mahramlaridan o'n to'rttasining otlari bo'yniga tilla qo'tos² taqilganligi hikoya qilinadi.

Mana shu fikrlar ham Pompey Trog va YUstinning asarlarida bayon qilingan badiiy lavhalarni, qadimda skiflarning oltindan hazar qilganliklarini, bu erdagi xalqlarning asosiy boyligi chorvachilik ekanligini tasdiqlaydi. Bu o'rinda «hazar qilgan» degan so'zning ma'nosini «oltin unchalik qiziqmagan» deb tushunmoq ma'quldir.

Bundan, So'g'diyonada chorvachilik rivojlanib, ilm-fan taraqqiy etmagan ekan-da, degan tushuncha paydo bo'lmasligi kerak. So'g'diyonadagi o'nlab shaharlar, bu erdagi muhtasham imoratlar, ulardagi go'zal naqshlar, mustahkam qo'rg'on va devorlar grek-makedonlarni lol qoldirgan edi. Kvint Kuruiy Rufning «Aleksandr Makedonskiyning tarixi» romanining IV kitobida ta'kidlanishicha, skiflarning jangda kiyadigan «halqasimon temirdan yasalgan sovut kiyimi bor edi». Arrian «Aleksandrning yurishi» romanininguchinchi kitobida, ularning «Hamma joyini berkitib turadigan temirdan sovut kiyimi va turli xil qalqonlari bor edi», — deb yozadi.

Atoqli tadqiqotchi olim Bobojon G'afurov eramizgacha bo'lgan IV asrda O'rta Osiyo qurollarining yuqori saviyada bo'lganligi haqida to'xtalib, «Temir va bronzadan yasalgan xanjarlar, qilich va

nayzalarning dasta-baldoqlari juda g'o'zal qilib bezatilgan edi. Ular xanjarlarini o'ng tomonlariga osib yurganlar. SHamshirlarining uzunligi 1—2 metrgacha kelardi. Bir, ba'zan ikki qirralik temir boltalari bor, nayzalarning uzunligi ikki metrdan ziyodroq edi». Mana shu dalilning o'ziyoq So'g'diyonada ilm-fanning nihoyatda rivojlanganligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, YUstin asaridagi tarixiy voqealar bayoni ham beriladi. Unda ta'kidlanishicha, «Skiflar uch marta Osiyo ustidan hukmronlik qilishga muvaffaqbo'ladi. Ularning g'alabaga erisholmagan hollari ham bo'ladi. Skiflar o'z erlaridan Eron shohi Daroni sharmandalarcha quvib chiqaradi. Kirni butun qo'shinlari bilan qirib tashlaydn. Bu o'rinda mualliflar Gerodot, Polien ijodida butun tafsilotlari bilan hikoya qilingan «To'maris» va «SHiroq» asarlarini nazarda tutyapti.

Buyuk Aleksandrning sarkardasi Zapirion qo'shinlari skiflar tomonidan qirib tashlangan edi».

YUstin skiflar hayotiga ijobiy munosabatda bo'ladi. Aleksandrning Osiyoga yurishini qoramagan holda, skiflarning mardligi, vatanparvarligini ulug'laydi. Ularning tashqi dushmanlarga qarshi kurashini, bosqinchi yovlarga bergan ayovsiz zarbasini maqtaydi. Romanni o'qisak, skiflarning o'ziga xos turmush tarzi YUstinga yoqib tushganligini sezish qiyin emas. Bu jihatdan, YUstinning haqiqiy yozuvchi sifatida o'zga xalkdar hayotiga ob'ektiv munosabatda bo'lganligi ahamiyatlidir. YUstin Makedon qo'shinlari va skiflar o'rtasida bo'lib o'tgan voqealarga ham halollik bilan yondoshadi.

«Pompey Trog epitomi»da berilgan Doro (522—486) va uning farzandlari haqidagi hikoya ham xarakterlidir. «Doro o'limi oldidan shohlikni o'g'li Artakserksga2 topshirib, O'rta Osiyo hokimligini Kirga3 beradi.

Otasi shoh Doroning bunday x^ukmi Kirga ma'qul bo'lmaydi. SHuning uchun ham u o'z akasiga qarshi pinhona kurash olib boradi. Artakserks buni payqab qoladi. Kirni o'z qoshiga chaqirib, uni oltin kishan bilan zanjirband qiladi. So'ngra uni o'ldirmoqchi bo'lganda onasi kelib qolib, xalaqit beradi. Natijada, Kir ozod etiladi. SHundan so'ng Kir pinhona emas Artakserksga qarshi ochiqchasiga jangga hozirlik ko'ra boshlaydi. Artakserks afinaliklarga qarshi urush e'lon qiladi. Ikki o'rtada qattiq jang ketayotganda Kir afinaliklarga yordam berib, Artakserksga qarshi kurasha boshlaydi. Jang bo'layotgan maydonda ikki aka-uka tasodifan

yuzma-yuz kelib qoladi. Kir birinchi bo'lib Artakserksni yaralaydi. Biroq vafodor ot Artakserksni jang maydonidan holi joyga olib boradi. Artakserksning xos kishilari Kirni o'rab olib, o'ldiradilar.

Mana shu epizoddan ham ko'rinib turibdiki, qadim zamonlarda odamlar mol-dunyo, boyluk orttirish uchun tug'ishgan o'z aka-ukalarini o'ldirishdan ham qaytmaganlar. Mol-dunyoga hirs qo'ygan shoh va shahzodalar uchun boyluk har qanday insoniylikdan ham ustun turgan. Minglab odamlarning hayoti bir hovuch oltin uchun qurbon qilingan. Qirg'in urushlarni boshlovchi shohlar o'z manfaatlari yo'lida ne-ne qishloq va shaharlarni kultepalarga aylantirgan, go'zal madaniyatimiz obidalarini xonavayron etgan. Qanchadan-qancha donishu fozillarni og'ir qismatga giriftor qilgan. Qonxo'r Kirning jirkanch basharasini xalqimiz azaldan qarg'ab keladi. Doroning shaklar qabilasig'a o'tkazgan zulmi zamonlar qa'ridan hayqirib, hali ham ovoz berib turibdi. Osiyolik bobokalonlarimiz massagetlar va shaklar qarg'ishiga uchragan Kir1 va Doro abadiy yovuzlik, qonxo'rlik, qabihlik obraziga aylanib qolgan. YUstin o'z asarida bu tarixiy kimsalarning jirkanch basharasini mahorat bilan ochib beradi. Kserks hech qachon, insoniyatga yaxshilik qilishni o'ylamaydi. Hatto o'z ukasi Artakserksga ham yovuz niyatda bo'ladi. YUstinning asarida qayd etilishicha, «Aleksandr Hindiqush tog'lari orqali Baqtriyaga eramizdan oldingi 329 yilning bahorida kirib keladi». Bundan ko'rinadiki, So'g'diyonaga ham u o'sha yili bahor oylarining oxirlarida keladi. CHunki baqtriyaliklar Makedon qo'shinlariga deyarli qarshilik ko'rsatishmaydi. SHuning uchun ham Aleksandr Baqtriyada ko'p ushlanmasdan, tezda So'g'diyona tomon yo'l oladi. Sababi, So'g'diyonada ashaddiy dushmani Bess yashirib yurganligi haqidagi xabarni eshitadi. Bess Eron shohi Doroning eng yaqin kishisi bo'lib u Baqtriya hokimi qilib tayinlangan edi. Ayrim grek va Rim romanlarida Bessning Baqtriyada qo'lga olinganligi ma'lum qilinadi. YUstin asarida esa bu voqea aniq dalillar bilan ko'rsatilib, Bessning So'g'diyonada asir olinganligi ta'kidlanadi2.

YUstin asarida hikoya qilinishicha, mana shu olis yurtlarda o'zi haqida xotira qoldirish maqsadida Aleksandr Baqtriya va So'g'diyonada 7 ta shahar barpo etadi. SHulardan biri YAKsart (Sir) daryosi bo'yiga qurilgan Aleksandriya Esxata (Xo'jand yaqinida) shahridir. Bu shahar juda tez sur'atda — o'n etti kunda qurib bitkaziladi. SHahar

devorlarining aylanasi olti ming qadam edi'. Bu Aleksandriya Esxata shahriga Kir tomonidan barpo etilgan Kiropil' kabi uchta shaharning aholisi joylashadi».

Bu erda u qo'shinning bir qismini va ishonchli kishilarini qoldiradi.

Bundan keyingi ma'lumotlar ham e'tiborlidir. Masalan, asarda Kir fojiasi bilan bog'liq voqealar ancha ta'sirli epizodlarda berilgan. SHuningdek, Klit fojiasi Maroqand yaqinidagi tog'da eramizgacha bo'lgan 328 yilda ro'y berganligi qayd etiladi. Bizningcha, bu joy Urgut tog'lari, Omonqo'ton atrofida bo'lsa kerak. U erda Iskandarsoy bor. YOzda salqin va sersoya bo'ladi. Klit Dionis sharafiga bag'ishlangan ziyofat chog'ida o'ldirilgan.

SHundan so'ng, Aleksandr o'zining harbiy siyosatini yanada kuchaytiradi. Xorazm va Daev ellarini bo'ysunishga majbur etadi. Endi u o'zini xudo deb ko'rsatadi. Salomlashganda oddiy odat bo'yicha emas, xudoga iltijo qilgandek

egilib salomlashish lozimligini hukm qiladi. Makedon jang'chilarini erli xalqning urf-odatiga rioya qilish, hatto erli xalqning kiyimlarini kiyib yurishga majbur etadi. U avvaliga begona odatlarga ko'nikmay yuradi. So'ngra butunlay erli xalqning kiyimida yurishni yoqtiradi. Aleksandrning bu hukmi ayrim makedoniyalik sarkardalarga yoqmaydi. Kallisfen va boshqa bir qancha qo'shin boshliqlari shohhukmiga qarshi chiqqani uchun xoin sifatida o'ldiriladi. SHundan so'ng, Aleksandr So'g'diyonaning go'zal qizi Roksanaga qonuniy uylanadi. Roksana tengsiz latofat va go'zallik egasi edi.

Bundan keyin voqealar asosan Aleksandrning Hindiston o'lkasiga qilgan harbiy yurishi bilan bog'lanib ketadi. YUstinning skiflar haqidagi tasavvuri va umuman So'g'diyona erlarida bo'lib o'tgan voqealarga ob'ektiv munosabati asarning haqqoniylik va xalqchilik ruhini ta'minlagan. YAna bir o'rinda muallif skiflar haqida shunday deydi: «Juda qiziq holatga duch kelasan, greklar uzoq yillar o'qib o'rganolmagan donishmandlik va falsafiylikni skiflarga tabiatning o'zi in'om etgan. Oliy darajadagi bilimdon odamlar bilan savodsiz varvarlarni yonma-yon qo'yadigan bo'lsak, ularning xushfe'lligi ustun turadi».

YUstinning «Pompey Trog epitomi» asari o'zining yuksak badiiy saviyasi bilan ajralib turadi. YUqoridagi epizodga o'xshash kitobxonni bir lahza o'ylashga majbur etuvchi falsafiy fikrlarni YUstin asarida ko'plab uchratish mumkin. Har qancha tarixiy manbalarni qidirsam ham,

voqealar tafsilotini bunchalik hayotiy tarzda berish juda qiyin. YUstin qadim So'g'diyona erlariga kelganligi yoki bironta skif vakili bilan \amsuhbat bo'lganligi noma'lum. Biroq Pompey Trog va YUstin voqealarga shu darajada aiiqlik bilan yondoshadiki, hatto yuqorida biz ancha yuksak baholagan Arrian va Kuruiy Ruf asarlarida tasvirga olinmagan yurtimizning antik davrlariga oid voqealarni ham YUstin ijodidan topishimiz mumkin. Asarda antik madaniyatimiz haqida juda qimmatli fikrlar berilgan.

Pompey Trogning «Filipp tarixi», YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarlari antik davrning o'ziga xos badiiy lavhalaridir. Pompey Trogning «Filipp tarixi» romanining ko'plab sahifalari yo'qolib ketganligi, uing asl nusxasi bilan tanish bo'lmaganimiz tufayli bu haqda biron narsa deyishimiz qiyin. YUstinning «Pompey Trog epitomi» asari syujeti bilan yaqindan tanishsak, Pompey Trogning «Filipp tarixi» asari o'ziga xos grek nasri namunasi ekanligining tasdig'ini ko'ramiz. YUstinning «Pompey Trog epitomi»² asari ham uziga xos antik. dunyoning go'zal badiiy ifodasidir. CHunki bu asar Diodorning «Tarixiy kutubxona», hatto Plutarxning «Aleksandr» ryotnomalaridan ham ko'p jihatdan, ayrim ilmiy xulosalarining aniqligi bilan ajralib turadi. YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida tarixiy ma'lumotlar shunchaki qayd qilinmaydi, balki tarixiy voqealar tafsiloti badiiy lavhalarda qiziqarli tasvirlanadi.

«TARIXIY KUNDALIKLAR»

Makedoniyalik shoh Filipp II davridayoq muhim hujjatlarni sakdaydigan maxsus arxiv mavjud edi.

Bu arxivda Filippning shaxsiy hayotiga oid va uning saltanatiga tegishli muhim hujjatlar qattiq nazorat ostida saqlanardi. Bu davlat aqamiyatiga ega bo'lgan hujjatlar orasida Filippning harbiy taktikasini belgilovchi, og'ir janglar

tarixini o'rganuvchi va bo'lajak shnglar rejasini ifodalovchi ma'lumotlar ham mavjud edi. SHuningdek, 6u arxivda Evropadagi va Osiyodagi ko'pgina katta-kichik mamla-italarning joylashuv xaritasi, jug'rofiy xarakterdagi boshqa sxemalar, arbiy bo'linmalarning joylashuv holati mahorat bilan ishlab chiqilgan edi. Bu hujjatlar bilan tanishgan kishi Filippning katta harbiy kuchga ega ekanligiga, uning harbiy taktikasiga hayrat bilan qaramasdan nloji yo'q. Saqlanadigan hujjatlarning tuzilishi, saqlanish tartibi

yosh Aleksandrni lol qoldiradi. U barcha ilmlar singari janglar tarixi bilan ham yaqindan tanishishga qiziqadi. Janglar taktikasining nazariy asoslarini o'rganishga alohida diqqat qiladi. Bunday jang tasvirlari aksariyat hollarda badiiy ifodalardan iborat edi. Jang tafsilotlari qiziq-qiziq badiiy epizodlarda hikoya qilingan. Aleksandr bunday lavhalarni yoshligida berilib o'qiydi. 12—13 yoshlar chamasidagi Aleksandr katta qo'shinga qo'mondonlik qilib, dushman bilan bo'lgan jangda zafar qozonadi. Bo'lib o'tgan jang haqida otasi Filippga to'lib toshib hikoya qiladi. SHubhasiz, bunday g'alabaga erishishda otasi Filippning arxivdagi janglar tarixiga oid hujjatlar muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Filippning hujjatlar to'plami Aleksandrning haqiqiy sarkarda bo'lib etishishida, chuqur harbiy bilimga ega bo'lishida haqiqiy dorilfunun vazifasini o'taydi. O'zi taxtga o'tirgandan so'ng esa bu dorilfununning mavqeini yanada mustahkamlaydi. Arxivga nazoratchi qilib o'zining eng ishonchli kishisini tayinlaydi. Ilgari otliq qo'shinga sarkarda bo'lgan, nihoyatda hushyor va ziyrak kardinlik Evmen arxivdagi hujjatlarni ko'z qorachig'idek asray boshlaydi. Uning qo'lida shohning xatlari, buyrug'i va yo'l-yo'riqlari ham saqlanardi. Aleksandr lavrida naqadar ulkan bo'lgan, bebaho xujjatlar saklanadigan bu arxivdan bizgacha juda ko'p fakt va materiallar etib kelgan. Bu hujjatlar majmuasi «Zenon arxivi» deb ataladi.

Zenon Apolloniyaning eng yaqin va ishongan kishisi edi. U arxivning nazoratini kuchaytirish masalasiga Apolloniya ham aralashardi. Arxivda har bir hujjat kuchli nazorat ostida saqlanardi. Xatlarning kimga yuborilayotgani yoki kimdan kelganligi, buyruqlarning qachon chiqqanligi, oyi, kuni, hatto soatigacha aniq ko'rsatilib, maxsus jildga qayd etib borilardi. SHu bilan birga, bo'lg'usi janglar rejasi va janglarning takdiri ham alohida yozilib qo'yilardi. Mana shunday hujjatlardan Appoloniyaning qo'li bilan yozilgan xatda eramizgacha bo'lgan 354 yil 21 sentyabr' sanasi qayd etilib qo'yilgan bo'lsa, o'sha xatning 22 sentyabr' soat 2 da kuchga kirganligi Zenonning qo'li bilan yozilgandir. U xatda Payrisadadan Argas shahriga yuk tashuvchi hayvonlarning yuborilishi so'ralgan edi. SHuningdek, arxivda Aleksandrning o'z qo'li bilan yozilgan xatlar ham mavjud edi. Masalan, Aleksandrning onasi Olimpiadaga yo'llagan xatlari ayniqsa muhim ahamiyatga egadir. Bu xatlarning birida Aleksandr Hindiston haqida yozadi. Arxivda Eron shohi Doroning Aleksandrqa yo'llagan ikkita maktubi ham bor. Unda Doro Aleksandr qo'lida asirlikda sakdanayotgan xotini, onasi va o'g'li bilan qizi haqida yozadi. Doroning xati fors tilining eramizdan avvalgi 330 yillardayoq rivojlanganligidan dalolat beradi. SHuningdek, bu arxivda saroy muhitiga oid, uning rejalari-yu qo'lga kiritgan g'alabalarini hikoya qiluvchi «Kundalik» ham saqlanadi.

«Kundalik»da Osiyo mamlakatlari, jumladan, O'rta Osiyoga oid ma'lumotlar

ham qayd etilib borilgan. Afsuski, «Kundalik»da Aleksandrning sharqqa yurishi batafsil va keng yoritib borilmagan. Bu biz uchun muhim bir hujjatdir. Chunki «Kundalik»da Aleksandrning Eronga, shuningdek, O'rta Osiyoga yurishi qisqa qayd etib borilgan. Antik tariximizga oid yangi ma'lumotlar qo'lga kiritilgan. Ko'pgina grek va Rim adiblari O'rta Osiyoning antik davrlarini yoritishda bu kundalikdan samarali foydalanganlar. Bu «Kundalik» tarixiy voqealarga boyligi jihatidagina emas, xalqyaar va o'lkalar tarixini yoritganligi tufayli ham qimmatlidir.

Arxivda Osiyoning fors va arab mamlakatlariga oid ma'lumotlar juda ko'p. Bunday ma'lumotlar grek-Rim adabiyotida ham istagancha topiladi. Chunki Greçiya ham Rim ham bu mamlakatlar bilan deyarli qo'shni joylashgandi. Aleksandr davridan avval ham bu mamlakatlar o'rtasida o'zaro turli xil aloqalar mavjud bo'lgan.

«Kundalik»da Aleksandr yurishining oxirgi yillari, ayniqsa uning Hindiston safari va hayotining so'nggi kunlari batafsil yoritib borilgan. Aleksandrning o'limiga oid ma'lumotlar, uning kasallikka chalinganligi yoki zaharlangan bo'lishi ham mumkin, degan taxminlar «Kundalik»dan keng joy olgan.

Olinfa shahridan Strattid degan adib Aleksandrning o'limi haqida 5 ta kitob yozgan ekan. Biroq bu kitob bizgacha etib kelmagan. Aleksandrning o'limi sabablari haligacha aniq bir echimga ega bo'lgan emas. Ba'zi bir tadqiqotchilar uni bezgak kasaliga yo'liqqan desalar, boshqa bir tarixchilar uni zaharlangan, degan xulosaga kelmoqdalar. «Kundalik»da Aleksandr hayotining so'nggi damlarini tasvirlovchi g'oyat hayajonli lavhalar anchaginadir.

Urta Osiyo haqidagi, Amudaryo va Sirdaryo bo'ylari, bu ikki daryo oraliq'idagi ro'y bergan antikdavr voqealariga doir aniq ma'lumotlarni Ptolemey va Aristobul «Kundalik»laridan topamiz. Bu «Kundalik» biz uchun nihoyatda bebaho asardir. Ularda Aleksandrning harbiy yurishlari, uning oyog'i etgan joylar tasviri, jang tafsilotlari batafsil bayon qilinadi. «Kundalik»da Aleksandrning o'limidan keyingi qarama-qarshiliklarga boy bo'lgan soçial hayot, o'zaro toj-taxt uchun kurash harakatlari ham yorqin ifodalangan.

Biz uchun qimmatli sanalgan bu «Kundalik»ning mualliflari Ptolemey bilan Aristobul kim edi, degan savolning tug'ilishi tabiiy. Bu ikki zotning o'z «Kundalik»lari bo'lgan. Ular o'z ko'zlari bilan ko'rgan, bevosita o'zlari guvoh bo'lgan voqealarni qalamga oladi.

Ptolemey ham, Aristobul ham O'rta Osiyoda bo'lgan. Bu ikki adib O'rta Osiyoning antik davrlaridagi Girkaniya, Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, Xorasm, So'g'diyona mamlakatlariga safar qilishgan. Uchta yirik

davlat — Baqtriya, So'g'diyona, Xorasmda yashaganlar. Bu erdagi elatlarni o'z ko'zi bilan ko'rgan, ularning madaniy hayoti bilan yaqindan tanish bo'lgan. Gurg'on, Murg'ox, Qunduz, Araks, Yaksart, Oks, Politimet daryolarini kechib o'tib, ularning voxasini kezgan. Bu haqda ular o'z «Kundalik»larida qiziqarli badiiy lavhalar keltirishgan.

Ona yurtimizning antik davrini o'rganishda mana shu ikki zotning ijodi g'oyat muhim rol o'ynaydi. «Kundalik»da tasvirlangan voqealar aniq, joylar nomi konkret, jug'rofiy holatlar jonli lavhalarda ifodalangan. Hatto «Kundalik»da

berilgan tabiat manzaralari ham bizga tanish. Ayniqsa, hozirgi O'zbekiston hududini tasvirlaganda bizning qalbimizga yaqin bo'lgan bo'yoklarni ko'ramiz. Tog'lar, sahrolar, cho'llar, to'qayzorlar, daryolar, shaharlar, hatto qishloklar, odamlar, hammasi uzoq o'tmishimiz tarixi, eramizgacha bo'lgan 329—327 yillar manzarasi.

To'g'ri, bu «Kundalik»larda xam Aleksandrni ko'klarga ko'tarib maqtagan o'rinlar, ortiqcha ta'riflarga boy lavhalar uchraydi. Hatto, Aleksandrga yoqish uchun ayrim jang tafsilotlari bo'rttirib tasvirlanadi. SHuningdek, mubolag'asiz ifodalar ham uchraydi.

Albatta, bu ikki olimni qonli urushlarda qatnashmagan, bos-qinchilik tig'ini qo'lida tutmagan, deb ayto olmaymiz. CHunki, ularning har ikkalasi ham Aleksandr Makedonskiyning eng yaqin kishilari bo'lgan. Biz uchun bugungi kundaularningyozib qoldirgan «Kundalik»lari noyob qujjatlardir.

«Kundalik»ning eramizdan avvalgi 332—322 yillarga tetishli sahifalari ayniqsa muhim ma'lumotlarga boy va rang-barang. Bu yillarga oid sahifalar Osiyo mamlakatlari Eron, Afg'oniston, Hindiston, shuningdek, O'rta Osiyo tarixi bilan bog'liq. Bu yillarga oid ma'lumotlar Osiyo mamlakatlarining yozma adabiyotida saklanib qolmagan. Ko'pgina xalqlarning yozuvi ham o'sha davrlarda shakllanmagan edi. Bu davrga tegishli yurtimizning tarixi haqida manbalar asosan Ptolemey va Aristobulning «Kundalik»laridan boshlanadi.

Ptolemey bilan Aristobulning «Kundalik»lari ellinizm davrining shoirlari Leonid Terentning epigrammalari, Arat poemalari, Kollimax gimnlari, Meleagr she'rlari kabi yuksak badiiy-estetik qimmatga ega bo'lmasa ham, biz uchun ular tarixiy nuqtai nazardan ahamiyatlidir. Antik davrimizni tasvirlovchi yagona yozma manba bo'lgani uchun ham qimmatlidir.

Ptolemey o'z davrining yirik harbiy va siyosiy arbobi edi. Aleksandr sarkardalari orasida u eng atoklisi bo'lgan. Aleksandr unga ishonardi, shuning uchun ham uni o'ziga shaxsiy qo'riqchi qilib oladi. Ptolemey Aleksandrning saralangan qo'shinlariga sarkardalik qiladi. Muhimi shundaki, Ptolemey kundalik voqealarni yozib borishga o'z ixtiyori bilan kirishadi. «Kundalik» kimningdir topshirig'iga binoan yoki

Aleksandrning buyrug'i bilan emas, bunday «Kundalik»ning kelgusida ahamiyati katta ekanligini uning o'zi his qiladi. CHunki Aleksandrning Ptolemey va Aristobuldan tashqari ham Evmen va Diodot kabi maxsus «Kundalik yozuvchi» muarrixlari ham bor edi. O'z navbatida, Aleksandr sarkardalari Ptolemey bilan Aristobulga ham «Kundalik» yozishga ijozat bergandi. O'sha davrda ayniqsa qo'shinlar orasida shoxdan beruxsat tarixiy asar yozish mumkin emasdi.

«Kundalik»da ifodalangan voqealarning eng muhimlari bilan Aleksandrni tanishtirib borgan. Uning «Kundalik» sahifasidan joy olgan ko'pgina sarguzashtlar Aleksandrga manzur bo'lgan.

Ptolemeyning «Kundalik» asari bizgacha asl holda to'liq etib kelganicha yo'q. Uning ayrim sahifalarigina sa'utanib qolgan, xolos. Bu sahifalarni amerikalik tarixchi Robinson keyinchalik to'plab, tarjima qiladi. Muhimi shundaki, Ptolemeyning bu «Kundalik» asari keyingi davrlarda yaratilgan o'nlab romanlarga tarixiy manba bo'lib xizmat qildi. Demak, asar o'zining to'liq mundarijasini saqlab

qoldi. Ptolemey va Aristobulning «Kundalik»lari yozilmaganda edi, Aleksandr haqida bitilgan keyingi kitoblar sahifalari u qadar hayotiy va jonli chiqmagan bo'lardi. Ptolemeyning «Kundalik» asari bizgacha etib kelgan o'nlab romanlar sahifasida yorqin ifodasini topgan. Garchi uning ko'pgina sahifalari yo'qolgan bo'lsa-da, u to'lig'icha o'z ahamiyatini saqlab qolgan.

Urta Osiyoning antik davrlari haqidagi qaysi bir grek va Rim tarixini varak/shmaylik, Ptolemey va Aristobul nomiga duch kelamiz. Kuruiy Ruf, Plutarx, Arrian, Diodor, Strabon, Pompey Trog, YUstinlar o'z asarlarida Ptolemey va Aristobul nomlarini qayta-qayta tilga olib o'tadilar. SHunday qilib, endilikda badiiy adabiyotda ham Aristobul va Ptolemeyning o'ziga xos obrazlari yuzaga keldi. Ayniqsa, «Aleksandriya, Aleksandr haqida roman», Ivan Efremovning «Afinalik Tais» romanlarida bu ikki muarrixning badiiy obrazlari yaratilgan. Ptolemey Makedoniyaning badavlat xonadoniga mansub edi. SHuning uchun ham yoshligida yaxshi ta'lim oladi. Ayniqsa, tarix va ritorikani sevib o'qiydi, falsafani chuqur o'rganadi. Harbiy ilmni puxta biladi. Aleksandr Osiyoga yurish qilishdan oldin ham Ptolemeyni yaxshi bilgan. Ptolemey harbiy nazariyasi va praktikasini yaxshi bilgani uchun ham Aleksandrga yoqib qolgandi. Aleksandr qo'shinlari orasida qilichbozlikda Ptolemeyga teng keladigani topilmasdi. Ptolemey zamonasining ulug' adiblari asarlarini sevib o'qirdi. Uning «Kundalik» asarila asosan harbiy safar tafsilotlari, shuningdek, So'g'diyonada yuz bergan muhim voqealar, bu erdagi elatlarning urf-odatlari, hayot tarzi bayon qilinadi. Aleksandrning vafotidan so'ng toj-taxt uchun o'zaro urushlar kuchayib ketadi. Ulkan ellinizm davlati mayda bo'laklarga bo'linib, zulm kuchaydi.

Aleksandr taxtiga da'vogarlar ko'payadi, Biroq Ptolemey tadbirkorlik bilan mamlakat shohligini egallaydi. Qarigan chog'igacha shohlik taxtidan tushmaydi. Ancha keksayib qolgandan so'ng 304 yilda o'z taxtini o'g'li Ptolemey II Filadel'fga bo'shatib beradi.

Aleksandr SHarqqa yurish boshlashdan avval muarrixlarni qoshiga chorlab, avlodlar uning ishlaridan bexabar qolmasliklari uchun bo'lgan voqealarni batafsil yozib borishni buyurgan. Aleksandr ikki mashhur tarixchini — Kardin shahridan Evman va Eritrin shahridan Diodotni o'ziga shaxsiy kotib qilib oladi. Eramizgacha bo'lgan 334 yildan boshlab bu muarrixlar kundalik voqealar bayonini yozib borgan. Ular keyinchalik «Efemerida» yoki «SHoh jurnali» deb nom olgan. Voqealarni batafsil bayon qilib borish Aleksandr bilan yonma-yon yurgan muarrixlar Evman bilan Diodotga nasib qiladi. Bu yozuvlar ham badiiylik, ham tarixiy xarakter kasb etadi.

Aleksandr bilan birga harbiy yurishga otlangan yana bir muarrix Kallisfendir. Kallisfen Aristotelning nevarasi. U yoshligidan bobosi tarbiyasida bo'ladi. YOshlig'idan adabiyotga qiziqadi. YUnon adiblari ijodini sevib o'qiydi. Ayniqsa, Gomer poemalari, Esxil, Sofokl, Evripid tragediyalari, Aristofan komidiyalari Kallisfenni o'ziga asir etadi. U Aleksandrning SHarqqa yurishini eshitib, ko'ngilli bo'lib unga qo'shiladi. SHarq mamlakatlaridan olgan taassurotlarini «SHoh jurnali»ga qayd etib boradi. Evman bilan Diodotga nisbatan Kallisfenning ayrim

qaydlari ko'proq badiiylik xarakteriga ega.

Ptolemey «Aleksandrning yurishi» romanini yozishda o'zi yiqqan tarixiy ma'lumotlar bilan cheklanib qolmasdan, Kallisfen «Kundalik»lariga ham, Evman va Diodot tomonidan qayd etilib borilgan «Efemerida» yoki «SHoh jurnali»dan ham foydalanadi. Ptolemey roman yozishga asosan qarilik chog'ida qo'l uradi. Ayniqsa, taxtni o'z o'g'li Ptolemey II Filadel'fga bo'shatib bergandan so'ng, butunlay ijod ishlariga berilib ketadi.

Eramizdan ilgari SH asrning oxirida aleksandriyalik Klitarx ham asar yozishga kirishadi. Klitarx Aleksandrning SHarq mamlakatlari bo'ylab harbiy yurishiga qatnashmagan edi. SHuning uchun ham uning yozgan asari haqiqatdan ancha uzoqtasvirga ega bo'ldi. Klitarxning asari yaratilgan vaqtda Aleksandrning ko'pgina safdoshlari hali hayot bo'lgan. Ular Klitarx asarida uydirma ko'pligidan ancha nolishadi. Ammo Klitarx asarida badiiylik yuksak darajada edi. Klitarxning Aleksandr haqida asar yozganini eshitib, Aleksandrning ko'pgina safdoshlari uning asarini o'qib ko'radi. SHarq mamlakatlariga oid voqealarning qaqiqatdan ancha uzoq ekanligini sezadi-da, Klitarx asariga past baho beradi. Balki Ptolemeyning Aleksandr haqida asar yozish orzusining ro'yobga chiqishida Klitarx asari turtki bo'lgandir. Aleksandrning SHarq

mamlakatlariga yurishini tasvirlashni Ptolemey o'zi uchun oliy burch deb tushunadi. O'zini kelajak avlod oldida qarzdor his etadi. Balki u Klitarx kabi SHarq mamlakatlari hayotini buzib ko'rsatuvchi yozuvchilar asarlaridan darg'azab bo'lgandir. Har holda, Ptolemeyning qarilik chog'ida shohlik taxtni o'gliga topshirib, bunday xayrli ishni nihoyasiga etkazishi bejiz emas.

Aleksandrning Ptolemey kabi yuzlab sarkardalari bo'lgan. Ular ichida Ptolemeyning nomi ulug'. CHunki u o'zidan keyingi avlodga o'lmas asar qoldirdi. Ptolemeyning safdoshi, u bilan O'rta Osiyoga kelgan kassandriyalik Aristobul ham Aleksandr haqida o'z taassurotlari asosida asar yozadi. Aristobul o'zi mustaqil ravishda «Kundalik» tuzadi. SHarq mamlakatlarining qishloq va shaharlari, bu erlarda bo'lgan janglar tarixi, SHarq tabiati va xalqlari hayotini o'z kundalik daftariga batafsil yozib yurgan. Kundalik daftari sahifalarini yildan-yilga boyitib boradi. SHarq mamlakatlaridan ketgandan keyin ham ijoddardi bilan yashaydi. O'z safdoshi Ptolemeyning asar yozishga kirishganini eshitgandan so'ng, u bilan bellashadi. Ptolemey kabi Aristobul ham o'z kundaligidan tashqari, Evman va Diodot xotiralariga murojaat qiladi. «Efemerida» yoki «SHoh jurnali» deb nomlanuvchi maxsus hujjatlar to'plamini qayta-qayta o'qib chiqadi. Aristobul ancha keksayib qolgan bir davrda — 84 yoshida asar yozishga qo'l uradi. Keksalik chog'ida, ya'ni 90 yoshga qadar Aleksandr Makedonskiyning SHarq mamlakatlariga qilgan yurishi haqida roman yozadi. Uz asarini qariyb yakunlab, so'ngra olamdan o'tadi. Ptolemey kabi Aristobul ham uzoq yillar davomida asar yozishni niyat qilib yuradi. Aristobulningasari Ptolemeynikidan farqqiladi. Ptolemey sharq mamlakatlariga sarkarda sifatida kelgan bo'lsa, Aristobul usta hunarmand sifatida keladi. Ptolemey o'z asarida ko'proq janglar tarixini yozishga harakat qilsa, Aristobul Osiyo mamlakatlarining geografik joylashishi, tabiat tasviri, daryolar va shaharlar tarixi haqida yozadi. Oks (Amu) va Yaksart (Sir) daryolari ustiga ko'prik qurish ishlarida shaxsan o'zi qatnashadi. U

o'z ishining mohir ustasi edi. Daryolar ustiga doimiy va vaqtinchalik ko'priklar qurish ishlarini u yaxshi bilardi. Aristobul Aleksandr Make-donskiyning eng yaqin va ishongan kishilaridan biri edi. SHuning uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan maxfiy ishlarini Aleksandr Aristobulga alohida ishonib topshiradi. Eron shohi Kirning qabrini ochish ishini ham Aleksandr Aristobulga ishonib topshiradi. Aristobul o'z davrining bilimdon, savodxon kishilaridan biri edi.

Ayrim manbalarda Aristobul 90 yoshga kirib vafot etgan, degan faktlar uchrasa, boshqa birlarida 84 yoshida o'lgan degan taxminlar bor. Fikrimizcha, Aristobul Ateksandr haqida o'z xotiralariga tayanib asar yozishni ancha ilgari boshlagan. CHunki insonning keksalik chog'ida

172

xotirasi ancha susayib qoladi. Buning ustiga, u asar yozishni Aleksandrning o'limidan keyin boshlagan. Keksa bir adibning xotirasidan ko'p voqealar bayoni ko'tarilgan bo'lishi mumkin. Aristobul 84 yoshida emas, ilgariroq asar yozishga qo'l urgan, degan fikr to'g'ridir. Ptolemeyning asari ham, Aristobulning asari ham «Boburnoma», «SHayboniynoma» singari tarixiy faktlar, xotiralar majmuasidan iborat asar edi. Aristobulning kundaliklari keyingi davrda yaratilgan o'nlab romanlar uchun muhim hayotiy manba bo'lib xizmat qildi.

XALQ IJODI DURDONASI

Ellinizm davrida adabiyot va san'at gullab-yashnadi. Bu davrda grek adabiyoti yangi bir taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. So'z san'ati yangi ijodkorlarning nomi bilan boyidi. Janr va mavzu jihatidan xilma-xil asarlar yuzaga kela boshladi. Badiiy adabiyotning mavzu ko'lami kengaydi. Ayniqsa tarixiy nasriy asarlarga e'tibor yanada oshdi. SHu sabab tarixiy shaxslar obrazini yaratish, tarixda bo'lib o'tgan voqealar asosida asarlar yozish bu davr adabiyotida an'anaga aylandi.

Ilgarigi davrda mifologik xarakterdagi syujetni, ma'bud va ma'budalar bilan bog'liq sarguzashtlarni ifodalash asosiy o'rinda turgan bo'lsa, ellinizm davriga kelib tarixiy obrazlar, konkret inson shaxsi va ular bilan bog'liq hayotiy voqealarni tasvirlash adabiyotning etakchi mavzuiga aylanadi. Bu davr adabiyoti o'zining faqat mavzu ko'lami bilangina emas, g'oyaviy jihatidan ham yuksak darajaga ko'tarilgan edi. Badiiy adabiyot namunalarining estetik ta'sir kuchi orta bordi. Bir so'z bilan aytganda, bu davr adabiyotida mavxumlikdan konkretlikka, oddiylikdan murakkablikka tomon siljish yuz beradi. Mifologik xarakterdagi obrazlar o'rmini konkret tarixiy shaxslar obrazi egalladi.

Tarixiy shaxslar obrazi ellinizm davrigacha bo'lgan grek adabiyotida ham mavjud edi. Bunga misol qilib Esxilning «Eroniylar» tragediyasini ko'rsatishimiz mumkin.

Attika davrining ulug' adibi Esxilning 90 ga yaqin tragediyalaridan yolg'iz «Eroniylar» tragediyasi tarixiy xarakterga ega bo'lsa ham, bu o'sha davr uchun muhim ahamiyatga ega edi. Esxilning qolgan hamma tragediyalari mifologik xarakterdadir. SHuningdek, Sofoklning 120 dan ortiq tragediyalari, Evripidning 90 dan ortiq asarlarining mavzui mifologik xarakterdagi voqealar tasviriga qaratilgan. SHuning o'zi grek adabiyotining antik davrlaridayoq xalq og'zaki ijodiyoti nihoyatda rivojlanganligidan, gullab-yashnaganidan dalolat beradi. CHunki,

Gomer, Esxil, Sofokl, Evripid ijodiyoti xalq og'zaki ijodi ta'sirida yuzaga kelganligini ko'ramiz.

Ellinizm davri adabiyotining kjsalishiga asosiy sabab, davrdagi ijtimoiy-siyosiy voqelikda muhim o'zgarishlar yuz berganligida, deb tushunmoq lozim. Ikkinchi tomondan bu davr grek adabiyoti attika davrida yashab o'tgan so'z san'atkorlaridan Gomer, Esxil, Sofokl, Evripid, Aristofan kabi ulug' ijodkorlari bilan haqli ravishda faxrlanar edi. Ellinizm davri ijodkorlari bu ulug' zotlarning asarlarini bir chetga surib qo'ymasdan, zamon talablari asosida ular yaratgan eng ilg'or an'analarni o'zlariga qabul qildilar. O'zlaridan ilgari yashab o'tgan salaflari ijodiga chuqur hurmat va ehtirom bilan munosabatda bo'la boshladilar.

Ellinizm davri adabiyotida Aleksandr haqida juda ko'p asarlar yaratilganligining guvohimiz. Bu davr tarixiy asarlarida Aleksandr Makedonskiy obrazi asosiy bosh qahramon sifatida tasvirlanadi. Masalan, Plutarxning Aleksandr haqidagi romani bunga misol bo'la oladi. Tarixiy nasrningyorqin namunasi bo'lgan Ptolemey va Aristobul asarlarida Aleksandr shaxsi ulug'lanadi. Aleksandr obrazi yozma adabiyotdagina emas, xalq og'zaki ijodida ham o'zining talqinini topadi. Bunday yozma va og'zaki ijod namunalarida Aleksandr bosqinchi sifatida emas, donishmand va hatto muqaddas obraz sifatida tasvirlanadi. Bunday ruxda yuzlab hikoyatlar, rivoyatlar vujudga keladi. Faqat nasrdagina emas, she'riyatda ham Aleksandr shaxsini ulug'lovchi she'rlar, dostonlar yaratiladi. Bunday asarlarda tarixiy haqiqat mezoni buziladi. Ijodkorlar Aleksandr obrazini yangi-yangi sifatlar bilan bo'yab-bezaydilar. Aleksandrning bosqinchilik siyosatiga panja orasidan qaraydilar. To'g'ri, tarixiy shaxsga nisbatan, uning badiiy obrazi yorqin ijoddir. Badiiy to'qima har qanday tarixiy obrazni uning shaxsiga nisbatan ijobiyroq tasvirlashni taqozo etadi. Muhimi shundaki, grek xalqi o'z farzandini bosqinchi sifatida emas, donishmand, yo'lboshchi, xaloskor obrazida ko'rishni xohlaydi. Har bir xalq o'z farzandini ardoqlashga harakat qiladi. Xuddi ota yoki ona o'z dilbandini aziz bilganidek, xalq ham o'z yo'lboshchilari, sarkardalari, xaloskorlarini yoklaydi, hatto ularga g'urur bilan qaraydilar. Xuddi shu nuqtai nazardan olib qaraganimizda, Aleksandr eng avvalo Makedoniya xalqining o'ziga xos davlat arbobidir. O'sha davrlarda Makedoniya, Greçiya va hatto Rim ham yaxlit bir davlat negiziga jiplashgan edi. SHuning uchun ham bu xadruapar adiblari o'z hukmdori bo'lgan Aleksandr nomini ulug'lar, uningshaxsiga hurmat va ehtirom bilan qarardi. Grek va Rim adabiyotida Aleksandrning ijobiy obraz sifatida tasvirlanishining boisi ham shuidadir. Mana shunday xalq ijodiyotining nodir namunasi «Aleksandr haqida roman» asaridir. Bu romanning qachon vujudga kelgani aniq nalar bilan ko'rsatilmagan. CHunki u xalqog'zaki ijodi namunasiidir.

Bu romandagi ayrim epizodlar asarning hali Aleksandr hayotlik chog'idayoq yaratila boshlanganini ko'rsatsa, boshqa bir epizodlar bu xulosaga ziddir. Roman xalq og'zaki ijodining uzoq yillik mahsulidir. Bu asar asrlar davomida og'izdan-og'izga, avlodan-avlodga o'tib keladi. Undagi ko'pgina lavhalar

yangilanadi, ba'zilar esa zamonlar ruhiga moslashtiriladi. Bu romanning konkret bir ijodkor tomonidan yaratilgani noma'lum.

«Aleksandr haqida roman» asarining muallifi xalq, butun bir kollektivdir. SHuning uchun ham romanda ma'lum darajada tarixiylik buzilgan. Tasvirlangan voqealarning qaerda va qachon bo'lib o'tganligi aniq aytilmaydi. Tarixiy voqeaning qaerda va qanday hrlatda yuz berganini aniq tarixiy hujjatlar asosida ko'rsatish, tarixiy haqiqatning badiiy haqiqatga aylanishi jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq bu jarayon individual ijodkorlar tomonidan yaratilgan asarlarga tegishli. Xalq ijodiyotida, omma tomonidan yaratilgan asarlarda xayolot kuchli bo'ladi. Bu tabiiy holdir. Qaysi bir xalqning romanini yoki og'zaki ijodini olib qaramang, unda fantastik ruhga keng o'rin berilganini ko'ramiz. Xuddi mana shu jarayon, fantastik ruh individual ijodkorlar tomonidan yaratilgan asarlarni omma tomonidan yaratilgan asarlardan ajratib turadi. Makedoniya xalqi tomonidan yaratilgan «Aleksandr haqida roman»ning u hakda individual ijodkorlar tomonidan yaratilgan boshqa romanlardan farqli tomoni ham shunda. Bu haqiqat faqat grek-makedon adabiyotiga tegishli hodisa bo'lib qolmasdan, barcha xalqlar adabiyotiga ham taalluqlidir.

«Aleksandr haqida roman» asarida tarixiylik mezoni buzilgan, dedik. Albatta, tarixiylik deganda biz faqat tarixiy haqiqatni, tarixiy ma'lumotlarnigina tushunmasligimiz kerak. Tarixiylik tushunchasi keng ma'noga ega. Bu ijodkorning nuqtai nazarini ham belgilaydi. Tarixiylik o'tmishni tarixiy taraqqiyot jarayonida tasvirlashni taqozo etadi. Bir so'z bilan aytganda, tarixiylik barcha voqealarni ob'ektiv harakatda, rivojlanishda ko'rsatishdan iborat. Bu asosan individual ijodkorga xosdir.

Xalq ijodiyotida esa tarixiylik bir oz fantastik, ko'tarinkilik ruhida beriladi. YA'ni xalq tarixni fantastik bo'yokdar bilan bezaydi. Unga ko'tarinki ruh bag'ishlaydi. SHuning uchun ham «Aleksandr haqida roman»dagi Aleksandr obrazini tarixdagi Aleksandr Makedonskiyga teng deb bo'lmaydi. Xalq romanidagi Aleksandrni Klitarx, Kuruiy Ruf, Arrian, Plutarx va boshqa yozuvchilar tomonidan yaratilgan asarlardagi Aleksandr obrazi bilan ham teng baholash to'g'ri emas. «Aleksandr haqida roman»dagi Aleksandr obrazi eng avvalo xalqning idealidagi obrazdir. Endi u tarixdagi Aleksandr Makedonskiy emas, xalq romanidagi odil shoh obrazidir. Xalq idealidagi qahramon tarixdagi Aleksandr Makedonskiy singari qishloklarga o't qo'ymaydi, shaharlarni xonavayron etmaydi, minglab begunoh insonlarni bekorga

nobud qilmaydi. U eng avvalo donishmand shoh obrazidir. U o'zga shohlarni ham adovatga chaqiradi. SHu jihatdan grek-makedon xalqi tomonidan yaratilgan «Aleksandr haqida roman» Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» romanidagi Iskandar Zulqarnayn obraziga juda yaqin turadi. Albatta, har ikkala asarda tasvirlangan voqealar, sarguzashtlar, bayoni bir-biridan farq qilsa ham Iskandar obrazi bilan Aleksandr obrazi o'rtasida, ayniqsa, ularning xarakteri, fazilatleri, odil shohlarga xos xislatleri bir-biriga yaqin. O'zbek xalq og'zaki ijodida yaratilgan ko'pgina hikoyat va rivoyatlarda ham Iskandar xalq idealidagi odil shoh obrazi sifatida tasvirlanadi.

O'zbek xalq og'zaki ijodida yaratilgan Iskandar obrazi ham «Aleksandr

haqida roman»dagi asosiy obrazga ancha yaqin turadi. Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» asari ham xalq og'zaki ijodiyoti ta'sirida vujudga kelgan.

Aslida «Saddi Iskandariy» XV asrning eng yuksak darajadagi ijod namunasidir. Demak, SHarq adabiyotida badiiy doston XV asrdayoq yuksak darajada shakllangan edi. Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» asarini she'riy yo'l bilan yozilgani uchun doston deyishga odatlanib qolganmiz. Bu, bizningcha, uncha to'g'ri emas.

Alisher Navoiy xalq og'zaki ijodiyoti an'analarini izchil davom ettiradi. Ulug' bobomiz ijodkor sifatidagina emas, shaxs sifatida ham xalqmanfaati, uning baxt-soadati yo'lida kurashgan. SHoir sifatida xalq ezgu-niyatlarining kuychisiga aylangan. SHu nuqtai nazardan qaraganimizda, Alisher Navoiy yaratgan Iskandar Zulqarnayn obrazi faqat shoirning o'zi yaratgan obraz emas, balki xalq idealidagi umumlashma obrazdir. Iskandar haqida xalq og'zaki ijodida ham qator dostonlar bor. SHuning uchun ham bu asar xalq qalbidan chuqur o'rin olgan.

Iskandar Zulqarnayn faqat o'zbek xalqining emas, balki O'rta Osiyo xalqining yoki umuman Osiyo xalqlarining idealidagi obrazdir. Bunga misol qilib Nizomiy Ganjaviyning «Iskandarnoma», Amir Xisrav Dehlaviyning «Oinai Iskandariy», Abdurahmon Jomiyning «Xiradnomai Iskandariy» asarlaridagi Iskandar obrazlarini ko'rsatish mumkin. Odil shohlar haqida hikoya qiluvchi Firdavsiyning «SHohnoma»sida ham Iskandar obraziga juda keng o'rin berilgan. Hind xalqi ijodiyotining ajoyib namunasi bo'lgan «Kalila va Dimna»da ham Iskandar obrazi keng talqin qilinadi. Osiyo xalqlari o'rtasida tarqalgan «Qobusnoma»da ham Iskandar donishmand inson obrazi sifatida tasvirlanadi.

Osiyo xalqlari og'zaki ijodiyotida yaratilgan Iskandar haqidagi hikoyat va rivoyatlarni to'plash, tom-tom kitoblarga ham sig'maydi. Iskandar xalq sevgan qahramondir.

O'tmishda har bir xalqning o'z ideal shohi bo'lgan. Bunday ideal shohlardan xalq adolat, shafqat, insonparvarlik va farovonlikni kutgan. SHoxlarning oqil, donishmand bo'lishini orzu qilgan. Faqat odil shohgina xalqqa baxt-saodatli hayot baxsh etadi, deb o'ylagan. SHu jihatdan olib qaraganda, Osiyo xalqlarining orzu-o'ylari bir bo'lgan. Ular bir-biriga qo'shni yashagani yoki urf-odati bir-biriga yaqinligi tufayli emas, balki qismati bir bo'lgani uchun ham orzu-umidlari, o'y-xayollari mushtarak edi. Ular Iskandarday odil shohni orzu qilishgan. Xalq zolim shoxlarni Iskandar singari adolatli bo'lishga chaqirgan. Firdavsiyning «SHohnoma»sida xuddi mana shunday g'oyaning yuksak badiiy ifodasini ko'ramiz. Xalqning bunday orzusi faqat badiiy adabiyotdagina emas, balki real hayotda ham bunday hodisalar juda ko'p bo'lgan. Ayrim shoxlar Iskandarday adolatli bo'lishga intilgan. Masalan, Husayn Boyqaro shaxsida ba'zi insonparvarlik kurtaklarini ko'ramiz. Alisher Navoiy butun hayoti davomida do'sti Husayn Boyqaroni adolatga chaqiradi. Uni Iskandarday odil shohtimsolida ko'rishni istaydi. Ayni chog'da, Husayn Boyqaro ham o'zini Iskandarday adolatli shoh deb xayol qiladi. Hatto Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» asarini berilib o'qiydi.

Alisher Navoiy «Saddi Iskandariy» asarini Husayn Boyqaroga atab yozadi. Bundan tashqari, o'nlab she'rlarida Iskandar nomini tilga oladi. Husayn Boyqaroga Iskandar haqida bir qancha hikoyat va rivoyatlar so'zlab beradi. Husayn Boyqaroni

adolatga chaqiradi, ezgulik sari chorlaydi. Ammo, afsuski, butun intilishlari esa zoe ketadi. Husayn Boyqaro do'sti Alisher Navoiy ko'rsatgan yo'ldan bormasa ham Iskandar Zulqarnayngataqlid qiladi. Iskandarday bo'lishga harakat qiladi. Biroq zamon, davr uning Iskandarday adolatli hukmdor bo'lishga yo'l qo'ymaydi. O'sha XV asr, feodalizm sharoiti, zulm avjga chiqqan davr Alisher Navoiy dunyoqarashlariga tamoman zid edi. Iskandar Zulqarnayn timsolidagi Navoiyning orzulari amalda chil-parchin bo'ladi. Faqat u xayoldagina, poetik ohanglar og'ushidagina qolgan edi. Bu jarayon Uyg'un va Izzat Sultonning «Alisher Navoiy» dramasida ham mahorat bilan ko'rsatib berilgan.

Iskandarday odil shoh o'zbek xalqining yoki umuman osiyoliklarning ideali bo'libgina qolmasdan, grek va makedon xalqparining ham orzusiga aylangan edi. «Aleksandr haqida roman»ning ko'pgina epizodlari, hatto Aleksandr obrazi dunyoqarashidagi ko'pgina dono fikrlar osiyoliklar tomonidan yaratilgan Iskandar obraziga yaqin turadi. Bu jihatdan, «Aleksandr haqida roman»dagi Aleksandr obrazi tarixdagi Aleksandr Makedonskiy shaxsiga nisbatan ko'proq Iskandar obraziga yaqindir. Chunki romandagi Aleksandr obrazi tarixiy shaxs emas, balki xalq idealidagi Aleksandr — adolatli shoh obrazidir. Masalaga mana shu

nuqtai nazardan yondoshadigan bo'lsak, Osiyodagi va Evropadagi mazlum xalqlarning o'sha davrlarda qismati bir xil bo'lgan, ya'ni ular ayanchli hayot kechirgan, bosqinchilik urushlaridan ko'p azoblar chekkan, begunoh kishilarning qoni behudaga to'kilgan. O'tmishda er yuzidagi barcha mazlumlar qismati bir-biriga yaqin edi. Demak, ularning orzusi ham bir xil bo'lgan. Ular qanday qilib ozodlikka chiqish, baxt-saodatli hayotga erishish yo'llarini bilmaganlar. Bunday hayotga faqat odil shohlar bo'lgandagina erishish mumkin deb o'ylagan va shunday odil shoxdarni osiyoliklar ham, evropaliklar ham orzu qilganlar.

Xalq orzusidagi odil shohlar aslida tarixda bo'lmagan. Chunki zulm, ekspluatatsiyaga asoslangan jamiyat bunga yo'l bermagan. Biroq hayotda adolatli bo'lishga intiluvchi donishmand shoxlar ham o'tgan. Masalan, Urta Osiyoda Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Zahiriddin Muhammad Bobur, Rimda Oktavian Avgust, ruslarda Pyotr va hokazo. Lekin ularni ham xalq idealidagi adolatli shohlarga teng deb bo'lmaydi. Bu hukmdorlarda nisbatan ijobiy xislatlar ko'proq bo'lgan. Chunki bu podshohlar o'zlaridan avval o'tgan shohlarga nisbatan adolatli hukm chiqarishga harakat qilganlar Bobur, Ulug'bek, Pyotr, Oktavian Avgust tarixda o'tgan boshqa bir guruh hukmdorlardan — Chingizxon, Napoleondan farq qiladi. Shuningdek, Aleksandr Makedonskiyning faoliyatiga baho berganda ham avvalo grek va Rim adiblari ijodiga tayanamiz. Kurdiy Ruf, Plutarx, Arrian, Pompey Trog, Diodor, Yustin romanlarini o'qisak, bu adiblar Aleksandr Makedonskiyning tarjimai holini nisbatan ob'ektiv yoritib berganlar. Bu adiblar ijodida Aleksandr xarakteridagi salbiy, shu bilan birga, ayrim ijobiy xislatlar ham ko'rsatilgan. Xalq ijodining namunasi bo'lgan «Aleksandr haqida roman»da esa Aleksandr faqat ijobiy obraz sifatida tasvirlanadi. Romanda badiiy to'qimaga keng o'rin berilgan. Tarixiy haqiqatni tasvirlash ijodkorlarning fikr doirasidan uzokda qolgan. Natijada, tarixiy davr koloriti, Aleksandr faoliyati bilan bog'liq voqealar mohiyati o'z ifodasini etarli darajada topmagan.

Roman voqealari go'zal badiiy bo'yoqlarda tasvirlanadi. Tiniq ifoda, poetik

ohangdorlik romanning asosiy pafosiga aylangan. Bunday belletristik ifoda umuman xalq ijodi namunalariga tegishlidir.

«Aleksandr haqida roman»da g'oya etakchi o'rinda turmaydi. Biroq roman o'qishlidir. Undagi go'zal badiiy ifodalar o'quvchini beixtiyor sehrlaydi. Aleksandr bilan Doro yoki Aleksandr bilan Roksana o'rtasidagi dialoglar o'ziga xos falsafiy xarakterga ega. Ayni choqda, bu obrazlar o'zlarining tarixiyliigi bilan ham ajralib turadi. Romanda bundan tashqari Ptolemey, Filipp, Olimpiada, Parmenion kabi tarixiy obrazlar ham mavjuddir. SHu bilan birga, Nektaneb, Kandik kabi

to'qima obrazlar ham borki, bu va shuningdek boshqa ayrim tarixiy obrazlar ham asosiy obraz Aleksandr faoliyati bilan bog'langan.

«Aleksandr haqida roman» bir qancha o'zgarishlarga uchrab bugungi kunimizgacha etib kelgan. Romanning grek tilidagi nusxasi bizgacha etib kelmagan. Eramizdan ilgarigi P—I asrlarga oid bu romanning keyingi nusxasi bir qator o'zgarishlarga, qo'shimchalarga uchrab, eramizning III asrlarida qayta tiklanadi.

Grek romanining asl nusxasi emas, balki tekstologik o'zgarishlarga uchrab uch asosiy nusxa A, V, S qo'lyozma holatida Parijning milliy kutubxonasida saklanmokda. A nusxasi 1711-raqamda, V nusxasi 1685-raqamda, S nusxasi 113-raqamda sakdanadi. SHulardan A nusxasi birmuncha to'liqroq holda saqlangan. Biroq bu nusxadan ham anchag'ina boblar yo'qolgan. Eramizning IV asrlarida YUliy Valeriy grek matnining birmuncha qisqartirilgan, shu bilan birga, mukammallashtirilgan nusxasini lotin tilida tiklaydi.

Grek variantining A nusxasiga yaqin lotin tilidagi YUliy Valeriy tarjimasi V asrda arman tiliga tarjima qilinadi.

Romanning V va S nusxalari ham turli tillarga tarjima qilinib qayta ishlangan, birmuncha o'zgarishlarga uchragan.

SHunday qilib, «Aleksandr haqida roman» turli davrlarda turli xalklar tomonidan turli o'zgarishlarga uchrab, juda ko'p nusxalarda bizgacha etib kelgan. Aleksandr o'limidan so'ng yaratilgan bu roman, grek tilida asl nusxasiga ega bo'ladi. Rim hukmronligi davrida greklar uchun muqaddas bo'lgan bu romanni ular ham o'zlarining ijod durdonalaridek qabul qiladilar. Hatto Rim imperatora Troyan, keyinchalik Adrian «Aleksandr haqida roman»ni katta qiziqish bilan o'qib chiqadilar.

Asrlar o'tib, «Aleksandr haqida roman»ning ikki xil yo'nalishi paydo bo'ladi. Birinchi yo'nalishidagi nusxalarida tarixiy haqiqat real kartinalarda o'z aksini topadi. Aleksandr tarjimai holi va uning harbiy yurishlari tarixiy faktlar asosida tasvirlanadi.

Ikkinchi yo'nalishdagi nusxalarida fantastikaga, g'aroyib sarguzashtlar bayoniga duch kelamiz. Bu xil yo'nalishdagi roman nusxalarida voqealarning tarixan aniq va konkret bo'lib o'tganligiga e'tibor berilmaydi.

«Aleksandr haqida roman» rus adabiyotida XV asrdayoq paydo bo'la boshladi. Rus tilida yaratilgan romanning tarjimoni Evrosin bo'lib bu asar Kirillova Belozerskogo monastrida to'rt nusxada bosilib chiqadi. Hozir bu nusxalar Sankt-Peterburgdagi M. E. Saltikov-SHchedrin kutubxonasida saqlanmoqda.

«Aleksandr haqida roman» XVI asrga kelib 90 marta qayta ishlanadi va jahondagi 24 tilga tarjima qilinadi. Hozir bu romanning yuzdan

zilyod qayta ishlangan variantlari mavjud bo'lib, o'ttizdan ortiq tilga tarjima qilingandir. Mana shu faktlarning o'zi ham romanning asl nusxasi juda ko'p o'zgarishlarga uchraganini ko'rsatadi.

Undan ba'zi bir epizodlari olib tashlangan, ijodkorlar tomonidan ayrim voqealar bilan to'ldirilgan, davr ruhiga moslashtirilgan.

«Aleksandr haqidagi roman»da O'rta Osiyoga oid voqealar juda kam bayon etiladi. Biroq biz bu romanda Osiyoga tegishli voqealarga, jumladan, eronliklar hayoti tasviriga duch kelamiz. SHuningdek, sevgi-muhabbat mavzui, ayniqsa romandagi asosiy personajlardan biri Roksana obrazi bizga tanish.

Roksana haqida grek va Rim tarixiy romanlarida anchagina lavhalar bitilgan. Bu romanlarni o'qib chiqsak, Roksananing tarixiy shaxsi va obrazi xususida yaxlit bir tushunchaga ega bo'lamiz.

«Aleksandr haqida roman»da Roksana Eron shohi Doroning qizi obrazida beriladi. Bunday fikr tarixiy haqiqatga mos emas. CHunki Roksana ba'zi bir manbalarda So'g'diyona, boshqa «bir manbalarda Baqtriya go'zali sifatida berilgan. Aleksandr So'g'diyona erlarida bo'lganida Roksanaga oshiq bo'lib qoladi. U Oksiartning qizi. Oksiart har doim so'g'diyonaliklarning milliy qahramoni Spitamen bilan yonma-yon yurgan. Hatto Aleksandrga qarshi kurash olib borgan. Spitamen o'limidan so'ng Oksiart Aleksandr tomoniga o'tib ketadi va uning eng yaqin kishisiga aylanadi. Fikrimizningdalili uchun tarixiy romanlardan keltirilgan faktlarga murojaat qilamiz. Rufning «Aleksandr Makedonskiy tarixi» nasrida bu hakda shunday deyilgan:

Aleksandr Oksiart hsjimlik qilgan o'lkaga keladi (Bu o'lka aniq aytilmagan). Oksiart Aleksandrni izzat-ikrom bilan qarshi oladi. Ulug' mehmonning tashrif buyurganidan xursand bo'lgan Oksiart shohga sovg'a tariqasida o'ttizta go'zal qizni olib kelishni buyuradi. Ular orasida Roksana ismli qiz ham bor edi. U o'zining nihoyatda go'zalligi bilan boshqa qizlardan ajralib turardi. Bu qiz hammaning e'tiborini o'ziga tortadi, shoh esa uning husni jamoliga mahliyo bo'lib qoladi. Atoqli franquz tarixchisi I. G. Drayzen ham Roksana Oksiartning qizi ekanligini tasdiqlaydi. Lekin uning So'g'diyona yoki Baqtriyadan ekanligini aniq ko'rsatmaydi².

Mana shu faktning o'ziyoq Roksana Doroning emas, Oksiartning qizi bo'lganligini tasdiqlaydi. Aleksandrning qo'lga asir tushgan Doroning xotini va ikki qizi ham go'zallikda tengsiz bo'ladi. Bu haqda Kuruiy Ruf romanida shunday tasvirlanadi: «Aleksandr Doroning

xotini va ikki qiziga otalarcha muhabbat bilan munosabatda bo'lardi. Doroning ikki qiziga go'zallikda teng keladigani yo'q edi».

Demak, Aleksandr Doroning qizlariga uylanmaydi. Ularga shoh sifatida xiyonat qilmaydi. Aleksandr Roksanaga shunchalik ko'ngil qo'yib qolmasdan, unga osiyoliklar urf-odatiga binoan qonuniy ravishda uylanadi.

Oksiart qizi Roksanaga Aleksandrning uylanishi haqidagi xabarni eshitib, behad sevinadi. Aleksandr so'g'diyonaliklar udumiga binoan, Roksanani o'ziga unashtirish uchun non keltirishni buyuradi. Nonni ikkiga bo'lib, yarmini

Aleksandrğa, yarmini Roksanaga beradilar.

Ikki qalbni bir-biriga bog'lashda, non ushatish udumi eramizning VI—VII asrlarda, ya'ni arablar istilosidan keyin o'rta osiyoliklar hayotigajoroy qilinmasdan, balki eramizdan ilgarigi IV—III asrlardayoq mavjud bo'lgan ekan. Aleksandr o'rta osiyoliklarning bu udumiga rioya qiladi. Fikrimizni Kuruiy Rufning «Aleksandr Makedonskiy tarixi» romanidan keltirilgan yuqoridagi aniq dadil tasdiqlab turibdi.

Kuruiy Ruf romanida yana shunday badiiy lavhalar berilganki, o'quvchini uzoqot'mish haqida jiddiy o'ylashga majbur etadi. Aleksandr, birinchidan, Roksanani beaded go'zal husnu jamol egasi bo'lgani uchun sevsa, ikkinchidan, romanda ta'kidlanganidek, shoh o'z davlatini mustahkamlash maqsadida grek-makedonlar bilan osiyoliklar² ittifoqining ramzi sifatida Roksanani o'ziga nikohlab oladi³.

Kuruiy Rufning «Aleksandr Makedonskiy tarixi» romanidagi mana shu epizod, ya'ni Aleksandrning Roksanaga uylanishi qator muammolarni keltirib chiqaradi. Demak, Aleksandrning go'zal Roksanaga uylanishida davlat manfaati ko'zda tutilmokda. Aleksandr Roksanaga bu qizning faqat go'zal bo'lgani uchun emas, roman muallifi haqqoniy ta'kidlaganidek, o'z imperiyasini mustahkamlash uchun uylanadi. Aleksandr o'z davlatini yanada mustahkamlash maqsadida grek-makedon askarlariga ham osiyolik ayollarga uylanish uchun imkoniyat yaratib bergan edi. Aleksandrning xuddi mana shu siyosati grek-makedon xalqining ijod namunasi bo'lgan romanda, Aleksandr bilan Roksanaga o'rtasidagi dialoglar Ellin imperiyasining manfaati asosiga qurilgan. Xalq romanida ham Kuruiy Ruf romanidata'kidlanganidek, Aleksandr bilan Roksanaga munosabatlarida ko'prok sevgi va muhabbat izhorini emas, ikki qalbning bir-biriga sadoqati asosida davlat manfaatlari yotganini ko'ramiz.

Bu haqda kengroq xulosaga ega bo'lish va ob'ektiv hukm chiqarish uchun yana ayrim grek va Rim tarixiy romanlariga murojaat etamiz.

Arrianning «Aleksandrning yurishi» romanida Roksanaga va Aleksandr bilan bog'liq voqealar birmuncha haqiqatga yaqin berilgan. Arrianning romanidagi Roksanaga voqealari Kuruiy Ruf romanidagi voqealardan keskin farq qiladi.

Arrian romanida tasvirlanishicha, Aleksandr Nautakda qishlab, erta bahorda Nautakka yaqin joydagi Xerion qal'asiga keladi. Bu qal'aga baqtriyalik Oksiartning qizi va xotini yashiringan edi. Aleksandr bu xabarni eshitib (ba'zi manbalarda Aleksandr bu qal'ada Oksiartning xotini va qizi borligini avval bilmaydi, keyin xabar topadi, deyilgan), katta qo'shin bilan qal'aga hujum boshlaydi. Qal'ani qo'lga kiritish nihoyatda qiyin bo'ladi.

Biroq qal'ani qo'lga olish chog'ida ko'pgina xotin-qizlar va bolalar asir olinadi. Ular orasida Oksiartning xotini va bolalari ham bor edi. Aleksandr askarlari Doroning xotinidan keyin Osiyoda bunday go'zalni ko'rmaganliklarini aytadi. Aleksandr Roksanani ko'radiyu, o'sha zahoti sevib qoladi. Aleksandr bu go'zalni tutqunda ushlab turmasdan, unga qonuniy uylanishga qaror qiladi. Oksiart xotini va bolalarining Aleksandr qo'lga asir tushganligini eshitib ancha aziyat chekadi. Biroq keyinchalik Aleksandrning Roksanaga oshiq bo'lib qolganini eshitib Oksiartning ko'ngli bir oz taskin topadi va shohning huzuriga keladi.

Aleksandr Oksiartni izzat-hurmat bilan qarshi oladi².

Mana shu lavhadan ham ko'rinib turibdiki, qadimgi grek va Rim adiblari Aleksandr va Roksana bilan bog'liq voqealarni turlicha talqin etishadi. Kuruiy Ruf romanida Oksiart o'z qizi Roksananani o'ttizta go'zalga qo'shib Aleksandrغا taqdim etadi. Arrianning «Aleksandrning yurishi» romanidagi Aleksandr va Roksana bilan bog'liq lavhalar tarixiy haqiqatga juda yaqin.

Kuruiy Ruf romanida tasvirlangan Aleksandr bilan Roksana nikohi chog'ida non sindirish epizodi o'rta osiyoliklarning milliy urf-odatiga juda yaqin. Kuruiy Ruf romanidan bu tasvir o'quvchi qalbida iliq, hissiyot uyg'otadi.

Aleksandr va Roksana bilan bog'liq epizodlarni tadqiq qilar ekanmiz, yana ayrim grek va Rim romanlarini ko'zdan kechirish maqsadga muvofikdir. Plutarxning «Aleksandr» romanida bu epizod o'zgacha badiiy tasvirga ega. Romanda ifodalanishicha, «Roksana go'zallikda bebaho, husn-jamoli nihoyatda ko'rkam edi. Aleksandr uni ko'rib maxliyo bo'lib qoladi. Roksana Aleksandr orzu qilgan, uning idealidagi go'zal edi. Bu go'zalni

shoh o'ziga nikoh qilib oladi. SHundan so'ng varvarlar Aleksandrغا ishonch bilan qaray boshlaydi. Aleksandr o'z qalbini asir etgan bu go'zalni ranjitishni istamaydi».

Ko'rinadiki, biz o'rgangan uchta romanda Aleksandr va Roksana bilan bog'liq epizodlar o'ziga xos ravishda ifoda etilgan. Kuruiy Ruf romanida Oksiart o'z qizini Aleksandrغا taqdim etadi. Arrian romanida Roksana asir tushgan edi. Plutarx romanida esa Aleksandr uni g'oyibona sevib qoladi. Aleksandr va Roksana mavzusi bir qator asarlarda turlicha talqin etilgan. Bu uch asarning badiiy ifodasi haqida to'xtalmoqchi bo'lsak, Plutarx tasviri badiiylik jihatdan ancha ustun ekanligini ko'ramiz. Tarixiy nuqtai nazardan olib qarajak, Arrian tarixiy voqelikka ancha ob'ektivlik bilan yondoshganligini ko'ramiz.

Plutarx antik davrning atoqli adibi. U o'z badiiy tasvirlash uslubiga ega. Uning boy adabiy merosi Uyg'onish davri adiblari uchun katta ijodiy maktab bo'lgan. Plutarxning deyarli barcha asarlari o'tgan asrlardayoq rus tiliga tarjima qilingan. Rus dekabristi I. D. YAKushkin Plutarx asarlari uning eng yaqin do'sti bo'lganligini aytadi. Pol'sha erkparvari Lukasinskiy Plutarx asarlarini deyarli yoddan bilardi. O'rta asrlarning ulug' adibi Erazm Rotterdamskiy Plutarxni o'zining ustoz deb hisoblagan. Jahon adabiyotining atokdi adiblari Vil'yam SHekspir, Franqua Rable, Kornel', Rasin Plutarx ijodidan ilhom-langanliklarini ta'kidlashadi. V. G. Belinskiy va Genrix Geyne ham Plutarx ijodini yuksak baholaydi.

To'g'ri, Plutarxning tasvir uslubi juda go'zal bo'lsa-da, tarixiy voqealarning ildizi, uning butun mohiyati O'rta Osiyo tasvirida o'zining keng talqinini topgan emas. Bu jihatdan Kuruiy Ruf va Arrianning romanlari e'tiborga loyiqdir.

Albatta, bir mavzuning romanda u yoki bu planda yoritilishi yozuvchining mahoratini belgilamaydi. Buning uchun bir qancha mavzularni tahlil qilishimizga to'g'ri keladi. Masalan, So'g'diyonaning antik davrlari tasvirlangan romanlar orqali Oks, Politimet, YAKsart daryolari va ularning vohasida yuz berg'an voqealarni alohida tahlil qilishimiz mumkin. YOki grek va Rim romanlarida Klit fojiasi qanday tasvirlanganligini o'rganishimiz mumkin. Bunday romanlarda

Spitamen obrazi qanday tasvirlanganligini tekshirsak ham bo'ladi. SHundagina biz qator grek va Rim romanlari mualliflarining o'ziga xos tasvir uslubini anikday olamiz.

Grek va Rim romanlarida Aleksandr va Roksana mavzui alohida o'rin tutadi. Bu mavzuni tadqiq etish xdr jihatdan muhimdir. Ko'rib o'tganimizdek, Aleksandr va Roksana mavzuiga har bir adib o'z nuqtai

nazaridan, o'ziga xos talab bilan yondoshmokda. Bu tasvirlarda ma'lum darajada o'xshashlik va farqli ifodalar mavjud. Bu holat faqat badiiy tasvir vositalaridagina emas, adiblarning tarixiy haqiqatga qanday munosabatda bo'lganligida ham ko'rinadi. Aleksandr va Roksana mavzui tarixiy haqiqatning qanchalik real va haqqoniy aks etganligini belgilaydi. Makedoniyalik Aleksandr va so'g'diyonalik Roksana o'quvchida beixtiyor qiziqish uygotadi. Aleksandr va Roksana afsonami yoki haqiqatmi? Xo'sh, bu ikki obrazning keyingi taqdiri nima bilan yakunlangan?

Bunday savollar o'quvchini beixtiyor qiziqtiradi. O'sha suronli davr, tarixiy haqiqatning o'zi ziddiyatlarga bo'ydir.

Aleksandr va Roksana mavzusini kengroq yoritish uchun yana grek va Rim romanlariga murojaat etamiz. Pompey Trog va YUstin romanlarida ham Roksana obrazi birmuncha kengroq ifodasini topgan. Romanda haqiqatan ham Aleksandrning Roksanaga uylanganligi qayd qilib o'tiladi.

Bu tarixiy romanlarning birida Roksana baqtriyalik bo'lgan deyilsa, boshqasida so'g'diyonalik bo'lganligi qayd etiladi. Roksananing tarixiy shaxsligi aniq. Uning antik davrlarda O'rta Osiyoda yashab o'tganligi ham tarixiy fakt. Oksiartning Spitamen bilan yonma-yon Zarafshon bo'ylarida yurganligini, Spitamenning eng yaqin kishisi ekanligi va birgalashib grek-makedon qo'shinlariga qarshi kurashganligini hisobga olsak, Roksananing so'g'diyonalik bo'lganligiga shubha qilmaymiz.

Tarixiy manbalarning va tarixiy romanlarning deyarli hammasida Roksananing beqiyos go'zal ekanligi, tengsiz husnu jamol egasi bo'lganligi qayd etiladi. Haqiqatan ham Aleksandrning uni sevib qolganligi, hatto Aleksandr orzu qilgan, shohning idealidagi qiz Roksana bo'lib chiqqanligi ta'kidlanadi. Hatto ikki o'rtadagi muhabbat tillarda doston bo'ladi. Bu jihatdan «Aleksandr haqida roman»da xarakterli voqealar bayon etiladi.

Xalq romanida o'quvchi qalbini o'ziga sehvlovchi, his-hayajonga soluvchi lavhalar juda ko'p. Mana shunday badiiy go'zal epizodlar kishini xayol daryosiga etaklaydi. Romanda bunday epizodlar asosan Roksana obrazi bilan bog'liq ravishda beriladi. SHunday badiiy tasvirlardan biriga diqqatni jalb qilib ko'raylik.

Makedonliklar yaralangan Doroni oltin aravachaga solib, Persepolga, ilgari Eron shoxligining saroyi bo'lgan, keyinchalik Aleksandr shoxlik tojini tikkan shaharga olib keladilar. Doroning paymonasi to'lgan, umrining oxirgi soniyasini o'tayotgan edi.

Aleksandr bebaho shohona liboslarini kiyadi. Boshiga Solomon (Sulaymon) shohining tilla tojini o'rnatib, qo'lga shohlar uchun odat-bo'lgan oltin asoni tutib, Doroning tilla taxtiga o'tiradi.

Makedoniyaliklar bilan birga eronliklar qam shoh qarshisiga kelib egiladilar-

da, toju taxtni muborakbod etadilar: «Eron shohligi, butun yorug' olam shohligi Buyuk Aleksandrga abadiy nasib etsin!» So'ngra Doroning qizi Roksanani olib kelishadi. Oltin aravachada jon talvasasida yotgan Doro joni-jahoni bo'lgan qizini ko'rib avvaliga to'yib-to'yib yig'laydi. Keyin Roksananing qo'lidan ushlab, uni bag'riga bosadi va shunday deydi: «Borlig'im, jonim, yorug' jahonim, mening Roksanam! Seni makedoniyalikka uzatyapman. O'z ixtiyorim bilan emas, xudoy taolloning izmi bilan», — deydi, so'ngra Aleksandrga yuzlanib, shunday murojaat etadi: «Sen shohanshoh Aleksandr, sevimli malikangni qabul et. Agar uni sevib qolgan bo'lsang, o'zingga nikohlab olgin. Boshqa olampanoh shohlarning malikalari singari tarbiyala. Bunday bo'lishini hech ham o'ylamagan edim. Sizlarning nikoxlaringizdan so'ng, forslar bilan makedonlar o'rtasida qon to'kilishlarga chek qo'yilsin. Bizlar juda mag'rur kishilarmiz. lekin o'z qismatimizga hamma vaqt tan berganmiz. Men bu nuri diyda qizimning to'yiga jahondagi hamma shohlarni va ulug'larni taklif etib, beqiyos tantana qilmoqchi edim. Afsus men o'ylagandek bo'lib chiqmadi. Hashamatli to'y o'rniga, makedonlar bilan forslar boshida qonli kunlar boshlandi».

SHundan so'ng Doro o'ksib-o'ksib yig'lab, Roksanaga yuzlandi: «Jonim mening, Aleksandrni o'zingning shohanshohing deb bil va uni butun borlig'ing bilan sevgil».

Doro Roksanani bag'riga bosib yuzidan uch marta o'padi va Aleksandrga qarab shunday deydi: «Aleksandr, sen yolg'iz, ko'zimning qorasi bo'lgan qizimni agar rostdan ham sevib qolgan bo'lsang, uni o'zingga sevimli xotin qilib olgin. Dilbandim Roksana beqiyos husn-jamol egasi hamda oqiladir. Afsuski mening paymonam yaqin qoldi. Endi men uchun narigi dunyo eshigi ochiq. Men ketyapman, ammo u yoqdan orqaga yo'l yo'q. Narigi dunyoga ketganlar qaytib kelmaydi».

Aleksandr oltin taxtdan pastga tushib, Roksanaga yaqin keladida, qo'lidan tutib, uni quchadi, yuz-lablaridan o'padi. Roksananing sochlarini mehr bilan silaydi. Boshidan oltin tojini olib, Roksanaga kiydiradi, o'zining qimmatbaho uzugini Roksananing qo'lga taqadi. So'ngra shoh Doroga qarab: «Hurmatli shoh Doro, qara, o'z ko'zing bilan ko'rib qanoat hosil qil! Sening go'zal qizing, toki men tirik ekanman, men qancha hokim bo'lsam, u hokima bo'lib qolajak. Podshohligimning oxirig'acha malika bo'lib yashayajak. Ko'nglingto'qbo'lsin, men so'zimdan qaytmayman».

Doro bu so'zlarni eshitib sevinadi. O'z qizi Roksanaga qarab, shunday deydi: «Aleksandr bilan birga asrlar bo'yi shoxlik davrini suringlar. Butun jahon poyqadamlaringda bo'lsin».

SHundan so'ng Doro vidolashish uchun kelgan xotiniga behalovat tikilib, qo'lidan tutadi. Keyin Aleksandrga so'nggi bor hasrat qiladi: «Mana, mening malikam! Aleksandr, sen uni o'z onangdek qabul et! Onaig Olimpiada singari hurmat qilgil!»

Doro o'z xotiniga qarab: «Sen ham Aleksandrga itoat et. Uni e'tiqod bilan hurmat qil!» — deydi. SHundan so'ng Doro oxirgi so'zlarini aytadi: «Mening endi ko'nglim taskin topdi. Barcha qayg'ularim unut bo'ldi. So'nggi bor senga arzim shulki, agar mening narigi dunyoda o'kinmasligimni istasang «qotillarim, oqpadar

Qandargis bilan Orizvarni jazolagin»... SHunday qilib, Doroning marosimini izzat-ikrom bilan o'tkazadi. Makedoniyalik qo'shinlar Doroning oltin tobutini ko'tarib, qabristongacha boradilar1.

Doroning yaralanishi va u bilan Iskandarning uchrashuvi epizodlari «Saddi Iskandariy» dostonida ancha ta'sirli ifodalangan. SHu bilan birga, bu epizod «Aleksandr haqida roman»dagi xuddi shunday ifodaga ko'p jihatdan o'xshashligini ko'ramiz.

«Aleksandr qaqida roman» ham «Saddi Iskandariy» dostoni kabi xalqchillik ruhiga ega. Unda ham xalqning o'z orzu-istaklari, o'ylari yorqin ifodasini topgan. Romanda ham xalq zolim shohlarni adolatga chaqiradi. Behuda qon to'kishlarga chek qo'yishni uqtiradi. Xalqni xonavayron qilib, behisob boyluk to'plashning foydasi yo'k^igini ta'kidlaydi.

«Aleksandr haqida roman»da hikoya qilinishicha, Aleksandr jahannamni aylanib yurganda hayvonsifat holga tushgan hind shohi Senxosga yo'liqadi. Aleksandr undan «nima uchun bunday ayanchli ahvolga tushding» deb so'raganda, «qilgan gunohimiz uchun, sen ham mag'rurlanma, agar inson zotiga jabr qilsang, mendan battar holga tushasan», deydi.

SHundan so'ng Aleksandr hayajon ichida bir talay odamlar orasida Doroga ko'zi tushib qoladi. Doro yig'lab, Eron xalqining va qizining ahvolini so'raydi.

Aleksandr jahannamdagi g'aroyib g'orga kirib, hind shohi Porni ko'rib, uning ahvoliga achinadi. «Ey, ulug' hind shohi, sen o'zingni xudoga teng qilib ko'rsatar eding? Endi bo'lsa yupun bir ahvolda oddiy odamlar bilan birga yuribsan», deydi. SHunda Por: «Ehtiyot bo'l, Aleksandr, sen ham men kabi maqtanchoq bo'lma, bir kun kelib sen ham men kabi qarib bir ahvolga tushib qolasan, qo'lingdan kelgancha yaxshiligingni ayama»2, deb javob beradi.

Aleksandr chuqur o'yga toladi, qilgan barcha gunohlarini yuvishga harakat qilib, bundan buyon behuda qon to'kmaslikka, inson zotiga

jabr etkazmaslikka qaror qiladi. YOrug' olamga xasrat bilan qaytib, o'zining butun davlatini bo'lib beradi.

Antioxga hind podsholigini va butun Marsidon viloyatini hamda shimoliy o'lkalar xrkimligini beradi. Filonga Eron shohligini va butun Osiyoni hamda Kilikichni tortiq qiladi. Ptolemeyga Misr va Isroil arab mamlakatlari hamda ikki daryo oralig'idagi o'lkalarni hadya etadi. Selevkiga Rim shohligini, Lamedausga nemislar erini va Parij shohligini in'om qiladi1, o'zi esa Roksana bilan Eron poytaxtida bir yilcha tinch va osoyishta hayot kechirib, mamlakatda adolat o'rnatib, qirg'in urushlarga butunlay chek qo'yib, Vaviloniyaga qarab yo'l oladi.

Romanda diniy xarakterga ega bo'lgan lavhalar ham juda ko'p. Jahannam bilan yorug' dunyo, u dunyodagi odamlar bilan bu dunyo odamlari, ularning fikrlari, o'y-xayollari bir-biriga qiyos qilinadi. Biroq har ikkala dunyoning qiyosiy talqinida bir xil mantiq hukmronidir. Bu ham bo'lsa, inson, adolat, behuda qon to'kmaslik, qirg'in urushlarni to'xtatish g'oyasi yotadi. Xalq o'z idealidagi shoh Aleksandrdan ibrat olishni barcha zolimlarga, qonxo'rlarga, dahshatli urush olovini yoquvchi kimsalarga, mol-dunyoga hirs qo'ygan ochko'z va tuban tojdorlarga bashorat qiladi. Xalq tinchlikni istaydi. Adolatli va osoyishta hayotni qo'msaydi.

Saodatni orzu qiladi. SHuning uchun ham xalq yaratgan asarlarda faqat yaxshilik qilgan, ezgulik sari intilgan, kulfat va adovatning oldini olgan kishigina abadiy shon-shavkat egasi bo'la oladi, degan gumanistik pafos tarannum etiladi.

Aleksandr jahannamning qaerida bo'lmasin, narigi dunyoda shoh bilan gadoning tengligini ko'radi. Bil'aks, bu dunyoda qonxo'r zolim shoxlar narigi dunyoda nihoyatda ayanchli ahvolda azob chekayotganining guvoqi bo'ladi. Bundan nima uchun odamlar bu dunyoda shoh va gadoga ajralib, ikki qutbga bo'linadilar, degan falsafiy mantiq hosil bo'ladi. «YAxshidan ot, yomondan dod!» qoladi deganlaridek, agar bu dunyoda kimda-kim yomonlikni, tubanlik va badkirdorlikni o'ziga ravo ko'rar ekan, bunday kimsalar o'lgandan so'ng ham qarg'ish va nadomatga yo'liqadilar, degan falsafa ilgari suriladi. «Aleksandr haqida roman», «Saddi Iskandariy» kabi falsafiy-didaktik ruxdagi asarlarni o'qigan kishi faqat yaxshilik yo'lidan yuradi. Tinchlikni, mehr-oqibatni, inso-niylikni ulug'laydi.

«Aleksandr haqida roman»ning oxirgi sahifasi shunday so'zlar bilan yakunlanadi:

«Aleksandr Makedonskiy Vaviloniyada vafot etadi. O'n ikki yil shohlik qiladi. O'n ikki yoshidan boshlab jangda qatnashadi. O'ttiz ikki

yilu sakkiz oy umr ko'radi. Yigirma ikkita o'zga xalqlar erlarini bosib oladi. O'n to'rtta ellin qabilalarini o'ziga bo'ysundiradi. O'n bitta shahar quradi. Aleksandr yanvar' oyida, yangi oy chiqqan kun erta tong paytida tug'iladi. Adam(Odam)dan uning o'limigacha 5167 yil o'tdi. Hali Isoning tug'ilishigacha 300 yil bor edi. Aleksandrdan Diolektianagacha 800 yil, shoh Likiniyagacha 707 yil bor edi. Aleksandrdan so'ng Ptolemey Lago o'g'li 38 yil Misrga va Aleksandriyaga shoxlik qiladi. Ptolemey har tomondan nodir kitoblarni yig'ib, ularni sharxlab chiqadi va Misrning markazi bo'lgan Serapis shahrida saqlaydi. Aleksandrdan Isogacha bo'lgan davrda Ptolemey sulolasi hukmronlik qiladi».

Atokli olim YA. S. Lur'ening tadqiqotida Ptolemey sulolasining shohlik davri quyidagicha izohlanadi: «Ptolemey valine'mat — 25 yil; Ptolemey Uneyshiy — 28 yil; Ptolemey YAvlenniy — 17 yil; Ptolemey Zavchig — 3 yil; uning ukasi bo'lgan Ptolemey — 8 yil; Selevk Antiox — 15 yil; Antioxning o'g'li — 23 yil; Ptolemey Dvoostrovniy — 30 yil; Kleopatra Ptolemeeva — 22 yil; Rim imperatorligini qo'lga kiritgan Iuli Kesar' — 8 yil; uning o'g'li Oktavian Avgust — 57 yilu bir oy, uch kun Rim imperatora bo'ladi. SHundan so'ng yana Ptolemey suloLasi 15 yil hukmronlikni o'z qo'llarida ushlab turadilar».

N.P. Ostroumovning qayd qilishicha, Aleksandr Makedonskiy eramizdan ilgarigi 356 yil 21 iyunda Makedoniyaning poytaxti bo'lgan Pelle shahrida tug'ilib, 323 yil 11 iyunda Vaviloniyada vafot etadi\ Jahon olimlari Baqtriya bilan So'g'diyonada nega bunchalik ko'p shahar qurilganligining sababini turlicha izohlamoqdalar.

Aleksandrdan farzand qolmagan. YUstinning ta'kidlashicha, Roksana homilador bo'lganda Aleksandr olamdan o'tadi. Agar Roksana o'g'il tug'sa, merosxo'r albatta Makedoniya shohligini egallaydi. Hatto tug'ilajak bolani o'z panohiga olib, unga g'amxo'rlik qiluvchilar Leonata, Perdikk, Krater Antipatra bo'lib, ular ham Roksananing oy-kunini sabrsizlik bilan kutmokda edi.

Aleksandrning sarkardasi Melegrning izohicha, Pergamda Aleksandrning Gerkules ismli o'g'li bor emish. Bu o'g'ilni Barsina tuqqan ekan. Gerkules bilan Barsina Aleksandrning inisi — yuksak qalb egasi Arridiy qarorgohida yashayotgani aytiladi. Arriydan ham asli Filippning o'g'li bo'lib, suyuqoyoq xotin Larissdan tug'ilgan edi⁴.

«Aleksandr haqida roman» bilan «Saddi Iskandariy» (A. Navoiy) dostonidagi voqealarning umumiy ruhi bir-biriga juda yaqinligini yana shu bilan isbot etish mumkinki, Aleksandr ham, Iskandar ham yoshligida padari buzrukvori Filipp — Faylaqusdan ajralib qoladi. Har ikkalasi ham Eron shohi Doroga qarshi jang qiladi. Har ikkala asarda ham Doro o'zining kishilari tomonidan jarohatlanib o'ladi. Har ikkala asarda Doroning qizi Roksanaga Aleksandr, Ravshanakka Iskandar uylanadi. Xdr ikkala asarda ham Aleksandr (Iskandar) befarzand bo'lganligi ta'kidlanadi. SHuningdek, Aleksandr (Iskandar) o'limi oldidan onasini eslaydi. Har ikkala asarda ham Aleksandr — Iskandar o'z yurtida emas, o'zga yurtlarda olamdan ko'z yumadi va so'ngra uning tobuti o'z yurtiga olib ketiladi. Har ikkala asarda ham Aleksandr — Iskandarning donishmand ustozlari Aristotel' (Arastu) obrazlari bor.

Bu xildagi o'xshash ifodalarni yana keltirish mumkin. Masalan, qahramonlarning xalqparvarligi, donishmandligi, xalqni ortiqcha soliqlardan ozod etishi kabi epizodlar alohida taxlil talab etadi. Har ikkala asarda ham Aleksandrning jazirama yoz oylarida o'lganligi qayd etiladi. Xaqiqatan ham Aleksandrning 11 iyunda vafot etganligini tarixiy manbalar tasdiklaydi. Alisher Navoiy ham Iskandarning iyul' oyida yorug' olam bilan vidolashganini qayd etadi.

Ayniqsa Iskandarning o'limi oldidan qilgan vasiyatlarini g'oyat ta'sirlidir:

«Iskandar onasiga aytmoqchi bo'lgan vasiyatlarini yozib tamomlab, xatning oxirini «Vassalom» so'zi bilan tugatdi. So'ngra, qog'ozni taxlab, maktubni elchiga topshirgach, yana ko'nglida qolgan muddaolarini ham bayon aylaydi:

«Hech qaerda to'xtamay, kechasi-kunduzi demay yurib, onamga shu maktubni eltib bering. Ikkinchidan, hozir mening oftobim so'nib, quyoshim yuziga qora bulut yopilgach, boshim ustida ko'p yig'i-sig'i, dod-voy qilib, jahonni motamzodalik bilan xarob aylamang. Mening tanamni tobut ichiga solib, kecha-kunduz demay jaxdu jadal bilan yurib, Iskandariya shahriga olib boring. Tiriklikda istiqomatgoqim bo'lmish u joy o'lganimdan so'ng mozoringa aylansin. Va lekin meni tobutga yotqizgan paytingizda yoqut teshigidan ipni chiqazib qo'yilgani kabi, albatta, bir qo'limni tobutdan chiqazib qo'ying. Toki xaloyiq bu qo'lga hayrat ko'zi bilan, hayrat ko'zi bilan emas, balki ibrat ko'zi bilan boqib: «Bu panjalar saf tortib, er yuzini o'z qo'lida olgan edi: butun dunyodagi mamlakatlarning hammasini qurukdiqda va suvda bo'lgan barcha la'lu gavharlarni shu kaftiga kiritib, olgan edi. Endi, ajal qo'li bu dunyodan ko'chish nog'orasini qoqib, bo'yniga abadiylik tomon jo'nash boshvog'ini solgach, mana endi bu qo'llar dunyodan shol kishining qo'lidan quruq, chinorning yaprog'siz butog'iday bo'm-bo'sh ketayotir!» — desinlar. Bu hol odamlar uchun bir ibrat maktabi bo'lib, dunyoni egallash mashg'ulotidan qo'llarini tortsinlar».

SHunday qilib, Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonida ham O'rta Osiyoning o'ziga xos antik olami tasvirlanadi. Alisher Navoiy antik dunyo

voqealigini XV asr hayotiga olib kelib bog'laydi. «Saddi Iskandariy» tarixiy asar bo'lib, uning ta'sir ob'ektida qadim-qadim zamonlar voqeligi o'z ifodasini topgan bo'lsa ham, zamonaviylik ruhi kuchlidir. Chunki Alisher Navoiy o'zi yashagan zamonning ijtimoiy-siyosiy voqeligi cho'qqisida turib o'tmishg'a nazar tashlaydi.

Navoiy antik dunyoga o'zicha nigoh bilan qaraydi. U o'zining «Saddi Iskandariy» dostonida qadim-qadim zamonlarni shunchaki badiiy ifodalabgina qolmay, unga ilmiy nuqtai nazardan yondoshadi. Masalan, uning «Lisonut-tayr», «Hayratul-abror», «Xazoyinul-maoniy», «Farhod va SHirin» dostonlarida ham antik dunyoga lirik chekinishni ko'ramiz. Ayniqsa, «Tarixi mulki Ajam»da Navoiy antik davrimizni ilmiy jihatdan keng tadqiq etadi.

Jomiy ham o'zining «YUsuf va Zulayho», «Layli va Majnun», «Xiradnomai Iskandar» dostonlaridan tashqari «To'hvatul-ahror» («Nuroniylar tuhfasini») asarida ham Iskandar faoliyatiga va u yashagan zamonga qayta-qayta murojaat qiladi. Antik dunyoga bunday qiziqishni Nizomiy Ganjaviy, Amir Xisrav Dehlaviy, Firdavsiy ijodida ham uchramiz. Bundan ko'rinib turibdiki, o'tmishda o'tgan fozilu donolar insoniyat o'tmishiga, antik davrlar deb atalmish qadim zamonlarga alohida e'tibor berganlar. Hatto antik dunyoning sirli voqealarini o'zlari yashayotgan zamonning manfaatlariga xizmat ettirganlar.

Navoiy o'tmishiga tarixchi olim sifatida yondoshibgina qolmasdan, balki antik davrlarni XV asr hayotiga moslashtiradi. Ma'lumki, Navoiy antik davrlarni chuqur bilgan. U o'z ijodidagi eng qadimgi davrlar haqida keng ma'lumot beradi. Biz Gerodot, Ksenofont ijodi orqali tanishayotgan Kir, Doro kabi Eron shohlari yashagan davrdan ilgari zamonlarni ham Navoiy o'z ijodidatadqiqatadi. Masalan, shoir o'zining «Saddi Iskandariy» dostonining kirish qismida, antik dunyoda yashab o'tgan shohlar haqida mufassal ma'lumotlar berib, shunday deydi:

«Tarix sahifalarini juda ko'p ko'zdan kechirgach, bu shohlarning to'rt tabaqa ekanliklari ma'lum bo'ldi. SHu tarixni yozgan olim ularni «Eron shohlari» deb atabdi. Agar bu gapda muncha ixtilof bo'lsa, xato qilganlar uzrlidir. Zero, uzoq zamonlar o'tishi falak tarafidan

ko'pgina hodisalar yuz berishi natijasida tarixlarga behad putur va bu fanga ko'pgina qusurlar etgan bo'lishi tabiiydir. Va lekin bu tarixdan xabar berganlar orasida «Nizomut-tavorix» («Tarixlar nizomi») kitobi mukammal va mo'tabardirki, men buni boshqa tarix kitoblarining sarlavha va mundarijalariga ham solishtirib ko'rdim.

Boshda bularni to'rt qismga bo'lgan edim, endi shularning «Peshdod», ikkinchisi «Kayoniy», uchinchisi «Ashkoniy» va to'rtinchisi «Sosoniy» deb ataladi.

«Peshdod» sulolasida o'n bir shoh o'tgan bo'lib, eng qadimgi saltanat egalari shulardir. «Peshdod»larning birinchi shohi bo'lmish Kayumars taxtga chiqqach, adolat yo'lini tutdi. Agar uning tuzumi butun jahonga tarqalgan bo'lsa ham, lekin kiyimlari vaqshiy hayvonlarning terisi va charmdan bo'lgan. Bundan keyingi jahongirning nomi Xushang bo'lib, uning taxtlari juda hashamdor bo'lgan. Xushangning donoligining chegarasi bo'lmagan, u «Jovodoni xarid» («Aqlning abadiyligi») nomli kitob ham yozgan. U olamdan o'tgach, o'rniga Tahmuras o'tirdi. U shunday ish tutdiki, butun olam ahlining umid orzusi shu bilan bog'lanib

qoldi. Tahmuras olamdajuda ko'p shaharlar bino qildi. Nishopur, Marv, Sipohon kabi shaharlarni ham aslida shu qurgandir. Undan so'ngra Jamshid olamda ot soldi: u qancha mamlakatlarni oldi va bir qancha odamlarning boshiga toj kiydirdi. U xaloyiqqa ham ko'pgina naf etkurdi va ancha ajib amr-farmonlar, tartib-qonunlar ham ixtiro va joriy qildi. Undan keyingi dunyo shohi Zakhok deb atalardiki, u shafqatsizlik bilan ish ko'rgach, tez orada taxtdan tushib, dunyodan o'tib ketdi. So'ngra, jahongir Faridun taxtga chiqqan bo'lib, butun dunyo uning qo'l ostiga o'tib, amr farmonida turdi. U o'z boshiga shoxdik tojini kiyib olib, diqqat bilan dunyodagi hamma narsani kovlab-tekshirib o'tdi. Uning o'rniga valiaxd bo'lib Manuchehr o'tdiki, bu eski dunyo uning taxtgohi edi. Furot nomli daryoni o'sha Manuchehr qazdirib, hamma yoqqa dov-daraxtlar ekib, dunyoni bo'stonga aylantirgan edi. Undan so'ngra, Navzar podsholik bilan baxtiyor bo'lib, jahondagi mamlakatlarga amr-farmon beruvchi bo'ldi. Lekin dunyo uning murodini yuzaga chiqazmadi, qisqasi, bu olam unga vafo qilmadi. Keyin, Afrosiyob shoqlik qilgan bo'lsa ham, u o'z zulmkorligi bilan Eronni xarob ayladi. Uning davrida deyarli obodonchilik bo'lmagani kabi, falak o'zini ham obod qilmay, tez orada hayotdan mahrum etdi. Endigi navbat Zob Tahmosbniki edi. Lekin uning martabasining balandligi ham o'tib ketgan bo'lib, toju taxt qo'lga kirgach, butun mamlakatni va xalqni etti yillik solikdan ozod qildi. Olam Tahmosbdan bo'shagach, Garshosbdan zamon zeb-ziynat topdi. U sho'x falak otini o'ziga rom qilib olgan bo'lsa ham, lekin kuni bitgach, olamdan o'tdi.

SHu yuqorida nomlari zikr qilingan o'n bir kishi o'sha qadimgi dunyoni idora qilgan Eron shohlari bo'lishiga qaramay, dunyo ularni bir o'yinchokday o'tkazib yubordi.

SHu fikrlarning o'ziyoq Navoiyning qadimgi davrni mukammal bilganligi va bu antik dunyo voqealarini o'z ijodida ham ilmiy, ham badiiy in'ikos ettirganligining guvohidir. Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonida, «Tarixi muluki Ajam» asarida va boshqa ijod durdonalarida tilga olgan Kayumars (Gaya Maretan) va Jamshid (Yima) nomlarini «Avesto»da ham uchratamiz. SHuningdek, Navoiy o'z ijodida Aleksandr Makedonskiyning Osiyoga yurishi davridagina emas, balki undan ilgarigi zamonlarni ham keng tasvirlashga intiladi.

«AVESTO»

Qadim zamonlarda o'rta osiyoliklar zardushtiylik dinini muqaddas deb bilishgan. Bu dinning qonuni «Avesto»dir. Zardushtiylik dini Urta Osiyo, Kavkaz, Eron, Hindiston va hatto Kichik Osiyodagi ko'pgina xalqlarni bir-biri bilan ko'p jihatdan bog'lab turgan.

«Avesto»ni ilmiy o'rganish, tarjima qilish, uni keng tadqiq etish masalasiga jahon olimlari qadimdan hozirgi kunimizgacha zo'r qiziqish bilan qaramoqualar. Necha-necha asrlardan buyon jahon olimlari o'rtasida «Avesto» xususida shunchalik ko'p tortishuvlar, bahs va munozaralar bo'lib kelmoqdaki, hali tadqiqotchilar uning asl nusxasi, tili, goyaviylik dinining asoslari borasida aniq bir to'xtamga kela olganlaricha yo'q. Ammo «Avesto»da tasvirlangan voqealar, zardushtiylik dinining mohiyati jahon olimlari tomonidan e'tirof etilib, bugungi kunda bu asarni o'rganishimiz kerakmi, yo'qmi degan savolga javob topilgan. Antik zamonlardayoq bobokalonlarimiz chuqur e'tiqod qo'ygan zardushtiylik

dinini va uning muqaddas qomusi «Avesto»ni o'rganishimiz, biz avlodlar uchun ko'p jihatdan ahamiyatlidir. Zeroki, zardushtiylik dini bobokalonlarimizning birinchi va haqiqiy dini edi. Zardushtiylik dini O'rta Osiyodan tarqalgan edi. SHu tufayli bugungi kunda biz uchun «Qur'on» qanchalik muqaddas bo'lsa, «Avesto» ham shu darajada qadrlidir.

«Avesto»da ilgari surilgan zardushtiylik dinining mohiyati atoqli olimlar tomonidan yuksak baholanmoqda. Bu o'rinda yirik tadqiqotchi S.F. Ol'denburgning fikrini keltirib o'tish o'rinlidir. «Zar-dushtiylik, — deb yozadi akademik, — insonning er yuzidagi hayotini

engillashtirishga, uni baxtiyor qilishga qaratilgan eng oqilona din». Mana shu fikrning o'ziyoq «Avesto»ni o'rganishimizning nihoyatda muhim va zarurligini tasdiqlaydi.

Zardushtiylik dinining mohiyatini ochib bergan va «Avesto»ni o'rganishning ahamiyatini o'zining qator tadqiqotlarida izohlagan yirik avestoshunos mutaxassis olim A.O. Makovel'skiyning xizmatlarini alohida ta'kidlab o'tishga to'g'ri keladi. «Avesto» haqida to'liqroq ma'lumotga ega bo'lish uchun A.O. Makovel'skiyning asarlarini² o'z ona tilimizga tarjima qilsak foydadan holi bo'lmaydi. Bu olimning , ishlari «Avesto» haqida yozilgan tadqiqotlar ichida eng mukammali desak ham bo'ladi. «Avesto» haqida yaratilgan tadqiqotlar va bahslarga to'xtalar ekanmiz, asosan A.O. Makovel'skiy fikrlariga tayanamiz.

Afsuski, «Avesto»ning asliyatidan o'qiy olmaymiz, ammo «Avesto»ni bilishni istaymiz. Bu muqaddas kitobni «Qur'on» kabi e'zozlagimiz keladi. «Qur'on»ni ham xamma o'qiyvermaydi. Ayrim, o'qiy oladiganlar esa, ma'nosini tushunmasa ham xirgoyi qilaveradi. Biz ham «Avesto»ni xuddi shunday tilu dilimizda qo'shiq qilgimiz keladi.

«Avesto»da zardushtiylik dinining qonun-qoidalari o'z aksini topgan bo'lib, antik davr bobokalonlarimiz uni ko'ziga to'tiyo qilgan.

Evropada «Avesto»ni o'rganish va bu borada qilingan birinchi urinishlar haqida to'xtalgan Dramsteter bu kitobni «SHarqning muqaddas kitobi» deb atagan edi.

Evropada «Avesto»ga atab yozilgan asarlar ichida franquz Briss'itin qalamiga mansub «Eronda shoh hukmronligi haqida» (1790) asarida din va eski urf-odatlar haqida to'xtaladi.

XVII asrda bu ma'lumotlar franquz, ingliz va ital'yan sayohatchilari tomonidan yanada to'ldiriladi.

Franquz sayohatchisi Gabrel' Dyu-SHinou, zoroastriyliklarning muqaddas kitobini ko'rgani va ular yagona bir tilda yozilmagani haqida ma'lumot beradi.

Zamonasining yirik orientalisti (sharqshunos olim), oksfordlik professor Tomas Gaid midiyaliklarning, eronliklarning va parfiyanlar dinining qadimgi tarixini tiklashga harakat qilib, 1700 yilda Oksfordda nashr etilgan «Qadimgi eronliklar: parfiyan va midiyaliklar dinining tarixi» asarida ham «Avesto» haqida qimmatli fikrlar bildirgan.

XVIII asr boshida angliyalik Jorj Bucher Hindistonda yashovchi forslardan «Avesto»ning bir qismi nusxasini oldi. Bu qism «Vendidad

Sade» deb nomlangan edi. Bu nusxa 1723 yilda Angliyaga olib kelinadi.

Biroq bu qadimgi qo'lyozmaning ma'nosi evropalik olimlar uchun tushunarsiz edi. SHuning uchun u kutubxonaga keluvchilar uchun namoyish qilingan, xolos.

1754 yilda Parijdagi sharq tillar maktabining o'quvchisi, 20 yashar Anketil' Dyuperron Angliyaga olib kelingan oksfordlik «Vendidad»-ning nusxasini ko'rib, bu qimmatli hujjat bilan qiziqib qoladi.

Anketil' Dyuperron Hindistonga sayohat chog'ida fors elatlarining orasida 8 yilgacha yashaydi. Bu vaqt ichida u forslardan «Avesto»ga taalluqli bo'lgan kitoblarni olishga va ularni o'rganib chiqishga muvaffaq bo'ladi. 1761 yilda A. Dyuperron Parijga qaytib kelib, «Avesto»ni o'rganishda davom etadi. O'n yildan so'ng, ya'ni 1771 yilda A. Dyuperron «Avestoning fransuz tiliga qilingan tarjimasini nashr etadi.

Evropa tilida chiqqan «Avestoning birinchi tarjimasi sharqshunos olimlar orasida qattiq tortishuvlarga sabab bo'ladi. Evropa tilida paydo bo'lgan «Avesto» nafrat bilan qarshi olinadi. Avestoning bu nashri asl nusxasi bilan teng ekanligini rad etgan G'arbiy Evropa olimlari, Anketil' Dyuperronning mehnatini yo'qqa chiqarishga urinadilar.

«Avesto»ga birinchi bo'lib qarshi chiqqan olim, ingliz sharqshunosi Uil'yams Jons edi. U o'zining chiqishlarida «Avesto»da yozilgan rivoyatlarning bo'lmag'urligini, urf-odatlar va qonunlar haqiqatdan va asl nusxadan uzoq ekanligini isbotlashga harakat qilib, bunday ishni Spitam Zoroastrdek odam qilmasligini isbotlashga urinadi.

Uil'yam Jonsning bunday da'volarini Angliyada Richardson, Germaniyada Meyners va boshqalar qo'llab-quvvatlaydi. Richardson «Avesto»dagi arab so'zlari eron tilida VII asrdan oldin paydo bo'lmagan deb aytadi. Mana shu dalillarni asos qilib, Richardson «Avesto»ni uydirma asar deb hisoblaydi. Bundan tashqari, u «Avesto»ning tili bilan eron tili o'rtasida keskin farqni ko'rsatib, bu farq so'zlarda emas, balki ularning grammatik tuzilishida ham borligini isbotlab berishga urinadi. Va nihoyat «Avesto»ni ma'no jihatidan ham bema'ni asar deb aytishga harakat qiladi.

Meyners o'zining «Hayot va Zoroastrning ishlari haqida» (Gettingen, 1778—1.779) asarida «Avesto»ning haqiqatdan uzoq ekanligini aytib, «Avesto»da qadimgi greklar bilmagan dalillar borligiga ishora qiladi. Greklar Jamshid, Gome va «Avesto»ning boshqa personajlari haqida hech qaerda so'z yuritishmagan degan fikrni aytadi. Lekin Meyners asarning ahamiyati haqida to'xtalib, u forsizm va braxmanizmning o'xshash tomonlarini isbotlab beradi. Bundan tashqari, u Muhammad o'zining dinini qurayotganida fors aqidalaridan bir manba sifatida

foydalangan, ikkinchidan esa qadimgi Eron va Hindiston dini bir manba, bir erdan paydo bo'lgan degan fikrni bildiradi.

Riga universitetining professori Klenker (1778) «Avesto»ni va Dyuperronning u hakda yozilgan asarlarini nemis tiliga tarjima qilib, nashr qiladi.

Bu asarida u «Avesto»ni himoya qilib, uning katta ahamiyatga ega ekanligini aytib o'tdi.

Anketil' Dyuperron «Avesto»da keltirilgan fikrlar Plutarxning «Izida Oziris» asarida berilgan ma'lumotlar bilan o'xshash ekanligini aytdi. Klenker «Avesto»ni qadimgi adabiyot bilan solishtirib ko'radi. U «Avesto»da hech qanday arabizmlar

yo'qligini, faqatgina arameylar shevasiga kirgan ayrim so'zlar uchrashini isbotlab beradi.

Klenkerdan keyin «Avesto»ni Tixsen himoya qilib chiqdi. U «Avesto»ni o'qiyotganida uning haqiqatga yaqin ekanligiga unchalik ishonmagan edi. Lekin asarni o'qib, ilgari xayollariga qarshi fikrga keladi. Tixsenning asari 1791 yilda Gettingenda chop etilib, u Zoroastrni «odamzod bolaligiga taalluqli faysaluf» deb yuqori baho beradi.

1793 yilda Parijda Sil'vestra De-Sasining «Avesto»ning asl nusxa bilan bir xil asar ekanligini isbotlovchi kitobi nashr etildi. Bu kitobda sasindrlarning pahlaviy yozuvlari rasshifrovka qilingandi. De-Sasi o'zining asarini Anketil' Dyuperronning pahlaviy tili leksikasiga tayangan holda yozadi. Dyuperron asari esa o'zini shu bilan oqlab, yangi ilmiy kashfiyotlarga olib keladi. Pahlaviy yozuvlari esa Eronning qadimiy yozuvini tushunib o'qishga asos bo'ladi.

Keyinchalik «Avesto» tilini o'rganuvchi yangi tadqiqot ishlari paydo bo'ladi.

S. Bartomeli sanskrit va zend tillarining bir-biri bilan o'xshashligini aniqlaydi. U, qadimgi Midiya va Eronda sanskrit tilida gaplashilgan degan xulosaga keladi.

Zoroastrga e'tibor qilgan ilmiy ishlardan italiyalik Jambattist Vikoning «YAngi fanni asoslash» nomli falsafiy ruhda yozgan asarini tilga olish mumkin. Viko Zoroastr haqida hurmat bilan gapirib, «Qadimning buyuk tafakkuri» deb ataydi. Lekin Jambattist Viko miloddan avvalgi VII asrda yangi Bobil davlatini tashkil etgan Xoldey somiylar qabilasi deb fikr qiladi. 1820 yilda Frankfurt na-Mayne shahrida I. G. Raden qadimgi baqtriyaliklar, midiyaliklar va eronliklarning yoki Zend xalqining dinini o'rganishga bag'ishlangan asarini yozadi. Muallif Anketil' Dyuperronning tarjimasiga tayanib, «Zend halqi» dinining tarixini tiklamoqchi bo'lib, Zend xalqi Baqtriya, Midiya va Eron xalqparini birlashtirib turgan degan fikrni aytadi.

1827 yilda Berlinda E. Raskin «Zend — Avesto va zend tilining asl nusxasi, uning qadimiyliigi» degan asarini nashr etadi. E. Raskin bu asarida zend tili sanskrit tilidan paydo bo'lmay, balki tovush-larning aytilishi jihatidan eron tiliga yaqin ekanligini isbotlab beradi.

XIX asrda «Avesto» o'ziga ko'pgina faylasuflarni jalb qila boshlaydi. G. Ritter 12 tomdan iborat «Falsafa tarixi» (1829—1853) asarida «Avesto»dagi diniy tasavvurlar asosida afsonaviy qarashlar yotadi, bu diniy tasavvurlar, grek afsonalariga qaraganda fikrlarga boydir, degan fikrni aytadi. «Avesto»ni falsafiy tomonini xarakterlab G. Ritter, uning ayrim qismlarida odamlar xayolida paydo bo'lgan ta'limotni sistemali ravishda namoyish etishga bo'lgan urinishlarni ko'rish mumkin, deb yozadi.

«Avestoga nemis mafkurasining yirik namoyandalaridan biri bo'lgan Gegel' ham katta e'tibor berib, Zoroastrni qadimgi Eron dinining asoschisi deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari, Gegel' dinning rivoj-lanishi inson tarixining rivojlanishiga aloqasi yo'q, deya fikr yuritadi.

Gegel' «Avesto»ning tilini qadimgi Baqtriya — zend tili deb atadi. «Avesto»ni ilmiy o'rganish borasida yana bir fransuz olimi Byurnufning xizmatlari katta bo'ldi. U o'zining «YAsnaga izoh» asarida eronliklarning urf-

odatiga tayanib «Avesto»ni o'rganishga kirishsa, ikkinchisi sanskrit bilan Ved afsonalarini taqqoslash asosida ish olib boradi. Byurnuf asos solgan bunday taqqoslash maktabi esa «Avesto»ning tilini tushuntirish uchun Hindistonning tili va afsonalaridan foydalanishadi. SHuning uchun ham bu maktabning namoyandalari o'zlarini «vedantistlar» deb atashardi. Bu maktabga Byurnuf, Rot, Benfey, Vindishman, Geyter, Xaug va boshqalar kiradi. Byurnufning qilgan xizmatlari shundan iborat ediki, u Persepol va Behustunda qadimgi eron yozuvlarini o'qib, birinchi axemenid(axmoniy) larning tili «Avesto»ning tili bilan egizakligini aniqlaydi. Axmoniylarning birinchi shohi Doroning ovozi bexitun qabridan yangradi. Bu esa Byurnufning eng katta yutug'i edi.

Gegel' Zoroastr dinini tabiat dini, lekin ozod dinga o'tayotgan din deb xarakterlaydi.

«Bu din, — deb yozadi Gegel', — yorug'lik va mehr-oqibat dinidir. U evuzlik va qorong'ilikka qarshi turadi. YOrug'likning yovuzlik bilan kurashi, hayotning o'lim bilan kurashidir. Zoroastrning dini rivojlanishi va hayotning barhayot bo'lishi, ekin ekishni, uy hayvonlarini boqishni va erga qarashni talab qiladi. Bu dinga sig'ingan odam hattoki murdani erga ko'mmay, yoqmay qushlarga em bo'lishga tashlashadi».

Umuman olganda, Gegelning xulosasiga ko'ra, xudo jahondagi buyuk kuchdir. Bu kuch ham yorug'lik, ham harakat, ham mehr-oqibatdir. U barcha yovuzliklarni engib chiqishi kerak.

Byurnufdan keyin uning taqqoslash maktabi a'zosi Roten «Avesto» va Ved afsonalari bir joydan tarqalganligini isbotlay boshladi. Xuddi shu yo'nalishda «Avesto»ni izoxlash kerakligini Vindishman o'zining Mitra va Anaxita haqidagi «Zoroastr tajribalari» asarida aytib o'tdi.

Taqqoslash maktabining a'zosi Xaug (Faid) «Avesto»ni tarixiy asar sifatida tan oladi.

«Avesto»ni o'rganishda taqqoslash maktabining a'zolari olib borgan ishlar bu asarni o'rganishda qilingan katta yutuq bo'ladi. Avestoni o'rganishda Ved so'zlari va fikrlarning bayon etilishi, «Avesto»dagi so'z va fikrlarning bayon etilishiga o'xshab ketardi. Taqqoslash tilshunosligi xalqning o'tmishini, ularning eng qadimgi tillarini va madaniyatini ochib berishga harakat qiladilar.

SHunday qilib, «Avesto»ni o'rganishda o'zlarining tadqiqotlari va metodlari bilan qarama-qarshi bo'lgan ikki maktab yuzaga keladi.

Taqqoslash maktabi «Avesto»ga olib boradigan yo'l paxdaviy izohlari va eronliklarning urf-odatlari an'analarida emas, balki Vedlardadir deb tushuncha beradi. Ved — «Avesto»ning eng yaxshi izohidir. Taqqoslash maktabining a'zolari Rot, Benfey, Zauglar ana shu fikrda edilar.

Ularga qarshi turgan an'anaviy maktab a'zolari «zend» va sanskrit «Avesto» va Vedni alohida-alohida o'rganish kerak, deb ta'kidlaydilar.

Afsona va tarixni taqqoslash, filologiya, hind adabiyotining tarixiga oid asar «Rigveda»ning tarjimai Myuller qalamiga mansubdir.

Maks Myullerning fikricha, ariyliklar Pomir tizma tog'larida yashagan. U erdan ular eramizgacha bo'lgan XV asrda ko'chib ketishgan. Uning fikricha, ariyliklar kuchayganda ikki gruppaga bo'linishgan. Bir gruppaga hinduga qarab

ketgan bo'lsa, ikkinchisi Evropa tarafga qarab yurgan. Mana shu ko'chish natijasida, eramizdan oldingi XIV asrda, ariylik-larning bir qismi Eronga o'tib ketishgan.

Maks Myuller 49 tomdan iborat «SHarqning muqaddas kitoblari» (1879—1904) asarini nashr ettiradi. Bu to'plamga SHarq xalqlarining muqaddas kitoblarining asl nusxalari, ularning ingliz tiliga tarjimasi, kirish so'zlari bilan berilgan. Bu nashrda «Avesto»ga I, IV, XXII va XXXI tomlar bag'ishlangan.

«Avesto»ni o'rganishninguchinchi bosqichi Xristian Bartoleme (1855—1925) nomi bilan bog'liqdir. 1878 yilda Xristian Bartoleme «Qadimgi eron lug'ati» kitobini nashr etdi. Bu kitob o'n yillar mobaynida «Avesto»ni o'rganishda asosiy qo'llanma bo'lib keladi.

F. Vol'f Bartoleme lug'atiga asoslanib, «Avesto»ning to'liq tarjimasini beradi. Bartoleme esa, gat tiliga tarjima qilgan xristian

lug'ati «Avesto»ni o'rganishda, bundan keyingi ishlarda asos bo'lib xizmat qiladi. Vaqt o'tishi bilan «Lug'at»ga o'zgarishlar kiritishi kerak bo'lib qoladi. Gerufel'dning aytishicha, Bartoleme «Lug'at»i nodir asar bo'lib, muallif qo'lidagi kichik lingvistik material edi.

Franiuz sharqshunosi Benvenist «Avesto»ni kelajakda o'rganish aynan ana shu «Lug'at»ga asoslangan holda olib boriladi degan fikrni bayon etib, o'zi ham «Avesto» haqida maqolalar yozadi. Lekin «Avesto»ni o'rganishga shu darajada katta e'tibor berildiki, unga Bartolemening «Lug'ati» ham yordam bermay qoldi.

Xristian Bartoleme boshqa asarlarida — «Avesto»ning tili va «Qadimgi eron tili» (1895) asarida eng qadimgi gat tili va «Avesto»ning tilini o'rganib chiqadi. Mana shu ikki tilga asoslanib, u qadimgi eron yozuvi va Eron shoxdigidagi yozuvlar orqali qadimgi eron tilini o'rganishga kirishadi.

Biroq Bartoleme fikrlarini tanqid qilib Andreas «Avesto»ning bizgacha etib kelgan matni qadimgi bo'lmay, arxetipi aramay alfavitida yozilganligini aniqlaydi.

G'arb olimlarining «Avesto»ni o'rganish borasidagi tadqiqotlari bilan birga, fors olimlarining asarlari ham yuzaga kela boshlaydi. Fors olimlarida Zoroastr dinining davomi sifatida «Avesto» ilohiyot asari sifatida qiziqish uyg'otgan edi. Ularning asarlari ko'r-ko'rona maqtash, apolegetik xarakterida bo'lib, Kapadia o'zining «Zoroastr ta'limoti va eronliklar dinining falsafasi» kitobida Zardushtiylik dinining qadimiyligiga alohida e'tibor beradi. Bu din qadimgi buddizm, xristianlik va islom dinidan ilgari paydo bo'lgan. Kapiada zardushtiylikni «yuqori falsafiy fikrlar majmuasi» deb bilib, hozirgi fors e'tiqodini qadimgi zardushtiylik bilan birgalikda ulug'laydi.

Kapiada o'zining kitobini ingliz tilida chop etayotganda, SHarq va G'arb olimlarini kelishgan holda ish ko'rishga da'vat etadi. Eronliklar an'anasiga va urf-odatiga tayanib, Kapiada zoroastrizmning, zardushtiylikning paydo bo'lishini quyidagicha bayon etadi:

Bundan 3500 yil ilgari Midiyaning Raga shahrida Purushaspa xotini Doglo bilan yashaydi. Ularning Zaratustra nomli o'g'illari dunyoga keladi. YUqoridan duo qilingan Spitama, Zaratustra Vishtasp shohligining oldingi poytaxti bo'lgan Balx shaxriga keladi.

Oppoq, toza kiyim kiygan, qo'lida muqaddas olov va sarv daraxtining

novdasidan yasalgan saltanat hassasini ushlagan Zaratustra Vishtasp saroyiga kelib, Baqtriyani payg'ambari darajasiga ko'tariladi. U erdagi xalq Zaratustraning yaratgan dinini qabul qilib, mazda diniga — bir xudoga sig'ina boshlaydi. Qolganlar esa bir qancha xudolarga sig'ingan daevayasniyal politeistlar bo'lib, yang'i va eski

dinlar o'rtasidagi kurashda zoroastrizm yutib chiqadi. Bu din faqatgina Baqtriyani dini bo'libgina qolmay, balki arablar istilosigacha Eron davlatining ham dini bo'lib qoladi.

Rossiyada «Avesto»ni o'rganish XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlanadi. Bu borada Kossovichning ilmiy izlanishi salmokdidir. Uning «Zindavestdan to'rt asar» (1861) degan ilmiy tadqiqoti alohida o'rin tutadi. Zoroastrizmni o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlardan XIII asrda yozilgan «Zaratushtnoma»ning forschadan tarjimasi, Peterburg Akademiyasi a'zolarining izlanishlaridan biridir (tarjima muallifi Xristian Rozenberg). Bu kitobda Zoroastr haqidagi qadimgi rivoyatlarning eron tilida qayta ishlangan matnlari chop etilgan. Kitobda yozilishicha, Zoroastr boshqa bolalar singari yoshligida umuman yig'lamagan, balki ota-onasining uyini nurga to'ldirib kulgan. YOvuz sehrgarlar bolani o'ldirish uchun barcha tadbir-choralarni qo'llashgan, lekin ularning barcha urinishlari zoe ketgan. Etti yoshga to'lganda Zoroastr o'zining akl-farosati bilan boshqalardan ajralib turgan. 30 yoshga etganda esa, yangi dinning payg'ambari bo'lgan. Erondan shimoliy-g'arb tomonda joylashgan vatanini tark etib, yangi ta'limotni mustahkamlash uchun, u Eronga yo'l oladi. Eronning shimoliy-sharqiy chegarasida Dag'yu («Avesto»dagi Vogu — manu, ya'ni «ezgu fikr»)ga kelib, Ahuramazdani taxtiga ko'tarib o'tkazadi, u erda Zoroastr Ahuramazdadan o'z savollariga javob eshitadi. SHundan keyin u do'zaxga tushib, Ahriman nomli do'zax ruhi bilan uchrashadi. Ahriman agar Zoroastr dindan voz kechsa, dunyodagi barcha qimmatbaho zeb-ziynatlarni unga berishini aytadi. SHu mahal osmonda-do'zaxda bo'lgan Zoroastr erga qaytib tushadi. SHunda unga Ahrimanning askarlari bo'lmish vahshiy sehrgarlar hujum qilishadi. Zoroastr ularga «Avesto»dagi muqaddas so'zlarni aytib hujumlarni qaytaradi. Bundan keyin Zoroastr Balxga kelib, shu erning shohi Gushstabga yangi dinni qabul qildiradi. Zoroastrning shoh Gushstab saroyida paydo bo'lishi va shohga dinni qabul qildirishi turli g'aroyib voqealar orqali bayon etiladi. Zoroastrning Baqtriyada yangi dinni qabul qildirishi, osonlikcha kechmaydi. Eski dinga sig'inuvchilar bilan qattiq kurash olib boradi. Nihoyat, Zoroastr bu kurashda engib chiqadi. «Zaradushtnoma»da bayon etilgan rivoyatlarning asosiy ma'nosi shundan iboratki, hayot — bu kurash demakdir, mehr-oqibat esa faqat yozuvlikka qarshi olib borilgan og'ir jangda engan taqdirdagina g'alabaga olib boradi.

«Zaradushtnoma» fors xalk/gari o'rtasida shuhrat qozongan muqaddas kitob hisoblanadi.

XX asr boshigacha bo'lgan davrda zoroastrizm va «Avesto»ni o'rganishda V. V. Bartol'd, K. G. Zalemana, A. L. Pogodin, K. A. Inostranuev chuqur ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Zardushtiylikni o'rganish borasida qilingan mehnatlardan B. A. To'ra-evning xizmatlarini alohida eslab o'tish kerak. Bu boradagi uning fikr va mulohazalarini

«Qadimgi SHarq tarixi» (II tom, III nashr, 1933) asarida o'qish mumkin.

Uning yozishicha, qadimgi dunyo davlatlari ichida tarixda alohida o'rin tutganlardan bizga ma'lum bo'lgan Midiya davlatidir. Bizning bilimlarimiz Gerodot va Kteziy bilan chegaralanib qolgan. Midiyaliklardan bizga bironta ham yozuv saqlanib qolmagan. Umuman, midiyaliklarda yozuv bo'lganmi degan savol tug'iladi. SHuning uchun To'raev zoroastrizm paydo bo'lishida Midiyaning tutgan o'rni haqidagi savolni o'rganish o'rinsiz deb hisoblaydi.

B. A. To'raev Eronning ibtidoiy dini bilan Veda dinini o'xshash deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari, ularni samo shohi bilan zulmat ajdaholari o'rtasidagi jang bayon etilgan afsonalar, mehr-oqibat ruhlarining yovuzlik ruxlariga qarshi turishida, olovga sig'inishlarida, mast qiluvchi o'simlikdan tayyorlangan sharbatni (Hindistonda soma, eronliklarda xaoma) ikki dinga sig'inuvchilar iste'mol qilishib, ular yuqori xudojo'ylikni tan olishlari bilan ham o'xshashdir. Lekin bu o'xshashliklardan tashqari ba'zi farq qiladigan tomonlari ham bor. Hind mehr-oqibat ruhlari — «deva»lar Eronda shayton bo'lishdi. Eronda esa hind shaytonlari «asurlar» Axurlar deb nom olishdi (To'raev). Hindiston dinida muhim ahamiyatga ega bo'lgan soma-xaoma Eronda unchalik qadrlanmaydi. Olov ma'budasi Hindistonda «agnes», Eronda esa «agar» alohida o'rin tutadi, chunki u erda olov ezgulik sari xizmat qiluvchi, poklik ramzi sifatida qadrlanadi. Eron dini hind dinidan o'zining pokligi bilan ham farq qilardi. Hindistonni Varuna boshchiligidagi etti xudojo'ylardan Eronda tan olingan Ahuramazda «eng aql-zakovatli xudo» deb nomlanib, unda Amesha-Spenta «o'lmas tafakkur» deb ataladi.

Eron dinining Hind dinidan farqli joyi shundaki, u o'zining dealistligi bilan, dunyoning negizi materiya bilan ruh bir narsa deb bilishi bilan ajralib turadi.

Keyinchalik eron va hind dinlarining rivojlanishi umuman qarama-qarshi bo'lgan yo'nalishlarda boradi. Ezgulik sari qadam qo'ygan Budda Nirvaga keladi. Zoroastr madaniyatga xizmat qilishni o'ziga yuksak vazifa qilib oladi.

To'raev zardushtiylikni diniy islohot deb tushunadi. Zoroastrizm ilohi o'z oldiga faqat dinni maqsad qilib qo'ymay, balki xudoga sig'inishni tozalashni va unga axloqiy ma'no berishni, soʻial shart-sharoitni o'zgartirishni, ya'ni chorvachilikka oid hayotdan dehqonchilikka o'tishni maqsad qilib qo'ygandi.

Zardushtiylikni va «Avesto»ni o'rganishga katta hissa qo'shgan olimlardan A. A. Freyman va E. E. Bertel'sning tadqiqotlarini alohida ta'kidlash kerak.

A. A. Freyman «Avesto»ni chuqur o'rgangan olim bo'lib, undagi ayrim terminlarni yangicha o'ziga xos izohlagan. E. E. Bertel's esa «Avesto»ning ayrim qismlarini ruschaga tarjima qilib, «Avesto»ni nodir adabiy meros sifatida tan olgan olimdir.

Oxirgi o'n yil ichida V.V. Struve, I.M. D'yakonov, B.G. G'afurov, I.G. Aliev kabi tarixchilarning zardushtiylik tarixini tadqiq qilgan asarlari paydo bo'ldi.

Ozarbayjonda arablar hukmronligi o'rnatilmasdan va islom dini tarqalmasdan oldin hukm surgan zoroastrizmga xalqning ilg'or namoyandalari qiziqish bilan qaradilar. Bular Abbas Kuli Og'a Bakixinov, Mirza SHafi (Vazex), Mirza Fatali Oxundov va Jafar Jabborli va boshqalardir.

Butun bir «Avesto»da uning qadimgi nusxalaridan boshlab ezgulik va

yovuzlik, yorug'lik va zulmat, tinchlik va urush kabi qarama-qarshiliklar o'rtasidagi kurashlar bayon etilgan bo'lib, antiteza (qarama-qarshi, ziddiyat) usulida izoxdangan. Bunday antiteza usulida yozish qadimgi zoroastrizm she'riyatiga ham xos edi.

Mitranning qadimgi ashulasi ham antiteza uslubida yozilgan. Bunda asosan urush va tinchlik masalasi bayon etilgan. Mitranning bu qo'shig'i 2 qismdan iborat. Birinchisi — «Mitra jangchi sifatida», ikkinchisi — «Mitra tinchlik qaqida». SHularning birida Mitra boshqalarga ziyon etkazmaydigan mamlakatning olampanohi sifatida tasvirlanadi. «Mitra ularga tinch hayot baxsh etadi, uyda tinchlik bo'lishining tarafdori, tinch yashashni istagan mamlakat xalqlariga o'zlarini himoya qila olishlari uchun kuch ato etadi, ularning uylarini va mamlakatlarini himoya qiladi. Boshqa tomondan esa Mitra jinoyatchi qabilalarga qarshi turuvchi qasoskor sifatida tasvirlanadi. U bu odamlarning uylarini, qishloqlarini va mamlakatlarini vayron qiladi. Mitranning qasos olish kuchi cheksizdir. SHunday qilib, Mitra antiteza ko'rinishida — mamlakat himoyachisi va olampanoxi, qasoskor sifatida o'quvchi ko'z o'ngida gavdalanadi. Mitra haqidagi qo'shikda urush va tinchlik qarama-qarshi qutblardir.

Zoroastra shunga o'xshash antitezalarni she'riyatda keng qo'llaydi. Unda birinchi o'rinda ezgulik va yovuzlik, Ahuramazda va Ahriman antitezasi turadi.

Ishonch ramzini xam zoroastra antiteza shaklida bayon etadi. «YAsnaning 49-bobida aytilishicha, adolat hamma vaqt hukmron bo'lib, yovuzlik yo'q qilinishi kerak. Men ezgulik bilan bo'lishni xohlayman, yovuz kuchlar bilan munosabatda bo'lishni xoxlayman».

«Avesto»da asosan savol-javob uslubi qo'llanilgan. Masalan, YAsnaning 10-bobida Mitra so'raydi: «Men sog'ligim va boyligimni kimga berishim kerak?» 110 stansdan (stans — she'rning sintaktik jihatdan tugallangan har bir misrasi hamda to'rt misradan iborat she'riy band) u yana savol beradi: «Kasallik, o'lim va kambag'allikni kimga berishim kerak?»

Antiteza uslubi Zoroastrigacha bo'lgan she'riyatda ham uchragan.

Agarda she'rda «kimki sevsa» so'zlari uchrasa, undan so'ng «yoqtirmaganlar» so'zi yoki shunga o'xshash fikr albatta ishlatilardi.

Vendidadning III bobida qarovsiz qolgan er, turmush qurmagan qiz bilan taqqoslanadi. Erga o'g'it tashlagan va ekin ekkkan dehqon esa ayolni farzandli qila olgan erkak bilan qiyoslanadi.

Vendidadning IV bobida quyidagi taqqoslanish beriladi. Agarda qarz olgan odam qarzini vaqtida qaytarib bermasa, u baribir tunda birovning uyiga o'g'irlikka kirgan odamga o'xshaydi.

Vendidadning V bobida mazdaitlar dini, Vuzuktra daryosi boshqa daryolardan ustun turganidek, u ham boshqa ta'limotlardan ustun qo'yiladi. Bu din o'z soyasiga kichik daraxtlarni olgan ulkan daraxt bilan taqqoslanadi.

«Avesto»da ishlatilgan epitetlarga ham alohida ahamiyat berish kerak. CHunki xudolarning chaqiriqlari asosan epitetlar yordamida ochib beriladi. Masalan, Ahuramazdaga ulug', aql-zakovatli, tabarruk deb baho beriladi.

Ahriman esa yovuz, juvonmarg, razil deb xarakterlanadi.

Mitrani izohlashda ham qator sifatlar qo'llaniladi. U erning xo'jayini ming

ko'zli, ming quloqlik qotmadan kelgan, yaxshi qurollangan, tush ko'rmaydigan, baland minorada turuvchi, hammadan ustun va hokazo.

Xaoma xudosi «tilla suvi yuritilgan» epitetni olgan Trishtriya xudosi 9 sirius yulduzi esa o'zidan nur tarqatuvchi, yuqori turuvchi, kuchli, yaxshi ko'z bilan qarovchi (yomon ko'zga qarshi turgan) epitetlari xosdir. «SHoh» epiteti quyoshga qiyos berilgan. Erning epitetlariga esa yumaloq, keng, uzoqlarga olib boruvchi, dunyoni — etti iqlimni quchog'iga olgan kabilar kiradi.

Vafot etganlarga ham (fravashlar) ko'pgina epitetlar bag'ishlagan. Bular asosan ayol nazokatini, chiroyini xarakterlovchi so'zlardir. Bularga shahlo ko'z, uzun qo'lli, xipcha belli kabi so'zlar kiradi.

Vendidadda fravashlar ulug', aql-zakovatli, otlar esa yugurganda pishqiradigan, yaltiraydigan kabi so'zlar bilan izoxlanadi.

Zoroastrning o'gitlarida uning so'zlari Ahura xudosisiga qarata aytilgan. Aslida esa bu so'zlar xalqqa nisbatan aytilgan edi.

«Avesto» va gat uchun plenastik tarkibida bir xil yoki bir-biriga yaqin so'zlar keragidan ortiq takrorlanadigan iboralar, jumlar xosdir. Masalan, «qushlar qanotli jonzodlar», «qizil oloz alanganadi».

«Avesto»ning badiiy uslubida ayrim jumalarning bir necha martadan qaytarilishi xarakterlidir.

«Avesto» she'riy shaklda yozilgan bo'lib, 7, 8, 9, 10, 11, 12 misralarga bo'lingan. Gatlar bo'g'inlar mikdoriga qarab metrik usulda yozilgan. Gertel' esa «Avesto»ning hamma qismlari sillobik xarakterda yozilganligini isbotlab beradi. Gat she'rlari 7,9, 11 bo'g'inli bo'lsa, «Avesto» 9 bo'g'inli she'rlardan iborat bo'lib, ayrimlari 10, 12 bo'g'inni tashkil etadi. Gertel' «Avesto»ning vaznini «Rigveda» vazni bilan taqqoslaydi.

Gertel' asariga I. Fridrix qo'shimcha kiritadi. Uning yozishicha, Bexistun va Doro davriga xos ayrim yozuvlar ham bir xil she'riy vaznda yozilgan bo'lib, bu she'riy vazn Gertel' «Avesto»da anikdangan vaznga o'xshaydi.

Xalq og'zaki ijodiyotining yorqin namunalari bo'lmish ertaklar, afsonalar, hikoyat va rivoyatlar qadimgi davrlardayoq keng tarqalgan edi. Bu janrlardagi asarlar fol'klorning boshqa janrlariga nisbatan ham ilgari vujudga kelib, xalq orasida ommaviylashib ketadi. Muhim tomoni shundaki, bu janrlardagi asarlarning eng qadimgi davrlardan bizgacha sakdanib qolgan yozma shakllari mavjuddir. Jumladan, «Avesto»da Ahriman va Ahuramazda, Ardivisura Anaxita, Kayumars (Gaya Maretan), Jamshid (Yima) haqida juda ko'plab afsonalar yaratilgan.

Bu mifologik xarakterdagi afsonaviy obrazlar SHarq xalqlari uchun kddimdan muqaddas sanalib kelingan. Xalqimiz bu mifologik xarakterdagi nomlarga aslo afsona deb qaramagan. Balki ularga o'tmishda haqiqatan ham yashab o'tgan tarixiy shaxslar, deb munosabatda bo'lgan. Hatto bu afsonaviy muqaddas siymolar aslo o'lgan emas, hozir ham yashab kelmoqda deb tasavvur qilganlar. Ularga iltijo qilib, yalinib-yolvorgan, e'tiqod qo'yishgan, sig'ingan. SHarq xalqlari og'zaki ijodidagina emas, balki klassik adabiyotda ham bu mifologik obrazlar keng o'rin egallaydi. A. Navoiy «Saddi Iskandariy» dostonida bu afsonaviy nomlarning tarixda haqiqatan ham yashab o'tganligini, ularning ayrimlari shoh bo'lganligini qayd qilgan. Bunday mifologik xarakterdagi obrazlarni biz Firdavsiy, Jomiy

ijodidaham uchramiz. Umuman, Kayumars va Jamshid obrazlari SHarq klassik adabiyotida juda ko'p qo'llanilgan. Bu obrazlar haqida to'xtalishimizdan avval «Avesto» haqida chuqurroq to'xtalmoqchimiz.

«Avesto» va zoroastrizmning kelib chiqishi haqida, qadimdan ilmiy adabiyotda ikki xil fikr yuritiladi. Ba'zilarning aytishicha, Zardusht ta'limoti Midiyada paydo bo'lib, u erdan sharqqatarqalgan. Zoroastrizm va «Avesto»ning paydo bo'lishini Midiya deb biluvchi nazariya tarafdorlari Anketil' Dyuperron, Darmosteter va boshqalar, zamonaviy sharqshunoslardan Franziyada Meye va YUar, Germaniyada Gerufel'd, Italiyada Tedesko edilar.

Bunga qarshi fikr bildirgan sharqiy yoki baqtriyalik nazariya tarafdorlari, zardushtizm aslida Baqtriyada paydo bo'lib, bu erdan Midiya va Eronga tarqalgan degan fikrni bildirdilar. Bu nazariyaning tarafdorlari etimologiya maktabining a'zolari va Bartelilis, ayni vaqtda esa g'arbda Nyuberglar edi. Oxirgi vaqtda bu nazariyani ayrim olimlar ham qo'llab-quvvatlashdi.

Bu muammoni echish uchun birinchi navbatda, uning mohiyatini tushunib olish kerak.

«Avesto»ning kelib chiqishi haqidagi savolga javob berish uchun ikki narsaga e'tibor berish lozim. Birinchidan, «Avesto» bir necha asrlar davomida yozilgan bo'lib, qo'shiq, afsona, har xil vaqtda yozilgan muqaddas kitoblarni o'z ichiga oladi. SHuning uchun «Avesto»ning kelib chiqishini umumlashtirmay, uning ayrim qismlarining yozilish davri haqida fikr yuritish kerak. Ikkinchidan, «Avesto»ning ayrim xususiyatlari faqat xronologik tarafdin emas, balki jug'rofiy tarafdin ham farq qiladi.

Ular zardushtiylik hukmronlik qilgan turli mamlakatlarda yozilgan. Bunday mamlakatlarga Midiya, Eron, Armaniston, Kichik Osiyo, sharqda Baqtriya, O'rta Osiyo, Hindistonning Panjob shahri kirgan. Zardushtiylik Hindiston, Afg'onistondan Greziyagacha, Vavilondan Ozarbayjon va Armanistongacha tarqalgan edi. O'zining ko'p asrlik tarixi davomida «Avesto» va zardushtiylik hamma vaqt yangi qismlar bilan to'ldirilib borildi. Bu to'ldirishlar «Avesto»ning tili o'lik til bo'lib qolgan davrdan boshlanadi.

Agar biz zardushtiylik tarqalgan o'lkalarni va uning ikki ming yillik hukmronligini inobatga olsak, unda biz qandaydir yagonalikni ko'rishimiz kerak. «Avesto»ning birinchi qismlari e'tibor bilan o'qilsa, zardushtiylikning urug'chilik tuzumi paytida yuzaga kelganini, qadimgi sharqning quldorlik jamiyatida rivojlanib, feodalizm paydo bo'lishi vaqtida yangi ko'rinishga ega bo'lganini, bir tuzumdan ikkinchi tuzumga o'tayotganda zardushtiylikda ham o'zgarishni ko'rish mumkin. Agar «Avesto»da yozilgan, qadimgi xalqlarning qo'shiqlari, afsonalari va ibtidoiy jamoa tuzumini aks ettiruvchi rivoyatlar inobatga olinsa, «Avesto»ning xronologik jadvali o'tmishning boshlanishiga borib taqaladi. Agarda «Avesto» ayni paytda Hindistonda (Bombey shtatida) yashovchi forslarning uqaddas kitobi ekanligini e'tiborga olsak bu narsa zodagonlar sinfiga mansub ekanligini bilsak, «Avesto»ning tarixini uzaytirishimizga to'g'ri keladi. Albatta, ibtidoiy jamoa tuzumidan boshlab quldorlik, feodalizm va kapitalizm davrlaridan o'tgan «Avesto» bu davr ichida bir necha marta o'zgartirildi.

«Avesto»ning mazmuni yangi bazisga xizmat qilishi uchun

o'zgartirilgan.

«Avesto» va zardushtiylikda vaqt o'tishi bilan katta o'zgarishlar bo'lganidek, O'rta Osiyo va Midiya zardushtiylik ta'limoti o'rtasida ham anchagina farq bor.

Gerufel'd O'rta Osiyoda topilgan, oltin plastinkalarda tasvirlangan «Avesto» bilan qadimgi grek adiblari yozgan urf-odatlar haqidag'i ta'limotning turlicha ekanligini aytib o'tadi.

Bu narsadan shunday xulosa chiqarish kerakki, zardushtiylikda turli davrlarda har xil o'zgarishlar bo'lgan. Dunyoda hech narsa o'zgarmay qolmaganidek, bu yo'nalishlar ham vaqt bilan birgalikda o'zgarib borgan. Mana shu nuqtai nazardan «Avesto»ni o'rganish kerak. Birinchi navbatda «Avesto»ni geografik, kosmologik va astronomik jihatdan tadqiq etish lozim bo'ladi.

Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonida, «Tarixi mulki Ajam» asarida va boshqa ijod durdonalarida tilga olgan Kayumars (Gaya Maretan) va Jamshid (Yima) nomlarini «Avesto»da ham uchratamiz. SHuningdek, Navoiy ijodida Aleksandr Makedonskiyning Osiyoga yurishi davrinigina emas, balki undan ilgari zamonlarni ham keng tasvirlashga intiladi.

O'rta Osiyoda qadimdan har xil kul'tlar va o'ziga xos dinlar mavjud bo'lganligini eng qadimgi davrlardan qolgan qomusimiz «Avesto» orqali bilamiz. Haqiqatan ham yunonlarda turli xil ma'bud va ma'budalar bo'lganligi singari, O'rta Osiyo va Eronda ham quyoshga va yorug'lik ma'budasi — Mitra, fayz va baraka ma'budi — Noxit, baxt va qismat va yurt tinchligi ma'budi — Humo, er-suv va yog'ingarchilik ma'budi — Anaxita va Xubbi, qirg'in urushlar va muzaffarlik ma'budi — Mirrix, yaxshilik va ezgulik ma'budalari Gaya Maretan va Yima kabilarni muqaddas bilganlar. Bu muqaddas nomlarni biz «Avesto»da uchratamiz.

«Avesto»da zardushtiylikning kelib chiqish tarixi haqida qiziq-qiziqrivoyatlar bor. Ularning birida hikoya qilinishicha, qadim-qadim zamonlarda Midiyaning Raga shaxrida Purushaspa xotini Dogdo bilan hayot kechirar ekan. Ulardan Zaradushtr degan o'g'il tug'ilibdi. Unga Spitam Zaradushtr deb nom berishibdi. Spitam Zaradushtr shoh Vishtaspning poytaxti Balx shahriga keladi. Ustiga oppoq libosdan kiyim kiyib, qo'lga muqaddas olov tutgan Zaradushtr shoh Vishtaspning saroyiga keladi va Baqtriyaning muqaddas kishisiga aylanib qoladi. Spitam Zaradushtr bu erda o'zining diniy aqidalarini tarqatadi. Xalq esa undan diniy ta'lim oladi. Asta-sekin Spitam Zaradushtrning mavqei Baqtriyadan uzoq-uzoq portlarga ham etib boradi. Muqaddas Zaradushtrning diniy ta'limotini qo'shni Eron, so'ngra so'g'diyonaliklar ham qabul qiladi. Zaradushtrning Ahuramazda va Ahriman haqidagi hikoyalari Baqtriya va so'g'diyonaliklarni o'ziga rom etib, tobora uning shuhrati ortib boradi. SHunday qilib, Hindistondan Kaspiy

dengizigacha, Baqtriyadan YUnon o'lkasigacha, So'g'diyonadan Erongacha bo'lgan xalqlar o'rtasida zardushtiylik dini keng quloch yoyadi. Hatto zardushtiylik diniga e'tiqod qo'yganlar ma'lum bir quyosh tug'i ostida birikkanlar. Aytishlaricha, Spitam Zaradushtr o'z e'tiqodini qabul qilgan ellar va elatlarni birlikka, o'zaro ittifoqqa chaqirgan. Go'yo yaxshilik xudosi Ahuramazda Spitam Zaradushtrga shuni bashorat qilgan emish. Hatto Spitam Zaradushtrning ta'kidlashicha, unga Ahuramazda o'zi yaratgan ellar va elatlar haqida ham hikoya

qilib beribdi.

Vendidadning birinchi bobida 16 mamlakat tilga olinadi. Bu mamlakatlarning asoschisi Ahuramazda edi. Bundan tashqari, bu mamlakatlarga Ahriman qilgan yovuzliklar ham tasvirlanadi.

Vendidadning bu qismi «Avesto»ning geografiyasini, ya'ni zardusht dini tarqalgan o'lkalarni ko'rsatib beradi. Bu tarixiy geografiyani o'qishga ko'plar urinib ko'rishdi, lekin bu tarixiy real mamlakatlar ichida, afsonaviy mamlakatlardan bo'lganligi uchun mazkur urinishlardan ijobiy natija chiqmadi.

Vendidadning birinchi qismida Ahuramazda Spitam Zardushtga qarata shunday so'zlarni aytdi: «Men Zardusht, har bir mamlakatni, buning hech qanday yaxshi joylari bo'lmasa ham, barpo qildim». Bu o'rinda u shunday izoh beradi: «Har bir inson o'sib-ulg'aygan mamlakatni eng yaxshi va go'zat mamlakat deb hisoblaydi». SHunday qilib, inson o'zi o'sib-ulg'aygan Vatanini sevsa, vatanparvarlikning asosiy negizi shunga kelib qadaladi, degan xulosa chiqadi.

Ahuramazda davom etadi: «Men barpo etgan erlardan eng birinchisi, bu Dait'ya (Amu) daryosi sohilidagi Ayrian Vaego eri edi».

Dait'ya daryosining birinchi nomi Araks bo'lgan. (U Araks deb somoniylar davrida ham nomlangan).

«Lekin zolim Ahriman, — deb so'zida davom etdi Ahuramazda, — u erda qizil er ochib, qahraton qishni boshladi». SHunday qilib, Ahuramazda o'zining birinchi mamlakatini barpo etgandan so'ng u erda Ahriman barcha go'zallikni barbod etadi, Dait'ya daryosida ilon paydo bo'ladi. Bu ilonlar avlodi ko'payib, daryo qirg'og'ida yashay boshlaydi.

Mana shu erdan yovuzlik va ezgulik o'rtasida kurash boshlanadi. Barcha yaxshilik xislatlari Ahuramazda bo'lsa, barcha yovuzliklar Ahrimanga tegishlidir. Qish, muzliklar Ahriman yovuzligining boshlanishidir. Qahraton sovuq suvni muzlatadi, erni qoplaydi, o'simliklarni nobud qiladi. Qishning tugashi esa sel boshlanishiga sabab bo'ladi. Bularning barchasiga Ahriman sababchidir.

Ahuramazda barpo etgan ikkinchi mamlakat, so'g'diyonaliklar yashagan Gavadir. SHunday qilib, Gava vendidadda So'g'diyona nomi bilan atalgan. Ahriman bu erda ham Ahuramazdaga zid ishlarni qiladi. U bu erga zaharidan sigirlar va boshqa mollar nobud bo'ladigan pashshalarni olib keladi.

Uchinchi mamlakat — bu ulkan, dindon xalq yashaydigan Marg'ampir (Marg'iyona, ya'ni Marv). Ahriman (Angra) bu erda shahvoniy nafsning tarqalishiga sababchi bo'ladi.

Ahuramazdaning to'rtinchi mamlakati, go'zal Baxdi (Baqtriya, Balx). Bu o'lkaning aholisi yaxshilik qiluvchi dehqonlardan iboratdir. Ular uchun Ahriman ilonlarni, eydigan chumolilarni tarqatadi.

Marv va Baqtriya oralig'ida joylashgan Nisaya (Nasoim) mamlakati Ahuramazdaning beshinchi mamlakatidir. Bu erda razil Aqriman axrliga ishonmaslik ruhini singdiradi.

Darmsteter bunga ham izoh beradi. Uning aytishicha, Nisaya (Nasoim) nomli bir nechta shahar bo'lgan. SHulardan bittasi Marv va Baqtriya oralig'ida joylashgan. Darmsteter bu erni «Nisan», uning va Baqtriyaning oralig'ida yotgan «Merv» deb tarjima qilishni taklif qiladi.

Ahuramazdaning oltinchi mamlakati Garoiva Gari daryosininghavzasi. Bu — Hirotdir. Angra bu erning aholisini yig'i va nido bilan zaharlagan.

Ettinchi mamlakat Vaskanrenta (Qobul), Ahriman bu erga odamlarni qiradigan parilarni tashlab ketadi.

Sakkizinchi mamlakat — maysazor va o'tloqlarga boy bo'lgan Urvadir. Ba'zi bir fikrlarga qaraganda, bu Xurosondagi Tus shahridir, boshqa bir fikrga qaraganda, Isfahon atrofidagi erlardir. Bu erning ofati zolimlik ruhidir.

To'qqizinchi mamlakat — Xnenta. Bu erda verkanlar yashashardi. Bu Girkaniya edi. Bu erning izohida shunday deyishadi. «Verkandagi daryo

— Xnentadir. Bu esa Gorgan daryosidir. Bu erdagi ofat — to'g'rilab bo'lmaydigan, sharoitga to'g'ri kelmaydigan gunoh ishlardir».

O'ninchi mamlakat go'zal Garaxvaiti. Bu erning kulfati — jasadlarni erga ko'mishdir. O'n birinchi mamlakat shuhrat qozongan Getumant. Bu Erimanta havzasidagi Gel'mendadir. Ahriman qilgan yovuzlik — zolim jodugarlarning zulm o'tkazishidir.

O'n ikkinchi mamlakat Raga u uch viloyatni o'z ichiga olgan. Bu erning ofati — cheksiz ishonchsizlik edi.

O'n uchinchi mamlakat — muqaddas Kaxra. Bu qanday davlat ekanligi noma'lum. Uni Xitoy deb o'ylashgan, lekin bu noto'g'ri. Xurosonda shu nomdagi shahar bor edi. Ahriman o'tkazgan zolimlik — kechirib bo'lmaydigan gunoh, ya'ni jasadlarni yoqish edi.

O'n to'rtinchi mamlakat — to'rtburchak Varena. Bu erni egallagan ofat — ayollarning kasalliklari va chet mamlakatlarining bosqinchilik ishlaridir.

O'n beshinchi mamlakat — hind daryosi havzasidagi erlar, ya'ni ilgari Panjob shahridir. Ahriman bu erda ayollar kasalligi va chidab bo'lmaydigan jazirama issiq ofatini yog'diradi.

O'n oltinchi mamlakat — Upa Aodaeshu Rangaya. Bu shahar Rangi suvlari yonida joylashgan. Bu mamlakatda boshsiz odamlar yashashadi. Boshsiz degan so'zni olimlar izohlab, bu erning xalqi hukmdorsiz deyiladi.

Boshqa bir guruh olimlar bu erda haqiqatan ham boshsiz, ko'zlari elkalarida joylashgan xalq yashardi deb aytadilar. Bu erning ofati chidab bo'lmas sovuq edi. Ayrimlarning yozishicha, bu mamlakat Mesopotamiyada joylashgan bo'lib, afsonaviy g'aroyib joy edi.

Vendidaning geografiya ocherki quyidagi so'zlar bilan tugallanadi. «Bulardan tashqari, bu erlarda o'zining boy tabiati va hayotda zarur bo'lgan xomashyosi mavjud bo'lgan erlar va mamlakatlar ham bordir».

«Avesto»ga kirgan bu 16 mamlakat Xindiston va Afg'onistongacha (Panjobdan) boshlanib, Kaspiy dengizining janubiy va janubiy-g'arbiy qirg'oqlarigacha bo'lgan erni o'z ichiga oladi.

16 mamlakatning birinchisi Vendidadda Ayriana Vaego bo'lib, sasonidlar davrida Eranvez deb nomlangan. «Avesto»da u Ranga va Vagvi daryolari oralig'ida joylashgan tekislik deyilgan.

Olimlar Ranga bilan Ra daryolari bir-biriga o'xshab ketgani uchun Ra — Volga daryosining birinchi nomi deb qarashadi. Maks Vart ham, Ranga Volganing birinchi nomlanishi degan xulosaga kelgan. Gerufel'd esa Rang» nomi qadimgi

Volganing nomi bo'lib, keyinchalik Araks deb nomlangan, degan fikrni bayon etgan.

Gerufel'dning fikricha, Eranvez midiyaliklar va eronliklar vatanining oldingi nomi bo'lgan. Ularning ana shu birinchi davlatlari Oks va YAKsart daryolarining havzasida joylashgan bo'lsa, keyinchalik u afsonaviy mamlakatning ramziy nomi bo'lib qolgan. Andreasning aytishicha, Eranvez Xorazmga o'xshagan. Keyinchalik Benvenist va Gerufel'd ham ayriliklarning birinchi davlati Xorazm bo'lganligini aytib o'tishgan. Noberg esa Eranvez bilan Xorazmni bir-biriga o'xshatib, bu mamlakatda «got jamoasi vujudga kelgan», shuning uchun u zoroastrizmning muqaddas mamlakati bo'lib qolgan, degan xulosaga keldi.

Gerufel'd fikricha, Eranvez va Turon bir mamlakat bo'lib, Turkistonda joylashgan. Bu erda Eronga ko'chib ketmasdan oldin midiyaliklar va forslar yashashgan. Bu er jannati joy bo'lib, keyinchalik o'zgargan va ariyliklarning u erdan ko'chib ketishlariga sabab bo'lgan «eranvez» ariylar mamlakatidan, so'ngra ariylarga tegishli bo'lmagan Turon mamlakatiga aylangan. «Avestoda «Tura» so'zi uchraydi.

Vendidaddagi geografik ocherkda Eranvez birinchi o'rinda turgan eng yaxshi davlat deb xarakterlanadi. Lekin uning ham kamchiliklari bor. Bu mamlakat ikki ofatdan hamisha aziyat chekadi. Birinchisi ilonlarning ko'pligi va ikkinchisi, 10 oygacha cho'zilgan qish fasli. 2 oygina bu erda yoz bo'ladi. Qishda bu erda suv va er muzlaydi. Qish tugaganda esa sel boshlanadi.

Bunday mamlakatni hech qachon yaxshi deb bo'lmaydi.

«Yilda ikki oy yoz bo'ladi» degan gap faqat shimolga va baland tog'lik erlarga xosdir. Dyuberg esa Eranvez Xorazmda joylashgan edi deb yozadi. Gerufel'd buni shunday izoxlaydi. Eranvezda esa qish Ahriman tomonidan boshlangan, bu esa erli xalqning ko'chib ketishiga sabab bo'lgan.

Darmesteter Vendidaddagi afsonaviy shahar deb Ayriana Vaegoni ataydi. Bu erga birinchi odam — Yima kelgan va bu er o'ziga xos jannatmakon joy bo'lgan. Keyinchalik olimlar bu er Ozarbayjonning shimolida joylashgan degan xulosaga kelishdi.

So'g'diyona yoki So'g'd Oks va YAKsart daryolari orasida joylashgan bo'lib, uning asosiy shaharlari Samarqand va Buxoro edi. Aleksandr Makedonskiyning yurishlarida Samarqand So'g'diyonaning poytaxti deb tilga olingan. Vendidadda bundan tashqari So'g'diyona haqida ham yozishadi.

Vendidaddagi to'rtinchi mamlakat Balxdir (Baqtriya), u «Avesto»da bor-yo'g'i bir martatilga olinadi. SHuning uchun ham Gerufel'd Baqtriya «Avesto»ning vatani, degan sharqshunoslar fikrini rad etadi. SHundan so'ng u «SHarqiy Eron» deb tilga olinadi. Gerufel'dning yozishicha, sharqiy Eronda buddizm erta paydo bo'lgan. Baqtriyada esa Buddaning haykali o'rnatilgan. Buddaga sig'inganlar qadimdan Baqtriyaga kelib turishadi.

Vendidadning beshinchi mamlakati Nisaya (Parfiya) bo'lib, uning poytaxti Nisa (grekcha Aleksandropol') shahri edi. Bu erda birinchi arshakidlarning qabrlari joylashgan. Bu mamlakatda zoroastrizm hukmronligi kuchli bo'lmaganligi sababli

Ahriman, bu erda xudosizlikni o'rgatadi.

To'qqizinchi mamlakat Xnenta—Girkaniya edi. Eramizning birinchi asrida Girkaniya mustaqil davlat bo'ldi. Girkaniyaning sharqiy chegarasi Kaspiy dengizi qirg'og'idan o'tardi.

O'ninchi mamlakat bo'lgan Garaxvaiti, irriganiya inshootlari joylashgan tekislikda qad ko'targan. Bu erda qadimgi olov ibodatxonasi joylashgan. Bu mamlakatning bir qismini Araxoziya («Oq Hindiston») deb atalardi. Vendidaddagi navbatdagi davlat Getumant bo'lib, Garaxvanti bilan bir mamlakatni tashkil qilgan.

Gara davlati YAshtada jannatdir, ya'ni sovuq va issiq, tun bo'lmaydigan bir er deb tasvirlanadi. Bu erda eng baland tog' — olmos (o'zidan nur tarqatadigan) tog'i joylashgan. Bu tog'dagi suv aksiga oqadi (YAsht, 5,96).

Vendidaddagi o'n ikkinchi mamlakat — Rayuv (YAsht, 15) bo'lib, u Zardushtning tug'ilgan eri deb tan olingan. O'n uchinchi o'lka Kahra — birovlar bu o'lkani Xitoy desalar, boshqalar Xurosondagi bir viloyat deydilar. O'n to'rtinchi o'lka to'rt burchakli Varenadir. Bu ham noma'lum

viloyatdir. O'n beshinchi o'lka Hind daryosi (hozirgi Panjob) bo'ylarida joylashgan. O'n oltinchi o'lka O'sha Aodaeshu Rangaya bo'lib, olimlarning izohicha, bu o'lka Mesopotamiyada joylashgan emish. Boshqa bir tarixiy manbaalarda u afsonaviy o'lka deb ta'riflanadi.

«Avesto»da bu o'lkalarning tabiati, geografik muhiti, u erlarda yashagan hayvonlar va jonivorlar haqida qiziq-qiziq hikoyatlar berilgan. Mana shu afsonaviy ruxdagi hikoyatlar orqali ham antik davrlarga oid muhim faktlarni bilib olsak bo'ladi. To'g'ri, «Avesto»da asosan afsonaviy voqealar bayoniga duch kelamiz. Ammo har qanday afsonaning asosida haqiqatdan darak beruvchi ma'lum tarixiy voqealar yotganligini hisobga olsak, «Avesto» bizga antik dunyoning haqiqatga yaqin sahifalarini ochib beradi. Masalan, «Avesto»da hikoya qilinishicha, er yuzida birinchi marta ikkita kuch — yaxshilik va yomonlik paydo bo'lgan emish. Yaxshilik kuchini Ahuramazda, yomonlik tarafdorini Ahriman deb atashgan. Ahuramazda yaratadi, kashf qiladi, odamlarga ezgulik va yaxshilik ulashadi. Ahriman esa buzadi, yakson etadi, kishilar orasida g'araz va riyoni avj oldiradi. Ikki kuch hech qachon bir-biri bilan chiqisha olmaydi. Ular misoli olov bilan suv kabi bir-biriga qarama-qarshi turadi. Bizning e'tiborimizni tortgan tomoni shundaki, «Avesto»dagi ko'pgina hikoyatlar asosan mana shu ikki kuch o'rtasidagi kurashni tasvirlashga qaratilgan. Yomonlik yo'q bo'lib ketmaydi, u hamma vaqt yaxshilikning oldiga g'ov bo'lib, uning yo'lini to'sgani-to'sgan. Bu ikki kuch shunday bir abadiylikka daxldorki, ular bir-birini abadiy yakson qilib tashlay olmaydi. Bir-biriga qarshi doimiy kurashgani-kurashgan. Qadim-qadim zamonlarda yaratilgan «Avesto»da ilgari surilgan bunday g'oya, u har qancha afsonaviy yoki diniy xarakterga ega bo'lmasin, o'zining g'oyaviy-estetik ta'sir kuchiga ega. Yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash faqat antik dunyoga xos bo'lib qolmasdan, bu ikki kuch keyingi davrlar uchun ham xarakterlidir. Hatto hozirgi kunda ham yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash to'xtagan emas. Bu ijobiy va salbiy qutb har bir insonning shaxsiy faoliyatida, ijtimoiy hayotida, umuman davlatlar o'rtasida ham yashab kelmokda. Xarakterli tomoni shundaki, «Avesto»da yaxshilik tarafdori bo'lgan Ahuramazdaning ezgulik yo'lidagi

kurashlari, uning yaratuvchilik faoliyati ma'qullanadi, yaxshilik ulug'lanadi, yomonlik va nafrat bilan qarshi olinadi. Biroq har qancha qarq'ish va nafratga yo'liqmasin, yomonlik yaxshilikka qarshi kurashaveradi. Umuman olganda, bunday ruxda tasvirlangan «Avesto»dagi hikoyatlar kishi ruhiga ijobiy ta'sir etadi.

Qadimiy qomusimiz bo'lgan «Avesto»dan O'rta Osiyonig go'daklik davriga oid yana juda ko'plab faktlarni bilib olishimiz mumkin.

1 Avesto. Baku: Izd-vo AN Az, 1960, 52—53-betlar.

Haqiqatan ham asarda o'lkamizning eng qadimgi davrlari o'zining ajoyib va g'aroyib sarguzashtlarga boy ifodasini topgan.

YAna bir muhim faktga e'tiborimizni jalb qilishimiz mumkin. Ahuramazda birinchi bo'lib Dait'ya daryosini bunyod etgan emish. Ikkinchi bo'lib esa Gava (So'g'diyona) kashf qilinadi, so'ngra Baqtriya, Hirot, Qobul, Marg'iyona, Girkaniyani va O'rta Osiyoda joylashgan hokazo elatlarni yaratadi. Albatta, bu bir afsona, ammo nima uchun Ahuramazda birinchi bo'lib Amuni, So'g'diyonani, Baqtriyani, Girkaniyani, Marg'iyonani, Hirotni yoki Qobulni yaratadi? Muhimi shundaki, «Avesto»da bu o'lkalar bilan bog'liq juda ko'plab hikoyatlar berilgan. Ko'pgina olimlar «Avesto»ni Eron xalq og'zaki ijodi namunasi deyishadi. Biroq unda O'rta Osiyoning eng qadimgi davrlaridagi hayoti o'zining ancha keng ifodasini topgandir. SHu nuqtai nazardan olib qaraganda, «Avesto» faqat Eron shohdigi tarixiga oid asar bo'lmasdan, O'rta Osiyoning qadimgi davrlariga doir ham qimmatli ma'lumotlar beradi.

«Avesto»da Ahuramazda o'zi yaratgan erlarni sanab o'tar ekan, boyligi va xushmanzaraligi jihatdan birinchi bo'lib, Amu bo'ylari va So'g'diyonani tilga oladi. SHunga ko'ra «Avesto» o'rta osiyoliklarning eng qadimgi ijod namunasidir. Afsonaviy hikoyalar negizida Amudaryo va So'g'diyonaning ilk bor yaratilgani haqidagi ma'lumotlar fikrimiz dalilidir. Ahuramazda va Ahriman haqidagi diniy e'tiqodlardan ancha keyin paydo bo'lgan zardushtiylik dini ham bizga qo'shni bo'lgan Baqtriyadan tarqatilganini «Avesto» tasdiklaydi. Spitam Zaradushtning Baqtriya podshosi Vishtasp saroyiga kelib qolganligi haqida yuqorida to'xtalib o'tgan edik. Zaradushtning ta'limoti keyinchalik zardushtizm g'oyasi, dini degan ma'no kasb etdi. To'g'ri, Spitam Zaradusht Baqtriyaga Midiya va Balxdan kelgan. Lekin u o'zining zardushtiylik ta'limotini ilk bor Baqtriyada joriy qiladi. Zardushtiylik dini Baqtriyadan qo'shni davlatlar — So'g'diyona, Girkaniya, Marg'iyona kabi O'rta Osiyo erlariga yoyiladi. CHunki bu erda yashovchi elatlar o'rtasida o'sha davrlardayoq yaqindan aloqa mavjud edi.

Vendidadda (19,3) koinot quyidagi qismlardan tashkil topgan deyilgan: er, samo va jannat. «Avesto»da er yumaloq, okeanlar bilan o'ralgan deb tasvirlanadi. Bunday tasvirlash qadimgi greklarning erni tasvirlaganiga o'xshab ketadi. YA'ni, er har tomondan okeanlar bilan o'ralgan. Okean deganda, bir-biri bilan bog'liq bo'lgan uch dengiz ko'zda tutiladi. Kaspiy, Qora yoki O'rta Er dengizi. Dengizlar okeanlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Tog'lar esa, ilgari tekis er hisoblangan joyda qad ko'targan.

«Avesto»da er etti qismga bo'linadi. YA'ni, Er shari oltita o'qi bo'lgan g'ildirakka o'xshatiladi.

Qadimgi ta'limotlarga ko'ra, er markazi atrofida joylashgan 6 kroshtar, ya'ni

o'q shimolda Ranga (Volga), sharqda hind, janubi-g'arbda Tigr daryolari bilan chegaralangan.

Erning chegaralari haqida ham YAshtda so'z yuritiladi. Unda yozilishicha, qasoskor xudo Mitra jinoyatchi Hindugami, Tigrgami yoki YAksartgami, qaerga qochishidan qat'i nazar, baribir qo'lga tushirgan. Mana shu uch daryo, ya'ni Hindu, Tigr va YAksart Erning eng chekka erlari hisoblangan. Erning markazi esa Marv, ya'ni Mitra shaxsi ulug'langan shahar bo'lgan. Midiyada er 4 narsadan, ya'ni yulduzlar, oy quyosh va koinotdan tashkil topgan deb qayd qilingan.

YAsht (12) da yozilishicha, qatlamlar quyidagichajoylashgan: Birinchisi — yulduzlar, ikkinchisi oy, uchinchisi quyosh va to'rtinchisi jannatdir. YUlduzlar turkumi eng pastki qatlamda, ya'ni erga yaqin joylashgan.

Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lgan «Avesto»da juda ko'plab qo'shiq, hikoyat va rivoyatlar mavjud. Bu qo'shiq va rivoyatlarda asosan zardushtiylikning ramziga aylangan quyosh muqaddas kuch sifatida ta'riflanadi. Qadimdan o'rta osiyoliklar quyoshni sevganlar. Odamlar qahraton qishning ayozli, qahr bilan kirib kelgan sovuq — qish faslidan ko'ra qut-barakaga to'la quyoshli kunlarni iltijo qilib kutganlar. YAxshilik ma'budi Ahuramazda quyosh olib kelsa, Ahriman sovuq kunlarni keltirgan. SHunday qilib, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash «Avesto»dagi qo'shiqlarning, hikoyat va rivoyatlarning asosini tashkil qiladi. «Avesto»da quyosh qut-baraka ramzi sifatida ta'riflanadi. SHunday qilib, quyosh ma'budasi Mitra ko'pincha YAksart (Sirdaryo) bo'ylarida yashirinib yuradi».

Bundan tashqari, «Avesto» O'rta Osiyo xalqlarining nihoyatda mehnatkash bo'lganligidan darak beradi. Bu jihatdan, ayniqsa, mehnat ma'budasi Ardivisura Anaxita haqidagi rivoyatlar diqqatga sazovordir. SHuningdek, Kayumars (Gaya Maretan), Jamshid (Yima) ham insonlarga baxt va shodlik olib keluvchi, to'qlik va osoyishtalikni ta'min etuvchi obrazlardir. Bu obrazlar tashqi tomondan xavf tug'diruvchi, hujum qiluvchi yovlarga qarshi kurashadi. Suv toshqinini va yong'inning oldini oladi. CHorva mollarini ko'paytiradi. Elda mo'l-ko'lchilik, to'kin-sokinchilikni ta'min etadi.

Bobokalonlarimiz qadimdan zardushtiylik dinini qattiq himoya qilganlar. Atoqli olim A. O. Makovel'skiyning qayd qilishicha, zardushtiylik tarafdorlari Aleksandr Makedonskiyni Ahriman, «la'nati badkirdor», zardushtiylik dinini oyoq osti qildi, deb la'natlaganlar².

Mana shu faktdan ham ko'rinib turibdiki, zardushtiylik tug'i ostida bo'lgan barcha ellar va elatlar bosqinchi yovlarga qarshi bir tan, bir jon bo'lib kurash olib borganlar. Ayniqsa, bunday yuksak vatanparvarlik ruhidagi kurash grek-makedon bosqinchilariga qarshi So'g'diyonada, Baqtriya, Girkaniya, Marg'iyonada avj olib ketgan edi.

Zardushtiyliklar yaxshilikni (Ahuramazda) yoqlab chiqadilar. Biroq u bilan birga hayotda yomonlik (Ahriman) ham yashab qolaveradi. To'g'ri, zardushtiylik dinining ham inson qismati bilan bog'liq ayrim salbiy tomonlari bo'lgan. Masalan, insonlar keksayib, ishga yaroqsiz bo'lib qolgandan so'ng ularni eng og'ir jazoga mahkum etganlar. Ba'zi bir o'lkalarda keksaygan odamlarni qo'y kabi so'rganlar,

boshqa bir erlarda erdan g'or kovlab, ularni tiriklayin qamaganlar. Ba'zi joylarda odamlarni tiriklay cho'lu sahrolarga haydab, yirtqich hayvonlarga yoki qushlarga em qilganlar. Mabodo kishilar o'lib qolsalar, ularni dafn qilmasdan, itlarning oldiga tashlashgan. Aleksandr Makedonskiy zardushtiylarning bu odatini taqiqlaydi. SHu bilan birga, zardushtiylarning mehnat va qaxramonlikni ulug'lashi, jangovarligi, mehnatsevarligi va boshqa ko'pgina urf-odatlar Aleksandr Makedonskiyga ma'qul tushadi. Aleksandr butunlay So'g'diyonacha kiyinib yuradi. O'z qo'shinlarini ham mahalliy xalq urf-odatini qabul qilishga va erli xalqning milliy kiyimlarini kiyib yurishga undaydi. SHunday qilib, Urta Osiyoda zardushtiylik dini arab istilosigacha (eramizning VII asri) yashab keladi.

Ammo shuni ham aytib o'tish kerakki, atoqli shohlar o'lganda ularning jasadini oltin tobutga solib, ichini duru javohirlarga to'ldirib dafn etganlar. Hatto marhumning boshi tagiga «Avesto»ni ham qo'yganlar. Qabrni aylantirib hashamatli ibodatxona qurganlar. Bu ibodatxonalar keyinchalik muqaddas joyga aylangan. SHuningdek, ma'bud va ma'budalarga atab ham ko'plab ibodatxonalar qurilgan. Aleksandr Makedonskiy Tus shahrida shoh Vishtaspga qurilgan uchta ibodatxonadagi qabrlarni ochib ko'rsa, ularning biridan «Avesto» muqaddas kitobi chiqadi. Albatta, bu kitob «Avesto»ning to'liq nusxasi bo'lmay, uning ma'lum bir sahifalaridan iborat edi, xolos. Qabrdan topilgan bu «Avesto»da juda muhim manbalar bayoni qayd etilgan edi. SHuningdek, unda Zaradusht ta'limoti va faoliyati bilan bog'liq asosli faktlar keltirilgan. Zardushtiylik e'tikrdiga tobe bo'lgan go'zal ayollar haqida ham voqealar bayon etiladi. Jumladan, uning bir sahifasida shoq Vishtasp ismi-sharifi bilan bog'liq bo'lgan ayolning nomi qayd qilingan.

Vishtaspning vatani, Firdavsiy tug'ilgan Mahshadga yaqin joylashgan Tus shahri edi. Vishtasp midiyaliklar ismidan bo'lib, Tus shahri esa Aleksandr Makedonskiy hukmronlik qilgan davrda greklarga ma'lum bo'lgan. Aleksandr Makedonskiy o'zining harbiy yurishi chog'ida bu shahardan o'tgan. SHahar atrofida Vishtasp asos solgan uchta ibodatxona joylashgan bo'lib, shularning birida «Avesto»ning me'morial varaqasi saqpanardi.

Ayollar ro'yxati yozilgan me'morial varaqada Zardushtning uch xotini va qizlaridan keyin Vishtasp familiyasidagi ayollar ro'yxati boshlanadi. Gutosa va Gumayya. Gutosa (grek tilida Atossa) ahmoniyalar va sostoniyalar san'atida tasvirlangan go'zal ayoldir. Aytishlaricha, «Avesto»da yozilgan Vishtasp Doroning otasi bo'lgan. Atossa esa Zardusht bilan bir vaqtda yashab o'tgan. O'sha davrda erkak 16 yoshida uylanib, bir nechta xotin olish huquqiga ega bo'lgan. Lekin birinchi xotini eng kattasi hisoblanmagan. Avstriyalik Ardaviraz o'zining etti onasiga uylangan. YAshtda (15) Atossaga ikki epiteta beriladi «purubratra» va «azata». Birinchisida, u bir nechta aka-ukalariga turmushga chiqqanligi ma'lum qilinadi. Atossa o'z navbatida Vishtaspningxotini va opasi sifatida aytiladi. Ikkinchi epiteta «merosxo'r» degan ma'noni bildiradi. Xuddi shunday epiteta Doroning qiziga ham taalluqlidir. Aytishlaricha, u ham ona tomondan bo'lgan o'z akalari bilan turmush qurgan.

Nyubergning aytishicha, tarixiy Atossa o'zining akasi Gomato, Kambiz va qarindoshi Doro bilan turmush qurgan. Kirning merosxo'ri sifatida Atossaning

«qari qiz» bo'lishdan tashqari, uning hamma narsaga haqqi bor edi. Atossaning onasi Amites bo'lib 549 (8) yilda tug'ilgan, u o'zining uchinchi eri bo'lgan Dorodan (eramizdan oldingi 545 yilda tug'ilgan) bir oz katta edi. Gerodotning yozishicha, u o'z eri ustidan hukmronlik qilardi. Uning Kserks ismli o'g'li bo'lgan. Atossa xalqning aql-zakovatiga katta ta'sir qiladi. Uni faqat merosxo'r deb emas, balki aka-ukalar bilan turmush qurgan ayol sifatida ham eslab yurishadi. Gerufel'd «kavi» so'ziga yangicha izoh beradi, uningcha, «kavi» unvon bo'lib, «klan» (qadimgi irlandiyaliklarda va shotlandiyaliklarda, urug' jamoasi boshlig'i) ma'nosini bildirgan. Bu Spitam urug'ining unvoni bo'lgan Kavi — ulug' oilalarning a'zolaridir (deyokidlar, gistaspidlar va boshqalar). Har bir urug'ning oila a'zolari xshayyatiya («shoh» so'zi paydo bo'lgan edi) unvoni bilan ajralib turishi kerak. Bu unvon asosan viloyat hukmdoriga taalluqli bo'lgan. Zardusht ham Spitam urug'idan bo'lib, kavi bo'lgan. Vishtasp esa ham kavi, ham xshayyatiya edi. Oxirgi termin — midiyaliklarning so'zi bo'lib, ham hokimlik, ham ulug' shoh unvoni bo'lib xizmat qilgan. Hammadan oldin davlat barpo etgan eronliklar bu so'zni midiyaliklardan olishgan. Agar hukmdorning bunday unvoni bo'lmasa, uning podshohligi qonunsiz deb hisoblangan.

Midiya va Eronda shunday odat bor edi. Kimda kim taxtga o'tirsa u o'z nomini o'zgartirishi kerak. Masalan, Doro (Darayyavagush), Kserks (Xshayyasar) va Artakserks (Rtaxshatata) bo'lgan. Agar bu ismlar podsholik davrida yuzaga kelgan bo'lsa, unda shoh Doroning birinchi ismi nima bo'lgan degan savol tug'iladi.

Gerufel'dning yozishicha, shoh Doro Vishtaspning o'g'li bo'lib, uning asli ismi Spanadata edi. SHoh bo'lgandan so'ng u o'zini Doro yavagushi deb atadi, Doro buvasining nomi bilan atalgan Vishtasp degan o'g'li ham bor edi.

Taxtga o'tirganlar ismining o'zgarishi Zardusht ta'limoti bilan bog'liqdir. Aynan Doro «Doro yavagush», «Doro — vaguman»ning qisqartirilgan shakli bo'lib, «xudojo'y fikrlarga egaman» degan ma'noni bildiradi. Kserks nomi esa — Xshayyarshax, «Xshayyartshmanaxi» so'zining qisqartirilgan shakli bo'lib, «Erkinlikustidan xukmdorman» degan ma'noni anglatadi.

Nima uchun Axmoniylarning ismi faqat me'morial varaqalarda uchraydi, degan savol tug'ilishi mumkin.

«Avesto»da arshakidlar davrigacha bo'lgan vaqtning yozuvlaridan faqat ayrim qismlarigina qolgan. Makedoniyaliklar istilosi davrida «Avesto»ni io'q qilishga urinilgan. Bunday quvg'inlik faqat diniy bo'lmay, balki siyosiy ahamiyati ham bor edi. «Avesto»da ilgari surilgan ta'limot faqat diniy bo'lgani uchun emas, balki siyosiy jihatdan ham istilochilarning g'oyasiga zid turardi.

Gerufel'd bandva va graxma so'zlarini ham izoxlagan. Bandva so'zi, «o'zimizniki», ya'ni akatarafdan qarindosh, tutingan akadegan ma'noni anglatadi. Graxma so'zi esa — shoh sevgilisi degan ma'noni bildiradi. Zardushtning bandvasi — Kambiz, Kambizning graxmasi — Gomata va Smersdis edilar.

Gerufel'dning yozishicha, bu erdagi barcha terminlarning izohini bilmay, ularning quvg'inlikka uchrash sabablarini va Zardushtning hayotidagi asosiy voqealar sababini tushunib bo'lmaydi. Memorial varaqasida esa Zardusht va uning urug'ining nomi yozilgan ro'yxat, Vishtasp va uning oila a'zolarining nomi

yozilgan ro'yxatdan ham ilgari yozilgan.

Tarixda bunday voqealar ko'p uchragan. Ayrim joylarda farzand o'z onasiga uylangan. Bunday odat Baqtriya va So'g'diyonada ham mavjud bo'lganligi haqida grek tarixchi adiblari Flaviy Arrian va Kvint Kuruiy Ruf o'z asarlarida aytib o'tadi. Hatto bunday odat Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyoga bostirib kelgan davrlarida ham sodir bo'lib turganligini ma'lum qiladi.

Aleksandr So'g'diyonadagi yirik shaharlardan biri bo'lgan Nautak'ni bosib oladi. Nautakdan o'tib, Oks daryosining yuqori oqimi Baqtriya bilan So'g'diyona chegarasida, baland tog'lar bag'rida joylashgan Xerion qal'asiga keladi. Bu qal'aning hokimi Sisimifr edi. Takdir taqozosiga ko'ra Sisimifr o'z onasiga uylanib, undan ikki o'g'il ko'rgan. Roman muallifi o'sha davrlarda Xerionda shunday odat bo'lganligini qayd qiladi.

Bunday g'aroyib voqealar o'tmishda tez-tez sodir bo'lib turgan. Masalan, avliyosifat Ardiviraz o'zining ettita singlisiga uylanadi. Zardushtiylik diniga tobe bo'lgan Atossa bir nechta akasiga turmushga chiqadi. Aytishlaricha, Doroning qizi ham o'zining bir necha aka-ukasiga turmushga chiqadi².

Sisimifr o'zining yurtdoshlari bilan shaharni qattiq turib himoya qilardi. Tashqariga olib chiquvchi er osti yo'llari ularning o'zlarigagina ma'lum edi. Aleksandr ulardan shaharni topshirishni talab qiladi. Elchi qilib o'zining eng yaqin kishisi, so'g'diyonalik Oksiartni yuboradi. Sisimifr shaharni topshirishga rozi bo'ladi. Biroq uning onasi (shuningdek xotini) «o'zgalarning oyog'i ostiga shaharni tashlaguncha o'lmoq afzaldir, joningning tinchini o'ylaguncha, vijdoningni o'ylagin»³, deydi. So'ngra, «Sisimifr Oksiartga o'g'illarini, hamyurtlarini qo'shib onasining huzuriga boradi. Oksiartning bergan va'dalariga ishongandan so'ng, u shaharni topshiradi. Aleksandr Sisimifrnig ikki o'g'lini o'ziga jangchi qilib oladi, o'zini hokim qilib tayinlab, bundan buyon, do'st bo'lib qolishga va'da beradi».

Bunday voqealar ona urug'i (matriarxat) hukmron bo'lgan davrlarga to'g'ri keladi.

Atossaning erlari, farzandlari va qarindosh-urug'lari juda ko'p bo'lib, butun bir davlatni tashkil qiladi. Bunday oilaviy va qarindosh-urug'chilik hukmronligiga «Kavi», ya'ni «Bosh oqim» deb nom berilgan. Bunday yorliq o'sha davrlarda Spitam Zaradushtga berilgan edi. «Kava» va «Xshayyatiya» yorlig'i shoh Vishtaspga ham berilgan edi. Xshayyatiya — viloyat hokimi degan ma'noga ega bo'lgan. Bu so'z midiyaliklar tilidan kelib chiqqan bo'lib, «shoh» so'zi ham mana shu xshayyatiya so'zidan tarqalgandir. Xshayyatiya, ya'ni shoh nasl-nasabidan tarqalganlargagina davlatni boshqarish mumkin, ularsiz davlatni boshqarish qonunga xilof ish sanalgan. Har bir shoh taxtga o'tirar ekan, avval o'z nomig'a yangi yorliq taqishni odat qilgan. Masalan, Doroyavush (Doro-yavagush), Kserks — Xoshayyasar, Artakserks — Rotaxshatot va hokazo.

Gerufel'dning ta'kidlashicha, Doroning asli nomi Spandadat bo'lib, taxtga o'tirayotganida ulug' nasl-nasablariga tanbeh berib, o'zini Doro-yavush deb ataydi. Doroyavush qisqartma so'z bo'lib, o'zini bu so'z aslida Doroyya — Vogumona deb atalib, «ezgulik tafakkuriga ega bo'lgan kishi», degan ma'noni bildiradi. Kserks — Xashayyarshoh, Xashayyat — Rashmanax — Haqqoniy istak egasi,

Artakserks — Rotaxshatot. «Rata-SHxatra» — «Marhamatli shoh» degan ma'nolarga ega ekanl.

Qadimda Eronda asosan to'rtta sulola hukmronlik qilgan. Peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniylar, sosoniylar. SHulardan peshdodiylar, kayoniylar sulolasida afsonaviy shohlar hukmron bo'lib, ahmoniyar sulolasining eng birinchi vakili shoh Kir (eramizdan ilgarigi 558—230 yillar) edi.

Axmoniyar eronliklarning odamni dafn etish marosimi «Avesto»da yozilganidan ancha farq qiladi. «Avesto»da murdalar ko'milmay, hayvonlarga em qilish uchun qoldirilgan.

«Avesto»da odamning o'limiga sababchi bo'lgan kuch «atravan» deb atalgan. Eronliklarda bunday kuchni «magiya» deb atashgan.

Strabonning yozishicha, Kappadokiyada ilohiy kuchlarni «pifayflar» deb atashgan. «Avesto»da ta'kidlanishicha, atravanlarga o'xshab, maglar ham murdalarni yovvoyi hayvonlar ixtiyoriga topshirishgan. Bu hakda Gerodot shunday deb yozadi: «Bu narsa sirli ravishda bajariladi. Eronliklar murdalarni qush yoki itlar eb, bo'laklarga bo'lib tashlagandan keyin ko'madilar. Maglar esa dafn etmay, murdani ochiqqa qoldiradilar». Maglarning bunday odati akademik V. V. Struvening fikricha, Kaspiy daryosining janubida yashovchi elatlarning shafqatsiz urf-odatini sal yumshatardi. Bu urf-odat haqida Strabon xam yozgan.

«Kaspiyliklar 70 yoshdan oshgan qariyalarni ochlikdan o'ldirib, cho'lga olib chiqib tashlaydilar. O'zlari esa, murdaga qaysi hayvon birinchi bo'lib yaqinlashishini kuzatib turadilar. Agar murdani qushlar olib ketsa, uni xudojo'y odam deb hisoblashgan. Agar qayvon yoki it olib ketsa — hurmatga sazovor emas, deya xulosa chiqarishgan. Agar hech qanday jonzod murdaga yaqinlashmasa — uni baxtsiz deb hisoblashgan».

Murdalarni hayvonlar ixtiyoriga topshirish qadimgi kaspiy-liklardan tashqari zardushtiyalarda ham uchraydi. (Avestoda bu narsa qayd etilgan). Zardusht ahmoniy va maglar dinining markazi Midiya deb uqtirgan. Qadimgi Ozarbayjon va Armaniston Mazda xudosining shaxsi x^ukm surgan davlatlardir.

Mazda buyuk Urartu davlatining dini edi. Urartu madaniyatini qabul qilganlar midiyaliklar edilar. Urartu davlatining ayni gullab yashnagan paytida ular Mazda dinini qabul qilib, boshqa dinga sig'inganlarga

qarshi kurash boshlaydilar. Mazdaizm maglardan yangi urf-odatlarni qabul qilib, Ahuramazdaga qurbonliklar keltirishni yaxshi odat deb bilishgan. Midiya ittifoqi tuzilgandan keyin bu din Eronda ham tarqalgan. (VIII asrda sharqiy Eronda ham tarqaladi). Maglar — Urartu xalqi Ozarbayjon xalqining qadimgi diniy dunyoqarashlarini ham meros qilib oladilar. Ular bu din hukmdorligini barcha Midiya urug'lari o'rtasida o'rnatib, keyinchalik qo'shni xalqlarga ham tarqatadilar. Maglar oldin Midiya xalqining, keyinchalik Eron xalqining fikr va urf-odatini targ'ib etadilar.

Midiya davlati paydo bo'lgandan keyin, midiyaliklarning boshqa xalklar ustidan hukmronligi kuchayadi va bu narsa maglar dinining tarqalishiga asosiy sabab bo'ladi.

SHunday qilib, mazdaizmning markazi Midiya bo'lib, aynan shu erdan u sharqqa, Urta Osiyoga va janubga — Eronga tarqay boshlaydi. Asrimizgacha

bo'lgan VIII asrda Midiya va Baqtriya o'rtasida mustahkam aloqa o'rnatilgan edi.

«Avesto»dagi ko'pgina rivoyatlar zardushtiylik dinidan avval paydo bo'lgan turli xil e'tiqodlarga ham daxldor. Masalan, Ahuramazda olovga (Otashkadalar) topingan. Ibtidoiy jamoa tuzumi davridagi voqealar ham «Avesto»da o'z aksini topgan.

Qabrdan topilgan «Avesto»da qayd etilishicha, o'sha davrlarda erkaklar bir nechta xotin olish huquqiga ega ekanlar. Erkaklar roppa-rosa 16 yoshidan boshlab uylanishgan. Hamma vaqt birinchi xotin boshqalariga bosh bo'lgan.

Aleksandr Makedonskiy Eron shohi Kirning qabrini ham ochib ko'radi. Sarkarda Aristobul shikastlangan Kir tobutini qaytadan yasab, tuzatib qo'yadi.

Bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Umuman olganda, Spitam Zaradushtr asos solgan «Avesto» O'rta Osiyoning antik davrlarini aks ettiruvchi yagona yozma manba bo'lib, hali bu noyob asar olimlarimiz tomonidan atroflicha o'rganilgan emas. Hamon bu asarga diniy kitob sifatida sovuqqonlik bilan qarab kelmoqdamiz. Holbuki, bu kitob allaqachon ko'pgina Evropa xalklari tillariga tarjima qilingan. Asar o'zining haqiqiy tadqiqotchilarini kutmoqda.

«Avesto» aslida ikki million she'riy misradan iborat bo'lgan ekan. Bu bebaho asar o'n ikki ming qoramol terisiga oltin harflar bilan bitilgan. Aleksandr Makedonskiy uning Istahrdada saklangan nusxalarini yoqib yuborgan.

«Avesto»ning biz o'rganayotgan keyingi nusxalarida YAsna, Vispered, Vendidad, YAsht nomlari bilan ataluvchi boblari mavjud. Ayrim manbalarda «Avesto» eramizdan ilgarigi VII—VI asrlarda yaratilgan deyilsa, boshqa manbalarda eramizdan avvalgi IX asrdan eramizgacha bo'lgan uzoq davr mobaynida yaratilib, qayta ishlanib kelingan, deyilgan.

Ma'lumki, A.O. Makovel'skiy «Avesto» orqali qadim o'tmish davrlarimiz haqida muhim fikrlarni ayta olgan, ayrim murakkab jumboqlarni echib bergan. «SHoh» so'zi asosan Osiyo xalqlari o'rtasida keng tarqalgan «SHoh» so'zi jahon xalklariga ham yaqindan tanish.

«Avesto» fors-tojik xalqining yozuvini o'rganishdagina emas, balki O'rta Osiyo va Eron tarixini o'rganishda ham muhim ahamiyatga egadir. «Avesto»dagi gotlar va yasht nomlari bilan bog'liq ismlar eramizdan ilgarigi X asrlarga tegishli. «Avesto» avloddan-avlodga, og'izdan-ogizga o'tib, bir necha bor qayta ko'chirilgan. «Avesto»ning hozir bizga ma'lum nusxasi eramizning IV asrida sosoniylar davlatining shohi Xisrav I davrida yozib olingan. «Avesto»da Axmoniylar sulolasi eramizdan ilgarigi V—III asrlarda yashab o'tgan shohlar va ularning yorliklari haqida ham qiziq fikrlar berilgan.

Haqiqatan ham qadimda o'tgan shohlar o'zlariga turli xil yorliklar berib, nomlarini ulug'lashga harakat qilardilar.

«Avesto»da faqat zoroastrizm dinining ta'limotinigina emas, balki qabilalar va daryolarning, yorug' zaminning geografik joylashuvi haqida, osmon sirlariga doir, medicina va odob-axloqqa oid fikrlarni ham ko'plab uchratamiz. SHuningdek, «Avesto» aslida Eronning davlat dini sifatida shakllangan bo'lsa-da, undan O'rta Osiyo, Ozarbayjon, Hind mamlakatlarigacha cho'zilgan ulkan o'lkaning tarixiga oid ham muhim faktlarni qidirib topamiz.

«Avesto» haqidagi yana bir ma'lumotlarni biz XI asrda yozilgan zoroastrizm

diniy ta'limoti haqidagi asar — «Denart» orqali bilamiz. Bu asarda qayd qilinishicha, «Avesto» yigirma bir nask (bob) bo'limdan iborat emish. «Avesto»dan qilingan tarjima va sharhlar «Zend» nomi bilan ham mashxurdir. Keyingi davrlarda «Avesto» bir qancha bo'laklarga bo'linib ketib, yasht, yasna, vispered, vendidad nomlari bilan ataladi.

«Avesto»da hikoya qilinishicha, qadim zamonlarda it insonlar uchun ulug'totem hisoblangan. Insonlar itni juda qadrlaganlar. Itga nisbatan hurmat-e'tibor bilan munosabatda bo'lingan. Itni yarador qilgan yoki unga azob bergan kishilar qattiq jazoga hukm etilgan. Hatto itni urgan yoki haqorat qilgan kishilar abadiy baxtsizlikka duchor bo'ladi, degan nakl tarqalgan. Och qolgan itlarga ovqat berishni insonlar o'zlari uchun savob ish deb bilganlar. Kuchukcha olti oyga to'lganda uni tarbiya qilishni hurmat yuzasidan etti yoshli qizlarning zimmasiga yuklangan.

Bu ayni paytda Ahuramazdaga ham katta hurmat belgisi edi. Chunki itlar Ahuramazdaning eng sadoqatli qo'riqchilari hisoblanardi.

Bundan tashqari, qadimgi davrlarda ot ham totem hisoblangan. Hatto ma'buda Mitraning ot bilan aloqasi borligi ta'kidlanadi'.

Xalqimizning uzoq tarixiga alohida e'tibor bilan qarasaq, eramizdan ilgarigi X—IX asrlarda yaratilgan «Avesto»da juda ko'plab xalq og'zaki ijodi namunalarini, hikoyat va rivoyatlarni, afsonalarni uchratamiz. «Avesto»ni mifologik xarakterdagi afsonalar to'plamidan iborat deb atashimiz ham mumkin. Undagi afsonaviy voqealar asosan So'g'diyona, Baqtriya va Girkaniya, Parfiya o'lkalariga bag'ishlangandir. Buning boisi bor, albatta. Chunki «Avesto» Baqtriya va So'g'diyona erlarida yaratilgan.

Zardushtiylik So'g'diyonaga qo'shni bo'lgan Baqtriya erlaridan tarqalgan.

Xullas, ikki million she'riy misradan iborat bo'lgan «Avesto» xudolar, ma'bud va ma'budalar haqidagi afsonalardan iborat edi. Bu afsonalar xalq diliga yaqin bo'lib, ularning orzu-umidlari, mehnat faoliyatlari, kurash va intilishlari ifodasidan iborat. Shuning uchun ham «Avesto» xalq o'rtasida keng tarqalib, muqaddas kitobga aylanadi. Bu ulkan kitob, o'zida zoroastrizm dinining asosiy ruhini yoritgan bo'lsa-da, ko'p jihatdan ezgulik yo'lida xizmat etganini ham inkor etolmaymiz. Dastlabki nusxalari ilgarigi o'ninchi asrlar va undan ilgari davrlarda yuzaga kela boshlagan bu asar faqat antik dunyo kishilari uchungina emas, balki keyingi davrlarda ham insoniyat uchun katta ma'naviy xazina sifatida xizmat qilib keldi. Jumladan, undagi ayniqsa Kayumars, Jamshid haqidagi afsonalarni klassik adabiyotda ko'plab uchratamiz.

«Avesto»da asosan zardushtiylik haqida fikr yuritilar ekan, ikki bir-biriga qarama-qarshi kuch — yaxshilik va yomonlik o'rtasida to'xtovsiz kurash ketadi. Ahuramazda osmonda yashaydi, Ahriman esa erda. Shunday qilib, er hamma vaqt to'xtovsiz kurash maydoniga aylanib kelgan. Biroq hamma vaqt yaxshilik yomonlikning ustidan g'alaba qilib keladi.

Asosan «Avesto» deb nomlangan bu muqaddas kitob xudo va ilohiy kuchlarga bag'ishlangan bo'lsa-da, aslida antik hayotning mazmunini o'zida ifoda etar edi. O'sha davrlarda M. Gor'kiy ta'kidlaganidek, «Xudo u yoki bu hunarning sohibi, kishilarning ustoz va hamkori edi. U mehnat muvaffaqiyatlarinng badiiy

umumlashmasi edi. SHu sababli mehnatkash ommaning «diniy» tafakkurini qo'shtirnoq orasiga olish zarur, chunki bu ijodkorning o'zidir. Kishilarning qudratli rivojini oldindan sezib, ularning qobiliyatini ideallashtirgan afsonalar yaratish o'z

negiziga ko'ra realistik edi. Har bir qadimiy fantaziyaning pardozida uni harakatga keltirib uchirgan kuchni oson payqash mumkin, bu kuch insonlar mehnatini engillashtirishga bo'lgan intilishdir. Bu intilishning turmushga jismoniy mehnat kishilari tomonidan tadbiq qilingani juda ravshandir».

So'z san'atkori M. Gor'kiyning mana shu fikrlariga asoslansak, «Avesto»ni diniy asar deb taqiqlashimiz mutlaqo noto'g'ridir. «Avesto»da xudo ko'p tilga olingani uchun ham bu asarni biz diniy kitob deb qoralab kelamiz. Bu o'rinda M. Gor'kiyning yana shunday bir fikrini keltirib o'tishimiz o'rinlidir. «Xudo, — deb yozadi M. Gor'kiy qadimgi davrlarda yashagan insonlarning tasavvurlari haqida to'xtalib, — ibtidoiy kishilar tasavvurida mavhum tushuncha, xayoliy mavjudot emas, balki u yoki bu mehnat quroli bilan qurollangan real siymo edi».

SHunday ekan, «Avesto»da xudolar haqida hikoyatlar bitilgan bo'lsa-da, unga diniy muqaddas kitob deb e'tiborsizlik bilan qarashimiz noto'g'ri.

Muhimi shundaki, «Avesto» qadimgi davr og'zaki adabiyotimizning yorqin namunasidir. Bu bebaho asar keyingi davr xalqog'zaki ijodiyotiga va klassik adabiyotiga o'zining katta ta'sirini ko'rsatadi.

YAna bir xarakterli tomoni shundaki, antik davrlarda odamlar, quyosh, er, suv, o'simliklarga sig'inganlar. Xalqimiz ayniqsa quyoshsevar bo'lgan. Quyoshni inson zotiga karomat keltiruvchi ilohiy kuch deb bilganlar. Quyosh yorug'lik manbaigina emas, insonlarga qut-baraka, to'qlik va xursandchilik keltiruvchi manba sifatida ham ta'riflangan. Ko'chmanchilik bilan shug'ullangan, boshpanasiz va yalang'och odamlar quyoshli kunlarda bemalol hayot kechiraverganlar. SHu jihatdan quyosh faqat hayot manbai sanalgan. Osiyoliklarning hozirgacha quyoshni ulug'lashlari bejiz emas.

Antik dunyodan bizga meros bo'lib qolgan «Avesto»dan keyin yaratilgan boy og'zaki ijod namunalari Iskandar Zulqarnayn (Aleksandr Makedonskiy) haqidagi hikoyatlardir. Iskandar haqida yaratilgan fol'klor asarlari yarim afsonaviy, yarim tarixiy asosga egadir.

Aleksandr Makedonskiy ham o'zining SHarqqa harbiy yurishi chog'ida o'zini tengsiz qudratga ega ilohiy kuch deb tanitadi. Xalq orasida Aleksandrni Filippning o'g'li emas, Misrning bosh tangrisi Amonning o'g'li degan afsonalar tarqaladi. Tarixiy manbalarda ham, afsonalarda ham hikoya qilinishicha, haqiqatan ham Aleksandr dubulg'asining ikki yonida ikkita katta-katta, egri, mertin shox — misrliklar qo'y qiyofasida tasvirlagan quyosh xudosi Amonga xos belgisi bor edi. Bunday afsonalar hali Aleksandr Makedonskiy Eronga xujum boshlamasdan ilgari tarqalgan edi. Unga berilgan Iskandar Zulqarnayn nomi ham o'sha davrlardayoq mavjud edi. SHarq xalqlarining quyoshni muqaddas deb bilib, unga qattiq e'tiqod qo'yishlari ham Iskandar nomiga taklid qilingan.

Iskandar quyoshga yaqinlik belgisi. «Iskandari mehr — quyosh Iskandari, dunyoni qamragan quyosh». Zulqarnayn esa quyosh xudosi, shoxdor qo'ysifat Amonga yaqinlik belgisidir. Quyoshni mag'lubiyatga uchratish mumkin emas. Zardushtiyliklar uchun quyosh qudratli kuch bo'lgani singari, Iskandar ham ilohiy

qudratga ega bo'lgan siymo sifatida namoyon bo'ladi. Aleksandr Makedonskiy sharqliklar bergan bu nomdan g'oyat mag'rurlanadi. Hatto o'zini karomat keltiruvchi ilohiy kuch sifatida ko'rsatishga harakat qiladi. Zardushtiylik dinini bekor qilib, «Avesto»ning Istahrda saqlangan nusxasini topib oladi-da, yoqib yuboradi. Biroq Aleksandr Makedonskiyning zardushtiylik diniga nisbatan qilgan bunday nojo'ya harakatlari, xalqning g'azabini qo'zg'atadi.

SHundan so'ng zardushtiylik diniga sig'inuvchi barcha xalqlar Aleksandrning istilochilik harakatiga qarshi qattiq kurash olib boradilar. Quyosh xudosi Iskandarga nisbatan ixlosi yo'qolib, ayniqsa So'g'diyona, Baqtriya, girkaniyaliklar zardushtiylik tug'i ostiga to'planib, Aleksandrga qarshi kurashga o'tlanadilar. Aleksandr esa Iskandar — quyosh xudosi siymosi sifatida zardushtiyliklarni o'ziga sig'inishga undar edi.

SHunday qilib, Aleksandr Makedonskiy eramizdan ilgarigi VI asrda Kayxisrav asos solgan Axmoniyar sulolasini tugatsa ham, uning qalbi bo'lg'an muqaddas dini, zardushtiylikni yo'qota olmadi. Zardushtiylik e'tiqodi arablar istilosi davrigacha yashab qoldi.

Ilgarigi davrlarda Aleksandr Makedonskiy haqida turli xil salbiy va ijobiy ruhdagi afsonalar ko'p yaratilgan edi. Biroq arablar istilosi davriga kelib Iskandarni ulug'lash yozma va og'zaki adabiyotda keng tus oladi. Chunki arab bosqinchilari Aleksandrning istilochilik siyosatini ma'qullaydi. Iskandarning bosqinchilik yurishlarini qo'llab-quvvatlash orqali o'zining bosqinchilik siyosatini oklashga, uni diniy aqidalar bilan bog'lashga harakat qilardilar. SHu tufayli keyingi davrlarda yaratilgan fol'klor asarlarida Iskandar asosan ijobiy obraz sifatida beriladi. O'zining bosqinchilik siyosatini «xaloskorlik» niqobi ostiga yashirgan Iskandar, endilikda chinakam xalq xaloskori, donishmandi, adolatli podshoh obraziga aylanadi. Biz o'rganayotgan fol'klor asarlarida ham Iskandar asosan ijobiy obraz sifatida talqin qilinadi.

Tarixda bir qancha Iskandar Zulqarnaynlar o'tganligi haqidagi afsonalarni xalq og'zaki ijodiyotida ham uchratamiz. Bunday afsonalarning noto'g'ri ekanligini, tarixda bitta rumlik Iskandar Zulqarnayn o'tganligini Nizomiy Ganjaviy o'zining «Iskandarnoma» asarida hamda Abdurahmon Jomiy tarixda ikkita Iskandar o'tganligini o'zining «Xiradnomai Iskandariy» dostonida ta'kidlab o'tadilar. Alisher Navoiy «Saddi Iskandariy» asarida ta'kidlab, ularning biri Doro bilan jang qilganini, ikkinchisi ya'jujlarga qarshi sad-devor qurganligini aytadi.

Ki olamda ikki Skandar emish, Ki ikkisi davronda dovar emish. Biri ulki, Doro bila qildi rozmi, Biri buki, sad bog'layu etti azm.

Mana shu faktning o'ziyoq, «Saddi Iskandariy» dostoni Aleksandr Makedonskiy proobraziga qaratilmaganini tasdiklasa, ikkinchidan, Iskandar Zulqarnaynning Faylaqus o'g'li bo'lganligini, boshqa Iskandar Zulqarnaynning o'tmaganligini isbotlaydi.

Yima (Jamshid) hamma vaqt oltin kamon va oltin suvi yugurtirilgan qamchidan foydalanardi. Bu narsalarni unga Ahuramazda sovg'a qilgandi. Yima erga kamondan o'q uzadi, qamchini erga urib dedi: «Sevimli, muqaddas Armatay! Sen odamlarni va mollarni ko'tara olishing uchun, er kengayib kattalashgin». SHundan so'ng er kengayib, ilgarigi holatidan uch barobar kattalashadi. Yimaning

er yuzida olti yuz yil hukmronlik qilish davrida, er unga yana tordek ko'rindi va u yana erni uch barobarga kengaytiradi. Xuddi shu holat Yima hukmronligiga 900 yil bo'lganda ham takrorlandi. SHunday qilib er birinchi holatdagi ko'rinishidan bir necha barobar kengayadi.

Xulosa qilib aytganda, Yima Dait'ya daryosi bo'yida joylashgan Ayriane Vaegada shu tarzda podsholik qiladi.

Aquramazda barcha tirik mavjudotni nobud qila oladigan sovuqlar yaqinlashib kelayotganini aytib, Yimani ogoxlantiradi. Ahuramazdaning buyrug'iga binoan Yima yopiq inshootlar quradi. Bu inshootlar barcha hayvon va o'simliklarni sovuqdan sak^yaab qolishga mo'ljallangandi. Bu inshootlarning eshik va derazasi ham bor bo'lgan. Bu erga u odamlarni, itlarni, qushlarni, qoramol va boshqa hayvonlarni, o'simliklarni va ularning urug'larini yig'adi. U erga ayrim kamchiligi bo'lgan jonzoddan boshqa hamma narsa yig'ib olinadi. Kamchiligi bo'lganlar esa, ya'ni bukirlar, aqldan ozganlar va boshqalarning Ahrimanning yovuzligi tufayli bo'lgan deb inshootlarga kiritilmaydi.

Yima Firdavsiyning «SHohnoma» asarida Jamshid deb ataladi. Ahuramazdaning yordami bilan u eng kuchli shoh bo'ladi. Lekin oldinma-ketin ko'pgina g'alabalarni qo'lga kiritgandan so'ng u qaddini g'oz tutib, hech narsani tan olmay qo'yadi. U shunday deydi: «Bu dunyo meniki, hech qanday xudoni tan olmayman. Faqat men hamma narsani barpo eta olishim mumkin».

Zardushtning aytishicha, Yimaning noto'g'ri yo'l tutishi sababli, odamlar o'ladigan bo'lib qolishadi. Ilgarilari odamlarga shoxli molning go'shtini iste'mol qilish man etilgandi. Keyinchalik odamlar gunoh ishga qo'l urib, shoxli molning go'shtini eydigan odat chiqarishadi. SHu sababli o'lmas qilib yaratilgan odamlar nobud bo'la boshladilar. O'zining bu gunohi uchun Yima jannatdan quviladi. Odamlarning bu gunohlari uchun er yuzida qish boshlanadi.

Qish sovg'idan saklanish uchun Yima boshpana qura boshlaydi. Bu boshpanalarga to'ladan kelgan eng chiroyli erkak va ayollarni, eng yaxshi hayvonlarni, eng chiroyli va xushbo'y o'simliklarni va eng lazzatli taomlarni yig'adi.

Yima birinchi marta quruvchi sifatida tasvirlanadi. Qish bo'lmaganda odamlarga uy kerak emas edi. Qish boshlangani uchun ular uy qurishni o'rganishlari kerak. Uyni qanday qilib qurish kerak degan Yimaning savoliga, Ahuramazda quyoshda quritilgan g'ishtdan deb javob beradi.

Eng oxirgi rivoyatda Yima — Jamshid moddiy madaniyatning asoschisi sifatida gavdalanadi. Yima odamlarga qurol-yarog' yasashni, mato to'qishni, tegirmon, ko'prik, kemalar va boshqa inshootlar qurishni o'rgatadi. Bundan tashqari, odamlarni tibbiyot sirlari bilan tanishtiradi.

Oxirgi rivoyatda yozilishicha, Yima 710 yarim yil yashagan. Dunyoda odamzod paydo bo'lib, ular qishlokdarda tinch hayot kechira boshlaydi. Yima dunyoni odamlar, qoramol, yuk tashiydigan hayvonlar, itlar, qushlar va olov bilan to'ldiradi. Odamlar mol boqib, dehqonchilik bilan shug'ullanar edi. Erdan yuqori hosil olinadi. Havo bahor hidi bilan to'ladi. Hamma narsa gullab-yashnaydi. Biroq odamzod oltin asrining tarixiga yakun yasaladi. YOvuz Ahriman ularning baxtiga, tinch va farovon hayotiga chang solib, izg'irin sovuqni kuchaytirib, qamma yoqni

qorga to'ldiradi.

Ikkinchi bosqich odamzodda ezgulik va yovuzlikning kurash davri bilan xarakterlanadi. Bu kurash Zardushtning paydo bo'lishiga qadar davom etadi.

Uchinchi bosqich odil sud kunigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. O'liklar tiriladi. Ahuramazda Ahriman ustidan g'alaba qozonadi. SHundan keyin Er yuzida ezgulik hukmronlik qiladi. Zardushtiylikdagi odamzod tarixiga shu tariqa yakun yasaladi. Odamzod o'tmishini tasvirlovchi va ularning kelajagini aytib beradigan rivoyatlar paydo bo'la boshlaydi.

Yima «Avesto»dan ham oldin yozilgan epos qahramoni edi. Firdavsiyning «SHohnoma»sida tartibga chaqiruvchi, fan va madaniyat asoschisi, birinchi quruvchi sifatida Yimaga oliy baho beriladi. Zardusht esa Yimani tanqid qiladi.

«Avestoda yirik qoramol muqaddas hisoblangan. Qadimgi rivoyatlarda ham Er yuzida paydo bo'lgan birinchi hayvon ho'kiz yoki sigir bo'lgan. SHu tufayli odamlar sigir va ho'kizning go'shtini iste'mol qilishmagan.

Qadimgi qabilalar yaratgan epik qo'shiklarda yozilishicha sigir totem, ya'ni muqaddas hayvon hisoblangan.

Muqaddas hayvonlar bilan birgalikda, muqaddas o'simliklar ham bo'lgan.

«Avesto» odamni mast quluvchi xoma o'simligini ruxdantiruvchi kuch sifatidabiladi.

Xoma yoki xaoma o'simlik bo'lib, u ham ichimlik, ham xudodir. U hind «soma»si bilan o'xshash bo'lib, «Vedlar»da u haqda yozilgan.

Bu o'simlik faqat Persenomda o'sgan.

Zardushtiylik dinining tarixi va ta'limoti haqida gap ketganda o'zbek olimasi Fozila Sulaymonovaning xizmatlari alohida tahsinga sazovordir. Olima zardushtiylikning Greçiyada, Kichik Osiyoda va Ioniyada ham keng tarqalganligini ta'kidlab o'tadi. Ayniqsa, miletlik olim Fales (eramizdan ilgarigi 624—574 yillar) falsafasini chuqur o'rganib chiqadi. Tadqiqotchi ioniyalik yana bir olim Anaksimandr (eramizdan ilgarigi 610 — 547/46 yillar) ta'limotida ham zardushtiylikning o'ziga xos yo'nalishlari o'rganib chiqilganligini ta'kidlaydi. Olima o'z tadqiqotining davomida, yana bir qator ioniyalik donishmandlar ijodiga to'xtalib o'tib, qadimgi davrlardayoq zardushtiylikka qiziqish Misr, Bobil, Finikiya kabi o'lkalarda ham katta bo'lganligini faktlar orqali asoslab beradi. Bu borada miletlik yana ikki olimning nomini tilga olib, Anaksim (eramizdan oldin 585—528 yillar) va Xeraklit (eramizdan avval 544—475) ijodlari orqali zardushtiylik dinining mohiyatini ochib berishga harakat qiladi. Zardushtiylik dini uzoq Ioniya o'lkasiga etib qolmasdan, balki yuqoridagi faylasuf-donishmandlar ijodiga ham ta'sir etganligi ko'rsatib beriladi.

Fozila Sulaymonova o'zining «Zardushtiylik va Ioniya ilm falsafasi» nomli maqolasida muqaddas kitob «Avesto»ni ham atroflicha taxdil qilishga harakat qiladi. Bu o'rinda olimaning muhim bir fikriga ham to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi. «Har bir zardusht, — deb yozadi tadqiqotchi, — kuniga besh marta yuvilib, poklanib quyoshni olqishlab sig'inishi shart bo'lgan. Bu an'ana ham islomga zardushtiylikdan o'tgan. Zardushtiyalar tabiatni, er, suv, daraxt, o'simlik, jonivorlarni e'zozlashi, erni ishlatib, sug'orib, bog'-rog', ekinzor qilishi, chorvani, ayniqsa yilqichilikni yo'lga qo'yishi, suvni muqaddas tutishi shart edi. Bu

ta'limotga O'rta Osiyo, ayniqsa o'zbek va tojik xalkutari haligacha amal qilib kelishadi».

Mana shu fikrning o'ziyoq islom diniga ham zardushtiylikning katta ta'sir o'tkazganligidan va bu din hozirgacha e'zozlanib kelinayotganidan dalolat beradi.

«Avesto»dagi mifologik xarakterdagi obrazlarni biz sharq klassik adabiyotida ko'plab uchratamiz. Masalan, A. Navoiyning «Farhod va SHirin» dostonida Jamshidning jomi quyoshdan ham porloq qilib tasvirlanadi. Bu jom Iskandar qurgan qal'aning o'rtasidagi uydan topiladi. Farhodning ko'zi bu jomni ko'rib, qamashib qoladi. Jamshidning jomi quyoshdan ravshan bo'lsa, uning o'zi undan ham porloqdir. Jamshidning jomida dunyodagi sodir bo'layotgan voqealar o'z aksini ko'rsatib turadi.

Jomning tashqi tomonida er yuzining markazi, ichki tomonida esa to'qqiz qavat osmon ko'rinadi. Jomning tashqi tomoni olijanob insonning qalbiga, ichki tomoni esa pokiza va toza kishining yuragiga o'xshab turadi.

Safou tob aro andoqqi Xurshed, Dema Xurshed, balkim jomi Jamshed... Bori maxfiy umur izhori anda, Jahon holoti ravshan bori anda. Tashida jilva aylab markazi xok, Ichinda lek to'qquz davri aflok Tashi ul nav'kim komil zamiri, Ichi andoqqi sohibdil zamiri.

Haqiqatan ham klassik adabiyotda Jamshid jomi nomi bilan ataluvchi misrani ko'p uchratamiz. Bunday misralarda Jamshidning o'zi singari uning jomi ham yaxshilik tarafdori, insonlar uni ichib xursand va shodumon bo'ladi, qo'shiqlar aytadi.

Quyosh Iskandar kabi qorong'ulikka, erga cho'kib, Jamshed jomi tilsimlar ichiga yashirinsa ham, ular jomi Jamshed sharobini ichaveradilar.

Skandardek kirib zulmagpg'a Xurshed, Tilsim ichra yoshundi jomi Jamshed. Alar shopib yana ishratqa asbob, Solib Joma jom ichra bodai nob. Surub gohi Skandardin tarona, Debon Jamsheddin gohi fasona.

Bu o'rinda Jamshed jomi ikki xil ma'noda, ham ko'zgu, ham sharob ma'nolarida qo'llanilmokda.

Xuddi, shuningdek, «Avesto»dagi Ahriman obrazini ham klassik adabiyotda ko'p uchratamiz. Jumladan, A. Navoiyning «Farhod va SHirin» dostonida bu obraz yovuz kuch sifatida beriladi. Dostonda tasvirlanishicha, dev qiyofasida o'rmonda yashaydi. U devlar qal'asidagi Sulaymon uzugini qo'riqlaydi. Sulaymon uzugi yaxshilik timsoli. Bordiyu, inson zoti uni qo'lga kiritsa, yaxshiliklar tilsimini ochib qo'yishi mumkin. YOvuz niyatli Ahriman esa buni sira ham xoxdamaydi. Inson bolasining baxtiyor bo'lishini istamaydi. SHuning uchun ham uzukni qo'lga kiritish uchun borayotgan bahodir Farhodning yo'lini to'sadi.

Dostonda Ahriman yashayotgan o'rmon ham dahshatli bir holda tasvirlanadi. Bu manzarani ko'rgan kishi bu erdan sog'-omon chiqib ketishiga umid qilmaydi. BiroqFarhod o'z yo'lida davom etadi. Dostonda Ahriman dahshatli tusga kirgan qora bulutga qiyos qilinadi. Uning boshidan oxirigacha zahar ekanligi ko'rinib turardi. Uning qiyofasi do'zax uchquni va qiyomat olovini eslatardi. Uning mag'rur qadam bosishidan zamon bo'stoni titrar, qichqirishidan esa osmon ayvoni darz ketar edi. Badanidagi har bir mo'yi misoli bir o'q, o'q ham emas, ajdahoga o'xshash bir ilon edi. Uning jismidan hiylayu nayrang qatra-qatra tomib turar, shu

har bir qatrani makkor falak asta-sekin tarbiyalab, undan yangi bir dev yaratar edi. Qarashi malomat shomiga, bo'ynining uzunligi bo'lsa qiyomat kuniga o'xshardi.

Dostonda Ahriman nihoyatda makkor, ayyor sifatida berilgandir. Ahrimanning ichki qiyofasi nihoyatda salbiy bir holda tasvirlangani singari, tashqi qiyofasi ham dahshatli holatda edi. Uning yuzi qop-qora edi. Qadimdan xalqog'zaki ijodiyotida salbiy qiyofadatasvirlangan. «Avesto»da yomonlik qiyofasida, yaxshilik, ezgulik tarafdori Ahuramazdaning dushmani bo'lgan Ahriman klassik adabiyotda ham salbiy obrazda beriladi. Uning gurzisi chinorday kelardi. CHinorday emas, minoraday bahaybat edi. Uning uchiga ulkan tog'ning bir parchasini bog'lab olgandi. Bu gurzi, agar El'burs tog'iga tegsa, bu tog'ni mayda-mayda qilib, tuproqqa aylantirgudek edi².

SHunday qilib, ezgulik yo'lida Sulaymon uzugini axtarib borayotgan Farhod yovuz kuch qiyofasidagi Ahrimanni o'ldiradi.

«Avesto»dagi Ahriman obrazini Nizomiyning «Haft paykar» dostonida ham uchratamiz. Bu asarda Ahriman ajdaho qiyofasida

tasvirlanadi. Ezgulik yo'lga otlangan Bahromning yo'lini bu yovuz kuch to'smoqchi bo'ladi.

«Avesto»da mavjud bo'lgan ko'pgina mifologik xarakterdagi obrazlar Nizomiy ijodida ham keng o'rin egallagan.

SHuningdek, «Avesto» orqali bizga yaqindan tanish bo'lgan Kayumars, Jamshid, Ahuramazda, Ahriman kabi obrazlarni Firdavsiyning «SHohnoma»sida ko'p uchratamiz. Bu haqda «Firdavsiy qahramonlari» asarida qiziqarli hikoyatlar keltirilgan.

Firdavsiy o'zining «SHohnoma»sida Kayumars va Jamshid haqida alohida dostonlar yaratadi. Firdavsiyning bergan ma'lumotlariga ko'ra, Kayumars ilk bora shohlik taxtiga o'tirgan kishi emish.

SHoir Kayumarsga mifologik obraz sifatida qaramaydi, balki tarixiy shaxs timsolida talqin etadi. Hatto uning tarixda yashab o'tganligini, shoxlik davrini ham aniq belgilab beradi.

O'ttiz yil olamda shohlik qildi u, Nur sochib quyoshu shodlik qildi u. Ne turli jondor bor olamda, bari Orom istab kelar Kayumars sari.

SHoirning nazarida Ahriman ham tarixiy shaxs bo'lgan. Kayumarsning yakkayu yakka dushmani Ahrimandir. Asarda Ahriman dev qiyofasida tasvirlanadi. SHoir Kayumars va Ahriman obrazlarini yaratar ekan, bu obrazlarni g'oyat ishonarli tarzda, hayotiy ifodalar fonida beradi. «SHohnoma»dagi «Kayumars» dostonini o'qir ekansiz, bu ikki salbiy va ijobiy obrazlarni shu darajada mahorat bilan yaratganki, Kayumars bilan Ahriman o'rtasidagi qarama-qarshi kurashlar, keskin konfliktlar situatsiyasi davrning muhim ijtimoiy-siyosiy voqealari bilan bog'lanib ketadi. SHoir eng qadimgi zamonlarda yuz bergan voqealarni, insoniyatning go'daklik davrlarini qalamga olar ekan, uzoq o'tmishni o'z zamonasiga bog'laydi. Odamzod tarixida ilk bor boshiga toj kiyib, shohlik taxtiga chiqqan Kayumarsning aslida adolatli, haqiqatgo'y bo'lganligini ta'kidlash orqali shoir o'zi yashayotgan shohlariing zolimligidan, qonxo'rlikidan zorlanadi. Aslida Qayumars kabi shohlar insoniyatga baxt-saodat keltirish uchun, xalqqa xaloskor va panoh bo'lish uchun ezgu niyat bilan taxtga chiqqan edi, zamonlar

o'tishi bilan shohlar xalqni ezish, behisob boylik to'plash, qirg'in urushlarni boshlash kabi razil va qabih niyat bilan taxtga chiqishni o'zlari uchun oliy bir maqsad deb bildilar.

Alisher Navoiy o'zining «Saddi Iskandariy» dostonida haqiqatan ham Kayumarsning birinchi shoh bo'lganligi haqida to'xtalib, uning

tarixda yashab o'tganligini shunday ta'kidlaydi: «Peshdod sulolasida o'n bir shoh o'tgan bo'lib, eng qadimgi saltanat egalari shulardir. Peshdodlarning birinchi shohi bo'lmish Kayumars taxtga chiqqach, adolat yo'lini tutdi. Agar uning tuzumi butun jahonga tarqalgan bo'lsa ham, lekin kiyimlari vahshiy hayvonlarning terisi va charmidan bo'lgan». Bu fikrning to'g'riligini «SHohnoma»da ifodalangan misralar orqali ham tasdiqlashimiz mumkin.

Taxtu baxtin topib farovon, Yo'lbars terisidan qilardi chopon.

Firdavsiy zolim shoxlarni Kayumarsdek mard va tanti, adolatli va haqiqatgo'y bo'lishga chaqiradi.

«Avesto»da uchraydigan yana bir mifologik obraz Jamshiddir. «SHohnoma»da «Jamshid» nomli alohida tarixiy doston bor. Unda ta'kidlanishicha, Jamshid etti yuz yil podsholik qilgan.

Dostonda ifodalanishicha, Jamshid taxtga o'tirar ekan, ruhiga «yaxshilik yo'lin» yor etib. jun, ipak, kanopdan gazmol to'qib, insonlarga kiyim kiyishni farmon bergan emish. Jamshid zamonasida odamzod «na dard, na yomonlik ko'rmas»dan baxtli hayot kechiribdi. Hatto yangi yilning boshlanishi ham Jamshidning taxtga o'tirishi bilan bog'liq ekanligi qayd qilinadi.

Jamshidga sochishar oltinu gavhar, SHu kunni yangi yil — bayram deyishar. YAna o'tdi uch yuz yillar baxtiyor, Na o'lim, na bir dard ko'rmas bu diyor.

A. Navoiy ham o'zining «Saddi Iskandariy» dostonida Jamshidni ijobiy obraz sifatida ta'riflaydi. «Undan so'ngra Jamshid olamga ot soldi: u qancha mamlakatlarni oldi va bir qancha odamlarning boshiga toj kiydirdi. U xaloyiqqa ham ko'pgina naf etkurdi va ancha ajib amr farmonlar, tartib-qonunlar ham ixtiro va joriy qildi».

SHarq klassik adabiyotida Kayumars, Jamshid, Ahriman kabi mifologik xarakterdagi obrazlarni ko'plab uchratamiz.

II BOB

ANTI-K DUNYO VOQEALARI AMAZONKALAR

Grek va Rim tarixiy adabiyotidan amazonkalar haqida qiziq hikoyalar o'qiydiz. Antik dunyo adiblari amazonkalarning skiflar avlodidan bo'lganligini ta'kidlashadi.

SHu o'rinda amazonkalar o'lkasi qaerga joylashgan edi degan savol tug'ilishi tabiiydir.

Kuruiy Rufning ta'kidlashicha, Girkaniya bilan chegaradosh Fermodonta daryosi bo'ylarida amazonka qabilasi yashagan. Bu qabilaning malikasi, ya'ni shohi Falestris bo'lib, u Kavkaz bilan Fazis (Rion) daryosi o'rtasida yashovchi xalqqa hukmdor bo'lgan.

Diodor ham «Tarixiy kutubxona» asarida, haqiqatan ham amazonkalarning bo'lganligini tasdiqlaydi. Adib o'z asarida Kuruiy Ruf fikriga yaqin ma'lumotni beradi. Bu o'rinda Diodor Siçiliyskiy o'z asarida yo Kuruiy Ruf ijodini o'qib undan foydalangan yoki har ikki adib ham bir xil manbani o'qib chiqqan. Diodor amazonkalar haqida to'xtalib shunday yozadi:

«Keyin Aleksandr Girkaniyaga qaytadi va uning huzuriga Amazonka malikasi (shohi) Falestra tashrif buyuradi. Bu malika Fasom va Fermodonta daryolari o'rtasidagi erlarga hukmdor edi. Juda jasur, kuchli va go'zal edi».

Diodor amazonkalar haqidagi hikoyasida davom etib, ular skiflar avlodidan ekanligini aytadi. «Amazonkalar, — yozadi Diodor, — faqat Osiyonigina emas, balki Evropani ham o'zlariga bo'ysundira boshladi». Diodor o'z fikrida davom etib, amazonkalar shohining Aleksandr huzuriga kelganligi haqida yana shunday yozadi: «Aleksandr undan nima uchun kelganligini so'raydi. SHunda: Falestris Aleksandrdan farzand ko'rish niyati borligini aytadi, chunki buyuk kishilardan buyuk farzandlar tug'iladi deb hisoblaydi. Aleksandr Falestrisning bu maslahatiga rozi bo'ladi va u bilan 13 kun birga bo'lib katta sovg'alar berib, o'z vataniga kuzatib qo'yadi».

Qadimgi tarixiy kitoblarda amazonkalar haqida ko'p qiziq hikoyalarni o'qiganmiz. Amazonkalar haqidagi hikoyalar haqiqatmi yoki afsonami degan fikr xayolingizni chulg'aydi. Bu g'aroyib va jasur ayollarning vatani qayer bo'lgan degan savolga ham turlicha javob topamiz. Kuruiy Ruf, Yustin, Pompey Trog kabi adiblar amazonkalarning Kaspiy dengiziga yaqin erlarda yashaganliklarini qayd qilishadi. Girkaniya bilan chegaradosh Fermodonta daryosi bo'ylarida amazonka qabilasi yashardi. Bu qabilaning malikasi Falestris bo'lib, u Kavkaz bilan Fazis daryosi o'rtasida yashovchi xalqqa hukmdor edi.

Aleksandrni ko'rish va u bilan uchrashish niyatida Falestris shohga chopar yuboradi. SHoxdan ruxsat olgandan so'ng, 300 ta go'zal ayol bilan uning huzuriga keladi. Amazonkalar kiyimi badanlarini to'liq yopmas edi. CHap ko'kragi ochiqbo'lib, kiyimi tizzasidan pastga tushmasdi. Ular qizlarini emizish uchun faqat o'ng ko'kragini qoldirib, chap ko'krak bezini kesib tashlardi. Guyoki bu usul ular uchun yoy va nayza otishda qulaylik tug'dirardi. Falestris shon-shuhratga unchalik loyiq bo'lmagan shohning gavdasiga qo'rqmasdan qarab turardi. Hech narsa kerak emasmi, degan shohning savoliga Falestris shunday javob qaytaradi: «SHoxdan farzand ko'rishni, agar qiz bo'lsa o'zida qoldirib, o'g'il bo'lsa shohga merosxo'r

qilishini» aytadi.

Aleksandr Falestrisni o'z tomoniga o'tkazish istagida bo'ladi. Lekin bunga u rozi bo'lmaydi. Ayol kishining istagini bajarish uchun Aleksandr shu erda 13 kun ushlanib qoladi. Keyin Falestris o'z eliga, shoh esa Parfiyaga jo'naydi.

Kuruiy Ruf o'zining asarida amazonkalarga ta'rif berar ekan, xuddi shunday amazonkalar haqidagi ma'lumotlarni YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida ham uchratamiz. YUstin asarini o'qib amazonkalar haqida kengroq ma'lumotga ega bo'lamiz. U o'zining «Pompey Trog epitomi» asarida amazonkalar haqida shunday hikoya qiladi:

Amaldorlar nayrangii bilan o'z vatanidan quvg'in qilingan podsho avlodiga mansub ikki o'spirin Pme va Skolopit o'zlari bilan birga ko'plab yosh yigitlarni olib chiqib ketadilar. Ular Fermodonta daryosi yaqinidagi Kankadokin, Pontiskoy qirg'oqlari bo'ylab joylashgan Temiskir vodiysini egallaydilar. Bu erdan ular ko'p yillar mobaynida qo'shni qabilalar ustiga yovuz yurishlar qildi. So'ngra ko'p qabilalar o'zaro kelishib, ularni pistirmaga aldab olib kelib qirib tashlaydilar. Ularning beva qolgan xotinlari qo'llariga qurol olib o'z yurtini himoya qila boshlaydilar. Qo'shni qabila erkaklari bilan turmush qurishni ular qullik deb hisoblardilar. Ular erkaklarsiz, o'z davlatini himoya qila boshlaydilar. Ularning ba'zi ayollari boshqalardan o'zlarini

baxtliroq sezmasligi uchun uyida qolgan erkaklarni ham o'ldiradilar. O'z erlarining o'limi uchun ular qo'shni qabilalardan qattiq qasos oladilar. Qurol kuchi bilan qasos olib tinchlik o'rnatgan bu ayollar o'z avlodining yo'q bo'lib ketmasligi uchun qo'shni qabila erkaklari bilan vaqtincha aloqa qila boshlaydilar. Agar o'g'il bola tug'ilsa o'ldirib tashlardilar. Qizlarni esa qurol ishlatishga, otlarda ov qilishga o'rgatardi. YOydan o'q otishga xalaqit bermasligi uchun qizlarning chap (ayrim manbalarda «o'ng» deb yozilgan) siynasini yoshligidayoq kuydirib tashlashardi. Ana shundan amazonka nomi kelib chiqqan.

Ularning Marpeziya va Lampeto ismli ikkita podshosi bor edi. Ular jangchilarini ikki qismga bo'lib, navbat bilan o'z chegaralarini qo'riqlay boshlaydilar. Evropaning katta qismini bo'ysundirib, bir qancha Osiyo mamlakatlarini ham bosib oladilar.

U erda Efes va boshqa ko'plab shaharlarga asos solib, katta o'lja bilan qo'shinning bir qismini jo'natadilar. Osiyo ustidan hokimlikni sa'utab qolish uchun qoldirilgan qo'shinlari o'zaro til birlashtirib, maxfiy kurash olib borgan dushmanlar tomonidan yanchib tashlanadi. Marpeziya o'rniga uning qizi Sinona taxtga o'tiradi. Sinona harbiy taktikani o'ta kuchli bilishidan tashqari, umrining oxirigacha iffatini saqlab qolganligi bilan hammani hayratga solardi. Bu podshoh qizning shon-shavkati nihoyatda kuchayib ketib, amazonkalar dong taratadilar. Hatto Gerakl haqida bitilgan afsonadagi podshoh Evristey bir kuni Gerkulesdan talab qilib amazonka podshohining qurolini olib kelishni buyuradi. Gerkules to'qqizta harbiy kemada oliy tabaqa grek o'spirinlari bilan amazonkalarga kutilmaganda hujum qiladi. Bu paytda amazonkalarga ikki opa-singil — Antiona va Oritiya podshoxlik qilishardi. Ammo ulardan biri Oritiya o'sha vaqtda o'z davlatidan ancha uzoqda urush olib borardi. SHu sababli Gerkules engil g'alabaga erishadi. Ko'llab amazonkalar janglarda halok bo'ladi, ko'plari asirga olinadi.

SHuningdek, Antionaning ikki singlisi bor bo'lib, o'larning biri — Menalinani Gerkules, Ippolitani esa Tezey asira qilib oladilar. Keyinchalik Tezey o'z asirasiga uylanib, undan Ippolit ismli o'g'il ko'radi. Gerkules esa g'alabadan keyin Menalinani onasiga qaytib beradi, evaziga esa podsho qurolini qo'lga kiritadi. Buyruqni bajargan Gerkules o'z podshosi Evristeyning xuzuriga qaytadi'.

YUstin o'z asarida keltirgan amazonkalar haqidagi hikoyani Fessaliyaliklarning eng qadimgi yodnomasi (taxminan eramizdan ilgarigi VIII asr) «Ellada qahramonlari» asarida uchratamiz. YUstin o'z asarida keltirgan Gerakl, Evristey, Gerkules, Tezey, Minalist

obrazlarini «Ellada qaxramonlari»da ham uchratamiz. Biroq «Ellada qahramonlari» asarida amazonkalar haqida kengroq hikoya qilinadi. «Gerakl jangda engib, Minolitaning kamarini olib keladi» deb nomlanuvchi hikoyatni o'qisak, qadim zamonlarda elladaliklar skiflar yurtiga faqat oltin junli teri qidirib emas, balki charm kamar qidirib ham kelgashshgi haqida hikoya qilishadi. Bu hikoya skiflar yurtidagi amazonkalar haqida hikoya qilgani uchun batafsil to'xtalishga harakat qilamiz.

Evristey shohning Admeta degan yosh qizi bo'lgan ekan. U bir kuni otasining huzuriga kirib, shunday debdi:

— SHarq tomonda, juda olisda bir podshohlik bor emish, unda mamlakatni xotinlar idora qilar emish. U erda xotinlar oila boshlig'i, tayanchi hamda uy bekasi emish. Xotinlar shaharlarni boshqararmish, savdo sotiqni va sudni o'zlari qilisharmish, ehromlarda xudolarga qurbonlik keltirib, davlat ishlarini o'zlari hal qilar emishlar. Ular qurollanib, jangovar otlarda chopar, dushman bilan mardlarcha jang qilar emishlar.

Ular o'zlarini amazonkalar deb atashar, erkaklarni yomon ko'rishar, hech kim bizni engolmaydi, deb maqtanishar emish. Buyuk Zevsning rafiqasi, menga homiylik qiluvchi Gera, menga buning sirini ochdi, jangovar amazonkalarning butun kuchi ularning malikasi Ippolitaga urush xudosi Ares sovg'a qilgan oddiy charm kamarda emish. Agar malika u kamarni bog'lab yursa, o'zini ham amazonkalarni ham hech kim engalmas emish. Ota! Men xuddi o'sha xotin kabi engilmas bo'lishni, hokimiyatni yolg'iz o'zim idora qilishni xohlayman. Ippolitaning kamariga ega bo'lishni istayman!

SHoh Geraklga amazonkalar mamlakatiga borib, malika Ippolitaning kamarini olib kelishni buyuribdi.

Amazonkalar davlati sharqda, Kichik Osiyoda ekan.

Gerakl katta kema jihozlabdi, sodiq do'stlari — Iolayni, Afina shahzodasi Tezeyni va boshqalarni chaqirib olibdi. Ular butun dengizchilar uchun jasur argonavtlar ochgan yo'ldan suzib ketibdilar. Uzoq suzibdilar, oxiri dovul quturib turgan Qora dengizdan o'tib, Fermodonta daryosiga chiqibdilar, oqimga qarab yuqoriga suzib borib, amazonkalar poytaxti Femiskira shahriga etibdilar. Darvozalar oldida qurollangan xotinlar turisharkan, ular charm qshshoq, kalta xitonlar, to'piqlarigacha tushadigan tor, uzun shim kiygan emishlar, elkalariga oy shaklidagi qalqonlar osib, qo'llariga ikki yuzli bolta olgan emishlar.

Soqchilar Gerakl bilan uning o'rtokdarini shaharga kiritmabdilar, shuning uchun ular daryo qirg'og'ida, shahar devori tagida joylashishga majbur bo'libdilar.

Ko'p o'tmay qurollangan qizlar otryadi bilan chiroyli ot mingan malika Ippolita etib kelibdi. Qizlar ichida malikaning jonajon o'rtog'i go'zal Antiopa ham bor ekan. Bir vaqtlar uning husni amazonkalarni halok qilay degan ekan.

Amazonkalar ko'p vaqtdan buyon Greçiyaga yurish qilishni o'ylab yurar ekanlar, vaqti kelib ular dangizdan suzib o'tishibdi. Afina devorlari tagiga etishibdi va go'zal shaharni qamal qilishibdi. Afinaliklar qamalga tayyor emas ekanlar. Sal bo'lmaganda, shahar jangovar amazonkalar qo'lga o'tar ekan. Biroq Antiopa Afina jangchilari orasida shahzoda Tezeyni ko'rib qolibdi va unga ishq tushibdi. Go'zal amazonka ham Tezeyga yoqibdi, shahzoda uing yordami bilan jonajon shaharini qutqarishiga umid bog'labdi. U tunda Antiopa bilan uchrashmoq niyatida yashirinib, amazonkalar lageriga kelibdi.

Ippolita o'rtog'ining muhabbatini sezib qolibdi va xiyonatdan qo'rqib, tezda qurshovni to'xtatishni buyuribdi. Amazonkalar Afinadan chekinib, o'z mamlakatlariga qaytib kelishibdi. Antiopa Tezeydan judo bo'libdi. Biroq u Tezeyni unutmagan ekan, hoziruni Geraklning do'stlari ichida ko'rib, quvonib ketibdi, sevgisi yana kuchliroq alanga olibdi. Tezey ham uni tanibdi, bildirmay uning yoniga boribdi, maxfiy uchrashuv to'g'risida shartlashibdi.

Ippolita Gerakldan nima uchun kelganini so'rabdi. Gerakl o'ziga malika Ippolitaning kamarini olib kelish buyurilganini aytibdi.

— Men kamarimni faqat jangda g'olib chiqqanga beraman, — debdi malika. — Biz bilan jangga chiqing, engsangiz kamar sizlarniki bo'ladi!

Ippolita kamar o'zida bo'lsa, uni hech kim eng olmasligiga kuzi etib, shunday degan ekan.

Ikkala otryad jangga tayyorlanish uchun tarqalibdi.

Amazonkalar shaharga qushday uchishibdi, Geraklning hamrohlari esa daryo buyidagi lagerlarida tunab qolishibdi.

Tezey tun bo'yi lagerda bo'lmabdi. Ertalab u quvonib kelib, Geraklga sehrli kamarni beribdi.

— Qanday qilib? Sen uni jangsiz qo'lga tushirdingmi? — debdi Gerakl hayron bo'lib.

— Antiopa uni malikadan o'g'irlab olib, menga berdi, — debdi Tezey.

Gerakl aldov yo'li bilan qo'lga kiritilgan o'ljadan foydalanishga ko'nmabdi, jang boshlanibdi. Amazonkalarning eng shiddatlisi Aela shamolday uchqur, yovvoyi otda Geraklning ustiga otilibdi. Gerao ot choptirib kelayotgan amazonkaning qo'lidagi boltasini urib tushiribdi. SHunda Aela qochib qutulmoqchi bo'libdi, oti uni chetga olib qochibdi, biroq Geraklning o'q-yoyi uni quvib etib, shu ondayoq o'ldiribdi. Gerakl

yakkama-yakka janglarda etti marta g'olib chiqqan Protoya ismli amazonkani ham halok qilibdi. SHunda uchta qiz, ma'buda Artemidaning o'zi ovga olib chiqadigan, nayza otishda tengi yo'q uchta mohir ovchi oldinga chiqibdi. Uchovlari baravariga shiddat bilan Geraklga nayza otibdilar, biroqtekkiza olmabdilar. Geraklning nayzasi esa chiyillab uchib borib, uchovining ham qo'lini sindiribdi.

Amazonkalar eng yaxshi jangchilarining engilganini ko'rib qo'rqib ketibdilar.

— SHo'rimiz quridi! SHo'rimiz quridi! Ippolita, kamaring qani? — deb

qichqirishibdi ular.

O'z dugonalariga xiyonat qilganidan Antiopaning yuragi ezilibdi, biroq shu paytda u ellinlar orasida Tezeyni ko'rib qolibdi, sevgi uning barcha his-tuyg'ularidan ustun kelibdi.

Ippolita dahshatli qiyofada jonidan umidini uzib, oldinga chiqibdi. Sehrli kamar dushman qo'lida ekanligini faqat u bilan Antiopa bilar ekan. Dovyurak malika darg'azab amazonkalarga dugonasining sirini ochishni istamay, jangda o'lishni ma'qul ko'ribdi. U mardlarcha jangning eng xavfli joyiga o'zini urar, o'ziga o'lim izlar ekan, birdan u o'q-yoydan yaralanib yiqilibdi.

Malikaning o'lganini ko'rgan amazonkalar dovdirab qolib, qochishga tushibdilar. Ularning ko'pchiligi asir olinibdi, ba'zilari o'ldirilibdi. Gerakl asirga tushgan Antiopani Tezeyga beribdi. Tezey unga uylanibdi. Gerakl Mikeniga, shoh Evristey huzuriga qaytib kelibdi va Ippolitaning kamarini unga beribdi. SHoh kamarni qiziga hadya qilibdi, biroq Admeta kamarni taqib yurishga botinmay, uni xudolarga hadya sifatida Geraklning exromiga topshiribdi.

YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida shunday fikrlarni o'qiyamiz.

Skiflarning shavkatli qahramonliklari to'g'risidagi hikoyamizni skif xalqining kelib chiqish tarixidan boshlash kerak. Ularning ayollari jasoratda erkaklaridan qolishmasdi, haqiqatan ham agar ularning uzlari Parfiya va Baqtriya podsholiklari tuzgan bo'lsalar, ayollari esa Amazonka podsholigiga asos solgandi. SHuning uchun skiflarning erkaklari bilan ayollarining qahramonliklari haqida fikr yuritadigan kishi ikkilanib qolishadi. Qaysi jins jasoratliroq bo'lgan deb, bu \aqda qiziqarli hikoyalar aytishadi.

Jahon adabiyotida amazonkalar haqida juda ko'plab asarlar bitilgan.

Qisman bo'lsa-da, haqiqatan ham amazonkalarning bo'lganligi x.aqida Plutarx ham izoh berib o'tadi.

Ko'plar, shular jumlasidan Klitarx, Poliklit, Onesikrit, Antigen va Istrlarning aytishlaricha, Aleksandrning oldiga amazonka (amazonka — maxsus otliq kiyimini kiygan chavandoz ayol) keladi. Lekin Aristobul, Aleksandrning qo'riqchisi Xaret, Ptolemey, Antiklid, Filon Fivanskiy, teangeniya Filipp, Gekatey Eretriyskiy, Filipp Xalkidskiy va Durid, Somoskiylar buni uydirma gap deb tasdiqlaydilar. Aleksandr ham ularning fikriga qo'shilganday. Antipatraga batafsil yozgan xatida, skiflarning shohi unga xotinlikka qizini bermoqchi ekanligi haqida so'z yuritilgan. Amazonka haqida esa hech narsa aytilmagan. Aytishlariga qaraganda, oradan ancha vaqt o'tgandan so'ng, o'sha paytda shoh bo'lgan Lisimaxga o'zining amazonka haqida yozgan to'rtinchi kitobini o'qiyotganda, Lisimax kulib, tarixchidan: «Men o'sha paytda qaerda edim?».1 deb so'rabdi.

Diodor skiflar va amazonkalar haqida yana bir qator muhim ma'lumotlarni berib o'tadi. Bu o'rinda ularning ayrimlariga to'xtalamiz. Bir qancha vaqtdan keyin skiflarda shohlik lavozimiga erkaklar o'rniga ayollar chiqib oladi. Skif ayollari jang qilish va boshqa ishlar bo'yicha erkaklardan qolishmas edi. Eron shohi Kir davrida ham Farmadonta daryosi bo'yidagi xalqlarni ayollar boshqarar edi. Hatto ular urushga ham ayollarni tayyorlay boshlaydi. Erkaklarni uy-ro'zg'or va boshqa mayda ishlarga jalb qiladi. Bu haqda maxsus qonun ham chiqariladi. Ataylab yoshligidan o'g'il bolalarni urushga yaroqsiz qilib tarbiyalar, qizlarni esa

aksincha, harbiy yurishlarga tayyorlar edilar. SHunday qilib, ayollar hukmdorlik qilgan skif xal'utari juda ko'p joylarni egallab, katta g'alabalarga erishadi. Ularning dovrug'i butun dunyoga tarqaladi. Lekin bu uzoq cho'zilmaydi. Irakliy ularga qarshi katta urush olib boradi va ularni asta-sekin engib, Amazonka degan nomni butunlay yo'q qilib yuboradi. Faqat ulardan Penfesiliya ismli bir jasur ayol ozgina qo'shini bilan tirik qoladi va keyinchalik bu ayol Geraklitga qarshi bir nechta janglarda ishtirok etadi. Lekin u ham Axil tomonidan o'ldiriladi.

«Hatto eron shohi Kir ham, — deb yozadi Diodor, — ayollar boshqarib turgan skiflarni eng olmaydi». Bu o'rinda Diodor Eron shohi Kirni mag'lubiyatga uchratgan To'marisni nazarda tutyapti. Amazonkalar haqida va ayniqsa To'marisning jasorati haqida Gerodot ham o'zinig «Tarix yoki tadqiqot» asarida qiziqarli hikoyalarni aytib o'tadi. Xususan u To'maris haqidagi hikoyatida shunday yozadi: «Massagetlarga qarshi yurish va Kirning o'limi» hikoyasida aytilishicha, Kir Vaviloniyani bosib olib, massagetlarni o'ziga bo'ysundirmoqchi bo'ladi. Massagetlar Kaspiy dengizining SHarq va G'arb qismlari bo'ylab cho'zilgan keng o'lkalarga

joylashgan juda ko'p sonli qabilalardan edi. Kaspiy boshqa dengizlar bilan qo'shilmaydi. Uni uzunasiga 15 kunda suzib o'tish mumkin. Dengizning G'arbiy tomonida Kavkaz baland tog'lar bilan o'ralgan. Kavkazda turli xalqlar yashaydi. Ular yovvoyi daraxtlarning hosilini iste'mol qiladilar. Dengizning sharq tomonidagi keng tekisliklar massaget erlaridir.

Ular ham otliq, ham piyoda jang qiladilar. YOy, nayza va dastalari uzun oyboltalar bilan qurollangan. Tilla va misni juda ko'p ishlatadi. Misdan yasalgan nayza, yoy va oyboltalarning bo'yniga elka aralash osib yuradigan kamar va tasmalari tilla bilan bezatilgan. SHuningdek, otlarga sovut taqar, suvliqlari, yuganlariga bezaklar taqardi, temir va kumushni ishlatmasdilar. Ekin ekish bilan shug'ullanmasdilar. Go'sht, baliqva sut mahsulotlari bilan oziqlanishardilar. Faqat quyoshni xudo o'rnida ko'rib, otlarni uning poyiga qurbonlik qiladilar.

Kir ularga qarshi urushni xohlab qoladi. U juda mag'rur edi. SHuning uchun ham o'zgalarni ko'zga ilmasdi. Bosqinchilik urushlarida erishgan ko'p g'alabalar uni yana qonxo'rlik sari etaklaydi.

Massagetlarning podshohi malika To'maris edi. Unga uylanish niyati borligini izhor etish uchun Kir o'z odamlarini malikaning qarorgohiga yuboradi. To'maris Kirning yovuz niyati borligini sezib, unga rad javobini beradi. SHundan so'ng Kir mamlakat hokimligini o'g'li Kambizga qoldirib, o'zi To'marisga qarshi ochiq jangga otlanadi.

To'maris barcha kuchlarini yig'ib, Kirni qarshi oladi, ikki o'rtada qirg'in jang boshlanadi. Vatanparvarlar mardonavor turib jang qiladilar, avval ular uzokdan turib, dushman ustiga yoy o'qlarini yog'diradilar. So'ngra nayza va xanjar bilan olishuv boshlanadi. Jang uzoq vaqt davom etadi. YOn berishni hech bir tomon xoxlamasdi. Nihoyat, massagetlar g'olib keladilar, yigirma to'qqiz yil (eramizgacha bo'lgan 558 — 529 yillar) podshohlik qilgan Kir o'ldirilib, dushman lashkarlari qirib tashlanadi. Kirning o'limi haqidagi hikoyalardan eng haqiqatga yaqini mana shu».

Gerodot keltirgan ushbu faktning o'ziyoq qachonlardir skiflar podshohi ayol

kishi bo'lganligini tasdiqlaydi. Ularni qadimgi tarixchilar amazonkalar, ya'ni bir siynasi kesilgan jangovar ayollar deb ta'rif bergan bo'lishi mumkin. Bu o'rinda Gerodot bergan ta'rifga e'tibor qilib, massagetlarning Kaspiy dengizi — sharq va g'arb tomonidagi erlarda yashaganini nazarda tutsak, bu joylar Girkaniya va Oks daryosi bo'ylariga to'g'ri keladi.- Skif ayollaridan podsholar bo'lganligini To'maris orqali ham isbotlashimiz mumkin.

Bu o'rinda skiflar haqida va amazonkalar xususida to'xtalar ekaimiz, grek va Rim tarixi bizga shu narsani aniqlab berib turibdiki, skiflar aslida O'rta Osiyodan tarqalgan bo'lib, hozirgi Turkman (Girkaniya), Ozarbayjon, Turkiya, Qrim orolida yashovchi turk qabilalari, Qozon atrofida yashovchi tatarlar, Ural tog'larigacha cho'zilib ketgan erlarda yashovchi qozoqlar, oltoylik turkiy qabilalar, bu tomoni Xitoyda yashovchi uyg'urlar, qirg'izlar (ular o'zlarini shimol tomondan ko'chib kelganmiz deyishadi, baribir bizga urug'dosh bo'lgan) va boshqa turkiy qabilalar turli sabablarga ko'ra o'sha qadim zamonlardayoq uzoq ellarga ko'chib ketishgan. Aslida ularning eng qadimiy vatani O'rta Osiyo bo'lgan. Ularning tili bir, hatto bir urug'dan tarqalgan. Faqat tilidagi ayrim o'zgarishlar geografik muhitga bog'liq ravishda farkdanib borgan. Hozir ham masalan, bir millat bo'la turib, ikki joyda yashovchi kishilar tilida katta o'zgarishlarga uchrashi mumkin. Bunday turkiy qabilalar hozir bir-biridan qanchalik uzoq yashamasinlar qarindosh ekanliklarini, urug'dosh bo'lganliklarini, hatto asli eng qadimiy vatani O'rta Osiyo ekanliklarini unutmasliklari kerak. Fikrimizcha, skiflar bir qabilaga mansub bo'lmasdan, bir qancha qabila va elatlar yig'indisi, ayniqsa bir-biriga yaqin tilda so'zlashuvchi qabilalar skiflar deb atalgan bo'lishi mumkin. Masalan, hozirda va o'tmishdagi turkiy tilda gaplashuvchi xalqqa skiflar deb nom bersak maqsadga muvofiq bo'lardi.

Esxil o'zining «Zanjirband Prometey» tragediyasida amazonkalar haqida qisqacha to'xtalib shunday deydi:

Toki erkak zoshini xush ko'rmovchi qavm YAshaydigan qo'shinlarga duch keyaguningcha Bu qo'shinni tashkil etar otliq ayollar; Maskanlari — Fermadonta, Femiskirada. Suyaklardan uyum qurgan qahhor Sal'mides. Kemalarga dahshat solar dengizda turib, Ular senga ko'rsatishar ezgu yo'l-yo'riq.

Bu o'rinda ulug' dramaturg amazonkalar nomini aynan tilga olmasa ham, gap mazmuni amazonkalar hakdda borayotganligini anglash qiyin emas. Bu o'rinda amazonkalar Orol dengizi bo'ylaridan Kaspiy dengizigacha cho'zilib ketgan keng o'lkada yashaganliklarini tasavvur qilish mumkin. Bundan chiqadiki, amazonkalar dovrug'i Esxil yashagan davrlardayoq uzoq Greçiyaga tarqalgan edi. Bunday faktlar juda qimmatli bo'lib, amazonkalar haqidagi tasavvurimizni boyitadi. Demakki, bizning jasur ayollarimiz qadimda qorong'u kulbalarda quldek hayot kechirib qolmasdan, jahonga dovrug' solib, hukmronlik ham qilib kelgan.

Esxilning «Zanjirband Prometey» tragediyasida amazonkalar tilga olinib o'tiladi. Hatto, amazonkalar ham toqqa zanjirband qilingan Prometeyning ayanchli holini ko'rib achingan ekanlar. Bundan ko'rinadiki, amazonkalar haqidagi hikoyatlar faqat afsonalardan iborat bo'lib qolmasdan, balki tarixiy haqiqatga ega. Eramizdan avvalgi V asrlarda amazonkalar nomi Esxil yashagan o'lkalarga etib borgan. Amazonkalarning Kaspiy bo'ylarida yashashi, hatto Kavkaz tog'ida

zanjirband qilingan Prometeyning holini ko'rib achinganligini Esxilning ta'kidlashi fikrimizning dalilidir.

SHu o'rinda aytib o'tish lozimki, amazonkalarining Prometeyning holini ko'rib achinganligi afsonaviy hodisaga o'xshaydi. CHunki, Prometey afsonasining o'zi mifologik xarakterga ega. Biz uchun Esxilning amazonkalar haqida fikr bildirishining o'zi muhim ahamiyat kasb etadi. CHunki Esxildan ilgari amazonkalar haqida grek xalq ijodiyoti («Ellada qahramonlari») orqaligina ma'lumotlar olgan edik. Individual adib ijodida amazonkalar haqida hech bir fikrlarni uchratmagan bo'lsak, endi Esxilning «Zanjirband Prometey» tragediyasida bu jasur ayollar haqida so'z yuritish masalani yanada oydinlashtiradi.

Achinmoqda senga hatto, SHer yurakli amazonkalar!

Amazonkalar haqidagi hamma faktlarda xoh u mifologik xarakterga ega bo'lsin, xoh tarixiy fakt bo'lsin, jasur ayollar bo'lganligi qayd qilinadi. Amazonkalar dushmanga nisbatan shafqatsiz bo'lgan. Esxil aytganidek, bu skif avlodlari bo'lmish ayollar «sher yurakli» edi.

Garchi mifologik xarakterga ega bo'lsa ham ko'pgina asarlarda ayrim joylar hatto qahramonlar ham tarixiy bo'lishi mumkin. Bu holni biz yunon mifologiyasining boshlanishi bo'lmish Gomer asarlarida ham uchratamiz. Mifologik xarakterga ega bo'lsa-da Esxil asarlarida joy va tarixiy qahramonlar nomini uchratamiz. Kavkaz tog'i, skiflar, amazonkalar haqidagi ma'lumotlar fikrimizning dalilidir.

Ehtimol, Esxil Kavkaz tog'lari, Qora dengiz va Kaspiy bo'ylab O'rta Osiyo tomonlarga kelgandir. YOki bironta grek sayyohidan bu o'lkalar haqida ma'lumotlar to'plagandir. CHunki tarixiy joylar jug'rofiyasini

o'z asarida aniq chizib berganligiga guvoh bo'lamiz. Bu holni biz Prometeyning Argos shohi Inahining qizi Ioga aytgan so'zlari orqali yaqindan bilib olamiz.

Sen-chi, Io, so'zlarimni jo qil qalbingga, Bilmoq bo'lsang sargardonlik intihosini. Bunday o'tib haydalmagan dalalar bo'ylab, Odimlaysan Marg'ib sari. U erda senga Yo'liqadi ko'chmanchi xalq — vahshiy skiflar'.

Bu o'rinda Esxil marg'ib tomonlarda «haydalmagan erlar» borligini ta'kidlash bilan, skiflarning er haydab, dehqonchilik qilishdan ko'ra, ko'proq chorvachilik bilan shug'ullanishlarini qayd etmoqqa. SHu bilan birga, Esxil skiflarni «ko'chmanchi xalq» deb aniq izoh bermokda. YUqorida ko'rib o'tganimizdek, skiflar tarixi bilan shug'ullanuvchi yirik mutaxassis olimlar, skiflarning qadim zamonlarda asosan ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lib yashaganliklarini va asosan, chorvachilik bilan shug'ullanganligini aytgan edilar.

Esxil skiflarning asosan chodirlarda yashaganliklarini qayd qilib o'tadi. Bu chodirlar hatto g'ildirakli aravaga o'rnatilganligini ham ta'kidlaydi. Haqiqatan ham tarixiy manbalarda qayd qilinishicha, skiflarning ko'chib yurishi qulay bo'lsin uchun chodirlarini aravachalarga o'rnatib olgan edilar. Bu haqda shunday yozadi:

Ular bari chodirlarda o'tkazishar kun, CHodir jilar g'ildiraklar yordami bilan.

Esxil skiflarning jangovar xalq bo'lganligini aytadi. Ayniqsa, skiflar kamondan o'q otishga usta bo'lganligini ta'kidlaydi. Jangovarlikda va kamondan o'q otishda, ularga bas kelish qiyin edi, deydi. Esxil skiflar yurtida bo'lgandek,

xuddi ular bilan uchrashgandek aniq ma'lumotlar beradi. «Zanjirband Prometey» tragediyasidagi ayrim misralarni o'qib, ehtimol, Esxil olis skiflar yurtiga kelgandir, deb o'ylanib qolasan, kishi.

YOvni ko'zlab olislardan kamon tutganlar. O'q otishar, sen ularga kelmagin yovuq. Vale yo'ling tushaversin kanora bo'ylab, G'arqob bo'lib zorlanadi unda dolg'alar³.

Esxil skiflarning bexudaga o'q uzmasligini aytadi. Agar sen ularga ozor bermasang, ularga dushmanlik ko'zi bilan qaramasang, ular bekorga hujum qilmaydi, deydi.

Esxil Amudaryoning ham qadimiy nomini tilga olib o'tadi. Bu erlardan so'qmoq axtarib ovora bo'lma, baribir adashib ketasan, deydi shoir.

Esxil Amudaryoni Araz nahri deb ataydi. Boshqa qadimgi tarixchi-larning asarlarida Oks, Araks deb nomlangan.

YUra-yura so'ng kelasan Araz nahriga, Behudaga berilmagan ana shunday nom. O'tib bo'lmas, u erdan sen so'qmoq axtarma.

Tragediya muallifiningta'kidlashicha, Araz daryosiga Kavkaz tog'lari yaqin.

Esxil o'z asarida amazonkalar mana shu Araz daryosiga yaqin joyda yashayotganligini ishora qiladi. Bu o'rinda Araz daryosi qadimgi greklar tilida nomlangan Oks daryosi ekanligiga shubha qilmaymiz. So'ngra, deydi Esxil, yuksak cho'qqili viqorli tog'lar orasidan o'tib, «peshingacha sandirokdaysan».

Toki erkak zopgini xush ko'rmovchi qavm, YAshaydigan qo'shinlar duch kelmaguncha.

Tragediyaning keyingi qismida amazonkalar haqida kengroq ma'lumotlar beriladi. Esxil amazonkalarning «otliq ayollar» ekanligini ta'kidlaydi. Amazonkalarning viloyati Fermodonta, Femiskirada degan o'lka ekanligi ham aniq ko'rsatib o'tiladi.

Bu qo'shinni tashkil etar otliq ayollar, Maskanlari — Fermodonta, Femiskirada.

Esxil amazonkalar haqida ta'rif berar ekan, Osiyo to'g'risida ham to'xtalib o'tadi. SHundan so'ng «Evropaning dalalarin qoldirib ortda», «Osiyo qit'asiga etib kelasan» deydi. Bu o'rinda «Osiyo» so'zi «Asiylar qit'asi» deb berilgan. Esxil osiyoliklarga yuksak baho beradi. Osiyoliklar «Bor ne'matni yaratuvchi xalqi azim» degan fikrni aytib o'tgan, ya'ni bu o'lka osiyoliklar yashaydigan joy nozu ne'matlarga mo'l-ko'l, hamma narsa etishtiriladi, to'kin-sochinlik, degan ma'noda.

Ko'rinib turibdiki, Esxil o'z tragediyasida amazonkalar haqida alohida to'xtalib o'tib, keng izoh bermokda. Amazonkalar haqidagi fikrimizni boyitmoqda. Ularning yashayotgan o'lkasi Osiyo tarafda, Kavkazga yaqin joyda, degan gaplarni aytmoqda.

Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, demak, Esxil yashagan zamonda amazonkalarning dovrug'i uzoq Greçiyagacha borib etgan. Xususan, Esxil va uning zamondoshlari amazonkalar haqida keng ma'lumotlarga

ega bo'lgan. Osiyolik jasur ayollar o'zlarining erki va iqboli uchun kurashib, uzoqellarga ham ma'lum va mashhur bo'lgan. Bugun biz avlodlar bu jasur ayollarimizning izini qidirib topmoq uchun hali ko'p xayrli ishlar qilishimiz lozim bo'ladi.

Amazonkalar nomi Gomer yashagan zamondan bir necha yuz yillar ilgari ham ma'lum va mashhur bo'lgan. Aytishlaricha, yunonlar bilan troyaliklar o'rtasida bo'lib o'tgan jangda amazonkalar katta jasorat ko'rsatadi. Olimlarning aniklashicha, bu urush miloddan ilgarigi XIII asrda bo'lib o'tgan ekan. O'sha qirgin urushda amazonkalar o'z qavmlari bo'lmish troyaliklarning nihoyatda og'ir ahvolga tushib qolganini, yunonlarning qurshovida qolgan xalq o'z shahrini mardonavor himoya qilayotganini eshitib chidab turolmaydi. SHunday og'ir ahvolda do'stga yordam bermoqni ular o'zlari uchun buyuk sharaf deb bilishadi. Axir skiflar avlodi ilgari bir necha bor Troyaga tashrif buyurishgan, shoh Priamning ulug' mehmoni bo'lishgan. Troyaliklar bilan skiflar o'rtasida qalin do'stlik, savdo-sotiq, bordi-keldi yo'llari mavjud edi. Amazonkalar troyaliklarni katta fojia kutayotganini, hatto ulug' pahlavon Xektorning o'limi haqidagi shum xabarni eshitib, shoshilinch yo'lga tushadilar. Tez kunda uchqur otlar mingan malika Penfesiliya boshchiligidagi amazonkalarning katta qo'shini Troyaga etib keladi.

G'am-g'ussaga botib o'tirgan Troya shohi Priam amazonkalarning yordamga kelganini eshitib behad xursand bo'ladi. Malika Penfesiliya sharafiga katta ziyofat berib, o'z qizidek shodu hurramlilik bilan qarshi oladi. Erkaklardek shijoatga ega bo'lgan, kuch-qudrati to'lib toshgan malika yunonlarning barcha paxlavonlarini mahv etaman, kemalariga o't qo'yib hamma Troya dushmanlarini qirib tashlayman, deydi ko'zlarida o't chaq nab.

Nihoyatda epchil, ayniqsa kamondan o'q otishda hech kim teng kela olmagan amazonkaliklar, troyaliklarning qolgan-qutgan barcha jangchilari bilan birikib ertasi kuni axeylarga qarshi jang boshlaydilar. Axeyliklar amazonkalarning shiddatli jangiga dosh berolmaydi. Axeylarning qurollari asosan qilich-qalqon va nayzadan iborat edi. Amazonkalar ot ustida yoy o'qini bexato otib, axeylarni qirib, tobora dengiz tomon surib borardi.

Yunonlarning mag'lubiyatga uchrashi aniq bo'lib qoladi. Katta g'alabadan ruhan tetiklashgan troyaliklar va amazonkalar yanada shiddatliroq jang qilishar edi. Ne-ne jang ko'rgan yunon lashkarlari sarosimaga tushib qoladi. Raqiblarining bunchalik kuch-qudratini qaerdan olganliklariga hayron edilar. SHunda kutilmaganda yunon pahlavoni Axilles yordamga etib keladi. Axilles sherday o'kirib jangga kiradi. Penfesiliya Axillesni mo'ljalga olib, nayza otadi. Nayza pahlavonning qalqoniga tegib sinib ketadi.

Amazonkalar malikasi pahlavonga qarata ikkinchi marta yoydan o'q otadi, ammo bu safar xam uni jarohatlay olmaydi. SHunda Axill g'azabga to'lib bor kuchi bilan raqibiga tashlanib, uni yaralaydi. Malika yaralanganini sezib, qilichini yalang'ochlab, endi Axillni o'ldirishga qaror qiladi. Axill raqibining yaralanganidan foydalanib, vujudi kuchga to'lib shunday nayza sanchadiki, natijada nayza otning bo'ynidan kirib, malikaga borib sanchiladi. Malika oti bilan birga yiqilib tushadi. SHunda Axill raqibining boshidagi dubulg'a (shlem)sini echib qarasaki, ayol kishi bilan jang qilib, g'olib chiqqan ekan. Paxlavon malika Penfesiliyaning husnu jamolini ko'rib, maxliyo bo'lib qoladi.

Penfesiliya shunday go'zal ediki, qatto u go'zallikda ma'buda Artemidadan ham qolishmasdi. Axill malikaning qarshisida sarosimaga tushib, uni chin

yurakdan sevib qolganini sezib, dili fig'on bo'ladi.

So'ngra ulug' paxlavon Axilles malikaning jasadini chuqur qayg'u bilan janggoxdan olib chiqib, troyaliklarga hadya etadi. Troyaliklar jangda mardonavor halok bo'lgan yana o'n ikkita amazonkaning jasadini qurol-aslahalari bilan qo'shib, izzat-hurmat ila o'tda kuydiradilar.

Yana bir hikoyatda aytilishicha, amazonkalar hatto Afinaga bostirib borishadi. O'sha vaqtda Afina podshosi Tesey edi. Tesey «Argo» kemasida oltin «junli teri» qidirib Kavkaz tog'lariga, hatto skiflar eriga ham kelib ketgan. Bunday xatarli safar chog'ida ko'p marta jangu jadallar, qirg'in urushlarni boshidan kechirgan. U hatto Amazonkalar shahri Femiskiradaga hujum qilib, bu shaharning malikasi Antiopani sevib qoladi. SHundan so'ng Antiopani o'ziga xotin qilib uzoq Afinaga olib ketadi. Afinaliklar malikani katta x^urmat bilan qarshi oladilar.

Amazonkalar o'z shohi Antiopaning uzoq ellarda sarson-sargardon bo'lishidan xavotirlanib, malikani asiralikdan ozod qilish uchun uzoq Afinaga yurish boshlaydilar. Amazonkalar shaharni vayron qilib, Attikaliklarni yoydan o'qqa tutib, chekinishga majbur etadilar. O'z eri Teseyni nihoyatda sevib qolgan, Antiopa ham eri bilan birga o'z qavmu qarindoshlari bo'lgan amazonkalarga qarshi shiddatli jangga kiradi. Ikki o'rtada qattiq jang boshlanadi. Nogahon, otilgan bir yoy o'qi Antiopaning ko'kragiga sanchiladi. Malika yonida jang qilayotgan eri Teseyning oyog'iga yiqilib, jon beradi. O'z shohi Antiopaning amazonkalar odatiga xiyonat qilib, o'lganini eshitgan otliq ayollar Afinani tark etib, o'z yurtlariga qaytib keladilar.

Bunday afsonaviy hikoyatlar asosida ma'lum darajada haqiqat yotganligini sezamiz. Skif avlodlaridan bo'lmish amazonkalarining qadim zamonlardayoq, Troya, Afina kabi uzoq ellarga ma'lum va mashhur bo'lishi bugungi kundagi xotin-qizlarimizning ham qalbini iftixor va g'urur bilan to'ldiradi.

Nazarimizda hali ham Prometey viqorli va yuksak Kavkaz tog'laridan turib, uzoq-uzoklarga, skif erlariga mag'rur nigoh tashlab turgandek. Bir tomonda kolxidalar yurti, bir yonda amazonkalar shahri, bir yonda esa bepoyon skiflar eri. Ehtimol, skiflar avlodi mag'rurlikni Prometeydan o'rgangandir. Ehtimol, amazonkalar Prometeyning mag'rurligiga qoyil qolib, hali hamon erkak zotini ulug'laydi. Amazonkalar avlodi hali hamon erkak zotini Prometey kabi metin iroda, beg'ubor qalb egasi, insonlarga ezgulik va yaxshilik hadya etuvchi yuksak insoniy qalb egasi deb o'ylashadi. Biz avlodlar esa Prometeyga munosib bo'lishga intilamiz, o'z amazonkalarimizni ajdodlarimiz udumiga binoan ardoqlaymiz. Amazonkalar avlodi bo'lgan go'zal va jasur ayollarimizga endi siz qo'lingizga qurol bilan emas, Prometey bergan olovni tutib qalbimizni yoriting, deymiz.

PROMETEY ZANJIRBAND QILINGAN QOYA

Yustin va Pompey Trog asarlarida ta'kidlanganidek, fessaliyaliklar kolxidalar yurtiga, Kavkaz o'lkalariga oltin junli terini qidirib kelar ekan, g'aroyib va ajoyib voqealarni o'z ko'zlari bilan ko'rib hayratga tushadilar. Aytishlaricha, qadim zamonlarda bu ulug'vor Kavkaz tog'lariga Prometey zanjirband qilingan ekan. Bu haqda Esxil (eramizdan oldingi 525—456 yillar) o'zining «Zanjirband Prometey» tragediyasida shunday satrlarni bitadi:

Erning olis hududiga, kimsasiz joyga, Vahship skif yoboniga mana biz keldik. Endilikda qiladigan vazifang, Gefest, Ota amrin bajo aplab — bu badkirdorni Osmon qadar yuksaklashgan metin qoyaga Zanjir bilan o'rab-chirmab bandi etishdir. Sening porloq chechagingni, muqaddas o'tni O'g'irlab u, foniylarga armuyun qildi. SHu gunoh-chun jazo bergay ma'budlar unga, Zero nuqul elparvarlik qilavermasdan Zevs taxtin sevmaklikni o'rganib olsin'.

Bu o'rinda Esxil o'z qahramoni Prometeyning skiflar o'lkasidagi baland qoyaga zanjirband qilinganini ta'kidlamogda. Bundan ko'rinadiki, skiflar nomi o'sha antik zamonlardayoq olis Fessaliya viloyatiga etib borgan. «Bir necha kun o'tgach, — deb yozadi Arrian o'zining

«Aleksandrning yurishi» nomli memuar asarida, — Aleksandrning oldiga abiylar deb nomlangan skiflarning elchisi keladi. Gomer ular to'g'risida o'z poemasida juda adolatparvar kishilar, deb kuylagan. Skiflar adolatparvar va haqiqatgo'y bo'lganliklari uchun ham hech kimga qaram emasdi». Mana shu fikrning o'ziyoq, Gomer yashagan davr eramizdan oldingi VIII asr deb aytsak, o'sha qadim zamonlardayoq skiflar uzoq Elladaga ma'lum va mashhur bo'lganligi ma'lumdir.

Kuruiy Ruf ham o'zining «Aleksandr Makedonskiy tarixi» asarida Prometeyning Kavkaz tog'lariga zanjirband qilinganligi haqida qimmatli faktlarni keltirib o'tadi. Muhimi shundaki, yunonliklar qadimda shimol tomonlarga — G'arbiy Evropa tomondagi elatlarga emas, SHarqqa tomon — Osiyo o'lkalariga ko'proq qiziqqanlar. SHuning uchun ham qadimgi yunon adabiy yodgorliklarida ko'proq skiflar mamlakati, Kavkaz tog'lari, Panta bo'ylari, kolxidalar o'lkasi tilga olinadi. Kuruiy Ruf o'z asarida skiflar yurtiga, Kavkaz tog'lari va uning atrofidagi viloyatlarga ta'rif berib, Prometeyning Kavkaz tog'lariga zanjirband qilinganini ta'kidlaydi.

Aleksandr qo'shinlari Parfiyani bosib olib, so'ngra ular Kavkaz tog'lari tomon yurishni davom ettirib, undan keyin Kilikiya dengiziga, undan Kaspiy dengiziga, so'ngra Araks daryosidan o'tib skiflarning cho'l joylariga etib kelishadi. Kavkazga Tavr tog'i qo'shni bo'lib keyin Kappadokiyada boshlanadi. Kilikiya dengizi yonidan o'tib, Armaniston tog'lari bilan tutashadi. Mana bu biri-biri bilan chirmashib ketgan tog' tizmalaridan Osiyoning deyarli hamma daryolari boshlanib, ular Qizil, Kaspiy, Girkaniya va Pont dengizlariga quyilardi. Qo'shinlar Kavkazdan 17 kunda oshib o'tadi. SHu joyda eni 10 stadiy, balandligi 4 stadiy keladigan qoya bo'lib, bu qoyaga, qadimgi rivoyatlarga ko'ra, Prometey zanjirband qilingan. Tog' tagidan shahar qurish uchun joy ajratiladi. Bu shaharda yashab qolish uchun 7000 keksa makedoniyaliklar va xizmatga yaroqsiz bo'lib qolgan janchilar ruxsat oladilar. Aholi bu shaharni Aleksandriya deb ataydi.

Fessaliyaliklarning qadimgi yodnomasi bo'lgan «Ellada qahra-monlari»da Prometeyning Kavkaz tog'lariga zanjirband qilingani va bunday og'ir jazoga mahkum etilishining sabablari shunday hikoya qilinadi:

YAson «Argo» degan tezyurar kema qurib, oltin junli terini olib kelish uchun Greuiya qahramonlari bilan uchta dengizdan suzib o'tib, Kolxidaga borishga chaqirganda qudratli Gerakl ham jasur argonavtlar bilan safarga jo'nabdi.

Biroq yo'lda «Argo» noma'lum bir o'lka qirg'og'ida to'xtaganda Gerakl qirg'oq yaqinidagi o'rmonga kirib, uzoq ketib qolibdi va o'z vaqtida kemaga qaytib kelmabdi, shunda argonavtlar uni tashlab ketibdilar. Gerakl esa quruqlikdan mamlakatning ichkarisiga yo'l olibdi va ko'p o'tmay bir toqqa etibdi.

Uning qarshisida ajib bir yovvoyi o'lka namoyon bo'libdi. YUksak tog'lar tizilib turar, ular etagida yakkam-dukkam daraxtlar o'sgan, cho'qqilar esa mangu qor bilan qoplangan ekan. Qahramon toqqa ko'tarilgan sari yo'l og'irlashib, o'tib bo'lmaydigan bo'la boshlabdi. Oxiri u dengiz chetida qad ko'tarib turgan yalang'och qoyaga chiqibdi.

SHunda birdan Geraklni birov chaqirib qolibdi, u qayrilib qarab, qoyaga mixlab qo'yilgan Titanni ko'ribdi.

Gerakl rostgo'ylik ma'budasi Femidaning o'g'li Prometeyni — Titan Iopetni tanibdi, er yuzidagi odamzod o'shandan tarqalgan ekan.

Qadim zamonda er yuzida odam juda kam ekan. Ular o'lja ketidan quvib, hayvonlar kabi o'rmonda izg'ib yurishar, xom go'sht, yovvoyi meva va ildizlar eyishar, hayvonlarning terisini yopinib yurishar va yog'ingarchilikdan g'orlarga hamda daraxtlarning kavagiga bekinishar ekanlar. Ularning ag'uti yosh bolalarnikiday ekan, ular o'z hayotlarini qurishga ojiz, yovvoyi hayvonlar va tabiatning dahshatli kuchi qarshisida himoyasiz ekanlar.

Prometeyning odamlarga rahmi kelib, ularga yordam qilmoqchi bo'libdi.

U o'z do'sti, Zevsning o'g'li — temirchilik xudosi va ustasi Gefestning oldiga jo'nabdi. Gefestning ustaxonasi Lemnos orolidagi yonar tog'ning tagida ekan. Katta qo'rada mukdudas o't lovillab yonar, bu o't bo'lmasa hech qanday ish, hech qanday hunar bo'lmas ekan. Gefestning ustaxonasida bir ko'zli uchta pahlavon — Kikloplar ishlashar ekan. Gefestning o'zi oltindan quygan ikkita haykal ustaxonada tirikday yurib turar, cho'loq temirchi xudo yurganida ularga tayanar ekan. Prometey Gefestni ish ustida uchratibdi — temirchi xudo chaqmoq chaqar, Zevsga o'tli yashin o'q-yoylar yasar ekan. Prometey Gefestning mohirlik bilan ishlashini tomosha qilib turibdi. Kikloplar bosqon bilan qo'radagi o'tga dam beribdi, ustaxonasi ichida yalt-yult etib uchqunlar ucha boshlabdi, shunda Prometey muqaddas uchqundan bittasini ushlab olibdi-da, qo'lidagi qamish poya ichiga berkitibdi. Prometey muqaddas o't uchquni solingan ana shu qamishni odamlarga keltirib beribdi, shundan keyin odamlar shu uchqundan er yuzida gulxanlar yondirib, o'choq va qo'ralarg'a o't yoqishibdi. Tabiat bilan kurashishni, er bag'rida yashirib yotgan mis va temirni, oltin va kumushni qazib olib, ishlov berishni, ulardan o'zlariga foydali anjomlar, qurol-yarog' va bezaklar yasashni o'rganishibdi. Odamlar o'zlariga yog'och va toshlardan uy-joy, daryo va dengizlarda suzish uchun elkanli kemalar qura boshlashibdi. YOvvoyi xayvonlarni qo'lga o'rgatishibdi va otning ustiga odam mindirib yurishga, echki bilan sigirni

odamlarni to'ydirishga majbur qilishibdi, qo'ylardan kiyim-boshga issiq va pishiqjun ola boshlashibdi. Muqaddas o't nuri odamlar fikrini ravshanlashtiribdi, g'aflatda yotgan idrokini uyg'otibdi, qalbida baxtga intilish shavqini qo'zg'atibdi.

Prometey muqaddas o't yordami bilan odamlarga yana ko'p narsalar qilishni o'rgatibdi. U odamlarga o'simliklarni qaynatib, kasallik va jarohatlarga davo bo'ladigan dori-darmon tayyorlashni o'rgatibdi, shundan so'ng odamlar doim raxna solib turuvchi o'lim xavfidan xalos bo'libdilar. Prometey ularga sanashni va uzoq joyda yashovchilarga o'z fikrlarini, bildirishlari uchun so'zlarni turli belgilar bilan yozishni o'rgatibdi.

Prometey odamlarning tobora kuchli, aqlli, har bir ishda mohir bo'layotganlarini ko'rib faxrlanibdi. Biroq dunyo hukmroni Zevs Prometeydan qattiqg'azablanib, muqaddas o't o'g'risini qattiqjazolashga ahd qilibdi. Xudolar shohi Prometeyni ushlab, dunyoning bir chekkasidagi kimsasiz tog'li o'lkaga olib borgani o'z xizmatkorlari kuchi bilan hokimni yuboribdi. Gefestga esa Titanni toqqa zanjir bilan bog'lab qo'yishni buyuribdi. Prometey o'z do'sti bo'lgani uchun bu ishni bajarish Gefestga juda og'ir bo'libdi, biroq Zevsning xohishi shunday ekan. Gefest Prometeyning qo'l-oyog'iga kishan uribdi, mahkam zanjir bilan uni katta toshga bog'labdi, ko'ksiga olmos tig' urib, qoyaga mixlab tashlabdi.

Zevs Prometeyga bir umr, asrlar bo'yi shu qoyaga zanjirband bo'lib qolishni amr qilibdi.

Asrlar o'tibdi. Er yuzida ko'pgina o'zgarishlar yuz beribdi. Biroq Prometeyning azob chekishi tugamabdi. Quyosh uning oriqlab ketgan tanini kuydirar, sovuq shamol uni ignaday sanchiluvchi qor bilan ko'mib yuborar ekan. Har kuni ma'lum bir vaqtda kattakon burgut uchib kelib, Titanning tanini tirnab burdalar, jigarini cho'qib er ekan. Tunda esa jarohatlari yana bitib qolar ekan.

Biroq uning Prometey, ya'ni «kelajakni ko'ruvchi» deb atalishi bejiz emas ekan: u bir vaqtlar kelib, er yuzida, odamlar orasida buyuk qahramon tug'ilishini, ko'p qahramonliklar ko'rsatib, er yuzini yovuzlikdan tozalashini, kelib o'zini ozod etishini bilar ekan.

Oxiri bir kuni Prometey tog'da bir odam kelayotganini eshitib qolibdi, qarasa bu qancha-qancha yillardan beri o'zi kutayotgan qahramon ekan.

Gerakl zanjirband qilingan Prometey oldiga kelibdi-da, Titanning kishanlarini parchalamoqchi bo'lib, endi qilichini ko'targan ekan, baland osmonda burgutning qichqirgani eshilib qolibdi, bu tayinlangan vaqtda qonli bazmga shoshilib kelayotgan Prometey burguti ekan. SHunda

Gerakl kamonini olib, uchib kelayotgan burgutni otib o'ldiribdi. O'lik burgut balanddan qoya ostiga, dengizga qulab tushibdi, to'lqinlar uni surib ketibdi.

Gerakl Prometey bog'langan zanjirni uzib tashlab, uning ko'krigidan olmos tig'ni sug'urib olibdi, Titan o'sha tig' bilan qoyaga mixlab qo'yilgan ekan. SHunda ozod qilingan Prometey qaddini rostlabdi, ko'kragini to'ldirib nafas olibdi va charog'on ko'zlari bilan er yuziga, unga ozodlik olib kelgan xudolar bilan yarashtirgan qahramonga boqibdi.

Zevs Gefestga Prometey bog'langan zanjirning bir halqasidan uzuk yasab, unga Titan mixlab qo'yilgan qoya parchasidan ko'z solishni buyuribdi. Zevs Prometeyga bu uzukni aslo qo'lidan qo'ymay, hamma vaqt taqib yurishni

buyuribdi, bu — dunyo hokimining so'zi qat'iy ekaniga, Prometeyning bir umr qoyaga zanjirband qilinganligiga ishora ekan.

Arrian «Aleksandrning yurishi» asarida Kavkaz tog'lariga ham ta'rif berib o'tadi.

— Aristobulning aytishiga qaraganda, — deb yozadi Arrian, — Kavkaz tog'i Osiyodagi eng baland tog'lardan biri hisoblanadi. Uning asosiy qismida o'simliklar o'smas ekan. Bu tog' juda katta masofaga cho'zilib ketgan. Kilikiyani Pamfiliyadan ajratib turgan Tavr Kavkaz bilan tutashib ketgan. U Kavkazdan ajralib turgan barcha baland tog'larning eng balandi bo'lib, qamma tur Tavr deb atashardi.

Bu Kavkaz tog'ida faqat terebint bilan sil'fiy o'sadi. SHunga qaramay bu erda odam ko'p. Aholi asosan qo'y bilan qoramol boqadi. Qo'ylar sil'fiy o'simligini yoqtirishadi: agar qo'y uzoqdan sil'fiyninghidini payqasa, unga qarab yuguradi. Gulini tishlab, tomirini qo'porib eydi. SHuning uchun Kirenda podani sil'fiy o'sadigan erdan uzokda boqishadi. Ayrim odamlar esa sil'fiy o'sadigan erni to'siqlar bilan qo'y yaqinlashgan taqirda ham uni eyolmaydigan qilib o'rab qo'yishgan. Sil'fiyni Kirenda juda qadrlashadi.

Diodor «Tarixiy kutubxona» asarida Aleksandrning O'rta Osiyoda ettita shahar qurganligini ta'kidlab o'tadi. SHunday shaharlardan biri Kavkaz tog'larining etagida qurilganligi ma'lumdir. Fikrimizning dalili uchun faktlarga murojaat etaylik. Arrianning yozishicha, Aleksandr Kavkaz tog'iga etib keladi. Bu erda u shahar barpo etib, uni Aleksandriya deb nomlaydi. Bu erda xudolarga qurbonlik keltirib, Kavkaz tog'idan o'tadi. Bu erga hokim qilib forslardan Proks va Satirning o'g'li bo'lgan Niloksenni tayinlaydi.

Aleksandr Kavkaz tog'lariga kelar ekan, bu erdagi afsonaviy qoyalar haqida ko'p hikoyatlar eshitgandi. Bu afsonaviy toqqa Prometey zanjirband qilingani qaqida Kallisfendan rivoyatlar eshitgandi. SHuning uchun ham shoh bu toqqa hayrat bilan qaraydi. Tarixchilarning

aytishicha, Aleksandr bu tog'ning hamma qoyalarida bo'lmaydi. Balki Girkaniyaga tutash qoyalarga boradi. Prometey tog'i deb nom olgan bu kryalarning etagiga ma'bud va ma'budalarning haqqi-hurmati shahar qurdiradi. Ba'zi muarrix adiblar Aleksandrning Kavkaz tog'ida shahar qurganiga ishonmaydilar. Hatto Aleksandrning Kavkaz tog'ida bo'lmaganini ta'kidlaydilar. Kddingi muarrixlar esa Aleksandrning Kavkaz tog'ida shahar qurganligini eslatadilar. Bu o'rinda yana bir antik dunyo donishmandi Diodorning «Tarixiy kutubxona» asaridan lavha keltirib o'tishimiz maqsadga muvofiqdir. «Parapamis tog'i orqali Kavkazga o'gadi va Midiyaga yo'l oladi, — deb yozadi Diodor Aleksandrning Kavkaz tog'ida bo'lganligini uqtirib. — SHu erda katta bir shahar qurib, unga Aleksandriya deb nom qo'yadi. Bundan tashqari, u boshqa shaharlar ham quradi va bu shaharlarga asirga olingan 7000 bosqinchini va 300 yollanma jangchini joylashtiradi».

Qadimgi zamon muarrixlari Arrian va Diodor ta'kidlab o'tgan ushbu fikrlarga qo'shilsak, Aleksandrning Kavkaz tog'larida bo'lib shahar kurganligiga ishonamiz.

YUstin «Pompey Trog epitomi» asarida Aleksandrning Kavkaz tog'lari bo'ylarida yashovchi Drang Everget, ariman, paropomisad va boshqa ko'plab elatlarni o'ziga bo'ysundirganini aytadi². Aleksandr Kavkazdan qaytayotganda

non etishmay qo'shinlar och qoladi. Jangchilar badanlariga sezamdan tayyorlangan yog' surtar edi. Lekin bu yog' qimmat edi, ya'ni bir shishasi 240 dekariy, shuncha asal esa 390 denar, vino — 300 denar edi. Bug'doy esa juda kam edi. Mahalliy qabilalar bug'doy omborlarini dushmandan yashirar edi. Non etishmasligidan jangchilar baliq va o'tlar bilan kun ko'rardi. Keyinchalik bu ham etmay qolib, yuk tashiydigan ba'zi bir hayvonlarni Baqtriyaga etgunlaricha so'yib edilar.

OLTIN JUNLI TERILAR O'LKASI

Antik davrlardayoq yaratilgan tarixiy asarlarda Armeniya o'lkasi haqida juda ko'plab go'zal ifodalarni ko'ramiz. Kddimgilar Erevan shahrini antik dunyoga mansubligi jihatidan Afinadan keyingi ikkinchi o'rinda turadi, deb bejiz aytishmagan edi.

Muhimi shundaki, qadimgi zamonlardayoq Armeniya deb atalgan bu o'lka, hozirgacha ham o'zining ma'nosini yo'qotgani yo'q. SHuning uchun ham eramizdan ilgari VIII—VII asrlardayoq yunon adiblari o'z asarlarida Armeniya haqida qiziq hikoyalar yozib qoldirgan edi. Boshqa bir maibalarda kolxidalar yurti Kavkaz tog'i etaklari bo'lib, Armeniyani ham o'z ichiga olardi, deyilgan.

Antik davrlardayoq greklar va rimliklar Armeniyaga kelib ketganligi, bu o'lkada g'aroyib voqealarning guvohi bo'lganliklarini o'z yurtdoshlariga aytib ado qilolmasdi. Bunday adog'i yo'qhikoyalarning ko'plari o'sha antik zamonlardan bizning kunimizgacha saklanib qolgan.

Qadimgi yunon va rimliklar Kavkaz tog'i etaklaridagi ko'pgina xalqlarni umumiy nom ostida Armeniya deb atashardi.

Armeniya podshohligi Parfiyadan keyin kattaligi bo'yicha barcha podsholiklardan ustun turardi. Armeniya Kappadokiyadan Kaspiy dengizigacha bir yuz ming qadamni egallagan, kengligi esa etti yuz ming qadamdir. Armeniyaga fessaliyalik YAson asos solgan degan ma'lumotlar bor. Ajoyib jasurliklar ko'rsatgani uchun YAsonni o'z davlatiningxavfli shaxsi hisoblagan Peliy o'ldirmoqchi bo'ladi. Biroq ayrim sabablarga ko'ra bu qotillik amalga oshmay qoladi. SHunday maqsad bilan Peliy Kolxidaga yurish e'lon qilib, u erdan YAsonga mahalliy xalqlar uchun katta yodgorlik hisoblangan oltin junli qo'y terisini olib keltirishni buyuradi. Aytishlaricha, bu teri oltin junli qo'yniki bo'lgan ekan.

YUstin va Pompey Trog asarlarida bunday hikoyatlarning keltiri-lishi bejiz emasdi.

Qadim-qadim zamonlardayoq hali ulug' so'z san'atkori Gomer davridan ham ancha ilgari elladaliklar olis o'lkalarda, kolxidalar yurtida, osmono'par viqorli Kavkaz tog'larining etaklarida oltin junli terining borligi haqida rivoyatlar to'qishgan. Bu bebaho oltin junli terini qo'lga kiritish uchun o'sha uzoq Bolqon yarim orolida joylashgan Ellada o'lkasidan tezyurar va mustahkam «Argo» nomli kemalar yasab, elladalik ko'pgina pahlavonlar Qora dengiz bo'ylaridagi Panta viloyatlariga, Tavrika (Qrim) orollariga, hatto Meodita (Azov) va Kaspiy dengizi qirg'oklarigacha kelib ketadilar. O'shanda elladaliklar Krra dengiz va Kaspiy dengizi bo'ylaridagi skiflar bilan uchrashadi. Olis Turkiyadagi, Qrim orolidagi, Kaspiy bo'ylaridagi ko'pgina elatlarning turkiy tilda gaplashishi bejiz emas. Bu o'lkadagi elatlar bilan Girkaniya, So'g'diyonadagi qabilalarning tili bir-biriga juda yaqin bo'lgan. Bu turkigo'ylar o'rtasida qadim-qadimdan aloqa bo'lganligiga shubha yo'q. Ular bir-biri bilan do'stlashib, gohida zidlashib yashagan bo'lsalarda, tashqi dushmanga qarshi kurashda umumiy tug' ostida birlashib ketganlar. SHu tufayli elladaliklar Tavrikada yashovchi skiflardan Girkaniya, Marg'iyona, So'g'diyona haqida qiziq-qiziq hikoyalar tinglaganliklari bejiz emas.

Oltin junli teri qaqidagi afsonalar ko'p o'tmay haqiqatga aylanadi. Soddadil

va jasur elladaliklar haqiqatan ham Kavkaz tog'lari etaklaridagi kolxidalar yurtida bebaho oltin junli teri bo'lsa kerak, deb qattiq ishonishadi. (Balki oltin kabi tovlanib turuvchi Buxoro qo'ylari surlari, turkman qorako'llari qaysidir bir sabablarga ko'ra o'sha zamonlarda elladaliklar qo'lga tushib qolib, ularning qo'ylari oltin junli bo'ladi, degan afsonalar to'qilgandir). Oltin junli teri haqidagi afsonalar butun Ellada bo'ylab tez tarqaladi. «Ellada qahramonlari» nomli qadimiy hikoyalarda mana shu oltig'1 junli teri vohasi o'z badiiy ifodasini topgan.

YUstin o'zining «Pompey Trog epitomi» asarida ta'kidlab o'tgan Peliy va YAson voqeasi ham «Ellada qahramonlari»dan keng o'rin egallagan. Unda hikoya qilinshicha, Fessaliyada ko'rfaz sohilida bir vaqtlar Iolk degan boy va go'zal shahar bo'lgan ekan. Unda Ezon degan chol shoxlik qilar ekan. Peliy ismli o'jar va amalparast ukasi Ezonni taxtdan tushirib, o'zi hukmronlik qila boshlabdi. Ezon Peliyga bo'ysunibdi, lekin o'z qadrdon shaxarini tashlab ketmay, Iolkda oddiy fuqaro qatori turib qolibdi. Kichik o'g'li YAsonni esa Peliydan qo'rqib, Pellon tog'idagi o'rmonga jo'natibdi.

Pellon yonbag'irlaridagi o'rmonda kentavrlarning yovvoyi qabilasi yashar ekan. Bular yarim odam-yarim ot qiyofasida bo'lib, boshlari bilan tanalari odamnikiga o'xsharkan, lekin to'rt oyokdi ot gavdasiga o'rnashgan ekan. Kentavrlar vahshiy bo'lib, mamlakatning tinch aholisiga xavf solar, ba'zi-ba'zida yovvoyi pada singari chang-to'zon ko'tarib, tog'dan tushar va ekinzorlarni toptab, duch kelgan tirik jonni yanchib xalok qilar ekanlar. Biroq bu yovvoyi maxluklar orasida akd-farosati bilan dong taratgan Xiron nomli bir kekxa kentavr bor ekan. Ezon o'z o'g'lini xuddi o'shaning tarbiyasiga topshiribdi.

YAson Xironning tog'dagi g'orida ko'p yillar yashabdi. Kdri kentavr uning badanini chiniqtiribdi, o'smirni kuchli va epchil qilibdi, nayza va qilich bilan muomala qilishni o'rgatibdi, unga tabiatning ko'pgina sirlarini ochibdi va dushman bilan kurashda hiylagar bo'lishni uqtiribdi.

Iolkda Peliy shoxlik qilar ekan. Qo'li ostidagi shaharda unga hech qanday tahdid bo'lmasa ham, doimo uni allaqanday dahshat qiynoqqa solar ekan. U tez-tez karomatli kohinlarga murojaat qilib, uzoqyashash-yashamasligini va shoxligiga kim to'siq bo'lishini so'rar ekan.

Bir kuni u kohindan, menga kim taxdid qiladi, deb so'ragan ekan, kohin:

— Bir oyog'iga shippak kiygan odam, — debdi.

Peliy bu gapni qulog'iga quyib olibdi, shu kundan boshlab u kim bilan uchrashsa dastavval oyog'iga qaraydigan bo'libdi.

YAson yigirma yoshgato'lgach, o'zini turmushninghar qanday sinovlariga bardosh beradigan, baquvvat va chidamli his etibdi va uyiga qaytmoq orzusiga tushibdi. U Xiron bilan xayrlashib, Pelion o'rmonidan chiqib, tog'dan tushibdi-da, Iolkka qarab yo'l olibdi.

Yo'lda unga bahor yomg'iridan toshgan bir soy uchrabdi. YAqin orada na ko'prik, na toshqin ustiga tashlangan biror yakka cho'p ko'rinmabdi. YAson elkasidagi plashch xizmatini o'taydigan qoplon terisini yig'ishtirib olibdi va soyni kechib o'tmoqqa jazm qilib, sira ham tap tortmay suvga kiribdi.

SHu vaqt u to'satdan birovning chaqirayotganini eshitib qolibdi. Qayrilib

qarab, toshqin chetidagi tosh ustida ko'pirib toshayotgan suvga qo'rquv ichida tikilib o'tirgan bir kampirni ko'ribdi.

— Narigi yoqqa o'tkazib qo'y, — debdi u YAsonga, — anchadan beri shu erda bitta-yarimta yordam qilarmikin, deb o'tiribman, biroq men o'jizaga hech kim yordam qilgani yo'q. YAson indamay kampirni ko'tarib olibdi va soy tagidagi toshlarga asta-sekin oyoq qo'yib, uni narigi qirg'oqqa o'tqazib qo'yibdi. Suvdan o'tayotganida uning chap oyog'idagi shippak echilib, oqib ketibdi. YAson qirg'oqqa chiqib, kampirni avaylab erga tushiribdi va o'z yo'liga ketmoqchi bo'lib chog'lanibdi, shunda u birdan:

— Rahmat, YAson, bu yaxshiligingni unutmayman! — degan kuchli, jarangdor ovozni eshitibdi.

U shartta o'girilib qarabdi, biroq yonida hech kim yo'qmish. YAson ajablanibdi, bu kampir kim bo'ldi ekaya, otimni qayoqdan bildi ekan, deb xayol sura-sura, nari ketibdi. Ko'p o'tmay YAson Iolkka etib kelibdi va odamlar to'la katta bozor maydonidan chiqib qolibdi.

Sochlari qizlarnikidek uzun, elkasiga ola-bula teri tashlagan bir oyog'ida shippagi bor bu notanish, chiroyli yigitchaga hamma hayrat bilan qarab qolibdi.

Yigitcha otasining uyiga qanday borishni so'rabdi. Birdan ot dupuri va g'ildiraklarning guldiragani eshilib, maydonga chiroyli fessaliy otlari qo'shilgan ikki g'ildirakli ajoyib aravada Iolk hukmdori Peliy kirib kelibdi. Olomon to's-to'polon bo'lib ketibdi, shohning aravasi oldida yolg'iz YAsongina qolibdi. Peliy qarshisida bir oyog'iga shippak kiygan odamni ko'rib, qaltirab ketibdi. SHoh otlarni to'xtatibdi va qovog'idan qor yog'ib:

— E, musofir yigit, sen kim bo'lasan. Qaerda tug'ilgansan, Iolkda nima qilib yuribsan? — deb so'rabdi.

— Men musofir emasman, — debdi YAson, — shu erda, Iolkda tug'ilganman. Men shoh Ezonning o'g'liman, otamdan zo'rlik bilan tortib olingan mulkni qaytarib olmoq uchun keldim.

Menga otamning turar joyini ko'rsating, tezroq uni kurishim kerak.

Arava taraqa-turuq qilib, ko'z ochib-yumguncha o'takasi yorilayotgan Peliyni olib ketibdi. Keksa Ezonni juda sevgan Iolk aholisi esa yigitcha bilan ko'rishib, uni otasining uyiga boshlab boribdi.

Keksa Ezon to'ng'ich o'g'lining baquvvat va go'zal yigit bo'lganini ko'rib, sevinganidan yig'lab yuboribdi. SHu kuni Ezonning uyida hushchaqchaq bazm avjiga chiqibdi, barcha qarindosh-urug' va do'stlari YAsonning qaytib kelganiga bayram qilishibdi. Bu to'y-tomoshada yolg'iz Peliygina ko'rinmabdi. U o'z saroyida qayguga cho'mib, YAsonning kelishini bezovtalik bilan kutar va undan qanday qilib qutulish yo'lini o'ylar ekan.

YAson qarindosh-urug'lari va do'stlari bilan kirib kelganda shoh yana ham qo'rqib ketibdi.

— Men sen bilan urishgani kelganim yo'q, — debdi YAson Peliyga. — Biz bir-birimizga begona emasmiz, qonimiz bir: sen otamning ukasisan, amakimsan. Men o'rtadagi ixtilofni qilich bilan emas, totuvlik bilan xal qilishni istayman. Zo'rlik bilan tortib olgan mamlakatni o'z ixtiyoring bilan menga qaytar, shunda men sening butun boyligingni, sen hosil yig'ib oladigan erlarni, podangni va

yilqilaringning hammasini, aravangni, saroyingni, qimmatbaho kiyim-boshlaringni o'zingga qoldiraman. O'zing yoshingni yashab, oshingni oshab, ma'murchilikda, osoyishtalikda yashaysan, senga va bolalaringga qo'l tekkizmayman.

Biroq makkor Peliy YAsonga shunday javob beribdi.

— Sen haqsan, Ezonning o'g'li, sen talab qilgan narsani berishga roziman. Biroq uni bekordan-bekorga olishing insofdan bo'larmikin? Men Iolkda yigirma yil hukmronlik qildim, shu yillar ichida shohlik qilishga haq-huquq orttirdim. Uni shundaygina qo'linga tutqazib qo'ya qoladi, deysanmi?! YAson, sen yoshsan, ayni kuchga to'lgan vaqting, menga bir xizmat qilsang na bo'lur? Bir necha yildan beri xunrezlik alami yuragimga toshday qadalib yotibdi. Hali o'zing aytding-ku, biz bir-birimizga begona emasmiz...

— Buyur! — debdi YAson mag'rur. — Amringni bajo etishga va'da beraman.

— Quloq sol! — debdi Peliy. — Oltin junli teri to'g'risida hech narsa bilasanmi? Friksning otasi bilan bobong, otang bilan mendek aka-uka ekanligidan xabaring bormi? Kolxidada Friksning holi nima kechganini bilasanmi?

SHundan so'ng Peliy YAsonga: shoh Eet avval Friksni sevganini, katta qizi Xalkiopani unga berib, o'ziga voris qilib tayinlaganini aytib beribdi. Biroq keyinchalik Eet yana uylanibdi, yangi xotini unga Apsirt nomli o'g'il tug'ib beribdi. SHunda shoh Friksga Kolxidadan chiqib ketishini buyuribdi. Friks shoxdan oltin junli terini qaytarib

berishni so'rabdi. Eet bu gapni eshitgach, benihoya g'azab talvasasida kuyovini o'ldirib qo'yibdi.

— Friksning ruhi menga tinchlik bermaydi, — deb davom etibdi Peliy o'zini g'amgin qilib ko'rsatib, u kechalari kelib, mendan Kolxidaga borib, Eetdan oltin junli terini tortib olishni so'raydi. Biroq men qarib qoldim, bunday uzoq safarga chiqishga kuch-quvvatim yo'q. Bu ishni sen bajarishing kerak, YAson! Oltin junli terini olib kel, shunda sen Friksning o'chini olgan bo'lasan va ona vataningni dunyodagi hamma mamlakatlardan badavlat qilasan, men bo'lsam Iolk taxtini jon deb senga topshiraman.

Makkor Peliy YAsonga shunday debdi, ichida esa: «O'z o'limingni izlab yo'lga chiq! Bir joyda emas, bir joyda — quturgan dengizdami, begona qirg'oqdami, yoki yovuz Eet huzuridami — ishqilib, uni topasan, Ezonning o'g'li. Oltin junli terini qo'lga kiritolmaganingdek, Iolkni ham qayta ko'rmaysan!» debdi. YAson xatarli, og'ir safarga hozirlik ko'ra boshlabdi. To'lqinli uchta dengizdan suzib o'tib, Kolxidaga etib borish uchun haligacha Greçiyada bo'lmagan katta, tezyurar va mustahkam kema kerak ekan. Katta kemada uzoq safarga borish, oltin junli terini kuch yoki hiyla bilan qo'lga kiritish uchun YAsonga jasur, kuchli, hamrohlar — dengizchi va jangchilar kerak ekanl.

SHunday qilib, YAson uzoq Kolxidalar yurtidan, olis Kavkaz tog'lari etaklaridan oltin junli terini olib kelish uchun mashaqqatli va xatarli safarga o'tlanadi.

Ehtimol, qadim-qadim zamonlarda yunonlar qidirgan oltin junli teri hozirgi Turkmaniston va Buxoro vohasida bo'lgandir. Jahon bozorida oltindan qimmat

narxga baholanuvchi turkman va Buxoro qorako'l qo'ylarining sur terilari hozirgi kunda ham qimmatini yo'qotgan emas. Olimlar bugungi kunga kelib turkman va Buxoro qo'ylari terilarining turli sabablarga ko'ra sifati pasayib ketgan deb izohlashmoqda. Antik zamonlarda bu terilar naqadar go'zal va antiqa bo'lganligi shak-shubhasiz. Chunki u zamonlarda hamma narsa aslidagicha noyob va tabiiy bo'lgan. Hozir ham bu terilar oltin kabi tovlanib turadi.

Ehtimol, o'sha qadim zamonlarda Kolxida — Kavkaz tomonlarga kelgan yunonliklar bu terilardan birortasini ko'rib, oltin kabi tovlangani uchun ham oltin junli teri deb atagandir. Yunonlarning Kavkaz tomonlarga kelib oltin junli teri qidirishlari taxminiy fikrlarimizni haqiqat tomon etaklaydi. Kavkazliklar bilan o'rta osiyoliklar o'rtasida esa azaldan yaqin aloqa mavjud bo'lgan. Oltin junli qo'y terilari Buxoro va turkman yaylovlarida topiladi, xolos. Yunon paxlavonlari Kavkaz orqali turkman va Buxoro erlarigacha kelib oltin junli teri qidirgan bo'lishlari ham ehtimoldan xoli emas.

GIRKANIYA

O'rta Osiyodagi o'lkalar ichida Girkaniya ham o'zining go'zal tabiatining maftunkorligi bilan ajralib turardi. Girkaniya, Marg'iyona, So'g'diyona, Baqtriya kabi ellarning qadim o'tmishdagi qismati ham bir bo'lgan. Bu elatlar antik zamonlardayoq zardushtiylik diniga sig'iiganlar. Ularning turmush tarzi, urf-odatida ham ko'p jihatdan o'xshashliklar mavjud edi. Bu erdagi qabilalar asosan chorvachilik bilan shug'ullanib, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lib yashardi. Girkanlar So'g'diyona erlariga, so'g'dlar Girkaniya tomonga ham o'tib yashashgan. Qo'y-qo'zilarini boqishib, bir yaylovda o'tov qurishgan. Bir dasturxondan taom eb, sut-qatiq ulashgan.

Hozirgacha olimlar, qadim zamonlarda massaget, shak qabilalari Girkaniyada yashaganmi, marg'iyonalikmi yoki so'g'diyonalikmi, aniqlay olmay, qizg'in tortishmokdalar. Ba'zi bir etnograflar bu qabilalar hozirgi Turkmaniston jumhuriyatida yashagan desalar, boshqa birlari hozirgi O'zbekiston jumhuriyatiniig ichkarisida yashagan deydilar. Ayrimlari Qoraqalpog'iston, Xorazm erlariga olib borib qo'yishadi. Muhimi shundaki, massaget, shak qabilalari qadimgi eng yirik elatlardan bo'lib, ularning vatani hozirgi O'rta Osiyo erlari edi. Eron shohlari Kir, Doro O'rta Osiyodagi hamma viloyatlarni o'ziga bo'ysundiradi. Bu erdagi barcha qabilalar ulkan Axmoniyalar davlatiga qaram bo'lib, qariyb uch asr (eramizdan ilgarigi VI—IV asrlar) Eron shoxlarining qo'l ostida bo'ladi. Ba'zan bu qabilalar birlashib, boj-xiroj to'lashdan bosh tortib, istilochilarga qarshi kurashar edilar. Buning yorqin misoli sifatida Eron shohi Kirning massagetlar tomonidan tor-mor etilishi bo'lsa, shak qabilalari tomonidan Doro qo'shinlarining mag'lubiyatga uchrashidir.

Aleksandr o'z qo'shinlari bilan Girkaniya erlariga kirib kelar ekan, bu erdagi qabilalarning nihoyatda jangovar ekanligi haqida eshitadi. Girkaniya bir tomondan Kaspiy dengizi bilan tutashib, dengiz bo'ylab Kavkaz tog'larigacha, ikkinchi tomondan Oks daryosigacha cho'zilib ketgan bepoyon erlarni o'z ichiga olardi. Aytishlaricha, Aleksandr Makedonskiydan engilgan shoh Doro Kodomon ham Girkaniya tomonga chekinadi. Mana shu Girkaniya erlarida Baqtriya hokimi Bessning SHarqqa yurishi tasvirlangan asarlarda Girkaniyaning antik davriga keng izoh beriladi.

Kuruiy Ruf o'zining «Aleksandr Makedonskiy tarixi» asarida Girkaniyaning faqat tabiatini, u erdagi daryolar va tog'lar tasvirini berib qolmasdan, balki Kaspiy bo'ylarida yashovchi xalqlar hayotini va u erlarda bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni ham katta qiziqish bilan ifodalaydi. Girkaniyada yashovchi qabila va elatlarning turmushi, yashash sharoitlari ham yozuvchining e'tiborida turadi. Bu qabilalarning o'y-fikrlari, yashash tarzi, ayniqsa Aleksandrga munosabati o'quvchini hayratga soladi.

Aleksandr Erigiya yukni dala yo'li bilan olib ketish uchun bir otryad berdi.

Aleksandrning o'zi esa 150 chaqirim yurganidan keyin piyoda va otliq askari bilan Girkaniyaga yaqin joydagi bir vodiya joylashdi. U erda qalin o'rmon bo'lib, qoyalardan tushgan suv hisobiga daraxtlar o'sar edi.

Tog'ning etagida Ziobet degan daryo oqib, qoyalarga urilishi natijasida 2 irmoqqa bo'linadi.

Irmoqdan biri birdaniga er tagiga qarab oqardi. Bu daryo 300 chaqirimgacha er tagidan oqib, yana er yuziga chiqardi. Uning kengligi 13 chaqirim edi, keyinchalik torayib, Ridagi daryosiga quyilar ekan.

Kurūiy Ruf xuddi shunday holatning, ya'ni Politimet daryosi bo'ylarida ham borligiga ishonch hosil qiladi.

Erli aholining aytishicha, daryoning er tagiga oqish joyida boshlangan narsalar er tagi orqali oqib boshqa joydan chiqar ekan. Aleksandr bu sirli voqeani ikkita ho'kiz tashlab sinab ko'radi.

To'rtinchi kuni lashkarlar shu erda dam olishadi, shu kuni Bess bilan Doroni bosib olgan Nabarzondan shohxat oladi. Xatda yozilishicha, Nabarzon Doroning dushmani emas, balki u Doroga foydali maslahat beradi. Biroq shu maslahatgo'yligi uchun sal qoldiki, uning o'limga mahkum qilinishiga. Doro go'yo o'z himoyasini kelgindilarga ishongan holda, o'z odamlarining sodik[^]igini inkor etdi. Bu sodiqlik 230 kun davom etadi. Uningo'zi xavfli vaziyatda turib, kerakli zarur choralarni qabul qiladi. Doro go'yo Bagoas o'ziga qarshi fitna uyushtirmoqchi deb o'ylab, uni o'ldirmoqchi bo'ladi.

Agar shoh chaqirsa, qo'rqmasdan uning huzuriga kelishi mumkin. U qo'rqmaydi, chunki shunday buyuk shoh va'dasini buzmas axir. SHoh misoli bir xudo, alday olmaydi. Agarda Aleksandr unga ishonmasa, quvg'in qilishi mumkin. Jasur odam qaysi joyni tanlasa, o'sha er uning uchun vatan bo'ladi. Aleksandr ikkilanib, forslarga va'da berdiki, agar Nabarzon kelsa unga teginmaslikka. Bu vaqtda shoh qo'shini qalin saflanib yo'lda davom etar edi. SHoh gohida o'zining ishonchli odamlarini razvedkaga yuboradi.

Oldinda engil qurollanganlar, keyin piyodalar, ulardan keyin esa yuklar borardi. Bu mamlakat aholisining urishqoqligi va tabiatining injiqligi shohni doimo sergak bo'lishga majbur qiladi.

Bu ulkan tekislik Kaspiy dengizigacha borar edi. Uning chap tomonida kerketlar, mossinlar va xalivlarning erlari bo'lib, o'ng tomonda, g'arbda levkosirlar, shimolda amazonkalar yashar edi. Boshqa dengizlarga qaraganda Kaspiyning suvi unchalik sho'r bo'lmay, unda ulkan ilonlar, rang-barang qanotli baliqlar bor edi. Birovlar buni Kaspiy dengizi deyishsa, boshqalar esa Girvaniya dengizi deyishadi, ba'zilar esa bu dengizga Meotiy botqoqliklari quyiladi deyishgan. Boshqa birovlar bu Kaspiy dengizi emas, balki bu Hindistondan Girvaniyaga yo'l ochgan Okeanning o'zi deyishgan.

SHu erdan shohyana 20 chaqirim ichkariga kiradi. Yo'lda daryo, o'rmonlar xalaqit beradi, lekin dushman ko'rinmasdi. Bu mamlakat mevali daraxtlarga boy bo'lib, eri uzum etishtirishga moslashgandi. Bu erda qayinga o'xshash daraxtlar o'sib, ular o'zidan asal chiqarardi. Agar aholi bu asalni quyosh chiqqunga qadar yig'masa, u yo'q bo'lib qolardi.

SHu erdan Aleksandr yana 30 chaqirim yurdi va Frataferni uchratib, uni qabul qiladi, so'ngra Arva shahriga keladi. SHu shaharda u Krater va Erigiy bilan qo'shiladi. Ular tapurlar qabilasining boshlig'i Fradatni olib kelishadi. Aleksandr uni ham yaxshi qabul qiladi. Keyin u Girvaniyaning hokimi qilib Manapni tayinlaydi. U shoq Ox (Eron shohi) davrida quvg'in qilinib, so'ngra Filippga arz qilib kelgan edi. Tapurlarning boshlig'i qilib Aleksandr yana Fradatning o'zini

tayinlaydi.

Doroga sodiq bo'lgan Artabaz ham o'z bolalari bilan shohni izzat-ikrom ila kutib oladi. Bu o'lka Girvaniyaning chekka vodiylaridan edi. SHoh Artabazga o'ng qo'lini berib ko'rishadi. CHunki u shoh Ox davrida quvg'inlikda yurganida Filippning dargohida mehmon bo'lgandi.

«Men xudodan iltijo qilamanki, sen shoh, abadiy baxtga ega bo'lgin, men o'zim baxtliman, lekin qarilik o'ylantiradi, sening yaxshiliklaringni ko'ra olmay qolaman», — deydi Artabaz shohning marxamatini ko'rib sevinganidan.

Artabaz 95 yoshda bo'lib, 9 ta o'g'li bor edi. Ularni shohning ixtiyoriga topshirib, sadoqat bilan xizmat qilishini aytadi. SHoh odatda piyoda yurar edi, lekin bu safar kekxa Artabaz uyalmasligi uchun o'ziga va Artabazga ot keltirishni buyurdi. Lagerdan chiqqandan keyin shoh Artabaz olib kelgan greklarni yig'moqchi bo'ldi. Lekin ular rad javobini berib, lakonliklar himoya qilinmasa, nima qilishni o'zimiz bilamiz deyishdi.

Ular Doro davrida lakonliklarning elchisi bo'lib, uning mag'lubiyatidan keyin eronliklar qo'li ostidagi grek mardikorlariga qo'shilishgan edi. SHoh ularga oldindan hech qanday va'da bermasdan, o'z huzuriga taklif qildi va o'z takdirini o'zlari hal qilishini aytdi. SHundagina ular zo'rg'a kelishga va'da berishadi.

Ammo afinalik Demokrat o'zini o'zi qilich bilan o'ldiradi, chunki u ham doim makedoniyaliklar istilosiga qarshi chiqqan bo'lib Makedoniya shohining kechirishiga ko'zi etmasdi. Qolgan barcha greklar Aleksandrga bo'ysunishdi. Ular jami 1500 jangchi va Doroga elchi qilib yuborilgan 90 ta kishi edi.

Keyin u Artabazni uyiga izzat-ikrom bilan qo'yib yuboradi va o'zi Girvaniya shahriga etib keladi. Bu erda Doroning saroyi bo'lib, Nabarzon shohni izzat-ikrom bilan kutib oladi. Ular ichida Doro yaxshi ko'rgan go'zal Bagoas bor edi. Keyinchalik Aleksandr ham bu go'zalni yaxshi ko'rib qolib, uning iltimosiga ko'ra Nabarzonni kechirgan.

Girvaniyaning antik davriga to'xtalar ekanmiz, qadimgi dunyo adiblarining tasvirlari bir-biriga juda yaqin ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Tasvirdagi bunday o'xshashlik va yaqinlikning ikki sababi bor. YO adiblar bir tarixiy manbani o'qishib, ularni o'z fikrlari doirasida to'ldirgan yoki biri ikkinchisidan ta'sirlanib, yangi bir ijodiy yo'nalishda davom etgan. Biz uchun eng qadimgi davrlarda ijod etgan adiblar asarlaridan o'xshash epizodlarni topib olib, tarixiy voqelikning haqiqatga yaqinligini tasdiqlashdir. Biz fikrimizning tasdig'i sifatida o'xshash ifodalarni, bir-birining yangicha talqinini qidirib topishga harakat qilamiz.

Plutarx tasvirida berilishicha, Aleksandr Girvaniya tomon yurish boshlaydi. Dastlab u Gekatompilomga kelib to'xtaydi va shu erda jangchilar dam olishadi. Bu er juda boy o'lka bo'lib, odam yashashi uchun hamma sharoit mavjud edi. SHundan keyin yana 150 stadiy yurib ulkan tog' yonida to'xtaydi. Bu tog' yon bag'rida bir g'or bo'lib, bu g'orni xudolar joyi deb atashardi. SHu erdan Stvoit daryosi boshlanib, uch stadiydan keyin yuqoridagi ulkan toshga urilib, sharshara bo'lib er tagiga singib ketar va 300 stadiy er osti bo'ylab oqib, yana er ustiga chiqar edi. Xuddi shu erdan Aleksandr yurishini davom ettirib, Girvaniya territoriyasiga kiradi va Kaspiy dengizigacha bo'lgan hamma shaharlarni o'ziga bo'ysundiradi. Aytishlariga qaraganda, bu etti dengizda ulkan ilonlar va balshushr

bo'lgan ekan. Bu erlar ham juda boy va hosildor erlar bo'lib, asosan uzumchilikni tashkil qilar va vino etishtirilardi. SHuningdek, bug'doyzorlar va barglaridan asal oqib turuvchi daraxtlar ham ko'p edi. YAna Anfridon deb ataluvchi uchar hayvonlar va asalarilar ham ko'p edi. Aleksandr Girkaniya va unga qo'shni bo'lgan xalqlar orasida yurganida Doro bilan qochgan sobiq harbiy boshliqlar unga ixtiyoriy ravishda bo'ysunadilar. Aleksandr Doro qo'shinining sobiq

harbiylaridan 1500 ga yaqin kishini yaxshi kutib olib, ularni jazolamaydi.

Stvoit daryosining erga singib 300 stadiy (stadiy o'lchovini lug'atda berib o'tganmiz)dan so'ng erning yuzasiga chiqishi, Girkan dengizida ulkan baliklar va ilonlarning borligi, asal chiqaruvchi daraxtlarning o'sishi haqidagi tafsilotlar har ikki adib asarida bir-birining aynan takrori ekanligiga guvoh bo'lamiz. Bunday tarixiy manbalarni o'qib shunday xulosaga qilish mumkinki, yigirma asr mobaynida Kaspiy dengizi ancha ichkariga kirib borgan, uning suvi avvalgisidan kamayib ketgan bo'lishi ham mumkin. Ehtimol, yigirma uch asr ilgari Kaspiy dengizi hozirgi turkman elidagi qumliklar o'rnini to'ldirib turgandir. O'shanda Girkaniya qumliklar emas, o'rmonlar yurti bo'lgandir. Yigirma uch asr mobaynida tabiatda yuz bergan mo''jizalarni tasavvur qilib aytish mumkinki, o'shanda ulkan Kaspiy dengizi hatto Orol bo'ylarigacha cho'zilib ketgandir. Erning betida bo'lmasa ham, erning tagida bu ikki dengiz bir-biri bilan tutashib turgandir. Ehtimol o'sha antik zamonlarda Orol dengizi qozirgi sathidan ancha keng bo'lgandir. Hozirgi qumliklar va sho'r erlar o'rnida bog'-rog'lar, bepoyon o'rmonlar mavjud bo'lgandir. Axir, hozir erlar beaded tuz va ximikatlar ta'sirida qariyotgan bo'lsa, yigirma uch asr muqaddam er ayni kuchga to'lib, ekinlarga muhtoj edi-ku?

Hatto ayrim olimlarning ta'kidlashicha, qadimda Orol bo'lmagan emish. Bu dengiz keyinchalik paydo bo'lgan, degan gaplar yuradi. Oks (Amu) va YAKsart (Sir) daryolari qo'shilib, Kaspiyga quyilgan, degan faktni asoslashga urinadilar².

Kuruiy Ruf ta'kidlashicha, Doro Girkaniyaga qarashli bo'lgan dranglar yurtida o'ldiriladi. Dranglar yurtining hokimi o'shanda Barzaent bo'lib, u Bess bilan pinhona til biriktirib, Doroni o'ldirishda ishtirok etgan edi. Keyinchalik Barzaent Aleksandrning xoin Bessni ta'qib qilayotganini eshitib, Doroga qilingan suiqasdning ishtirokchisi bo'lganligi uchun siri fosh bo'lib qolishidan qo'rqib, Hindiston tomon qochib ketadi³.

Boshqa bir manbalarda Girkaniya erlarida, xususan, uning Drongis shahrida yaqin jangchilaridan biri Dimn Aleksandrga fitna uyushtirgani ta'kidlanadi.

Boshqa bir manbada esa, Aleksandr Girkaniya erlarida o'z jangchilariga qarata nutq so'zlab, ularni Osiyoning ichkarisi tomon jangni davom ettirishga undaydi. Bu haqda Plutarxning fikrlari diqqatga sazovordir.

Aleksandr hamisha makedoniyaliklarning ruhi tushib, safarni davom ettirishdan bosh tortmasa, deb qo'rqardi. U o'zi bilan Girkanda bo'lgan eng yaxshi yigirma ming piyoda va uch ming otliq askarga murojaat qiladi. Varvarlar makedoniyaliklarni xuddi tushlarida ko'rganday ko'rishadi. Agar endi ular Osiyoni o'z safar planlariga kiritisa, varvarlar ularga xuddi och bo'rillarday dahshat bilan x^ujum qilishadi. Agar kimning ketgisi kelsa, uning yo'li to'silmaydi. Lekin xudolar, makedoniyaliklar uni o'z xohishlari bilan tashlab ketishganining guvohi

bo'lishsin. U makedoniyaliklarga butun dunyoni bosib olmoqchi ekanligi haqida gapiradi. Taxminan shu gaplarni Aleksandr xatida Antipatraga ham yozadi. Uning yozishicha, shoh o'z gaplarini tugatgandan so'ng, jangchilar unga dunyoning chetigacha bo'lsa ham u bilan birga borishlarini aytishibdi. Jangchilarning bu qismini ko'ndirgandan keyin, qolgan askarlar ham shoh ortidan borishga tayyor ekanliklarini bildirishadi.

Albatta, qo'shinni bunday bardamlikka, ruqan tetiklikka undovchi nutqlarni Aleksandr ko'p marta so'zlagan. Ularning ayrimlarigina tarixiy hujjatlarda saklanib qolgan, xolos.

Aleksandr Girkaniyada turib, yaqindagina bosib olgan Parfiya, Midiya o'lkalari va Eron bilan ham aloqasini uzmaydi. Bu o'lkalarga yangi hokimlar tayinlar, qo'shimcha kuchlar yuborib, to'plangan boyliklarni o'zi asos solgan Aleksandriya shahriga yuborib turar, Makedoniya bilan Girkaniya o'rtasida to'xtovsiz karvon qatnay boshlagan edi...

Aleksandr So'g'diyona tomon yurish boshlashdan avval Girkaniyada katta qo'shin to'plab, o'z kuchlarini ancha mustahkamlab oladi. Makedoniya va Grekiyadan yangi kuchlar kelib qo'shiladi. Chunki So'g'diyonadagi qabilalarning nihoyatda jangovar va vatanparvar ekanliklari haqida Aleksandr ko'plab rivoyatlar eshitgandi.

Girkaniya erlari ham bepoyon bo'lib, bu o'lkada asosan massaget qabilalari yashardi. Massagetlar bir vaqtlar hatto Parfiya va Midiyani ham o'zlariga qaram qilib olgan edi. Keyinchalik Parfiya va Midiya shohligi ajralib chiqadi.

Aleksandr mahalliy xalqning urf-odatini qabul qilishni Girkaniya va hatto Midiya, Parfiya erlaridanoq boshlagan edi. Keyinchalik So'g'diyona va Baqtriya bu ishni oxiriga etkazadi. SHuning uchun ham ayrim tarixchilar Aleksandr mahalliy xalqning urf-odatini faqat So'g'diyonada joriy etgan edi, deganda haq emas. Fikrimizning dalili uchun shunday bir dalilga murojaat qilishimiz mumkin. Kuruiy Rufning ta'kidlashicha, dam olish va harakatsizlikdan ko'ra ko'proq harbiy ishlarni yoqtirgan Aleksandr ko'p vaqtlarini maishatga sarf qiladigan bo'lib qoladi. Vaqt-bevaqt kechasi bilan ichkilikbozlik va aysh-ishratni odat qiladi.

Bu odatni yaxshi qabul qilmayotgan qabiladoshlarini shoh urishar, bu esa ularga yoqmas edi. O'z urf-odatlariga sodiq odamlarni shoh bo'ysundirilgan o'zga qabilalar ichiga aralashtiradi. SHuning uchun jangchilar tomonidan norozilik va shikoyatlar bo'ladi. Bundan Aleksandr goh gumonsirar, goh g'azablanar edi. SHoh Grekiyadan keltirilgan xushovozlarga qanoat qilmasdan, asirga olingan ayollarni qo'shiqaytishga majbur qilar edi. SHu ayollar ichida bittasi o'zining go'zalligi, kamtarligi bilan shohni jalb etadi, uning ko'zlaridan, yuzidan yuqori tabaqadan ekanligi bilinib turar edi. SHoh so'rab bildiki, u forslar shohi Oxning nabirasi Gustaspning xotini ekan. Gustasp Doroning qarindoshi bo'lib, katta qo'shinni boshqarar edi. Buni eshitgan shoh bu ayolni tutqunlikdan ozod qiladi va erini topishda yordam beradi. Ertasi kuni shoh Gefestionga asirlarni saroyga yig'ishni aytadi. Bu erda u yuqori tabaqali odamlarni ajratadi. Bundaylar 1000 ta bo'lib, ular ichida Doroning ukasi Oksafir ham bor edi. Qo'lga tushirilgan o'lja 26000 talant puldan iborat bo'lib, 12 mingini shoh lashkarlariga sovg'a uchun sarf qiladi, xuddi shuncha pulni qo'riklayotgan odamlarning o'zlari o'g'irlab ketgandi.

Oksidat eronlik shahzoda bo'lib, Doro uni qatl etish uchun ushlab turgan edi. Aleksandr uni ozod qilib, Midiyaga xrkim qilib quyadi. Doroning ukasi Oksafni esa o'z do'stlari safiga qo'shib oladi. SHoh bu erdan ilgari unchalik mashhur bo'lmagan, hozir esa Tigr va Evfrat daryosidan to Qizil dengizigacha bo'lgan joydagi xalqlar ustidan boshchilik qilayotgan Parfiyaga qarab jo'naydi. Bu erlardagi tekis va hosildor joylarni skiflar egallab olgan bo'lib, ular xavfli qo'shni edi'. Ular Evropa va Osiyoda yashar edilar. Bosforning narigi tomonidagilar osiyoliklar bo'lib, Evropada yashaydiganlar esa Frakiya chegarasidan Borisfengacha va undan Tanais daryosigacha cho'zilgan edi. Tanais Evropa va Osiyo o'rtasida oqar edi.

SHunday qilib, Aleksandr Girkaniya erlarida uzoq turib qolmasdan Oks daryosi tomon yurishni davom ettiradi. Girkaniya erlarida mahalliy qabilalarning qattiq qarshiligiga uchramagan Aleksandr qo'shinlarini so'g'dlar katta tayyorgarlik bilan kutib turishardi.

YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida Parfiya haqida ham qiziq epizodlarni o'qiydiz. Ma'lumki, Midiya va Parfiya erlari Girkaniyaga yaqin edi. «Hatto parfiyaliklar tili, — deb yozilgan yuqoridagi asarda, — midiyaliklar bilan skiflar tilining aralashmasidan iborat edi». Ma'lumki, skiflar Girkaniya va Midiya erlarida ham yashar edi. Tarixiy manbalarda ta'kidlanishicha, hatto qachonlardir Parfiya, Midiya, Girkaniya erlari birlashib, bir shox/shkka qaram bo'lgan.

SHuningdek, parfiyaliklar bilan skiflar o'rtasida tez-tez jangu jadallar bo'lib turgan.

Bu o'rinda «Pompey Trog epitomi» asaridagi lavhalarga alohida to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi.

Makedonlar buyuk sarkardalar boshchiligidagi rimliklar hujumiga uch marta duchor bo'ladilar. Rim o'sha vaqtda ayni kuchga to'lgan ulkan davlatlardan bo'lib, ularga teng kelish ancha mushkul ish edi. Dengiz ortida dushman ustidan qozonilgan g'alaba ularga behisob shon-shuhrat olib keladi. Ayniqsa ular uchun qachonlardir buyuk hisoblangan Assiriya, Midiya va Eron hamda yonginasida minglab shaharlarga ega bo'lgan Baqtriya viloyatini qo'lga kiritish muzaffar yurish hisoblanadi. Biroq ular skiflarning to'xtovsiz hujumlariga duchor bo'lib, boshqa qo'shni qabilalar bilan ham qirg'in-barot janglar qilishadi. Bu o'lkalarda ularga mahalliy ellar har tarafdan xavf solib turardi. Ichki nifoqlarning kuchayishi natijasida skiflar o'lkasidan quvib yuborilib, ular asta-sekin Girkaniya, Dak, Amartan va Marg'iyona oralig'idagi cho'l joylarni egallay boshladilar. Keyin ular o'z hukmronligini kengaytiradilar. Avval qo'shni xalqlar qarshiliksiz o'z erlarini topshirgan bo'lsalar, keyinchalik ularning tez-tez hujum qilib xavf solib turishiga qaramasdan, o'z chegaralarini shunchalik kengaytirdilarki, natijada faqat ulkan sahro kengliklarigina emas, balki qoyalardan tortib baland tog' cho'qkdlarigacha ularning qo'lga o'tadi. Parfiya erlarining ko'p qismi jazirama issiq yoki o'ta sovuq bo'lishiga qaramasdan, tog'da odamlar qor bo'ronlaridan azob cheksalar ham, vodiylarda tashnalikka duchor bo'lsalar ham, bunday qiyinchiliklarni engib olg'a intilardi.

Parfiyaliklar Makedoniya istilosidan qutulgach, ularda doimiy podshohliklar hukmronligi boshlanadi. O'shanda probul tabaqasi podshohlik saltanatiga eng

yaqin turardi. Urush vaqtida sarkardalar, tinchlik vaqtida hukmronlar mana shu podshohlik tabaqasidan chiqadi. Qachonlardir ular o'zlarining maxsus bir xildagi o'ziga xos kiyimiga ega edilar. Keyinchalik ular boyib ketib, midiyaliklar singari shohona kiyim kiya boshlaydilar.

Parfiyaliklarning quroli ham skiflarnikiga juda o'xshardi. Qo'shinlar asosan o'zga xalk.larniki singari ozod jangchilardan emas, balki qullardan tashkil topgandi. Parfiyaliklar qo'l ostidagi jangchilarga, ya'ni qul bolalariga o'z bolalaridek g'amxo'rlik qilishardi. Ularni otda yurishga va kamondan o'qotishga o'rgatardilar. Parfiyaliklar

qanchalik boyigan sari, ayniqsa urush paytlarida podsho qo'shiniga shuncha ko'p otliq askarlar qo'shardilar. Parfiyaliklar to'g'ri qator tizilib urusha olmaydilar va qal'alarni qamal qilib, shu yo'sinda ololmaydilar.

Parfiyaliklar otlarda shiddat bilan jang qiladilar. Goh dushmanga to'satdan hamla qilib, goh orqaga chekinib, ko'pincha orqaga qochganlarida mahorat bilan harakat qilishardi. CHunki quvib kelayotganlar odatda ehtiyotsiz bo'lishadi, ularga favqulodda zarba berish qulayroqdir.

Parfiya podshosi Mitridat o'limidan keyin uning o'g'li Fraat taxtga o'tiradi. Parfiya podsholigini egallagan Fraat Antioxdan qasos olish maqsadida Suriyaga qarshi urush boshlashga qaror qiladi. Ammo skiflarning hujumi uni o'z davlatini himoya qilish uchun Parfiyaga qaytishga majbur qiladi. Antioxga qarshi urushga qatnashish uchun skiflar parfiyaliklar qo'shiniga yordamga chaqirilgan edi. Ammo skiflar belgilangan muddatdan ancha kechikib etib kelishdi. Skiflarni shartnoma muddatini buzib, kechikib kelganligi uchun ayblashib, urushga qatnashish uchun belgilangan haqni to'lashmaydilar. Norozi bo'lgan skiflar o'z haqini talab qilib urush boshlaydilar. SHuning uchun Fraat ularga qarshi yurish qilib, davlatni boshqarib turish uchun Gi^erni qoldiradi. Gimer vaqtincha hokimiyatni boshqarib turganini unutib, zolimlik yo'liga o'tadi va Vaviloniya bilan boshqa shaharlar aholisini talay boshladi. Fraatning o'zi qo'shiniga Antiox bilan bo'lgan jangda asirga tushgan greklarni olgan edi. U qo'shinidagi grek asirlarining o'ziga bo'lgai dushmanlik kayfiyatini unutgandi. SHuning uchun greklar parfiyaliklarning jangovarlik holati susayganini sezib, dushman tarafga qochib o'tadilar va shiddatli to'qnashuvda parfiyaliklarni tor-mor qilib, Fraatni o'ldiradilar.

Fraat o'rniga Parfiya podshohligiga uning otasi tomondan amakisi Artaban qo'yiladi. Skiflar esa o'z g'alabalari bilan chegaralanib qolmasdan, Parfiyani talon-taroj qilib, o'z yurtlariga qaytadilar. Artaban toharlar eliga hujum qilib, ikki o'rtada bo'lgan og'ir jangda qo'lidan yaralanadi va tez orada vafot etadi.

Undan keyin shoxlik taxtiga janglarda qahramonlik ko'rsatib ulug' sarkarda laqabini olgan o'g'li Mitridat chiqadi. Qo'shni davlatlar bilan bo'lgan ko'pgina urushlarda g'olib chiqib, u Parfiya podshohligiga ko'pchilik elatlarni birlashtiradi. Bir necha bor skiflar bilan ham muvaffaqiyatli janglar qilib, o'z avlodlari uchun qasos oladi. Nihoyat, u arman podshosi Artoasdo bilan urush boshlaydi. Bu o'rinda keltirilgan qiyosiy misollar bir-biriga o'xshashligidan o'quvchi ajablanmasligi kerak. Biz turli manbalardan olingan bir mavzu haqidagi ma'lumotlarni aslida qanday bo'lsa, shundayligicha keltirishni lozim topdik.

FITNA

Aleksandrning hayoti hech bir qarama-qarshiliksiz, silliqqina o'tgan deya olmaymiz. Faqat o'lkalarni bosib olish, xalklarni bo'ysundirish uning hayotining mazmuni bo'lib qolmay, balki taqdiri keskin qarama-qarshiliklar, xavf-xatarlar girdobida aylanardi. Har qadamda uni fojia, dahshatli o'lim kutib turardi. Biroq u bu qarama-qarshilik, pinhoniylar fitna to'siqlarni engib, xoinlik xanjarlarini sindirib olg'a tomon harakat qilardi. SHu jihatdan Aleksandr kuchli iroda egasi bo'lgan. Ayniqsa xarakteridagi ruhiy bardoshlilik va matonat uni hamma vaqt g'alabaga etaklagan.

Bu o'rinda Aleksandrni o'ldirish uchun tayyorlangan bir fitna tarixiga to'xtalib o'tishimiz mumkin.

Kuruiy Rufning ta'kidlashicha, Aleksandr Girkaniyadan Baqtriyaga o'zini Artakserks deb nomlagan Bessga qarshi jangga borar ekan, unga yana qo'shimcha kuchlar etib keladi: Zonl o'zi bilan Greuiyadan 500 jangchi, Antipair esa Illiriyadan 300 jangchi yuboradi. Filipp bilan 130 fessal chavandozi, Lidiyada 2600 piyoda jangchi va 300 otliq askar keladi. Bu kuchni qabul qilgan shoh dranglar yurtiga qarab jo'naydi. O'rta Osiyoda Aleksandr faqat tashqi dushman xavfi ostida bo'lmasdan o'z qo'shini ichida ham fitnachilar borligini sezib qoladi. Jumladan, shohga qarshi tayyorlangan fitnani Kuruiy Ruf o'z asarida g'oyat hayajonli lavhalarda bayon qiladi. Quyida shu xususdagi tarixiy voqeaga qisman to'xtalib o'tamiz.

Dranglar yurtida shoh to'qqiz kun dushman xavfi bilan yashar ekan, o'z lashkarlari orasidan ichki dushman ham chiqadi. Bu shohning yaqinlaridan biri Dimn edi. U bir kuni Nikomaxni chaqirib, agar sotqinlik qilmasa, unga bir sirni ochishini aytadi. Nikomax xudoni o'rtaga qo'yib qasamyod qiladi. SHunda Dimn shohga qarshi fitna uyushtirilayotganini va bu yo'lda uning ham ko'magi kerakligini aytadi. Buni eshitgan Nikomax rozi bo'lmaydi. SHunda Dimn unga yalina boshlaydi va mabodo qatnashmasa ham bu haqda hech kimga aytmasligini iltimos qiladi.

Hatto u Nikomaxni qo'rqitib, agar u sotsa, yoki qatnashmasa birinchi bo'lib uni o'ldirishlarini, agar qatnashsa katta boylik berajagini va'da qiladi.

Dimn jahl qilib, qilich bilan goh o'zini, goh Nikomaxni o'ldirmoqchi bo'lib, nixryat uni ko'ndiradi. YUZaki rozilik bildirgan Nikomax undan boshqa fitnachilarni ham so'rab oladi. Dimn fitnachilarni birma-bir aytib beradi.

Bular Demeriy — shohning shaxsiy qo'riqchisi, Pevjolay, Afobeta, Iolay, Dioksen, Arxetopis va Aminta edi.

SHundan so'ng Nikomax hamma gapni akasi Kebalinga aytadi. SHunda Kebalin Nikomaxga boshqalarda shubha paydo bo'lmasligi uchun shoh chodiriga yaqin bormaslikni tayinlaydi. Kebalinning shoh bilan uchrasha olmasligi tayin edi. SHunda u bu gapni Filotaga aytib, shohga etkazishni so'raydi. Filota uni maqtab Aleksandr quzuriga kiradi, lekin boshqa gaplar bilan chalg'ishib, dardini aytmay chiqadi. Ikkinchi marta ham shoshib qolib esdan chiqaradi.

Kebalin yana bir bor Filotaga eslatsa ham baribir aytolmaydi. SHunda Kebalin Filotadan xavfsirab, bu sirni — ombor mudiri Metrenga ma'lum qiladi.

U Kebalinni omborga yashirib, fitna haqidagi xabarni darrov shohga etkazadi,

bu sirni Kebalin aytganligini bildiradi.

SHoh Dimni hibsga olishni buyurib, o'zi Kebalinning oldiga boradi. Kebalin uni xursand holda kutib olib, «Men seni tirik ko'rganimdan xursandman» deydi. Aleksandr hamma narsani batafsil undan so'rab oladi. Bunga necha kun bo'lgan degan savolga, Kebalin 3 kun deb javob beradi. SHuncha kundan buyon aytmagani uchun Kebalinni shoh yana qamab qo'yadi. Lekin Kebalin darrov Filotaga aytgan edim, u esa aytmay yuribdi, undan so'rang deb qichqira boshlaydi.

SHoh qayta-qayta Kebalindan so'rganida ham Filotaga aytganini ta'kidlaydi. SHunda shoh qachonlardir do'sti bo'lgan Filotaning bu xoinligiga chiday olmay osmonga qarab nola qila boshlaydi.

SHoh nima uchun chaqirganini bilgan Dimn qilich bilan o'zini yarador qiladi. SHunda memga qarshi qanday jinoyat o'ylab topding, Dimn, deydi shoh, unga g'azab bilan qarab Mening o'rningga Filotani Makedoniyaga hukmdor qilmoqchi bo'ldingmi? Dimn esa gapira olmay, hushidan ketib o'ladi.

SHoq Filotani huzuriga chaqirib, Kebalinning fitna haqida aytgan xabarini nega yashirib yurgani sababini so'raydi. Kebalin haqiqatan ham fitna haqida unga aytganini Filota tan olib, bu gapga unchalik ishonmagani, chaqimchilik qilmaslik uchun aytmaganini ma'lum qiladi va shoxni quchib yig'lamsirab, bu xatosi uchun kechirim so'raydi.

SHoh do'stlar yig'iniga Filotani chaqirmasdan Nikomaxni taklif qiladi. U akasi Kebalinning gaplarini to'la-to'kis qaytaradi, Krater qam Filotani unchalik yoqtirmas edi. CHunki u Filotaning shoh oldida maqtanib dimog'dorlik qilishini bilari, unga xavf ostida qarardi. Krater o'zining Filotaga nisbatan nafratini yashirib, shohga qarab, agar sen bu hakda avvalroq biz bilan maslahatlashganingda, biz seni ogoxdantirar edik. Filotaga bu gaplarni zslatish kerak emasdi, deydi. U har doim senga qarshi fitna uyushtirishga tayyor. Endi sen unga ishonmasligingni u juda yaxshi biladi.

YAxshiliging tufayli mabodo u seni tushunib tinchlansa ham, lekin uning otasi Parmenion — ya'ni sen qatori katta armiyaga ega bo'lgan ulug' odam — o'g'lining hayoti uchun sendan qarzdorligiga beparvo qaramaydi. Ba'zi bir narsalardan biz nafratlanamiz. Hatto o'limni ham tan olishga uyalamiz.

Filota seni kechirdi deb emas, balki xo'rladi deb o'ylaydi. Bilginki, bunday odamlar bilan butun hayoting davomida kurashishingga to'g'ri keladi. Hali senda bizni quvg'in qilishga tayyor dushmanlar etarlicha. O'zing eng' avvalo ichki dushmanlardan sakdan. Agar sen ularni uddalay olmasang, tashqi dushmaning bundan foydalanishi hech gap emas.

SHunday deb Krater shohga Filota fitna boshlig'i yoki qatnashchisi ekanini va shuning uchun ham bu shum xabarni shohga atay aytmaganligini ma'lum qilib hammani ishontiradi. Filota shohning men bilan gaplashishga vaqti yo'q deb, Kebalinni aldagan edi. Nikomax esa qasam ichgan bo'lsa ham darhol bu xabarni akasiga etkazdi, Filota bo'lsa, shu ikki og'iz so'zni shohga aytishga vaqt topa olmabdi. Uning aytishicha, bu gaplarga unchalik ishonmabdi. Unda yolg'on xabari uchun Kebalinni yo'q qilish kerak edi. SHohning hayotiga xavf soladigan har qanday mish-mishni ham diqqat bilan eshitib, uning tagiga etish kerak ekanligini Filota tushunmapti, shekilli. SHunday qilib, Filota va fitnaning boshqa

qatnashchilari ustidan nazorat o'rnatishga qaror qilindi. Bu qarorni hech kimga aytmaslikni tayinlab, go'yo yig'inda ertangi yurish to'g'risida gap bo'ldi deg'an xabarni chiqardilar. Hatto Filota oxirg'i kechaga taklif qilinganda ham shoh u bilan ilg'arigiday do'stona gaplashardi.

Keyin chiroqlar o'chib, shohning huzuriga do'stlari Gefestion, Krater, Ken, Erigiy bilan birga bir necha kishi kirdi, shuningdek, shohning shaxsiy qo'riqchilari Perdikk va Leonnat ham kiradi. Hamma soqchi va qo'riqchilarga hech kimning Parmenion tomonga chiqib ketishiga yo'l qo'yilmasin, deb topshiriq berildi. Afarriy shoh chodiriga 300 ta qurollangan jangchilar bilan kiradi.

Sodiq jangchilar fitna qatnashchilarini ushlab kelishga, Afarriy esa 300 odami bilan Filotani ushlab yuboriladi.

Filotani uxlab yotgan joyida ushlabadi. Qo'lga kishan solingan Filota shohga qarab: «Mening yovuzligimni baribir sening mehribonliging, shafqating engdi, o shoh!» — deb boshqa hech narsa demaydi. Ertasi kuni 6000 jangchi shohhuzuriga yig'iladi. Qurollangan askarlar Filotani to'sib turar edi. Makedoniyaning urf-odatiga ko'ra urush vaqtida hukmni qo'shinlar, tinchlik vaqtida esa xalq chiqarar edi, shung'acha shoh hukmi kuchga kirmasdi.

SHunday qilib, birinchi Dimning jasadini o'rta qo'yishdi, lekin ko'pchilik uning qamday va nima uchun o'lganini bilmasdi.

SHundan keyin Aleksandr g'amgin holda yig'ilganlar oldiga chiqdi. Do'stlari ham g'amgin edi.

SHoh g'amgin holda uzoq vaqt jim turdi, keyin jangchilarga qarab shunday dedi: «Ba'zi birovlarining jinoyati tufayli sizlarning orangizdan yo'qbo'lishingga sal qoladi. Bu yig'inda sotqinlarga nisbatan qahr-g'azabimni, meni saqlab qolganlarga minnatdorchiligimni bildiraman. Hatto bu jinoyatchilarning nomlarini aniq aytishga ham tayyorman. Mendan va mening otamdan juda ko'p yaxshilik ko'rgan Parmenion bu fitnaning boshlig'i ekan. U o'g'li Filotani, Pefkolayni, Demetрни va Dimni shu jinoyatga boshlaydi.

Bu shum xabarni eshitganlar qalbida qahr-g'azab uyg'onadi. Keyin Nikomaxni, Kebalinni, Mitronni olib kelishdi, ular bo'lgan voqeani aytib berishdi. SHunda shohdavom etib, bu xabarni yashirgan odam haqida nima deysiz. Dimn bekorga o'lmaydi. Kebalin qiynoklardan cho'chimadi, Mitron esa bu xabarni o'z vaqtida etkazdi. Faqat Filota o'zini bu xabarga ishonmaslikka solib, mening hayotim xavf ostida ekanligidan beparvo bo'ldi. CHunki u yovuz maqsadni ko'zlagan edi. Midiyani boshqarib turgan otasi yordamida, mening o'rnimga shoh bo'lmoqchi edi. Hatto u mening farzandim yo'kdigini yuzimga solardi.

Lekin u xato qiladi, farzandim o'rniga mana sizlar menga farzand, qarindosh va aka-ukasizlar, sizlar bilan men o'zimni yolg'iz his etmayman.

SHo\ keyin Parmenionning o'z o'g'illari Nikanor va Filotaga yuborgag'! xatini o'qib beradi. Xatda shunday deyilgan edi: «Avval o'zlaringni, keyin o'zlaringga qarashli odamlarni o'ylang, shunda biz istagan narsamizga erishamiz». Bu maktubning mazmunini faqat o'g'illari tushunadi, boshqa odam esa uning mazmuni nima haqda ekanligiga tushunmaydi, deb shoh qo'shimcha qiladi. «Dimn va boshqalar ham uning ismini aytishga, sotishga qo'rqr edi, lekin hayotning o'zi Filotaning sotqinligini ko'rsatdi. Filota Makedoniyada menga qarshi fitna

uyushtirgan Aminta bilan do'stlashadi, mening dushmanim bo'lgan Attayaga singlisini beradi. Bularning hammasi uning menga nisbatan dushmanligini, shonshuhratimni ko'rolmasligini isbotlab turibdi. Endi esa meni o'ldirmoqchi bo'ladi. Men esa unga juda ishonib eng yaxshi qo'shinga boshliq qilib qo'yib, undan ko'p yaxshiliklar kutgan edim. Sizlar meni qanday yuksakka ko'targan bo'lsalaring, men ham uning otasini shunday oliy darajaga ko'tardim. Eng boy mamlakatga hukmdor qilib qo'ydim.

SHunday qabiladoshning qo'lida qurbon bo'lgandan ko'ra, bir arzimas dushman qo'lida o'lganim afzaldir. Faqat sizlar mening hayotimni sa'ushb qolishingiz mumkin»¹. SHundan so'ng Filotani hammaning oldiga olib

chiqishadi. YAqindagina unga havas bilan qarab yurgan odamlar endi unga qahr-g'azab bilan qarar edi. Kechagina otliq armiyaga komandir bo'lib yurgan Filota, bugun esa boshini egib turardi.

YAqindagina ikki o'g'li Gektor va Nikanorni yo'qotgan va endi esa uchinchi o'g'li Filota bilan birga Parmenionning ham taqdiri yomon bo'lishini hamma sezib turardi. Aminta esa jangchilarni chalg'itmoqchi bo'lib, shunday dedi: «Bizni dushmanga sotishibdi, endi biz ularni eng olmaymiz. Qurshovda qolib vatanimizga, oilamizga qayta olmaymiz». Amintaning bu so'zlari shohga yoqmadi.

SHundan keyin Ken Filotaning azob chekib o'lganidan ko'ra osongina o'z qo'lida o'lishini afzal bilib, qo'l ko'targan edi, biz unga hali gapirishga imkoniyat berishimiz kerak deb, shoh uning qo'lini ushlab qoladi.

Lekin Filota gapirish u yoqqa tursin hatto boshini ko'tarib, og'zini ham ocholmaydi. Keyin u ko'z yoshlarini oqizib, hushidan ketadi, bir ozdan so'ng o'ziga keladi. SHunda shoh unga qarab dedi: «Seni makedoniyaliklar sud qiladi, ular bilan o'z ona tilingda gaplasha olasanmi? SHunda Filota javob qaytardi: «Makedoniyaliklardan tashqari boshqa odamlar ham ko'p. Men o'shalarning tilida gapiraman. O'ylaymanki, meni ular tushunadi. SHunda shoh dedi: «Ko'ryapsizlarmi hatto u o'z ona tilini tan olmaydi».

— Aybdor gapira olmaydi, aybsiz xohlaganicha gapirishi mumkin, — dedi Filota, — shuning uchun men vijdonimni saqlagan holda bunday og'ir ahvolda o'z his-tuyg'ularimni ifoda eta olmayapman. Meni himoya qiladigan, eshitadigan biron-bir odil sud yo'q. Men qayronman nima uchun aybdorligimga. Fitnachilar qatorida meni hech kim tilga olmadi. Kebalii ham, Nikomax ham ismimni tilga olmaydi. Agar men fitnachi bo'lsam, Dimn aytishi kerak ediku! Axir, u jinoyat ochilmasdan oldin so'roq qilingan-ku. Axir Kebalin bu xabarni menga aytmaganida, hozir men bu ahvolga tushmagan bo'lardim. Agar Dimn tirik bo'lganida, meni himoya qilgan bo'lar edi. Boshqalar esa o'zini himoya qilish uchun hamma aybni menga ag'darmokda. Nahotki, aybdorlardan birortasi bor haqiqatni aytmasa, demak, ular hech kimni ayamaydi. To'g'ri, men hali ham aytmaganligimni bo'ynimga olaman. Lekin sen, Aleksandr menga o'ng qo'lingni berib kechirgan eding-ku! Hatto bayramda ham men bilan birga bo'lding. Agar sen menga ishonganingda edi, shubhalanishga o'rin qolmasdi. Qanday narsa seni bu qarordan qaytardi? Meni ushlaganlarida qattiq uxlab yotgan edim. Qanday qilib fitnachi shunday uxlaydi? Jinoyatchi tinch uxlay olmaydi.

Bu xabarni etkazgan yigitchaning aniq dalillari yo'q. Meni kechirganing

uchun afsuslanma.

Baxtga qarshi o'sha buzuqi haqida har xil mish-mishlar eshitib, yana o'zi kelib aytmay, akasini yuborgani uchun undan shubhalandim.

Keyinchalik u Kebalinga aytgan gapidan tonishi mumkin, men bo'lsam yolg'onchi bo'lib qolishdan, shoh do'stlarida shubha tug'dirishdan cho'chidim. Hatto men hech kimga teginmasam ham o'limimni xoxlovchilar chiqib qolishdi. Aybsizni aybdor deb yolg'on gapirganimda o'zimga qancha dushman orttirgan bo'lardim. Agar men ataylab yashirgan bo'lsam, Kebalinni darhol yo'q qilishim kerak ediku!

Agar shohni yo'q qilish niyatida bo'lsam, nega uning' huzurida bir o'zim bir necha bor bo'lib, uni yo'q qilmadim. Dimnsiz o'zim hal qila olmasmidim. Demak, u fitna boshlig'i, Filota esa uning soyasida turib Makedoniya taxtini egallamoqchi bo'libdimi! Qaysi bir boshliqni qo'lga oldim yoki ularga sovg'a ig'l'om qildim. Meni yana o'z tilini, urf-odatini yo'qotgan deb ayblashayapti. Axir, bizning tilimiz allaqachon muloqotdan chiqqan. Hozir hamma boshqa tillarni o'rganyapti. Aminta bilan dustligimni inkor etmayman. SHunday martabali odam bilan do'stlashganimga aybdormanmi?

Haqiqatan ham YUupiter o'g'li deb hisoblangan odamning qo'l ostida qiynalasizlar deb ularga yozgan edim. O, do'stlikka bo'lgan ishonchim chin dildan bergan maslahatlarim uchun shu ahvolga tushdimmi?

SHoh haqida emas, shohning o'ziga yozganimni tan olaman. Men unga nisbatan nafrat uyg'otish uchun emas, balki uning hayoti xavfli ekanligidan qo'rqardim. YUipterni tan olish Aleksandr uchun loyiq ish deb o'ylardim. Agar hamma Orakulga ishonsa, unda menga xudoning o'zi guvoh bo'lsin. Jinoyat qilmoqchi bo'ldimmi, yo'qmi bu hakda Amondan so'ragunlaring'cha meni kishanda ushlab turinglar.

Agar haqiqatni bilish uchun xudodan ko'ra azoblash qulayroq bo'lsa, men unga ham tayyorman.

Bunday jinoyatda ayblang'anlar odatda qarindoshlarini olib kela olmaydi, chunki u ham shu jinoyatda ayblanayapti.

SHuncha o'g'lidan ajralgan otamga endi bu ham bormidi. Uni men bilan birga ko'misharmidi?!

SHunday qilib, aziz otam, sen ham men uchun va men bilan birga o'lasan. Nima uchun meni bu dunyoga keltirding'?

Bilmayman, afsuslanishga nima loyiqligini: mening yoshlig'immi yoki sening' qariligingmi? Men ayni kuchga to'lgan vaqtimda o'lyapman, seni esa tuhmat kutayapti. Axir, Parmenion Filipp shohga zahar tayyorlaganini bilib qolib, unga bu hakda xat yozgan edi-ku! O'shanda xdm otamga ishonishmagan edi. Men x,am ko'p narsani etkazganimda ustimdan kulishardi. Bizdan shunday qilib shubhalanardi. Nima qilishimiz kerak?

Turganlardan biri: «O'z qomiylariga fitna uyushtirmaslik kerak?» deganda, Filotadedi: «To'g'ri aytasan. SHunday qilib, agar men fitnachi bo'lsam, mening gaplarim sizlarga yoqmayotgan bo'lsa, gapimni tugataman».

Qo'rikdab turganlar uni olib ketishdi.

Sarkardalar ichida Belon ismli oddiy xalq ichidan chiqqan, jasur sarkarda bor

edi. Hamma jim turganida, u Filotaning boshqa kirdikorlarini ham ayta boshladi.

Filotaning oltin orilgan aravalari turganida u erga hech kim yaqinlasha olmasdi. U uxlaganida hech kim xalaqit bermasligi kerak edi. Qishloqdan chiqqan jangchilarni frigiylar va paflogonlar deb mazax qilardi.

Nima uchun u endi Ammonni so'rayapti. U axir Aleksandrni o'g'lim deb tan olgan YUpiterni yolg'onchilikda ayblagan edi-ku! Bu fitnani o'ylaganimda YUjupiter bilan maslahatlashmagan edi-ku, endi u nimaga kerak bo'lib qoldi? Bu hiyla bilan faqat u vaqtdan yutmoqchi, otasi yuboradigan yaramaslarni kutmoqchi.

SHunda hamma hayajonlanib qoldi va birinchi bo'lib shaxsiy qo'riqchilar bu yaramasni hoziroq tilka-pora qilish kerak deb baqirdilar. SHoh qaytib kelib, bu ishni yanada chuqurroq o'rganish uchunmi, yig'ilishni boshqa kunga qoldirdi va kech bo'lganiga qaramay, do'stlarini xuzuriga chaqirdi. Deyarli hamma Filotani eski Makedoniya odati bo'yicha toshbo'ron qilishni aytdi. Lekin Gefestion, Krater va Ken uni azoblab haqiqatni bilish kerak, deb turib olishdi, boshqalar ham ularga qo'shilishdi.

Maslahatdan keyin Gefestion, Krater, Ken Filotani so'roq qilishni davom ettirishadi. SHoh yana bir bor Krater bilan maslahatlashib, dam olish uchun xonasiga ketdi va so'roq natijasini kutdi. Jallodlar Filotaga hamma azoblash qurollarini ko'rsatdi. SHunda Filota dedi: «Nima uchun shohning qotilini o'ldirishga shoshil-mayapsizlar? Nima qilaszlar azoblab?»

Keyin uning ko'zini bog'lab, chidab bo'lmaydigan azob beradilar. SHunda u xudoning nomini tilga olib, qonunlarga murojaat qiladi.

Uni har qancha qiynashmasin, hatto ovozini ham chiqarmadi. Sen mendan nima eshitishni istaysan, Krater, deb uning ustidan kula boshlaganida g'azablangan Krater jallodni chaqirib yana qiynoqni davom ettirdi. SHunda Filota bir oz dam berishini so'ray boshladi va hamma narsani aytib berishga va'da berdi. SHu payt Parmenionga yaqin bo'lgan otliqlarning bir qismi o'zlarini o'zlariga o'ldiradilar, bir qismi qochib ketishadi. CHunki odat bo'yicha Filota o'ldirilsa, unga qarindosh otliklar va askarlar ham o'limga mahkum etilar edi. Bundan hamma, butun lager' vahimaga tushadi. Hatto shoh bunday qilmasligini aytishga ham ulgurmay qoldi.

SHuncha azobdan keyin ham Filota haqiqatni aytarmidi yoki aytmasmidi — bu narsa qorong'i edi. Baribir Filota bir narsani aytdi: «Mening otam Gegelox bilan do'st edi. Bizning hamma baxtsizligimiz shu Gegeloxdan boshlandi. SHoh o'zini YUjupiterning o'g'li deb tan olishlarini buyurganida, Gegelox shunday degan edi: «Nahotki biz o'z otasidan voz kechgan shohni tan olamiz?» Bunday qilsak biz halok bo'lamiz. Bu bilan biz xudoni ham haqorat qilgan bo'lamiz. Aleksandr ilgari Aleksandr emas, balki u endi yovuz bosqinchidir. Agar kim undan o'ch olsa, yaxshi ish qilgan bo'lardi.

Gegelox shunday dedi va ertasi kuni bundan xafa bo'lgan otam meni chaqirdi. Biz ikkovimiz ham hayajonda edik. Gegelox balki bu gaplarni mastlikda aytdimi, deb undan yana bir bor so'radik, u esa hamma gapni qaytardi va agar biz bu ishni boshlasak, u ham bizga yordam berishini aytdi.

Gegelox aytgan plan Parmenionga yoqmaydi, chunki xali Doro tirik edi. Agar buni Doro qilmasa, unda shohni kim o'ldirsa evaziga Osiyo va Evropaga ega bo'lardi. Mana shu reja kelishib olinadi.

Dimn haqida hech narsa bilmayman. Lekin u qatnashchi emas, deganim bilan foydasi yo'q.

Jallodlar uni yanada qiynashib, undan yana ko'proq narsa bilishni istashadi.

Planni qanday qilib amalga oshirish yo'llarini ham aytib beradi. Bu plan amalga oshishi qiyin bo'lgani uchun Filotaning o'zi darhol o'ziga plan tuzadi va bundan Parmenionning xabari yo'qligini aytadi.

Filota jinoyati uchun o'z jazosini olgan bo'lsa-da, ilgari nafrat bilan qaragan jangchilarda uning o'limidan keyin achinish hissi paydo bo'ladi. Bunga uning yoshligi, shon-shuhrati va otasining qariligi sabab edi. Parmenion birinchi bo'lib shohga Osiyo yo'lini ochib berdi. U janglarda sarkarda bo'lib, barcha qiyinchiliklarni engar edi. U Filippning eng yaqin do'sti bo'lgan. SHunday ma'lumotlar jangchilar orasida tarqaldi va ular tayyorlayotgan qo'zg'olon haqidagi xabar yana shohga etadi, lekin shohbundan hayajonlanmadi, hammani chodiriga yig'di. Atariy shoh bilan kelishgani bo'yicha Aleksandr Linkestani, ya'ni Filotadan oldin shohni o'ldirmoqchi bo'lgan odamni olib kelishni buyuradi. Ikkita guvohning ko'rsatmasiga binoan qo'lga olinib, uch yildan buyon kishanda saqlanar edi. Keyinroq Filippni o'ldirishda ham qatnashgani ma'lum bo'ladi. Aleksandrni shohbo'lgani uchun birinchi bo'lib tabrikladi, shuning uchun Aleksandr uni qatl etmadi, lekin aybdorligini kechirmaydi. O'shanda qaynotasi Antipatrning iltimosiga ko'ra, shohning g'azabi pasaygan edi. Lekin Aleksandrning g'azabi yana kuchaydi, bunga bo'lib o'tgan voqealar sabab edi.

SHunday qilib, Aleksandr uni olib kelib so'z beradi. Uch kun davomida o'zini oqlash uchun tayyorlab qo'ygan gaplarini hayajonlanganidan ayta olmaydi. Hammaga ma'lum ediki, uni vijdon azobi qiynardi. SHundan so'ng uni jangchilar nayza sanchib o'ldirishadi.

Uning jasadini olishganida shoh Aminta va Simiyani olib kelishlarini buyuradi. Ularning ukasi Palemon qochishga ulgurgandi. Bular Filotaning eng yaqin do'stlari bo'lgani uchun, eng yuqori mansablarga qo'ygan edi. SHuning uchun ular ham fitna qatnashchilari deb gumon qilinadi. SHoh ulardan shubhalanishini, shuning uchun qo'llarini bog'lab qo'yishni buyuradi. SHubha yo'qki, Filota bilan ular yashirin ravishda uchrashib turgan, ularning ukasi Filotani tergov qilish vaqtida qochdi va bu bilan nima uchun qochganligini bilardi. O'zlari esa yaqinda Filotaga yaqinroq bo'lish uchun, har qanday to'siqqa qaramay unga intilishardi. Jinoyat ochilishidan sal oldinroq Antifan, Amintadan yo'qolgan otlar o'rniga qonuniy ravishda ot berishni so'raydi, lekin u bermagan.

Mana shu faktlarning hammasini tekshirib ko'rib, agar to'g'ri chiqsa ularni ham o'ldirish, bo'lmasa oqlash kerak. Keyin Antifanni olib kelishganda, u haqiqatan ham ot bermaganini aytadi.

Aminta gapirishga ruxsat olib, kishanni echishlarini ham iltimos qiladi. SHoh ikkovining qo'lini echib, nayzalarini ham beradi. SHunda Aminta dedi: «Agar biziing hayotimizni saqlab qolsang, sendan minnatdor bo'lamiz, o'lsak taqdirimizdan ko'ramiz. Biz ozod odam sifatida sudda javob beramiz. Sen hatto bizga qurolimizni ham qaytarding.

Antifang'a o'sha kuni otni bermaganimiz uchun aybdor bo'lsak, u ham xuddi o'sha kuni so'ragani uchun javob berishi kerak.

Kim aybdor, kim aybsiz ekanligini hal qilish qiyin.

Aytganday, menda bor-yo'g'i 10 ta ot bo'lib, 8 tasini ilgari bergan edim. Qolgan 2 tasini o'zim piyoda qolmaslik uchun bergim kelmadi. Men bu ishyoqmas bilan bemalol gaplashganimni inkor etmayman».

Mana endi Aleksandr va Antifanning oldida hisobot berishga vaqt keladi.

«Lekin onang o'z xatida bizni senga dushman deb ko'rsatgan. Bekorga tashvishlangan. Nimaga bizdan xavfsirash sabablariii aytmagan. Unga bizni sotgan odamning ismini ham aytmagan. Bizning qaysi harakatlarimizga asoslanib senga bu tashvishli xatni. yozgan. Onangning uyidagi yigitlarni olib kelishga o'zing yubording-ku, Makedoniyaga. Buyruqni bajarishga majbur qilding va men bu topshiriqni a'lo darajada bajardim. U yoqdan xizmatdan qochib yurgan Gorgiya, Gekaten va Gorgilani va boshqa yigitlarni olib keldim. Ular hozir yaxshi xizmat qilyapti. Mana shu buyruqlarni bajarganim uchun qatl qilmoqchi bo'lsang — bu nohaqlikdir. Agar bajarmaganimda, jazolanar edik. Men 6000 makedoniyalik piyoda askar va 600 otliq olib keldim. Agar yomon bo'lganimda ular orqamdan ergashmagan bo'lardi.

SHuning uchun onangni tinchlantir, bizdan g'azablanmasin. Busha o'zing sababchi bo'lding».

Aminta gapirib turganda jangchilar uning ukasi Palemonni qo'lini bog'lab ushlab keladilar. G'azablangan xalqni uni toshbo'ron qilishdan zo'rg'a to'xtatishadi.

Pelemon qo'rqmasdan dedi: «Meni kechirishlaringni so'ramayman, lekin qochishimga akam aybdor bo'lmasin. Agar uni oklab bo'lmasa, hamma jinoyat meniki bo'lsin».

Hamma bu gapni ma'qullab yig'lab yuboradi.

Filotaning azobidan sarosimaga tushgan otlikdar qatori Palemon ham ikkilanib qochishga tushgan edi. O'zining takdiri uchun emas, akasini aybdor qilganligi uchun betini yulib yig'lay boshlaydi.

Bu narsa hatto shohni ham to'lqinlantirib yuboradi. Faqat akasi o'zgarmay so'zida davom etdi: — Ahmoq, sen otga minib qochgan vaqtingda yig'lashing kerak edi. Qaerga va nima uchun qochding?

U ko'proq akasi oldida gunohkorligini tan oldi. SHunda odamlar shoxdan ularni kechirishni so'ray boshlaydi.

Hamma tinchlangandan keyin shoh dedi: «Mayli, ularni kechirdim. Ilgari qanday ishongan bo'lsam, shunday ishonch bilan qabul qilaman. Agar men sizlarni tekshirmaganimda, o'zimga nisbatan shubhani orttirgan bo'lardim. SHubhada bo'lgandan ko'ra, oqlangan ma'qul.

Faqat sudda o'zini himoya qila oladigan odamgina okdanadi. Aminta, sen ham ukangni kechir».

Keyin shoh yig'inni tarqatib, Polidamantni chaqiradi. U Par-menionga juda xushomadgo'ylik qilar va jangda doimo uning yonida bo'lar edi. Unga akakularini olib kelish buyurilganida, ancha bezovta bo'lib qoladi.

Ularni darhol olib kelishdi va qo'rquvdan qaltirayotgan Poli-damantni chaqirib, shoh dedi: «Parmenionning jinoyati hammaga, shuningdek ko'proq sen bilan bizga tegishli.

Uni ta'qib qilish va jazolashni senga ishonib topshiraman. Bu ishni bajarib kelguningcha ukalaring menda garov sifatida qoladi. Midiyaga borib, mening harbiy boshliqlarimga mana bu xatni berasan. Mish-mish tarqalmasdan bu ishni tez bajarish kerak. YAna bir xatni Parmenionga berasan. Bu xatda Filotaning uzugi bor va bunga Parmenion ishonadi».

Polidamant, qo'rquvdan holi bo'lib, albatta bu topshiriqni qoyil qilib bajarishini aytadi va arablar kiyimini kiyadi. Unga yo'ldosh qilib 2 ta arab beriladi. Ularning xotin va bolalari ham garovga qoldiriladi.

Suvsiz cho'llarni kezib, o'n bir kunda belgilangan joyga keldilar. YAna o'z kiyimini kiyib, Polidamant Kleandr chodiriga keladi. Xat topshirilgandan keyin Kleandr va Polidamant ertalab Parmenion huzurida uchrashishga qaror qilishadi. Boshqa harbiy boshliqlarga xat beriladi.

Polidamantning kelganidan xabar topgan Parmenion uni chaqirib, shoh to'g'risida so'ray boshlaydi. Bu mamlakat vodiylarida qo'l bilan yaratilgan igna bargli o'rmonlar mavjud bo'lib, shunday o'rmonning birida Parmenion harbiy boshliqlar himoyasida sayr qilardi. Parmenion xatlarni o'qish vaqtida uni o'ldirishga kelishiladi.

Polidamant xursand holda Parmenionni quchoqlash uchun u tomon yugurdi va borib xatni beradi. Xatni ochayotib shohning hol-ahvolini so'raydi. Bu haqua xatdan bilasiz, — dedi Polidamant. Birinchi xatni o'qib, shoh dam olishni ham yoqtirmaydi-ya. Endi u araxoziylarga qarshi yurish qilmoqchi, dedi u. Keyin u Filota nomidan yozilgan xatni o'qiy boshlaydi va yuzida xursandchilik paydo bo'ladi. SHu vaqtda Kleandr uning biqiniga qilich sanchib, boshini uzib tashlaydi. Qolganlari esa o'lgandan keyin etib keladi.

O'rmonga kirishda turgan soqchilar bu o'lim haqida sezib qolib, hamma jangchilarni oyoqqa turg'azadilar. Ular qotilni berishlarini, bo'lmasa o'ch olishlarini aytadi. SHunda Kleandr ular boshlik^arini yig'ib shohning iltimosini o'qib beradi. SHohning buyrug'i bilan o'ldirilganini tushungan jangchilar tarqalishadi. Ayrimlari Parmenionning jasadini ko'mish uchun ruxsat suraydi.

Kleandr zo'rg'a jasadni beradi. Parmenionning boshi esa shohga yuboriladi.

Parmenionning o'limi shunday sodir bo'lgandi. U shohsiz ko'p mag'lubiyatga uchrar, shoh esa usiz buyuk ishlar qila olmasdi.

U 70 yoshda bo'lishiga qaramay, harbiy boshliq vazifasini yosh yigitday bajarardi. Askarlar uni yaxshi ko'rardi, jasur, chaqqon va tadbirkor edi. Haqiqatan ham u shoh hokimiyatini egallamoqchi bo'ldimi yoki bu shunchaki shubhami — buni aniqlash qiyin edi. Filota esa haligacha haqiqatni aytmadi. Parmenionga motam tutgan otryadni alohida qilib, unga boshliq etib Leonidni tayinlaydi.

Xuddi shunday, Aleksandrga uyushtirilgan fitna tafsilotlari qaqida Arrian ham «Aleksandrning yurishi» asarida qiziqarli lavhalarni keltirib o'tadi. Biroq, Arrianda bu fitna tafsilotlari Kuruiy Ruf asaridagi kabi keng va batafsil hikoya qilinmaydi. Arrian bu haqda shunday yozadi:

O'sha paytda Aleksandrga qarshi uyushtirilgan fitnaning qatnashchilari Aminta Andromenaning o'g'li, Palemon, Attal va Simmiya, Amintaning aka-ukalari sudga jalb qilingandi. Ular Filotaning yaqin do'stlari edi. Odamlarga fitnaning uyushtirilgani shu darajada haqqoniy ravishda ochib berilgandi. Natijada,

Amintaning ukalaridan biri Palemon Filota hibsga olingandan so'ng qochib ketadi. Aminta esa qolgan ukalari bilan sudga keladi. Sudda u o'zini dadillik bilan himoya qiladi, sud hay'ati uning ayblarini olib tashlaydi. Sud tomonidan oqlangan Aminta, shu zahotiyiq jamoaga murojaat qilib, ukasining orqasidan borishga va uni Aleksandrning oldiga olib kelish uchun ruxsat so'raydi. Makedonliklar ruxsat berishadi. Aminta o'sha kuni ketib, Palemonni olib keladi. Bu esa undagi barcha shubhalarning yo'qolishiga sabab bo'ladi. Ko'p o'tmay, qaysi bir qishloqni qamal qilishayotganda u nayza zarbidan yaralanib, jarohat azobida halok bo'ladi. SHunday qilib, sud tomonidan oqlangan Aminta yaxshi nom bilan halok bo'ladi.

Aleksandr o'ziga qarshi uyushtirilgan fitnaning aybdorlari sifatida Parmenion va uning o'g'li Filotani jazolagani haqida aniq ma'lumotlar beruvchi ko'plab tarixiy dalillarni keltirib o'tishimiz mumkin. Bu haqda YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida ham shunday fikrlarni uchratamiz:

Aleksandr o'z qo'lidagi va hatto yaqinlariga nisbatan podsho kabi emas, balki ma'naviy dushman sifatida munosabatda bo'la boshlaydi. Hammadan ham ko'proq uning obro'sini yaqinlarining u haqidagi gap-so'zlari tushira boshlaydi. Ana shunday gaplari uchun Aleksandr o'ziga eng yaqin kekxa Parmenion va uning o'g'li Filotani o'ldiradi. Ularning har ikkalasini o'limidan oldin qattiq qiynoqqa soladi. Qo'shin orasida hamma kekxa chol va uning o'g'lining o'limi haqida turli xil mish-mishlarni shivirlasha boshlaydi. O'zlarini ham bundan yomonroq taqdir kutayotganligi haqida gapira boshlashadi. Buni eshitgan Aleksandr bu xildagi gap-so'zlarning tomir otib ketganini sezib, uning butun Makedoniyaga yoyilib, shon-shuhratiga soya solishidan xavfsiray boshlaydi².

Parmenion va Filota fojiasi Plutarx asarida kengroq yoritib berilgan.

Parmenionning o'g'li Filota makedoniyaliklar o'rtasida katta hurmat qozongandi. U juda dovyurak va saxiy bo'lib, Aleksandrdan keyin ikkinchi o'rinda turardi. Aytishlaricha, Filota bir kuni do'stidan pul so'rabdi. Xizmatkori pul berishdan bosh tortibdi. SHunda Filota unga: «Nima deyapsan? Nahotki senda hech bo'lmasa biron-bir kiyim ham yo'q bo'lsa?»

O'zini tuta bilishi boy-badavlatligi, o'ziga oro berib qimmatbaho liboslar kiyib yurgani uchun Filota bir qancha dushman orttirgandi. Hatto otasi bir kuni: «O'g'lim, sal pastroq tush!» — deb aytgan ekan.

Aleksandr esa uni yoqtirmasdi. Ular Damashqua, Kilikiyada mag'lubiyatga | uchragan Doroning boyliklarini qo'lga kiritishganda lagerga juda ko'p asirlarni olib kelishgandi. Ular orasida asli pidnalik bo'lgan, go'zalligi bilan ajralib turgan Antigona ismli ayol ham bor edi. Filota uni o'ziga oladi. Boshqa yoshlar singari Filota ichimliklar ichib, mast bo'lgandan keyin, o'zining va otasining harbiy jasoratlari haqida balandparvoz gaplar aytib maqtanardi. Filota Aleksandrni yosh bola deb atab, o'zini ulug' qilib ko'rsatardi.

Ayol bu haqda o'zining dugonasiga gapirib berdi. U o'z navbatida yana kimgadir aytdi va shu tariqa bu gaplar Kraterning qulog'iga etib bordi. Krater bu ayolni yashirincha chaqirtirib, uni Aleksandrning oldiga olib bordi. Aleksandr uni diqqat bilan eshitib, Filota bilan uchrashuvni davom ettiraverishini, uning hamma gaplarini etkazishni buyuradi.

Bu gapdan hech narsa sezmagan va o'z go'zaliga har xil gaplarni aytgan

Filota, ilgarigiday Aleksandr haqida yomon soʻzlar aytar, jahli chiqqanda esa uni haqoratlar edi. Aleksandr bu soʻzlarni eshitsu ham Filotaga qarshi chora koʻrmasdi. Filotaning otasi Parmenionning Aleksandrga sodiqligi, bu odamlarning kuchi va shuhratidan hayiqqanidandir. Aleksandr Filotaga hech narsa demaydi. Bu vaqtda xalastralik (makedoniyalik) Dimn ismli yigit Aleksandrga qarshi fitna uyushtiradi. Bu fitnaga u Nikomax ismli bolani ham jalb qilmoqchi boʻladi. Lekin Nikomax rozi boʻlmay, bor gapni akasi Kebalinga aytib beradi. Kebalin Filotaning oldiga borib, ukasi ikkalasining Aleksandrga aytadigan maxsus gaplari boʻlgani uchun shoh huzuriga olib borishni iltimos qilishadi. Lekin Filota, shohning yanada muhim ishlari koʻpligini bahona qilib, ularni Aleksandr huzuriga olib bormaydi. SHunday qilib, u ikki marta iltimosni bajarmaydi. Filotaning oʻzini tutishi aka-ukalarda shubha uygʻotadi. SHundan keyin ular boshqa bir odamga murojaat qilishadi. Bu odam ularni Aleksandrning oldiga olib keladi. Ular Aleksandrga oldin Dimn haqida gapirib, orada Filotaning ular iltimosini ikki marta rad etganini ham aytib oʻtishadi. Bu narsa Aleksandrning batamom jahlini chiqaradi. SHohDimnni olib kelish uchun askar yuboradi. Borgan askar esa, Dimn qarshilik koʻrsatgani sababli uni oʻldirishga majbur boʻladi. Bu xabar Aleksandrni tashvishga solib qoʻydi. CHunki Dimnning oʻlimi fitnaning fosh etilmay qolishiga sabab boʻlishi mumkin edi. Filotadan ranjigan Aleksandr, atrofiga uni yoqtirmagan odamlarni toʻplaydi. Bu odamlarning aytishicha, Dimn faqatgina bajaruvchi boʻlgan, asosiy sababchisi esa, hamma narsa yopiqligicha qolishini istaganlar orasidan qidirish kerakligini aytishadi. Aleksandr bu gaplarga diqqat bilan quloq soladi. Filotaning dushmanlari esa uni yana bir qancha ishlarda ayblashadi.

SHundan soʻng Filotani ushlab, shoh doʻstlari huzurida qiynab, soʻroq qilishadi. Aleksandrning oʻzi esa pardaning orqasida turib, barcha gapni eshitib turadi. Aytishlariga qaraganda, qiynoqqa chiday olmagan Filota, mungli ovoz bilan Gefestiondan shafqat qilishni soʻray boshlaganida, Aleksandr parda ortidan chiqib, «Qanday qilib, sen Filota, shunday kuchsiz va qoʻrqoq boʻla turib, katta ish boshlamoqchi boʻlding?» — deb aytadi.

Filotaning oʻlimidan soʻng, Aleksandr darhol Midiyaga Parmenionni oʻldirish uchun odamlarini yuboradi. Ha, bu oʻsha Aleksandrning doʻstlari ichida eng yoshi ulugʻi va shohni Osiyoga yurish qilishga undagan Parmenion edi.

Parmenionning uch oʻgʻlidan ikkitasi jangda, otalarining koʻzi oldida halok boʻlishadi. Uchinchisining takdiri ham fojiali tugaydi. Aleksandrning bunday yoʻl tutishi, uning doʻstlarining yuragiga gʻulgʻula solib qoʻyadi.

Ayniqsa, bu narsa Antipatraga qattiq taʼsir qiladi. CHunki u Aleksandrdan yashirin ravishda etoliyliklarga elchi yuborib, ular bilan ittifoq tuzgan edi. Etoliyliklar esa Enaida shahrini vayron qilganliklari uchun Aleksandrdan juda qoʻrqishardi. SHoh esa voqeani eshitib, etoliyliklardan bu ishi uchun qasos olishini aytadi.

Aleksandrga uyushtirilgan fitna tafsiloti Diodorda shunday izohlanadi.

Aleksandr Girkaniyadan chiqib, markaziy shaharlardan boʻlgan Dranginskiyga etib keladi va shu erda oʻz qoʻshinlari bilan dam oladi. Bu erda shohning eng yaqinlaridan biri Dimn ismli kishi unga nisbatan fitna uyushtiradi va bu fitnani amalga oshirish uchun Nikomaxni jalb qiladi. Nikomax esa yosh

bo'lgani uchunmi, bu haqda akasi Kebalinga aytadi. Kebalin esa bu xabardan shohni ogoh qilish uchun uning huzuriga shoshiladi, lekin u yo'lda Filotani ko'rib qoladi va bor gapni shohga etkaz, deb unga buyuradi. Filota esa bu fitnada o'zi ham borligi uchunmi yoki bu xabarga ishonmaganligi uchunmi, shohga buni aytmaydi. Kebalin esa Filotadan xavfsiraydi va boshqa bir xizmatkor orqali shohga bu xabarni etkazadi. SHunda shoq darhol Dimni qo'lga olishni buyuradi va Kebalin bilan Filotani o'z huzuriga chaqiradi. Dimn o'zini o'zi o'ldiradi. Filota esa o'zini aybsiz hisoblar va bu fitnaga hech qanday aloqam yo'q der edi. SHunda shoh bu masalani hal qilish uchun makedoniyaliklar muhokamasiga qo'yadi. Muhokama qaroriga ko'ra Filota va boshqa aybdorlar qatl etishga hukm qilinadi. Bular orasida shohning eng yaqin do'stalaridan biri Parmenion ham bor edi. Bu voqeada Parmenion qatnashmasa ham, lekin u o'g'li Filota orqali bu fitnani amalga oshirmoqchi bo'ldi deb gumon qilinadi. SHu vaqtning o'zida 3 yildan buyon qamokda yotgan Aleksandr Minkest ham qatl etiladi. SHoh Aleksandr esa Parmenionni ham o'z odamlarini yuborib xoinlarcha o'ldiradi. Parmenion Midiya boshlig'i bo'lib, 180000 talant boylikka ega edi. Ko'pgina makedoniyalik jangchilar shohning bu xoinligidan norozi bo'ladi. SHoh esa boshqalarni ham buzmasligi uchun ularni asosiy qo'shından ajratib qo'yadi. Aleksandrga qarshi uyushtirilgan bunday maxfiy fitna Girkaniyada boshlanib, So'g'diyonaga kelib yakunlanadi. Bu shohga qaratilgan fitnaning fosh etilishi va uni uyushtirgan kishilarning qatl etilishi qo'shin uchun katta maktab bo'lgan edi. SHundan so'ng Aleksandrga suiqasd uyushtirish niyatida bo'lgan kishilar pinhona yovuzlikni mabodo ko'ngillariga tukkan bo'lsalar ham, bu qaltis yo'ldan qaytib, o'z yog'iga o'zi qovurilib yurar edilar. Hech kim shohga qaytib yana fitna uyushtirishga botinolmas edi.

Aleksandr Oks daryosi tomon ketadi. Oks Kavkaz tog'idan oqib kelardi. Aleksandr o'z qo'shinlari bilan etib kelgan bu daryo O'rta Osiyodagi (Hindiston daryolarini hisobga olmaganda) eng katta daryo edi. Umuman olganda, Hindistondagi daryolar eng katta daryolardir. Oks Girkaniyadagi katta daryoga quyiladi. Aleksandr Oksdan kechib o'tmoqchi bo'lganda, buning o'ta mashaqqatli ekaniga amin bo'ladi. Bu daryoning eni 6 stadiy bo'lib, ancha chuqur edi. Tubi qum bilan qoplangan Oks shunday tez oqardiki, hatto daryo tubiga tushirilgan temir qoziqni ham bemalol oqizib ketardi. Daryodan o'tishning yana bir qiyin tomoni shunda ediki, ko'prik solish uchun yog'och etishmasdi. Ko'prik qurish uchun daraxtlarni uzoqan kesib kelishning o'zi ham anchagina vaqtni talab qilardi.

Arriandan keltirilgan ushbu ma'lumotlarga diqqat bilan e'tibor bersak, birmuncha aniqlik kiritishimizga to'g'ri kelali. Bu faktda «Oks daryosi Kavkaz tog'idan oqib kelardi» deyilgan. Bu o'rinda adib afg'on tog'larini yoki Pomir tog'larini nazarda tutgan bo'lishi kerak. CHunki, ayrim tarixiy manbalarda Afg'on tog'i bilan Kavkaz tog'i bir-biriga chalkashtirshadi. SHu tufayli bo'lsa kerak, Qobul yaqinida qurgan shahriga Aleksandr Kavkazskaya deb nom beradi. Ayrim manbalarda Oks Orol dengiziga emas, Kaspiy dengiziga quyilardi degan faktlar ham borl.

Aleksandr chodir uchun qurilgan terilarini yig'ib olib, ularni quruq o'tlar

bilan to'ldirib, ichiga suv o'tmaydigan qilib tikishlarini

buyuradi. Bu quruq o't bilan to'ldirilib tikilgan terilar suvdan kechib o'tish uchun chidamli bo'lib chiqadi va besh kun ichida ular yordamida qo'shin narigi qirg'oqqa o'tib oladi.

Daryodan o'tish oldidan Aleksandr qo'shin orasidan keksa va harbiy xizmatga yaroqsiz bo'lib qolgan kishilarni ajratib olib, o'z xohishlariga ko'ra ketmoqchi bo'lgan fessaliyaliklar bilan birga uylariga jo'natib yuboradi. SHohning jangchilaridan biri ariylar hokimi Arsakka nisbatan shubhalari ortib, asir oladi-da, Stasanorni ariylarga hokim qilib tayinlaydi.

Aleksandr esa Oks daryosining bo'yiga qarab yuradi, shu bilan yana So'g'diyonaga qaytib bormoqchi bo'ladi. Bu erning hokimini Aleksandrning o'zi tayinlagandi. Oks bo'ylaridagi qarorgohlaridan, aynan uning chodirining yonidan suv otilib chiqib, buloqqa aylanadi. Uning yonidan esa yana bir buloq, faqat moyli buloq paydo bo'ladi. Bu mo''jiza haqida Lagoning o'g'li, Aleksandrning shaxsiy soqchisi Ptolemeyga xabar berishadi. Ptolemey esa bu xabarni Aleksandrga etkazadi. Aleksandr bu hodisani xudoning karomati deb aytib, ko'plab qurbonliklar keltiradi. Aleksandr oldindan bashorat qilib, moyli buloq qiyinchiliklar belgisi ekanligini, lekin bu qiyinchiliklardan keyin g'alabaning muqarrarligi haqida xabar beradi.

Arrian romanida tilga olingan moyli buloq, balki hozirda Xatirchi tumanidagi Moybuloq qishlog'idir1.

SHu vaqtda bir qo'y tug'adi. Qo'zichoqning boshida o'simtasi bor edi. O'simtaning ikki tarafida esa bir juftan oq belgi bor edi. Aleksandr buni ko'rib, shunday jirkanadiki, darhol qo'zini so'yishni buyurdi. Qo'zini vavilonliklar so'yishadi. SHoh ularni shunday paytlarda chaqirardi. Do'stlariga esa Aleksandr, u o'z hayoti uchun emas, balki ularning xayoti uchun tashvishlanayotganini, xudo undan keyin taxtga bilimi bo'lmagan va kuchsiz bir odamni o'tqazishidan qo'rqishini aytdi. Lekin tez orada uning g'am-tashvishi tarqaydi. Podsho yotoqxonasining boshlig'i Proksen ismli makedoniyalik Oks daryosi qirg'og'ida podshoga chodir qurayotganida, quyuc va yog'li buloqqa ko'zi tushadi. Buloqning ustini tozalashganda, bulokdan zaytun moyidan hech farq qilmaydigan jildiragan oqim paydo bo'ladi. Bu narsa mo''jiza bilan barobar edi. CHunki u erda zaytun daraxtlari o'smas edi. Aytishlaricha, Oks daryosining suvi juda yumshoq bo'lib, unda cho'milganlarning badani yog' bilan qoplanar ekan. Bu yaxshilik nishonasiga Aleksandrning qanchalik xursand bo'lganligini uning Antipatraga yozgan xatidan bilish mumkin. Uning yozishicha, bu xudolardan olgan eng buyuk ehtiromlardan biridir. Ta'birini aytib beruvchilar esa, bu alomat shonli, lekin mashaqqatli

yo'lni ko'rsatishini, zaytun yog'i esa odamlarga mehnatlarini engil-lashtirish uchun berilganini aytib karomat qilishadi.

Aleksandr tezlik bilan o'z qo'shinlarini Araks daryosidagi ko'prikdan olib o'tadi. Daryodan o'tgan qo'shinlar dahshatli bir voqeaning guvohi bo'lishadi: ular qarshisida Eron shoxlari tomonidan asirga olingan 800 ta grek turardi.

Ularning deyarli hammasiga tan jarohati etkazilgan edi. Birlarining qo'li, boshqalarining bir oyog'i, qulog'i yoki burunlari kesib tashlangan edi. Ular orasida qarilar ham, yoshlar ham bor edi. Bunday dahshatni ko'rgan Aleksandr yig'lab

yuboradi. Ular hammasi bir ovozdan yordam berishni so'rar edi. «Hammangizga o'z vataningizga etib olishga yordam beraman», — deydi Aleksandr. Lekin ular o'z vataniga bunday holatda borishni istamaydi. CHunki, u erda bular har joyga tarqalib ketib, odamlar orasida kulgiga qolishini bilar edi. YAxshisi, bizga bu erda yashab qolishga yordam bergin, deydi ular. SHunda Aleksandr ularning har biriga 3000 draxm pul, 5 tadan erkak va ayol kiyimlari, 2 tadan ho'kiz, 50 ta qo'y va 50 puddan bug'doy beradi. Ular himoyasini o'z bo'yniga olib, xafa qildirmaslikka va'da beradi. Aleksandrning bunday odamgarchiligi va hotamtoyligi ularni xursand qiladi.

SHundan so'ng Aleksandr Oks daryosi qirg'oqlariga etib keladi. Daryoning suvi loyqa bo'lib, ichishga yaramas edi. SHuning uchun jangchilar quduq qazishga kirishadi. Biroq chuqur quduqdan ham suv chiqmaydi. Tasodifni qarangki, birdan shoh chodiridan suv chiqib qoladi. Bu tasodif emas, xudoning inoyati deb shoh boshqalarni bunga ishontiradi.

Keyin Ox va Oks daryolaridan o'tib, Marg'iyona shahriga etib keladi. SHaharga yaqinroq joyda 6 ta qal'a bo'lib, uning 2 tasi janub tomonga, qolganlari esa sharqqa qaragan edi.

Oks — Amudaryoning qadimiy yunoncha nomi. Osiyoliklar esa budaryoni Jayxun deb atashgan.

OVDA

Keyin Bozoir deb ataluvchi mamlakatga jo'nab ketadilar. Bu mamlakatning asosiy boyligi o'rmon va boqiladigan zotdor hayvonlar edi.

Ular tez-tez qalin o'rmonlarda ov qilishni yaxshi ko'rishardi.

O'rmonlarda juda ko'plab hayvonlar to'planib qolgan edi-ki, hech kim bu erga kelib, ov qilishga jur'at qilolmasdi. Aleksandr shu erga kelib, hayvonlarni bezovta qilishga buyruq beradi.

SHunday maroqli ov paytida bahaybat bir sher Aleksandrga tashlanganida Lisimax yordamga etib keladi, lekin Aleksandr sher bilan yakka olishib, engishini aytib, Lisimaxning ketishini buyuradi.

Lisimax ham ilgari Siriyada mana shunday sherni o'ldirgan, lekin o'shanda o'zi ham o'lishiga sal qolgandi. SHer epchillik qilib, chap elkasini suyagigacha uzib olgandi.

Bugun esa shoh darg'azab bo'lib, Lisimaxga uni eslatadi va o'zi sher bilan jang qilib, uni bir urishdayoq yiqitadi.

Men o'ylaymanki, deydi Kuruiy Ruf o'z asarida, go'yoki shoh Aleksandr Lisimaxni sherga em qilmoqchi bo'lgan rivoyat mana shundan kelib chiqqan.

Aleksandrning ovi muvaffaqiyat bilan tugasada, makedoniyaliklar, o'z xalqining odatiga ko'ra, shoh bir o'zi emas, balki yaqin do'stlari bilan ov qiladi, deb aytishardi.

4 ming hayvon qo'lga tushgandan keyin shoh butun qo'shini bilan o'rmonda bayram qiladi.

Bizningcha, Bozoir o'rmoni Maroqandga yaqin joyda bo'lgan, sababi, Aleksandr ovdan so'ng Maroqand (Samarqand)ga boradi.

SOTIBARZON

Aleksandr qo'shinlariga qarshi kurashgan yana bir jasur o'g'lon Sotibarzon edi. Grek va Rim tarixiy nasrida Sotibarzon nomiga ko'p duch kelamiz. Ko'pincha tadqiqotchilar Sotibarzonni Spitamen bo'lsa kerak deb aytar edilar. Hatto Spitamenning nomini tarixchilar o'zgartirib Sotibarzon deb atashgan. Ayrimlar Spitamen emas, aslida Sotibarzon bo'lgan, degan fikrni bildirishdi. Biz bu hakda ancha izlandik va Spitamendan tashqari Aleksandr qo'shinlariga qarshi kurashgan Sotibarzon degan kishi ham bor ekanligini aniqladik.

Sotibarzon Girkaniya, So'g'diyona, Baqtriya erlarida ot choptirib, shahar-shahar, qishloqma-qishloq yurib mahalliy xalqni grek-makedon qo'shinlariga qarshi bosh ko'tarishga chorlaydi. Bosqinchilarni enggach, mahalliy xalqqa ozodlik va erkinlik ato qilishini aytadi.

Dastlab uning bu da'vatiga odamlar ishonmaydi. Chunki o'zining ikki ming (Bessdan olgan) otliq askari bilan istagan qishloq yoki shaharga kirib borib, xalqni yig'ar, ularni qo'lig'a qurol olib, o'z safiga qo'shilishini so'rardi. Ammo, odamlar bu notanish kishining gapiga dastlab ishonishmaydi. Hatto uni Aleksandr yuborgan ayg'oqchi bo'lsa kerak, u bizni laqillatayapti, deb o'ylashadi.

Aslida esa Sotibarzon Aleksandrning emas, o'z shohiga xiyonat qilgan Bessning odami edi. U Doro qo'shinida sarkarda bo'lib, keyinchalik Bessningtopshirig'i bilan Oks daryosi bo'yidagi xalqlarni Aleksandrga qarshi chorlash uchun yuborilgan bo'lib, Bess dushman ustidan g'alaba qozongach, Axmoniylar davlatining shohi bo'lib, So'g'diyona hokimligining Sotibarzonga berilishini va'da qilgan edi. Sotibarzon ikki ming otliqjangchisi bilan dushmanga qarshi kurasha olmasligini tushunib qo'shimcha kuch to'plashga kirishadi.

Keyinchalik esa Sotibarzonning safi ancha kengayib, bu jasur yigitga odamlar ishonadigan bo'lishadi. Ammo uning safdoshlari oddiy kishilar edi. Jang qilishni, hatto yoy otishni yoki qilichbozlikni yaxshi bilmasdi. Bunday qurollar uning safdoshlariga etishmasdi ham.

Hali jang ko'rmagan oddiy xalq vakillari qo'llariga qurol o'rniga yog'ochdan panshaxa, to'qmor tayoklarni ko'taryb olgan bo'lsalarda, dushman bilan jang qilishga tayyor ekanliklarini aytishardi.

Ilgari ko'p urushlarda qatnashib, jang dahshatini obdon tortgan Sotibarzon bunday kichik qo'shin bilan jang qilish qiyin ekanligini sezib, ularni o'zining ishonchli do'stlariga qoldirib, jang mashqlarini o'tkazib turishni tayinlaydi-da, o'zi Baqtriyaga Bessning oldiga jo'naydi.

Sotibarzonning to'plagan kichik qo'shini moddiy jihatdan qiynalib bo'lsada, jang mashqlarini bajarib, dushman bilan olishuvga hozirlik ko'rardi. Qishloq va shahar aholisi xaloskorlariga moddiy yordam berib turardi.

Tez orada Sotibarzon harakati keng tarqalib, uzoq-uzokdarga ovoza bo'ladi. Ayniqsa, Bess bu harakatning kuchayib borayotgani haqida yaxshi gaplarni eshitib, xursand bo'ladi.

Sotibarzon o'zining yaxshi qurollangan ikki ming otliq jangchisi bilan Bessning oldiga jo'nar ekan, bu erda qolgan yangi to'plangan safdoshlarini dushman chiqishi qiyin bo'lgan baland tog'ning tepasiga yashirib qo'yadi. Ularga qurol topib kelmaguncha tog'dan pastga tushmaslikni tayinlaydi. Doroning hokimi

Sotibarzon Xortakan shahrida jangga tayyorlanayotganini Aleksandr bilib qoladi. Aleksandrning sezib qolganligini bilgan Sotibarzon 2000 otliq askari bilan Bessning oldiga boradi va undan yordam so'raydi. Ammo Bess hozircha unga katta yordam berolmasligini, keyinchalik qo'shimcha kuchlar yuborishini aytib, yana ozgina yordam bilan Sotibarzonni Aleksandrga qarshi yuboradi.

Endi anchagina mustahkamlanib, kattaroq qo'shinga sarkarda bo'lib olgan Sotibarzon o'z safdoshlari xuzuriga qaytayotganda, yo'l o'zanini o'zgartirib, Oks daryosi tomondan aylanib o'tishni ma'qul biladi. Uning niyati mabodo Aleksandrning kichikroq bir qo'shini uchrasa, uni engib, katta o'lja bilan qaytish yoki mabodo dushman biron qishloqni bosib olgan bo'lsa, bu qishloq axlini bosqinchilar changalidan ozod qilib, so'ngra jang mashqini o'tkazayotgan safdoshlari huzuriga qaytishi, yana harakatini kuchaytirib dushmanning asosiy qismiga zarba berish edi. Sotibarzonning harakati kuchayib, qattiq tayyorgarlik ko'rayotgani xaqida ayg'oqchilaridan anchagina ma'lumotlar olgan Aleksandr unga qarshi- allaqachon katta qo'shin yuborgandi.

Yo'lda Sotibarzon ariylar qabilasiga duch kelib, ularni talay boshlayli. Bu xabar yaqinlashib qolgan Aleksandrning qulog'iga etib boradi.

Bu hakda Diodorning fikrlarini eslab o'tish kifoyadir. Diodorning ta'kidlashicha, Sotibarzon Ariyani bosib olib u erdagi odamlarni Aleksandrga qarshi qo'yadi. Buni eshitgan Aleksandr unga qarshi Erigiy va Stasanorni qo'shinlarining bir qismi bilan yuboradi. O'zi esa Aroxosiyani bo'ysundirib, u erdagi aholini o'ziga itoatkor qilib oladi'.

Diodor Sotibarzonning Erigiy tomonidan mag'lubiyatga uchraganini ta'kidlab, «Ariyada Erigiy Sotibarzonga qarshi kurashib, uni engdi»², — deb yozadi.

Tarixiy manbalarda Sotibarzonning o'limi haqida ham turli xil ma'lumotlar mavjud. Arrian Sotibarzon ham, Erigiy ham halok bo'lganligini ta'kidlaydi. Erigiyning nayzasi Sotibarzonning yuziga tekkan edi, deb yozadi.

Bu xaqda shunday epizod berilgan.

Aleksandr Baqtriyaga, Bess tomonga yuradi. Yo'lda u dranglarni, gadroslarni va araxotlarni o'ziga bo'ysundirib oladi. Bosib olingan xalqlarni boshqarish uchun u hokim qilib Menonni tayinlaydi. U araxotlar bilan qo'shni yashayotgan indlarning erigacha keladi. Aleksandrning qo'shini nihoyatda charchagandi. Buning ustiga, xdmma yoq qalin qor bilan qoplangan bo'lib, oziq-ovqat etishmasdi, SHu payt shoh Sotibarzonning 2000 otliq askar bilan (ularni u Bessdan olgan edi) ariylarga hujum qilganini va ariylar ularga qarshi qo'zg'olon ko'tarishganini eshitadi. Ariylarga yordamga forslardan bo'lgan Artabazni, sarkardalar Erigiy va Karanni yuboradi. Parfiylarning hokimi bo'lgan Fratafernga esa ariylarga qarshi hujumga o'tishni buyuradi. Erigiy va Karan qo'shinlari bilan Sotibarzon qo'shinlari o'rtasida qattiqjang bo'ladi. Dushmanlar chekinishni xohdashmasdi. Ular faqatgina Erigiy bilan Sotibarzon halok bo'lishayotganda, shunda xam Erigiyning nayzasi Sotibarzonning yuziga tekkandagina, orqa oldilariga qaramay qocha boshlaydi³. Kuruiy Rufning ta'kidlashicha, Sotibarzon bilan Erigiy o'rtasida yakkama-yakka jang bo'lib, bu jangda Erigiyning nayzasi Sotibarzonningbo'ynigataqalib, orqasidan teshib chiqadi.

Bu o'rinda Kuruiy Rufning fikrini ham keltirib o'tishni lozim topdik. Adibning ta'kidlashicha, Karan va Eriyylarning ariylar mamlakatidagi jangi to'g'risida ham xabar bo'ladi. Makedoniyaliklar bilan ariylar o'rtasida jang bo'lib turgan bir paytda ariylar boshlig'i Sotibarzon yakkama-yakka jang qilishga chaqiradi. SHunda Eriy Aleksandr jangchilari nimaga qodirligini ko'rsatishiga vaqt etdi deb jangga tushadi. Otish mumkin emas, degan buyruq bo'lganda ular bir-biriga qarab ot qo'yishadi. Birinchi bo'lib Sotibarzon nayza otadi, lekin Eriy chap beradi va o'z navbatida nayzasi bilan Sotibarzonni to'g'ri nishonga oladi. Nayza uning bo'ynidan kirib, orqa tomonidan chiqadi.

SHunday qilib, Sotibarzon halok bo'ladi.

O'z boshlig'ini yo'qotgan ariyliklar Eriyga o'z qurollarini topshiradilar.

SHoh bu g'alabadan xursand bo'ladi. Spartaliklar ham mardlarcha jang qilayotganini eshitadi.

Aleksandr Bessni quvib borayotib, Sotibarzonning boshini olib kelayotgan Eriyyni uchratadi'.

Bu o'rinda Sotibarzonning dovyurak va jasur bo'lganligini ham ta'kidlab o'tishimiz lozim. CHunki, u makedonlarning sarkardasi Eriyyni yakkama-yakka mardlik jangiga chaqiradi. Tarixda bunday misollar juda ko'p. Behuda minglab kishilarning o'lib ketishidan tashvishga tushgan jasur yigitlar dushman qo'shinining boshlig'ini yakkama-yakka jangga taklif etishgan.

SHunday qilib, Sotibarzon Spitamen qo'shinlari bilan birlasha olmaydi. CHunki Spitamen endigina qo'shin to'playotgan edi. Balki Sotibarzon Bessning odami bo'lgani uchun Spitamen u bilan birlashishni xohlamagandir. CHunki Spitamen Bessni yoqtirmas edi.

DORONING HALOKATI

Ulkan Axmoniylar sulolasining so'nggi vakili, Eron shohi Doro Kodomon Makedoniya podshohi Aleksandr Filipp o'g'li bilan bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchrab, o'zining katta qo'shini bilan O'rta Osiyo tomonga qarab chekina boshlaydi. Aleksandr uchun ham, Doro uchun ham hali urush tugagan emasdi.

Urushning nega tugamaganligi ko'pchilik uchun jumboq. Bu sirli jumboqni oddiy jangchilar echishi qiyin edi. Aleksandr jangchilari endi urush tugadi, deb bayram qilishar, shodu hurramlik bilan sharob ichib, katta o'ljalar orttirar, yaqin kunlarda vatanimizga qaytsak kerak deb o'yildilar. Doro jangchilari esa bor umid va ishonchlarini o'z shohiga bog'lab, uning ketidan ergashib borardilar.

Axmoniylar davlati juda ulkan edi. Faqat hozircha Eronda bo'lgan jang muvaffaqiyatsiz yakunlangan bo'lsada, uning orqasida Midiya, Parfiya, Girkaniya, So'g'diyona, Xorasm, Baqtriya, Armasp va hokazo o'nlab elatlar katta tayanch bo'lib turardi. Bu o'lkalar qariyb uch asrdan buyon Eron shoushining zulmi yukini elkalarida ko'tarib, zahmat chekib kelayotgan bo'lsalar-da, baribir Axmoniylar davlatining bir bo'lagi bo'lib, unga tobe ekanligini unutmaydilar. SHuning uchun ham makedonlar bilan bo'lgan jangning boshlanishidan avval qanchadan-qancha farzandlarini Eronga jo'natadilar. O'rta osiyolik farzandlar ulkan Axmoniylar davlatini himoya qilib, jangga kiradilar. Bu farzandlarning necha minglari qurbon bo'lsalar-da ko'pchiligi o'z shohi Doroga ergashib, O'rta Osiyoga siljib kelayotgandi. SHuning uchun ham hali Doroning umidi so'nganicha yo'q edi. Mayli Aleksandr Eronga hokim bo'lib qolsin. Bunga Doro ming bora rozi. Buning uchun Aleksandrga maktub yo'llab, Eron hokimligini berishga rozi ekanligini aytadi. Ammo u ulkan Axmoniylar shohligini berishni, Osiyo shohi degan bebaho unvonni va «oltin tojni» qo'ldan chiqarishni sira xayoliga ham keltirmagandi. Kerak bo'lsa, u O'rta Osiyoda katta kuch to'plab, toju taxtni saqlab qolish uchun Aleksandrga qarshi katta urush ochish niyatidan ham qaytmagandi.

Axmoniylar davlatining bir bo'lagigina qo'ldan ketdi, xolos. Hali bu yokda marg'iyon, so'g'd, massaget, sak, dak, skif, everset degan jangovar xalqlar turibdiki, Doro ularni birlashtirib, ulkan qo'shin tuzsa, Hindistondan Makedoniyagacha bo'lgan keng o'lkalarni qaytadan qo'lga kiritishi mumkin.

Aleksandr Doroning bu niyatini yaxshi bilardi. SHuning uchun ham Suz, Persepol kabi jahonning eng go'zal va muhtasham shaharlarida uzoq turmasdan, Tigr (Dajla) daryosi tomon yurishni davom ettiradi. Uning niyati «Osiyo shohi» degan yuksak nom beruvchi oltin tojni Dorodan tezroq tortib olish. Bu tojni Doro o'z ixtiyori bilan Aleksandrga taqdim etsa nur ustiga a'lo nur bo'lardi. Unda Aleksandr Osiyo shohi degan yorliqqa osongina sazovor bo'ladi. Bu toj qo'lga kiritilgandan so'ng Axmoniylar davlatining ichkarisidagi o'lkalar Kaspiydan Hindistongacha, YAKsartdan Oksgacha Aleksandrga qonuniy ravishda tobe bo'lishga majbur. SHuning uchun ham Aleksandr katta qo'shin bilan Doroni ta'qib etib kelar, Doro bo'lsa ildamroq yurib Osiyoning ichkarisiga, O'rta Osiyo erlariga tomon kirib borardi. Davlat ketgan bilan tojni boshida saqlab qolganiga ming bor shukur qilardi.

Kutilmaganda Doroning eng yaqin kishisi, Baqtriya podshohi Bess o'z shohini yaralab, oltin tojni boshiga kiyib olib, o'zini Osiyo podshohi deb e'lon

qiladi. O'zi bilan sak, so'g'd, massaget va hokazo O'rta Osiyo jangchilarini olib, Baqtriyaga keladi. Aleksandr bu voqeani eshitib, yana oltin tojning izidan tushadi. Endi Aleksandr Bessni qo'lga olishi kerak.

YUstin eronliklar jangda mag'lubiyatga uchragandan so'ng, Alek-sandrning Eron shaharlarini birma-bir egallab, Doroni ta'qib etib borganligi haqida yozadi. Uning ta'kidlashicha, har ikkala taraf, ya'ni makedonlar va eronliklar jangga kirishadilar. Bu jangda har ikkala podsho ham yarador bo'ladi.

Doro qochishga tushmaganida jang nima bilan tugashi noma'lum bo'lib qolgandi. Doro qochgandan so'ng, eronliklar katta talafot ko'radilar. Oltmish bir ming piyoda askar, o'n ming otliq jangchi o'ldiriladi. Qirq mingga yaqin jangchi asirga olinadi. Eron podshohligining saroyidan ko'p oltin va boshqa boyliklar topishadi. Asirga olinganlar ichida Doroning akasi, xotini va ikkita qizi bor edi.

Qo'lg.a tushgan behisob boylik va qimmatbaho xazinalarni ko'rib Aleksandr hayratga tushadi. SHodligini ichiga sig'dirolmay, birinchi marta ulkan dasturxon solib, ichkilikbozlik, zo'r maishatbozlikni boshlaydi.

Aleksandr asirasi Barsinaga alohida qiziqish bilan qaray boshlaydi. Undan tug'ilgan o'g'lini Gerkules deb ataydi. Doroning hali tirik ekanligini unutmagan Aleksandr Parmenionni Eron flotini qo'lga olishga, boshqa sarkardalarini esa Osiyo shaharlarini egallashga yuboradi. Uning muzaffarlik dovrug'i atrofga yoyilib, katta-kichik hokimliklar birin-ketin ko'ngilli ravishda g'oliblar tarafga o'ta boshlaydi. Tez fursat ichida Aleksandr ulkan oltin, behisob javohirlarga ega bo'ladi. SHundan keyin Aleksandr Siriyaga qarab yo'l oladi. SHarq podshoxdiklaridan ko'pi tinchlik istab, uning qarshisiga chiqadilar. Aleksandr ularning ba'zilar bilan ittifoq tuzib, hokimligini qaytarib bersa, boshqalaridan podshohlikni tortib olib, o'rinlariga yangi hokimlar tayinlardi. U Sidon podshohligi oltin toj va qimmatbaxr sovg'a jo'natganida, sovg'ani qabul qilib, Abdolinni o'z yurtiga hokim qilib tayinlaydi.

Doro Vaviloniya tomonga qochayotganda yo'lda Aleksandrga xat yozib, undan o'z oila a'zolarini katta boylik evaziga qaytarib berishini iltimos qiladi. Ammo Aleksandr pul-boylik emas, balki butun Axmoniyalar podshohligini talab qiladi. Bir qancha vaqt o'tgandan keyin Aleksandr yana xat oladiki, unga Doro qizini va podshohlikning bir qismini va'da qilgan edi. Aleksandr javob xatida Doroga shaxsan o'zi iltimos qilib kelishini, Eron podshohligining taqdirini esa g'olibning o'zi hal qilajagini bayon qiladi.

Doro tinch yo'l bilan maqsadini amalga oshirish mumkin emasligini bilib yana urush boshlaydi, o'zining 400000 piyoda, 100000 otliq askari bilan Aleksandr tomon yo'l oladi. Biroq yo'lda Doro xotining tug'ish payti o'lganini, Aleksandr shaxsan o'zi insonlarga xos ko'mish marosimida qatnashganligi haqidagi xabarni eshitadi. Doro bu voqeadan keyin o'zini haqiqatan ham engilgan deb tan oladi. CHunki Aleksandr nafaqat urush paytida jismonan, balki insonparvarlik va olijanoblikda ham undan ustun ekanligini sezadi. SHuning uchun ham u Aleksandrga uchinchi marta xat yozib, shohga tashakkur izhor qiladi. So'ngra Aleksandrga o'z podshohligining Evfrat daryosigacha bo'lgan katta qismini berib, xotinlikka qizini berajagini yozadi. Bunga Aleksandr u nima qilgan bo'lsa, buning hammasini, u kuchli dushmanlariga qarshi urush qilajagi to'g'risida javob qiladi. U

Doroga dunyoda o'zidan keyin ikkinchi podsho — ya'ni vazir bo'lishni taklif qiladi. Chunki dunyoda ikki quyosh bo'lmaganidek, bir olamda ikki buyuk podsholik bo'lolmas. Aleksandr Doroga ikkinchi kuniyoq taslim bo'lishni yoki jangga tayyorlanishni taklif qiladi.

Ikkinchi kuni, har ikkalasi o'z qo'shinini jangovar holatga keltirgan bir paytda, holdan toygan Aleksandrni kuchli uyqu bosadi. Uni uyg'otishib nima uchun u shunday xavfli bir paytda uyquga ketganligini so'rashadi. Aleksandr kutilmaganda ko'ngliga kelgan g'alabaga bo'lgan ishonchdan ruxlanib, uyqu bosganligini aytadi. Jang oldidan har ikkala qo'shin bir-birini ko'rib hayratga keladilar. Makedonlarni eronliklarning ko'p sonli askarlari, ularning uzun bo'yli, chiroyli, jangovar kiyimlari hayratga solgan bo'lsa, eronliklarni shunchalik kam sonli qo'shin ko'p ming sonli lashkarni o'tgan urushda qanday qilib mag'lub qilganligi taajjubga solardi.

Eronning asosiy shaharlari qo'lga olingandan so'ng, katta-katta boyliklar talangach, Doroning halokatga uchrashi ma'lum bo'lib qolgandi. Bu haqda Diodorning qayd etishicha, Aleksandr Eron poytaxti Persepolni butunlay vayron qilish va talash uchun qo'shiniga buyruq beradi. Faqat saroyga tegmaslikni aytadi. SHaharning butun boyligini jangchilar o'zlari xoxdaganicha bo'lib olishadi. Qancha-qancha tillo va kumushlarni talaganiga qaramay, jangchilar yana ko'zlari to'ymay o'zaro talashib qolar edilar. Keyin Aleksandr saroy qal'asiga kirib, u erdan shoh Kir qoldirgan 120000 oltin va kumush tangani topib oladi. Bu pullarning bir qismini harbiy ehtiyojga ishlatib, qolganlarini esa Vaviloniya va Mesopotamiyadan keltirilgan 3000 tuyaga ortib, belgilangan joyga jo'natadi. SHahar aholisiga hech narsani ishonmaydi va Persepolni butunlay vayron qiladi.

Persepol saroyi juda hashamatli va ulkan bo'lib, uch qator devor bilan o'ralgan edi. Birinchisiga qaraganda ikkinchisi, ikkinchisiga qaraganda uchinchisining devori baland edi. Uchinchi devor juda qattiq toshlardan abadiy qilib qurilgandi. Saroyning sharq tomonida 400 futli masofada shoh tog'i bor edi, chunki bu tog'ga shohlarning jasadi qo'yilgandi. Bu tog'ga chiqish juda qiyin edi. SHu sababli u erga shohlarning butun boylıkları yashirib qo'yilar edi. Aleksandr o'z g'alabasini katta tantana bilan nishonlaydi. Xudolar yo'lga qurbonlik beradi. Tantanaga hamma ayollar ham taklif qilingandi. Ichkilikning mo'lligidan ko'p odamlar mast bo'lib qolishadi. Faida ismli attichenkalik bir ayol mast bo'lib qolib shunday dedi: «Aleksandr Osiyoda buyuk va sharafli ishlarni boshlaydi, shuning uchun biz unga yordam berishimiz kerak, eronliklar uchun muqaddas bo'lgan saroyni yoqib yuborishimiz kerak deb, birinchilar qatori saroy tomon ketadi va saroyga o't qo'yishni boshlab beradi. SHunday qilib, bu ayol Eron shohi Kserksdan o'ch oladi. Bu voqeadan keyin Aleksandr Eronning boshqa shaharlarini ham zo'ravonlik bilan bo'ysundira boshlaydi.

Arrianning ta'kidlashicha, garchi Aleksandr Eron ustidan g'alaba qozongan bo'lsa ham, Makedoniyadan to'xtovsiz yordam kuchlari kelib turgan. Faqat makedoniyadangina emas, qo'l ostidagi boshqa o'lkalardan ham to'xtovsiz qo'shin kelgan.

Vavilonga qaytib kelib, Aleksandr Erondan kelgan Pevkestni uchratadi. Pevkest o'zi bilan 20 mingga yaqin askar olib keldi. Askarlar ichida Kosseylar

va tapurlar ham bor edi. SHohga ularni maqtab qabilalar ichida u eng katta jangga chidamli deb aytdi. Qariyadan Filokin qo'shini bilan, Lidiyadan Menendr qo'shini bilan, Menad otliq askarlari bilan kelishgandi. SHu payt Elladadan ham elchilar kelishadi. Ular Aleksandrni xudo deb bilib, uiga oltin gulchambar hadya qilishadi.

Aleksandr eronliklarga qilgan yordamlari uchun minnatdorchilik bildiradi. Ular Pevkestning topshiriqlarini ham bajarishgandi. Pevkest kelganlarni makedoniyaliklar qo'shini safiga qabul qiladi. Ma'lum bir vaqtga makedoniyaliklardan o'nboshi va yuzboshilar tayinlanadi.

Diodor ham Aleksandrning Eronning Suz va Persepol' shaharlaridan behisob boyliklarni qo'lga kiritganligini aytadi. Uning aytishicha, Aleksandr bir necha jangdan keyin bir joyga kelgavda, qo'shiniga dam beradi. Holdan toygan jangchilarni dam oldirib, yangi jangchilarni tayyorlay boshlaydi. Harbiy boshliklarni qaytadan tanlab oladi. Umuman jangchilarni tartibga solib, yangi g'alaba sari o'tlanadi. So'ng butun dunyoga mashhur bo'lgan shoh Doroning poytaxtini egallaydi. YOzishlariga qaraganda, vaqtdan yutish va tayyorgarlik ko'rish uchun Doroning o'zi chekinishga majbur bo'lgan ekan.

SHunday qilib, Aleksandr shaharni egallab, undagi saroydan 40000 tillo va kumush tanga topib oladi. Bu boylikni shoh uzoq vaqt saklaydi. Bundan tashqari, u yana Doro tamgasi tushirilgan 9000 tanga topib oladi. SHoh o'ziga mos bo'lmagan taxtda o'tirar edi. SHunda Doroning xizmatkorlaridan biri unga boshqa taxt kursisi olib keladi. SHoh esa uni maqtaydi. SHu vaqt xizmatkorlardan biri yig'lab yuboradi. Aleksandr buning sababini so'raydi. Xizmatkor dedi: «Endi men ilgari Doroning quli bo'lgan bo'lsam, endi esa senikiman. Lekin men ilgarigi shohimni o'z tabiatimga ko'ra yaxshi ko'raman. Uning mag'lubiyatga uchraganiga achinaman». Bu javobdan keyin Aleksandr fors shohligida buyuk o'zgarishlar bo'lganligini sezadi va o'zini yana mag'rur tuta boshlaydi, asirlarga shafqat qilmaslik kerak, degan xayolga boradi. SHundan keyin shoh yana yo'lga tushadi.

Doroning mag'lubiyatidan keyin ko'pgina hokimliklar shaharlarini jangsiz, o'z ixtiyorlari bilan Aleksandrga topshiradilar. Aleksandr esa o'z ixtiyori bilan taslim bo'lgan hokimlarga ozor bermasdi. Bu haqda Diodor shunday yozadi:

«Aleksandr Persepolga yurish qiladi. Yo'lda shahar boshlig'i Tiridatdan xat oldi, Unda shunday yozilgan edi: «Biz Doroga atab qurilgan shaharni sizga jangsiz topshiramiz»».

Plutarx Doroning halokati va o'limi qaqida qiziqarli voqealarni hikoya qiladi:

Hamma birday harakat qilishiga qaramay, shoq bilan faqatgina 60 askar dushman qarorgohiga bostirib kira olishdi. Ular atrofida sochilib yotgan kumush va oltinga, aravada qayoqqa ketayotganini bilmay o'tirgan ayol va bolalarga e'tibor bermay, qochayotgan askarlarga diqqat-e'tiborini qaratgan edilar. SHohning o'ylashicha, ular orasida Doro bo'lishi kerak edi.

Nihoyat, ular ikki g'ildirakli jang aravasida qattiq yaralangan, o'lim changalida yotgan Dorni topishdi. Doroning iltimosi bilan Polistrat unga suv berdi. Suv ichgan Doro bir oz o'ziga keldi va dedi: «Menga muruvvat ko'rsatgan odamga minnatdorchilik bildira olmasligim, mening baxtsizligimdan dalolat beradi».

Doro Polistratga qarata: «Seni Aleksandr mukofotlaydi. Alek-sandrning

onamga, xotini va bolalarimga qilgan yaxshiligini xudo mukofotlaydi. Unga mening bildirgan «minnatdorchiligimni bildir» — deb Polistratning qo'lini ushlaganicha olamdan o'tadi.

Aleksandr murda yoniga borib, g'am-g'ussasini yashirmay, ustidagi kamzulini echib, Doroning ustiga yopadi. Doro esa shoxlarday izzat-

ikrom bilan dafn etiladi. Bu haqqa uning onasiga xabar beriladi. Doroning ukasi Oksafni esa Aleksandr o'z panohiga oladi.

Suz shahridan keyin to'rt kun deganda Tigr daryosiga etib keladi. Bu daryo Uksiya tog'idan boshlanib, bir qancha notekis 10000 stadiy joylar orqali oqib o'tib, 600 stadiyli dalalar orqali davom etadi va nihoyat, fors dengiziga quyiladi. Aleksandr bu daryoni kechib o'tib, Uksiyaning hosildor erlariga etadi. Bu erlarda etilgan shirin mevalarni Tigr daryosi orqali Vaviloniyaga olib kelishar edi.

Diodor ham Doroning Aleksandr tomonidan emas, balki Baqtriya hokimi Bess tomonidan o'ldirilganligini ta'kidlaydi.

SHunday qilib, Aleksandr Eron qo'shini ustidan g'alaba qozonib, Eronning bir qancha shaharlarini egallab, katta boyliklarni o'lja qilib, yana oldinga qarab harakatni davom ettiradi. U Doroning halokatidan so'ng ham urushga chek qo'yish o'rniga katta qo'shin bilan Osiyoning ichkarisiga tomon to'xtovsiz kirib borardi.

BESSNINGO'LIMI

Kuruy Ruf o'z asarida Doroni o'ldirib, xiyonat yo'li bilan Axmoniyalar shohi bo'lgan, o'zini ikkinchi Kserks deb nomlagan Bessning taqdirini g'oyat qiziqarli lavhalarda tasvirlab beradi. O'z shoqiga sotqinlik qilgan Bessdan Aleksandr ham, mard va jasur Spitamen ham nafratlanadi.

Aleksandrning yaqinlashganini sezgan Bess harbiy boshliklar va yaqin kishilari bilan urush rejalarini tuza boshlaydi. Kayfi oshgani uchun ular dushman kuchini to'g'ri baholay olmay, nuqul kulishardi. Ayniqsa Bess past ketmay, kiborlanib Aleksandrning shon-shuhratini hech tan olgisi kelmasdi. U Kilikiyaning kichik bir darasida bosqinchilar bilan jang qilib, qutulib ketganidan mag'rurlanardi. Xolbuki, uning o'zi qo'shimcha kuch olguniga qadar so'g'diyonaliklar panojida dushmandan qochib borgan edi. U xorasmlilar, saklar, indlar, daxlar yordamga kelishiga umid qiladi.

Bessning maslahatchilari orasida midiyalik mashhur sehrgar Kobar ham bor edi.

«Mening bilishimcha, — deydi u, — qul maslahat berganidan ko'ra, buyruqni bajarsa, foydalirokdir, chunki uni ham baribir hamma qatori bir narsa kutadi. Maslahat bergan odamga qiyinroq bo'ladi. Odam tabiati shundayki, o'ziga-o'zi to'g'ri baho bera olmaydi. O'zi o'ziga qaror chiqarsa, u shubhali, ishonchsiz bo'ladi. Hech kim o'zidan nafratlangisi kelmaydi. Sening boshingda shoxlik tashvishi. O'ylab, akl bilan ish ko'rish kerak». Keyin u baqtriyaliklar maqolini keltirdi: «Qo'rqqoq it ko'proq xuradi»

va «Eng chuqur daryo shovqin-suronsiz oqadi». Bu maqolni aytishimdan maqsad dushman ham donoroq bo'lishi mumkinligini senga eslatish». Kobarning bu so'zlari qammaning diqqatini o'ziga jalb qildi. Keyin u o'z maslahatini aytdi: «Sening oldingda kuchli, tadbirkor shoh turibdi». Tanais qirg'oqlaridagi qo'shinni chaqirib olib, daryo orqali himoyalani, keyin qochmoqchimisan?

Yo'q! Bu noto'g'ri reja. YAxshisi shohga taslim bo'lib, u bilan do'stlash. Birovning o'rniga zo'rlik bilan shoh bo'lgansan, undan voz kechish osonroq. Agar sen uni tan olib, bo'ysunsang, Aleksandrning o'zi senga yordam beradi.

Mana senga to'g'ri maslahat. YAna o'zing bilasan. «YAxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi».

Bu gaplar Bessga yoqmadi va qahr-g'azab bilan Kobarga tashlangan edi, lekin uni ushlab qolishadi. Kobar esa zo'rg'a Aleksandr tomonga qochib o'tishga ulguradi.

Bessda 3000 baqtriyalik jangchi bo'lib, ular Aleksandrning yaqinlashayotganini bilganidan keyin o'z qishloqlariga tarqalib ketadi. Bess esa qolgan ozgina do'stlari bilan Oks daryosini kechib o'tib So'g'diyonada yangi qo'shin yig'a boshlaydi.

Sho' erda to'xtagan shohga Greçiyadan lakonliklar va butunlay Peleponnesning engilganligi to'g'risida, Bessga Tanais daryosi bo'yida yashovchi skiflar yordamga kelgani haqida ma'lumot etib keladi.

Diodorning yozishiga qaraganda, Aleksandr Doroning o'limidan so'ng uning qotili Bessni axtara boshlaydi. Bess esa allaqachon Baqtriyaga jo'nab qolgandi.

Diodor davom etib: «O'shanda Bess, — deb yozadi, — Nobarzon va Varzaentni ham o'zi bilan birga olib ketgan edi». Bu o'rinda Nobarzon va Varzaent haqida ham ko'pgina ma'lumotlarni keltirib o'tishimiz mumkin.

Bessning Baqtriya tomonga qarab qochishiga sabab, Doro o'limidan sal ilgari Bessni Baqtriyaga hokim qilib tayinlagan edi. SHuning uchun ham Bess o'zini Osiyoning sho'i deb e'lon qiladi. Sababi, u Doroni o'ldirib, uning boshidagi shohlik toji bilan qo'lidagi qimmatbaho olmos uzugini olib, tojni boshiga kiygan, uzukni esa qo'lig'a taqqan edi.

Diodor ham Bessning o'z shohini o'ldirib, Baqtriyaga kelganligini aytadi.

Aleksandr Baqtriya tomon yo'l oladi. Bu vaqtda Bess o'zini Osiyoning shohi deb e'lon qilib, atrofiga katta qo'shin to'playdi. Bess do'stlariga katta bayram tashkil qiladi va o'zini engshshas buyuk shoh deb maqtay boshlaydi. Bu narsa ba'zi birovlariga yoqmaydi va Bessga Aleksandr oldida baribir kuchsizsan, deb aytadi.

Arrianning fikricha, Bess Osiyoda yashovchi qabilalarni oyoqqa turg'izib, katta qo'shin bilan Aleksandrga hujum qilish niyatida bo'ladi.

Bess cho'lga aylangan erlar, bu erdagi qabilalar Aleksandrga qattiq qarshilik qiladi deb o'ylaydi. Lekin ularni kutib turmay, Aleksandrga qarshi yurishni to'xtatmaslik uchun hozirlik ko'radi. Qalin yoqqan qor ham, ko'pgina zarur narsalarning etishmasligi ham uni to'xtata olmaydi. Lekin Aleksandr juda ham yaqin kelib qolganini, Oks daryosidan kechib o'tayotganini aytishganda, qayiqdarm yolib yuborib, So'g'diyona chavandozlari bilan birga Oksiart va Tanais daylari ham ketishadi. Baqtriyalik chavandozlar Bessning qochmoqchi bo'lganligini aytishadi.

Diodor ham bu haqdato'xtalib, Aleksandrning Kavkaz, tog'lari bo'yida (Afg'oniston) shaqar qurganligi Bessga yoqmaganligini aytadi. Bess odamlaridan ikkitasi Aleksandr tomonga qochib o'tadi va bo'lgan voqeani aytib beradi. Aleksandr esa ular orqali Bessni ushlab oladi va Doroning akasigatopshiradi. CHunki Doroni Bess o'ldirgan edi. Endi esa Doroning akasi Bessdan o'ch olib, uni tilka-pora qilib o'ldiradi.

Plutarx Bessning Aleksandr tomonidan jazolanishi haqida shunday bir voqeani keltiradi. Ikkita yonma-yon o'sgan daraxtlarni topib, shoxlarining uchini erga qayirib, Bessning ikki oyog'idan bog'lashadi. Ikki tarafga zarb bilan ko'tarilgan daraxtlar Bessni ikki tarafga ayirib yuboradi.

So'g'diyonadagi voqealardan xabardor bo'lgan shoh Bessni quvishda davom etdi, Bessning do'stlari ichida eng yaqini Spitamen edi. Lekin Spitamen Bessning ishlaridan mamnun emasdi. Aleksandrning Oksdan o'tganini bilgan Spitamen Datafern va Katen bilan birga Bessga qarshi kurashdi. Ular Bessni o'rab olib, shoxlik tojini echishadi.

SHunda Bess: «Sizlar Doro uchun emas, Aleksandr uchun bu ishni qilayapsizlar», — deb ta'na qiladi.

Bessni Aleksandrga topshirish uchun otga mindirib olib ketishadi.

Aleksandr o'zining 900 jangchisini uyiga jo'natgan edi. Qolganlar urush oxirigacha xizmat qilishga va'da beradi. SHu payt Bessni olib keladilar.

SHu erdan shoh Tanais daryosi tomon ketadi. Bu erga Bessni yalang'och

holda olib keladi. Spitamen uni zanjirga bog'lab ushlab turadi va Aleksandrga murojaat etadi: «Sen va Doro uchun o'ch olib, men qotilni olib keldim. Doro tirilib, uning bu holatini ko'rishi kerak edi».

Aleksandr Spitamenni maqtab, Bessga qarab, deydi: «Qaysi hayvon seni quturtirdiki, sen o'z shohingni vahshiylarcha o'ldirib, qalbaki shoh bo'lib olding». SHunda u jinoyatini oqlashga tushadi: «Keyinchalik taxtni Aleksandrga topshirish uchun, bo'lmasa baribir boshqa biron egallagan bo'lardi».

Bessdan o'ch olish Doroning akasi Oksafrga topshiriladi. Oksafr bunga rozi bo'ladi. Keyin shoh Bessni ushlaganlarga mukofot berib, uni Doro o'lgan joyda qatl etishni buyuradi.

YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida Eron shohi Doroning qotili Bess haqida qisqacha bo'lsa-da, ma'lumot berib o'tiladi. Bu manbada Bess takdiri haqida shunday yozadi. O'sha kunlardan birida uning oldiga kishanband qilingan Bessni keltirishadi.

Aleksandr o'z shohiga sotqinlik qilgan Bessni qattiq jazolab, Doroning ukasiga keyingi taqdirini hal qilish uchun beradi.

Arrianning yozishicha, Aleksandr qo'shinlari Oksdan o'tib bo'lgach, tezda Bess joylashgan erga o'tlanadi. SHu payt Spitamen va Dataferndan odamlar kelib, agar Aleksandr hech bo'lmaganda kichik bir qo'shin bilan boshlig'ini yuborsa, ular Bessni tutib berib unga topshirajaklarini aytadi. Bess esa zanjirband qilinmagan bo'lsada, qattiq nazorat ostida edi. Bunday xabarni eshitgach, Aleksandr bir oz nafasini rostlab olib, Lagoning o'g'li Ptolemeyni Spitamen va Datarfern bilan birga Bessni tutib keltirish uchun shoshilinch yuboradi. Ptolemey buyurilgandek oldinga siljiydi va o'n kunda bosib o'tish mumkin bo'lgan yo'lni 4 kunda bosib o'tib, Spitamen o'z qo'shini bilan tunab yotgan qarorgohga etib keladi.

Ptolemey biladiki, Spitamen va Dataferning Bessni berish niyati yo'q. SHunda u piyoda askarlarga orqasidan saf tortib borishni buyuradi, o'zi esa oz sonli otliq askarlari bilan Bess joylashgan qishloqqa ot choptirib ketadi. Spitamen o'zining qo'shini bilan allaqachon u erdan ketgandi. Ular o'z qo'llari bilan Bessni tutib berishga uyalishadi. Ptolemey o'z chavandozlari bilan qishloqni o'rab oladi. Bu qishloq katta darvozali devorlar bilan o'ralgandi.

SHunda u qishloqdagilar, agar Bessni bersalar, omon qolishlarini e'lon qiladi. Ular ichkariga Ptolemey qo'shinini kiritishadi. Ptolemey Bessni olib orqaga qaytadi. Sarkarda yo'lida Aleksandrga oldindan chopar yuborib, Bessni qay holda olib borish kerakligini so'raydi. U Bessni yalang'och holda, bo'yintiriq kiygizib olib kelib, Aleksandr qo'shinlari bilan o'tadigan yo'lning o'ng tomoniga qo'yishni buyuradi. Ptolemey Aleksandr aytgandek qiladi.

Aleksandr Bessni ko'rib aravasini to'xtatadi va nega u Doroni, o'z shohini buning ustiga qarindosh va homiysini avval asir olib zanjirband qilganligi, keyin esa o'ldirganligini so'raydi. Bess Aleksandrning mehrini qozonish niyatida, butun Doro safdoshlari kengashining qarori bilan shu yo'lni tutganligini aytadi. Bunday so'zlardan keyin Aleksandr uni jazolashni buyuradi. Bessga so'roq

paytida qo'ygan ayblarini tan olish buyuriladi. Bessni suddan keyin Baqtriyaga olib borib qatl etish buyuriladi. Aristobul esa, Bessni Ptolemeyga Spitamen va Datafern olib kelishgani va uni Aleksandr huzuriga yalang'och holda

keltirishganini hikoya qiladi.

MAROQAND

Olimlarning izohlashicha, Afina, Rim, Erevan, Samarqand dunyodagi eng qadimgi shaharlardan ekan. Zero, qadimiylikka daxldorlikda bularga teng keladigan shahar er kurrasining hech bir burchagida yo'q. Afina va Rimning qadimiyligi haqida donolar ko'p yozishgan. Bu o'rinda Erevanning qadimiyligi haqida to'xtalishni lozim topmadik. Ammo Maroqand haqida ham misrliklar ilgari ko'p fikrlarni bildirishgan.

Ular Maroqandning qadimiy obidalari, topildi tangalar, er ostidan topilgan shahar vayronalari, ko'za va sopol idishlarning siniqlari, devorlarga chizilgan suratlar orqali bu shaharning qadimiyligi haqida qimmatli fikrlarni bayon qilganlar. Biz esa bunday faraz va taxminlar haqida to'xtalmasdan, qadimda Maroqandda bo'lib o'tgan voqealar haqida fikr yuritmoqchimiz.

Maroqandning qadimiyligi va go'zalligi haqida Aleksandr bu shaharga kelmasdan ancha ilgariroq eshitgandi. Eron shohligining poytaxti bo'lgan Suz, Persepol' shaharlaridan ham go'zal bo'lgan bu shaharga etishni Aleksandr ko'pdan orzu qilardi. Bu shaharning bebaho boyliklarini Kir, Dorolar allaqachonoq talab ketgan bo'lsada, necha bor qayta tiklangan muhtasham binolari ham o'zining ko'rkini va salobatini yo'qotgan emasdi.

Jug'rofiy sharoiti juda, qulay bo'lgan bu shahar atrofidagi qabilalar asosan dehqonchilik bilan shug'ullanardi. Ikki-uch irmoqqa bo'linib ketgan Politimet daryosi go'zal qizning kokilidek shahar ko'rkiga ko'rk qo'shib turardi. Politimet daryosi So'g'diyona bilan Baqtriyan bog'lab turardi. Daryoning ikki qirg'og'iga zich joylashgan qabilalar etishtirgan turli-tuman mevalari, oziq-ovqat mahsulotlari bilan shaharni ta'minlab turardi. SHu tufayli qadimdayoq, Maroqand bozorida odam qaynardi. Aleksandr So'g'diyona tuprog'iga qadam qo'yishi bilan Maroqand tomon shoshadi. Maroqandga kelgandan so'ng esa, yovvoyilar yashaydigan o'lka deb eshitgan Osiyoning ichkarisida bunday muhtasham shaharning mavjudligidan hayratga tushadi. Qadimiyligi jihatidan Afinadan qolishmaydigan bu shaharga Aleksandr qayta-qayta tashrif buyuradi. Xo'sh, Aleksandr Maroqandga kelganda bu erda qanday voqealar yuz beradi?

Qadim Maroqand deganda, biz eng avvalo, So'g'diyonani tushunamiz. CHunki Aleksandr Makedonskiy davrida Maroqand So'g'diyonaning poytaxti edi. Maroqand va uning atrofida bo'lib o'tgan voqealarni eslaganimizda esa, Spitamen halokati ko'z o'ngimizga keladi.

Kddim Maroqandni o'ylaganimizda buyuk donishmand Aristotelning nevarasi va shogirdi Kallisfen yodga tushadi. Kallisfen Osiyodagi eng yirik shahar hisoblangan Maroqandning peshtoqlariga hayrat bilan tikiladi.

Maroqand haqida to'xtalsak, Klit fojiasi qam ko'z o'ngimizdan o'tadi.

Maroqand deganda, turli uzoq-yaqin ellar va elatlarning elchilari uchrashadigan, karvonlar tunab o'tadigan shahar ko'z o'ngimizda paydo bo'ladi.

Kuruiy Rufning ta'kidlashicha, Oks daryosidan o'tgandan so'ng Aleksandr Maroqand shahriga to'rt kunda etib keladi. Uning devorlari aylanasi 70 stadiy bo'lib, ikki qator qilib o'ralgan edi. Baland va mustahkam qilib qurilgan bu binodan o'tish amri mahol edi.

SHahar ahli osonlikcha taslim bo'lmaydi. Aleksandr uni uzoq vaqt qamal

qilib turadi. So'ngra sulh tuzish yo'li bilan himoyachilarga jazo bermaslikni va'da qilib, shaharga kirib oladi.

Aleksandr shaharda uzoq turmaydi. Mana shu sanokli kunlar ichida u skif-ambiyuqlarning yuborgan elchilarini qabul qiladi. Bu qabila Aleksandr qo'shiniga avvallari bir necha bor qo'qqisdan hujum qilib, katta talafotlar keltirgan edi. Bu qabila bir vaqtlar Eron shohi Kirga qam bo'ysunishdan bosh tortgandi. Biroq ular Aleksandrga bo'ysunishga qaror qilishadi. Aleksandr ulardan bir necha bor qujum qilib, qarshilik qilishlarining sababini so'raydi. SHunda skif-ambiyuqlar Aleksandrga nisbatan dushmanlik niyati yo'q ekanligini, ular faqat o'zlarini himoya qilish uchun qo'llariga qurol ushlaganligini aytishadi.

Aleksandr o'z ixtiyori bilan do'st bo'lish niyatida kelgan skif-ambiyuqlar elchilariga ziyofat berib, ularning g'unohidan o'tganligini aytadi.

Aleksandr Maroqanddaligida YAKsart daryosining narigi qirg'og'ida yashovchi skiflar unga qarshi jangga tayyorgarlik ko'rayotgani haqida eshitadi. Bundan tashvishga tushgan Aleksandr o'zining yaqin kishisi Pendani elchilarga bosh qilib, YAKsart orqasidagi skiflarga yuboradi. (Bu o'rinda Kuruiy Ruf adashib Tanais degan).

SHoh o'z elchilariga tayinlab, skiflarning YAKsart daryosidan berigi tomonga o'tmasligini tayinlaydi. Ularning dushmanlik maqsadida emas, do'stlik yo'li bilan shohning huzuriga kelishi mumkinligini aytadi.

Aleksandr necha kun Maroqandda bo'lgan bo'lsa ham tinch va osoyishta uxlay olmaydi. SHahar aholisi taslim bo'lsa-da, lekin uning atrofidagi qabilalar shaharga tez-tez hujum qilib, Aleksandrning tinchligini buzardi. Ular qo'qqisdan hujum qilib, soqchilarni o'ldirib ketar, ba'zan maxfiy er osti yo'llari orqali shahar ichiga kirib olib, katta o'lja bilan yana orqalariga qaytib ketishardi. SHahar atrofidagi qishloqlarga chiqqan qo'shin to'dalarini tutib olib, azoblab o'ldirar yoki o'lar holatda Maroqandga qaytarib yuborardi. Bunday qasoskor to'dalarning kderdan kelganini va qaerga yashiringanini hech kim bilmasdi. Katta talafotlar ko'rib, kundan-kun jangchilaridan ajralib qolayotgan Aleksandr darg'azab bo'lib, shahar atrofidagi qishloqdarni yoqib vayron etishni buyuradi.

Arrianning xabar berishicha, Aleksandr qo'shinining bir qismi bilan So'g'diyonaga o'tadi. Poliperxont, Attal, Georg va Meleagrni Baqtriyaga mamlakat tinchligini saqlab turish uchun qoldiradi. Har qanday qo'zg'olonni bostirishni buyuradi. O'zining qolgan qo'shinini esa Aleksandr besh qismga bo'ladi. Biriga qo'mondon qilib Gefestionni, ikkinchisiga Lagoning o'g'li, shaxsiy soqchisi Ptolemeyni, uchinchisiga Perdikni, to'rtinchisiga Ken va Artabazni tayinlaydi. Beshinchi otryad bilan o'zi Maroqandga qarab yuradi. Qolganlar esa o'z bilganlaricha yurish qilishardi: qochoqlarni topib bir joyga yig'ar, o'z ixtiyorlari bilan bo'ysunganlarni esa fuqarolikka olishardi. Aleksandrning butun qo'shini So'g'd erining bir qismini bosib o'tib, keyin Maroqandga etib kelishadi. So'g'diyona erlariga odamlarini joylashtirish uchun Gefestionni orqaga qaytaradi.

Spitamen ko'p o'tmay Maroqand shahrini istilochilardan ozod qiladi. Bu xabarni eshitgan Aleksandr Maroqand tomon yo'l oladi. Kuruiy Rufning ta'kidlashicha, «u katta qo'shinni Kraterga qoldirib, Maroqandga etib keladi. Aleksandrning Maroqand tomon kelayotganini eshitgan Spitamen Baqtriyaga

qarab ketadi».

SHunday qilib, shoh ikkinchi marta Maroqandga keladi. Bu safar shahar aholisi unga qarshilik qilmaydi. Biroq So'g'diyonaning ko'pgina joylarida qo'zg'olonlar bo'lib, qo'shinga talafotlar berayotgani shohni tashvishga solardi.

Aleksandr bu shaharga tez-tez kelishni istardi. Chunki shahar ko'p jihatdan shohga juda yoqib qolgandi. Ilgari bu shaharga kelganida Bosfor bo'ylarida yashovchi skiflar unga qarshi katta qo'shin to'playotgani haqida xabarni eshitib, ularga o'z yaqini Berdani elchi qilib yuborgan edi. Kuruiy Rufning ta'kidlashicha, Yaksart bo'ylarida uzoqturib, ikkinchi marta Maroqandga qaytib kelganida o'sha Bosfor bo'ylaridagi skiflarga elchi qilib yuborilgan Berda qaytib kelganligini xabar qilishadi. Berda Bosfor bo'ylaridagi skiflar bilan ittifoqtuzganligini ma'lum qiladi. Haqiqatan ham Bosfor bo'ylaridagi skiflar Aleksandr ishg'ol etgan erlarga hujum qilmaydi.

Aleksandrning qo'shinlari butun So'g'diyona, Baqtriya, Girkaniya, Marg'iyona, Parfiya va Eron erlarida joylashgan bo'lib, erli xalq hali o'z kurashini to'xtatmagan edi. Istilo qilingan o'lkalarda har joy-har joyda hujumlar bo'lib, katta-kichik talafotlar etkazilmoqda edi. Keng o'lkalarga tarqab ketgan ulkan qo'shin kundan-kun kamayib borardi. O'zining qo'l ostidagi qo'shinning bir qismi Maroqand shahrini zo'rg'a himoya qilib turardi. SHuning uchun shoh Makedoniya va Greuiyadan qo'shimcha kelayotgan qo'shin sabrsizlik bilan kutardi. Ertami kech choparlarni yaqin atrofdagi hokimliklarga yuborib, ko'shimcha kuchning kelishidan darak olardi. SHohning o'zi Maroqandning baland devorlari ustiga chiqib goh Eron tomonga, go' Girkaniya tomonga termilib qarardi.

Nihoyat, katta qo'shinning Maroqand darvozasi oldiga kelib to'xtashi shohuchun kutilmaganda xursandchilik olib keldi. Qo'shimcha madad kuchini Maroqandda uzoq vaqt saklab turmasdan, shoh qo'shinni bir necha qismga bo'lib, tadbirkorlik bilan qo'zg'olon ko'targan xalqharakatini bostirish uchun yuboradi. SHundan so'ng xalq xarakati tezda bostirilib, ularning yo'l boshchilarini tiriklayin tutib Maroqand shahriga keltirishadi. «Quzg'olon boshlshushri qatl etiladi».

Arrianning ta'kidlashicha, Aleksandr Maroqanddaligida uning oldiga yana evropalik skiflardan elchilar kelishadi. Ular orasida Aleksandrning o'zi skiflar eliga jo'natgan elchilar ham bor edi. Aleksandr ularni yuborganda skiflarning podshosi vafot etib, uning o'rniga taxtga ukasi o'tirgandi. Elchilar skiflar hamma narsaga tayyor ekanliklarini, Aleksandr nimani buyursa, hammasini bajarishlarini aytishadi. SHohga skif podshosi yuborgan qimmatbaho sovg'alarni tortiq qilishadi. Hatto do'stlikni mustahkamlash uchun shohga qizini berishga ham roziligini bildiradi. Mabodo u qizni o'ziga munosib deb bilmasa, shohning do'stlariga bo'lsa ham atoqli skif hokimlarining biri qizini berishga tayer ekanligini aytishadi. Agar Aleksandr buyursa, uning buyrug'ini bajarish uchun kerak bo'lsa, hatto shohning o'zi kelishga tayyor edi.

Boshqa tarixiy manbalarda ham Aleksandrning Maroqandda ko'pgina elchilarni qabul qilgani aytiladi. Kuruiy Rufning ta'kidlashicha, Aleksandr Maroqandga Xorazm shohi Farasmanning elchi yuborganini, skif elchilari ham kelganligini aytib, shunday yozadi:

Massaget va dak erlarini birlashtirib turgan Xorazm boshlig'i, Farasman ham

shohga odamlarini yuborib, bo'ysunganini ma'lum qiladi.

Skiflar ham Aleksandrga o'z shohining qizini berishga roziligini aytdilar.

Aleksandr ikki elchini ham diqqat bilan tinglab, Gefestionning kelishini kutadi.

Arrianning ta'kidlashicha, Aleksandr Maroqanddaligida uning oldiga Kuruiy Ruf aytganidek, Xorazm shohi Farasman g'oborgan elchilar emas, balki Xorazm shohi Farasmanning o'zi otliq askarlari bilan keladi.

Farasman Aleksandrga u bilan qo'shni turishini, uning yonida kolxida va amazonkalarning qabilalari yashashlarini aytadi. Agar Aleksandr ular bilan birga Evxsinsk daryosi bo'yida yashayotgan qabilani xam bosib olmoqchi bo'lsa, askarlari uchun barcha narsani tayyorlab, unga yo'l boshlovchi ekanligini ma'lum qiladi.

Skif elchilariga Aleksandr muloyimlik bilan javob beradi, lekin qizlaridan bosh tortadi. Farasman bilan u do'stlik ittifoqi tuzadi. Aleksandr Farasmanni Baqtriyani boshqarish uchun tayinlangan fors Artabaz qo'lga topshiradi va so'ngra uni o'z yurtiga jo'natib yuboradi. Aleksandrning fikri-xayoli Hindiston bilan band edi. Agar uni bosib olsa, butun Osiyoni qo'lga kiritadi. Osiyoni bosib olgach, Elladaga qaytib keladi. Bu erdan esa Gelleskont va Propontiddan o'tib, suvdagi va quruklikdagi barcha qo'shinlarni olib, Pont bo'ylariga bostirib kiradi. SHuning uchun u Farasmandan o'z yordamini boshqa safarga qoldirishini iltimos qiladi.

Mana shu faktlarning o'ziyoq Maroqandning qadimdan ko'pgina uzoq va yaqin o'lkalarga tanish bo'lganidan, bu shaharda savdo-sotiq, madaniy va iqtisodiy aloqalar kuchayganidan dalolat beradi.

Ikkinchi tomondan olib qaraganimizda, Aleksandr Xorazm o'lkasiga yurish qilmaganiga yana bir muhim fakt shundaki, Maroqandga Evropa skiflarining elchi bo'lib kelishi Aleksandrning shimol tomonlarga, xususan, Tanais (Don) daryosi bo'ylariga hujum qilmaganini ko'rsatadi.

Maroqandliklar grek va makedon qo'shinlariga hayron bo'lib qarashardi. Jangchilarning kiyimi butunlay boshqacha edi. Maroqandga uzoq YUnon o'lkasidan, Misr, Rum, Suz, Persepol' shaharlaridan ajnabiylar, savdogarlar karvoni kelardi. Ammo jangchilarni, Evropacha kiyingan bunday harbiylarni hali ko'rishmagan edi. SHahar qali qo'rqa-pisa jangchilarning quollariga, nayza, qilich, yoy, qalqonlariga, boshidagi dubulgalariga, sarkardalarning egnidagi sovut kiyimlariga qayron bo'lib tikilishardi. Ayniqsa, ularning tiliga qech kim tushunmasdi.

Ular xonadonma-xonadon yurib, o'zlarining qimmatbaho buyumlariga oziq-ovqat almashtirib ola boshlashdi. CHunki Aleksandr o'g'rilik qilishni taqiqladi. SHuningdek, zo'ravonlik bilan talon-taroj qilishni vaqtincha to'xtatishni tayinlaydi. Sababi shahar va uning atrofidagi xalqning qahr-g'azabini qo'zg'ab, ularning katta kuch bilan hujum qilishidan qo'rqardi. SHuning uchun ham bozor maydoniga shahar axlini yig'ib, ularga qarab ma'ruza o'qiydi. Uning tilini hech kim tushunmasdi. So'ngra uning tilini Doroning ukasi Oksidat tarjima qilib beradi (boshqa manbalarda Oksafr ham deyiladi).

«Muqaddas ma'budalarimiz Mitra, Humo, Mirrix karomatiga ko'ra, xudo bizga o'z o'g'li Iskandar Zulqarnaynni yubordi. Bu Iskandar — quyoshimiz oldida

hammamiz qul kabi itoatkor bo'lishimiz kerak. Kimda-kim uning bashoratlariga quloq tutsa, do'st bo'lib qoladi. Kimda-kim bu ulug' siymo ra'yiga qarshi chiqsa, og'ir jazoga tortilur.

Sizning shohingiz Doro mening tug'ishgan, inim bo'lur. Xudoning bashorati bilan ulug' jangda mag'lub bo'ldi. Lekin shohning og'a-inilari xudoning xohishi bo'lgani uchun xudo o'g'li Aleksandrning qarshisida itoatkor bo'lishga majbur. Sizlar ham shunday yo'lni tutib, xudoning o'g'li Iskandarga itoat etishga majbursiz. Iskandarning qo'li etmagan, qadami bormagan jahonda biron er yo'q.

Axmoniyalar davlatining podshosi Doro Kodomon o'rniga Iskandar Zulqarnayn sizlarga shoh sanalur.

SHuning uchun ham shahar atrofidagi qavm-qarindoshlaringizga etkazing. Isyon ko'tarish befoyda. Bugun bu bozorga kelgan ahli axbordani talab shulki, mollaringizni o'z narxida shohimiz sotib olur».

SHahar ahlining ko'pchiligi Eron tilida gapirgan Oksidatning ma'ruzasiga tushunishmaydi. SHundan so'ng Oksidatning gapini Farnux so'g'd va baqtr tillariga tarjima qilib, yig'ilganlarga etkazadi.

Arrianning aytishicha, Farnux avliyolar nasliga mansub edi. Farnuxning otasi Maroqand shahrining eng ulug' va qurmatli kishilaridan biri edi. Ularning xonadoniga Erondan tog'alari tez-tez tashrif buyurib turishardi. O'zi ham ikki marta eronlik savdogarlar bilan Suz shahriga borib kelgandi. Onasi suzlik bo'lgani uchun tog'alari bilan aloqasi yaxshi edi. Og'alari Eronning eng badavlat savdogarlaridan bo'lib, YUnon, Rum, Maroqand, Xitoy tomonlarga tuyalarga mol ortib, karvon yo'llari bilan qatnardi. Farnuxning katta bobosi ham asli eronlik bo'lib, Doro I davrida eramizdan ilgarigi 489 yilda Maroqand shahriga kelib krlgandi.

PodshohDoro I (eramizdan ilgarigi 522—486) saltanatining uzoqroq qarindoshlaridan bo'lgani uchun Maroqandning kazo-kazolari ham uni avliyolar qatoriga qo'yib egilib salom berardi. Bobolari Maroqandga kelganiga ikki asr bo'lgandi. Farnux bu shaharda yashovchi baqtr, so'g'd tillarini yaxshi o'rganib olgandi. Eronlik qarindoshlari bilan esa hali tamom aloqa uzilmagandi.

Oradan qariyb ikki asr o'tgan bo'lsa ham Axmoniyalar podshoxligi sulolasi bilan Maroqanddagi bu xonadon o'rtasida aloqa uzilmagan edi. Erondan kelgan karvonlar Maroqandga qo'nganda albatta sovg'a-salomlar bilan Farnuxlar xonadoniga ham qo'nardi.

Doroning inisi Oksidat ham akasi Doro Kodomon tiriklik vaqtida Maroqandga ikki marta kelib ketgandi. Hatto u So'g'diyona o'lkasiga hokim bo'lishni akasidan o'tinib so'raydi. Biroq Oksidatning ko'ngli juda yumshoq, muloyim va rahmdil bo'lgani uchun Doro unga So'g'diyona hokimligini ishonib topshirolmaydi.

Oksidat yoshligida yunon va fors donishmandlaridan bilim oladi. Otasi Arses ham o'zini ulug' Kir sulolasidan deb bilardi. Biroq podshoh bo'lishiga qaramasdan, u o'qimishli kishilarni juda hurmat qilardi, qimmatbaho sovg'alar berib qadrlar edi. SHu tufayli Arsesning bunday ilm axdlariga g'amxo'r va mehribonligini eshitgan donishmandlar uzoq-yaqindan kelib Suz va Persepol' shaharlariga yig'ila boshlaydi. Hatto bu shaharda Hind, YUnon, Misr, Rim va

Xitoy donishmandlarini uchratish mumkin edi. Arsesning vaqti ko'proq jangu jadallarda o'tsa ham bu donishmandlardan xabar olishni kanda qilmasdi. Oksidat esa ko'pincha donishmandlar davrasida bo'lardi. O'zi yosh bo'lsa ham podshohning o'g'li bo'lgani uchun ulug' donishmandlar o'spirinni o'z davralariga bajonidil qabul qilib olardi.

Arses davrida ulkan Axmoniylar davlatining ichki qatlamida jangu jadallar kuchayib ketadi. Axmoniylar sulolasi ichida Arses eng adolatli podshohlardai biri edi. Biroq u ig'vo-tuhmatlarga ishonuvchan edi. I±1u tufayli u ig'vogar va xdsadgo'ylarga ishonib, qo'l ostidagi ko'pgina o'lkalarning hokimlarini og'ir jazoga tortadi. Bu narsa ichki nizoning kuchayishiga sabab bo'ladi.

Ko'proq jangu jadallarda yurgan Arses o'g'li Oksidat tarbiyasi bilan shug'ullanishga vaqti bo'lmasdi. SHu tufayli ko'proq donishmandlardan saboq olish bilan mashg'ul bo'lgan Oksidat ba'zan og'asi Doro bilan ovga chiqib turardi. Biroq Doro Oksidatni ko'ngilchan, rahmdil bo'lgani uchun yoqtirmasdi.

SHu tufayli Oksidat ulg'ayib, So'g'diyona hokimligini so'raganda Doro uning ra'yini qaytarib tashlaydi. Maroqandga ikki marta kelganida ham Farnuxlar xonadoniga mehmon bo'lgandi. CHunki Maroqandda Farnuxlar xonadonidek ulug' xog'tdon yo'q edi.

Aleksandr Oksidatning Doroning inisi bo'lsa qam donishmandsifat, ko'nglida g'araz tuyg'usi yo'q yigit ekanligini bilib, uni o'zining eng yaqin kishisi qilib oladi. Bu, birinchidan, forslar bilan aloqani mustahkamlash uchun zarur narsa bo'lsa, ikkinchidan, Oksidat grek tilida bemalol gaplasha olardi. CHunki, otasi shoh Arses yunon donishmandlariga qattiq tayinlab, grek tilini o'rgatishni aytgan edi. Arsesning kuchini mustahkamlab, yunonlarga qarshi urush ochish niyati ham yo'q emas edi. Hoziroq ulkan YUnon o'lkasining bir qismi Arses qo'lida edi. Agar mabodo bu niyati amalga oshib YUnon o'lkasini o'ziga qaram qilib olsa, bu o'lkaning hokimligini o'g'li Oksidatga berishni ko'ngliga tugib qo'ygandi.

Aleksandr Oksidatni ko'p sinab ko'radi. CHunki og'asi Doroning xunini olish uchun Aleksandrga qasd qilib qo'yishi mumkin edi. Biroq Oksidat Aleksandrga sadoqat bilan xizmat qiladi. Ammo Bessni o'z shohi Doroga xiyonat qilgani uchun la'natlar edi. SHunday qilib, Oksidat Aleksandrning yaqin kishisiga aylanadi.

Maroqandga kelganda esa Oksidat Farnuxni topib olib, Aleksandr bilan tanishtiradi. Oksidat Aleksandr bilan tengdosh edi. Farnux esa ikki yosh kichik edi. SHundan so'ng Farnux orada Aleksandrning ishonchini qozonib, So'g'diyonadagi uning eng ishonchli kishisiga aylanadi. Farnux so'g'd, baqtr tillaridan tashqari eron tilini ham yaxshi bilardi.

Otasining Doro bilan yaqin aloqasi bo'lgani uchun Farnux ulg'aygach, So'g'diyona hokimligini so'rab olishni ko'ngliga tugib qo'ygandi. SHu tufayli Farnux faqat Maroqandda bo'lib qolmasdan, YAksart bo'ylarigacha, Oks qirg'okdarigacha kelib ketar, butun So'g'diyona bo'ylab aylanib yurardi. Farnuxning So'g'diyona erlarini, qishloq va qabilalar joylashuvini yaxshi bilishi Aleksandrga juda qo'l keladi. CHunki shoh Farnux yordamida So'g'diyonaning ichkarisiga kirib boradi, eng maxfiy yo'llardan ham o'ta oladi.

Aleksandr ikkinchi bor Maroqandga kelganda ikkita to'yga qatnashadi. Biri yunonistonlik savdogar Basrun o'z o'g'lini maroqandlik bar qizga uylantirgandi.

Basrun Maroqandga savdo ishlari bilan kelib, og'ir kasalikka yo'liqqandan so'ng YUnonistonga qaytib ketishga ko'zi etmagach, shu shaharda qolishga qaror qiladi. U asli Misrning Memfis shahridan bo'lib, grek qabilalaridan birida tug'iladi. CHunki Memfisda l grek qabilalari juda ko'p edi.

Basrunning butun umri savdo-sotiq ishlari bilan o'tadi. Memfisdan chiqqan karvon Afina, Suz, Maroqand, gohida CHin shaharlariga borib qaytardi. Bu karvon yo'llarida yuraverib umri o'tgan Basrun savdogarlar ichida eng baquvvati edi. Baland va yo'g'on gavdasi bilan hammaning e'tiborini o'ziga tortardi. CHin shahridan chiqishda boshlangan kasallik uni Maroqandga kelganda yiqitdi. Yo'ldayoqbir necha bor hushidan ketgan Basrun karvonni bir necha kun ushlab, ularning oldinga siljishiga xalaqit beradi. Avvaliga og'ir olmasa ham tez-tez karvonning yo'lda ushlanib, manzilga vaqtida etishi og'irlashgach, safardoshlarining g'ashiga tega boshlaydi. Hatto Basrunni yo'lda qoldirib ketishga ham qaror qilishadi. Bunga Basrunning o'zi ham rozi bo'ladi. O'sha vaqtlarda oylab-yillab uzoq o'lkalarga safarga chiqqan karvondan biror kishi kasal bo'lsa, yaqin atrofdagi qishloqqami yoki shahargami qoldirib bir necha kunga etarli oziq-ovqat yoki mablag' berib ketardi. Bemor sogaygach, yangi karvon kelishini kutardi. Mabodo yo'lda o'lib qolsa, karvon yo'lining yaqinginasiga dafn qilishardi, toki karvon bu qutlug' yo'ldan har o'tganda ul qabrni ziyorat qilib, marhum safdoshini eslab qo'yishardi. SHuninguchun ham qadimdan karvon yo'llari qutlug' sanalgan. Bu yo'llarda qanchadan-qanchasining qabri shundoqqina yo'l yoqasida qad ko'targan. Savdo karvonlarida faqat savdogarlar emas, jahongashta misrliklar, donishmandlar ham bo'lgan. Hatto kurgina karvonlarning o'z kundaliklari, xotira daftarlari bo'lgan. Ularning orasida hofiz va qo'shiqchilari, shoirlari ham bo'lib, ellarni, elatlarni bir-biriga bog'lagan. Yo'ldan adashgan yo'lovchilar ham karvonga ergashgan. SHuning uchun ham xalqimiz qadimdan karvonni qadrlagan. Karvonga hech kim ozor bermagan. Karvon xalqlar, ellar-elatlarning qalbini bir-biriga bog'lovchi elchi hisoblangan. Karvonning ham niyati xolis, yo'li oqbo'lgan. Faqat onda-sonda yovuz niyatli johillar karvonga hujum qilib, ularni talon-taroj qilganlar. Karvonga ozor bermoq qadimdan gunoh hisoblangan. Agar karvondan bironta mashhur kishi yoki donishmandsifat odam o'lsa, uning qabrini ziyoratgoh joylarga aylantirganlar. Hatto bunday qabrlarga keyinchalik erli xalq ham sig'inadigan bo'lishgan.

Xalqimiz hozir ham uzoq yo'l yurib kelgan kishini qadrlaydi. Uzoq yo'l yurish, uzoq ellarga borish insonni ulug'lar ekan. CHunki uzoq ellarga borganda kishi yaxshi va yomon bilan muomalada bo'ladi, o'zga xalqlarning tarixini, urf-odatini, madaniyatini va hatto tilini o'rganadi. O'z yurtini sog'inadi. Sog'inch — ezgulik va e'zoz ramzidir.

SHu tufaylidir, balki xalqimiz azaldan yo'lni qutlug' deb biladi. Yo'lni buzganlarni esa qarg'aydi, la'natlaydi. Yo'l yurib kelganlarni esa, avliyolar qabridan o'tib, qabristonlarni ko'rib kelgan, ulug'lar qo'lini olgan deyishadi. Qadimda ulug'lar bilan ko'rishgan kishi ham ulug' hisoblangan. CHunki ulug' inson bilan uchrashgan kishi undan o'ziga yaxshi xislatlarni yuqtiradi.

Basrun umrida yaxshilarni ham, yomonlarni ham ko'rdi. U Afinadan CHingacha bo'lgan yo'lni besh qo'ldek bilardi. Memfisdan Afinagacha, Afinadan

Suzgacha yoki Maroqandgacha necha kunlik yo'l ekanligini aniq aytib berardi. Basrunning otasi ham savdo-sotiqishlari bilan mashg'ul bo'lib, karvon bilan Maroqandg'a uch marta kelib ketgandi. Bugun esa Basrun CHindan chiqqan karvon bilan zo'rg'a YAksart bo'ylariga etib keladi. Avvaliga uni shu yaqin oradagi qishloqqa tashlab ketishga qaror qilgan karvon keyin uni Maroqandgacha bir amallab etkazishga kelishadi. Karvonda Basrunning ikki o'g'li bor edi. Ular azob-uqubatda qolib bo'lsa ham otasini Maroqandga etkazishni o'z zimmalariga olishadi. Avvaliga YAksart bo'yidagi bir qishloqda qolishga rozi bo'lgan Basrun Maroqandga etib olishni o'ylaydi. Maroqandga kelib o'lishga ming bor shukr qiladi. CHunki Maroqandda uning otasi Laret o'lgandi. O'shanda Basrun ancha yosh bo'lgandi. Kun bo'yi Laretning kayfi chog' bo'lib, kun botish chog'ida shodu hurramlik bilan Maroqandga kirib keladi. Laretning xursand bo'lishiga sabab, Maroqandda uning do'stlari ko'p edi. Bir hafta bu shaharda savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanib, CHin sari yo'lga tushishni mo'ljal qilib qo'ygandi. Qarangki, bozor yaqinidagi karvonsaroyga qo'nib, Maroqand tamakisini qidirishga tushadi. Laret Maroqand tamakisini yaxshi ko'rardi. Har gal Maroqand tamakisidan keltirishni afinaliklar, memfisliklarga alohida tayinlardi. CHunki Maroqand tamakisi Memfisga etmasdanoq, yo'l-yo'lakay xarid qilinib, tamom bo'lardi. O'shanda Laret tamaki chekib bo'ldi-yu, yuklarni kuzatish uchun karvonsaroyning ichkarisiga kirib ketdi. Basrun qaysi ko'z bilan ko'rsinki, otasi yonginasida jon berdi. Unga nimadir demoqchi bo'ldi, ammo ulgura olmadi. SHu-shu har safar Maroqanddan o'tganda, albatta otasinig'1G qabrini ziyorat qilib ketadi.

Savatga o'xshash uzun nor yasab, tuyaning ustiga o'rnatadida, ichiga bemor Basrunni solib, karvon Maroqandga qarab siljiyli. Basrun Maroqandga kelganda behush edi. Karvon uch kungacha kutdi, Basrun x^ushiga kelavermagach, kichik o'g'li Robxitni qoldirib, karvon Afinaga qarab yo'lga tushadi.

Basrun ko'zini ochganda o'zining Maroqandda ekag'shigini sezdi. Ammo takdirni qarangki, nahotki, u ham otasi o'lgan mana shu Maroqandga kelib jon bersa. Balki Amonning savdogarlar sulolasiga qaxri kelgandir. Basrun endi o'lim daqiqalari yaqinlashib qolganini seza boshlaydi. SHu tufayli bo'lsa kerak, o'g'li Robxitni huzuriga chorlab, nimjon ohangda o'g'lining qulog'iga Laretning yoniga dafn qilishni tayinlaydi. Birpas nafasini rostlab, yana qo'shimcha qiladi: «Bilasan, CHinga ketayotganda bobongning qabrini ziyorat qilgandik!» Robxitning ko'zi jiqqa yoshga to'ladi. «Nahotki, otamni ham bobomning yoniga dafn qilsak. Taqdirning qahri Maroqandga kelganda bizning boshimizga nega kulfat soladi», deb qo'yadi u ichida. Robxit ancha kech kirib qolgan bo'lsa ham oy yorug'ida, makedon jangchilaridan uchtasini yollab olib, har extimolga ko'ra bobosi Laretning qabrini izlab topdi. Otasini vasiyatiga ko'ra taxminan qaerga dafn qilishni ko'ngliga tugib qo'ydi. Kechasi bilan mijja qoqmay otasi boshida parvona bo'lib chikdi. Bemor o'sha kechasi har galgidan ko'ra tinch va osoyishga uxlaydi. Takdirning kulib boqqaniga qarangki, ertalab Basrunning labida muloyim jilmayish paydo bo'ladi. Quyosh tushlikdan qaytgandan so'ng Basrun o'g'liga tayinlab, tush ko'rganligini, tushining ta'biriga ko'ra, Amon undan nihoyatda xafa bo'layotganini aytadi. Kechga yaqin karvonga yaramay qolgan yolg'izgina otini Amon sharafiga bag'ishlab so'yadi va go'shtini qo'ni-qo'shnilariga ulashib chiqadi.

Go'shtning yarmini karvonsaroydagilargaberishadi. Balki mana shu qurbonlikdan so'ng Amonning raqmi keldimi, har qalay tez kunda Basrun oyoqqa turib ketadi. Bundan o'g'li Robxit behad xursand edi.

Og'ir dard Basrunning ulkan gavdasini ushoqqa aylantirib qo'ygandi. SHunday bo'lsa-da, u oyoqqa turib ketganiga shukur qilardi. Tez orada Basrun savdo ishlarini yaxshi bilgani uchun bozor ishlariga aralashib, iqtisodini ham tiklab oladi. Ona shahri Memfisga qaytishni xayolidan chiqarib tashlashga harakat qiladi. CHunki uzoq yo'lda yana dardga chalinib, Memfisga etolmay qolishidan qo'rqadi. SHuning uchun ham taqirga tan berib, Maroqandda qolishga qaror qiladi. Kichkinagina bir hujrani olib, o'g'li Robxit bilan istiqomat qila boshlaydi.

Ma'lumki, Aleksandr Maroqandga kelgandan so'ng grek-makedon-larning shahar qizlariga uylanishiga ruxsat beradi. Bu xabarni eshitib, o'g'li Robxitni uylantirish niyatida yurgan Basrun shohning huzuriga boradi. Avval grek tilida, so'ngra makedon tilida gaplashgan Basrun shohning e'tiborini o'zita tortadi. Basrunning taqdiri bilan qiziqib qolgan Aleksandr uning taklifini qabul qilib, o'g'li Robxitning to'yini saroyga tegishli bo'lgan hovuz bo'yidagi rastada o'tkazishni, to'y xarajatlarini o'z hisobidan ko'tarishini aytadi.

Robxit Qo'shni hujradagi bir qizga uylanadi. Uning otasi Maroqand bozorining chaqqon savdogarlaridan edi.

To'y Aleksandr aytganidek, hovuz bo'yida katta tantana bilan o'tadi. To'yga shohning o'zi ham tashrif buyuradi. SHohning o'ng qanotida So'g'diyona, Baqtriya, Girkaniya va hatto eronlik kazo-kazolar sharq libosida o'tiradi, chap qanotini esa grek va makedonlar egallab, ularning ayrimlari o'z milliy kiyimida, ayrimlari esa jangdan keyin tantanalarda kiyiladigan harbiy kiyimda o'tirishardi. Ular ichiga faqat Gefestionning kiyimigina sharkliklarnikiga o'xshab ketardi. Aleksandr avvallari tantanalarda sharq libosini kiymasdi. Bugungi kiyimda esa uni sharq shohlaridan ajratish qiyin edi. SHohning chap qo'lidagi Doro uzugi quyosh nurida yaltirab turardi. Hovuzning kun botish tomonidagi baland so'riga chiqib, to'rdagi kursisiga borib o'tirishi bilanoq, osiyolik ulug'lar uning etagidan o'pib, birin-ketin o'z o'rinlarini egallay boshlashdi. So'ngra o'zining sarkardalari, oliy martabali kishilari shohning qo'lga taqilgan Doro uzugidan o'pib, ta'zim Qila boshlashadi. Anchadan buyon kuchga kirgan bu odatga hamma o'rganib qolgandi. To'y bazmi tunning yarmigacha davom etadi. SHarq raqqosalarining o'yiniga berilib ketgan shoh barcha g'am-g'ussasini unutgan edi.

Oradan ikki kun o'tgach, shoh Oksidatning ham to'y bazmida ishtirok etadi. Oksidat Farnuxning singlisiga uylanadi. Oksidatning Suzda ham xotini bo'lib, undan ikkita farzand ko'radi. Lekin farzandlarining ikkisi ham qiz bo'lgani uchun xotinidan ko'ngli to'lmay yurardi. SHuning uchun ham Suzdayoq ikkinchi xotinga uylanishni ko'ngliga tugib qo'ygandi. Ammo tezda urush boshlanib ketib, uning bu orzusi amalga oshmay qolgandi. Farnux bilan topishgan kunining ertasigayoq uning uyida mehmon bo'lib, ertalabgacha mayxo'rlik qilganida singlisiga oshiqbo'lib qolgandi. To'yni istagancha tantana bilan o'tkazishga Oksidatning qurbi etardi. SHoh bu tantanaga albatta qatnashish istagini bildiradi. Bu Farnux uchun ham katta obro' edi. SHuning uchun ham u Maroqandning eng mashxur raqqosalari bilan Zuzob nomli xushovoz qo'shiqchini ham to'yga olib keladi.

Oksidatning to'yida ham Aleksandr o'zini Osiyo shoxdaridek tutadi. SHohga maroqandliklar tayyorlagan sharob juda yoqib qolgandi. Aleksandrning asabi zaifligidanmi, ozgina ichgandan keyin yuzlari qizarib, afti o'zgarib qolardi. O'tkir ko'zlari yanada chaqchayib ketardi. SHuning uchun ham atrofdagilar shohning ko'p ichishi tarafdori emasdi.

Oksidatning to'yida anchagina Maroqand sharobidan ichib qo'ygan shoh tonggacha Zuzobning sho'x va quvnoq qo'shig'iga maxliyo bo'lib, o'tkir ko'zlarini undan olmaydi. Og'zining suvi qochib, Zuzobning uzun sochlaridan ushlab, sirli xonish qilib o'ziga tomon tortib qo'yadi. SHoh bunday dilrabo qo'shiqchi va raqqosani hali Osiyoda ko'rmaganini mamnuniyat bilan aytib, davrani yanada jonlantiradi. So'ngra Maroqand sharbatini maqtashga tushib, undan qonib ichadi. Zuzob tongga yaqin shohga yaqin kelib, yolg'izgina akasining Maroqand bozoridagi to'polonda qo'lga olinib, hozir tutqunlikda saklanayotganini aytadi. SHoh uning akasini ertalaboq tutqunlikdan ozod etishni Ptolemeyga buyuradi.

Maroqand Aleksandrga juda yoqib qolgandi. Faqat shohga emas, bu shaharning sarkarda va martabali kishilaryga ham ma'qul bo'lgandi. Sarkardalar, kazo-kazolar ertayu kech betinim ichardi. Ichkilikbozlikka eng avvalo shahar hokimi Klit bosh-qosh edi. Klit dargohida har kuni quyuq dasturxon yoziq edi. Bu dasturxondan eng noyob mevalarni, shirin-sharbatlarni topish mumkin edi. Ammo Maroqandga hokim bo'lgandan buyon Klitning oromi yo'qolgandi. CHunki shaqarga deyarli har kun Spitamen hujum qilib, turli tomondan xavf solib turardi. Ayniqsa, tungi x^ujumlar tahlikali bo'lardi. Deyarli har kuni tunda qasoskorlar kimnidir o'ldirib ketar, kimnidir talar, kimnidir o'g'irlab ketardilar. SHaharda nazorat kuchaytirilgan, shahar himoyasi mustahkamlangan bo'lsa-da, har tunda baribir xunuk voqea sodir bo'laverardi. Klit shahar ahli bilan qasoskorlar o'rtasida pinhona aloqa borligini sezardi. SHu tufayli kundan-kunga vahima bosib, g'am-g'ussasini sharob ichish bilan yuvib yurardi. Qaysidir maxfiy yo'llar bilan Spitamen ham shaxarga kelib ketarmish. Uni devona qiyofasida ko'rganlar ham bor emish. Hatto Krater bir kuni Klitga shaharda yolg'iz yurmaslikni aytadi. SHundan

so'ng Klitning oromi yo'qoladi. Nahotki, shuncha yil jangu jadallarda yurib, ne-ne tahlikali yurishlardan sog'-omon qolgan Klit Osiyoning mana shu chekka shahrida o'lib ketsa?! Ancha-muncha yiqqan boyliklari kimningdir qo'lida qolsa?! Axir, bu keksa sarkarda o'z yurtiga qaytib, Makedoniyaning oqsoqollari davrasida yurish niyati bor edi-ku!

Maroqand hokimi bo'lganidan Klit avval behad xursand bo'lsa-da, keyinchalik shohdan butunlay ko'ngli qoladi. Uning xayolida Aleksandr Klitni dushman tuzog'iga tashlagan edi. CHunki Maroqand Osiyoning eng yirik shahri bo'lsa-da, notinch edi. Klit esa ko'proq o'z jonini saqlashni, yiqqan boyliklarini avaylab asrashni o'ylardi.

Arrianning yozishicha, Spitamen Maroqandni bir necha kun qamal qilib turadi. Ammo shahar devorlari mustahkam bo'lgani uchun unga kirishning iloji bo'lmaydi. SHahar himoyachilari bo'lmish makedon jangchilari bir necha bor Spitamenga qarshi xujum qiladilar. Biroq Spitamen shahar himoyachilarining bir

qismini qirib tashlaydi, qolganlari esa shaharga kirib, jon saklab qolishadi. O'shanda Spitamen Klitga elchi yuborib, shaharni topshirishni bir necha bor talab qiladi. Aytishlaricha, Maroqandning ichki qismida hokimlar va aslzodalar yashaydigan bir qo'rg'on bo'lib, bu qo'rg'on nihoyatda mustahkam ekan. SHaharning asosiy qismini bosib olgan Spitamen, bu qo'rg'onni ololmay juda qiynalib, uni qamal qilishni davom ettiradi. Uning niyati qal'adagilarni ochlik va suvsizlik azobida qiynab, taslim bo'lishga majbur qilishdan iborat edi. Mana shu qamal kunlari Klit o'zining butunlay es-hushidan ajralib, o'z joni ko'ziga shirin ko'rinadi. Klitning baxtiga «Farnux katta qo'shin bilan kelib, Spitamenni So'g'diyonaning eng chekkasigacha quvib boradi».

Aleksandr Oksidat to'yidan keyingi kuni davlat ishlari bilan mashg'ul bo'ladi. Turli tomondan kelgan elchi va savdogarlarni qabul qiladi. Qo'shinining joylashish nuqtalarini ko'rib chiqadi. Maroqandda yig'ilgan boyliklar yuklangan katta karvonni Misrga, Aleksandriya shahriga jo'natadi.

Keyingi kuni shoh Klit dargohida katta tantanaga qatnashish uchun boradi va bu tantanada Klitga nayza sanchib o'ldiradi.

Klit fojiasidan so'ng Aleksandr Maroqandda o'n kun bo'ladi.

Bu o'n kun ichida u ilgarigidek bazmlarda qatnashmaydi. SHarob ichishni to'xtatadi. Boshqalarning ham mast-alast yurishiga yo'l qo'ymaydi. Maroqandda uzoq vaqt qolish rejasi buziladi. Har kuni uch marta Amon sharafiga qurbonliklar keltirib, o'z gunohini yuvadi. Har so'zida Maroqand nomini mag'rurona tilga olgan shoh bu shaharni qo'l ostidagi Osiyoning poytaxtiga aylantirish niyatida edi. Ammo orzularga g'arq to'la bo'lgan piyola shohning qo'lidan tushib chil-chil sinadi. Maroqandda muhtasham imoratlar qurib, uni yanada go'zal shaharga aylantirish niyatidan qaytadi. Og'ir g'unohga botgan nimjon gavdasini zo'rg'a ko'tarib, shahar darvozasidan chiqib, xomush va g'amgin holda Nautak qal'asiga qarab yo'lga tushadi. Qaytib bu shaharga kelish shohga nasib etmaydi. SHohning nazarida bu shahar qasoskorlar, alamzadalar, xudoga ertadan kechgacha nola qiluvchi iltijogo'ylar shahri edi. SHoh Maroqandga hukmron bo'lolmadi, aksincha Maroqand shohni ruhan engib qo'ygandi. CHunki Aleksandr xech qachon bunday yo'qotishni ko'rmagandi. Maroqandga kelib, eng yaqin kishisi Klitni yo'qotdi. Bu shaharga kelib esini, aqli-hushini yo'qotdi. SHohning nazarida, Maroqand echilmagan bir jumboq, bu ko'hna shahar inson qiyofasidagi bir kekxa donishmand bo'lib ko'rinadi. Aleksandr esa ulkan Sfinkis qarshisida lol qolgan Lay kabi, bu nuroniy donishmandning savollariga javob topolmay, gaqdirga tan berib, uning darvozasidan xomush chiqib ketadi.

KLIT FOJIASI

SHoh Filipp saroyida Gellanika ismli bir enaga bor edi. Uning eri Filipp qo'lida sarkarda bo'lib xizmat qilardi. Sarkarda jangda o'lgandan so'ng, Filipp uning ulg'ayib qolgan ikki o'g'lini o'z tarbiyasiga olib, Gellanikani esa shoh saroyiga enaga qilib oladi. Gellanika aslzodalar xonadoniga mansub bo'lib, o'zining xushmuomalaligi va pazandaligi bilan hammani qoyil qoldiradi. Buni Filipp ilgari eshitgan va o'zi ham payqagan edi. SHuning uchun ham shoho'zining yakkayu yolg'iz o'g'li Aleksandrni ham Gellanikatarbiyasigatopshiradi. Gellanika

shahzodaga jon-dili bilan qarar, uning o'nib-o'sishi uchun tinim bilmay elib-yugurar, bolakayga butun mehrini bag'ishlagan edi.

Aleksandr ham enagasi Gellanikani yaxshi ko'rar, uning izmidan chiqmas, o'z onasi qatoriga qo'yib qadrlardi. Gellanikaning ukasi Klit Filipp qo'lida mahoratli jangchi edi. Ayniqsa, Gellanika saroyga yaqinlashgandan so'ng shoh uning ukasi Klitning martabasini bir qadar ko'taradi. O'ziga ko'rsatilgan bunday ehtiromdan behad xursand bo'lgan Klit shoh tomonidan buyurilgan har qanday topshiriqni sadoqat bilan bajarar, har qanday vazifalarning uddasidan chiqish uchun kurashardi. Klitda shohga nisbatan bunday fidoyilikni sezgan Filipp uni o'ziga shaxsiy qo'riqchi qilib oladi. SHundan so'ng Klitning saroyga kelib ketishi uchun imkoniyatlar yaratiladi. Bu narsa Klit bilan Aleksandr o'rtasidagi aloqaning mustahkamlanishiga yo'l ochadi.

Hali ancha yosh bo'lishiga qaramasdan Aleksandr Klitdan jang tafsilotlarini so'rar, bu hakda qiziq hikoyalar eshitganda bor vujudi bilan berilib tinglardi. Aleksandr ham Klitni otasining eng yaqin kishisi deb bilardi. Klit shohning ishonchini qozongandan so'ng otliq

qo'shinga sarkarda qilib tayinlanadi. SHundan so'ng Klitning obro'si ancha ortib ketadi. Biroq u saroydan ancha uzoqlashadi. CHunki, uzoq ellarda shiddatli janglarda yurgan Klitning saroyga kelib ketishiga imkon bo'lmasdi.

Bu orada Gellanikaning ikki o'g'li ham voyaga etib, Filipp ularni harbiy xizmatga oladi. Bu davrga kelib mamlakatning guli bo'lgan farzandlar harbiy xizmatga chaqirilar, jangchi bo'lishni har bir yigit o'zi uchun sharaf deb bilardi. Tog'asi Klitdan jang mashqlarini o'rgangan Gellanikaning ikki o'g'li endigina chiniqa boshlaganda, Filipp tasodifan vafot etadi. Taxtga o'tirgan Aleksandr harbiy xizmatda yurgan Gellanikaning ikki o'g'lini ham aloxdda nazorat ostiga oladi. CHunki bu ikki yosh jangchi ham Aleksandr bilan qariyb tengdosh bo'lib, ular bolaligida saroyga kelar, Gellanika ularning kelajakda do'st bo'lib qolishini juda xohlardi.

Biroq ko'p o'tmay eronliklar bilan bo'lgan jangda Gellanikaning ikki farzandi ham Milet yaqinida halok bo'ladi. Aleksandr bu ikki qadrdon do'stining o'limiga ichi-ichidan kuyunadi. Bu mash'um xabarni enagasi Gellanikaga qanday etkazishni bilmay qiynalib yuradi. Nihoyat, xat orqali bo'lgan voqeani aytib, Gellanikaga chuqur ta'ziya izhor qiladi. SHunda Gellanika javob xati yozib, o'g'illari o'rniga Aleksandrning farzand bo'lib qolishini so'rab, avlodidan yakkayu yakka zurriyot ukasi Klit qolganligini, uni avaylab qo'lidan kelguncha yaxshilik qilish-ligini shoxdan o'tinib so'raydi.

Aleksandr Gellanikaning iltimosini erda qoldirmay o'sha kuniyoq o'zining va otasining qadrdoni Klitni huzuriga chaqirib oladi. Filipp o'lgandan so'ng Klitning oldingi mavqei yo'qolib, martabasi ham ancha pasayib ketgandi. Aleksandr Klitni o'ziga ancha yaqin bilib, sarkarda etib tayinlaydi va unga izzat-ikrom bilan munosabatda bo'lib, saroyning kazo-kazolari davrasidan o'rin beradi.

Klit shohning ehtiromidan ancha taltayib ketadi. Bu hurmat-izzatning barchasi Gellanika tufayli deb bilmay, Filipp bilan qadrdonligim tufayli Aleksandr men bilan hisoblashib ish tutyapti deb o'ylaydi. SHuning uchun ham u o'zini shohning oldida juda erkin tutar, ko'pgina masalalarni echishda o'z so'zini

o'tkazardi. Aleksandr esa qadrdon sarkardasi bo'lgani uchun uning gapiga quloq solardi.

Aleksandrga Klitning yaqin bo'lib qolishiga yana bir sabab bor edi. Granika daryosi bo'ylarida shiddatli jang ketayotgan edi. Bu jangga qo'shinni Aleksandrning o'zi boshlab boradi. Bundan ruxlangan jangchilar shohdan orqada qolmaslikka urinar, Aleksandrga biron xavf-xatar etmaslik uchun uni ortda qoldirishga harakat qilishardi. Birdan yon tomondan dushmanning qo'shinlari kelib, zarbani kuchaytiradi. Aleksandr otining boshini o'sha tomonga burib qo'shinga madad beradi.

O'shanda Klit ham bor mahoratini ishga solib, katta matonat ko'rsatayotgan edi. Kimdir Aleksandrning yolg'izlanib qolayotganini aytadi. Qo'shin bo'linib ketib, har joyda to'p-to'p bo'lib jang qilishardi. Klit shoh tomonga ot choptirib ketadi. Aleksandr bir yo'la ikki-uch dushman jangchilari bilan olishardi. Dushman sarkardasi Rezakuli Aleksandrning yakkalanib qolganini payqab, shamolday uchib kelib, chap tomondan Aleksandrning elkasiga qilich urmoqchi bo'ladi. Klit ziyraklik qilib, Rezakulining qilich ko'targan qo'lini chopib tashlaydi. O'z sarkardasining qo'lsiz qolganini ko'rgan dushman chekina boshlaydi. O'shanda Klit yordamga kelmaganda, Aleksandrning hayoti tahlika ostida qolgan bo'lardi. CHunki Rezakulining hamlasidan qutulishning hech iloji yo'q edi. Ushanda Aleksandr Klitga minnatdorchilik bildirib, hayotini saqlab qolganini aytadi. Hatto buni asirga tushgan Rezakulining o'zi ham ta'kidlab, agar Klit bo'lmaganda Aleksandrning halok bo'lishi turgan gap edi, deydi. Jang Aleksandrning g'alabasi bilan tugaydi. Lekin bu jangda lit alohida hal qiluvchi rol' o'ynaganini hamma qoyil qolib, tilga oladi. SHundan so'ng Klitning obro'si qo'shin o'rtasida ancha oshib ketadi.

Doro mag'lubiyatga uchragandan so'ng, Eron shoxligining poytaxti Suz shahriga hokim tayinlash zarur bo'ladi. SHunda Klit Suzga hokim bo'lib olish niyatida ko'p yuguradi. Hatto u hakda Aleksandrga ham xabar etadi. Ammo nima sababdandir Klitning bu maqsadi amalga oshmay qoladi. Aytishlaricha, Aleksandr bu keksa jangchining hali o'ziga ko'p foydasi tegishi mumkinligini bilib, Suz shahriga hokim qilib qoldirgandan ko'ra, Osiyoning ichkarisiga o'zi bilan birga olib ketishni afzal ko'radi.

Klit esa Suz shahriga hokim bo'lishni juda istardi. CHunki Suz Osiyodagi eng boy shaharlardan biri edi. Keyin esa bu shahardan turib, Makedoniya bilan aloqani kengaytirish mumkin bo'lardi.

Klitning Parfiyaga hokim bo'lish niyati ham amalga oshmaydi. SHundan so'ng u Aleksandrdan o'zini uzoqroqtutishga harakat qiladi. Kengashlarda Aleksandrning taklifiga kinoya bilan javob berar, hatto shohning orqasidan kesatib gapirardi. Aleksandr esa sarkardasi Klitning kinoyalarga parvo qilmas, uzoq yillik qadrdoni bo'lgani uchun hazil qilyapti deb o'ylardi.

Keyinchalik shoh Klitning bu xatti-harakati hazil emas, norozilik kayfiyatidan iborat ekanligini tushunib, biron mamlakatga hokim bo'lish niyati borligini payqaydi. Nihoyat, shoh Klitga yaqinda qo'lga kiritilgan o'lkalardan biri — So'g'diyonaning poytaxti Maroqandni beradi. Biroq Maroqand hokimligidan Klitning ko'ng'li to'lmaydi. CHunki bu o'lka juda notinch edi. Aleksandr esa

Klitni o'ziga yaqin bilib mana shu ulkan, lekin notinch shaharga hokim qilib tayinlaydi. Klit esa shohning bu to'g'ri niyatini teskari tushunadi. Ataylab mening halovatimni yo'qotish maqsadida meni shu shaharga hokim qilib tayinladi deb o'ylaydi. SHundan so'ng u Aleksandrga ochiqchasiga kurash olib boradi. Ichki adovatni kuchaytirishga urinadi. Hatto u shu darajaga borib etadiki, shoh bo'lishiga qaramasdan Aleksandrni kamsitishga harakat qiladi. Aleksandrni osiyoliklar urf-odatini qabul qilgani uchun ayblaydi.

Klit fojiasi haqida tarixchilar turli xil fikrlarni bildirishadi. Bu voqeaga ko'pgina yozuvchilar qiziqish bilan qarab o'z asarlarida tasvirlaganlar. SHu tarixiy asarlardan ayrimlariga to'xtalib, Klit fojiasi sabablarini aniklashga harakat qilamiz.

Klit fojiasi haqida Kuruiy Ruf shunday yozadi:

Bu erdan shoh Maroqandga qaytadi. Artabaz qarib qolganligi tufayli hokimlikni Klitga beradi.

Bu o'sha Granika daryosi bo'ylarida Aleksandrni himoya qilib, unga hujum qilgan Rezakulining qo'lini qilichi bilan chopib tashlagan Klit edi. U Filippning eski jangchisi bo'lib, juda ko'p jasoratlar ko'rsatgandi.

Uning opasi Gellanikani shoh o'z onasiday yaxshi ko'rardi. CHunki Gellanika Aleksandrni tarbiya qilgandi. SHuning uchun u davlatining ko'p qismini Klitga ishonib topshiradi. Ertasi kuni Klit yo'lga o'tlanishga buyruq oladi va bayramga hozirlik ko'radi.

Aleksandr Zevs sharafiga bag'ishlangan tantanali bayramda nutq so'zlaydi. Aleksandr bu nutqda Filippni emas, ko'proq o'zini maqtashdan to'xtamaydi. Bir vaqtlar Xerney yaqinidagi sharaflig' alabada buyuk hissasi borligini, shu buyuk jasoratni otasining ko'ra olmaganligi tufayli ajrab qolganligi to'g'risida gapirardi. Uning aytishicha, grek mardikorlari va makedoniyalik jangchilar o'rtasidagi nizo vaqtida Filipp yarador bo'lganidan keyin o'zini o'lganga solib yotib oladi. Aleksandr esa uni himoya qiladi. Otasi buni tan olgisi kelmas, buning uchun esa o'g'li oldida qarzdor bo'lib qolishdan afsuslanardi. Aleksandr Filippsiz bir o'zi urushda g'alaba qozonadi va dushmanlar butunlay tor-mor qilingani haqida otasiga yozadi, lekin Filipp uning bu g'alabasini ham tan olmaydi.

YOshlarga bu nutq juda yoqsa-da, biroq qariyalarga yoqmasdi, chunki ular Filippni juda yaxshi bilishar, ko'p yillar uning qo'li ostida xizmat qilgandilar.

SHu payt Klit mast holda ularga qarata Evripidning she'rlarini o'qiy boshlaydi. SHohga uning ovozi zo'rg'a eshitalardi. SHE'rda aytilishicha, grek janglarda qo'lga kiritilgan g'alabalarning shoxdarga nisbat berilishidan zaharxanda kuladi, chunki ularda shoxdar bировlar qo'lga kiritgan g'alabani, shon-shuhratni o'zlariniki deb hisoblaydi degan tushuncha bo'ladi. Bu bilan Klit nima demoqchi ekanligini payqagan shoh yonida o'tirganlardan qayta so'raydi.

Lekin ular indamas edi. Klit esa ovozini yanada balandroq qilib, filippning ishlarini, Greuiyadagi janglarini maqtashdan to'xtamay, uning qilgan ishlari shohnikidan ustun ekanligini eslatadi. SHu erda yoshlar va qariyalar o'rtasida o'zaro bahs boshlandi.

SHoh esa har qancha g'azabi kelsa ham sabr-toqat bilan Klitni eshitar, u esa borgan sari shohning shon-shuhratini erga urardi. Balki, agarda Klit o'zining nutqini tezroq tugatganida, shoh o'zini tutgan bo'lardi.

Klit esa endi Parmenionni himoya qilar, Filippning afina-liklarning ustidan qozongan g'alabasini «Fiva»ningbuzilishiga qarshi qo'yardi. Klit bu gaplarni faqatgina kayf bo'lgani uchun emas, balki unda shunday baxtsiz odat — o'zidan kattalarning gapini inkor qilish odati borligi tufayli aytar edi.

Oxirida shunday dedi: agar sen uchun o'lish kerak bo'lsa, mana men, Klit, tayyorman. Lekin sen g'alaba uchun mukofotlayotganingda, otang xotirasini haqorat qilganlargina ko'proq manfaatdor bo'ladi. Sen menga engilmas va bir necha marta qo'zg'olon ko'targan So'g'diyonani berayapsan. Meni ashaddiy yovvoyilar oldiga yuboryapsan. Lekin men shaxsan o'zim haqimda hech narsa demayapman. Sen Filippning jangchilarini yomon ko'rasan. Agar mana shu qariya Atariya yoshlarni jangda qochishdan to'xtatib qolmaganida, biz haligacha Galikarnas ostonasida turgan bo'lardik.

Klitningo'ylamasdan Parmenionni maqtashi shohni g'azablantiradi. Lekin bir oz hovuridan tushib, Klitning ishratxonadan chiqib ketishini buyuradi. Agar Klit yana shu mavzuda gapini davom ettirsa, shoh uni jazolanishini aytadi.

Klit chiqib ketishga shoshilmaydi, lekin uni zo'rlab chiqara boshlashadi. Kerak vaqtda shohni himoya qilganini, endi bo'lsa shoh buni inobatga olmayotgani to'g'risida Klit g'azablanib gapiradi. Bundan tashqari, u Aleksandrni Attal o'limida ayblar, Aleksandrning otasi bo'lmish YUpiterning ustidan kulardi. SHunda shoh o'zini tuta olmay battar darg'azab bo'lib, kayf aralash shiddat bilan o'rnidan turadi.

Hayron bo'lib qolgan do'stlar ham may idishlarini har tomonga otishib, o'rinlaridan turishadi va diqqat bilan shohning jaxl aralash harakatlarini kuzatib turadilar.

Aleksandr soqchining qo'lidan nayzasini olib Klit tomon yuradi, lekin shu mahal Ptolemey va Perdikk shohni zo'rg'a belidan ushlab to'xtatadi, Lisimax va Leonnat esa shohning qo'lidan nayzani oladilar.

SHoh o'z do'stlaridan xafa bo'lib, askarlarini yordamga chaqirib, ularni qurollantiradi. SHunda Ptolemey va Perdikk shohtizzasiga boshlarini qo'yib yalina boshlaydilar.

Lekin shoh g'azab ustida yana soqchidan nayza olib, Klitning chiqishini kuta boshlaydi.

Hammadan keyin Klit chiqadi. SHoh uning biqiniga nayza sanchib, deydi: «Ana endi Filippga, Parmenionga va Attalga qarab jo'na!»

Bunday gaplarni eshitgan Aleksandrningdo'stlari Klitni haqoratlay boshlaydi. YOshi kattalar esa ularni tinchlantirishga urinardi. Aleksandr Ksenodox Kardiyskiyga va Artemiy Kolofonskiyga murojaat etib, shunday deydi: «Sizingcha greklar makedoniyaliklar orasida, hayvonlar orasida «xudoman deb yurganlarga o'xshashmayaptimikan?» Klit esa hech kimning gapiga quloq solmay, Aleksandr hammaning o'rtasida nima o'ylayotganini aytishini talab qilar, bundan keyin esa o'z bazmlariga ochiq gapiradigan odamlarni taklif qilmay, varvarlar o'rtasida yashashini maslahat berardi. Klitning aytishicha, varvarlar va qullar Aleksandrga hamma vaqt ta'zim qiladigan odamlar ekan.

Bu safar Aleksandr g'azabini bosa olmaydi. U yonida turgan olmani Klitga otib, xanjarini qidira boshlaydi. Lekin Aleksandrning shaxsiy soqchisi bo'lgan

Aristobul xanjarni yashirishga ulgurgandi. Qolganlar esa Aleksandrni tinchlantirishga urinishardi. SHohesa o'rnidan sakrab turib, makedonlik qorovullarni chaqiradi. Bu eng xavfli paytda chaqirishning maxfiy usuli edi. Karnaychiga esa xavfli signalni chalishni buyurgandi. Butun qarorgohni va qo'shinni oyoqqa turg'izib yurgan bu karnaychini hamma hurmat qilardi.

Klitni zo'rlab, bazmdan chiqarib yuborishadi. Lekin u boshqa eshikdan kirib, Evripidning «Andromaxa»sidan parchalar o'qiy boshlaydi:

Ellinlarning qanday yomon odati bor...

SHunda Aleksandr yonida turgan shaxsiy soqchisining nayzasini olib, unga qarab kelayotgan Klitga qarab otadi. Klit qattiq ingrab, yiqiladi. Aleksandrning g'azabi ham shu zahotiy oq so'nadi. Bir ozdan sung u o'ziga kelib, atrofida jimgina qarab turgan do'stlarini ko'rib, murdadan nayzani sug'uradi va shu nayzani o'zining bo'yniga sanchmoqchi bo'ladi. Lekin shaxsiy soqchilari bunga xalaqit berib, uni zo'rlab yotoqxonasiga olib ketishadi.

Tuni bilan yig'lab chiqqani uchun charchoqdan ertasi kuni bir so'z aytolmaydi. Faqat har safar ingrab qo'yardi. Uning indamay yotganidan qo'rqqan do'stlari, so'ramay yotoqxonaga kirishadi. Ularning gaplarini Aleksandr eshitmasdi. Faqatgina bashoratgo'y Aristandr, unga tushida Klitni ko'rganini, qurbonlik qilayotganda yomon belgi bo'lganini eslatib, hamma bo'lgan narsa taqdir bilan ilgaridan belgilanganligini aytgandan keyin Aleksandr bir oz tinchlanganday bo'ladi'.

Bayram kunlaridan birida Aleksandr o'z do'stlarini mehmonga chaqiradi. Kayfi ancha oshib qolgan mehmonlar Filippning qilgan barcha jangovarlik ishlarni eslay boshlaydilar. Aleksandr esa otasidan o'zining qahramonliklarini ustun qo'yib maqtanadi. Ko'pchilik mehmonlar uning tarafida turib fikrini qo'llab-quvvatlasada, Klit ismli qariya podshohni o'ziga nisbatan do'st deb bilib, Filipp xotirasining hurmati, uning jasoratini himoya qilib, qachonlardir safdosh bo'lgan do'stini maqtaydi. Aleksandr g'azabga minib, navkarlaridan birining nayzasi bilan shu ondayoq Klitni o'ldiradi. Ammo u o'ziga kelib, hech aybsiz keksa sarkardasini o'ldirganidan iztirob chekadi. Avval u Klitning jasadini quchoqlab, ho'ngrab yig'laydi. O'zining qilmishlariga ming bor pushaymon bo'lib, akddan ozgan telba kishilardek jasaddan o'zi sanchgan nayzani sug'urib olib, uni o'z ko'ksiga to'g'rileydi, agarda do'stlari aralashib, uni yupatmaganida u o'zini-o'zi uldirishi mumkin edi. Keyin ham bir necha kun o'zini-o'zi o'ldirish xohishi bilan yuradi. U qattiq iztirob chekib, begunoh o'ldirilgan Parmenion va Filota, Pansamet, amakisi Aminta va o'gay onasi, akalari Attal, Evrolox va boshqalar ko'z oldidan nari ketmaydi. Aleksandr to'rt kun o'zini gunohkor sezib, tuz tota olmaydi. Uning butun qo'shini va sarkardalari bunchalik qayg'urmaslikni, g'am-anduhga botmaslikni iltijo qilib so'raydilar. SHunday ruhiy tushkunlikka tushgan kunlarda Aristotel' qo'lida birga bilim olgan do'sti faylasuf Kallisfenning g'aplari unga dalda beradi. SHundan so'ng Aleksandrga yana uning jangovar ruhi qaytadi va u xorasm va daylarni bo'ysunishga majbur qiladi. SHunday qilib, Aleksandr o'z enagasi Gellanikaning ukasi, otasi Filippning ishonchli jangchisi Klitni Maroqandda o'z qo'li bilan o'ldiradi. Uningjasadini Maroqand devori tagiga izzat-ehtirom bilan dafn qiladi. Tarixiy voqealarga boy bo'lgan azim Samarqand Klit

kabi minglab o'tmishdoshlarimizning xokini bag'riga olgan.

KALLISFEN

Ko'pgina olimlar qadimgi yunon donishmandi Aristotel' (eramizdan ilgari 384—344 yillar)ning nomi arab istilosi (VII asr)dan so'nggina O'rta Osiyoga etib kelgandi, degan fikrni aytadilar². Bunday fikrni Aristotelning ijodi va asarlariga nisbatan aytsak, birmuncha haqiqatga yaqin bo'lardi. Biroq Aristotelning nomi o'zi hayotlik paytidayoq o'rta osiyoliklarga ma'lum edi.

Bu fikrimizni shunday izohlashimiz mumkin: birinchidan, o'rta osiyolik donishmandlar yunon ilm-fani va madaniyatiga qiziqish bilan qaray boshlaydi. Ikkinchidan, O'rta Osiyoga kelgan Aleksandr qo'shinlari

orasida bevosita Aristotel' maktabidan ta'lim olgan jangchilar ham bor edi. Ular o'z ustozining ta'limotini o'rta osiyoliklar orasida yoyishi shak-shubhasiz edi. Masalan, Kallisfen shunday kishilardan biridir. Kallisfen Aleksandrdan ikki-uch yosh katta bo'lib, yoshligida harbiy sarkarda bo'lishni orzu qilardi. Chunki otasi kichikroq bir qo'shinda sarkarda bo'lib, Siiliya yaqinidagi jangda halok bo'lgandi. Kallisfen otasining shamshir taqib, bedov otlarda yurganini ko'rar va otasining izidan borib, tezroqjangga kirishga shoshilardi. Biroqotasi o'lgandan so'ng oila nochor ahvolga tushadi. Ko'p o'tmay, onasi ham og'ir kasallikka yo'liqib, olamdan o'tadi. Mudom jangu jadallarda yurgan otasi oilaga kam kelar, Kallisfen u bilan deyarli uchrashmasdi. Ota-onasidan ajragan o'spirin Kallisfen qayga borishini, kimga uchrashishini bilmay boshi gangib qoladi. YAqin-yirokdagi qarindoshlari onasi Geraning jiyani bo'lgan donishmand Aristotelni topib, undan yordam so'rashni maslahat beradi. Kallisfen Aristotelni qidirib Stagiriya otasining haqiqiy vatani bo'lgan shaharga boradi. Biroq Aristotel' o'zi tug'ilib o'sgan shaharni tark etib, allaqachon Afinaga ketib qolgandi.

Stagiriya u juda og'ir hayot kechiradi. Tasodifan savdogarlar bilan tanishib, tirikchilik o'tkazish uchun otboqar bo'lib xizmat qiladi. So'ngra savdogarlar bilan birga Afinaga qarab yo'l oladi. Ammo bu qadimiy shahardan Aristotelni qidirib topolmaydi. Afinalik ilm axllari Aristotelning Makedoniyada Filipp saroyida aslzodalarga ta'lim berayotganini aytishadi. So'ngra Kallisfen savdogarlar bilan birga Makedoniyaga boradi. Bu erda shoh Filipp saroyiga kelib turuvchi savdogarlar boshlig'i orqali donishmandni topadi. Aristotel' xolasi Geradan yolg'izgina yodgorlik bo'lib qolgan inisini ko'rib behad sevinadi. Jigarbandini bag'riga bosib, shoh saroyiga olib boradi.

Saroyda Aristotel' katta izzat-hurmatga ega edi. U shohning ko'z qorachig'idek aziz bo'lgan yolg'iz o'g'li Aleksandrga ta'lim berardi. Donishmand Kallisfenni shogirdi Aleksandr bilan tanishtiradi. Aristotel' qo'lida faqatgina Aleksandr bilim olib qolmasdan, saltanatdagi kazo-kazolarning o'g'illari ham kelib turardi. Ularning safiga ziyrak va o'tkir zehni Kallisfen ham qo'shiladi.

Yoshligida ko'p qiyinchiliklar ko'rib, bir burda nonga zor bo'lib o'sgan Kallisfen saroy hayotiga tezda o'rgana olmaydi. Ko'rinishi soddagina bo'lgan bu yigitning tez jahli chiqar, birga saboq olayotgan aslzodalarga o'z hukmini o'tkazishga harakat qilardi. Ammo Kallisfenning to'g'ri so'z va haqiqatgo'yligi Aleksandrga juda yoqardi. Aleksandr ko'pincha Kallisfenning yonini olar,

mushtlashishga tayyor turgan aslzodalar hujumidan qutqarib qolardi. Kallisfen esa o'z himoyachisi bo'lgan shahzodani juda yoqtirardi. Aleksandr o'z do'stini ovga olib borar, jang mashqlarini birga o'tkazardi. Kallisfenni esa jang mashklaridan ko'ra ko'proq bobosi bilan ilm haqida bahs yuritishi qiziqtirardi. Ayniqsa, u notiqlik san'atini puxta o'rganishga kirishadi. SHunday qilib, Kallisfen bilan Aleksandr o'rtasida do'stlik boshlanadi. Bir kuni Kallisfen o'z nutklari bilan Aleksandr nomini mashhur qilib, jahonga tanitish niyatida ekanligini aytadi. Do'stining bu gapi shaqzodaga yoqadi.

Eramizdan ilgari 342—339 yillarda Makedoniyada bo'lib, Aleksandrga katta tarbiya bergach, ilm ahllarining talabiga muvofiq shoq Filipp Aristotelning Afinaga ketishiga ruxsat beradi. Donishmand bu muazzam shaharda «Liqey» maktabini ochib, butun YUnonistondagi ilmu donishlarni o'z maktabiga yig'ib, faqat falsafa va ritorika-kadangina emas, balki boshqa fanlardan ham ta'limni kuchaytiradi.

Aristotel' ketgandan so'ng Kallisfen saroy xizmatchisiga aylanib qoladi. Aslida u harbiy xizmatga jo'nashi kerak edi, Aleksandrning aralashuvi bilan saroyda qolishga muvaffaq bo'ladi. Lekin u bobosi davridagidek katta mavqega ega emasdi. Saroy maktabining tarbiyachisi Leonid uni maktabdan chiqarib, hatto saroydan ham quvishga harakat qiladi. CHunki Leonid bilan Aristotel' o'rtasida keskin kelishmovchilik mavjud bo'lib, Kallisfenning Aristotel' inisi ekanligini bilgan Leonid unga yomon niyat bilan qaray boshlaydi. Leonidning saroyda obro'si juda katta edi. CHunki u Filipp xonadoniga yaqin qarindosh bo'lib, saroy majlisida ham ishtirok etardi. SHuning uchun ham u Aristotelning saroyga kelishiga rozi bo'lgan bo'lsa ham, keyinchalik ikki tarbiyachi o'rtasida kelishmovchilik chiqib qolib, Aristotelni saroydan uzoklashtirish uchun kurashadi. Va nihoyat, o'z niyatini amalga oshirishga muvaffaq bo'ladi.

Plutarx bergan ma'lumotda, Aleksandr tog'asi Leonid qo'lida tarbiya olganligi ham qayd qilinadi.

Aleksandrning ta'lim olishida bir qancha o'qituvchilar va tarbiyachilar band edilar. Bu o'qituvchi va tarbiyachilarni Olimpiadaning qarindoshi, tog'asi, qattiqqo'l Leonid boshqaradi. Leonid oddiy tarbiyachi bo'lsa ham, uning qarindoshligini inobatga olib, o'qituvchilarning ustidan rahbar deb atashardi. Aleksandrning tog'asi esa, aslida akarnanlik Lisimak edi. Bu odamda o'ziga jalb qiladigan hech narsa yo'q edi. U o'zini Fonike, Aleksandrni Axill, Filippin esa Peleem deb atagani uchun unga yuqori baho berilib, tarbiyachilar orasida ikkinchi o'rinni egallaydi.

Leonid Kallisfenni ham tez orada saroydan uzoklashtiradi. U harbiy ishlar bo'yicha xizmatchi bo'ladi. U bilan Aleksandr o'rtasida aloqa uzilmaydi. Ular tez-tez uchrashib turadi. Kallisfen talantining yuksakligini ko'rib, Leonid uning saroy maktabida qolishi xavfli deb o'ylaydi. CHunki Kallisfen qisqa fursat ichida katta bilim egasi bo'lib etishgan edi.

Saroyda qolishi xavfli ekanligini sezgan Kallisfen harbiy ishlar xizmatchisi degan vazifa uni qanoatlantirmagani uchun Afinaga, bobosining huzuriga yo'l oladi.

Bu orada shoh Filipp tasodifan o'lib, taxtga Aleksandr o'tiradi. Aleksandr

Osiyoga harbiy yurish boshlaganda, Kallisfeni Afinadan chaqirib olib, Osiyo yurishiga birga borishni taklif qiladi. Kallisfen bu taklifga jon deb rozi bo'lsa ham, Aristotel' yolg'izgina nevarasini bag'ridan chiqarishni istamaydi. Keyin esa Kallisfenning xohishi kuchli ekanligini sezib, zo'rg'a rozi bo'ladi. SHunday qilib, Kallisfen do'sti bilan birga dastlab Eronga, so'ngra Parfiya, Marg'iyona, Girkaniya, So'g'diyona bo'ylab yurishni davom ettiradi.

Hamma vaqt do'sti Aleksandrغا xayrixohlik bilan qaragan Kallisfen keyinchalik undan butunlay yuz o'giradi. CHunki u Aleksandrning Osiyoga nisbatan tutgan siyosatida riyo va nohakdik bor ekanligini sezib qoladi. SHundan so'ng nutqlarida Aleksandrni maqtashdan o'zini tiyadi. Kallisfendagi bunday norozilik kayfiyatini sezgan g'alamis va ig'vogar kishilar shoh bilan uning o'rtasiga nifoq solishga urinadi.

Kallisfen Osiyo tomon yurish qilgan ulkan qo'shin bilan kelar ekan, u shoh bilan maqsadimiz bir, xalqlarga ozodlik va baxt ato qilamiz deb o'ylardi. SHuning uchun ham u jarangdor va sehrli nutqida Aleksandrni ko'klarga ko'tarib maqtar, osiyolik xalqlarga erk bag'ishlovchi xaloskor, deb hamma yoqqa jar solardi. Kallisfenning bunday yuksak maqtovlardan iborat nutqidan shohning bag'ri quvonchga to'lar, kundan-kunga mag'rur bo'lib borardi.

Keyinchalik Kallisfen shoh bilan o'zi o'rtasida olib tashlash mumkin bo'lmagan devor borligini payqadi. SHundan so'ng shohni o'zi yo'l ochib bergan mag'rurlik kayfiyatidan insofga, adolatga chaqiradi. Afsuski, ulug' maqsad sari, xalqlarga erk va baxt ato qilish uchun deb atalgan Osiyoga yurish bosqinchilikdan, xalqlarni talash va boyluk orttirishdan iborat ekanligini tushunadi. Haqiqat uchun kurashgan Kallisfenning hayoti fojia bilan tugaydi. Donishmandsifat Kallisfenning fojiasi haqida tarihdagi turli xil ma'lumotlar berilgan. SHulardan ayrimlariga to'xtalib o'tamiz.

YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida Aristotelning inisi Kallisfenning Aleksandr Filipp o'g'li bilan maktabdosh bo'lganligi ta'kidlanadi. «Ular Aristotel' qo'lida falsafadan birga bilim olgan do'st edi»¹, — deb yoziladi «Pompey Trog epitomi» asarida. Haqiqatan ham Aleksandr Kallisfeni o'ziga eng yaqin do'st, ishonchli maslakdosh deb biladi. Ko'pgina hollarda shoh Kallisfenning oqilona fikrlariga, falsafiy dunyoqarashlariga tayanib ish yuritadi. Keyinchalik Kallisfen bilan Aleksandr o'rtasida keskin ziddiyat boshlanadi.

Bu g'oyaviy ziddiyatning boshlanishiga asosiy sabab, Aleksandrda atrofdagilarga va qo'shinga nisbatan mensimaslik, kibri havoga berilish kayfiyati paydo bo'lgan edi. U o'zini odatdagidek olqishlamaslikni, balki xudoga sig'ingandek ta'zim qilishni buyuradi. Kallisfen esa shohni bunday nomaqbul yo'ldan qaytarmoqchi bo'ladi. SHu boisdan Aleksandrning xohishiga qarshi chiqqan Kallisfen isyonchi sifatida qatl etiladi.

SHunday qilib, faqat yunonlar uchungina emas, osiyoliklar uchun ham buyuk bo'lgan donishmand Aristotelning shogirdi va nevarasi Kallisfen bizning qadim yurtimizga kelib, bobokalonlarimiz bilan uchrashgan. Ular bilan hamsuhbat bo'lgan. Qadim ajdodlarimizning turmushi, yashash sharoiti va urf-odatlariga qiziqish bilan qaragan. Dunyo kezib haqiqatni axtargan. Ammo haqiqatni dunyoning hech bir burchagidan topa olmasdan yosh umri xazon bo'lgan. U ikki

qit'a shox. ini to'g'rilikka, kamtarlikka undaydi. Xuddi Alisher Navoiy maktabdosh do'sti shoq Husayn Boyqaroni adolatga chaqirgani kabi, Kallisfen ham maktabdosh do'sti Aleksandr Filipp o'g'lini kibri havoga berilmaslikka, adolatli bo'lishga undaydi. Biroq Alisher Navoiyning shoh Husayn Boyqaroni adolatga chaqirish yo'lidagi xizmatlari qanchalik zoe ketgan bo'lsa, Kallisfenning do'sti Aleksandrni haqiqatga va kamtarlikka chaqirish yo'lidagi urinishlari ham sarob bo'lib chiqadi. Ko'hna dunyoda saltanat, toju taxt, mol-dunyo oldida haqiqat va adolat haqida so'z ochish fojiaga olib borardi.

Arrian asarida Aristotelning nevarasi va shogirdi Kallisfen haqida ham qiziqarli lavhalar bitilgan.

Ulug' donishmand Aristotel' nomi o'rta osiyoliklarga yaqindan tanish. Bu atoqli faylasuf Aleksandr Makedonskiyga ham saboq bergan edi. O'z ustozining maktabidan ta'lim olib haqiqat va adolatni o'rgangan. Kallisfen Aleksandr Makedonskiyning safdoshi va yaqin kishisi bo'lishiga qaramasdan, haqiqatni yoklab, ba'zan shohning ra'yiga qarshi borardi. SHu tufayli haqiqat yo'lidan borgan Kallisfenning taqdiri keyinchalik fojiaga giriftor bo'ladi. Aleksandr va uning ishlari Kallisfenga ko'p jihatdan bog'liq edi. U Aleksandrning oldiga o'ziga shon-shuhrat orttirish uchun emas, balki Aleksandrni mashhur qilish uchun kelgandi. Bir kuni Filota Kallisfendan so'rabdi: «Seningcha Afinada kimni ko'proq ulug'lashadi?» Kallisfen Garmondiya va Aristotel' deb javob beribdi. CHunki ular ikki zolim hukmronlardan birini o'ldirib, odamlarni azob-uqubatlardan qutqarishibdi.

SHunda Filota yana savol beribdi: «Zolimni o'ldirgan odam Ellin davlatining o'ziga manzur bo'lgan joyidan boshpana topa oladimi?» Kallisfen o'sha odam hech bo'lmaganda Afinadan boshpana topa olishini aytibdi. CHunki afinaliklar Geraklni o'z farzandi deb bilib, Elladaning zolim hukmdori bo'lgan Evisfeyga qarshi urush e'lon qilishibdi.

Kallisfenning Aleksandr oldida tiz cho'kishdan bosh tortganligi haqida quyidagicha hikoya qilishadi: Aleksandr bu haqda sofistlar, uni o'rab olgan aslzoda fors va lidyanlar bilan bir bazmda til biriktiradi. Anaksarx bu suhbatni boshlab beradi. U Dionis va Geraklning o'rniga Aleksandrni xudoday hurmat qilish kerakligini aytadi. CHunki Dionis fivalik bo'lib, uning makedoniyaliklarga hech qanday aloqasi yo'qedi. Gerakl esa arnivyanlik bo'lib, makedoniyaliklar bilan Geraklidlar avlodidan bo'lib, Aleksandr avlodining kelib chiqishi bilan bog'liqligini aytadi. U gapida davom etib, agar makedoniyaliklar o'z shohiga xudoga iltijo qilgandek izzat-hurmatda bo'lishsa, bu narsa adolat yuzasidan to'g'ri ekanligini aytadi. Hatto bu dunyodan ketgandan so'ng ham uni xudo o'rnida ulug'lashlarini tayinlaydi. SHuning uchun uni hozir tirikligida muqaddas deb bilishga chaqiradi.

Anaksarx shunga o'xshash dabdabali nutkdar so'zlaydi. Oldindan tuzilgan reja bo'yicha maslahat qatnashchilari uning gapini ma'qullab, Aleksandr oldida tiz cho'kishga tayyor ekanliklarini aytishadi. Anaksarxning nutqidan ranjigan ko'pchilik makedoniyaliklar sukut saqlab o'tiradilar. Kallisfen Anaksarxning gapini bo'lib, shunday deydi: «Anaksarx, men Aleksandrni shon-shuhratga loyiqodam deb bilaman. Ammo odamlar izzat-hurmatning' o'rtasidan boshqa bir

chegara o'tkazishmoqda. Odamlarga qilingan izzat-hurmat bilan xudolarga qilingan izzat-hurmatning farqi bor. Xudolar uchun ibodatxonalar qurishadi, haykallar o'rnatishadi, ular uchun muqaddas erlar ajratishadi, qurbonliklar keltirishadi, ularga atab gimnlar yozishadi, odamlar uchun esa faqat maqtov qo'shiqlar bitiladi. Ayniqsa, tiz cho'kish marosimi eng muhimdir. Odamlar salomlasha turib, bir-birlarini o'pishadi, lekin xudo bizdan ancha yuqorida turadi, unga tegish taqiqlanadi. Buning uchun biz uning oldida tiz cho'kamiz, xudolarga atab qo'shiqlar aytiladi. Zevs bilan qasam ichib aytamanki, hamma xudolarga izzat-hurmat ham turlicha bo'ladi, qahramonlarga ham qilingan izzat-hurmat xudolarnikidan farq qiladi. SHuning uchun bularning barchasini aralashtirib, tartibsiz holatga keltirib, odamlarga xudolardan ortiq izzat-hurmat ko'rsatib, xudolarni odamlar bilan tenglab bo'lmaydi.

Agar oddiy bir odam podshohga noto'g'ri murojaat qilsa yoki hurmatini joyiga qo'ya olmasa, Aleksandr bunga chidab tura olmasdi. O'zlariga xudolarning xurmatini o'zlashtirib yoki ularning o'rnini egallab olgan odamlar bo'lsa, bunday odamlarga xudolar g'azab bilan qarasar, adolatdan bo'lardi. Aleksandr esa kuchlilarning ichida kuchlisi, podsholarning ichida hurmatlisi, qo'mondonlar ichida shu nomga loyiq bo'lishi etarlidir. Sen esa Anaksarx men aytgan gaplarni aytishing, boshqalarning gapiga quloq solmasliging kerak edi. Sen Aleksandr davrida yashayapsan, shuning uchun uni ma'rifatli, dono bo'lishga va har xil bachkana ishlarga aralashmaslikka chaqirishing kerak. Senga esa bu aytgan gaplaring yarashmay turibdi. Sen Kambiz yoki Kserks davrida maslahatchi bo'lib yashayotganing yo'q, balki avlodi Zak va Gerakldan tarqagan Filipp o'g'li davrida yashayapsan. Ularning ota-bobolari Argosdan Makedoniyaga kelib, u erda o'z xohishlaricha emas, balki qonun talab qilganday boshqara boshladilar. Hattoki Geraklga ham hayotligida xudolarga qilingan izzat-hurmat qilinmasdi, faqat o'limidan keyingina, Del'fiy ibodatxonasi kohinlarining karomatiga ko'ra uni xudolar safiga qo'shishdi. Agar zolimlar mamlakatida yashab, zolimlarcha fikr yuritgan odam bo'lsa, sendan Aleksandr shuni iltimos qilardimki, Osiyoni Elladaga qo'shish uchun boshlagan bu yurishingni Ellada uchun qilayotganing haqida o'ylab ko'r. YOKi sen u yoqqa qaytib borib ellinliklarni oldingda tiz cho'ktirmoqchimisan? YOKi ellinlarni o'z holiga tashlab, makedoniyaliklardan bu narsani talab qilmoqchimisan? Balki senga izzat-hurmatni har xil odamlar qilishar. Makedoniyaliklar va ellinliklarning urf-odatiga ko'ra seni ulug'lashar, zolimlar esa zolimlarcha ish tutishadimi?

Kambizning o'g'li Kir haqida shu narsani hikoya qilishadiki, xalq uning oldida tiz cho'kkan birinchi odamzod bo'lgan, shundan buyon fors va midiyaliklar shu tariqa kamsitilishadi. SHuning uchun ham Kirni skiflar es-hushli qilishdi. Ular hech kimga bo'ysunmaydigan kambag'al xalq. Doro, skif, Kserks, afinalik, lakedemonyanlar, Artakserks, Klearx va Ksenofont o'zlarining 10000 ta askarlari bilan Aleksandr oldida bosh egmagandir?!»

Kallisfenning bu gaplari Aleksandrning jaxdini chiqargan bo'lsa ham makedoniyaliklarga juda yoqardi. Buni sezgan Aleksandr endi bosh egish haqida so'z yuritmaslikka buyruq beradi. Bunday gaplardan so'ng oraga jimlik cho'kadi. SHu payt eng muhtaram va keksa forslar turib, birin-ketin Aleksandrغا ta'zim

qilishadi. Aleksandrning do'stlaridan biri Leonnat forslar kabi juda egilib ta'zim qilmaganini sezib qolib, uning ustidan rosa kuladilar. SHunda Aleksandr Leonnatga jaxl bilan qaraydi, lekin uni kechiradi.

SHunday hikoya ham bor: Aleksandr oltin qadaxdagi sharobdan ozroq ichib, uni shohga ta'zim qilish xususida til biriktirgan odamlariga beradi. Kadaxdan birinchi bo'lib ichgan odam Aleksandrni o'pib, unga ta'zim qiladi. SHunday qilib, qadah hammaning qo'lidan birma-bir

o'tadi. Navbat Kallisfenga kelganda, u ta'zim qilmay Aleksandrni o'pmoqchi bo'ladi. Aleksandr esa shu payt Gefestion bilan gaplashib qolib, Kallisfen ta'zim qilgan-qilmaganiga e'tibor bermaydi. Aleksandrning o'rtog'i bo'lgan Pifematning o'g'li Demetriy Aleksandrga Kallisfen ta'zim qilmay oldiga borganligini aytadi. SHunda Aleksandr o'zini o'pishga ruxsat bermaydi. Kallisfen esa: «Men faqatgina bir bo'sani yo'qotdim», — deydi.

SHunday xursandchilik kunlarida Aleksandrni xafa qilgan Kallisfenning «odobsizligini» shohga etkazish yaxshi odat emasdi, deydi Arrian. Menimcha, har bir kishi shoh oldida o'zini boshqalarday tutishi kerak. Aleksandr Kallisfenni yoqtirmay qolgani tabiiy, chunki Kallisfen o'zi haqida yuqorida aytgan fikrda bo'lib, bunday ortiqcha dabdaba oldida o'zini tuta olmasdi. «SHuning uchun men, — deydi Arrian, — Kallisfen yoshligida Aleksandrga qarshi uyushtirilgan fitnada qatnashgan degan, mish-mishlarda jon borligini qo'llab-quvvatlayman». Boshqalar esa fitna uyushtirilganda unga Kallisfen boshchilik qilgan, degan gaplarni aytishdi. Bu fitna quyidagicha yuz bergandi:

SHoh Filipp mashhur makedoniyaliklarning o'g'illarini ham o'spirinlik davridayoq shohga xizmat qilishga chaqirib, qattiq tartib o'rnatadi. Bu aslzoda o'spirinlar shohga xizmat qilib, u uxlaganda soqchilik qilishardi. SHoh biron joyga bormoqchi bo'lsa otxonadan otni olib kelib, uning ustiga o'tirishiga yordam berishardi, ovlarda ishtirok etishardi. Bunday odatni Aleksandr ham joriy qiladi. Bu o'spirin yigitchalar ichida Sopolidning o'g'li Germolay ham bor edi. U falsafa bilan shug'ullangani uchun Kallisfenni hurmat qilardi. Aytishlaricha, bir kun ovda Germolay Aleksandrdan oldin yugurib kelayotgan to'ng'izga nayza sanchadi. To'ng'iz yiqiladi. Aleksandrga fursatni boy bergani alam qilib, Germolayga jahl bilan o'shqiradi. U hammaning oldida Germolayni kaltaklab, otini tortib olishni buyuradi.

Bunday haqoratga chiday olmagan Germolay, o'zining tengdoshi va do'sti bo'lgan Amintaning o'g'li Sostratga hammasini gapirib beradi va Aleksandrdan o'ch olmasa, bu dunyoda yashamasligini aytadi. Sostrat Germolayga yordam berishga rozi bo'ladi, chunki uni yaxshi ko'rardi.

Ular bu ishda ishtirok etishga Siriyaning hokimi bo'lgan Akslepiodorning o'g'li Antipatrani, Arseyning o'g'li Epimenni, Feokritning o'g'li Antikleyni, frakiyalik Karsidning o'g'li Filotani ko'ndirishadi. Ular Antipatraning soqchilik qilish navbati kelganda, uxlab yotgan Aleksandrga xujum qilishga kelishishadi.

Lekin aytishlariga qaraganda, o'sha tunda Aleksandr ertalabgacha mayxo'rlik qilib chiqadi. Aristobul esa quyidagilarni yozadi: Aleksandrni xudoga butun vujudi bilan e'tiqod qo'ygan siriyalik bir qiz kuzatib borardi. Avvaliga Aleksandr va uning mulozimlari bu qizning ustidan kulishadi. Lekin bu qizning ko'p narsalarni

oldindan ayta olishini va aytganlarining hammasi rost bo'lib chiqishini bilgandan so'ng, unga hurmat bilan murojaat qila boshlaydi. Ko'pincha shoh uxlaganda, tunda bu qiz uning oldida turardi. O'sha kuni ham shoh bazmdan qaytayotganda qiz uni kutib oladi va shohga orqasiga qaytib, bazmni davom ettirishini aytadi. Aleksandr bu gaplar xudoning xohishi bilan aytilgan deb orqasiga qaytadida, butun tunni bazmda o'tkazadi. SHunday qilib, yigitlarning ishi barbod bo'ladi.

Ertasi kuni Arseyning o'g'li Epimen, fitna uyushtirilgani haqida Menandrning o'g'li Xariklga aytib beradi. Xarikl bu gapni Epimenning akasi bo'lgan Evriloxga aytadi. Evrilox esa Aleksandrning chodiriga borib, Lagoning o'g'li bo'lgan Ptolemeyga aytadi. Ptolemey esa o'z navbatida hamma gapni Aleksandrga gapirib beradi. Aleksandr Evrilox kimning nomlarini tilga olgan bo'lsa, hammalarini qo'lga olishni buyuradi. Qo'lga olinganlar o'zlari uyushtirgan fitnani ochib tashlashadi va boshqalarning ismlarini ham aytib berishadi.

Aristobulning aytishicha, ular bunday maxfiy fitnani boshlash fikri Kallisfendan chiqqanligini aytishadi, Ptolemey ham shu gapni aytadi.

Ko'pchilik esa bu boshqacha bo'lganini qayd etadi. YA'ni Aleksandr Kallisfenning fitnadagi ishtiroki xususidagi gaplarga darrov ishonadi, chunki Kallisfenni ilgaridan yomon ko'rar, buning ustiga Germolay uning yaqin kishisi edi.

Ayrimlar esa quyidagilarni yozishadi: Germolayni makedo-niyaliklarning oldiga olib chiqishganda u haqiqatan ham fitna uyushtirganini, bunday ozod odamni kamsitishlariga chiday olmasligini aytadi. SHundan so'ng u Filotani nohaq qamashganini va otasi ikkalasi qonunsiz o'ldirilganini aytadi. Parmenion, Klit va boshqalarni nohaq o'ldirishganini, midiyaliklarning kiyimi haqida, tinimsiz bosh egishlarini odat tusiga kiritmoqchi bo'layotganlarini, Aleksandrning tinimsiz may ichib mast bo'lishini va hamma vaqt mast bo'lib uxlashini gapirib beradi. Germolay bularga chiday olmay boshqa makedoniyaliklarni ham qutqarmoqchi bo'lganini aytadi.

Yig'ilish qatnashchilari Germolay va uning do'stlarini toshbo'ron qilishadi. Kallisfenni esa zanjirband qilib, askarlarning orqasidan olib kelishadi. U kasal bo'lib vafot etadi. Lago o'g'li Ptolemey aytishicha, Kallisfenni qiynab, dorga osishgan.

Bu gap-so'zlar Aleksandr davrida yashagan, muhim voqealarni yozib borgan odamlarning ma'lumotlaridir. Lekin hammaning fikri har xil. Bularning hammasi Klit fojiasidan so'ng sodir bo'lgandi.

Qarangki, biz e'zozlayotgan O'rta Osiyoning qadimgi qutlug' tuprog'ida atoqli faylasuf Aristotelning nevarasi Kallisfen ham yurgan. U haqiqat izlab mana shu olis o'lkalarga ne-ne maqsadlarda kelgandir. O'rta Osiyoda ko'rgan-bilgan taassurotlarini bobosi Aristotelga to'lib-toshib hikoya qilib berish orzusida bo'lgandir.

Kallisfen haqida Plutarxning bergan ma'lumotlari ham qiziqarlidir. Plutarx Kallisfen bilan Aleksandr o'rtasidagi munosabatga kengroq to'xtaladi.

Klit o'limidan so'ng Aleksandrning oldiga abderlik Anaksarxni va faylasuf Kallisfenni olib kelishadi. Kallisfen o'zining qisqa va mayin nutqi bilan shohni yumshatishga urinadi. Anaksarx esa Aleksandr oldiga kelib: «Nahotki butun dunyo

qarab turgan shoh Aleksandr shu bo'lsa. Mana u, odamlarga qonun va adolatli bo'lish o'rniga, qonundan qo'rqib, qul singari yotibdi. Sen bilasanmi, nima uchun Zevs yoniga Adolat va To'g'rilikni o'tqazgan? Chunki podsho nima qilayotgan bo'lsa, to'g'ri va adolatli bo'lishi kerak». Bu gaplar Aleksandrga bir oz ta'sir qilib, tinchlantiradi. Lekin u podshoni qonunga bo'ysunmaslikka, takabburlikka undardi. Anaksarx Aleksandrni Kallisfenning ilgaridan yomon ko'rishini bilib, shohga faylasufni yomonlay boshlaydi. Aytishlaricha, bir kun bazmda ob-havo haqida bahs yuritishganda Kallisfen Greuiyaga qaraganda Osiyo sovuqroq degan fikrni aytadi. SHunda Anaksarx uning gapi noto'g'riligini bildirganda, Kallisfen unga: «Sen bu er Greuiyadan sovuqroq» degan gapga qo'shilishing kerak. U erda sen eski kiyimda yurgan bo'lsang, bu erda qavat-qavat ko'rpaning tagiga kirib yotasan» — deydi. SHundan so'ng Anaksarx Kallisfenni yanada yomon ko'ra boshlaydi.

Boshqa sofistlar ham Kallisfenni yomon ko'rishardi. Lekin yoshlar uning notiqligiga qoyil qolishardi. Qariyalar esa uning toza va pokligiga, hech kimning ishiga aralashmay hayot kechirgani uchun hurmat qilishardi. U hamma vaqt haqiqatni gapirardi. SHoh taklif etgan bazmlarga esa kamdan-kam borardi. Borib qolgan taqdirda ham, qovog'ini uyub, indamay o'tirardi. Bu bilan u bazm o'ziga yoqmaganligini ko'rsatmoqchi bo'lardi. SHuning uchun Aleksandr u hakda shunday degandi: «O'zi uchun dono bo'lgan odam, men uchun ahmokdir».

Hikoya qilishlaricha, bir bazmda makedoniyaliklarga bag'ishlangan nutq so'zlashni Kallisfendan iltimos qilishibdi. O'z nutqida u makedoniyaliklarni shunday ko'klarga ko'tarib maqtabdiki, bazm qatnashchilari uni tik turib eshitishibdi, qarsaklar chalib, gulchambarlar taqishibdi. SHunda Aleksandr unga: «Yaxshi narsa haqida gapirish qiyin emas. Sen endi, o'zingning notikligingni ko'rsatib, makedoniyaliklarni ayblab nutq so'zlagin. Ular o'z xatolarini bilib, kelajakda yanada yaxshi bo'lsinlar», — debdi.

Kallisfen darhol boshqacha gapira boshlabdi. U makedoniyaliklarni ko'p ishlarda ayblabdi. Uning aytishicha, greklar o'rtasidagi kelishmovchilik Filippning shon-shuhrat qozonib, yuqori ko'tarilishiga sabab bo'lgan ekan. So'zini isbotlash uchun she'r misol keltiribdi:

Tartibsizlik bo'lganda, ablah Odam shon-shuhrat qozonadi.

Kallisfenning bu nutqidan keyin makedoniyaliklar uni yomon ko'rib qolishadi. Aleksandr esa «Bu gaplari bilan Kallisfen makedoniyaliklarni qanchalik yomon ko'rishini amalda isbotlab berdi», — degan ekan.

Germippning gapiga qaraganda, Kallisfenning o'quvchisi bo'lgan Streb hamma gapni, ya'ni bazmda bo'lgan voqealarni Aristotelga gapirib bergan ekan. Germippning qo'shimcha qilishicha, Kallisfen Aleksandrning undan norozi bo'lganini ko'rib, xonadan chiqib ketish oldidan shohga quyidagi gapni aytgandi:

«Patrokl o'ldi, senga qaraganda u ajoyib o'lik».

Aristotel o'z shogirdiga baho berib, Kallisfen ajoyib notiq, lekin akdli odam emas, deb aytgan ekan.

Kallisfen faylasuflarga xos ravishda o'z qadrini saqlab, shoholdida tiz cho'kmaydi, shohga ochiq-oydin gapirgan yagona odam mana shu faylasuf edi. Bu bilan u greqlarni sharmandalikdan qutqarib qolgandi.

Germolay fitnasi fosh etilganda Kallisfenga tuhmat yog'ildi. Bunday ig'vo-bo'htonni Kallisfenning dushmanlari uyushtirishgan edi. Ularning aytishicha, Germolay bir kuni Kallisfenga «eng mashhur bo'lish uchun nima qilish kerak», — deb savol bergan ekan. Aytilgan gaplarga qaraganda, Kallisfen Germolayni qo'rqmay ish tutishga undagan ekan. SHunday bo'lishiga qaramay, fitna qatnashchilari qiynoklarga chidab, Kallisfenni aybdor deb aytishmadi. Aleksandrning o'zi ham Krater, Attal va Alketga yozgan xatlarida, qo'lga olingan yigitlar hamma aybni o'z bo'yinlariga olib, fitnaning boshqa ishtirokchilari yo'qligiga ishonitirmoqchi bo'lganlarini yozgandi. Lekin keyinchalik Antipatraga yozgan xatida Aleksandr hamma aybni Kallisfenning bo'yniga qo'yadi:

«Fitiada qatnashgan yigitlarni makedoniyaliklar toshbo'ron qilishadi. Sofistga esa men o'zim jazo beraman. Bundan tashqari fitnachilarni qabul qilgan odamni ham shunday jazo kutadi».

Bu erda Aleksandr Aristotelni nazarda tutib yozadi. CHunki Kallisfen uning qarindoshi bo'lib, Gera ismli xolasining o'g'li edi.

Ayrimlarning aytishicha, Aleksandr Kallisfenni osib o'ldiradi, boshqalar esa uni qamoqda kasal bo'lib o'lgan deyishadi. Xaretning hikoya qilishicha, Kallisfenni etti oy mobaynida soqchilar nazoratida zanjirbandlikda ushlab turishgan. Ular Kallisfenni Aristotel' ishtirokida, katta majlisda sud qilishmoqchi bo'lishgan. Lekin aynan shu kunlarda Aleksandr yaralanib, Hindiston tomon yurishini boshlagan edi. Kallisfen qamokda shishib ketib, bitlab o'lgandi.

Aytishlaricha, Kallisfenning ham o'z «kundaligi» bor ekan. U ko'pgina xalqlarning, shuningdek, O'rta Osiyoning eng qadimgi davrlariga oid manbalarni yig'ib yurgan. Bu erda bo'lib o'tgan voqealarni, xalqimizning urf-odatini, tili va adabiyotini, jug'rofiyasi va tarixini, dini va hayot tarzini o'rganib, biz uchun bebaho sanalmish «kundalik»ni to'ldiradi.

YAKSART BO'YIDAGI SKIFLAR

Skiflarni urishqoq xalq bo'lgan, ular faqat er talashib bir-biri bilan jang qilgan deyishimiz mutlaqo noto'g'ridir. To'g'ri, qadim zamonlarda skiflar erida urushlar ko'p bo'lgan. Bosqinchilar bu boy o'lkaga tez-tez hujum qilib uni talab ketishgan. SHunday paytda, tashqi dushman xavfi tug'ilganda, skif qabilalari bir-biri bilan birikib, elkadosh bo'lib, bosqinchilarga qarshi shafqatsiz kurashganlar.

Skiflarning orasida ham o'z donishmandlari bo'lgan. SHu tufayli ularning dovrug'i antik zamonlardayoq uzoq Greçiya va Rim o'lkalariga borib etgandi. Qadimgi donishmandlar skiflar qabilasi nomi-sha'nini erga urishmaydi, shuningdek, kamsitib, haqorat toshlarini otmaydi. Aksincha, skiflarning juda katta elat bo'lganligini aytishadi. Skiflarga bag'ishlangan bunday iliq satrlarni o'qiganda, bobokalonlarimizni faxr hissi bilan eslaymiz. Ular o'z qabilasiga, yurtiga, ona tuprog'iga sodiq qolib, vatanparvar degan nomni sharaflab o'tganlar.

Keling, biz o'z bobokalonlarimizga ortiqcha baho bermaylik. Aqlli odam o'zini maqtamaydi, degan naql bor. Biz o'z ajdodlarimizni maqtasak, guyoki o'zimizni bir qadar ulug'lagan, yuqoriroq pog'onaga ko'targan bo'lamiz. Aslida esa biz bu bilan ulug'lik shohsupasiga ko'tarilmaymiz, aksincha maqtanchoqqa aylanib qolamiz. SHuning uchun o'zga xalkdarning donishmandlaridan tinglab ko'raylik. Ularningantik bobokalonlarimiz haqida aytgan fikrlari qanday? Aytaylik, olis Greçiya va Rim tarixchilari bizning bobokalonlarimizga qanday munosabatda bo'lgan? Biz o'rta osiyoliklar baxtlimizki, o'z antik dunyomiz tarixi bor. Bobokalonlarimiz aniq sahifalar qatidan nigoh tashlab turibdi. Eng muhimi, bizning antik dunyomizni avaylab-asrab kelgan donishmand adiblar ham biz uchun e'zozli. Albatta, uzoq Greçiya va Rimda turib, Urta Osiyoning antik davrlari haqida yozish qadimgi adiblar uchun ancha mushkul ish bo'lgan. O'zingiz tasavvur qilib ko'ring, ko'rmagan, bormagan o'lkaning tarixini yozish har qanday bilimdon kishi uchun ham katta muammodir. SHu nuqtai nazardan qaraganimizda, O'rta Osiyoning antik davrlari tasviriga oid grek va Rim nasrida ayrim chalkash fikrlar ham yo'q emas. Bu narsa, ayniqsa, geografik muhit nuqtai nazardan olib qaralganda, yaqqol ko'zga tashlanadi. Haqiqatan ham O'rta Osiyo geografiyasi antik adiblar uchun ancha og'ir vaziyatni keltirib chiqargan. Tariximizni yaxshi bilmagani sababli geografiamizni yaxshi talqin eta olmagan hollar ham mavjud bo'lgan. Jumladan, ko'pgina asarlarda YAKsart (Sir) daryosi Tanais (Don) daryosi o'rniga olib borib qo'yilgan. Hisor tog'lari Maroqand shahrining yonida tasvirlangan. Hind daryolari Girkaniya erlariga bog'lab qo'yilgan. To'g'ri, qadimgi grek va Rim nasrida bunday chalkashliklar juda kam. Eng muhimi, grek va Rim tarixiy nasridan O'rta Osiyoning antik davrlariga tegishli manbalarni o'rganamiz. Bunday ifoda yoki tasvirlar xalqimizning uzoq o'tmishiga oid ekanligini yuragimiz sezib turadi. Bunday aniq satrlarni o'qib bobokalonlarimizni darrov taniymiz. Ularning ruhi tirik ekanligidan behad quvonamiz. SHaharlar, daryolar tarixini o'rganib, tasavvurimizda yangi bir kayfiyat paydo bo'ladi. Antik zamonlardayoqdunyoga dong'i ketgan skiflar avlodi bugun hayot. Massaget, shak(sak) kabi qabilalarning davomchilari bugungi kunda o'z ajdodlarining ruhini pok saqlamokda. Zero, qadim zamonning tarixchilari haqiqatni yozishga odatlangan.

Qadimgi grek va Rim tarixchilari O'rta Osiyoning antik davrlari haqida shunday ibratli gaplarni aytib, bobokalonlarimizni shu darajada yuksaklarga ko'tarib maqtaganki, hali biz avlodlar ular aytgan iliq gaplarning yuzdan birini ham ayta olganimiz yo'q.

Mana shunday qadim tariximiz haqida so'z yurituvchi, haqiqatgo'y muarrixlardan biri siqiliyalik Diodordir. Bu allomaning ta'kidlashicha, skiflar asosan Araks daryosi bo'ylaridan Kavkazgacha va Meotida ko'ligacha (hozirgi Azov dengizigacha) bo'lgan territoriyada yashar edilar. Ular asosan dehqonchilik bilan shug'ullanishardi. Keyinchalik ular Tanais (Don) daryosigacha bo'lgan territoriyani egallashadi. Skiflarda ikki shohlik bo'lib, ularga pal va nap deb ataluvchi xalqlar bo'ysunar edi. Keyinchalik skiflar Nil daryosi va okeangacha bo'lgan territoriyani bosib oladi. SHunday qilib, skiflar asta-sekin ko'payib boradi va buning natijasida ular orasida saklar, massagetlar, arimasplar degan xalqlar paydo bo'ladi.

Skiflar faqat ko'chmanchilik bilan shug'ullangan tarqoq qabilalardan iborat emas. Balki ular o'sha antik zamonlardayoq birikib, bir-biri bilan do'stlashib, ulkan qo'shin atrofiga uyushgan. O'zga shohliklar skiflar diyoriga bostirib kelib, bu erdagi tarqoq qabilalarni tez-tez talab, xonavayron qilib, ularning g'ashiga tegib ketavergach, jahli chiqqan skiflar qo'l qovushtirib, yurt darvozasini bosqinchilarga ochib berib qarab turmasdan, yirik-yirik davlatlarni ham o'zlariga bo'ysundirib olishga qodir ekanliklarini ko'rsatgan. YOn-atrofdagi shohliklarni bosib olib, o'z chegarasini olis-olislargacha kengaytirib borganlar. Bu haqua YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida muhim faktlar keltirib o'tilgan. Bu asarda yozilishicha, misrliklar aytadiki, bizning erimiz unumdor, qadimda qabilalar unumdor erlarga joylashib olgan, shu tufayli er yuzida eng qadimgi xalq bizmiz, deydi. Skiflar aytadiki, bizning erlarimiz dengiz sathidan ancha balandlikda. SHuning uchun ham biz qadimiyimiz, deydi.

Skiflar bilan misrliklar o'rtasida ularning kelib chiqishining qadimiyligi to'g'risidagi uzoq vaqtdan buyon tortishuv davom etib kelayotganiga qaramasdan, skiflarning qabilasi eng qadimiy bo'lgan deb aytishadi. Misrning tabiati o'rtamiyona. SHuning uchun ham na qish sovug'i, na yozning jazirama issig'i aholisiga azob bergan emas. Misrda tuproq unumdordir. SHuning uchun to'la asos bilan aytish mumkinki, qaerda kun ko'rish oson bo'lsa, odamlar birinchi marta o'sha erda paydo bo'lishgan. Skiflarning fikricha, o'rtamiyona ob-havo qadimiylilik belgisi emas emish. Skiflar yashayotgan o'lkaning tabiati Misrga qaraganda qattiq sovuq bo'lganligi sababli, skiflar ham ruhan, ham jismonan tetik xalq edi. Bundan tashqari, agar dunyoning hozirgi qismlari qachonlardir yagona bir bo'lakni tashkil qilgan bo'lsa, er avval suv bilan qoplanganmi yoki unda olov hukmron bo'lganmi? CHunki undan butun olam kelib chiqqan, har ikkala holda ham skiflarning kelib chiqishi bo'yicha eng qadimiydir.

Hamma narsa boshda olov holatida bo'lgan. Uning asta-sekin so'nishi natijasida er vujudga kelgan. SHuninguchun shimoldan boshqa erlarning hammasida ham sovuqlik bilan issiqlik hukmron bo'lgan. Axir, hozir ham erning hech qaysi qismida shimoldagidek qattiq sovuqlar bo'lmaydi. Misrda esa, umuman butun SHarqda ob-havo ancha o'rtamiyona holatga keladi. Bu erdagi xalk.lar hozir

ham jazirama issiqdan azob chekadi. Agar qachonlardir er suv qa'rida bo'lgan bo'lsa, unda albatta, suv pasayishi natijasida avval erning eng baland qismlari suv yuzasiga chiqqan, past erlarda suv anchagacha saqlanib qolgan. Skiflar esa boshqa mamlakatlarga qaraganda shunchalik balandlikda joylashganki, undan boshlanadigan barcha daryolar o'z suvini Izotidga, keyin esa Pontiy va Misr dengizlariga quyadi.

Skiflar o'lkasi sharqqa qarab yastangan bo'lib, bir tarafdan Ponto — Rifey tog'lari bilan o'ralgan, ikkinchi tarafda esa Osiyo va Fasis daryosi. Skiflarda er o'zaro bo'lib olinmagan, chunki ular dalalarda dehqonchilik qilishmaydi. Ularning na uylari, na boshqa qurilish inshootlari, na doimiy turar joylari bor. O'zlashtirilmagan cho'l sahrolarida bir joydan ikkinchi joyga ko'chib, mayda va yirik mol boqadilar. Ular xotin va bolalarini yomg'ir va qordan saqlash uchun oilasini terilar bilan qoplangan aravalarda olib yuradi. Ana shu aravalar ularga ham boshpana edi. Ularning nazarida o'g'irlikdan og'irroq jinoyat yo'q. Ular boshqa ko'pchilik xalqlardan farqdi o'laroq, oltin va kumushni ham yomon ko'rardilar. Asosan sut va asal iste'mol qilardi. Ular doimiy sovuqlardan iztirob chekishiga qaramasdan, jundan to'qilgan kiyimlardan foydalanishni bilmas edilar. Lekin hayvon terilaridan foydalanardilar.

Skiflar uch marta Osiyoga hukmronlik qilishga muvaffaq bo'ladilar. Eron podshosi Droni skiflar o'z erlaridan sharmandalarcha quvib yuboradilar. Kirni butun qo'shini bilan qirib tashlashadi. Buyuk Aleksandr Zopironni ham butun armiyasi bilan birga yakson qiladilar. Rim quroli haqida ular eshitgan bo'lib, o'zlarida uning kuchini sinab ko'rmagan edilar.

Parfiya va Baqtriya hokimliklariga skiflarning o'zlari asos solganlar. Misr podshosi Vedosie skiflarga birinchi bo'lib urush e'lon qilgandi. Mana shunday ulkan skiflar elatining bir bo'lagi YAKsart daryosining qirg'oqlarida yashardi. Bu o'rinda mana shu YAKsart bo'ylaridagi skiflar haqida qisman to'xtalib o'tamiz.

Ma'lumki, YAKsart daryosi qadimda ham xuddi hozirgidek So'g'diyona bilan Baqtriya erlarini bir-biriga tutashtirib turadi. Daryoning yuqori qismida baqtriyaliklar, saklar yashasa, quyi qismida so'g'dlar, daklar yashardi. Bir daryodan suv ichgani uchunmi, erlari bir-biri bilan tutash bo'lgani uchunmi, bu qabilalar bir-birlari bilan do'stlashib, inoq yashashgan, shuning uchun ham bu qabilalar Aleksandr Makedonskiyga qarshi birlashib jang qiladilar. Aslida esa Baqtriya ham, So'g'diyona ham bir necha yuz yillardan buyon ulkan Axmoniyilar davlatining bir qismi edi. YAKsart daryosi Osiyodagi daryolar ichida eng yirigi bo'lmasa ham, uning nomi antik zamonlardayoq Xitoy erlaridan Afinagacha, Hind daryosidan Panta bo'ylarigacha ma'lum edi. Bu daryo bo'yida yashayotgan skiflar asosan o'troq holda hayot kechirib, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanishar edi. Ular o'z yurtigadushmanlik ko'zi bilan qarovchi yovuz kuchlarni yaqin keltirmas, mabodo yomon niyatida kelganlari bo'lsa, bu erdan sog'-omon chiqib ketolmasdi. Bu erda yashovchi skiflar juda mehmondo'st, haqiqatgo'y va mehnatsevar bo'lishgan. Do'stlikni qadrlay bilgan. Ularning fikricha, do'stlik sadoqat bilan o'lchangan.

Skiflar jang qilishni yaxshi bilishgan. Ot choptirishda ularga teng keladigani yo'q edi. SHu bilan birga, bu erda yashovchi bobokalonlarimiz mard va jasur, ular

orasida o'z donishmandlari ham bo'lgan. Ularning dono va haqiqatgo'yligiga YAksart bo'ylariga kelgan har qanday yot kishi qoyil qolib ketgan.

SHu o'rinda Kuruiy Ruf o'z asarida bergan skiflarning Aleksandrga qarata aytgan savol tariqasidagi fikrlarini eslash maqsadga muvofikdir (Birinchi bobga qarang). Mana shu skiflarning qimmatli va g'oyat falsafiy ruhdagi so'zlari orqali ham qadimda ota-bobolarimizning qanday kishilar bo'lganligini bilib olishimiz qiyin emas.

Kuruiy Ruf skiflar haqida iliq gaplarni aytadi. Adib skif donishmandlari Aleksandrdan ma'naviy jihatdan ustun ekanligini so'z o'yini orqali ifodalaydi. Skif elchilari shunday murakkab savollar bilan murojaat etadiki, natijada Aleksandr javob topolmay shoshib qoladi. Aleksandrning chodiriga skiflarning 20 nafar elchisi o'z maqsadlarini bayon qilish uchun keladi. Bu vaqtda hamma narsa YAksart daryosidan o'tishga tayyorlab qo'yilgandi. Ularni shoh chodirga kiritib, o'tirishga taklif qiladi. Ular shohdan ko'zini uzmasdilar. SHohning salobatsiz gavdasi esa o'zining shon-shuhratiga mos emasday tuyulardi. SHunday qilib, «Biz bildikki, — deb gap boshlaydi ulardan biri, — agar xudo sening tanangni ochko'zliging bilan bab-baravar qilib yasaganvda, sening taning butun er yuzini egallagan bo'lur edi. SHunda bir qo'lingni cho'zsang SHarqqa, boshqasi G'arbga etardi. SHunda ham baribir ko'proq narsalarni qo'lga kiritishni istab, xudolar dunyosini izlar eding.

Qurbing etmagan joylarni ham egallashni xohlaysan. Evropadan Osiyoga, Osiyodan Evropaga qarab intilasan, butun odamzodni bo'ysundirganingdan keyin ham jim turmay o'rmonlar, daryolar, qorlar va yovvoyi hayvonlar bilan jang qilgan bo'lar eding. YAna nima? Bilasanki, katta daraxtlar uzoq yillar mobaynida paydo bo'ladi, lekin ularni birpasda chopib tashlash mumkin. Daraxtning balandligiga qaramasdan, mevasiga ko'z tikkan odam ahmoqdir. Ularni olaman deb yiqilib ketmaging tag'in. Hatto sher ham bir zamonlarda qushchalarga em bo'lgan. Zang ham temirni emirib yuboradi. Emirilmaydigan narsa yo'q.

Sen bilan o'rtamizda qayokdan janjal paydo bo'ldi? Biz hech qachon sening eringga oyoq bosganimiz yo'q. Sen qaerdan kelding, kimsan o'zi? Biz hech kimga xizmat qilishni va buyruq bilan ish qilishni xohlamaymiz.

Bilginki, biz skiflarga ho'kiz boqish, omoch asrash, nayza va o'q-yoyga ega bo'lish buyurilgan. Ularni biz dushmanlarga qarshi ishlatamiz.

Mehnat bilan topganimizni do'stlar bilan birga baham ko'ramiz. Xudolar sharafiga sharob qo'yamiz, o'q-yoy bilan uzoqdan dushmanni qiyratamiz, nayza bilan yaqindagisini. Mana shunday qilib Siriya shohini engib, keyinchalik Eron va midiyaliklar shohini ham daf qilib, Misrga yo'l ochib oldik.

Sen bo'lsa, bosqinchilarni quvayapman deb maqtanasan, lekin aslida o'zing bosqinchilik qilayapsan-ku. Midiyani egallading, Siriyaning bosib

olding. Eronni ushlaturibsan, Baqtriya hukmdorligingda, Hindistonni talading, endi bo'lsa ochko'z qo'llaringni bizga cho'zyapsan.

Senga boylik nimaga kerak, baribir to'yamaysan. Baqtriyani egallash uchun qancha ushlanib qolding. Endi bo'lsa, so'g'diyonaliklar senga qarshi urush boshlaydi.

Sen qanchalik buyuk va mashhur bo'lganing bilan baribir hech kim kelgindini

yoqtirmaydi.

Tanaisdan o'tgandan keyin bizning ulkan territoriyamizni ko'rasan, skiflarni quvib eta olmaysan. Bizning kambag'alligimiz sening bosqinchilik yo'li bilan orttirgan boyligingdan ustun turadi. Biz bilamizki, skif cho'llarining dahshati, hatto grek \4aqollarida ham qayd qilingan.

Bizda aytadilarki, baxtning oyog'i yo'q, uning faqat qo'li va qanoti bor. Qul cho'zganing bilan hatto qanotini ham ushlatmaydi. Agar sen xudo bo'lsang, o'liklarga ham yaxshilik qil, odam bo'lsang odamligingcha qol. Sen agar jang qilmasang, urush boshlamasang, o'zingga sodiqdo'stlar topasan. Eng kuchli do'stlik bir-biriga xavf solmaydigan tinchlikni istaguvchilar o'rtasida bo'ladi. Janob hukmdor bilan qul o'rtasida do'stlik bo'lishi mumkin emas. Urushning qonunlari tinchlik vaqtida ham saqlanib qoladi. Skiflar do'stlikni qasamyod bilan mustahkamlaydi deb, o'ylamagil, skiflar uchun do'stlik sodiqlik bilan o'lchanadi.

Faqat greklargina o'zlarini ehtiyot qilish uchun bitimga imzo chekadilar. Bizning dinimiz esa sodiklikni talab qiladi. Kim odamlarni xurmat qilmasa u xudoni aldagan bo'ladi.

Sodiqlikdan shubhalangan do'stning hech kimga keragi yo'q. Agar sen Baqtriya bilan to'qnashmaganingda, Tanais bizni ajratib turmaganida sen Osiyo bilan Evropaning qo'riqchisiga aylanib qolarding. Tanaisdan keyin biz Frakiyaga borardik, u yog'i Makedoniya edi. Biz sening ikki imperiyangga ham qo'shnamiz. O'ylab ko'r-chi, biz senga do'stmi yoki dushmanmi?»1

SHunday deb, skif elchisi gapini tugatadi. SHoh esa har tomonlama o'ylab ko'rishini, ularning maslahatini inobatga olishini, baxtini sinab ko'rishini aytadi. Elchilarni qo'yib yuborib, so'ngra jangchilarni qayiqdarga chiqaradi. Old tomonga qalqoni bor jangchilar himoya qilish uchun o'tqaziladi. Ular ketidan o'q otuvchi mashinalar, keyin esa eshkakchilar o'tiradi. SHohning o'zi tanlab olgan jangchilari bilan birinchi bo'lib narigi qirg'oq tomon suzib ketadi. U qirg'okda skiflar himoyaga tayyorlanardi.

Makedoniyaliklar skiflarni ko'rib bir oz qo'rqib qolishadi. Buning ustiga qayiqlar suv oqimiga bardosh berolmay zo'rg'a suzardi.

Antik zamonlarda yashagan bobokalonlarimiz xdqida bitilgan ushbu sahifalarning qimmatini biz avlodlar uchun yirik roman bilan teng desak ham mubolag'a qilmasmiz. Rimlik bir adibning skiflarga bergan bunday yuksak bahosi, bugungi kunimizda faqat tarixiy ahamiyat kasb etib qolmasdan, balki ma'rifiy tarbiyaviy jihatdan ham katta qimmatga ega. Negaki, bugungi avlodlar ajdodlarining qanchalik farosatli, dono va tinchliksevar, ayni chog'da vatanparpar bo'lganligini, uzoq bir rimlik adib asari orqali bilib qalbi g'urur va iftixor tuyg'usi bilan to'ladi. Bobokalonlarimiz singari to'g'ri so'z bo'lishga, do'stlik va tinchlikni ulug'lashga intiladi. Bobokalonlarimizga munosib farzand bo'lishga intiladi.

Ajdodlarimizningxokipoyini e'zozlash biz avlodlarning muqaddas burchidir. Do'stlikka raxna solish, tinch-totuvlikni buzishga harakat qilish biz skif avlodlari uchun munosib odat emas.

Bu o'rinda Kuruiy Ruf YAKsart daryosini Tanais deb yanglish tilga olmoqda. Aslida bu voqea YAKsart (Sir) daryosining berigi qirg'og'ida yuz bergan bo'lib, shu daryoning narigi qirg'og'ida yashovchi skiflar elchi bo'lib kelgandi. Kuruiy

Ruf shu o'ringda Sirdaryoning ikki qirg'og'ida yashovchi skiflarga ta'rif bermokda. Axir bir daryoning berigi qirg'og'idagi qabilalar g'am-kulfatda qolib, jabrsitam chekayotganda, daryoning narigi qirg'og'idagi qabiladoshlari, qarindosh-urug'lari qarab turmaydi-ku! SHuning uchun ham skif elchilari Aleksandrni ogohlantiradi.

Aleksandr YAKsart daryosini Osiyo bilan Evropa o'rtasidagi chegara deb tushunadi.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Aleksandr YAKsart daryosining narigi qirg'og'idagi o'lkalarga yurish qilmagan. Ammo daryoning ikki qirg'og'ida shiddatli janglar bo'lib o'tgan.

Aytishlaricha, grek-makedon qo'shinlari Maroqandga kelganda katta norozilik g'alayoni ko'tarilib, bosqinchilar yurtlariga qaytib ketmoqchi bo'lgan ekan. SHoh o'z jangchilariga Doru bilan urushda g'alaba qozonsak, katta boylik to'plab o'z yurtlariga qaytasizlar deb va'da bergan ekan. Bugun esa Maroqandga kelgan qo'shin shohning o'z va'dasida turmay, olis o'lkalarga boshlab kelgani uchun g'alayon ko'taradi. SHunda Aleksandr norozilik kayfiyatidagi qo'shin oldida so'zga chiqib, dunyoning eng chetiga, YAKsart bo'ylariga borish niyatida ekanligini aytadi. Go'yoki YAKsart daryosi bo'ylarida dunyoning qopqog'i joylashgan emish. Bu qopqoqdan xohlagan kishi osmonga chiqish, xoxdaganlar esa er tagiga tushishi mumkin ekan. Bu daryo bo'ylaridagi erningtuprog'i oltin emish. Sizlar bu oltindan istagancha olib o'z yurtigingizga katta o'lja bilan qaytasizlar, deb ishontiradi. SHoh yana aytadiki, YAKsart daryosiga yaqin joydan Eron shohi Kir muhtasham shahar qurgan. Bu shaharning devorlari oltin bilan o'ralgan ekan. SHuning uchun ham YAKsart bo'ylariga borish faqatgina xudoning karomatiga muyassar bo'lgan baxtli insonlargagina nasib qilar emish.

Haqiqatan ham tarixiy manbalarda aytilishicha, Eron shohi Kir eramizdan ilgarigi VI asrda YAKsart daryosi bo'ylarida, O'ratepaga yaqin joyda shahar qurgan.

SHunday qilib, ulkan qo'shin Aleksandrning ketidan ergashib YAKsart tomon yo'lga tushadi. Ne-ne orzular bilan YAKsart bo'ylarida oltin, durjavohir teramiz deb kelgan jangchilarning xayollari puch bo'lib chiqadi. Biroq Aleksandr o'zining o'tkir nutqi bilan qo'shinini jilovlab olishga qodir edi.

Aleksandr YAKsart daryosi bo'yida uzoqushlanib qoladi. Bu erda yashovchi skiflarni bo'ysundirish amri mahol edi. Mustahkam devorlar bilan o'ralgan shaharlarni ahli mardonavor himoya qilardi.

Keling yaxshisi, Arrianning Aleksandr bilan skiflarning YAKsart bo'ylaridagi jangi haqidagi tasvirga to'xtalib o'taylik. Adibning yozishicha, bir necha kun o'tgach, Aleksandrning oldiga abiylar deb nomlangan skiflarning elchisi keladi. Gomer ular to'g'risida o'z poemasida juda adolatparvar kishilar, adolatparvarligi tufayli hech kimga qaram emas edilar, degan edi. SHuningdek, shohning xuzuriga Evropa skiflaridan ham elchilar keladi. Bu Evropada yashaydigan eng katta skif qabilasi bo'lib, Aleksandr «do'stlaridan» kimnidir do'stona aloqa o'rnatish maqsadida ular qarorgohiga yuboradi. Bu elchilarning asosiy maqsadi skiflar erining tabiati bilan tanishish, aholisining ko'p-ozligini, urf-odatlarini va jangga qanday qurol-yarog'lar bilan chiqishini bilishdan iborat edi. SHu bilan birga, shoh Tanais daryosi bo'ylarida yangi shaharga asos solish va uni o'z

nomi bilan atashga qaror qiladi. Bu joylar unga yangi o'sadigan shahar uchun juda ma'qul ko'ringandi. Skiflar xavfidan o'zini himoya qilishi mumkin bo'lib, bu shahar mamlakat uchun muhim tayanch nuqtasi vazifasini o'tashga mo'ljallangandi. Qirg'oqlarida yashovchi varvarlar yangi qurilayotgan shaharning qo'riqchilari bo'lmish makedoniyaliklarning jangchilarini qo'lga tushirib, ularni rosa kaltaklashadi va shaharning ichiga o'z odamlarini qo'yadi. Bu qo'zg'olonda Bessni qo'lga olganda yordamlashgan ko'pgina so'g'diyonaliklar ham qatnashgandi. Ular o'z saflariga baqtriyaliklarning ham bir qismini qo'shib olishgandi. Ehtimol, ular haqiqatan ham Aleksandr dan qo'rqishgandir, balki eng katta shahar hisoblangan Zariasp shahrida hamma qo'mondonlarning to'planishi haqidagi xabarni eshitib shunday qilgandir. Ularning fikricha, sarkardalarning bu katta yig'ilishi yomon niyatda chaqirilgan.

Bu xabarni eshitgan Aleksandr har bir piyoda askarga uzun narvonlar yasashni buyurib, o'zi esa bu erga yaqin bo'lgan Gazo deb nomlangan shahar tomon siljiydi.

Aytishlaricha, varvarlar shu atrofdan ettita shaharga qochib kelishgan. SHoh Kraterni shu shaharlardan eng kattasi hisoblangan Kiropilga yuboradi. Bu shaharga juda ko'p varvarlar yig'ilgandi. Sarkardaga shaharga yaqin bo'lgan joydagi qal'ani yo'q qilish, atrofini qazib chiqish, tuproq devor bilan aylantirib chiqib, minoralarning bir qismini yo'qotish buyurilgan edi. SHunday qilingan taqdirda shahar aholisi Krater bilan jang qilishni xayolidan chiqarib, boshqa shaxarlarga yordam bera olmasdi. SHohning o'zi esa Gazoga yaqinlashib kelar ekan, shaharni hujum qilib olishni mo'ljallab. loydan urilgan past devorlariga oldindan tayyorlab quyilgan narvonlarni tirab quyishni buyuradi.

Piyoda jangchilar hujumga o'tlanayotganda kamonchilar, nayzabozlar, yog'och qurol bilan tosh otuvchilar shaqar himoyachilariga zarba berib turishardi. SHu bilan bir vaqtda, ularga qarata mashinalardan ham o'qlar uchib borardi. SHiddat bilan otilayotgan o'q yomg'iri devor oldida turgap himoyachilarni shoshiltirib, chekinishga majbur etadi. Makedoniyaliklar bunday qulay fursatdan foydalanib narvonlar vositasida devorga ko'tariladilar. Aleksandr buyrug'i bilan shahardagi barcha erkaklarni o'ldiradi. Ayollar, bolalar va boshqa narsalarni o'lja oladilar. SHu erdan u darhol ikkinchi qo'shni shaharga yurishni boshlaydi va uni ham xuddi shu yo'sinda shiddat bilan qo'lga oladi, mag'lubiyatga uchraganlarni yana o'shanday mash'um takdir kutardi. Aleksandr uchinchi shaharni ham keyingi kuni birinchi hujum bilanoq qulga oladi. Xuddi shu payt shaharni talayotgan otliq jangchilarini ikkita qushni shaharga yuboradi. U erda o'zi etib borguncha hech kimni k^o'yib yubormaslikni buyuradi.

Hamma ish u o'ylagandek bo'lib chiqadi.

Olinmagan shahar aholisi yondirilgan qo'shni shahardan ko'tarilayotgan tutunni ko'radi. Ularning oldiga qirg'in-barot jangdan qutulib qolganlar yugurib kelishadi. Qochqinlarning bir guruhi otliklarga to'qnash kelib qoladilar va ularning hammasi chopib tashlanadi.

SHunday dahshatli hujum bilan ikki kun ichida beshta shaharni qo'lga olgan Aleksandr Kir deb nomlanuvchi eng katta shaharga yurish boshlaydi. Bu shahar yanada baland devor bilan o'ralgandi. Unga varvarlarning eng jangovarlarini

yig'ilgan bo'lib, shaharni olish ancha qiyinchilik tug'diradi. Aleksandr shahar devori yaqiniga mashinalarni keltirishni buyuradi. Bir mahal shohning' shahar o'rtasidan o'tadigan, yomg'irdan so'ng to'lib-toshib oqadigan, lekin hozir butunlay k^urib qolgan daryo o'zaniga nazari tushadi. SHahar devori daryoning oqib o'tish joyini butunlay to'smagan edi. Jangchilar daryo o'zanidan emaklab o'tib shahar ichkarisiga kirishlari mumkin edi. Aleksandr o'zi bilan birga soqchilar, qilichbozlar, kamonchilar vatosh otuvchilarni oladi. Varvarlar butun diqqat-e'tiborlarini shahar tashqarisidagi mashinalarga qaratib, o'zlari turg'an joyni mudofaa qilishardi. SHohesa hech kimga sezdirmasdan ehtiyotkorlik bilan bir necha jangchi bilan daryo o'zani bo'ylab shaharga kirib oladi. SHu atrofdagi yaqin darvozani ichkarisidan buzib. askarlarini shaharga kiritadilar. Ikki o'rtada qaqshatqich jang boshlanadi. Aleksandr boshi va bo'ynidan qattiq yaralanadi, Krater va boshqa ko'plab lashkarboshilar og'ir yaralanadilar. SHunga qaramay, varvarlarni jant maydonidan siqib chiqara boshlaydilar. Nihoyat, devorlarni ham egallab, himoyachilarni chekinishga majbur etadilar. 8000 ga yaqin shahar himoyachilari ilk hujumdayoq halok bo'ladi. SHaharda hammasi bo'dib 15000 ga yaqin jangchi bo'lib, qolganlari qo'rg'on ichkarisiga qochib ketadi. Suv tanqislig'i sababli ular taslim bo'lishga majbur bo'ladilar. Aleksandr yo'lda kelayotgandayoq ettinchi shaharning o'z ixtieri bilan taslim bo'lganini eshitadi.

Ptolemeyning so'zlariga qaraganda, aholi hsch bir qarshilik ko'rsatmaydi. Aristobul esa shahar hujum bilan olinib, barcha himoyachilar o'ldirilganini aytib o'tadi.

Ptolemeyning aytishicha, Ale'xandr odamlarni jangchilariga bo'lib bergan va toki ular mamlakatdan chiqib ketmagunlaricha kishanda ushlab turish buyurilgan. SHunday qilib, qo'zg'olon ishtirokchilaridan hech bir zot tirik qolmaslig'i ta'kidlangan.

SHu payt bu mudhish xabarni eshitgan Osiyo skiflariining katta qo'shini Tanais daryosi sohillariga etib keladi va ag'ar qo'zg'olonchilar bilan to'qnashuv jiddiy tus oladigan bo'lsa, makedonliklarga hujum qilishga qozurlik ko'rishga qaror qilishgan.

Arrian o'z asarida yana bir qator tarixiy ahamiyatga molik bo'lgan voqealarni bergan. Bunday voqealar ham o'quvchining e'tiborini beixtiyor o'ziga tortadi.

Aleksandr otliq qo'shinini mahalliy xalqlardan yig'ilgan otlar hisobiga to'ldiradi. CHunkig uning ko'p otlari Kavkaz tog'idan oshib o'tish hamda Oks daryosining narigi qirg'og'iga yurish qilganda o'lgandi.

Aristobulning so'zig'a qaraganda, Orsant deb atalmish Tanais daryosining irmoqlari xam Kavkaz tog'idan oqib kelardi, bu daryo xam Girkaniya dengiziga quyiladi. Tarixshunos Gerodot yana boshqa Tanais daryosi haqida yozadi. Bu skiflarning sakkizinchi daryosi bo'lib, u katta ko'ldan oqib chiqib, yanada kattaroq ko'lga kelib quyiladi va u Meotiy ko'li deb nomlanadi.

Bu o'rinda Arrian Tanais — Don daryosining g'eografik joylashuvi qaqida ma'lum darajada haqiqatga yaqin fikrlarni aytgan bo'lsa-da, aslida hikoyasi davomida Tanais — Don daryosini YAKsart — Sir daryosi bilan bitta deb tushunadi. Buning boisi bor, albatta. CHunki g'rek-makedonlar YAKsart — Sir

daryosini dunyoning bir cheti deb tushunishgan. Dunening eng chekkasi bo'lgani uchun ham Eron shohi Kir (VI asrda)

YAKsart bo'ylarida Kiropil' shahrini qurgan. Tarixchilar ham bu daryoning narigi qirg'og'ida evropaliklar yashashadi deb tushunishgan. Aslida Tanais — Don daryosi bo'ylariga Aleksandr bormagan edi.

Arrian o'z asarida Aleksandr bilan YAKsart daryosining narigi qirg'og'idagi qabilalar o'rtasida bo'lib o'tgan shiddatli jang tafsilotlari haqida ham qimmatli fikrlarni aytib o'tadi. Grek adibining ta'kidlashicha, Aleksandr skiflarning daryo yoqasidan ketmayotganlarini va daryo orqali o'q otayotganlarini ko'rib turadi. Daryo uncha keng bo'lmay, narigi qirg'oqdagilarni bemalol ko'rish mumkin edi. Buning ustiga, ular Aleksandrga qarab varvarlarcha maqtanishar, baqirib dag'dag'a qilishardi. Skiflar bilan urushishga jur'at eta olmaysan, bo'lmasa skiflar bilan osiyolik varvarlar o'rtasidagi do'stlikni senga ko'rsatib qo'yamiz deya o'shqirishar, qichqirib so'kinishardi.

G'azabi toshib, titroq ichida qolgan shoh daryoni kechib o'tib, ularga hujum qilishga qattiq tayyorgarlik ko'ra boshlaydi.

Daryodan o'tishdan oldin xudo sharafiga qurbonlik keltirgan edilar, chunki noxush voqealarning sodir bo'lishi kutilardi. Bu uni juda junbushga keltirib, sarosimaga solsada, qirg'oqqa o'tish niyatidan zo'rg'a to'xtatib qoladi.

Skiflar uni joni-holiga qo'ymay haqoratlardi. Aleksandr yana qurbonlik keltirib, daryodan o'tishga hozirlik ko'rayotganda, munajjim unga falokat xavf solayotganini aytadi. Aleksandr esa butun Osiyoni zabt etib, oxir-oqibat skiflarga kulgi bo'lgandan ko'ra o'limni afzal biladi.

Qachonlardir Kserksning otasi Dariy sharmandayu sharmisor bo'lib, engilgani uni qaqshatqich jangga chorlaydi.

Hamma narsa o'tish uchun tayyor edi, jangchilar butunlay qurollangan holda daryo yoqasida shay turardi. Mashinalar skiflarga qarata o'q otish uchun ishorani kutardilar. SHu paytda ulardan ba'zi birlari yaralanadi, birining qalqon va sovutini o'qtashib o'tadi va kimdir otdan yiqiladi. Uzokdan uchib kelayotgan o'qlar skiflarni ham ancha tashvishga soladi. Kuchli otishma chog'ida ularning etakchilaridan biri halok bo'ladi. Natijada skiflar qirg'oqdan birmuncha uzok^asha boshlaydilar.

Skiflarning safi tarqalib, o'zini yo'qotib qo'yganini ko'rgan Aleksandr karnaylar shovqini ostida daryodan o'ta boshlaydi. U ancha oldinda ketardi. Orqadan jangchilar kelardi. U birinchi bo'lib qirg'oqqa kamonchi va tosh otuvchilarning chiqishlarini buyuradi. Ular otlik^par daryodan o'tib olganlariga qadar skiflarni yaqinlashtirmasdan qaytarib turishlari zarur edi. Hamma qirg'oqqa chiqib bo'lgach, u skiflarga qarshi avval bir guruh begona erliklarni va to'rtta jangchisini yuboradi. Ular sarislar bilan qurollangan edi. Skiflar ularni og'ir yaralaydilar va cho'l ichiga izziz yashirinadilar. Aleksandr chavandozlari bilan Balakr qo'mondonlik qilayotgan kamonchilar va boshqa engil qurollangan jangchilarni boshlab boradi.

SHohbarcha otliqtosh otuvchilarga yaqinlashib qolgan skiflar ustiga bostirib borishni buyruq qiladi.

O'zi esa shitob bilan otliklarni boshlab boradi. Endi skiflar zich qator bo'lib

borayotgan otliklarni oldingidek o'rab olmasdi. Bir vaqtning o'zida otlik[^]arning xujumi bilan birga chavandozlar bilan aralashgan engil qurollangan jangchilar ham skiflarni chekinishga majbur etib, ularga qayta hujum qilish imkonini bermasdi.

SHu mahal, skiflar to'dalari orasida parokandalik boshlanib, mingga yaqini o'ldiriladi. Qurbon bo'lganlar orasida boshliklardan biri Satrak ham bor edi. SHiddat bilan ta'qib etib borayotgan makedon jangchilari kuchli issiqdan azoblanib, tashnalik azobida qoladi. Aleksandr yo'lda uchragan iflos suvdan ichadi. Unda og'ir kasallik boshlanadi. SHu tufayli skiflarni quvib etishning iloji bo'lmaydi.

«Mening o'ylashimcha, — deb yozadi Arrian, — agar Aleksandr kasal bo'lib qolmaganida ularning barchasini quvib borib, qirib tashlagan bo'lardi».

Og'ir ahvolga tushgan shohni qarorgohga qaytarib olib kelishadi.

Tez vaqtda Aleksandrning oldiga skiflar shohining elchilari kelib, o'rtada bo'lib o'tgan voqealar uchun uzr so'rashadi. CHunki butun skif xalqi emas, balki qarоqchi va bosqinchilarning galalari harakat qilgandi.

Aleksandr skiflar shohiga iltifotli so'zlar bilan javob beradi. U shohga ishonadi, lekin uningcha, dushmanga qarshi kurashni to'xtatmagani ma'qul va hozirgi qaltis paytda harakatni to'xtatish maqsadga muvofiq emas.

Arrian YAKsart bo'ylarida ettita shahar bo'lganligini qayd etadi. SHu shaharlardan biri Gazo (G'azo) bo'lsa, ikkinchisi Kiropil' ekanligini ta'kidlaydi. Bu etti shahardan eng katg'asi Kir deb ataluvchi shahar ekan.

YAvdat Ilyosovning «So'g'diyona» romanida YAKsart bo'ylarida bo'lib o'tgan voqealar o'zining go'zal badiiy ifodasini topgan. Adib Kiropil' shaxri haqida, Aleksandr tomonidan qurilgan shaqar xususida tarixiy haqiqatga yaqin gaplarni aytadi. Ayniqsa, YAKsart daryosining ikki qirg'og'ida Aleksandr qo'shini bilan skiflar o'rtasida bo'lib o'tgan qirg'in janglar romanda ta'sirchan lavhalarda tasvirlangan.

Kayxisrav bunyod qilgan Kiropil' dunyoning bir chetiga qurilgan shahar edi, deb aytadi qadimgilar. Aleksandrning Kiropil' shahrini ishg'ol etishi nihoyatda qiyin bo'ladi. Bu hakda I. G. Drayzen ham o'zining «Ellinizm tarixi» asarida ayrim faktlarni keltirib o'tadi. «Aleksandr shu erdan (YAKsart bo'ylaridan — B. F.) bitta shahar topdiki, ularning har birini bir necha mil' masofa ajratib turardi, ular cho'lning chetida joylashgan edi. Ular ichida Kir shahri eng mustahkami bo'lib, ancha keng edi. Bu shahar viloyatning eng ko'zga ko'ringan yirik qal'asi hisoblanardi.

Kraterni Kiropil' shahriga yuborib, uni ishg'ol etishni buyurgan Aleksandr Gazo shahriga yo'l oldi, bu etti qal'aning eng yaqini edi.

Bu o'rinda Kiropil' — Kiresxata shahri qaerga joylashgan edi, degan savolning tug'ilishi tabiiy. Bu hakda ham franquz tarixchisi I. G. Drayzenning «Ellinizm tarixi» asaridan shunday javob topamiz.

«Kiropil', — deb yozadi I. G. Drayzen, — Arrianning fikricha, YAKsart bo'ylarida emas, balki yoz oylarida qurib qoladigan daryo bo'yida joylashgan bo'lgan. Bundan ko'rinadiki, bu shahar tog'lar etagida, cho'lning chetida joylashgan. Bu fikrni biz Oqsu, O'ratepa daryolari haqida aytoilmaymiz, chunki ular qurimaydi, asosiy daryogacha etib borishadi, lekin O'ratepa tog'laridan

g'arbda joylashgan, Oq tog'lardan oqib keladigan Jom daryosiga qarab oqadigan Zomin daryosi bor. Bu erda daryo kuz oylarida qurib qoladi. Ibn-Gavkal' aytadiki, Zomin shahri Osrushon tog'ining etagida joylashgan va uning yonida sahrolar bor. Mening fikrimcha, mana shu Kiropil' yoki Kiresxata bo'lishi kerak, lekin buni Kir bunyod etmagan. Kuru shahri hind eposida ham bir necha marta tilga olinadi. Pantoning nomini YAksart atroflarida ham uchratish mumkin. Kurusmetrda hindlar o'rtasida qirg'in janglar bo'lib o'tgan. Masofa va erning tuzilishiga ko'ra biz bu joylarni Kurust deb ayto olmaymiz. Kurust Xo'jakentdan 6 mil' narida joylashgan edi».

YAksart bo'ylarida Kiropil' degan shaharning borligi tarixiy manbalarda aniq ko'rsatib o'tilgan. Bu o'rinda Kuruiy Rufning YAksart bo'ylarida bo'lib o'tgan voqealar va Kiropil' shahri haqida aytgan qimmatli ma'lumotlari diqqatga sazovordir. Adib aytadiki, shoh Tanais3 qirg'og'ida qal'a-shahar qurish uchun joy tanlaydi. Lekin uning qurilishi cho'zilib ketadi, chunki so'g'diyonaliklar va baqtriyaliklar chekingandi.

7000 otliq qo'zg'olon ko'taradi. Ularga boshqalar ham qo'shiladi. SHunda shoh Katenga Spitamen qo'zg'olonini bostirishni buyuradi.

Lekin qo'zg'olonni boshlagan o'zlari bo'lgani uchun, ularni chalg'itishga urindilar. Bu bilan ular odamlarni shohga qarshi borishga majbur qiladi.

Aleksandr ularning sotqinligini bilib Kraterga Kiropil' shahrini qamal qilishni buyuradi. O'zi esa boshqa shaharni qurshab olib, katta yoshdagi odamlarni qirib, shaharni vayron qiladi. Bu bilan u boshqa qabilalarni qo'rqitmoqchi edi. Lekin memakenlar qabilasi qo'rqmaydi va qurshovni sinab ko'rmoqchi bo'ladilar.

SHoh ularga 50 otliq yuborib, agar taslim bo'lsa shafqat qilishini, bo'lmasa ayamasligini aytadi.

Ular bunga roziligini bildirib otliqlarni yaxshi mehmon qilib, kechasi ular uxlaganida hammasni qirib tashlaydi.

Bundan g'azablangan Aleksandr shaharni o'rab oladi, lekin uni egallash qiyin edi. SHuning uchun Aleksandr oldin Meleagr va Perdikkani qamal qiladi.

Avvaliga shoh Kir tomonidan asos solingan bu shaharni ayamoqchi bo'ldi. CHunki uning nazarida Kir va Semiramida eng odil shohlardan edi. Lekin shaharliklarning jon-jaxdi bilan qarshilik ko'rsatishi uni g'azablantiradi va shaharni vayron qilishga buyruq beradi. Hech bir shahar axli bunday qarshilik ko'rsatmagan edi. Uning ostonasida buyuk jangchilaridan ajraydi.

SHoh shahar uchun bo'lgan jangda yaralanadi. Buni ko'rgan jangchilar shohimiz o'ldi deb, vahimaga tushadilar.

Lekin shoh yarador bo'lishiga qaramay, o'rnidan turib, g'azab bilan jangni davom ettiradi. SHaharni egallab vayron qiladi. SHu erdan shoh Menedemani 3000 piyoda va 800 otliq askar bilan Maroqandga yuboradi. Bu erga qochib o'tgan Spitamen makedoniyalik qo'shinlarni quvib yuborib, o'zi shahar aholisini qo'zg'olon ko'tarishga undaydi. SHu vaqtda Aleksandr Tanais qirg'ok dariga qaytib, u erlarni devor bilan o'rab oldi.

Devor uzunligi 60 chaqirim bo'lib, bu shahar ham Aleksandriya deb ataladi.

SHahar juda tez quriladi, 17 kunda himoya devoridan tashqari, uylar ham

qurib bo'linadi.

SHaharga asirlarni joylashtiradilar. Ularning avlodlari hozirgacha Aleksandrni hurmat bilan eslashadi.

Tanais daryosining narigi qirg'og'idagi skiflar shohiga bu shahar yoqmaydi. SHuning uchun u ukasi Kartazisni bu shaharni yo'q qilib, makedoniyaliklarni quvib yuborish uchun jo'natadi.

Kuruiy Ruf asaridan olingan bu parcha YAKsart daryosi yaqinida Kiropil' shaxrining bo'lganligidan dalolat beradi.

Beruniy asarlarida Eron shohi Kir «Kurush» deb atalgan¹. Alloma asarining boshqa bir o'rnida esa «Kurs» deb nomlangan². «SHarq manbalarida, — deb yozadi olim Fozila Sulaymonova masalaga to'g'ri yondoshib, — «Kirovush» varianti ham uchraydi. Gerodotda keltirilgan Kirning tug'ilishi, tarbiyasi va taxtga ega bo'lishi haqidagi afsonaga ko'ra u cho'pon oilasida tarbiyalangan va nomi shuni tasdiqlaydi (Kurush qadimgi Pahlaviy tilida, «cho'pon» demakdir). Fikrimizcha, «kumush» yoki «kurs» grekchasiga Kiros shaklini olib, bu tilga xos bo'lgan «Os» qo'shimchasi boshqa tillarda olib tashlanib, «Kir» shakli hosil bo'lgan».

Bu o'rinda olim Kir shahrining bo'lgan-bo'lmaganligiga izoh berayotgani yo'q. Balki Eron shohi Kirning nomiga nisbat berib o'tmokda. F. Sulaymonovanning fikri biz uchun shu jihatdan ham aqamiyatliki, qadimgilar O'ratepa yaqinida Kurush nomli shahar bo'lganligini ta'kidlashadi. Bizning asosiy maqsadimiz shundan iboratki, haqiqatan ham YAKsart bo'ylarida Kiropil' shahri bo'lganmi, yo'qmi degan savolga javob topishdir.

Haqiqatan ham YAKsart daryosiga yaqin joyda Kir shahrining bo'lganligini ta'kidlab, frantsuz tarixchisi I. G. Drayzen shunday yozadi: «Har holda Aleksandrning qo'shinlari bu keskin vaziyatda ehtiyotkorlik bilan ish tutishlari kerak edi. Lekin Kir shahri va boshqa chegaraviy joylar mustahkam emasdi. Aleksandr Aleksandriya shahrini bunyod etib, bu davlatning himoya sistemasini o'zgartirgandi».

YOzuvchi YA. Ilyosov o'z romanida badiiy umumlashmaga keng o'rin bergan. Albatta, tarixda bo'lib o'tgan voqealarning ipidan ignasigacha hammasini badiiy asarga kiritishning iloji yo'q. CHunki yagona syujet chizig'i bir necha joyda, hatto turli viloyatlarda bo'lib o'tgan voqealarni bir erga jamlab, yagona badiiylik «ipi»ga tizib tasvirlashni taqozo etadi. Ayniqsa, tarixiy romanda hayotdagi voqealarni bo'yab, syujet asosida ko'rsatish mumkin emas. To'g'ri, bunday asarlarda tarixiy haqiqat badiiy to'qima bilan umumlashgan holda beriladi. Badiiy to'qima ham xudoi tarixda bo'lib o'tgan voqealar singari ishonchli va hayotiy tarzda ifodalansagina asarning realistik ruhi kuchayadi. Tarixiy asarlarda badiiy to'qima ham hayot haqiqatiga yaqin bo'lishi kerak. Tarixiy asarlar faqat tarix tomonidan ro'yxatlangan voqealardagina iborat bo'lib qolsa, bunday asar g'oyaviy jihatdan sayoz bo'ladi. Tarixiy faktlar go'zal badiiylik bilan jilolansa, hayajonga soladigai tasvirlar bilan to'ldirylsagina, estetika'sir kuchi yuksak darajaga ko'tariladi. YOzuvchi tarixiy voqealar tasviriga e'tibor bermay, badiiy to'qimaga erk bersa, faqat badiiy to'qima asosida ish tutsa ham tarixiylik va haqqoniylik muvozanati buziladi. Biz albatta, bu o'rinda asosan tarixiy shaxslar

obrazi tasvirlangan badiiy asarlarni nazarda tutayapmiz. SHu nuqtai nazardan olib qaraganimizda, yozuvchi YAvdat Ilyosov «So'g'diyona» romanida So'g'diyonaning antik davrlarini tasvirlashni nazarda tutgan bo'lsa ham, asarda Aleksandr — Iskandar obrazina yaratish asosiy planda turadi. Romanni o'qir ekanmiz, uzoq va olis Makedoniyadan tortib Osiyoning eng chekkasidagi — Esxate shaxrigacha bo'lgan egri-bugri, past-baland yo'llarda «Buyuk Ilon» harakati tasvirga olinadi. Bu «Buyuk Ilon»ning boshi — Iskandar. «Buyuk Ilon» o'zining boshi (Iskandar)ni qaysi tomonga bursa, o'sha tomonga harakatlanib boraveradi. «Buyuk Ilon» dastlab So'g'diyonaning poytaxti Maroqandga kelgan edi, mana endi u Kiresxata shahri tomon yo'nalishni davom ettirmoqda. Bu «Buyuk Ilon»ni butun So'g'diyona kuzatardi. Faqat So'g'diyonagina emas, butun jahon kuzatardi. «Buyuk Ilon» o'zini zararsiz deb hamma yoqqa jar solsa ham, uning zahari yomon edi. U ajdaho kabi ming-minglab kishilarni o'z domiga tortib borardi.

«Buyuk Ilon» Kiresxataga borar ekan, yo'lda ro'y bergan jangda o'ttiz ming tog'likdan sakkiz mingtasi tirik qoldi, xolos. Krlgan yigirma ikki ming tog'likni o'z domiga tortib ketdi.

YOzuvchi Iskandar boshliq qo'shinga «Buyuk Ilon» deb juda topqirlik bilan tasnif bergan. Haqiqatan ham bosqinchilar qo'shini «Buyuk Ilon»ni eslatardi.

Iskandar so'g'diyonaliklarning bosh ko'tarib chiqishidan, isyonni boshlab yuborishidan qo'rqardi. Agar butun So'g'diyona va hatto Baqtriya, birlashib Iskandarga qarshi kurashsa bormi, keyin uning barcha umidlari chil-parchin bo'ladi. SHuning uchun ham u Maroqand xalqiga ozor bermaydi. Hatto jangchilariga «xo'rozning boshini beruxsat olmaslikni» buyuradi. SHaharni talon-taroj qilishni taqiqlaydi. Kiresxataga borish uchun kerakli oziq-ovqatni ham savdogarlardan, shahar bozoridan olib g'amlaydi. Biroq otlariga arpa va g'alla olish hech kimning xayoliga kelmagan. SHuning uchun ham Iskandar yo'lda tog'liklardan g'alla sotib olishga qaror qiladi. Bu ishga uquvli, ustasi farang Laertni yuboradi. Laert Iskandar bergan oltinlarni tog'liklarga berib, muomala qilish o'rniga, ularni do'q-po'pisa qilib qo'rqitish orqali g'alla g'amlashga kirishadi. Biroqtog'liklar Laert va uning boshqa hamrohlarini kaltaklab, qishlokdan haydab chiqaradilar. Nihoyat, Iskandar tog'liklarni qirib tashlashni buyuradi. Ikki o'rtada shiddatli jang bo'ladi. O'ttiz mingtog'likdan sakkiz mingtasi omon qoladi, xolos. YOzuvchi tog'liklarning nihoyatda jasur va botirligini shunday ta'riflaydi.

«Ammo tog'liklar bilan jang shu bilan tugamadi. Makedonlar endi tekis maydonga chiqishga ulgurur-ulgurmas yon tomondagi yumaloq tepa ortidan jangovar boltalar bilan qurollangan otliqlar bulutday yopirilib keldi. Bu shunday kutilmaganda ro'y berdiki, getayralar

o'zlariga kelguncha tog'liklar ularning oldingi saflarini yanchib tashladilar. Qandaydir jasur yigit tishlarini g'ijirlatgancha to'g'ri Iskandar yoniga yorib kirdida, uning boshi uzra oyboltasini o'ynatdi. Iskandar baqirib yubordi va qalqon bilan o'zini to'sdi. Tog'lik shunday zarb bilan urgan ediki, oybolta oltin qoplamali qalqonni parchalab, bronza sovutni ham kesib o'tib, tangri Amon o'g'lining chap elkasini qattiq yaraladi».

Ayrim tarixiy manbalarda Iskandar Kiropil' shahrini ishg'ol etish chog'ida

yaralangani qayd etiladi. Boshqa bir manbalarda esa, Aleksandrning So'g'diyonada haqiqatan ham ikki marta yaralanishi tilga olinadi.

YA. Ilyosov o'z asarida Aleksandrning o'ta ayyor, mug'ombir, ayni chog'da juda tadbirkor bo'lganligini jonli kartinalar orqali chizib beradi. Aleksandr o'zini adolatparvar, insonparvar qilib ko'rsatishga harakat qiladi. Biroq tog'liklar bilan bo'lgan jangda yigirma ikki ming kishini qirib tashlaydi. Aleksandr tog'liklarning hammasini qirib tashlashni buyuradi: «Bittasi ham qolmasin... — shivirladi Iskandar gezargan lablari bilan. — Bittasi ham qolmasin».

Bu mash'um voqeadan so'g'diyonaliklar xabar topgach, qo'zg'olon ko'tarishdan cho'chiydi. Biroq hujum boshlagan va fojiaga yo'liqqan o'srushmanlar degan ovoza tarqaladi. Aleksandr ayyorlik bilan o'srushmanlarning qo'qqisidan hujum qilgani haqida Spitamenga xabar qiladi. Bu yo'lda u Spitamenning o'z odami Varaxrandan ustalik bilan foydalanmoqchi bo'ladi. Biroq Varaxran tog'liklar bilan bo'lgan jangning sababini juda yaxshi bilardi.

Haqiqatan ham Maroqand bilan YAKsart o'rtasida tog'liklar bilan og'ir janglar bo'lganligini tarixiy manbalar ham tasdiklaydi. B. G'afurov bu haqda shunday yozadi: «Grek bosqinchilari bilan so'g'd qabilalarining to'qnashuvi jangning birinchi epizodlari Maroqand bilan Kiropil' o'rtasidagi tog'larda Aleksandrning yurishi chog'ida bo'lib o'tdi.

Aleksandr juda katta qiyinchiliklar bilan qarshilikni yo'qqiladi. Bu yurish paytida erli xalqning 25 ming askari o'ldiriladi. Grek-makedon qo'shinlari ham katta talafotlar ko'radi. Bu jangda Aleksandr Makedonskiy ham og'ir yarador bo'ladi.

Olimlar bu jangning O'smat, Zomin tog'lari etaklarida bo'lganligini taxmin qilishmokka.

Muallif faqat shaharliklarning emas, balki So'g'diyona qishloqlarida yashovchi xalqlarining ham nihoyatda matonatli va jangovar bo'lganligini ta'kidlaydi.

Tog'liklar Aleksandr qo'shinlariga tez-tez hujum qilib turardi. Bu o'rinda ayniqsa, Maroqandga yaqin joydagi tog'liklarning hujumini eslash kifoya.

Tarqoq holda otlarga xashak yig'ib yurgan makedoniyaliklarga tog'dan tushib kelgan bosqinchilar to'satdan hujum qilib, anchasini o'ldirib, ko'pini asirga olib, toqqa chiqib ketadilar. Tog'liqlar 20000 kishi edi. Ularga qarshi jangda shohham qatnashib, yarador bo'ladi. Jangchilar uni lagerga olib borganini tog'liklar yuqoridan ko'rib turardi.

Ertasi kuni tog'liklar shohga elchilarini yuborib, uzr so'rashadi. SHoh ularga yarasini ko'rsatadi. Elchilar buni ko'rib hayron bo'ladida, kim unga nayza otganini bilib, albatta ushlab kelishlarini aytadi. CHunki xudoga qarshi kurashish mumkin emas edi-da. Nihoyat, shohning shon-shuhratini eshitgan qabila darrov bo'ysunadi va shoh ularni kechiradi.

Qo'shin yo'lda davom etadi. Jangchilar shohni qo'lma-qo'l ko'tarib borardilar. Hatto jangchilar uni ko'tarish uchun talashardi.

SHoh bu tortishuvni bas qilish uchun, navbatma-navbat hamma ko'tarsin, deydi.

Arrianning «Aleksandrning yurishi» asarida ham tog'liklar hujumi haqida

qiziqarli lavhalarni o'qiymiz. Bu o'rinda Arrian Aleksandrning yaralangani haqida Kuruiy Ruf fikriga yaqin tasvirni beradi.

Bu erda oziq-ovqat qidirib ketgan va o'troq bo'lib qolgan ayrim makedonlar keyinchalik toqqa chiqib ketgan varvarlar tomonidan o'ldirilgandi.

Ular 30 mingga yaqin edi. Aleksandr ularning ustiga bostirib boradi. Makedonlar bir necha marta toqqa chiqishga harakat qiladi. Lekin ular varvarlarning o'qlari ostida orqaga chekinishga majbur bo'ladilar. Ko'p odamlar yarador bo'lishadi, hatto bir yoy o'qi Aleksandrning kurak suyagini teshib o'tib, suyagining bir qismini parchalab yuboradi. SHunga qaramay tog'liklar qo'lga olinadi. Varvarlarning bir qismini makedonlar shu erning o'zida kaltaklashadi, ularning ko'plari o'zlarini qoyadan pastga tashlab halok bo'ladi, 30000 kishidan 8000 kishi omon qoladi.

Plutarx ham Aleksandrning yaralangani haqida xabar beradi. Unda ta'kidlashicha, Aleksandr kamondan otilgan o'q bilan kurak suyagidan yaralangan edi. O'q suyakka shunday qattiq sanchilgan ediki, suyak sinib, yarmi yuzaga chiqib qolgan edi. Ikkinchi marta esa bo'yniga tosh tegib yaralangandi. SHundan keyin anchagacha uning ko'z oldi qorong'ilashib yuradi. SHunga qaramay, u o'zini avaylamas, qiyinchiliklarga qarshi turardi. Mana shu faktning o'ziyoq, Aleksandrning So'g'diyonada ikki

marta yaralanganidan dalolat beradi. Bir marta Maroqanddan YAksart tomon ketayotganda tog'liklarning hujumi tufayli kurak suyagidan yaralangan bo'lsa, ikkinchi marta Kiropil' shahrini ishg'ol qilayotganda bo'yniga tosh parchasi tegib yaranadi. Bundan tashqari, YAksart bo'ylarida bir ko'lmak suvdan ichib, qattiq ichburug' kasalligiga yo'liqadi.

Romanda Kiresxata shahri uchun bo'lgan jang tafsilotlari mahorat bilan chizib berilgan. Makedon qo'shinlari Maroqandni egallagandan so'ng urush tugaydi deb o'ylashgan edi. CHunki Aleksandr o'z jangchilarinn ishontirib, Eron shohligi ustidan g'alaba qozonsak bo'ldi, so'ngra urush tugaydi, bu boy davlatning barcha boyluklarini olib, uy-uylaringga jo'naysizlar degan edi. Biroq Eronni qo'lga olgandan so'ng, Doroning qotili Bessning izidan tushadi. Nihoyat, Osiyoning ancha ichkarisida joylashgan Maroqand shahriga ham keladilar, ammo urush tugamaydi. Aleksandr endi Kiresxata shahrini qo'lga kiritish orzusida bo'ladi. Kir — Esxata — dunyoning bir cheti. Bu shaharni Kir qurgan. Nega endi Kir borgan joyga biz borolmaymiz, deydi. Iskandarning jangchilari o'rtasida turli xil mish-mishlar paydo bo'ladi. Dunyoning bir cheti qanday bo'lar ekan, jangchilarda u erlarni ko'rish orzusi paydo bo'ladi. Jangchilar hech ikkilanmasdan Kiresxatani ko'rishni orzu qiladilar. Haqiqatan ham ular bu shaharni dunyoning bir cheti bo'lsa kerak, deb xayol qilishgan. Usha vaqtda odamlarda dunyoning cheti-chekkasi ham bo'lsa kerak, degan tushunchalar bor bo'lgan. Er sharining dumaloq-aylana shaklida ekanligi, uning cheti yo'kligi o'sha paytlar kimning xayoliga kelibdi, deysiz.

Kiresxata shahrini «dunyoning qopqog'i» deb ataydilar. Go'yo er yuzi o'zining qopqog'iga ega, bu qopqoq dunyoning eng chekkasiga qurilgan degan tasavvurlar paydo bo'ladi. Aleksandr Kir qurgan bu shaharning yonidan Aleksandriya — Esxata shahrini ko'rish orzusida bo'ladi.

Kiresxata tasviri Ivan Efremovning «Afinalik Tais» tarixiy romanida ayniqsa mahorat bilan chizib berilgan. Fikrimizning dalili uchun romandan bir epizodni keltirib o'tamiz.

Ivan Efremovning «Afinalik Tais» tarixiy romanida O'rta Osiyoning antik davrlari, ayniqsa, YAKsart bo'ylarida yuz bergan voqealar berilgan.

Romanda Aleksandr olijanob qalb egasi, insoniylik va do'stlikni ulug'lovchi obraz sifatida beriladi.

Bu holat, ayniqsa, Ptolemey, Gefestion va Tais bilan bo'lgan diologida yaqqol ko'zga tashlanadi.

YA. Ilyosovning «So'g'diyona» romani bilan Ivan Efremov asari o'rtasidagi tasvirda ancha katta farq bor. YA. Ilyosov Aleksandrning bosqinchiligi, shafqatsiz, ayyor va ayni chog'da tadbirkorligini

belgilovchi tomonyga urg'u bersa, I. Efremov uning olijanobligi, mardligi va boshqa ijobiy xarakterlarini tasvirlashga asosiy e'tiborni qaratadi. Biroq roman o'zining tarixiy ildizidan bir oz uzoqroq turadi. «Afinalik Tais» romanida Aleksandr harbiy lashkarboshi obrazidan ko'ra ko'proq kayfu safoga berilgan, o'z hayotini ko'proq jangu jadallarda emas, balki Tais kabi go'zallar orasida o'tkazadigan kishi sifatida talqin etiladi.

«Afinalik Tais» romanida ham Ptolemey, Gefestion kabi tarixiy obrazlar bor. Roksana haqida ham kamroq bo'lsada, tasvirlar berilgan. SHuningdek, tarixiy joylar nomlari ham berilib, tarixiy faktlar ham keltiriladi. Masalan, tarixiy manbalarda, Kuruiy Ruf, Arrian romanlarida Aleksandrning Kiropil' shahrini qo'lga kiritish chog'ida yaralanishi haqida so'z boradi. YUqoridagi epizodda ko'rib o'tganimizdek, Aleksandr Kiropil' shahrini qo'lga kiritish chog'ida qattiq yaralangani qayd qilinadi.

«Leontiskning jasad Esxata shahrining baland devorlari yoniga qo'yilgan edi. Bujoyni makedoniyaliklar «Nimfa—Taraton» yoki «O'lim kelinchagi» deb atashgan.

YOy janglari natijasida juda ko'plab qurbonlar bo'ladi. Aleksandrning o'zi ham shu janglarning birida boldir suyagidan jarohat olib, ancha vaqtgacha oqsoklanib yuradi. Bundan u juda darg'azab bo'lib, asabiy bir holga tushgandi. U gohida g'azabini bosolmay hovuridan tushish uchun skiflar bilan shiddatli jangga kirishib ketardi.

Bir kuni jangda uning boshiga tosh tegib, o'n ikki kun ko'zi yaxshi ko'rmay yuradi. SHundan so'ng uning xotirasi ancha xiralashib qoladi. Oxirgi kunlar skiflar bilan bo'lgan ketma-ket janglar uni holdan toydiradi. Aleksandriya — Esxata shahriga u zambilda qaytadi. Bu o'lkalarga skif qabilalari shu darajada keng yoyilgan ediki, hattoki bir tomoni Qush dengizigacha, «Ganais, Evkinskiy pontigacha cho'zilib ketgandi. Nihoyat, Aleksandr ular bilan ittifoqtuzishga qaror qiladi.

Oradan necha yuz yillar o'tgandan keyin Aleksandr Esxata o'rnida go'zal bir shahar qad ko'tarishini kim o'ylabdi deysiz?! Endilikda bu shaharni «Tirozi chahon», «Tinchlik kelinchagi» deb atashadi».

O'sha davrlarda YAKsart — Sirdaryo bo'ylarini — Kiropil' va Iskandariya shahri joylashgan o'lkalarni «jahonning qopkrg'i»² deb atashgan.

Esxata eng chekkadagi shahar dunyoning bir cheti, jaxrning qopqog'i o'sha erda joylashgan deb o'ylaganlar. Bu jahon qopqog'idan osmonga chiqish yoki erga tushish mumkin deb xayol qilganlar. Bu o'lkalarga borish

baxtli insonlargagina nasib qiladi. Ammo shu bilan birga, insonlarni o'lim ham kutib turadi. Bu yovuzlikka qarshi kurashib, o'lim dahshatini enggan kishigina baxtli bo'ladi, degan fikrlar ham tug'ilgan. SHu tufayli bu ulkan shaharni «Nimfa taraton» — «O'lim kelinchagi» («Nevestoy Smerti») deb atashgan1.

YA. Ilyosov ham o'z romanida, Aleksandrning o'z jangchilariga Kiresxata eng chekkadagi shahar bo'lganligini aytib, bu chekka o'lkaga qarab yurishini davom ettirganini aytadi.

Leontisk hikoyasini Tais bir necha marta eslaydi. Bu yosh jangchi donishmand edi. U Aleksandrga aytib bergan jang usuli skiflar tomonidan qo'llanilgan bo'lib, buning natijasida engilmas armiyaning SHarqqa qilingan harakati to'xtatib qo'yilgan edi. «Dunyo qopqog'i»dan Aleksandr janubga qarab buriladi. Peskov daryosi bo'ylab yuqoriga «Dunyo qopqog'i» va Paropamisada nomli nurli cho'qqilar tomon harakat qildi.

Jasur, kamtarin, orzumand Leontisk hayotdan ko'z yumdi. U og'ir yaralangandan so'ng uch kundan keyin o'ladi. Gefestionni chaqirib Taisga o'zining oxirgi salomini, mulkini, oltin va qimmatbaho narsalarini beradi. Bir yildan keyin Taisning topshirig'i bilan Leontiskning qarindoshlarini izlash boshlanadi va ularga Leontiskdan qolgan narsalar in'om etiladi.

Mana shu lavhalardan ham ko'rinib turibdiki, dunyoning qopqog'i, eng chekkadagi shahar deb nom olgan Kiropil' shahri dunyoning bir cheti emas ekan. Balki, shahar So'g'diyonaning bir cheti edi, xolos. «Ptolemey, — deb yozadi I. Drayzen, — YAKsartning burilgan joyini So'g'diyonaning chegarasi deb ko'rsatadi».

Kiropil' qal'asini dunyoning bir cheti deb o'ylab qattiq adashgan grek-makedon qo'shinlari o'rtasida norozilik kuchayadi. Ular Aleksandr boshlagan bu harbiy yurishlarning cheki yo'qligini anglab eta boshlaydi. SHuning uchun ham ular olisda qolgan o'z ona diyori Greçiya va Makedoniyaga qaytib ketmoqchi bo'ladilar. Qo'shindagi bu norozilik kayfiyati, avvaliga Aleksandrni shoshirib qo'yadi. So'ngra u turli xil ayyorlik va tadbirkorlik yo'li bilan bu norozilikning oldini olishning yo'llarini o'ylaydi. YA. Ilyosovning «So'g'diyona» romanida bu epizod g'oyat ishonarli tarzda tasvirlab berilgan. Asarda bu voqea YAKsart bo'ylarida bo'lganligi qayd etiladi.

Grek-makedon qo'shinlari urushni to'xtatishni, uylariga, ona yurtlariga qaytib ketishlarini podshoxdan so'raydilar. SHunchaki iltimos tarzida so'rab qolmasdan, qattiq talab qiladilar ham.

«Har kim o'z ichida: «Etar! Uyga qaytamiz! Qani bu joqil bizga yurishni davom ettirishga majbur qilib ko'rsin-chi...» deb ta'kidlardi. Jangchilar shijoat bilan bir-biriga jo'r bo'lib qichqirishar, hech kimdan qo'rqmasliklarini, o'zlari o'zlarini himoya qilishga qodir ekanliklarini namoyish qilib, nayzalarini qalqonlariga do'qillatib urishar edi».

Mana shu lavhada salb yurishlari, bosqinchilik grek-makedon jangchilarining ham joniga tegib ketganligi yaxshi ifodalangan.

Kiresxata dunyoning eng chekkasi, dunyoning qopqog'i degan afsonalar bekor bo'lib chiqqandan keyin jangchilar o'zlarini sarobga tushib qolgandek his etadilar. SHuning uchun ham o'z yurtlariga qaytib ketishni Aleksandr dan qattiq turib talab qiladilar.

Aleksandr noqulay ahvolga tushib qoladi. Bunday og'ir vaziyatdan qutulib chiqish unga ancha mushkuldek tuyuladi. Butun qo'shin yig'ilgan. Ular baravariga uyga ketishni talab qilmokdalar. Aleksandrning esa xech orqaga qaytgisi yo'q. U salb yurishlarini yana davom ettirish, qirg'in urushlarni boshlash niyatida. Hatto o'zining bu yovuz niyati amalga oshishida jangchilari ochikdan-ochiq norozi ekanligini, ularda podshohga nisbatan nafrat o'ti borligini ham Aleksandr yaxshi biladi. YOzuvchi buni Feagen nomidan ochikdan-ochiq podshohning yuziga soladi.

«Sen urush boshlamasdan oldin: «Qilgan jinoyatlari uchun forslardan uzil-kesil qasos olish bizning burchimiz» degan eding. SHundaymi? Ammo qasos olib bo'ldik-ku! Biz o'z ishimizni qilib bo'ldik. Dushman engilib, tumtaraqay bo'lib ketdi. YAna nima kerak senga? Bizni qayoqqa olib bormoqchisan? SHuncha yurish qilganimiz etmaydimi? Uyga qaytish payti kelmadimi».

SHundan so'ng jangchilar yana «Uyga!» deb baravariga qichqirishadi. Feagenning so'zlari jangchilarga qattiqta'sir qiladi. To'g'risi, Feagen haqiqatni aytgan edi. Romanda Feagen obrazi haqiqat ramzi sifatida beriladi. Feagen obrazi bilan asarning boshidayoq tanishgan edik. U Aleksandrning bosqinchilik siyosatiga qarshi chiqqan, odamlarning behuda o'lib ketishi, talon-tarojlik qilish adolatsizlik ekanligini Aleksandrning yuziga aytgan edi. SHunda Aleksandr x.aqiqatgo'y Feageni jang maydonining oldingi safiga qo'yadi va uning qirg'in urush chog'ida dushman oyog'i ostida o'lib ketishiga ishonadi. Biroq, Feagen takdir taqozosiga ko'ra qirg'in jangdan ham omon qoladi. SHundan buyon Feagen o'zining Aleksandrga qarshi kurashini to'xtatmaydi.

Romanda Aleksandr yovuzlik, bosqinchilik ramzi bo'lsa, Feagen x.dqiqat ramzi sifatida beriladi. Aslida marafonlik bo'lgan bu

haqiqatgo'y jangchi, x.aqiqat va adolat yo'lida o'limga ham tik boradi. Hatto Aleksandrni yomon ko'rishini ochiqdan-ochiq yuziga aytadi:

«Ha, Aleksandr, biz seni yoqtirmaymiz! — qattiq gapirdi marafonlik. Palaxmonchining so'zi makedonlar va boshqa qabila jangchilarining birdan aqlini joyiga keltirdi. Esankirash ularni shu ondayoq tark etdi. Nima uchun kengashga kelganlari odamlarning esiga tushdi. — Nima uchun? — davom etdi so'zida Feagen. — Mana, otalar yurtini tark etganimizga besh yil bo'libdi. Mana besh yildirki, keksa onalarimizni ko'rganimiz yo'q. Mana besh yildirki, Dionis sharafiga bo'ladigan qishki bayramlarda yangraydigan quvnoq qo'shiqlarni eshitganimiz yo'q. Mana besh yildirki, osiyoliklar mamlakatiga boshlangan la'nati yurish hamon cho'zilib kelyapti».

YOzuvchi romanda Feagen obrazina mahorat bilan yaratgan. Aslida Feagen asarda asosiy obrazlardan biri emas. Ammo Aleksandr xarakterining ochib berilishida Feagen obrazi muhim o'rin tutadi.

YOzuvchi bu ikki obrazni bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki qutbda tasvirlaydi. Birida adolat, haqiqat, ezgulik uchqunini ko'rsa, ikkinchisida salb

yurishlarni shon-sharaf deb biluvchi bosqinchilik, talon-tarojlikni ulugvorlik ramzi deb tushunadi.

YOzuvchi Aleksandr obrazini ham mahorat bilan chizgan. U jangchilarni o'ziga ishonтира oladi. Umuman, u hamma vaqt o'ziga ham ishonadi. Hatto og'ir janglarda ham g'alaba qozonishga ishonadi. SHu tufayli har bir qirg'in urushdan ham g'alaba bilan chiqadi. Buning sababi uning yoshligidan janglar tarixini ko'p o'qiganligi, paxlavonlar va bahodir jangchilar haqida ko'plab rivoyat va afsonalar tinglaganligi sabab bo'lsa kerak. Aleksandr o'z davrining savodli kishilardan biri ham edi. Filipp saroyida YUnonistonning atoqli donishmandlari qo'lidan ta'lim oladi. Eramizdan oldingi IV—III asrlarda YUnonistonda notiqdik san'ati ancha rivojlangan edi. Bu holat Aleksandrga ham ta'sir etmasligi mumkin emas edi. SHu tufayli YA. Ilyosovning romanida ham Aleksandr kuchli notiq sifatida beriladi. U o'zining nutqi bilan jangchilarini sehrlay olardi. O'zini va qo'shininng qudratini chamalab olar, har tomonga choparlar yuborib, «qudratli kuch», «engilmas qo'shin» ekanligini jar solib raqiblari yuragiga g'ulg'ula, dahshat solardi. Bugun ham u norozilik kayfiyatida, isyonkor holatidagi qo'shin qarshisida shunday nutq so'zlab hammani o'ziga ishontiradi.

—Uygami? — kinoyali jilmaydi Iskandar. — Odam o'z vatanini esdan chiqarmagani yaxshi. Ammo... Mana, uylaringizga juda ketgilaring kelyapti. Nima uchun? Uylaringda nima kutyapti? Nahot sizni yorug'lik ko'rmay o'sgan o'sha qora kulbalarigiz chorlayotgan bo'lsa? Nahotki ertadan-kechgacha bir parcha eringizda terlab-pishgiz kelsa? YOki o'lib-tirilib qilingan mehnat evaziga yarim och holda yashashnimi? Unumli eri, sersuv chashmalari bo'lmagan, odamlariga nongina emas, hatto shu oftob ostida makon etmaydigan g'arib o'lka — bechora Ellada sizni nima bilan kutib oladi?

Nima uchun buyog'ini o'ylab ko'rmaysiz? Eslab ko'ring-chi: ko'plaringiz vatanimizda hatto arpa nonga to'yganmidingiz? Men sizlarni sharqqa boshlab kelganimdan beri esa mudom bug'doy non emoquasiz. Eslab ko'ring-chi: siz xrzir intizor bo'layotgan o'z vataningizda tuzlangan baliqdan boshqa biror narsa ko'rganmisiz? Bu erda esa go'sht, shirin-shakar meva, ajoyib-g'aroyib sabzavotlarni tanovvul qilmokdasiz. Eslab ko'ring-chi: siz shunchalik ketgiz kelayotgan o'sha Elladada egningiz bo'z ko'ylakdan boshqa narsaga yolchiganmi? Hozir esa har qaysingizning ustingizda mayin to'qilgan matodan ajoyib kiyimlar... Har biringizning to'rvangizda ozmi-ko'pmi oltin jiringlab turibdi. Bularning hammasini bergan kim? Aleksandr, Filipp o'g'li.

Haqiqatan ham Aleksandrda o'ziga ishonish va o'zgalarni ham ishontira olish qobiliyati bor edi.

Bunday tug'ma qobiliyat va talantini u jangu jadallarga emas, ilm-fan yo'liga bag'ishlaganda edi, balki dunyoda ko'p xayrli ishlar qilgan bo'larmidi. Afsuski, o'sha davr, ko'p zamon talabi Aleksandrdek zukko, farosatli, qobiliyatli kishilarni ilm-fan yo'liga emas, qirg'in urushlar ostonasiga etaklab bordi. Aleksandr talantli olim va donishmand emas, talantli sarkarda bo'lib etishdi. Qo'lga qalam yoki x^unar teshasini emas, shamshir — qilich tutdi.

Aleksandr sehrlil so'zlari bilan jangchilarini o'ziga qanchalik asir etmasin, baribir, vatanga bo'lgan muhabbat, vatanni qo'msash, sog'inch hissi jangchilarning

isyonkorlik kayfiyatini bo'g'a olmaydi. Aleksandr har qancha va'dalar bermasin, jangchilari uchun jannat eshigini ochishga qodir ekanligini sehrli so'zi bilan aytmasin, baribir, jangchilarda o'z vataniga qaytish istagi barqarorligicha qolaveradi. Nihoyat, chiroyli so'zlar, har qanday va'z va nutqlar vatanni qo'msash tuyg'usi oldida nochor va ojiz ekanligini sezgan sarkarda jangchilarini qo'rqitish, ularning yuragiga dahshat olovini purkash yo'li bilan qo'shin oldiga g'ov bo'lish choralarini qidirib topadi.

— Uygami? — qayta so'radi tangri Amon o'g'li. Uning lablarini yovuz kulgi qiyshtaytirib yubordi. — Ma'qul. Men etagingizdan tutib turganim yo'q. Ketavering! Ketavering, agar keta olsangiz! — Kulgancha qo'lini yoyib, atrofni ko'rsatdi. — Lekin, bolalarim, bir arzimas narsani

unutib qo'yibsiz. Qo'shin butun dunyodan ajralgan, shimol tomonda, daryo ostida uchqur qalpoqli skiflar jangga to'plandi. SHarq tomonda sizni guldor do'ppili skiflar ko'zlari to'rt bo'lib kutmoqda. G'arbiy sahrolardan sizga quloqchinli skiflar xavf soladi. Janub tog'liklari hamma so'qmoqlarda devor bo'lib turibdi. Spitamen isyon ko'tardi. Baqtr qo'ldan ketdi. Agar menga ishonmasangiz, choparning so'zini eshiting. Sizlar hamma intiladigan, ammo qaytib ketish kamdan-kam nasib qiladigan begona mamlakatda yolg'iz qoldingiz. Siz xumga tushib ketgan sichqonga o'xshaysiz. Atrofingizda yuz minglab yovvoyilar. Qani, qutulib ketingchi.

SHundan sung Aleksandr orqa o'girib, toshga o'tirib oladi. Keyin shunday sukunat cho'kadiki, go'yo u tanho qolgandek edi. Minglab kishidan sado chiqmasdi. Faqat qotib qolgan yuzlar, lablar va qoshlar orasidagi tugunlargina ularning ichki tug'yonini ifoda etardi.

Hamma jangchilar sarkardaning sehrli so'zlariga asir bo'lib qolsalar ham, marafonlik Feagen ishonmaydi. SHu tufayli bu jasur jangchi Aleksandrga tik qarab, «Sen... sen gunohkorsan!... Sen bizni qopqonga tushirding!» — deb xitob qiladi. Biroq Aleksandr bunday og'ir vaziyatdan ham silliqqina qutulib chiqadi. Aleksandr endi ayyorlik, makkorlik yo'liga o'tadi:

«Aleksandr sizni jahannamdan tortib olishi mumkin edi, ammo siz yaramaslar itoat qilmay qo'ydinglar? Sizlarcha men endi yomon bo'lib qoldimmi? Mayli, shunday bo'la qolsin! Eshiting'lar: men o'zimni Spitamen ixtiyoriga topshiraman, agar undan pul bilan qutulishning iloji bo'lsa amallab uyga etib olarman. Sizlar-chi... agar o'zlaring o'ylaganday dono bo'lsanglar, ko'ngillaringga kelganini qilinglar. Xayr».

SHundan so'ng jangchilarning yuragiga g'ulg'ula tusha boshlaydi. Podshohsiz ularning ahvoli nima kechadi. Aleksandr o'zining shoxli dubulg'asini echib keta boshlaydi. So'ngra Drakil bilan Laert o'zlarini uning oyog'i ostiga tashlab, podshoh nomiga sharaf-shonlar ayta boshlaydilar. SHunday qilib, Aleksandr o'z qo'shinini ipsiz bog'lab oladi. Jangchilar Aleksandrning asiriga aylanadilar. O'z takdirini umrbod podshoh qo'liga topshiradilar.

Bu lavhada yozuvchi Aleksandrning xarakterini mahorat bilan chizib beradi. YOzuvchi bu o'rinda Aleksandrga shunchaki xarakteristika berib qolmasdan, keskin situatsiyalar, konfliktlar orqali uning ichki olamini ham ochib beradi.

YAvdat Ilyosov o'z romanida Aleksandrning o'ta tadbirkor va mahoratli

notiq ekanligini ko'rsatadi. Aslida ham Aleksandr gapga chechan, har

qanday savollarga ham javob topib bera oladigan, usta notiqbo'lganligi tarixda ta'kidlanadi. SHu jihatdan Aleksandrning bir nutqining tarixiy asoslariga to'xtalib o'taylik. Bu nutq ham YAksart bo'ylarida o'z jangchilariga qarata aytilgan edi.

Kuriiy Ruf o'z asarida O'rta Osiyo tasvirini berar ekan, antik dunyoning o'ziga xos tomonlarini ochishda o'sha davrlarda yashab o'tgan tarixiy shaxslar hayotini, ularning o'rnini va tutgan rolini ko'rsatishga alohida e'tibor beradi. Bu asarda davr va inson masalasi alohida o'rin tutadi. Antik dunyoda yashab o'tgan insonlarning ruhiy olami qanday bo'lgan, tafakkurining kengligi nimalarga qodir edi degan savol tug'iladi. Ayrimlarda e'tiroz paydo bo'lib, o'sha davrlarda insonlar nihoyatda go'l, har narsaga ishonuvchan, qayoqqa etaklasangiz o'sha yoqqa ketaveradigan bo'lgandir deb o'ylashlari mumkin.

Antik dunyoda qam qat'iy fikrli, o'zining erk va haqini talab qiluvchi, yaxshini yomondan, adolatni nohaqlikdan ajrata oluvchi insonlar juda ko'p bo'lgan. Bu jihatdan Aleksandr qo'shinlarining o'z yurtlariga qaytish niyatida, norozilik kayfiyatida salb yurishlaridan horiganlarida ularga ruhiy bardamlik bag'ishlagan Aleksandrning nutqi orqali bilib olishimiz mumkin. Bu nutq tarixiy asosga ega bo'lgani uchun uni to'liq berishga harakat qildik.

Kuriiy Ruf parfyanlar erida greklar tomonidan asos solingan Gekatompilos degan mashhur shahar bo'lganligini ham qayd etadi. SHuning uchun shoh bir necha kun bu shaharda to'xtab qolib, har joydan oziq-ovqat jamlay boshlaydi. SHu vaqtda shoh erishilgan g'alabalar bilan qanoatlanib Makedoniyaga qaytar emish degan asossiz mish-mishlar lashkarlar o'rtasida tarqaladi. SHuning uchun ham jangchilar chodirlarga kirib, narsalarini yig'a boshlaydi. Bunday mish-mishlarning tarqalishiga uylariga qo'yib yuborilgan grek jangchilari sabab bo'ladi. Aleksandr har bir grek otliq askariga 6 ming deparadan berib, ularning ayrimlarini uylariga jo'natgan edi. Qolganlar ham harbiy xizmat tugadi deb o'ylaydi. Hali Hindistonda, keyinchalik chekka SHarq mamlakatlariga bormoqchi bo'lgan shohbu ahvoldan tashvishga tushib, harbiy boshliklarni yig'adi va ularga qarab ko'zida yosh bilan shikoyat qiladi.

Kuriiy Ruf Aleksandrning nutqini shunday beradi: SHuhratim eng yuqoriga ko'tarilgan bir vaqtda, navbatdagi rejalarimni amalga oshirmay vatanga qaytish men uchun g'alaba emas, mag'lubiyatdir. Xudo bizning g'alabamizni ko'rolmasdan, shunday jasur odamlar qalbiga vatanni sog'inish hissiyotini solib qo'ygan, siz jangchilar sal keyinroq yanada ko'proq shon-shuhrat bilan vatanlaringizga qaytishlaringiz mumkin.

SHohning bu nutqidan ta'sirlangan sarkardalar u bilan do'st bo'lishga, eng qiyin ishlarga ham tayyor bo'lishga va jangchilarni bo'ysundirishga tayyor ekanligini va'da qilishadi. SHoh ularga nisbatan yanada yaxshi muomalada bo'lishni va'da beradi. Jangchilarning hech qachon ruhi tushmagan va ortga qarab chekinmagan, qamma vaqt shoh ularni ruhlantirib, madad berib turgandi. SHunda shoh jangchilarning hamma vaqt uning so'zlariga itoat etib, quloq solishlarinn so'raydi. Yig'ilgan qo'shinga qarab shoh yana shunday murojaat qiladi:

«Eslab ko'ring, jangchilar, siz bilan biz qanchadan-qancha bukj ishlarni

qildik. Albatta shundan keyin hammada, dam olish istagi paydo bo'ladi. Mening boshchiligimda Frakiyani, Spartani, axeyuqlarni, pelopaneslarni, Beotiyani bo'ysundirdik. Eslang, ishni Gellespontda boshlab, biz Kariyani, Midiyani, Kappadokiyan, Frakiyani, Paflagoniyan, Pamfiliyan, Pisidiyan, Kilikiyan, Siryani, Finikiyan, Armeniyan, Lidiyan, Parfiyan egalladik. Boshqa sarkardalarga qaraganda men ko'proq mamlakatni bosib oldim, hatto ularning ba'zilarini sanash jarayonida esdan chiqargan bo'lishim mumkin. Agar shunchalik tezkorlik bilan bosib olingan joylarda bizning hokimiyatimiz etarli darajada mustahkam bo'lganiga ko'zim etganida, meni ham hech kim bu erda ushlab turolmas edi. Men ham sizlar bilan birga o'z ona yurtimga qaytgan bo'lar edim. Lekin biz hali yangi imperiyamizni mustahkamlashimiz lozim. Bu erdagilarni yaxshilik bilan o'zimizga o'rgatishimiz kerak.

Axir har bir mevaning pishishi uchun ma'lum fursat kerak-ku! Ishdan chiqqan har bir narsa vaqt o'tishi bilan o'z holiga qaytadi. Bu hayot qonunidir!

Nima deb o'ylaysiz? Dini, tili boshqa qabilalar bizga osonlik bilan bo'ysunadimi? Iloji bo'lsa, hali ham qarshilik ko'rsatishga tayyor. Ularni siz bilan bizning faqat qurolimiz qo'rqitib turibdi. Ularning biz tomonga o'tishi uchun uzoq vaqt kerak.

Siz bilan gaplashib turibmanu, go'yo bizga hamma narsa bo'ysunganday, lekin hali Girkaniyan bosib olgan Nabarzan, shohni o'ldirib Baqtriyani egallab olgan Bess bizga xavf solib turibdi. So'g'diyonaliklar, daklar, massagetlar, saklar, hindistonliklar hali bo'ysungani yo'q. Ular hammasi, albatta bizning qudratimizni ko'rib bo'ysunadilar. Ular tezroq bo'ysunishi uchun doimo qo'rquvda ushlab turishimiz kerak. SHuning uchun biz bunday joylardan aslo voz kechmaymiz. Tabiblar tanadagi kasallikni qo'zg'aydigan illatni qoldirmagani kabi, biz ham xalaqit beradigan barcha to'siqlarni yo'q qilishimiz zarur.

Arzimas bir uchqun katta olovga aylanishi mumkin. Doro forslar ustidan hukmdorlikni meros yo'li bilan emas, balki Kir taxtini egallab turgan Bagbasning beparvoligi tufayli qo'lga kiritdi. SHuning uchun bo'sh taxtni egallash Bess uchun qiyin bo'lmadi. Biz xato qilgan bo'lar edik, agar taxtni shu yaramas Bessning qo'lga olib berish uchun Daroni engsak. Nahotki, siz ana shunday yaramas odam ulkan mamlakatga hukmdor bo'lishini xohlasangiz. O'ylaymanki, siz Bess Greuiya va Gellespontni vayron qilganligi to'g'risidagi xabarni eshitgandan so'ng qurol olib, unga qarshi kurashasiz. Agar shuni kutsak, ancha kech bo'lar edi. Uni hozir ayni vaqtida yakson kdlish kerak.

Bizning oldimizda yana to'rt kunlik yurish turibdi. Siz bilan biz qancha daryolarni, tog'larni, qorlarni engib o'tdik. Biz buyuk g'alaba ostonasida turibmiz. Bizning oldimizda yana o'z hukmdorlarini o'ldirgan Bess kabi qochoklarni engish turibdi.

Bu olijanob ish. Avlodlarimizga qoldirgan buyuk ishlarimiz ichida eng asosiysi mana shu ish bo'lib qoladi.

Bu ish amalga ohsa forslar bizga itoat etib, quloq soladi va biz haqiqat uchun urush qilayotganimizni, Bessning sotqin va qotilligini ochayotganligimizni hamma tushunadi».

Ma'lumki, Aleksandr yoshligida zamonasining ulug' donishmandlari qo'lida

tahsil olgan edi. Ayniqsa, G'arb va SHarkda ulug' faylasuf deb nom taratgan Aristotel' ta'limoti Aleksandr dunyoqarashiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu davrda YUnonistonda notiqlik san'ati kuchayib ketgan edi. Aleksandrning yuqoridagi nutqidan ham ko'rinib turibdiki, u o'zining o'tkir nutqi bilan jangchilarini g'alabaga undar va shijoat-korlikka chaqirar, umidsiz bo'lmaslikka undardi. SHuning uchun ham bu o'rinda Aleksandrning tarixiy nutqini atay berib o'tayapmiz.

Jangchilar shohning ta'sirchan nutqini ko'tarinki ruh bilak kutib oladilar va qamma narsaga tayyormiz deb javob beradilar. SHoh ulardagi shijoatkorlik va shiddatni qaytarmasdan, uchinchi kuni Parfiya orqali Girkaniya chegarasiga etib keladi. Parfiyani bosqinchilardan himoya qilish uchun Kraterni Amintaning otryadi va yana 600 otliq, 600 yoychilar. bilan qoldiradi. SHu vaqtda Aleksandrning jangchilari Doro o'ldi demak urush tugadi, deb uylariga qaytishni istab qoladi. Lekin Aleksandr katta yig'ilish o'tkazib, qali oldinda ko'p janglar turganligini tushuntiradi va ularni xizmatni davom ettirishga ko'ndiradi. Grek jangchilaridan iborat yordamchi qo'shinga har birini takdirlab, javob beradi. SHular orasidan o'z xohishi bilan xizmatni davom ettirishga qolgan jangchilarga yana o'n talantdan pul mukofoti beradi. O'zining jangchilariga xam juda ko'plab pul va boshqa mukofotlar beradi.

Tanais baqtriyaliklarni evropalik skiflardan ajratib turardi. SHuningdek, u Osiyo va Evropa o'rtasidagi chegaradir.

Skiflar qabilasi Frakiyaga yaqinroq joylashgan bo'lib, sarmatlarning bir qismi bilan tutashib ketgandi.

Ular Istrning orqa tomonida Baqtriya bilan chegaradosh yana bir viloyatga ega edi. Osiyoning eng chekka shimoligacha cho'zilgan bo'lib, u yog'i odamsiz o'rmonlar edi. Hammasining madaniyati bir xil edi.

Bu o'rinda Kuruiy Ruf ta'kidlaganidek, Tanais — Don daryosi haqiqatan ham Osiyo bilan Evropa chegarasiga joylashgan. Sarmatlarning bir qismi bilan tutashib ketganligi haqida to'xtalganda esa, skiflarning rus erlariga chegaradosh bo'lib yashashini nazarda tutmokda. Skiflar juda keng o'lkani egallab olgan bo'lib, shimol tomondan Sibir' erlarigacha cho'zilib ketgandi. Bu o'rinda Kuruiy Ruf «odamsiz o'rmonlar» haqida gapirganda Sibir' o'lkasini nazarda tutganligi ayon bir haqiqatdir.

SHoh do'stlarini maslahatga chaqiradi. Uni endi dushman emas, balki noqulay vaziyat cho'chitardi. Baqtriyaliklar engildi, skiflar uni tashvishlantira boshladi. O'zi esa otga mina olmaydi, oyoqqa turishi qiyin, buyruq berishga ojiz bo'lib qoladi.

Ikki tomonlama xavfdan yotib qolgani uchun xudoga iltijo qila boshlaydi. Jangchilar ham uning ataylab shunday qilmayotganini bilardilar.

SHoh endi odamlar orasidagi har xil uydirma va mish-mishlarga, oldindan aytib beruvchi folbinlar gapiga ishona boshlaydi. U Aristandrga hayvonni o'ldirib, uning ichki tanasiga qarab bundan buyon nima bo'lishini aniqlash kerakligini buyuradi. SHox chodiriga soqchilardan tashqari Gefestion, Krater va Erigiy ham taklif qilinadi.

«Bunday qiyinchiliklarni siz bilan biz birinchi ko'rishimiz emas, — deydi

Aleksandr. — Agar biz skiflarni engmasak, orqaga, baqtriyaliklarga qaytamiz. Bu esa biz uchun sharmandalikdir. Yo'q biz skiflarga kuch-qudratimizni ko'rsatib qo'yamiz, so'ngra hatto Evropaga yurish qilamiz. Tabiati xilma-xil bo'lgan Osiyoni Evropa bilan birlashtiramiz. Agar biz bir oz kechiksak, skiflar orqa tomonimizga o'tib oladi. Axir faqat daryoni kechib o'tishni biz emas, ular ham biladi. SHunda bizga qarshi hamma oyoqqa turadi: Takdir hatto engilganlarni ham urush mahoratiga o'rgatadi. Agar skiflar daryodan suzib o'tishni bilmasa, ularga baqtriyaliklar o'rgatadi. Axir, ular bizning qanday suzganimizni ko'rgan edi-ku.

Hozirgacha ularga faqat bir otryad keldi, qolganlarini kutayapti. Agar biz urushni to'xtatib hujum qilmasak, keyinroq himoyalanihga majbur bo'lamiz. Mening qarorim qat'iy, o'ylaymanki, hamma tushundi deb. YArador bo'lganimdan buyon (u bo'ynidan yaralangan edi) o'rnimdan tura olmayapman. Agar sizlar mening orqamdan yurib, aytganimni qilsalaringiz, shundagina men sog'ayib ketaman».

Biroq, romanni o'qir ekanmiz, Aleksandrغا nisbatan nafrat o'ti alanganib qolmasdan, balki unga nisbatan achinish qissi ham paydo bo'ladi. Aleksandr o'zi kutmagan va sezmaganda holda qopqonga tushib qolgandek edi. CHetdan qaragan kishiga Aleksandr misoli sarob ichida qalqib turgandek ko'rinadi.

Haqiqatan ham ulug'vor, shon-sharaf yo'li deb tanlagan yo'l, oxiri ko'rinmas jangu jadallar, qirg'in urushlar aslida sarob edi. Balki «ulug' yo'l» deb tanlagan jahongirlik siyosati aslida sarob ekanligini uning o'zi ham his qilmas, balki anglab etmas, tushungan takdirda ham bu yo'ldan qaytishning hech iloji yo'qdir. SHuning uchun ham u faqat olg'a tomon intilishni orzu qilar, orqaga qaytish xayoliga ham kelmasdi. Ortga yo'l endi yo'q edi.

Ayniqsa, So'g'diyona Aleksandr o'ylaganidek osoyishta, odamlari qo'ydek yuvvosh bo'lib chiqmadi. Aleksandrning bu o'lkani osongina bosib olaman, degan xom xayollari chippakka chiqdi. Skiflar grek-makedon qo'shinlariga turli tomondan hujum qilib, ularni shoshirib qo'yadilar. Hatto Aleksandr qudratli Doro bilan jang qilganda ham bunchalik sarosima va tahlikaga tushmagan edi. Tarixiy manbalarda ham Aleksandrning So'g'diyonadagi hayoti juda og'ir kechganligi qayd qilingan. Qayta-qayta talafot ko'rishi, ikki marta og'ir yaralanishi Aleksandrning asabini ancha zaiflashtirib qo'ygandi.

«Aleksandr uzoq vaqt uxlay olmadi. Unga bezovtalik azob berardi. Sak-tigraxaudlarning bu qadar tez chekinishi hech bir yaxshilikdan darak bermasdi. Gerodotning hikoya qilishicha, skiflarga aldangan Eron shohi Kayxusrav to o'zi pistirmaga tushmaguncha ularni sahroda ta'qib qilib yurgan, so'ng Kayxusravning boshini kesganlar. Boshqa bir fors, Doro Gushtasb ham qaysarlik bilan skiflar ortidan quvib yurgan, so'ngra Qora dengiz bo'yi cho'llaridan zo'r-bazo'r qutulib chiqqan»'.

Axir ilonning yog'ini yalagan, ayyorlikda va tadbirkorlikda hech bir inson zoti bas kelolmaydigan Kir, Dorolar ham mana shu YAKsart bo'ylaridan qaytib ketmaganmide? Skiflar bu nomdor shohlarni sharmandali ravishda mag'lubiyatga uchratmaganmide? SHunday qilib, Aleksandr kundan kunga g'amga botib, tahlika ostida hayot kechira boshlaydi. Nihoyat u Esxata deb nom olgan bu o'lkadan tezroq ketishga qaror qiladi.

Tangri Amon o'g'li bir qarorga keladi: qaytish kerak. Uyat bo'lmaydimi? Nima bo'lsa, bo'lsin. Bu halok bo'lgandan ko'ra yaxshiroq-ku! Kimki ko'chma ma'noda boshini yo'qotsa, to'g'ri ma'noda ham uni yo'qotishi mumkin. Jarohat, kasallik va suvning yomonligini bahona qilamiz... jangchilar qaysarlik qilib o'tirmas, shundoq ham hammasi orqaga qaytishga hoziru nozir. Qaytish kerak.

Iskandar og'ir xo'rsinadi va Ptolemey Lagoni chaqiradi.

Aleksandr YAKsart² bo'ylarida uzoqturmadi. Bu daryo bo'yiga Aleksandr Esxata³ shahrini tez fursatda, o'n etti kun ichida qurib bitkazadi.

Aleksandr niyat qilgan yangi shaharni qurish ishlari bilan shug'ullanardi: 20 kun ichida shahar devorlar bilan o'raladi va u erga ellinlik yollanmalarni, ya'ni varvarlarning qo'shinlarini va harbiy xizmatga yaramay qolgan makedonlik jangchilarni joylashtiradi. U o'zining odati bo'yicha xudolarga qurbonlik qilish bilan birga, gimnastika musobaqalarini hamda chavandozlar musobaqasi bayramlarini tashkil etardi.

Ana shu olis yurtlarda o'zi haqida xotira qoldirish maqsadida Aleksandr Tanais daryosi bo'ylarida Aleksandriya deb nomlangan shaharni quradi. O'n etti kun ichida uzunligi olti ming qadam keladigan devor qad ko'taradi. Baqtriya va So'g'diyonada Aleksandr etti shahar bunyod etib, ularda o'z qo'shinidan bir qismini va ishonchli kishilarini qoldiradi.

SHunday qilib, uzoq erdan kelgan greklar, rimliklar, makedonlar, misrliklar va boshqa o'nlab o'zga xalq vakillari uchun YAKsart daryosi va bu daryo bo'yida yashovchi skiflar sirli bir olam bo'lib qoldi. Aslida, bu daryoning Sir deb atalishi ham bejiz bo'lmasa kerak.

Kuruiy Ruf asarida Samarqand atrofida bo'lib o'tgan voqealar ham qalamga olinadi. Bu erdagi xalk[^]larning soddadil, ayni choqda mard bo'lganligi hikoya qilinadi. SHu bilan birga, hikoyada Politimet (Zarafshon) bo'ylaridagi shiddatli janglar tarixi haqida ham qiziqarli lavhalar bitilgandir. Asarning mana shu sahifalarini o'qir ekansiz go'yo Zarafshon bilan birga xayolan mavjlanib oqasiz.

Kuruiy Ruf ayniqsa YAKsart (Sir) va Politimet (Zarafshon) vohasidagi qabilalarning jangovarligiga alohida e'tibor bilan qaraydi.

Qayik[^]par YAKsart daryosining qirg'og'iga yaqinlashib kela boshlaydi, jangchilar esa qo'llaridagi qurollarni qirg'oq tomon ota boshlashdi, buni ko'rgan skiflarning otlari qo'rqib chekina boshlaydilar. Keyin otlikdar otryadi skiflar safiga yorib kiradi, boshqa otryadlar ham jangga hozirlik ko'rishadi. SHoh esa jangchilarni tinmay ruxlantirar, bo'ynidan yaralanganiga qaramay o'zi ham jangda qatnashardi. SHunday qilib, shohning o'zi ham jangda bo'lgani uchun jangchilar buyruqni kutib turmasdan o'zlari jang qilar, bir-biriga madad berar, o'z hayotini o'ylamasdan ekiflar ustiga bostirib borardi. Bunday hujumni kutmagan skiflar otlarini orqaga burib qocha boshlaydi, shoh esa holdan toyganiga qaramasdan ularni quvishdadavom etadi. Nihoyatda charchagan shohlagerga qaytib, jangchilarga kechgacha skiflarni quvishga buyruq beradi. Uning jangchilari keksa Liber toshlar qo'yib belgilab bergan chegaradan ham o'tib ketadi. G'azablangan makedoniyaliklar yanada uzoqroq ketib, yarim kechada dushmanning ko'p qismini engib qaytadilar. Ular 1800 ta otni qo'lga kiritib qaytib kelishgandi. Makedoniyaliklarning talafoti 60 ta otliq, 100 ta piyoda jangchi va mingta

yaradorlardan iborat edi.

Bu shohona yurish bo'ysunmagan Osiyoni yanada tinchlantirib qo'yadi. Mahalliy xalq skiflarning engilmasligiga ishonishardi. Bu gal ular makedoniyaliklarga tan beradi. SHu sababli saklar bo'ysunishga tayyor ekanligi haqidagi va'da bilan o'z elchilarini Aleksandrning oldiga yuboradilar. Ularni bunday qilishga shohning shuhrati emas, balki engilgan skiflarga nisbatan shohning odamiyligida edi. U hamma asirlarni to'lov olmasdan qaytarib berib, skiflarning jasurligini tan oladi. Sak elchilarini xushmuomalalik bilan kutib olgan shoh, ularni kuzatib qo'yish uchun Gefestionga o'xshagan, hatto o'zining yoshligiga o'xshab ketadigan yoshgina Eksupinni qo'shib yuboradi.

SHoh bu so'zlarni nimjon, mungli ovozda gap^radi. Hatto yaqin turganlar ham uning ovozini zo'rg'a eshitardi. Hamma shohning shoshma-shosharlik bilan qaror qabul qilishidan cho'chirdi. Ayniqsa, Erigiy shohni bu yo'ldan qaytarmoqchi bo'lar, agar shoh daryodan kechib o'tsa, buni xudo ham kechirmasligini, yana xavfli vaziyat vujudga kelishini aytardi.

SHohning oldiga kirish chog'ida Erigiy Aristandrni uchratadi. Aristandr unga agar daryodan kechib o'tsa, bu ish yaxshilikka olib kelmaydi degandi. Bu gapni Erigiy shohga etkazdi.

SHoh Erigiyni qarorgohidan chiqarmasdan, Aristandrni chaqiradi. Aristandr sirli fikrining oshkora bo'lganini sezib, g'azablanadi va qarorgohga tortinibroq kiradi. Aleksandr unga qarab deydi: «Men senga hozir shoq emas, balki bir oddiy odamman. Sotqinliging uchun Erigiy ichki sirlarimizni bilib oladi. O'z fikringni oldin menga aytmasdan, unga aytibsan. O'zingni xushyorroqtutishingni maslahat beraman. Menga ayt-chi, yana nimani bilding?» U bo'lsa qo'rqqanidan qaltirab turar, avvaliga tili kalimaga kelmay, nihoyat shohning ko'p vaqtini olmaslik uchun shunday deydi:

«Men sizga rahmim kelganidan, mag'lubiyat emas, oldingizda katta qiyinchiliklar borligini aytdim. Muvaffaqiyatning hammasi sizga bog'liq, lekin sog'ligingiz uncha yaxshi emas. Kuchingiz etmaydi, deb qo'rqaman». «Mening baxtinga ishongin, xudo mening yana boshqa ishlarimda ham madadkor bo'ladi», deb shoh Aristandrni qo'yib yuboradi. Daryoni kechib o'tish haqida boshqalar bilan shoh maslahatlashayotganida Aristandr qaytib kelib shunday deydi: «Qo'shinlar ichida ahvol yaxshi, ilgari ishonmasam ham endi g'alabaga ishonchim komil».

BUKEFAL'

Ot haqida gap ketganda beixtiyor Bukefal' yodga tushadi. Bukefal' inson zoti bilan hayvonot olami o'rtasidagi do'stlik ramzidir. Ot haqida tarixda ko'plab afsonalar yaratilgan. Ammo Bukefal' haqida so'z yuritish o'zgacha. Afsonalar zarvarag'ini vaqtincha yopib, haqiqat va aniq ma'lumotlar haqida so'z ochish ma'qulroqdir.

Bukefal' orqali hayvonning ham inson zotiga abadiy do'st bo'lib qolishi mumkinligiga qadim zamonlardayoq ishonch hosil qilingan. Bukefal' Aleksandrning eng yaxshi ko'rgan oti. Ayrim manbalarda Bukefal' deyilgan.

Aleksandr o'z otiga, ot esa Aleksandrga bir umr sodiq do'st bo'lib qoladi. Bukefal' yo'qolib qolganida yoki dardga chalinganida Aleksandr qattiq kuyunadi. O'z navbatida bu ot Aleksandrni bir necha marta o'lim xavfidan qutqarib qoladi.

Bukefal' orqali biz hayvonlarda ham akl bo'lishiga ishonamiz. Faqat ularning tili o'zgacha.

Juda qadim zamonlardayoq, hali Aleksandr Makedonskiy O'rta Osiyoga bostirib kelmasdan ilgari, xalqimiz otni o'ziga totem deb bilgan. Otning inson zotiga yaqinligi va qavmligi haqida «Avesto»da qiziqarli hikoyatlar bor. Hatto ma'buda Mitraning ham ot bilan aloqasi bo'lgan ekan Xalqimizda qadimdan G'irotda, G'irko'k, Boychibor, Saman, Jiyron, Raxsh deb atalgan mashhur otlar bo'lgan. Qadimgi rivoyatlarga ko'ra, sharq xalqlarining tengsiz kuch-qudratga ega bo'lgan paxlavon Rustamning ham Raxsh degan vafodor oti bo'lgan ekan. Raxsh kishnaganda og'zidan olov purkaladi. Rustam o'zining Raxsh nomli otiga minib, devlarga qarshi kurashgan va g'alaba qozongan. (Braginskiy I. S. Iz istorii tadjikskoy narodnoy poezii. M.: 1956, 131-bet).

«Dalli» dostonida ifodalanishicha, Hasaxonning G'irotda nomli sadoqatly oti bo'lgan. Bu otni G'irko'k deb ham atashgan. (Uzbekskaya narodnaya poeziya. Sovetskiy pisatel'. 1990, 410-bet).

Mana shu faktlarning o'ziyoq, insonlarning qadimda otni vafodor do'st deb bilganliklaridan dalolat beradi. Ot insonlarga do'st hisoblangan. Uzog'ini yaqin, og'irini engil qiluvchi ko'makdosh sanalgan.

Ot yaralangan egasiga yordam bergan. Yirtqich hayvonlarning hujumiga chap bergan. SHuning uchun ham xalqimiz otni qadimdan e'zozlab, qadrlab kelgan. Ammo uzoqzamonlardan to hozirgacha hech bir ot Bukefal' singari ulug'lanmagan bo'lsa kerak.

Aleksandr Bukefalni albatta har kuni ko'rardi. Hatto og'ir kasal yotganida ham otini bir marta bo'lsa-da ko'rishga shoshilardi. Ular do'stlashganda ikkalasi ham juda yosh edi. Aleksandr o'spirin, Bukefal' esa toychoq. Bu ikki do'stning ilk bor tanishuvi haqida tarixda qiziq va qimmatli faktlar saqlanib qolgan. Ayrim manbalarda Aleksandr Bukefal' bilan tasodifan tanishgan, Bukefal' qaerdandir adashib kelib qolgan toychoq edi, deyiladi. Boshqalarida Bukefalning kechasi yosh shahzoda Aleksandr tushiga kirib chiqqani qayd etiladi. Ertalab uyg'onsa, xuddi tushida ko'rgan toychoq kabi bir qulun uning ostonasiga kelib turgan emish. Y Ana boshqa manbalarga qaraganda Bukefal' shohFilippning qadrlangan zotdor biyasidan tug'ilgan emish. Biya Bukefalni tuqqanu jon bergan. SHundan so'ng bu qulunchani Aleksandr o'zi boqib parvarish qiladi.

Bukefal' bilan Aleksandrning ilk bor tanishuvi va keyingi do'stligi haqida aniq ma'lumotni Plutarx asaridan o'qiymiz.

Plutarx Aleksandrning Bukefal' nomli chiroyli oti haqida qiziq voqealarni aytib beradi. Unda hikoya qilinishicha, fessaliyalik Filenik, Filippning oldiga Bukefalni etaklab olib kelib, 13 talantga sotish niyati borligini bildiradi. SHohga shu toychoqni olishni taklif qiladi. Bu otni sinab ko'rish uchun keng dalaga olib chiqib minishni iltimos qiladi. Bukefal' yovvoyi va hech kimga bo'ysunmaydigan ot bo'lib chiqadi. Filippning xizmatkorlaridan hech kim uning oldiga borib, ustiga chiqa olmaydi. Filippning bundan jahli chiqib, Bukefalni hech kim bo'ysundirolmaydi degan xulosaga kelib, otni olib ketishni buyuradi. Bu voqeaning guvohi bo'lgan Aleksandr: «Odamlar o'zlarining qo'rqqoqligi va qo'polligi tufayli shunday otni qo'ldan boy berishyapti», — deydi. Filipp oldin indamaydi. Aleksandr o'zining gapini bir necha marta qaytargandan so'ng Filipp unga shunday deydi: «Sen kattalardan ko'p bilaman deb o'ylab, ot bilan yaxshiroq muomala qila olishingni isbotlamoqchi bo'lasan».

Bukefal' bilan Aleksandrning ilk bor tanishuvi haqida fransiyalik Uyg'onish davri adibi Franua Rablening «Gargantuya va Pantagryuel'» nomli romanida ham qiziqarli ma'lumot berilgan. Unda hikoya qilinishicha, Gronguzea o'g'li Pantagryuelning qilgan ishlariga qoyil qolib, uni bir donishmandga berish niyatida Filipp bilan o'g'li Aleksandr o'rtasida bo'lib o'tgan bir voqeani esga soladi. Gronguzea o'g'li Pantagryuelning enagalariga qarata shunday hikoya qiladi:

— Makedoniya podshosi Filipp o'g'li Aleksandrning akdliligini qanday payqaganini bilasizlarmi? Quloq solinglar, aytib beray.

Podshoning bir hurkovich oti bor ekan, uni hech kim minolmas ekan. Bu ot yurak betlab minganlarni mayib qilaveribdi. Birovning bo'yni sinibdi, birovning oyog'i, boshqa birovning boshi yorilibdi, bittasining chakagini majaklab yuboribdi. Otchoparda Aleksandr bir kuni o'sha ot o'z soyasidan hurkishini fahmlab qolibdi. Aleksandr otga sakrab minibdi-da, uni quyosh tomonga, soyasi orqada qoladigan qilib choptiribdi. Ot hurkmabdi, yosh chavandozga bo'ysunibdi. Filipp shunda o'g'lining aqlliligini payqab, uni yunon faylasuflari orasida eng donishmandi bo'lgan Arastuga shogirdlikka beribdi. Bugun esa, o'g'limning qanchalik aklliligini va farosatini ko'rib turibsizlar, — deydi Gronguzea. — Nazarimda yaxshilab ta'lim berilsa, undan bir gap chiqadiganga o'xshaydi. SHuning uchun men birorta donishmandni topib o'g'limni o'qitmoqchiman. Uyg'onish davrining adibi Franua Rable «Gargantuya va Pantagryuel'» asarida keltirib o'tgan ushbu epizodni, ya'ni Aleksandr bilan Bukefalning ilk bor tanishuviga oid tafsilotni YAvdot Ilyosovning «So'g'diyona» romanida ham o'qishimnz mumkin. Bu ikki romandagi epizod o'rtasida deyarli farq bo'lmay, ular bir-biriga juda o'xshashdir. Fikrimizning dalili uchun «So'g'diyona» romaniga murojaat etamiz:

«Bir kuni Filippga Bukefal' laqabli ot keltirishadi. SHahar devori yonida uni sinashayotgan ekan. Bukefal' eng zo'r chavandozlarni ham ustidan ag'darib tashlayveribdi. Filipp darg'azab bo'lib, uni olib ketishni buyuradi. Aleksandr esa shunda: «Egarga o'tirishni eplay olmaganlari uchun qanday ajoyib otni yo'qotyaptilar-a, ko'rdingizmi?» — deydi. Filipp battarroq darg'azab bo'lib: «O'z qo'lingdan kelmagandan keyin keksalar ustidan kulma!» — deydi. «Ruxsat ber,

men uni o'rgataman», — deydi Aleksandr. Atrofda kulgi ko'tariladi. Hamma shahzoda hazillashayapti deb o'ylaydi. «Marhamat!» — deydi Filipp. Aleksandr yugurib Bukefal' yoniga keladi-da, shart yuganidan ushlaydi va boshini quyoshga teskari tomon buradi. Qarasa, ot o'z soyasidan cho'chiyotgan ekan. Azamatimiz tulporni silab-siypab xotirjam qiladi-da, birdan ustiga sakraydi — hash-pash deguncha ot ustiga o'tiradi. Ot tippa-tik bo'lib ketadi, lekin Aleksandr qilt etmaydi. SHunda Bukefal' birdan qo'zg'alib, o'kday uchib ketadi. Nima bo'lganini bilasizmi? Taxt merosxo'ri tamom bo'ldi deb, endi uni tirik ko'rishdan umid uzib, Filipp ham, Olimpiada ham, butun atrofdagilar ham yig'lashga tushishadi. Nima bo'ldi deb o'ylaysiz, yashin ursin meni! Kechqurun Aleksandr hech narsa bo'lmaganday ot minib qaytib keladi. Bukefal' esa qo'yday yuvosh tortib qolganmish. Qaysi oddiy odam bolasi shunday ishga jur'at qiladi?».

Bu ikki epizoddan ko'rinib turibdiki, Bukefal' uzoq o'tmish bilan bizning zamonamizni o'ziga xos ravishda bog'lab turibdi. Bukefal' xaqida bitilgan bunday badiiy lavhalarni jahon adabiyotidan juda ko'plab misol qilib keltirish mumkin. Bir ot tarixi shu darajada kengki, biz uning ayrim qirralariga to'xtalib o'tamiz, xolos.

SHunday qilib, Aleksandr bilan Bukefal' o'rtasida do'stlik boshlanadi.

Odatda, o'zga shoh va shahzodalar otlariga qarashmagan. Ularning maxsus otboqarlari bo'lib, kun bo'yi otlarning tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lgan.

Filipp Bukefalni eng mashhur otboqarga topshiradi. Biroq Aleksandr shahzoda bo'lishiga qaramasdan ko'pincha Bukefalni o'zi parvarish qilardi. CHo'miltirardi, artib, tarashlardi. Bukefalda u chavandozlikni o'rganadi. Ot ustida turib yoy otishni va qilichbozlikni mashq qiladi. Asta-sekin u Bukefalda qo'shni viloyatlarga borish odatini chiqaradi. Bukefal' xursand bo'lganidan ikki oyog'ini ko'tarib kishnardi. SHahzoda o'z oti bilan hech xafalashgani yo'q. U hamisha Bukefalga ozor bermaslikka tirishardi.

Aleksandr shoxlik taxtiga o'tirgandan so'ng ham boshqa zotdor otlarni qidirmaydi. Aleksandrning bir qancha tulporlari bor edi. Lekin ularning xech biri Bukefalning o'rnini bosolmaydi. Mashhurlikda har qanday zotdor otlardan ham qolishmaydigan Doroning otini olib keltirishayotganliklari haqida xabar keladi. Aleksandr Doroning otini ko'rishni sabrsizlik bilan kutgandi. Nihoyat, otni keltiradilar. SHoh oti bo'lsa ham bir oz charchagan, tizzasigacha loy sachragandi. Aleksandr uning yuganidan ushlab, yollarini silab ko'radi. Baland bo'yli, uzun ot. Rangi qo'ng'ir tusda, keyingi oyoqlarining uchi oq. Aleksandr bu otni sarkardasi Lago o'g'li Ptolemeyga in'om etadi. Doroning ikkinchi oti ham xuddi birinchi oti singari baland bo'yli, uzun bo'lib, biroq rangi oq edi. Aleksandr bu oq samanni va keyingi qora to'riqni ham otboqarlarga topshiradi. Aleksandr Doro otlarining nihoyatda go'zalligini va ko'rkamligini maqtaydi, «ammo ularning hech biri Bukefal' kabi aqlli emas» deydi. Uzoq yurishlar davomida Aleksandr charchab qolmaslik uchun Bukefalga dam berib, Dorodan qolgan otlarni qam minardi. Ayniqsa, Parunyani ishg'ol etish chog'ida bir ajoyib ot qo'lga tushgandi. Ko'pincha Aleksandr mana shu otni minar, Bukefalni esa ayardi.

Aleksandr o'zga otlarni minganda charchar, o'zida toliqish sezardi. SHuning uchun ham ko'pincha Bukefalni minib yurishni yaxshi ko'rardi.

Girkaniya qumliklari Bukefalni ancha holdan toydirib qo'yadi. CHunki uzoq

Makedoniya iqlimiga va past tekisliklariga o'rgangan Bukefal' Girkaniya tabiatiga tezda o'rgana olmaydi.

Girkanlarning otlari juda ildam, har qanday qumliklardan ham bemalol o'ta oladigan chopqir otlar edi. Qadim zamonlardan asosan yilqichilik bilan shug'ullanib kelgan girkanlarning ko'rkam otlari bor ediki, greklar va makedoniyaliklar ularga hayrat bilan qarashardi. Girkanlarni esa o'zga otlardan ko'ra ko'proq Bukefal' maftun etadi.

Qadim zamonlardan otga o'ch bo'lgan girkanlar Bukefalni qo'lga tushirish payida bo'ladi.

Bukefalning yo'qolib qolganligi tarixiy fakt, lekin uning qanday yo'qolganligi haqida turli xil fikrlar bor. Ularning birida aytilishicha, Aleksandr Oks daryosi bo'ylariga borib qaytish uchun o'zga otlaridan birini minib yo'lga tushadi. YAylovda Bukefalni o'tlatib yurgan otboqar tun bo'yi mijja qoqmay holdan toyganligi tufayli qattiq uyquga ketadi. Bukefalning izidan tushib poylab yurgan girkanlar, uyquda yotgan otboqarga sezdirmasdan otni olib ketib qoladi. Otboqar uyg'onsaki, Bukefal' yo'q. Qarorgohga ketgan bo'lsa kerak, arpa eydigan vaqti bo'ldi deb o'ylaydi. Lekin shoh qarorgohida ham Bukefaldan darak yo'q edi.

Aleksandr ba'zan Bukefal' deb chaqirsa ot kishnardi. SHu tufayli ko'pchilik «Bukefal'» deb baqirgancha yaqin atrofdagi o'rmon va qishlo'ushrni qidira boshlaydi. Biroq hech qaerda Bukefalning daragi topilmaydi. SHunda kimdir Bukefalni girkanlar etaklab ketayotganini o'z ko'zi bilan ko'rganini aytadi.

Aleksandr tunda qarorgohga qaytib kelsa, hammaning yuz-ko'zida g'amginlik alomati. Bu g'amginlikning sababini so'raganda, Bukefalning yo'qolganini aytishadi. SHunda jahli chiqqan Aleksandr otboqarni kaltaklab, oyog'ini osmonga qilib osib qo'yadi. Toki Bukefal' topilmas ekan, shunday osilib turadi, deydi.

Aleksandr tun bo'yi mijja qoqmay, otboqar va jangchilari bilan birga Bukefalni qidiradi. Qo'lga tushgan girkanlarni jazolashganda, ular qo'shni qabilalarning yigitlari o'g'irlaganini aytishadi. Aleksandr ularga chopar yuborib, Bukefalni topib berishlarini, bo'lmasa qishloqqa o't qo'yib, qariyu yosh hammasini o'limga mahkum etajagini, agar yaxshilikcha Bukefalni qaytarishsa, evaziga katta mukofot berajagini aytadi.

CHoshgohga yaqin soy bo'yida Bukefalning kishnagan ovozi eshitiladi. SHoh xuddi yosh boladek chopib o'sha tomonga yugura boshlaydi. Qo'rquvdan yuragi yorilgudek bo'lib, ikkita girkan yigiti Bukefalni etaklab kelardi. Qarorgohga yaqinlashgach, ular Bukefalni qo'yib yuborishib, qo'rqqanlaridan orqalariga qocha boshlashdi. Aleksandr Ptolemeyga girkan yigitlarini ushlashni buyuradi. Ptolemey Doroning otida jangchilarini olib girkan yigitlari tomon ot choptirib ketadi.

Bukefal' to'g'ri Aleksandrning oldiga kelib, takror va takror kishnaydi-da, uni hidlay boshlaydi. SHoh ko'rkam otining yolini silab, yuzini boshiga qo'yadi. So'ngra tepalikdagi so'rida oyog'ini osmonga qilib osib qo'yilgan otboqarni bo'shatishni buyuradi. Biroq u holsiz edi.

Ptolemey girkan yigitlarining qo'lga kishan solib olib keladi. SHoh ularning qo'lini bo'shatishni buyuradi. So'ngra ikkalasiga ellik talantdan tillo berib, ikkita toychoq ham in'om etadi. Girkan yigitlari shoxdan bunday ehsonni sira

kutishmagandi. YUzlarida birdan shodlik alomatlari paydo bo'lib, qayta-qayta shohga minnatdorchilik bildirishar, nimadir deb so'zlardilar. SHoh tilmoch orqali bildiki, Bukefalni girkanlardan hech kim mina olmabdi. SHunday qilib, ozgina ayriliqdan so'ng shoh bilan ot o'rtasida do'stlik yana davom etadi.

Bukefalning yo'qolib qolganligi haqida tarixiy manbalarda yana bir qancha materiallar mavjud. Garchi bu tarixiy manbalarda Bukefalning yo'qolib qolish sabablarini turlicha ko'rsatsalar ham, lekin bu voqeaning Girkaniyada ro'y berganligini hech bir tarixchi inkor etmaydi. Jumladan, Diodor o'zining «Tarixiy kutubxona» asarida shunday yozadi: Girkaniyani bo'ysundirganidan keyin Aleksandr mardlar eriga hujum boshlaydi. Lekin ular Aleksandrga osonlik bilan bo'ysunishmaydi. Ikki tog' o'rtasidagi tor joyda 8000 ming qurollangan jangchisi bilan makedonliklarni kutishar edi. SHoh Aleksandr ular bilan qattiq jang qilib, nihoyat ularni ham engadi. Mana shu jangda shohning Bukefal' nomli eng yaxshi oti dushman qo'lga tushib qoladi. Bukefal' juda aqlli ot bo'lib, faqat birgina otboqarning aytganlarini bajarar va faqat Aleksandrni yarim yotgan xrla mindirib olar edi. SHuning uchun Aleksandr bu otning yo'qolganidan g'azablanib, dushman tomonga tilmochni jo'natib, quyidagi shartni aytadi: «Agar dushmanlar mening otimni qaytarib berishmasa ularning butun mamlakatini vayron qilaman va odamlarini qirib tashlayman». Bunday po'pisadan qo'qqan dushman uning otini qaytarib beradi va 50 ta elchisi orqali kechirim so'raydi, shoh ularga katta sovg'alar in'om qiladi.

Kuruiy Ruf ham o'zining «Aleksandr Makedonskiy tarixi» asarida Bukefal' Girkaniyada yo'qolganligini va shohning talabi bilan otni qaytarib berishganligini ta'kidlab shunday yozadi:

«Girkaniya chegarasida talon-tarojlik bilan kun ko'radigan mardlar qabilasi yashardi. Faqat ulargina shohga elchilarini yubormas, go'yoki bo'ysunishni xohlamas edilar. SHuning uchun shoh ularga qarshi yurish qildi. U kechasi yo'l yurib, ertalab dushman qarorgohiga kelgach, jang boshlanadi. Bu jangga emas, to'polonga o'xshardi. Dushman tum-taraqay qocha boshlaydi.

Bu mamlakatga kirish qiyinroq edi, chunki yo'lni tog' cho'qqilari, qalin o'rmonlar va o'tib bo'lmas qoyalar to'sib turardi. Tekis joylarni, esa dushman yangi usul bilan to'sib qo'ygan edi, ya'ni ular ataylab qalin daraxt shoxlarini bir-biriga bog'lab, yo'lni butunlay to'sib qo'ygandi. Birdan-bir yo'li bu daraxtlarni kesib o'tish, ammo bu amri mahol ish edi.

Mamlakat aholisi o'rmonga yashirinib, o'zlarini himoya qila boshlaydilar.

Aleksandr payt poylab ularning yashiringan joylarini topadi va ko'pini shafqatsiz qirib tashlaydi. So'ngra bu to'qayzorni o'rab olib, o'tish yo'lini topishni o'z soldatlariga buyuradi. Lekin bu joyni yaxshi bilmagan ko'pgina jangchilar asirga tushib qoladi. Hatto-shohning Bukefal' nomli otini ham dushmanlar olib ketib qolishadi. Aleksandr bu otni boshqalariga qaraganda juda yaxshi ko'rardi. Bu ot shohdan boshqa hech kimni mindirmas, shoh minayotganida cho'kkalab olib, uning minishiga yordam berardi. Mardlarning bu qilmishlaridan g'azablangan shoh tezda otini qaytarishni, aksincha hammasini qirib tashlashini tarjimon orqali ma'lum qiladi. Mardlar qo'rqqanidan otni qaytardilar. SHoh ancha qiyinchilik bilan ularni engadi va bu qabilani ham Fradat hukmdorligiga beradi.

Kurçiy Ruf o'z asarida ta'kidlaganidek, Plutarx ham Bukefalning Girkaniyada yo'qolganligini va uning yana topilganini ta'kidlab shunday yozadi:

«Aleksandr eng yaxshi askarlaridan qo'shin to'plab, Girkanga jo'naydi. U erda sho'rliги bilan boshqa dengizlardan ajralib turgan dengiz ko'rfazini ko'radi. O'zining kattaligi bilan Pontudan qolishmaydigan bu ko'rfaz haqida hech narsa bilolmaydi. SHuning uchun shoh buni Meotida o'lkasi deb o'ylaydi. Aleksandrning yurishidan ko'p yillar ilgari, Girkan ko'rfazi yoki Kaspiy dengizi — Okeanning to'rt ko'rfazidan eng shimoldagisi hisoblangan.

O'sha erlarda qandaydir zolimlar otboqarlarga hujum qilib, shohning oti Bukefalni o'g'irlab ketishgan. Bu xabarni eshitgan Aleksandr qattiq g'azablanadi. Agar unga otni qaytarib olib kelishmasa, hammani bolalari va xotinlari bilan kaltaklashini jarchiga aytib, e'lon qilishni buyuradi: Unga otni topib olib kelishganda Aleksandr hammasini siylaydi. Hatto Bukefalni o'g'irlaganlarga ham pul beradi».

Aleksandr tez-tez chavandozlik o'yinlarini o'tkazib turardi. Ot ustida qilichbozlik va kamon otishga ham qiziqardi. Bunday o'yinlar qizib ketganda Aleksandrning o'zi ham Bukefalni minib, maydonga tushardi. Ildamlikda Bukefalga teng keladigan ot yo'q edi. SHoh maydonga tushganda hammaning ko'zi ko'proq Bukefalda bo'lardi. Aleksandr skiflarning otda uloq chopish o'yinini ham o'rganib oladi. Bu o'yinni tez-tez o'tkazib turar, shu yo'sinda, jangchilarini harbiy jangovarlikka tayyorlardi.

Tarixchilarning aytishiga qaraganda, Bukefal' Aleksandrdan boshqa hech kimni ustiga mindirmagan. Uning bir qiziq odati bor edi. Har safar Aleksandr minganda oldingi oyokdarini yuqoriga ko'targan holda kishnab olardi. Aleksandr Bukefalning bu odatidan zavkdanardi. SHuning uchun ham shoh qattiq xafa bo'lgan kunlari Bukefalni minmasdi. Sababi xafa bo'lgan damlarida Bukefalning sakrashi va kishnashi yoqmasdi. YOshligidan o'rgatilgan Bukefal' bunday odatini hech tashlamasdi.

YAksart (Sir) bo'ylarida bo'lgan chavandozlik o'yinida Bukefal' chopqir otlarni ortda qoldirib, marraga birinchi bo'lib etib keladi. O'shanda bu o'yinga evropalik skiflardan elchi bo'lib kelgan oqsoqollar ham qatnashgandi. Ular Girkaniya, So'g'diyona, Baqtriya mahalliy xalqi bilan Bukefalga suq bilan qarab, otni baholay boshlashadi. Doro qo'lida sarkarda bo'lib ishlagan bir eronlik yigit Bukefalga o'z qo'lidagi chopqir otlardan o'ntasini berishini aytadi. Qobulistonlik bir chavandoz o'nta yaxshi ot sotib olish mumkin bo'lgan oltin berajagini aytadi. Biroq Aleksandr do'stining bahosi yo'qligini, mabodo sotgan taqdirda ham o'zidan boshqa hech kimni mindirmasligini aytib, suq bilan tikilgan ko'zlarning hovurini bosadi.

Aleksandr YAksartning narigi qirg'og'idagi skiflarga hujum boshlab, ularni cho'lning ancha ichkarisigacha quvib boradi. O'shanda jangga shohning o'zi tushgandi. Quyosh juda qizdirardi. Jang qilib charchaganidanmi yuzlarini suv bilan yuvilgandek ter bosgandi. Hatto so'g'dlarnikiga o'xshash choponining elka tomoni ham jiqqa ter bilan namlangandi. SHoh shamolday uchib borayotgan Bukefalni chapga burib, buloq kabi er ostida sizib chiqib, ko'lmak hosil qilgan suvdan ichadi. Jangchilar ancha olislab ketgandi. Ularning ortidan borishning hojati yo'k^pigini

sezib, qarorgohga qaytadi.

Bu hakda Plutarx shunday xabar beradi: «Ichburug' kasaliga uchraganda, — deb yozadi Plutarx YAksart bo'ylarida haqiqatan ham Aleksandrning ichburug' kasaliga chalinganini ta'kidlab, — holi yo'qligiga qaramay, YAksart daryosini Tanais deb o'ylab daryodan suzib o'tadi. Qochayotgan skiflarning orqasidan otda (Bu o'rinda yozuvchi Bukefalni nazarda tutayapti) 100 stadiy bo'lgan masofagacha quvib boradi». O'shanda chodirga yaqinlashishi bilan shohning ko'z oldi qorong'ulashib, boshi aylanib

yiqiladi. SHohni shoshilinch ravishda chodirga olib kiradilar. Aleksandr bir haftagacha xushiga kelolmaydi. Hamma shohimiz o'lib qoldi, deb vahimaga tushadi. O'shanda Bukefal' ham bir hafta hech narsa emay qo'ygandi. Uning ko'zidan tinmay yosh oqib turardi. B&chki Bukefal' ham Aleksandr ichgan suvdan ichganligi sababli kasallikka chalingandir yoki egasiga kuyunganidan yig'lagandir. SHoh ko'zini ochishi bilan Bukefalni, so'raydi: o'zi esa zo'rg'a gapirardi. Uning so'zlarini yaqinda o'tirgan kishi ham bazo'r eshitardi. SHoh oyog'ida bazo'r turib, chodiridan chiqishi bilan Bukefal' kishnab yuboradi. SHoh Bukefalni shunday yasatadiki, u Osiyo otlaridek yanada go'zal bo'lib ketgandi. Aleksandr osiyoliklarning ot yasatishini ko'rib qoyil qolardi. O'zi esa Eronga kelganda eronliklarga o'xshab, Girkaniyaga kelganda girkanlardek, So'g'diyonaga kelganda so'g'dlardek, Baqtriyada esa baqtrlarga o'xshab kiyinib olardi. Bukefalni esa mahalliy qabilalarning otlaridek qayta-qayta yasantirardi. Egari va yuganiga tillo va kumush suvlari yuritilgan, uzangisi sof tillodan. Uzoq zamonlardan buyon hech bir inson Aleksandr kabi otni qadrlab, e'zozlamagan bo'lsa kerak. Hech bir ot Bukefal' singari qayta-qayta yasatilib, bezalmagandir. Va hech bir ot Bukefal' singari o'z egasiga sodiq bo'lmagandir.

Lekin hech bir ot Bukefal' singari jahonni kezib chiqmagan. SHuningdek, hech bir ot bilan inson o'rtasidagi do'stlik Bukefal' bilan Aleksandr o'rtasidagidek mustahkam bo'lmasa kerak. Aleksandr insonlarga otni e'zozlashni o'rgatadi. O'shanda har bir jangchi o'z otini yasatib, uni qadrlashga odatlanadi.

SHundan so'ng bu ikki do'st So'g'diyona, Baqtriya erlarini aylanib, osmono'par tog'larning dahshatli qoyalariidan eson-omon o'tib, quturib oqqan daryolarni kechib, Hindiston tomon ravona bo'lishadi. Yo'lda Bukefalni Aleksandr deyarli minmaydi. CHunki, avvalambor yo'l og'ir edi. Toshli yo'llar otlarning tuyog'ini ezib yuborardi. Keyin esa, Bukefalni ayashganidanmi, uni doim etaklab olishardi.

Faqat yangi bir qabila yoki shaharga kirib borganda shoh albatta Bukefalni minib olardi. Bu voqea Hindistondagi Gidosley daryosi bo'yida yuz bergandi. Nihoyat, bu ikki do'stning ayriliq kunlari ham yaqinlashib keladi. Bukefal' cho'zilib yotardi. Aleksandr uning yoniga kelib, odatdagidek yoli aralash quloqlarini, yuvlarini silay boshladi. Otning ko'zlari jiqqa yoshga to'lgandi. SHoh otning ziynatlangan yuganidan ushlab sekin tortadi. Ot bechora boshini ko'tarib turishga harakat qiladi. Ammo jarohat zarbidanmi oyoqlarini qoqib yotgan joyida tipirchilay boshlaydi. SHoh uni tinchitishga urinib, bo'ynidan ushlab pastga tortmoqchi bo'lgandi, Bukefal' bo'lsa «endi foydasi yo'q» degandek boshini ko'tarib so'nggi bor Aleksandrga tikiladi-da, kallasini zarb bilan erga uradi. SHu

yo'sinda u bir necha bor boshini ko'tarib erga uradi.

Aleksandrning otga juda rahmi keladi. Ot har safar boshini ko'tarib zarb bilan erga urganida shohning yuragiga xanjar sanchiltandek zirqirab ketardi. Go'yo ot bilan emas, eng yaqin do'sti bilan vidolashayotgandek, shohning vujudi larzaga keladi. Bukefal' chekayotgan bunday azobga Aleksandr chiday olmay, ko'zi jiqqa yoshga to'lib, chodiri tomon ketadi. Otboqarlar, tabiblar tun bo'yi Bukefalning yonidan ketishmaydi. Kun bo'yi bu ogning yoniga kelib-ketuvchilar uzilmaydi. Go'yo ular ot bilan emas, mashhur bir sarkarda bilan vidolashayotgandek edilar. Vidolashishga keluvchilar Bukefalni maqtar, uning sha'niga iliq gaplar aytar, eng yaxshi fazilatlarini tilga olib, uning otlar ichida shoh bo'lganligini ham qo'shib qo'yishardi. Nihoyat, jonivor umrining oxirgi soniyasi etib keldi. SHoh kun bo'yi Bukefalning boshiga tez-tez kelib turdi. \ar kelganda uzoq turmasdan, yuragi ezilgandanmi tezda qaytib ketardi. Quyosh botishi oldidan shoh yana Bukefalni ko'kda.6 keladi. Bu oxirgi vidolashuv edi. Anchadan buyon qimirlamay yotgan Bukefal' orqa oyog'ini bir qoqib, jon beradi. Go'yo quyosh ham Bukefal' bilan birga er qa'riga kirib borayotgandek edi shohning nazarida. SHoh Bukefalga uzoqtikilgan ko'zlarini olib, quyoshga qaradi. Quyosh er qa'riga emas, go'yo olis Makedoniyaning naq tepasiga qo'nayotgandek edi.

«Bunda bir sir bor. Bukefal' o'ldi-yu quyosh botdi», — deb aytishardi kelajakni oldindan belgilab beruvchi kohinlar. Aytishlaricha, Aleksandr vafodor otining o'limiga behad kuyingan, hatto o'shandan so'ng o'zining sog'ligi ham unchalik yaxshi bo'lmagan, hatto bu yaxshilik belgisi emas, deb bashorat qilardi ular. Ammo bu shum ta'birni shohga aytishdan hamma cho'chirdi. SHoh otning jasadiga aslo teginmaslikni, uni inson kabi e'zozlab dafn qilishni buyuradi. So'ngra otning qabrini aylantirib, muhtasham maqbara qurishni, maqbara atrofida shahar bunyod etishni aytadi. Tezda shahar qurilishi tugatilib, unga Bukefal' deb nom beriladi.

Bukefalning o'limi haqida tarixchilar turli xil fikrlarni aytishadi.

Plutarx Bukefalning keyingi takdiri haqida shunday yozadi:

«Por bilan bo'lgan dahshatli jang Bukefalning hayotini poymol qiladi. Tarixchilarning aytishicha, ot yaralanib, uni davolashayotganlarida o'lgan. Onesikritning aytishicha, ot qarib, o'ttiz yil yashab o'lgan. Aleksandrga otning o'limi, xuddi yaqin do'stining o'limidek ta'sir qiladi».

YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida ta'kidlanishicha, Aleksandr bu o'lkada ikki shahar bunyod etadi. Bu shaharlardan birini u Niki, ikkinchisini Bukefal' deb ataydi. Bukefal' yaxshi ko'rgan otining nomi edi».

Haqiqatan ham Aleksandr Bukefal' o'lgandan so'ng YUstin aytib o'tganidek, o'zi boqib parvarish qilgan iti nomiga ham shahar qurib, uni Niki deb ataydi. Plutarx ham bu fikrni tasdiklab, Hindistondagi «Gidrosley daryosi bo'yida shahar qurib, uni Bukefaliy deb ataydi. Aytishlaricha, Aleksandr o'zi boqqan Perita ismli iti o'lganda ham, uning nomi bilan ataluvchi shahar qurdirgan»², — deb ta'kidlaydi ulug' tarixchi. Bu o'rinda YUstin Aleksandr itining nomini Niki deb atasa, Plutarx esa uni Perita deb ta'kidlamoqda.

Xulosa qilib aytganda, Aleksandr Makedonskiy bilan bog'liq har bir voqea o'sha paytlardayoq muhim tarixiy ahamiyat kasb etgan. Nafaqat shohning

navkarlari, balki keyingi zamonlarning buyuk olimlari, faylasuflari ham bu voqealarga alohida e'tibor bilan qaraganlar.

SPITAMEN

Dilimizga yaqin bo'lgan yana bir shavkatli ajdodimiz Spitamendir. Spitamen deganda bizning ko'z o'ngimizga el-yurtning erkini, ozodligini o'ylab xalqni vatan himoyasiga undagan vatanparvar bahodir namoyon bo'ladi. Antik davrlardayoq vatanparvarlikni yuksak tuyg'u deb ko'ngliga tukkan bu xalq xaloskori katta erksevarlar qo'shinni to'plab, «engilmas» deb nom olgan Aleksandr qo'shiniga bir necha bor qaqshatqich zarba beradi. O'zi ham qayta-qayta talafotlar ko'rsa ham yana kurashni davom ettiradi. Uning bunday jasoratiga hatto Aleksandr ham qoyil qoladi.

Spitamen katta jur'at egasi edi. U Aleksandrning ustidan g'alaba qozonish uchun kurashadi. Aleksandr unga bir necha bor odamlarini yuborib, sulhtuzishga harakat qiladi. So'g'diyonaning hokimligini va'da qiladi, biroq Spitamen o'z xalqiga xiyonat qilishni istamaydi.

Greklari va Rim tarixiy nasri namunalarida Spitamenning qaysi shahar yoki qishlokdan ekanligi aniq ko'rsatilmagan. U asosan Politimet daryosi bo'ylarida, Maroqand shahri atrofida kechgan voqealar tasvirida ko'p tilga olinadi.

Aleksandr qo'shinlari qanchadan-qancha hokimliklarni qo'lga kiritgan bo'lsa-da, hali hech qachon So'g'diyona erlaridagidek tahlikaga tushmagan, katta talafotlar bermagan edi. Spitamen xech kimning xayoliga kelmagan joylarda tasodifan paydo bo'lib, qo'qqisdan hujum boshlar yoki dushmani pistirmada turib tuzoqqa ilintirardi. Uning o'ziga xos jang taktikasi bor edi. Qilichbozlikda unga teng keladigani topilmasdi.

Skiflar Spitamenga katta qo'shin berolmasligini aytadi. Chunki ular o'z qabilalarini himoya qilib qo'shin to'playotgan edilar. Bundan tashqari skiflar Aleksandr bilan hujum qilmaslik haqida shartnoma tuzishgandi. Bu shartnoma buzilsa, Aleksandrning qahri kelib, ular eriga bostirib kelishi mumkinligini aytadi. Spitamen ularni birlashishga, katta kuchni bir joyga yig'ishga, so'ngra Aleksandrga zarba berishga chaqiradi. Biroq skif shoxlari Spitamenga aloqani uzmaslik uchun kam sonli qo'shin beradi. Yanatayinlaydiki, bosqinchilarni quvib chiqarishda Spitamenga ular hamma vaqt madadkor bo'ladi. Shuningdek, Spitamen do'stlik niyatida hamma vaqt skiflar eliga kelishi, mabodo yolg'iz qolsa yoki hayoti taxlikaga tushsa, boshpana topishi mumkinligini xam bildirishadi. Skiflar shohi Spitamenning ko'nglini ko'tarishga har qancha harakat qilmasin, u yaralangan burgutday So'g'diyonaga ruhan tushkun hrlida qaytadi.

Kuruiy Rufning ta'kidlashicha, greklar qadimdan skiflar haqida ko'p narsalarni bilishgan. Hatto «skif cho'llari haqida greklar ko'plab maqollar bitishgan».

Kuruiy Ruf So'g'diyonaga ta'rif berib, «suv etishmas, 400 stadiygacha bo'lgan erlarda namlik yo'q edi. Jazirama cho'l issig'i har tomonga olov purkardi»² — deb yozadi.

Bunday jazirama cho'llarda yurishga Spitamen va uning qo'shini o'rganib qolgandi. Aleksandr qo'shinlari esa bunday cho'l erlardan yurishga qiynalardi.

Ko'pincha adashib ketib, Spitamen qo'ygan tuzoqqa ilinardi. Spitamen ochiq jangda Aleksandr qo'shiniga teng kelolmasligini bilardi. Chunki ular juda puxta qurollangan, qirg'in janglarni ko'raverib, pishib ketgandi. Spitamen safdoshlari ichida esa hali biron marta jang ko'rmagan, jangning dahshatini sezmagani kishilar ham bor edi. Aleksandr jangchilari bir xil kiyingan, qo'lga bir xil jang qurollarini salobat bilan tutgan bo'lsa, Spitamen jangchilarining ko'pchiligi janda-junda, yirtiq-yamoq kiyimlarini kiyib, ayrimlari qo'lga cho'qmor, tayoq, tesha, o'roq, panshaxa ko'tarib olishgan edi. Shu tufayli Spitamen dushmanga qo'qqisidan hujum qilib, cho'l ichkarisiga qochishni eng qulay usul deb bilardi. Bir kun Yaksart cho'llarida, boshqa kuni Baqtriya tomonlarda, yana bir kuni Politimet bo'ylarida turib dushmanga talafotlar keltirardi. Ular massaget, skif, dak, sak, so'g'd qabilalari bilan mustahkam aloqalar bog'laydi. Skiflar keyinchalik Spitamenni o'zlarining haqiqiy xaloskori deb biladi va unga necha bor katta qo'shin bilan yordam berib, g'alabaga erishishida ko'makdosh bo'ladi.

Spitamen hech boylik yig'masdi. Boylik to'plashga qiziqmasdi ham. Qo'lga mabodo katta o'ljalari tushib qolgudek bo'lsa, uni jangchilariga berar va jangda madadkor bo'lgan qabila oqsoqollariga hadya etardi. Spitamen ba'zan izmiga yurmay, sotqinlik yo'lga o'tgan qishloq beklarining xonadonlariga ham bostirib kirib, boyliklarini talab ketardi. Shu tufayli Spitamenning do'stlari ham, dushmanlari ham ko'payadi.

U bir joyda muqim qarorgoh qilishga hech ko'nikmagandi. Bunday qarorgohning bo'lishini xavfli deb bilardi. Shu tufayli dushmanga mudom chap berib yuradi. Uni topolmay sarson-sargardon yurgan dushman ustidan zavqlanib kulardi. Aleksandr butun So'g'diyona, Baqtriya, Girkaniya bilan emas, yolg'iz Spitamen bilan kurashayotgan edi. Shohning nazarida Spitamenni bir amallab qo'lga tushirsa yoki uni jangda o'ldirsa bas, bu yovvoyilar o'lkasida urush tugaydi. Haqiqatan ham shunday edi. Antik o'tmishdoshimiz Spitamen jasur, aqlli, farosatli, ayni chogda hushyor va ziyrak edi.

Grek va Rim adiblari Spitamen haqida qiziq voqealarni bayon qiladi. Arrianning yozishicha, Spitamen Maroqand qo'rg'onida qoldirilgan makedon qo'shinlarini chekintirish haqidagi xabarni Yaksart bo'ylarida eshitadi.

Aleksandr Spitamenga Andromax, Menedem va Karanni jo'natadi. Unga qarshi 60 ga yaqin chavandoz jangchilarini va 800 yollanma askarni Karan qo'mondonligida yuboradi. Yollanma piyoda askarlardan esa 1500 ga yaqini yordamga jo'natilgan edi. Lekin keyingi kelgan xabarlar shohni ancha tashvishga soladi. Menedem Spitamenni qurshab olishga ketgandi. Buni sezgan Spitamen qurshovda qolmaslik uchun yo'lga pistirma qo'yadi. Yo'l o'rmon ichidan o'tgan bo'lib, pistirma uchun juda qulay edi. U erga daklar yashirinadi. Ular dushmanga to'satdan hujum qilib otlarga ikkitadan qurollangan chavandozni mindirishadi.

Makedon jangchilari qanchadan-qancha janglarda bo'lib, bunday usulni hali ko'rishmagan edi. Bir otga minib olgan ikki jangchi ikki taraflama hujum qilardi. Bunday usul dushmanni ancha shoshirib qo'yadi. Bundan tashqari, oldingi qatordagi jangga kirgan jangchilarning orqasida qo'lga tosh ushlab olgan jangchilar ham bor edi. Ular orqadan turib, hali jangga kirmasdan, dushman ustiga tosh yog'diradi.

Qo'liga qilich tutgan yoki nayza otishga hozirlanayotgan dushmanning boshiga to'xtovsiz toshlar borib tegib, ularni qip-qizil qonga bo'yab tashlaydi. Bu narsa jangga kirgan safdoshlariga ham ancha foyda berar, ularning ruhini ko'taradi.

Ikki o'rtada shiddatli jang boshlanadi. Makedonliklar chekinib, qaytadan jangga kirishga qaror qiladi. Biroq orqa tomonda Spitamen otliqlari kutib turardi. Ular boyagidek bir otga ikkitadan minib olishgandi. Qahr-g'azabi to'lib-toshgan spitamenchilar shunday dahshat bilan dushman hujumini qaytaradilarki, ular bunday qattiq qarshilikka hech qachon duch kelmagan edi. Qo'shin oldida kelayotgan Menedemning ham jangga kirmasdan boshiga tosh tegib, yuzidan qon oqa boshlaydi. SHunday bo'lsa-da, sarkarda safdoshlariga pand bermaslik uchun o'zini o'nqlab olib, jangga kiradi.

Menedem har tomondan qurshab olingandi. Jangchilari dushmannikiga qaraganda oz bo'lib, tiriklay qo'lga tushgandan ko'ra o'lim afzaldir, deb jangni davom ettiradi.

Uning kuchli oti bo'lib, dushman orasiga bir necha bor yorib kiradida, ancha talafotlar etkazardi. Lekin daklar ko'pchilik bo'lib unga tashlanib, bir necha joyidan yaralaydi. So'ngra u do'sti Gipsidga otini qoldirib, o'zi jon beradi. Gipsid dushmanni yorib o'tib qochishi mumkin edi, lekin do'stini yo'qotganidan g'azabi toshib, o'ch olmoqchi bo'lib, shiddatli jangga kirdi. Biroq u ham halok bo'ladi.

Bu dahshatli ahvolni ko'rgan tiriklari esa tepalikka chiqib oladi. Spitamen ularni o'rab olib ochlikdan sillasini quritmoqchi bo'ladi. Jangda makedonlardan 2000 piyoda va 300 otliq askar halok bo'ladi. Bu mag'lubiyatni Aleksandr boshqalardan sir tutib, kim bu sirni ochsa, o'limga mahkum etiladi, deb qo'rqitadi.

CHarchagan shoh o'zini bosish uchun daryo yoqasidagi maxsus chodir tomon ketadi. Bu erda yolg'iz o'zi chuqur o'yga tolib, kechasi bilan mijja qoqmay skiflar yoqqan gulxanlarga tikilib, ularning taxminiy sonini aniqlardi. Eng ishongan, jasur jangchisi Menedemdan ajrab qolganiga goh kuyinardi, goho'zboshimchalik qilgani uchun g'azabi kelardi. Nahotki Spitamen bilan sulh tuzish yoki uni qo'lga tushirish mumkin emas, degan o'y tinchlik bermasdi. Spitamenni bir yoqli qilmasdan So'g'diyona va Baqtriyani tinchitish mumkin emasligini u yaxshi bilardi. SHoh tezroq YAKsart bo'ylaridagi mojaroni bostirib, bu erdagi urushga chek qo'yib, Spitamenning izidan tushishga qaror qiladi. Tong otishi bilan shoh kiyinib, qo'shin oldiga chiqadi. Jangchilar shohni juda xurmat qilar, uni ko'rgach, qo'rquvni va xavfni unutardilar. Ular ko'zlarida xursandchilik yoshi bilan har qanday jangga tayyor ekanliklarini aytadilar.

Aleksandr tezlik bilan parom tayyorlab birinchi otliq va piyodalarni narigi qirg'oqqa o'tkazishni tayinlaydi. Qolgan gapni o'zlari tushungan jangchilar uch kunda 12000 sol tayyorlashadi.

Kur'niy Rufning ta'kidlashicha, shunday qilib shoh 4 kunlik yo'ldan keyin 2000 jangchisini va Menedema boshchiligidagi 300 otlig'ini yo'qotgan joyga etib keladi. Ularning suyaklarini yig'ib, ko'mishga buyuradi. O'lganlarga milliy odatga ko'ra qurbonlik keltiradi. Krater ham etib kelib, unga qo'shiladi.

Aleksandr o'zining hamma harbiy kuchlarini qishlokdarni yoqishga, katta yoshdagi odamlarni o'ldirishga jo'natadi.

So'g'diyonaning ko'p joyi cho'llardan iborat mamlakat edi. Haqiqatan bu ulkan davlat bo'lib, uning o'rtasidan Politimet deb ataluvchi suv oqimi o'tar, ma'lum joyga borib, er qa'riga singib ketardi. Er tagidagi daryoning oqimi uning ovozdin bilinib turardi. Lekin uning namligi yoki bug'i bilinmasdi. Kuruyiy Ruf daryoning er tagidan oqish holati Girkaniyada ham borligini ta'kidlab o'tgan edi. Biz bu haqda yuqorida to'xtalgandik.

So'g'diyonalik asirlar orasidan eng kuchli, mashhur 30 tasini shohning huzuriga olib kirishadi. SHohularni qatl etishga buyuradi. Bu buyruqni tarjimon orqali tushungan asirlar o'limdan qo'rqmasdan qo'shiq aytib, o'yinga tushadilar.

SHoh ularning jasurligiga, o'limdan qo'rqmasligiga hayrat bilan qarab, orqaga qaytaradi va buning sababini so'raydi.

Agar bizni boshqa shoh qatl qilganda qayg'uli bo'lardi, lekin sizday mashhur shohning qo'lida o'lish biz uchun sharafdir, deydi ular. SHunda shoh so'raydi: Agar sizlarga hayot baxsh etsam, menga sodiq bo'lasizlarmi?

«Biz hech qachon sizga dushman bo'lmaganmiz, faqat bunga urush sababchi, biz hamisha sodiq qolamiz».

Zarafshon bo'ylarida yashovchi elat vakillari shohga mana shunday deb javob beradilar. YAna ular Aleksandrga sodiq ekanliklarini, ularning qalbi g'araz va yovuzlikdan mustasnoiligini aytib, o'z hayotlarini garovga berib, kerak bo'lganda Aleksandr uchun o'limga tayyor ekanliklarini aytadi. Ular va'dalarining ustidan chiqib, to'rttasi shohning shaxsiy soqchisi, qolganlari mahalliy xalqni boshqaruvchi qilib tayinlanadi. Bu ishlarni sodiqlik bilan bajarishda hatto makedonlardan ham qolishmaydilar.

So'g'diyonada Peboxlayni 3000 jangchi bilan qoldirib, shoh Baqtriya tomon ketadi.

Arrianning ta'kidlashicha, Aleksandr So'g'diyona erlarini ishg'ol etish bilan band bo'lgan bir paytda, Spitamen 600 ta massagetdan iborat otliq askarlar bilan Baqtriyadagi bir qal'aga keladi. Na hokimlardan Frurax, na soqchilar uning bu hujumini kutmagan edi. Qal'a jangchilarini o'ldirib, makedonlar sarkardasi Fruraxni esa asirga olib, qamab qo'yishadi. Qal'ani qo'lga kiritganlari uchun mamnun bo'lib, Zariasp shahriga yaqin kelishadi. Lekin shaharga hujum qilishga botina olishmaydi. SHunga qaramay, katta o'lja bilan orqalariga qaytishadi.

Zariasp shahrida kasal bo'lgan bir-ikkita otliq askarlar qolishgandi. Ular bilan Sosiklning o'g'li Peyfon va Kifader Aristonik birga edilar. Skiflarning hujumi haqida eshitib, ular oyoqqa turadi. 80 ta yollangan otliqni olib, massagetlarning orqasidan quvishadi. Hech narsani o'ylamasdan beparvogina ketayotgan skiflarga hujum qilib, ulardan o'ljani tortib oladi va bir-ikkitasini o'ldirishadi. SHunday tartibsizlik bilan orqaga qaytayotganida ogoxlantiruvchi odamlari bo'lmagani sababli, Spitamen boshchiligidagi skiflar qurshovida qoladi. Bu erda ular 7 do'stidan va 60 ta yollangan otliq askarlaridan judo bo'lishadi. Arketonlik Kifader ham shu erda halok bo'ladi. Peyfon esa yaralanadi va uni asirga olishadi.

Peyfonning asirga tushgani Aleksandrni ancha tashvishga soladi. CHunki Peyfon Aleksandrning yaxshi ko'rgan jangchilaridan biri edi. U Aleksandrning qo'lga navkar bo'lib kelganida juda yosh edi.

Otasi Sosikl esa Filippning mashhur sarkardalaridan biri bo'lib, Aleksandrni

juda yaxshi ko'rar, ba'zan ovga birga olib chiqardi. Ov qilishda bu kekxa jangchiga teng keladigani yo'q edi. Sosikl ancha qarib, jangga yaramay qolsa ham keksayganini sira tan olgisi kelmas, xuddi yosh jangchilarddek o'zini bardam tutardi. Kekxa safdoshi shoh Filippning hurmati uchunmi, yoki Aleksandrnga ixlosi balandligidanmi, qo'shinga ergashib Persepolgacha birga kelgandi. Uning niyati bir necha yillardan buyon YUnonistonga tahdid solib, tinchlik bermay yurgan eronliklarning mag'lubiyatini o'z ko'zi bilan ko'rish edi. Persepolda Aleksandrni katta g'alaba bilan qutlagach, yolg'iz o'g'li Peyfonning takdirini Aleksandrning qo'liga topshiradi. Aleksandrning hamma vaqt g'alabaga erishishiga tilakdosh bo'lib, yosh Peyfonga hushyor bo'lishni, uning sog'-omon qaytib kelishini Aleksandrndan o'tinib so'raydi. SHoh kekxa jangchi Sosiklni qimmatbaho sovg'a-salomlar berib yurtiga qaytaradi.

Peyfon yosh bo'lishiga qaramasdan dovyurak edi. Qirg'in janglarning oldida bo'lishni Aleksandrndan o'zi so'rardi. Peyfonning qo'rqmas va botirligini sezgan Aleksandr uni kichkina bir yordamchi qo'shinga bosh qilib qo'ygandi. Biroq Sosiklni otasi kabi hurmat qilgani uchun Peyfonni avaylashga harakat qilardi. Peyfonning asirga tushganini eshitib, shohning ko'z o'ngiga Sosikl keladi. Kekxa jangchining ko'zga surtgan yolg'iz farzandini yo'qotish Aleksandr uchun katta judolik edi. Buning ustiga Sosikl Peyfonni Aleksandrnga jangchi sifatida emas, ini sifatida topshirgan edi. Aleksandrning ukasi bo'lmagani uchun Peyfonni o'ziga ini qilib olgandi. Peyfon ham Aleksandrni o'z og'asidek ko'rardi. «Men Filippga xiyonat qilmadim, sen ham o'z shohingga sadoqatli bo'l, bolam», — degan edi o'shanda Sosikl. Sosiklning bu gaplari esiga tushib, Aleksandr Peyfonddek bir jangchisini emas, o'z inisini yo'qotgandek bo'lgandi. Peyfon esa otasining o'gitlari uchunmi, Aleksandrnga butun vujudi bilan berilib, sadoqat bilan xizmat qilardi.

Aleksandr asirga tushgan Peyfonni ozod qilish uchun Ptolemeyni Spitamenning oldiga elchi qilib yuboradi. Ptolemey shoh bergan bir qancha sovg'a-salomlar bilan massagetlar qarorgohiga kelganda, ularning oqsoqoli Spitamenning skiflar bilan Maroqand tarafga ketganini aytib, shoh bergan sovg'a-salomlarni oladi-da, yaralangan sarkardaning tog'dagi bir qishloqqa qolganini aytadi. Ptolemey massagetlar oqsoqoli bergan to'rtta yo'l ko'rsatuvchi bilan Peyfonning huzuriga keladi. Ozib-to'zib ketgan Peyfon yara azobida isitmasi baland yotardi. Peyfonga tog'liklar dushmanlik ko'zi bilan qaramay, bu ham xudoning bir kimsasi-da, deb shifobaxsh giyoxlar berib turishgandi. Ammo Peyfonning yarasi sovuqdan gazak olib, kundan-kun ahvoli og'irlashayotgan edi. CHap elkasiga qilich og'ir botgan, suyakning singan joyi yiring bog'lab ketgandi.

Ptolemey o'z safdoshining ahvoli achinarli ekanini ko'rib, o'sha kuni tundayoq yo'lga tushib, kuni bilan to'xtamasdan yo'l yurib, ertasi kuni tunda shoh qarorgohiga etib keladi. Og'ir yo'l yurib kelgan bemor butunlay holdan toygan, shoh uning qoshiga kelganda nimalardir deb alahsirardi. Aleksandr eng mashhur tabiblarini chaqirib, Peyfonning yarasiga malham berishni buyuradi. Tabiblar Peyfonga yaralangan zahotiyoq yordam berganlarida davolashi mumkinligini aytadi. Endi esa butunlay kech bo'lgandi. Kurak suyagini olib tashlashning hech ilojini topolmaydi. SHu taxlitda o'n sakkiz kun yara azobini tortib, goh hushiga kelib, gohida behush olamdan ko'z yumadi. Peyfon bir qushiga kelganda

Spitamening mardligi haqida gapiradi. Peyfonni kaltaklay boshlagan jangchilarga qarata Spitamen «yaralangan kishiga azob berish mardning ishi emas. Hali yosh yigit ekan, xudo umr bersa sog'ayib ketar» deb, qishloq oqsoqoliga bemorga qarashni qattiq tayinlabdi. Spitamening bunday mardligi haqida eshitib, shoh «xudo unga aqldan ham bergan ekanda» deb qo'yadi.

Peyfonni YAksart daryosining yoqimli epkini urib turgan tepalik yon bag'riga dafn qilishadi. Aleksandr bu mash'um xabarni otasi kabi mehribon Sosiklga qanday etkazishni bilmay, o'ylanib qoladi. Peyfon o'lgandan so'ng esa Amon sharafiga qurbonlik keltiradi.

Krater bu vaqtda Politimet daryosi bo'ylarida katta qo'shin bilan Spitamenga qarshi yurishni boshlagan edi. Massagetlar uning kelayotganini bilib, cho'lga qarab qocha boshladilar. Krater Spitamen otryadining orqasidan cho'lga kirib bormasdan o'tib oladi. Bu paytda Spitamenda mingta massagetlardan tashkil topgan otliq askar bor edi. Makedoniyaliklar va skiflar o'rtasida qattiq jang bo'ladi. Bu jangda makedoniyaliklar g'alaba qozonishadi. Skiflarning 150 kishisi halok bo'ladi. Qolganlari esa cho'lning ichkarisig'a makedoniyaliklar topa olmaydigan erlarga berkinishadi.

Aleksandr So'g'diyona va Baqtriyada qolgan dushmanlarni yo'q qilish uchun qo'shinini uch qismga bo'ladi. Bir qismiga Gefestion, ikkinchisiga Ken, qolganlariga o'zi boshchilik qiladi. Biroq hali bosib olinmagan viloyatlarda ham qo'zg'olonlar bo'lib turadi. SHu vaqtda baqtriyaliklar 800 otliq massagetlar bilan birikib, atrofdagi qishloqlarni vayron qilardi. Viloyat hukmdori Attin ularga qarshi 300 otliq askarini yuboradi.

Massagetlar esa pistirma qo'yadi. Bir necha kishi hayvonlar to'dasini haydab, o'rmondan chiqadi. Ana shu hayvonlar to'dasiga Attin tartibsiz ravishda hujum qilib, pistirmaga duch keladi va ancha talafot ko'radi.

Bu xabar darrov Kraterga etib, u chavandozlari bilan yordamga shoshiladi. Lekin massagetlar allaqachon bu erdan jo'nab qolishga ulgurgan edilar. SHu bilan viloyatda bir oz tinchlanish bo'ladi.

Bu xabarni Aleksandrga etkazishganda u darg'azab bo'lib, shunday baqiradiki, o'zini tuta olmay Kenga nayza sanchib olishiga sal qoladi. Ken epchillik qilib o'zini chetga olmaganida nayza uning ko'kragiga sanchilardi. SHoh otgan nayza zarb bilan chodirga urilib, uni teshib chiqadi.

Spitamen keyingi kunlarda pistirma qo'yishni kuchaytiriyapti. Pistirma uning uchun eng qulay yo'l bo'lib qoldi. Ochiq jangga chiqishga botin olmayapti. Hali shoshmay tursin, Spitamenga men ham shunday tuzoq qo'yayki, qopqonga tushgan bo'riday tipirchilab qoladi, deb o'ylaydi shoh. Aleksandr ehtiyotsizlik qilgan Attinni nafrat bilan esga oladi va Kenga shunday deb buyuradi: «Men ham Attinni viloyat hokimligidan olib tashlayman. Necha marta aytdim unga, mahalliy xalq odamlari bilan aloqani mustahkamla, Spitamen qo'shini orqasidan ayg'oqchilarni ko'paytir deb. U bo'lsa, Spitamenni osongina qo'lga tushiraman deb o'ylaydi. Qanday uyat, qanday sharmandalik bu. Ular endi pistirmaning kuchaytiraveradi, biz esatuzoqqatushaveramiz. Krater qaerda edi, Krater! Axir u Attinga tajribali jangchilardan qo'shib yubormaydimi? Oxirgi kunlarda u qo'lga kiritgan ozgina g'alabalari bilan taltayib ketdi. Hamma vaqt skiflarning hujumini kutib turadi,

tuzoqqa ilinadi. Zudlik bilan Kraterga borib ayt, Spitamenga qarshi kurashni kuchaytirsin. Menga Spitamenning yo tirigi, yoki o'ligi kerak. Spitamenni biryoqlik qilmaguncha sen ham, Krater ham mening huzurimga qaytib kelma».

U topshiriqni albatta bajarajagiga so'z berib, shohning chodiridan chiqadi. Aleksandr hali ham o'zining g'azabini bosa olmay, Spitamen haqida o'ylay ketadi: «Nahotki, Osiyoning shunday chekka o'lkasida yashayotgan yovvoyilar orasida Spitamen kabi tadbirkor, akdli o'g'lonlar bo'lsa. Hatto mening ishongan, tajribali sarkadalarimni ham chalg'ityapti u. Nahotki, uning qo'shini shu darajada ko'p bo'lsa, Bir qaraysiz, Baqtriyadagi jangda ham Spitamen bor, bir qaraysiz u YAksart bo'ylaridagi skiflar bilan birga x^ujum boshlaydi. Bir qarabsizki, Politimet bo'ylariga pistirma qo'ygan yoki Maroqandni bizdan tortib olgan. Nahotki, uni tutib olishning iloji bo'lmasa».

Aleksandr Spitamenning orqasidan endi o'zi borishga qaror qiladi. Qachonlardan buyon ne-ne qirg'in janglarni ko'rgan atokli sarkadalar ham Spitamenni qo'lga tushirib qanchadan-qancha jangchilarning hayotiga zavol bo'ldi. «Mening ham Spitamen kabi jasur va epchil sarkadam bo'lganda edi, janglarga qatnashib, yaralanib o'tirmagan bo'lardim. O'zlari qo'shinni boshqaraverardilar. Men esa ko'proq davlat ishlari bilan mashg'ul bo'lardim». Aleksandr o'ziga-o'zi shunday deb, Spitamenning ketidan tushishga qaror qiladi.

Spitamen o'zining lashkarlari bilan makedonlar qo'riqlayotgan Makedon qo'rg'oniga bostirib kiradilar, ular qo'qqisidan hujum qilib, dushmanning bir qismini o'ldiradi, qolganlari ilojisiz qo'rg'onga chekinadi.

Aleksandr tomonidan Maroqandga yuborilgan otryad yaqinlashayotganini Spitamenga etkazishganda u qo'rg'onni qamal qilishni to'xtatib, So'g'diyonaning shimoliga qarab ketadi. Farnux va uning lashkarboshisi Spitamenni mamlakatdan butunlay quvib chiqarish uchun So'g'diyona chegarasigacha borishadi. Endi ular ko'chmanchi skiflarning siridan voqif bo'lgandi. Spitamen yana 600 ga yaqin skif chavandozni olib, kelayotgan makedonlarga qarshi hujumga o'tmoqchi bo'ladi. Skif cho'liga yaqin bo'lgan tekislikda turib, dushman hujumini kutishni ham, dushmanga hujum qilishni ham bilmay hayron bo'ladi. Skif chavandozlari faqat piyodalar atrofida ot choptirishar, ularga o'q uzishardi. Ular hech bir talafot ko'rmay, Farnuxning zich kelayotgan jangchilaridan qochib ketadi. Chunki ularning otlari ildam va charchashni bilmasdi. Andromaxning otlari esa hamma vaqt yo'lda yurgan, cho'lda chopishga moslashmagan, buning ustiga, etarli oziq-ovqatga ega bo'lmagan otliqlari tobora holdan toyib borardi. Skiflar jang qilayotganlarga ham, chekinayotganlarga ham shiddat bilan hujum qilardi. Ko'plar o'qdan yaralangandi. Makedonlarning to'rt burchakli piyodalardan ko'proq talafot ko'rishini sezgan skiflar atrofi qalin o'rmon bilan qoplangan Politimet daryosi bo'ylariga chekinadi. Gipparx Karan va Andromaxga hech narsa demay, o'zining otliqlari bilan daryodan o'ta boshlaydi, piyodalar esa hech qanday buyruq olmay otliqlar ortidan ketadi. Jangchilar pala-partish tarzda qo'rqqanidan tik qirg'oklar bo'ylab daryoga tusha boshlaydilar. Spitamen qo'shinlari makedonliklarning muvaffaqiyatsiz harakatlarini sezib, otliq jangchilari bilan daryodan o'tish joyidan ikkiga bo'linib, dushmanga ikki tomonlama hujum boshlaydi. Spitamen jangchilari makedonliklardan tortib olingan qurollar bilan qurollangan edi. Spitamen

jangchilarini shiddatli jangga boshlaydi. Politimet daryosining sayoz va xavfli joylarini yaxshi bilgan sarkarda, dushmanga ikki tomonlama hujum usulini qo'llaydi. Endigina daryodan kechib o'tayotgan dushman qo'shinlariga daraxtlarning orasiga yashirinib birdan hujum qiladilar.

Spitamenchilarni hali ancha uzoqda bo'lsa kerak, deb o'ylab beparvogina kelayotgan Gipparx ularning qo'qqisidan boshlagan hujumidan sarosimaga tushib jangchilariga orqaga qaytishni buyuradi. Orqa tomonda esa allaqachon jang boshlangan edi. Ikki o'rtada shunday qattiq jang boshlanadiki, spitamenchilar Gipparx qo'shinini bitta ham qo'ymay qirib tashlaydi. Hatto daryo o'rtasidagi daraxtlar o'sib turgan yalanglikka chiqqan makedonchilar taslim bo'lishlarini aytishsa ham u qirib tashlashga buyruqberadi. Gipparx jangchilaridan ikki kishi qochayotganini ko'rgan Spitamen ularning ketidan quvib borib, birini yoy o'qi bilan yiqitadi, ikkinchisini arqon tashlab, epchilik bilan otdan yiqitib, qo'shini oldiga sudrab keldi. Butalar orasidan sudralib kelgan jangchining qorinlari yorilib, ichaklari chiqib ketgandi. Ustidagi kiyimi dabdala bo'lib, qip-qizil qonga belangandi.

Jangchilar Spitamenning jasurligiga qoyil qolishdi. Bu jangda Spitamen shunday matonat ko'rsatadiki, Gipparxning eng mohir jangchisi Osrup bilan yakkama-yakka olishuvda, zarb bilan urib, raqibining qo'lidagi qilichini tushiradi. So'ngra mardlik qilib, uning bo'yniga qilich solishdan o'zini tutib egnidan ushlaydi-da, xuddi uloq chopgan chavandozdek otini tezlab ketadi. SHu ketishda bir hamla bilan Osrupga yordamga shoshilgan jangchining kallasini oladi. So'ngra do'stlariga yordamlashish uchun qirg'oq tomon kelayotganda Osrupni kattakon xarsang tosh ustiga otib yuboradi. Xarsang toshga boshi zarb bilan urilgan Osrupning og'zi-burnidan qon kelib, jon beradi. Bu voqeani kuzatib turgan Gipparx bu bahodirning Spitamen ekanligini bilib, o'n chog'li otlikdari bilan u tomon tashlanadi. Spitamenni himoya qilishga shoshilgan safdoshlari yoy bilan hujumga o'tadi. Gipparx Spitamen bilan uzoqolishadi. Spitamenning shunday qaxr-g'azabi to'lib-toshgan ediki, qoni qaynab ketganidan otning' ustida tik turib oladi. Gipparx Spitamenni yiqitish maqsadida otining bo'yniga qilich soladi. Ot bir sakrab, yiqiladi. Piyoda qolgan Spitamen Gipparx bilan olisha boshlaydi. So'ngra epchilik bilan Gipparxning o'ng oyog'iga qilich soladi. Qilich Gipparx otining qornini ham kesib ketgandi. Og'riq zarbidan sakrab ketgan otning ustidan Gipparx ag'nab tushadi. Biroq chap oyog'i uzangida qolgandi. Ot Gipparxni sudrab butalar orasiga kirib ketadi. Gipparx sudrala-sudrala cho'ponlar qo'rg'oniga etib olib, cho'ponlar orqali Krater bilan bog'lanadi. Sarkardasining halokatga uchraganini ko'rgan makedoniyaliklar taslim bo'lishga qaror qilishadi. Taslim bo'lgan Gipparx jangchilarni ichida to'rtta so'g'diyonaliklar ham bor edi. Sotqinlik qilib Aleksandr tomoniga o'tgan va erli xalqqa azob berib yurgan bu hamyurtlarini yalinib-yolvorishiga qaramasdan, quloqlarini va o'qotishga yaramay qolishlari uchun barmoqlarini kesib olib, yalang'och holla qo'yib yuboradi. Anchadan buyon qochib, yashirinib yurgan Spitamen safdoshlari g'alaba gashtiga miriqib qolgandek bo'ladi. G'amu g'ussalarini unutmagan holda sotqin vatandoshlarining sharmandali holatiga rosa kulishadi.

Bu xabarni eshitgan Aleksandr chuqur xayolga botadi. Zudlik bilan

Andromaxni huzuriga chaqirib, voqeaningtafsilotini so'raydi. Andromax sodir bo'lgan fojining tafsilotini to'liq bayon qilib beradi. Eshitishicha, Gipparx va Karanning ehtiyotsizligi qo'shinn halokatga olib kelgandi. Aleksandr o'zini tutolmay baqirib yuboradi. «Men qo'shinga achinmayman, Gipparxga achinaman, u qattiq yaralangan» deydi shoh Andromaxga. Gipparx ancha kun yotib, oqsoqlanib qoladi. Aleksandr uni Makedoniyaga qaytarib yubormoqchi bo'lganida «to o'lguncha Aleksandr bilan birga bo'lajagini, Spitamendan qasos olajagini» aytadi. Biroq, Gipparx og'ir jangga yaramay, ilgarigi kuch-g'ayratini yo'qotganini sezib, ko'ngli yarim bo'lmasligi uchun sadoqatini hisobga olib, uni Paropamisadlar yurtida barpo etilgan Aleksandriyaga hokim qilib tayinlaydi. Arrianning ta'kidlashicha, Gipparx Aleksandriya shahrining hokimligini bajara olmagan uchun o'z vazifasidan tezda olib tashlanadi.

Aleksandr Aminta qo'mondonlik qilayotgan baqtriyaliklar va so'g'diyonaliklardan iborat qo'shinini Kengatopshiradi. Kenga esa mabodo Spitamen paydo bo'lib qolsa, uni qurshovga olib, qo'lga tushirish uchun qishni So'g'diyonada o'tkazish buyuriladi. Spitamen va uning odamlari makedoniyaliklarning hamma yoqqa soqchilar qo'yganini ko'rib, hech qaerga qocha olmasliklarini sezgach, Kenga qarshi yurish boshlamoqchi bo'lishadi. Ular bu jangda g'alaba qozonishlariga ishonchlari komil edi.

So'g'diyona yo'llari bilan skif-massagetlarni ajratib turuvchi G'azoga kelib, 3000 ta skif otliqlarini o'z safiga olib, So'g'diyonaga bostirib kirishga ko'ndirishadi. Bu skiflar nihoyatda qashshoqyashashardi, shuning uchun o'zlarining boyligini yo'qotishdan qo'rqadigan joylari yo'q edi. SHuning uchun ularni biron narsaga ko'ndirish oson edi. Ken Spitamen askarlari bilan kelayotganini eshitib, unga qarshi qo'shin bilan yuradi. Qattiq jang bo'ladi. Bu jangda makedoniyaliklar g'alaba qozonishadi. Spitamen qo'shinidan 800 kishi, Kenning esa 25 otliq askari va 12 piyoda askari halok bo'ladi. Tirik qolgan so'g'diyonaliklar va baqtriyaliklar taslim bo'lishadi. Skif-massagetlar esa mag'lubiyatga uchrab, birga jang qilgan so'g'diyonaliklarni va baqtriyaliklarning aravalarini buzib, Spitamen bilan cho'lga qochishadi. Lekin ularning cho'lga yurish qilishini eshitganda, Spitamenning boshini olib, Aleksandrga yuborishadi va shu bilan shohni bu qabilalar uyiga bostirib kelish niyatidan qaytarishmoqchi bo'lishadi.

Xotini Spitamenni har qanday yo'llar bilan bo'lsa ham Aleksandrda kechirim so'rash lozimligini, bunday qochib yurishlar joniga tekkanligini aytadi. Ularning uchta farzandi bo'lib, hech bo'lmasa farzandlariga rahmi kelishini, aks holda ularning ham halok bo'lishini ta'kidlaydi.

Spitamen xotini sotqinlik, bevafoqlik qilyapti deb, bir safar uni o'ldirmoqchi ham bo'ladi.

SHundan so'ng xotiniga qaramay, boshqalar bilan yurib ketadi.

Bunday salt yurishlar joniga tekkach, yana xotiniga nisbatan muhabbati kuchayadi.

Xotini unga chin yurakdan to'g'ri maslahat berganini, endi nima bo'lsayam quloq solishini o'tinib so'raydi. Aldangan Spitamen kunning yarmida mayxo'rlikni boshlaydi va juda mast bo'ladi.

Spitamən qattiq uxlab yotganla xotini uning kallasini oladi.

Qotil xotin Aleksandr qarorgohiga kelib, bir muhim xabar olib kelganligini aytadi.

SHunda shoh bu ayolni ichkariga chaqiradi. Uning ust-boshi qonligini ko'rib, dastlab kimdir zo'rigan bo'lsa kerak, deb o'ylaydi. Spitamenning boshi ayol bilan kelgan qulning qo'lida edi. U Spitamenning kallasini shohga ko'rsatadi.

Qonsiz, oppoqkalla Spitamenniki ekanligini darrov bilish qiyin edi. SHunda qul bo'lib o'tgan voqeani shohga aytadi. SHoh xayoliga har xil fikrlar keladi. Boshiga ko'p kulfatlar solgan dushmanining o'ldirilishi yaxshi-yu, lekin bu mash'um qotillikka ayol kishi, yana uning vafodor xotini qanday botinganini tushunish qiyin edi.

Ayol kishining bunday vahshiyliги boshqalarga o'rnak bo'lmasin tag'in, degan o'y-xayol bilan shoh uning qarorgoxdan chiqib ketishini talab qiladi.

Spitamənning o'lg'anini eshitgan daklar uning ayg'oqchisi Dataferni ushlab berib, o'zlari ham Aleksandrga taslim bo'ladilar. SHoh gunohkorlarni qilmishiga yarasha jazolashni buyuradi.

SHunday qilib, shoh girkanlar va mardlarni tapurlar bilan birgalikda Fratoferm hokimligiga beradi. Arsak o'rniga dranglarga hukmdor etib, Stasanor tayinlanadi. Arsak esa Oksidat o'rniga Midiyaga yuboriladi. Mazey o'lgandan keyin Vaviloniya Sitamen qo'l ostiga o'tadi.

Ko'rib o'tganimizdek, Spitamenning o'limiga oid ma'lumotlar har xil. Ularning birida skif-massagetlar tomonidan o'ldirilgan deyilsa, boshqa birida o'z xotini tomonidan kallasini kesilgan deb ta'kidlang'an. Bu ikki tarixiy faktning qaysi biri to'g'ri ekanligiga ishonish o'quvchi e'tiboriga havola. Mashhur tarixchilar ham Spitamenning o'limi haqida yuqorida bayon qilingan ikki voqea tafsilotini echolmay hali-hamon bahs yuritmoqdalar. Bu tadqiqotchilarning biri Spitamenning xotini qarg'asalar, boshqa birlari sotqinlik yo'lga o'tgan skif-massaget

to'dalarini la'natlaydilar. SHunisi ma'lumki, Spitamenni hech bir kuch, hatto Aleksandrdek tengsiz kuch-qudratga ega bo'lgan sarkarda ham engolmaydi. Spitamenga mardlik va jasorat jangida hech kim teng kelmaydi. Uning mardligi va matonatiga Aleksandrning o'zi ham qoyil qolib, tan beradi. Spitamen Aleksandrga yovvoyi deb bilgan O'rta Osiyo qabilalarining nimalarga qodir ekanligini ko'rsatib qo'yadi. O'z xalqining sodiq va fidoyi farzandi bo'lgan Spitamen O'rta Osiyodagi qabilalar juda qashshoq va chor-nochor yashasa-da, ma'naviy jihatdan boy, ruhan baquvvat ekanligini isbotlaydi. Vatanini, xalqini sevishni, o'z qishlog'ini, shaharini, yurtini ardoklashini o'rta osiyoliklardan o'rganish kerakligini dalillaydi. Aleksandr shuncha mamlakatlarni, yurtlarni, o'lkalarni bosib olsa ham, o'rta osiyoliklar singari jangovar va jasur xalqni ko'rmagan edi. Aleksandr O'rta Osiyoga qarshi urush e'lon qilmaydi. Ulkan Axmoniylar o'lkasining bu bir chekka o'lkasini jang-jadallarsiz, tinchgina bosib olaman, xuddi sayyohlardek bu o'lkaning jannatmakon go'zalliklarini tomosha qilib, katta boyliklar to'plab, qo'shinni o'rta osiyolik o'g'lonlar hisobiga mustahkamlab hind sari yo'l olaman, deb o'ylagan edi. Ammo Aleksandrning So'g'diyonada biron kuni tinch o'tmaydi.

SHunday qilib, sharqning jasur, vatanparvar o'g'loni Spitamenning nomi avlodlardan-avlodlarga o'tib kelmokda.

NAUTAK

Nautak qal'asining nomi antik zamonlardayoq uzoq ellarga ma'lum edi. Olimlar bu qal'aning Qarshi shahriga yaqin bo'lganligini ta'kidlashadi. Ehtimol, bu qal'a Urgut bilan Qarshi o'rtasidagi baland tog'larga joylashgan bo'lishi mumkin. Aleksandr Maroqand shahridan chiqib, Nautak qal'asiga borganligi aniq. Boshqa bir tarixiy manbalarda esa Qarshi shahrining qadimgi nomi Nautak bo'lgan deyishadi. Kuruiy Ruf bu qal'aning hokimi Sisimifr bo'lgan, degan fikrni aytsa, Arrian qal'aga Xerion hokimlik qilardi, deydi. Kuruiy Rufda bu qal'aning nomi Nautak deb tilga olinsa, Arrian qal'a nomini tilga olmaydi. Biroq har ikkala adib ijodida ham qal'aning juda qiyinchilik bilan olinganligi ta'kidlanadi. Kuruiy Rufning yozishicha, nihoyat baqtriyaliklar 700 odamini yo'qotadi. Ulardan 300 tasi asirga tushadi. Lekin ular ham anoyi emasdi — makedoniyaliklarga hujum qilib, 80 tasini o'ldiradi, 350 tasini esa yarador qilib o'ch olishadi.

Lekin baribir shoh ularni ikkinchi marta kechirdi. SHoh ularga yordam qilish uchun katta qo'shin bilan Nautak deb atalmish joyga etib keladi. Bularning hokimi Sisimifr bo'lib, u o'zining onasidan ikkita o'g'il ko'rgandi. Ularda ota-ona o'z bolasi bilan er-xotinlik qilishi mumkin edi.

Sisimifr o'zining yurtdoshlarini qurollantirib, viloyatga kiradigan qisqa joyni to'sib turadi. Bu joyning yaqinidan tezoqar daryo o'tib, orqa tomonidan qoya to'sib turardi. SHu erda yashovchilar qoyadan o'tardi, qoya tagidagi yo'lning boshlanishi yorug' bo'lib, ichki tomoni esa juda qorong'i edi. Er osti yo'li faqat shu erda yashovchilarga ma'lum bo'lib, bu yo'l qoyaning orqa tomoniga olib chiqardi. Nautakliklar bor kuchlari bilan darani har qancha himoya qilmasinlar, Aleksandr ularni shiddat bilan engib, qoyani egallab oladi.

Daraga olib chiquvchi yo'lni hayqirib oquvchi sertoshqin daryo to'sib turardi. SHoh daraxtlarni kesib, yirik toshlarni tashlab bo'lsa ham daryodan o'tishga muvaffaq bo'ladi. Buni ko'rgan nautakliklar esankirab qoladi. SHunday qilib, shoh ularni qo'rqitib taslim qiladi. So'ngra ularning kdbilasiga qavm bo'lgan, lekin keyinchalik Aleksandrga tobe bo'lib qolgan Oksiartni ularning boshlig'i oldiga elchi qilib yuborib, qoyani topshirishlarini talab qiladi. Qoya himoyachilari taslim bo'lavermagach, qo'rqitish uchun o'q-yoy otadigan mashinalarini ishga tushiradi. Ortiqcha himoya qilishga qurbi etmay qolgan himoyachilar qoya tepasiga qarab qocha boshlashadi. Oksiart ancha sarosimaga tushib qolgan Sisimifni makedoniyaliklarga ishonishga ko'ndira boshlaydi. Ularning Hindistonga qarab mardonavor yurishiga xalaqit bermaslikni, kimki ularning yo'liga to'sqinlik qilsa, o'ziga-o'zi o'limni sotib olishini aytdi. Sisimifning o'zi taslim bo'lishga tayyor edi, lekin uning onasi (ayni vaqtda xotini) birovga taslim bo'lishdan ko'ra, o'limni afzal ko'rishini aytadi. SHunday qilib, Sisimifr o'z fikridan qaytib, o'z taqirini o'ylamasdan, ko'proq shuhratini o'ylab, qoyani topshirishga rozi bo'lmaydi. Elchilarga ziyon-zahmat etkazmasdan qo'yib yuborib, Sisimifr qal'ani himoya qilishni davom ettiradi. Biroq keyinroq dushman kuchi bilan o'z kuchini solishtirib ko'rgandan keyin, ayol kishining bergan maslahati noto'g'ri ekanligini tushunib, elchilarning talabini inkor etganiga afsuslanadi.

Ilgariroq jo'nab ketgan Oksiartning orqasidan Sisimifr onasi, bolalari va

qarindoshlari bilan birga yo'lga tushadi. SHoh unga chopar yuborib bir oz kutib turishini buyuradi va tezda bu erga etib keladi. Hokimlik qilib turgan joylarni unga qaytarib, agar Sisimifr shohga sodiq bo'lib qolsa, qolgan joylarni ham qaytarib berishini aytadi.

Aleksandrning talabiga ko'ra, Sisimifr ikki o'g'lini harbiy xizmatga beradi. Keyin piyoda qo'shinni qoldirib, otliqlari bilan Aleksandr yana yurishda davom etadi.

Kuruiy Ruf va Arrian ifoda etgan mana shu ikki tasvirda ma'lum darajada o'xshashliklar bor. SHu bilan birga birgalikda, bu ikki adibt ijodida ma'lum darajada farqli tomonlarni ham ko'ramiz. Bunday o'xshash va farqli tomonlarni o'quvchining o'zi anglab olishi oson bo'lgani uchun ularni birma-bir sharhlashga kirishmadik.

Aleksandr So'g'diyonadagi ishlarini tugatib, tog'ni zabt etib, paretaklarga qarshi yurish boshlaydi. Aytishlaricha, tog'liklar qo'lga kiritish mumkin bo'lgan Xorien deb nomlangan qoyani ushlab turishgan ekan. U erga Xorien va boshqa aslzodalar yashiringandi. Tog'ning balandligi 20, eni 60 stadiyga teng edi. Qoya juda tik bo'lib, unga faqatgina noqulay yolg'izoyoq yo'ldan chiqilardi. Qoyaga faqat bir odamgina hech narsa xalaqit bermasa, chiqa olardi. Qoyaning bir tomonida chuqur jarlik bo'lib, kimki qo'shin bilan qoyaga chiqmoqchi bo'lsa, jarlikni ko'mib, o'ziga tekislik qosil qilishi kerak edi.

Aleksandr bu ish qanchalik qiyin bo'lmasin, jarlikni ko'mib, qoya cho'qqisini zabt etmoqchi bo'ladi. Uningcha, er yuzida qo'lga kirita olmaydigan hech bir joy yo'q edi. Aleksandr tog' yonbag'rida o'sib yotgan archalarni kesib, zina yasab, jarlikka tushirishni buyuradi. Bu ishni kunduz kuni Aleksandrning o'zi boshqarardi. Tunda esa bu mushkul ishni shaxsiy soqchilari Perdik, Leonnat va Lag'oning o'g'li Ptolemey davom ettirishardi. Qo'shinni asosan to'rt qismga bo'lishgandi. Bir qism Aleksandr bilan kunduz kuni, qolgan uchtasi navbat bilan tunda ishlashardi. Jarlikda ishlash juda qiyin bo'lib, kunduz kuni faqat 20 tirsak joygacha zina qurishardi. Tunda esa bundan kamroq bo'lardi.

Askarlar jarlikka tushib, temir tayoqlarni qoyaning qiya joyiga qoqishardi. Tayoqlar orasidagi masofa yukning og'irligiga moslab o'lchangandi. To'shaladigan shoxlarni majnuntolning novdalari bilan bog'lardi. Bu to'shalma ko'prikn eslatardi. SHoxlar bir-biri bilan biriktirilgandan so'ng bu erga tuproq quyilardi-da, orqadan tekislanardi.

Qal'a himoyachilari Aleksandrning bu urinishlarini foydasiz deb o'ylardi. CHunki qoya tepasida ularni o'q-nayzalardan himoya qiluvchi osma boshpanalari bor edi. Biroq Aleksandr jangchilarining o'k^ari u erga bora boshlaganda, himoyachilar o'zlarining kuchsiz bo'lib qolishganini sezishadi. Xorien sarosimaga tushib, Aleksandr oldiga Oksiartni elchi qilib yuborishini iltimos qiladi. Aleksandr Oksiartning elchi bo'lib u erga borishiga ruxsat beradi. Oksiart Xorienga Aleksandrning olijanob, adolatli shoh ekanligini, odamlarga ishonishini aytib, o'z ko'zi bilan ko'rib, guvoh bo'lgan voqealardan gapirib beradi. Nihoyat Xorienni taslim bo'lib, qal'ani topshirishga ko'ndiradi. Xorien Oksiartning gapiga quloq solib, qarindoshlari va do'stlari bilan Aleksandrning oldiga keladi. Aleksandr uni yaxshi kutib olib, Xorien bilan do'stlashishga axd qiladi. Lekin uni qo'yib

yubormaydi. Xorianning himoyachilari oldiga borib, uni topshirishlari haqida buyruq berishini aytadi. Himoyachilari qoyani topshirishga rozi bo'lishadi. Aleksandr 500 askari bilan birinchi bo'lib qoyaga chiqadi. Xorienni esa qal'aga hokim qilib tayinlab, yaqin atrofidagi erlarni ham uning ixtiyoriga beradi. Aleksandrning qo'shini qishda qiynala boshlaydi. Qor qalin yog'ib, oziq-ovqatning etishmasligi sezilib turardi. Xorien shohning qo'shiniga 2 oyga etgulik qilib, qal'ada yig'ilgan oziq-ovqatlarini, non, vino va fil go'shtini beradi. SHundan keyin u yanada Aleksandrning hurmatini qozonadi.

Aleksandrning Xorien qal'asiga qilgan hujumi voqeasini Arrian xuddi shunday tasvirlaydi. Xorien qal'asiga hujum Kuruiy Ruf asarida sal boshqacharoq tasvirlangan bo'lsada, har ikkala adib ham bir xil tarixiy manbalardan foydalanganiga guvoh bo'lamiz.

Bu ikki asarda ta'kidlangan qoyaning nomi Nautak bo'lib, uning hokimi Sisimifr ekaniga ishonch hosil qilamiz. CHunki Sisimifning nomi keyin ham tilga olinadi. YA'ni Aleksandr Hindiston tomon yurishni boshlab, Baqtriya tog'laridan o'tayotganda qattiq bo'ron va qor-yomg'ir sovug'iga duch kelib, katta talafot ko'radi. Ko'pgina jangchilar, boshpana topolmay sovukdan o'ladilar. Qoramol va qo'ylar qirilib ketadi. Ot va boshqa ulovlarning bir qismi ham nobud bo'ladi. Bu mudhish xabarni eshitib, Sisimifr do'sti Aleksandrga yordam berishga shoshiladi. O'shanda Sisimifr ko'plab qo'y va qoramollar, ot va ulovlar bilan birga 2000 tuyani Aleksandr jangchilariga bo'lib bergandi. So'ngra Aleksandr saklar eridan katta boylik orttirib, 30000 bosh molni Sisimifrga sovg'a qilib beradi².

Mana shu fikrning o'ziyoq Nautak qal'asida Sisimifr bo'lganligini isbotlaydi. Tarixchilar Oks daryosining yuqori oqimida Xorien qal'asi ham bo'lganligini ta'kidlaydilar.

Ko'rib o'tganimizdek, yuqoridagi lavha tasvir jihatidan bir xillikka ega. YA'ni qoyani egallash qiyin bo'ladi. Bu o'rinda qoyaning joylashishi va unga chiqish yo'llarining murakkabligi haqida ham bir xil ma'lumot berilgan. Pastki jarlikni daraxt shoxlari bilan to'ldiribgina qoyaga chiqish mumkinligi ham har ikkala asarda bayon qilingan. Lekin qoyaning nomini Kuruiy Ruf Nautak deb atasa, Arrian Xorien deb ko'rsatadi. Qal'aning birida Sisimifr hokimlik qilsa, ikkinchisida qal'a hokimi Xoriendir.

Ko'pgina olimlar Nautak qal'asi bilan Xorien qal'asini bir deb tushunishadi. Arxeologlar Nautak qal'asi Qarshi shahri yaqinida ekanligini aniqlashgan. Xorien qal'asi esa Oks daryosi bo'ylarida joylashgan bo'lib, o'sha davrlarda So'g'diyonaga qarar edi. Kuruiy Ruf va Flaviy Arrian ham Xorien qal'asi So'g'diyona erlarida joylashganini aytadi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari Xorien qal'asi Baqtriya o'lkasida joylashgan degan fikrni aytadi. Boshqa bir tadqiqotchilar Xorien degan qal'aning bo'lmaganini, Xorien nomli hokimning bo'lganligini ta'kidlashadi. Agar haqiqatan qam Nautak Qarshi shahrining qadimiy nomi bo'lsa, unda bu qal'a Kuruiy Ruf aytganidek Baqtriyada emas, balki So'g'diyonada bo'lib chiqadi.

Arrianning yozishicha, o'sha yili qish ancha og'ir kelib, Aleksandr Nautak shahrida qishlaydi.

SHahar ahli mehmonni izzat-hurmat bilan qarshi oladi. Ilgari Aleksandr bu

shaharga kelgan, shahar hokimi bilan do'stlashgandi. SHuning uchun ham shahar ahliga ziyon-zahmat etkazmaslikni jangchilariga qattiq tayinlaydi.

SHaharga sig'magan jangchilarga esa, yaqin atrofdagi tog' etagidan har qanday sovukdarni ham pisand qilmaydigan so'g'diyonaliklarning o'tovidan qurib beradi. O'zi esa go'zal xotini Roksana bilan qish o'tguncha ichkarida bo'ladi. YAngi kelin-kuyovni qutlab, bu erga shahar kishilari tez-tez kelib turishardi.

Avvaliga shahar ahli Aleksandr dan qo'rqib, shohning ko'chadan o'tib qolganlarini ko'rishsa, eshiklarini berkitib, ichkariga yashirinib olishardi. Ular Aleksandr xalqning bor-budini talab, xonavayron qiladi deb, o'ylardi. SHuning uchun ham ko'p kishilar, uylarini berkitib, yashirinish uchun qo'shni viloyatlarga ketib qoladilar. SHaharliklar motam tutgandek g'am-g'ussaga botgan edi.

Biroq Aleksandr shahar ahliga ozor etkazmaydi. Ba'zan erli xalqdan bironta kishini uchratib qolsa, so'g'diyonaliklarga xos salomlashardi. Nautak shahri Baqtriyaga yaqin bo'lgani uchun bu erda saklar ham ko'p edi. SHuning uchun ham sak va so'g'dlar bir-birining tiliga bemalol tushuna olar, shahar ahli ikki tilda ham so'zlashaverardi. Aleksandr ikki tilda so'zlashishga harakat qilardi. SHahar ahli asta-sekin Aleksandr ga ko'nikib qoladi. Hatto ular shohning oldiga hol-ahvol so'rab yoki arz qilib kelishga odatlanadilar. Aleksandr iloji boricha ularga yordam berishga harakat qilardi.

Nautakliklar Oksiartning qizi bo'lgan Roksanani avvaldan yaxshi bilishardi. Roksana shaharga chiqishdan dastlab istihola qilgan bo'lsa, keyinchalik ko'nikib ketib, Aleksandr bilan bemalol shahar aylanadigan bo'ladi.

SHahar ahli o'z dardini ko'proq Roksanaga aytar, u bilan suhbat qurardi. Bir kuni bir xotin tovug'ini Aleksandrning jangchilari o'g'irlab ketganini, tovuqni eng chekkadagi o'tovga olib kirganini o'z ko'zi bilan ko'rganini Roksananing qulog'ita etkazadi. Roksana bu xabarni shohga aytadi. Aleksandr bu voqeadan darg'azab bo'lib, tovuq o'g'risini topib oladi. So'ngra shahar ahli oldida uni rosa kaltaklaydi. Hatto tovuqning egasi bo'lg'an ayol, o'g'ri jangchining aybidan kechganligini aytsa ham, shoh o'z hukmini bekor qilmay jangchini qattiq jazolaydi. Aleksandrning qo'shinlari o'rtasidartib-intizom shunday qattiqedi. Xuddi shunga o'xshash voqea o'sha yili Baqtriyada ham ro'y beradi. Hindiston tomonga yo'l olayotgan Aleksandr Baqtriyaning eng chekka qishloqlariga qo'nadi. SHOq yaqin sarkardalari bilan qishloq oqsoqolining boshpanasida tunab, katta qo'shin mevalari g'arq pishgan bir bog'da qoladi. Bog'ning bor-budidan ayrildim, endi bog'da meva tugul, daraxtning shoxi ham qolmasa kerak, deb o'ylagan edi u. Ertalab borsaki, daraxtlarning hosili o'z joyida turibdi, boqqa umuman ziyon etkazilmagan. Bog'ning xo'jayini xursand bo'lganidan, jo'nayotgan lashkarlarga pishgan mevalardan ulashadi. O'shanda qishloq ahli Aleksandrning qo'shinida intizomning kuchliligiga qoyil qolishadi. Haqiqatan ham Aleksandr qo'shinida intizom juda kuchli bo'lgan. Aleksandr ayniqsa o'g'rilik qilgan kishilarni juda yomon ko'rgan. Agar qo'shinlari orasida o'g'irlik qilgan kishilar borligini sezib qolsa, bunday o'g'rilarni butun lashkar oldida og'ir jazolarga tortgan. Burni yoki qulog'ini kesib tashlagan, oyog'ini osmonga qilib osib qo'ygan, hatto o'lim jazosiga maqkum etgan. SHuningdek, qaysi shahar yoki qal'aga borib qo'nsa ham tunash uchunmi yoki qishlash uchunmi, «Bo'ri o'z ovuliga tegmaydi» deb

qo'yardi. SHu tufayli Aleksandr nautakliklarga ziyon-zahmat etkazmaydi.

Qish davomida Aleksandr Nautakda aysh-ishrat surish bilan kifoyalanib qolmaydi. Balki u jangchilari bilan harbiy mashkdar o'tkazar, harbiy intizomga tayyorlar, chavandozlik o'yinlarini qilar, maxdliiy xalq qofizlarini chaqirib kelib qo'shiklar aytirar edi. U ko'pincha yangi jang rejalarini tuzar, Makedoniyaga maktub yo'llar, karvonlarni jo'natib turardi. Makedoniya bilan O'rta Osiyo o'rtasida karvon to'xtovsiz qatnab turardi. Karvon yoki yangi kuch etib kelgan kun Aleksandrning kayfiyati ancha ko'tarilib, behad sevinardi. Tezda karvon boshlig'ini yoki sarkardani huzuriga chorlab, o'z yurti xdqida so'rab-surishtirardi. Karvonni Makedoniyaga jo'natayotganda esa, biroz xomush bo'lib qolardi. Kelgan yoki ketgan karvonni albatta kutib olar yoki kuzatardi.

Bundan tashqari, Aleksandr Nautak shahrida qishlaganida bosib olgan o'lkalarning tarixi va jug'rofiyasi bilan ham tanishadi. Qo'l ostidagi xrkimliklarni qaytadan ko'rib chiqadi. Bu o'lkalarga yordamchi qo'shin yuboradi yoki qo'shin so'raydi. Ozgina qaltis yo'l tutgan sarkardalarni almashtiradi yoki jazolab, yangilarini tayinlaydi. SHu o'rinda Arrianning quyidagi fikrlarini keltirib o'tishimiz mumkin:

Ken Nautakka, Aleksandrning oldiga jo'naydi. Bundan tashqari bu erga Krater odamlari bilan Fratafern, xrkim Parfiy va Stasanar, ariylarning hokimi kelishadi. Ular Aleksandrning buyrug'ini bajarib kelishgandi. Qish fasli bo'lgani uchun Aleksandr qo'shinlarini Nautak shahri yonida dam olish uchun joylashtiradi. Frateferenni u mardlar va tapurlar oldiga bir necha marta chaqirilishiga qaramay, o'zini ko'rsatmay yurgan hokim Avtofradatni olib kelish uchun yuboradi. Stasanarni dranglarga hokim qilib yuboradi. Midiyaliklarga hokim qilib Atropatni tayinlaydi, chunki ilgarigi hokim Oksidat unga qarshi nimadir uyushtirayotganligi haqida eshitadi. Stamenni esa Vavilon giparxi Mazeyning o'limini eshitib, Vavilonga yuboradi. Sopol, Epokill va Menidni Makedoniyaga qo'shin olib kelish uchun yuboradi.

SHunday qilib, qish davomida Nautak bilan Aleksandrning qo'li etgan dunyoning barcha o'lkalari o'rtasida bordi-keldi, serqatnov yo'llar boshlanadi. Nautakka uzoq ellardan savdogarlar kelib qo'nadi. Karvonlar to'xtaydi. Ular bilan birga turli mamlakatlarning donishmand va fozillari ham kelib ketar, Baqtriya va So'g'diyonaning ilmu donishlari bilan muloqotda bo'lar, uchrashuv kechalari uyushtirardi. Aleksandr davrida Nautak shaqri karvonlar, savdogarlar, donishmandlar, ajnabiylar to'xtaydigan joyga aylanadi. SHahar hayoti iqtisodiy va madaniy jihatdan ancha kjsaladi. Balki shu voqealar sababdir, Qarshi shahri o'tmishda O'rta Osiyodagi eng yirik shaharlardan biri bo'lib, iqtisodiy va madaniy jihatdan ancha yuksak edi. Keyinchalik shu shahardan mo'g'ul istilochilariga ilk bor zarba beriladi. Erksevar sarbardorlar harakati paydo bo'ladi. SHu erda Amur Temur tug'ilib, ulg'ayadi.

SHunday qilib, Aleksandr erta bahorda Nautak shahridan Baqtriyaga qarab yo'l oladi.

Janglarda Aleksandr o'zini hamisha xavf-xatarlar ostiga qo'yadi. Natijada, bir necha marta og'ir yaralanadi. Qo'shin esa iqlimning yomonligidan va oziq-

ovqatning etishmaganligidan qiynalar edi. Aleksandr o'z taqdirini qo'pollik bilan engmoqchi bo'lsa, dushmanini mardlik bilan engmoqchi bo'lardi. Uning aytishicha, mardlar uchun to'sqinlik, qo'rzoqlar uchun esa hech erda tayanch bo'lmas ekan. Aytishlaricha, Aleksandr ancha vaqtgacha Sisimifr mudofaa qilgan qoyani qamal qilib turady. Jangchilarning ruhi tushgandagina Aleksandr Oksiartdan Sisimifr botir yoki qo'rzoq odamligini so'raydi. Oksiart esa Sisimifrnig eng qo'rzoq odam ekanligini aytadi. SHunda Aleksandr: «Biz qoyani bosib olishimiz mumkin, chunki uning cho'qqisi mustahkam emas», — deydi. Aleksandr qoyani Sisimifrni qo'rqitib zabt etadi.

Ikkinchi marta esa, Aleksandr qo'shini boshqa bir qoyani bosib olmoqchi bo'lganda oldinga yoshlarni yuboradi. Bular orasida Aleksandr ismli yigit ham bor edi. Aleksandr unga: «Sening isming seni mard bo'lishga undaydi», — deydi. Lekin shu yigitning jangda halok bo'lganini eshitib, qattiq xafa bo'ldi.

SO'G'D TOG'I

Bu voqealarning So'g'diyonada bo'lib o'tganligini tarixchilar qayd qilishadi. So'g'd tog'idagi bu qal'aning So'g'diyonaning eng chekkasiga joylashganini va oxirgi qal'a bo'lib, qolgan qal'alarning hammasi qo'lga olinganini Arrian o'zining «Aleksandrning yurishi» asarida keltirib o'tadi. Biroq qal'aning nomi tarixiy asarlarda tilga olinmaydi. Arrian qal'aning hokimi Oksiart edi desa, Kuruiy Ruf Arimaz bo'lganligini tilga oladi. Muhimi shundaki, har ikkala qal'adagi hujum tasviri bir xil ifodaga ega. So'g'diyonalik Oksiart qal'a qokimlari Sisimifr va Xerionga Aleksandr tomonidan elchi qilib yuborilgan edi. Qal'ada esa, Arrianning ta'kidlashicha, Oksiartning xotini va qizlari yashiringan bo'ladi. Bundan bir anglashilmovchilik kelib chiqadi. Aleksandrning yaqin kishisi sifatida Nautak hsjimiga elchi bo'lib borgan Oksiart nega xotini va qizlarini So'g'd tog'idagi qal'aga joylashtiradi? Ikkinchidan, bu narsa So'g'd tog'i Nautak qal'asiga yaqin ekanligidan ham dalolat beradi.

Bobokalonlarimizning ru'ini yod etuvchi yana bir tarixiy joy So'g'd qal'asidir. Bu qal'aning qaerga joylashganini tadqiqotchilar aniq aytishmaydi. Ularning ayrimlari bu qal'ani Nautak bilan chalkashtiradi. Boshqa birlari bu qal'a Oks daryosi bo'ylaridagi baland tog'larida joylashgan edi deyishadi. Arrian qal'a So'g'd tog'iga joylashganini yozadi. Muallifning bu o'rinda qaysi tog'ni nazarda tutayotgani aniq emas.

Aleksandr toqqa yaqinlashganda, osma ko'prik va devorlarni ko'radi. Ular bu yo'l orqali oziq-ovqatlarini tashib kelishgandi, qalin qor yoqqandi. Bu qor makedoniyaliklarning yurishiga xalaqit berardi. Tog'liklarni esa suv bosish xavfi bor edi. SHunga qaramay, Aleksandr bu erni bosib olishga qaror qiladi. Tog'liklarning mag'rur gapirgan so'zlari Aleksandrga qattiq botib, jahlini chiqaradi. U so'g'diyo-naliklarga muzokara o'tkazishni taklif qiladi. Agar ular shu erni topshirishsa uylariga sog' qaytishlarini va'da beradi. Ular Aleksandrning ustidan kulib, bu tog'ni zabt etish uchun qanotli askarlar qidirib topishni maslahat berishadi. Busiz esa qal'ani egallashni o'ylamasliklarini aytishadi. SHunda Aleksandr kimki toqqa birinchi bo'lib chiqsa, mukofotga 12 talant olishini, ikkinchi bo'lib chiqqan odam ikkinchi mukofotni, uchinchi — uchinchi va

hokazo, oxirgi chiqqan odam esa oxirgi mukofotni — 300 draxmni olishi mumkinligini e'lon qilishni buyuradi. Bu e'lon jangga shaylanib turgan makedoniyaliklarni yanada ruhlantirib yuboradi.

Qurshov paytida toqqa chiqib o'rgangan 300 ga yaqin askar yig'iladi. Ular temir tayoqlar tayyorlashadi. Bu tayokdar qor muzga aylangan joylarda o'tishga yordam berardi. Tayokdarga mustahkam to'qilgan, uzilmaydigan arqon bog'lashadi. Kechga yaqin esa tog'ning dushman qo'riqlamagan tomoniga etib kelishadi va tayokdar yordamida birin-ketin toqqa chiqa boshlashadi. Yo'l-yo'lakay 30 ga yaqin odam halok bo'ldi. Qorga ko'milib ketganliklari sababli, ularning jasadlarini ham topib bo'lmaydi. Qolganlar erta tongda tog' cho'qqisini zabt etishadi. Tog' tepasidan marra egallanganini bildirib, ro'molchalarini silkita boshlashadi.

Aleksandr darrov jarchini chaqirib, dushman soqchilariga, qanotli askarlar topilganini va ular tog' cho'qqisini zabt etishganini aytishini buyuradi. Jarchi bu gaplarni dushman soqchilariga etkazadi va tog' ustida turgan odamlarni ko'rsatadi.

Himoyachilar bunday bo'lishini kutmagan edi. Ular tog' qurollangan odamlar bilan zabt etilgan deb o'ylab, taslim bo'lishadi. Farqi shundaki Arrian bu qal'ada asirga olinganlar orasida Roksana ham bor edi deydi. Arrian asaridagi So'g'd tog'ining ishg'ol etilishi haqidagi bu tasvir Kuruiy Ruf asarida ham berilgan. Bu ikki tasvir bir-biriga ko'p jihatdan o'xshashdir. Kuruiy Ruf shunday sharhlaydi:

SHoh qolgan viloyatlarni ham zabt etgan, faqatgina 30 000 jangchisi bo'lgan so'g'diyonalik Arimaz egallab turgan bittagina qoya qolgan edi. Ular qoya tepasida 2 yilga etadigan oziq-ovqat g'amlab olishgandi.

Qoya hamma tomondan tik bo'lib, faqatgina chiqish uchun bitta tor yo'lakcha bor edi. Qoya yarmida qorong'i g'or bo'lib, undan suv oqib turardi.

SHoh avvaliga bu joyni egallash qiyin deb o'ylab ketmoqchi bo'lgandi, lekin baribir tabiatni o'ziga bo'ysundirish niyatida qal'ani zabt etishga qaror qiladi.

SHoh Artabazning o'g'li Kofni Arimazga elchi qilib yuboradi. Kof Arimazga qal'ani topshirish kerakligini aytadi. Bungajavoban Arimaz shohning ustidan mazax qilib, Aleksandr uchishni bilsa, qal'ani qo'lga olishi mumkin deb kuladi. Bu so'zlarni eshitgan shoh darg'azab bo'lib, maslahatchilarini chaqiradi va kengashda makedoniyaliklar hamma narsaga, hatto uchishga ham qodirligini yaqin kunlarda Arimazga ko'rsatishini e'lon qiladi.

SHoh sarkardalarni yig'ib kengash o'tkazar ekan, ularga qarab shunday deydi: «Har qaysingiz 300 tadan eng chaqqon, epchil, qoyalarga chiqa oladigan yigitlardan olib keling!

Sizlar bilan engilmas shaharlarni, o'tib bo'lmas tog' cho'qqilarini, Hindiston sovuqlarini engdik. Men sizlarga o'rnak bo'ldim, sizlar esa jasorat ko'rsatdingiz.

Qarshingizda turgan qoyaga faqat bitta chiqish yo'li bor. Uning bir tomoni askarlar tomonidan qo'riqtanib, qolgan tomoni qo'riqlanmaydi. Uni har tomonlama chuqur o'rganib chiqib, eng qulay chiqish yo'lini topasiz. Tabiatda engib bo'lmas tepalik bo'lmaydi. O'zgarlar zabt eta olmagan Osipni ham zabt etdik.

Tepalikka chiqqanlar oq mato ko'tarib menga belgi berishsin. Men qolgan kuchim bilan qal'adagilarni chalg'itib turaman. Kim birinchi bo'lib qoyaga chiqsa,

10 talant, keyingisi 9 talant va qolganlar ham shunchadan mukofot oladi, ular faqat mukofot uchun emas, balki mening buyrug'inni bajarishlari shart».

Qoyaga chiquvchilar qal'ani egallaganday zavq bilan shohning xukmini eshitib, keyin temir ushlagichlar taqib tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. SHoh ularga eng qulay chiqish joyini ko'rsatadi. Ikki kunlik ovqat olib qoyaga chiquvchilar qilich va nayza bilan qurollanib yuqoriga chiqa boshlaydilar.

Ular avvaliga hushyorlik bilan bir-biriga yordamlashib, arqonlar yordamida kun bo'yi yuqoriga qarab ko'tarila boshlaydi.

Noto'g'ri qadam qo'rganlar pastga tushib ketar, bunday dahshatli holat boshqalarni vahimaga solardi. Baribir og'ir to'si'ushrni engib tepaga chiqib borar, holdan toygan jangchilar uyquga ketardi. Ular ertalab dushman joylashgan qal'ani izlay boshlaydilar. Nihoyat, ular pastlikda g'ordan chiqayotgan tutunni ko'rishadi.

Ular kelishilgan signalni berib, o'z safdoshlarini sanab ko'rsalar, qoyaga chiqish jarayonida 32 kishi halok bo'libdi.

SHoh diqqat-e'tibor bilan ertalabdan kechgacha qoyani kuzatardi. Yigitlar taqdiri uni o'ylantirardi. Ertasi kuni shohning o'zi birinchi bo'lib signalni ko'rib, Kofni zudlik bilan chaqirib, qal'adagilar xuzuriga taslim bo'lishlarini aytish uchun yuboradi. Mabodo ular taslim bo'lmasa, qoyadagi yigitlarni ko'rsat deb tayinlaydi.

SHunda Kof unga qoyaga chiqib olgan yigitlarni ko'rsatadi va makedoniyaliklar ucha oladi, deb uning ustidan kuladi.

Makedoniyaliklar lageridan truba ovozlari, jangchilarning baqirishlari eshitiladi.

Qal'a himoyachilari sarosimaga tushib, qoyaga chiqqanlar oz ekanligini ham sezmay taslim bo'lishadi.

SHundan so'ng ular Kofni tezda orqaga qaytarib, o'zlarining 30 elchisini ham qoyani topshirish va bu erdan talafot ko'rmay chiqib ketish uchun ruxsat so'rashga shohning oldiga yuboradilar.

SHoh qoyaga chiqqan yigitlari oz ekanligini bilsa ham Arimazning birinchi javobidan g'azablanib, bunday shartnomaga rozi bo'lmay, ularning butunlay taslim bo'lishini talab qiladi. Buni eshitgan Arimaz o'zining eng yaqin odamlari bilan Aleksandrning oldiga tushib keladi.

Aleksandr esa ularning hammasini bog'lab qoyaga osib qo'yadi. Qo'lga kiritilgan hamma o'lja sovg'a tariqasida yangi shaharlar aholisiga bo'lib beriladi. SHundan so'ng Artabaz qoyaga va viloyatga hokim qilib tayinlanadi.

O'rta Osiyoning antik davrlari tasvirlangan asarlarda aynan bir-birining takrori bo'lgan ko'plab lavhalarga duch kelamiz. Bu holat ayniqsa, Kuruiy Rufning «Aleksandr Makedonskiy tarixi», Arrianning «Aleksandrning yurishi» asarlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Kuruiy Ruf asaridan yuqorida keltirilgan parchaga Arrian asarida keltirilgan lavha juda yaqin turadi. Bu o'rinda biz o'quvchiga tushunarli bo'lsin uchun ataylab har ikkala asardan bir xil tasvirni keltirdik.

ROKSANA

Donishmand adiblar Aleksandr Filipp o'g'li umrining oxirgi soniyasi haqida juda ta'sirli, o'quvchini hayajonga soluvchi, kishi vujudini larzaga keltiruvchi

sahifalar bitishgan. Bu lavhalarni o'qib, bor-yo'g'i o'ttiz uch yil umr ko'rgan makedoniyalik Aleksandr bilan vidolashar ekanmiz, shu qisqa umri davomida qanchadan-qancha ishlarni qilib ulguriganiga hayrat bilan qaraymiz. Goh qirg'in-barot jang bilan, goh sulh tuzib, gohida esa do'stlik yo'li bilan qanchadan-qancha o'lkalarni bosib olmadi, deysiz. U bizning o'rta osiyolik bobokalonlarimiz boshiga ne-ne kulfatlar, qanchadan-qancha qirg'inliklar keltirgan bo'lsa-da, navqiron yoshida olamdan ko'z yumganiga achinamiz. Zamona zayliga ko'ra bizning qadim yurtimizda u dastlab qirg'in urushlar qilgan bo'lsa-da, oxirgi damlarda ajdodlarimiz bilan do'stlashadi. Bu do'stlik ipini abadiy mustahkam bog'lash uchun u go'zal Roksanaga hukm yo'li bilan emas, ko'ngil yo'li bilan qonuniy uylanadi. Ammo ikki qit'a podshohini o'ziga asir etgan Roksananing ham umri qisqa bo'ldi. Undan farzand qolmadi. Jahon donishmandlari Aleksandr haqida so'z yuritganda, albatta, Roksanani ham tilg'a olishadi. Aleksandrning onasi Olimpiada ham, saroy ahllari ham, Roksanani hech kamsitmadi, osiyolik yovvoyi qiz deb uning sha'nini erga urmadi. Butun Makedoniya, yunonlar, Aleksandr qo'shinida xizmat qilgan xalqlarning lashkarlari Roksanani ulug'lar, uning nomini e'zozlardi.

Xudo singari o'zini muqaddas bilgan Aleksandr Roksanaga xiyonat qilmadi. Osiyo shoxlaridek o'nlab go'zallarni xotin qilib olish huquqiga ega bo'lgan Aleksandr yolg'iz qonuniy xotini Roksanaga sodiq qoladi. Aleksandr juda ko'plab ellarni, elatlarni o'ziga bo'ysundirgan bo'lsa-da, yolg'iz Roksananing ishqini bilan yashadi. Chunki Roksanani dunyoda tengsiz

go'zal edi. Shohning sadoqatli sarkardasi Lago o'g'li Ptolemey so'zi bilan aytganda, u butun Osiyoni kezib bunday go'zalni hali uchrat-maganini aytgandi.

Roksanani go'zallik ma'budasi Afroditaga teng qo'yamiz. Dunyo xalqlari Afroditani qanchalik tanisalar, Roksanani nomini ham shunchalik yaxshi biladilar. Darhaqiqat, Aleksandrni o'ylaganimizda eng avvalo Roksanani ko'z o'ngimizga keladi.

So'g'd tog'ida asirg'a asosan ayollar va bolalar olingan bo'lib, ularning orasida Oksiartning xotini va bolalari bor edi. Oksiartning Roksanani degan bo'yi etgan qizi bor edi.

Jangchilar Doroning xotinidan keyin bunday go'zal qizni hech qaerda, hattoki butun Osiyoda ko'rmaganliklarini aytishadi. Aleksandr qizni ko'rib, sevib qoladi. Unga o'z asiriga emas, balki xotiniga muomala qilganday gapira boshlaydi.

Oksiart bolalarining va xotining asir tushib qolganini, ayniqsa qizi Roksananing Aleksandrga yoqib qolganini eshitib, qo'rquvdan o'zini bosib olib, shohning huzuriga keladi, Aleksandr uning hurmatini joyiga qo'yib kutib oladi. SHundan so'ng shoh o'z qaynotasiga So'g'diyonaning hokimligini topshiradi. SHunday qilib, Yunoniston va Makedoniya bilan So'g'diyona o'rtasida yaqin qarindoshlik ipi bog'lanadi. Aleksandr boshlab bergan uylanish va nikoh qilish udumini uning boshqa ko'pgina jangchilari davom ettiradi. Aleksandr Hindistonga borganda ham uning ko'pgina jangchilari mahalliy qizlarga uylanib qolib ketadi. So'g'diyona, Girkaniya, Baqtriya o'g'lonlari esa uzoq Aleksandriyaga xaydab ketilib, o'sha yurtlarda qolib ketadi. «Men bu erda Aleksandrni ayblamayman, balki qo'llab-quvvatlayman, — deydi Arrian o'z asarida, — chunki u qanchadan-qancha mulozamat qilgan Doroning go'zal xotini oldida ham bosh egmagandi. Bu

ayolga u hurmat va achinish bilan muomala qiladi. Bu bilan u yosh bo'lishiga qaramay, o'zini tuta olishini ko'rsatadi».

Hikoya qilishlaricha, Doroning xotiniga qo'yilgan soqchi qochib ketib, Doroning xuzuriga boradi. Sobiq sadoqatli jangchisini ko'rgan zahoti Doru xotini va bolalarining takdiri haqida so'ray boshlaydi. SHunda soqchi hammalarining sog'-salomat ekanliklarini, ular o'zlarini xuddi uylaridagidek his qilayotganliklarini, xotini unga sodiq qolganini aytadi. Doru xotining sodiq qolganini, Aleksandr ularga azob bermayotganligi, zulm o'tkazmayotganligini eshitgach ko'ngli joyiga tushadi. SHunda soqchi qasam ichib: «SHoh! Xotiningni sen qanday xurmat qilgan bo'lsang, Aleksandr ham shunday hurmat qilmokda. Aleksandr juda olijanob, ayniqsa, xotinlar oldida o'zini tuta oladigan yaxshi odamdir»¹, deydi. SHunda Doru ikki qo'lini ko'kka ko'tarib, duo qila boshlaydi: «Zevs—jahongir! Sen erdagi shohlarning hayotini ko'rgansan. Menga fors va midiyaliklar ustidan hukmronlikni saqlab qolishga yordam ber! Agar meni Osiyo podshosi qilib qoldirging kelmasa, mening o'rnimni Aleksandr dan boshqa hech kimga bermagil!» SHundan so'ng ko'p o'tmay, Doru o'zining eng yaqin sarkardasi Bess tomonidan xiyonatkorona o'ldiriladi. Uning yana qaytadan Osiyo podshosi bo'lish orzusi ro'yobga chiqmaydi.

Aleksandr Doroning xotin va bolalariga iltifot ko'rsatadi. O'zini esa, izzat-ikrom bilan dafn qiladi.

Plutarx Aleksandr Roksana qal'ani ishg'ol etish chog'ida asir olinganligi haqida hech narsa demay, balki bu go'zal qizni bir bazmda yaxshi ko'rib qolganligini aytadi.

Bir kuni bazmda Aleksandr go'zal qiz Roksananani ko'rib, sevib qoladi. Roksana bilan turmush qurishi esa, uni varvarlar bilan yanada yaqinlashtiradi. Varvarlar ham Aleksandrga ishonib, uni yanada hurmat qila boshlaydilar.

Kuruviy Ruf ta'kidlashicha, Oksiart go'zal qizi Roksananani Aleksandrga o'zi in'om etadi³.

SHoh taniqli hokim Oksiart boshqarayotgan viloyatga kelganda u darrov bo'ysunadi. SHunda shoh unga davlatini qaytarib berib, 2 o'g'lini harbiy xizmatga berishini talab qiladi. Oksiart xushomad qilib hatto uchinchi o'g'lini ham beradi. U dabdabali mayxo'rlik ziyofati uyushtirib unga shohni ham taklif qiladi.

Mayxo'rlik avjiga chiqqanadi Oksiart 30 qizni olib kirishlarini buyuradi. Ular ichida Roksana ismli qizi ham bor edi. Qizlar ichida eng go'zali Roksana bo'lib, u hatto shohni ham o'ziga jalb qiladi. Aleksandr Roksana past tabaqadan bo'lishiga qaramay, unga uylanmoqchi ekanligini, bu esa fors va makedoniyaliklar davlatini yanada mustahkamlashga yordam berishini aytadi. Axir, Aleksandrning avlodi bo'lgan Axill ham go'zal asiriga uylanganku!

Bu so'zlarni Roksananing otasi xursand bo'lib eshitadi. Darhol shu erdayoq non sindiradilar. Bu mahalliy xalq odati bo'lib, shunchaki, kichik bir narsaga qanoat qilish belgisi sanalib nikohdan o'tgan degan ma'noni anglatardi.

SHunday qilib, davlatni boshqaradigan merosxo'r o'g'il tug'ib berishi uchun Osiyo va Evropa shohi bu qizga uylanadi. Oldiniga uning do'stlari bunday voqeadan uyaliy yurishadi, lekin keyinchalik ko'nikib ketishadi.

Ayrim tarixchilar Aleksandrning Barsina ismli go'zali bo'lganligini, undan

Gerkules ismli o'g'li ham borligini ta'kidlashadi. Bu hakda YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida kengroq ma'lumot berilgan.

Aytishlaricha, Aleksandr aysh-ishrat kunlarida Barsinani taklif qilgan ekan. Biroq Barsina Aleksandrning qonunsiz xotini bo'lgan deyishadi. YA'ni asirasi, xushtori bo'lgan ekan. Hatto atrofidagi yaqin kishilari shohning Barsinaga uylanishini taklif qilgan ekanlar. Barsina Aleksandrdan bir-ikki yosh katta bo'lgan. Boshqa manbalarda esa, Barsina dastlab Ptolemeyning xushtori bo'lganligi qayd qilinadi. Bir bazmi jamshidda shoh bu go'zal bilan pinhona uchrashib qolib, so'ngra uni o'zining asirasi qilib olgan ekan. Ptolemey esa Barsina bilan shoh o'rtasida sirli yaqinlik borligini sezgandan so'ng, bu go'zal bilan orani ochiq qiladi.

Aleksandr esa yoshi o'zidan katta bo'lgani uchunmi, yoki ilgari kim bilandir aloqasi borligini sezgani uchunmi, Barsinaga uylanishni rad etadi. SHuning uchun ham Barsina qonunsiz xotini bo'lganligi sababli shohning o'limidan so'ng Gerkules toj-taxt da'vogari bo'lolmaydi.

Ta'kidlashlaricha, Gerkules aslida Aleksandrdan bo'lmay, Barsi-naning qandaydir bir o'ynashidan bo'lgan ekan. Bu sirni faqatgina Barsina bilar ekan. Hatto u bir bazmda ichkilikbozlik kuchayib ketib, yaqinlaridan biriga bu sirni ochib, og'zidan gullab qo'ygan. Aleksandr bilan oralarini mustahkamlash uchun Gerkules undan bo'lganligini aytib, shohni quvontirishga harakat qilgan. Biroq ko'pchilik bu sirdan xabardor bo'lib, Gerkules shohning o'g'li emasligi va Barsina uning noqonuniy xotini bo'lganligini hisobga olib, Aleksandrning o'limidan so'ng Gerkulesni hatto yo'kdashmaydi ham.

Nihoyat, qurollangan sarkarda va saroy oqsoqollari ma'lum bir tartib o'rnatish uchun saltanatga yig'iladilar Perdikk Aleksandrning Roksanadan yaqin orada tug'iladigan bolasini kutishni taklif qiladi. Agar o'g'il tug'lsa, uni otasining vorisi qilib tayinlashni ma'lum qiladi. Meleagr esa bu muammoni hal qilishni kechiktirmaslikka, podshoning hozir hayot bo'lgan vorislaridan foydalanishni maslahat beradi. U Pergamedada Aleksandrning Barsina degan xotinidan tug'ilgan Gerkules ismli o'g'li borligini ta'kidlaydi, Lagerda esa Aleksandrning ukasi Arridey borligini, uning ko'ngilchanligini ta'kidlab, jon-jon deb o'z podshosi kabi qabul qilajagini eslatadi. Ptolemey Arrideyni podsho sifatida tan olmasdan, uning og'ir kasalligini eslatib o'tib, Aleksandrga eng yaqin amaldorlardan shoh saylashni taklif qiladi.

Perdikk taklifi ustun kelib, unga ko'pchilik qo'shiladi. SHunday qilib, Roksananing tug'ishini kutishga, agar o'g'il tug'lsa, unga ustozlik qilishni Leonat, Perdikk, Krater va Antipartga topshirishga qaror qiladilar. Hamma ana shu ustozlarga so'zsiz bo'ysunishga qasam ichishadi.

Roksana o'g'il ko'radi. Lekin ko'p o'tmay Roksana ham, uning o'g'li ham jallodlar qo'lida nobud bo'ladi.

Boshqa bir manbada keltirilishicha, Roksana homilador bo'lib oy-kuni yaqinlashganda, Aleksandr o'lib qoladi. Roksana Aleksandrning jasadiga kelib, o'zina tutolmay entikib-entikib yig'laydi-da, so'ngra erining jasadini quchib, sochlarini yoyib, yuzlarini tirnab, telbalarcha o'rnidan turadi. Aleksandr xuddi tirik odamdek, ko'zlari yarim ochiq holda yotardi. Osiyolik shohona kiyim Aleksandrga

juda yarashib turardi. Oltin suvi yuritilgan kamariga oltin dastali xanjar taqib qo'yilgan edi. Roksana xanjarni shiddat bilan olib, ko'kragiga sanchadida, Aleksandrning ustiga qulab tushadi. Bu voqea ko'z ilg'amas darajada tez ro'y bergandi. Hech kim Roksanaga yordam berishga ulgurmaydi. U allaqachon ulgan edi. Iig'ilganlar Roksananing o'limiga behad achinishadi. Muhabbatsiz sodik[^]yaik faqat afsonalardagina bo'lganligini aytishadi.

«OSIYO SHOHI»NING ODATLARI

O'rta osiyoliklar Aleksandrni faqat nafrat bilan eslab qolmaydi, balki uning boshqa bosqinchilardan farqli ijobiy tomonlari ham bo'lganligini tan olishadi. Bu uning eng avvalo bizning eng qadimiy madaniyatimizni yo'q qilishga urinmaganligida, qadimiy urf-odatlarimizni tiklab, uni qabul qilganida ko'rinadi. Jumladan, o'rta osiyoliklarning urf-odatini o'rganib, uni qabul qiladi. Mahalliy xalqtilini o'rganadi va shu tilda so'zlashadi. Mahalliy xalq madaniyatiga katta e'tibor va hurmat bilan qaraydi. O'z jangchilarini ham o'rta osiyoliklarning tilini, urf-odatini, madaniyatini o'rganishga da'vat etadi. Buning uchun maxsus buyruq chiqaradi. SHuningdek, o'z tili va madaniyatini o'rganishni ham mahalliy xalqdan majburan talab qilmaydi.

Aleksandrga sharqona libos juda yarashardi. Makedonlarning kiyimyda u xuddi yosh bolaga o'xshab qolardi. Osiyoliklar kiyimida esa yanada viqorli salobatli bo'lib ko'rinadi. SHuning uchun u qishloq va shaharlarni aylanganda ham faqat makedoniyalik qo'riqchilar bilangina emas, balki yoniga mahalliy xalqning o'ziga sodiq o'g'lonlaridan ham olib yura boshlaydi. Aleksandrning yuz-ko'zlari ham osiyoliklarga o'xshardi. Ayniqsa, sharq libosini kiyganda uni osiyolik yigitlardan ajratib bo'lmasdi. Osiyolik shohlarga xos boshidagi toji uni farqlab turardi.

Aleksandr faqat sharq libosini kiyish bilan kifoyalanib qolmasdan, erli xalqning mavsumiy bayramlarida, xudo yo'liga qurbonliklar keltirgan marosim kunlarida ham, hatto to'ylarda, shodiyona davralarda ham qatnashadi. Erli xalqning tilini to'liq o'rganishga ulgurmasa ham, u kundalik muomalada qo'llaniladigan so'zlarni bilib olgandi.

Aleksandrda yana bir shunday ijobiy xarakter bor ediki, biron narsaga muhtoj bo'lib kelgan erli xalq vakillariga albatta yordam berardi. Agar ayb ish qilib qo'ygan biror kishi shohning huzuriga keltirilganda, u o'z aybini bo'yniga olib, kechirim so'rasa, aybdorning gunohidan kechib yuborardi.

Mabodo bironta grek yoki makedon erli xalqning qizlariga uylanib qolsa, to'yni o'tkazib berar, to'y shodiyonasida o'zi ham qatnashardi.

Ko'pgina tadqiqotchilar, Aleksandrning osiyoliklar urf-odatini qabul qilganiga shubha bilan qaraydi. Aleksandrning faqat salbiy tomonlarini talqin qilishga, uni faqat qora qilib ko'rsatishga harakat qilishadi.

Osiyoga, jumladan O'rta Osiyoga bostirib kelgan hech bir bosqinchi Aleksandr kabi erli xalqning madaniyatiga xayrixohlik bilan qarab, urf-odatini qabul qilishga kirishgan emas. Masalan, arab bosqinchiligi (VII asr) davrida, o'sha davrgacha bo'lgan madaniy boyligimiz oyoq osti qilingan edi. Jumladan, so'g'd yozuvi yo'qoladi, nodir kitoblar yoqib yuboriladi, eng qadimgi zardushtiyalar dini

taqiqlanadi. Urf-odatlarimiz unutturiladi. Arablar erli xalqqa o'z madaniyatini singdiradi, o'z yozuvini joriy qiladi, dinini qabul qildiradi. O'zining urf-odatini o'rgatadi. Xalqimiz endi arab yozuvini o'rganib, dini va urf-odatini qabul qilib, ilm-fan rivojlana boshlaganda XIII asrga kelib, CHingizxon yana madaniyatimizning noyob namunalarini yoqishga kirishadi. Donishmandlarimizni vahshiylarcha o'ldiradi. Maktablarni yoqadi. Ilm-fanning rivojiga bolta uradi. Barcha sohada vahshiylik avjiga chiqadi, xalqimiz boshiga ofat yog'iladi. Bu o'rinda K. Marksning o'shbu fikrini keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir:

«YAxshiyamki, CHingizxon istilochiligi uzoqdavom etmadi. Amir Temur uning oxirgi sulolasiga zarba berdi.

Arab istilochiligi esa so'g'd yozuvidagi barcha asarlarni, u qanday tomonga, qaysi sohaga qaratilgan bo'lishiga qaramasdan, yoqishga xukm qildi. Umuman, qadimgi so'g'd yozuvi tushirilgan buyumlar ham, idish va tangalar ham yo'q qilinadi.

So'g'd yozuvini qo'llagan kishilar qattiq jazoga tortildi». SHu jihatdan olib qaraganimizda, Aleksandr Makedonskiyning siyosatida bunday vahshiyliklar bo'lmagan. Mahalliy xalqyozuvi, madaniyati, urf-odatiga umuman daxl qilinmagan. Aksincha, erli xalqning madaniyatini yanada rivojlantirish ta'kidlangan. SHu ijobiy tomoni bilan Aleksandr o'zidan ilgarigi o'tgan yoki o'zidan keyingi bosqinchi shohlardan keskin farq qiladi. Bu narsa ayniqsa bosib olingan o'lkalardagi erli xalq madaniyatiga munosabatda yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalaning mana shu tomonlarini hisobga olib, garchi u bizning o'lkamizga bostirib kirgan bo'lsa ham, butunlay qoralayverishimiz to'g'ri emas.

Kuruiy Rufningta'kidlashicha, Aleksandr Osiyo shohi bo'lib olgandan so'ng Osiyo shohlariga xos dimog'dorlikka beriladi, ularni tiz cho'kishga majbur etadi. Undagi bunday salbiy xislatlarni hazm etolmaymiz. Kuruiy Ruf yozganidek, Aleksandr Parfiya erlariga qaytib kelar ekan, o'zini erkinroq his qila boshladi, shuning uchun har gal shohlarga xos dimog'dorlik va takabburlik bilan ish tutadi.

Urf-odati, kiyimlari, endi o'zining buyukligiga mos bo'lmay qolganligini o'ylab, Eron shohlari kiyimini kiyadi va xudo kabi o'zini buyuk tutadi.

Hatto u engilgan xalqlarni endi Eron shohlari kabi tiz cho'kishga majbur qiladi. Forslarning urf-odatlarini qabul qilib, fors shoxlari kabi dimog'dorlik va viqorlik bilan taxtda o'tirishni o'rganadi.

Evropaga yuboriladigan xatlarga o'z uzugi bilan, Osiyoga yuboriladigan nomalarga esa Doroning uzugi bilan muhr bosar, ikki odam takdirini egallashga urinardi.

So'ngra u o'z do'stlari va hatto sarkardalarini ham forslar kiyimini kiyishga majbur eta boshlaydi. Uning saroyida Doronikiga o'xshash 360 ta yollangan ayollar bo'lib, ularni axtalangan xizmatkorlar qo'rikdab yurishardi.

Aleksandrda bunday keskin o'zgarish keksa jangchilarning noroziligini oshirib qattiqdashvishga solardi. Ayniqsa, Filippning eski safdoshlari «g'alaba qilib qaytaga ko'p narsani yo'qotdik», deb kuyunib qo'yardi. Keksa jangchilar bir-biriga «Engilganlar urf-odatiga o'rganib qolib, ular kiyimida qanday qilib uyimizga qaytamiz. SHoh esa buyuk makedon hukmdoridan Doroning bir hokimiga aylandi, u ko'proq engan emas, engilgan odamga o'xshaydi», deb so'z otardi. SHoh ularni

xafa qilib qo'yganini sezib, ko'ngillarini olish uchun qimmatbaho sovg'alar beradi, lekin bu narsa ularning ko'ngliga taskin berolmasdi. Jangchilarning xomush harakati, norozilik kayfiyati qo'zg'olonlar keltirib chiqarmasligi uchun ularni urush bilan chalg'itishni ma'qul deb biladi. Chunki Bess shohona tarzda o'zini Artakserks deb atab, zudlik bilan atrofiga skiflarni va Tanais daryosi bo'yicha yashovchi barcha elatlarni yig'a boshlagandi.

Plutarx ham Aleksandrning mahalliy xalq kiyimini kiyib, urf-odatini qabul qilganligini ta'riflaydi. Aleksandr Girkaniyadan qo'shini bilan Parfiyaga keladi. Bu erda u birinchi marta, makedoniyaliklarni yangi urf-odatlariga o'rganish uchun erli xalqning kiyimini kiyadi. Lekin bu libos unga g'alati tuyuladi. Shuning uchun u shunday kiyim tanlaydiki, bu libos ham midiyaliklarni, ham eronliklarning kiyimini eslatardi. Aleksandr bu libosini mahalliy kishilar bilan uchrashganda yoki uyda do'stlari bilan suhbatlashganda kiyardi. Lekin keyinchalik uni bu kiyimda biron joyga borganda, elchilarni qabul qilganda, ham ko'rish mumkin edi. Makedoniyaliklarga Aleksandrni bu kiyimda ko'rish azob edi. Lekin uning hamma narsaga odil ko'z bilan qarashi, ularni muruvvat qilib, muomala qilishga majbur etardi.

Shunday qilib, shoh mahalliy urf-odatlariga moslashib yashay boshlaydi. Uning fikricha, mahalliy aholi bilan yaqin aloqa qilibgina ular ustidan hukmronlikni o'rnatish bo'ladi. Bu narsa unga uzoq safarga o'tlanganda ham kerak edi. Shu maqsadda u o'ttiz ming o'g'il bolani olib, ularga tarbiyachilarni biriktiradi. Ular bu bolalarga grek yozuvi va tilini hamda makedoniyaliklarning qurollarini o'rgatishlari kerak edi².

Diodor ham Aleksandrning sharq urf-odatini qabul qilishini ta'kidlab yozadiki, Aleksandr eng kuchli raqibini ham eronliklar urf-odatiga ko'ra rozi qildim va endi menga teng keladigan hukmdor bo'lmasa kerak, deb o'ylaydi. Eron shoxlariga xos bo'lgan shohona hayotni boshlaydi. Saroybon qilib ko'proqsiyoliklarni tanlaydi. Ular orasida Doroning akasi Oksarf ham bor edi.

Shunday qilib, Aleksandr forslarning ham urf-odatlarini qabul qila boshladi. Hatto otlarni ham forslarga o'xshab bezaydi. Bu esa ko'pgina makedonlik jangchilarga yoqmas edi. Shunda Aleksandr har xil sovg'alar berib, ularning ovozi o'chiradi³.

Ayrim tadqiqotchilar Aleksandrning erli xalq urf-odatini qabul qilishi ezgulik maqsadida emas, balki yovuzlik va bosqinchilik yo'lidagi bir g'ilof edi, deb yozadilar. Bu erli xalqni bo'ysundirish va jilovlab olishning qulay usuli edi.

Haqiqatan ham Aleksandrda shunday maqsad bo'lgan, lekin erli xalqning madaniyatini oyoq osti qilmay, o'ni e'tirof etishga intilishning o'zi muhimdir.

Yana bir muhim tomoni shundaki, Aleksandr bosib olgan viloyatlarga mahalliy xalq vakillaridan, masalan, So'g'diyona erlariga Oksiart, Sisimif, Xermanlarni hokim qilib tayinlangan. Bu odat ham o'zga bosqinchilarda bo'lmagan. Balki shuning uchundir, sharq xalqlari Aleksandr Makedonskiyni Iskandar Zulqarnayn qiyofasida tasavvur qilishgan.

Biz yaqinginagacha Aleksandr Makedonskiyni ijobiy shaxs qiyofasida ko'rib kelardik. Uni Iskandar kabi adolatli va insofli shoh deb bilardik. Aleksandr bilan Iskandar qiyofasini bir deb bilardik. Ularning ichki va tashqi ko'rinishi bir-birining

aksi deb o'ylardik. Aleksandr deganda Iskandarni, Iskandar deganda Aleksandrni tasavvur etardik.

Grek va Rim nasri bilan yaqindan tanishganimizdan so'ng Aleksandr haqidagi ijobiy tasavvurlarimiz butunlay o'zgardi. Aleksandrni o'zlari ulug'lagan va boshqalarning ham ulug'lashini bashorat qilgan Kuruiy Ruf, Arrian, Plutarx, Diodor, Pompey Trog, YUstin kabi qadimgi dunyoning donishmand adiblari Aleksandrning salbiy qiyofasini, uning vahshiylik va yovuzlikdan iborat harakatlarini ham haqqoniy ko'rsatib beradilar. CHunki bu ulug' yozuvchilar tarixni soxta tasvirlar bilan bo'yab ko'rsatishni gunoh deb bilganlar. Aleksandr har qancha ulug' bo'lmasin, uni faqat maqtab, ijobiy tomonlarinigina ko'rsatishni ma'qul ko'rmaganlar. Biz grek va Rim tarixiy nasrini o'qib, Aleksandr bilan Iskandar o'rtasida bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan katta tarixiy haqiqat va badiiy talqin borligini ko'rdik. CHunki bu ulug' adiblar insoniyat oldidagi, kelajak oldidagi ijodkor burchini, mas'uliyatini chuqur his qilgandir. Biz ularni haqiqatni yozgani uchun ham ulug'laymiz. Antik dunyomizni bizga hayotiy tarzda, real holda qaytarib bergan-liklari uchun ham grek va Rim adiblari qadrlidir. Grek va Rim tarixiy nasri esa xuddi sharq klassik adibiyoti kabi dilimizga yaqindir.

Grek va Rim tarixiy nasrini katta nahrga qiyos qilsak, ushbu yozganlarimiz uning mohiyatini anglash yo'lidagi ishlarining bir tomchisidir.

Qadimgi grek va Rim tarixiy nasrini o'rganib, O'rta Osiyoning antik davrlari haqida ko'plab yirik ilmiy tadqiqotlar yaratish mumkin.

GEFESTION VA KRATER

Gefestion nomi hali ko'pchilikka noma'lum bo'lsa kerak. Xususan o'rta osiyoliklar o'zlarining bu antik o'tmishdoshlari bilan yaqindan tanish emasdilar. Uzoq Makedoniyadan kelgan bu donishmandsifat sarkarda o'rta osiyoliklarning milliy urf-odatlariga, turmush tarziga hayrat bilan qaraydi. Bu erdagi skif, massaget, shak, dak qabilalarining urf-odati unga juda yoqib qolgandi. Xatto Aleksandrni ham mahalliy xalqning urf-odatini qabul qilishga undagan ham Gefestiondir. «X, aqiqiy Osiyo shohi uning urf-odatini bilibgina qolmay, uni o'ziga qabul qilishi kerak», derdi u har safar Aleksandrغا. Hatto uning o'zi ham shoh bilan birga osiyoliklarning urf-odatini qabul qiladi. Osiyoliklarnikiga o'xshash kiyimlarni kiyib shoh bilan yonma-yon yuradi.

Ma'lumki, qadimda osiyoliklarning kiyimi bir-biriga juda o'xshash bo'lgan. Bu narsa, eng' avvalo, Osiyo iklimi bilan bog'liq edi. Hozir ham Osiyodagi ko'pgina xalklarning milliy kiyinishi bir-biriga yaqin desak yanglishmaymiz. Gefestion antik bobokalonlarimizning faqat milliy kiyimini kiyish bilan cheklanib qolmay, ularning tilini ham o'rganishga kirishadi. Mahalliy xalq vakillari bilan do'stlashadi. Bu borada Aleksandrغا o'zining qimmatli maslahatlarini berib, ulkan davlatni mustahkamlash uchun mahalliy xalqqa huda-behuda tazyiq o'tkaza berish befoyda ekanligini, iloji boricha bu erdagi qishloq va shahar aholisi bilan do'stlik aloqalarini o'rnatishni taklif qiladi. SHoh Gefestionning bu dono gaplarini qabul qilib, o'zining bayram tantanalariga ayrim mahalliy qabila oqsoqollarini ham taklif eta boshlaydi. Gefestiondagi bunday insoniy fazilatni sezgan bobokalonlarimiz uni o'zlarining eng yaqin kishilaridek qabul qila boshlaydi. Keyinchalik Gefestion

qishloqma-qishloq yurib, xonadonlarda mehmon bo'ladi. SHoh tomonidan ayrim imtiyozlarni olib berishga harakat qiladi.

Gefestion Aleksandr bilan Roksananing to'y tantanasida osiyoliklarga xos o'ynaydi.

Gefestionga qarama-qarshi qutbda turuvchi Krater esa, butunlay boshqa odam. U mahalliy xalqni ko'proq jazolash va qattiq tazyiq o'tkazish tarafdori bo'lib, mahalliy xalqni ezib, urf-odatini oyoq osti qilishni istaydi. Hatto Aleksandrni ham bu yo'ldan qaytarib, maxalliy xalqning urf-odatini zinhor qabul qilmaslikka chaqiradi. Qishloqlarga o't qo'yib, shaharlarni vayron qilishni taklif qiladi. Faqat zulm va jabrlash yo'li bilangina davlatni mustahkamlash mumkin, deb aytadi. Hatto Aleksandr go'zal Roksanaga uylanganda to'y tantanasini o'tkazishni rad etadi. Evropalik Aleksandrday buyuk shoqning osiyolik bir yovvoyi qizga uylanishi o'ta sharmandalik, chidam bo'lmas darajada uyat ish deb biladi. Hatto bu to'y tantanasiga qatnashmay, ketib qoladi. U mahalliy xalq vakillarining arz-dodlariga quloq solmas, hatto haq gapni aytganlarida ham jerkib berar, kerak bo'lganda kaltaklab, og'ir jazolarga tortar, begunoh kishilarga ham jabr-sitam o'tkazishga qarakat qilardi.

Muarrix allomalar Gefestion va Krater haqida qiziqarli lavhalarni bitishgan. Mana shu tarixiy dalillar orqali ham Gefestion va Kraterga xos xususiyatlarni anglab olish mumkin. SHu o'rinda Plutarxning ikki zotga bergan ta'rifini keltirib o'tish o'rinlidir. Plutarxning ta'kidlashicha, Aleksandrning yaqin do'sti Gefestion uning varvarlar bilan yaxshi muomalada bo'lganini qo'llab-quvvatlasa, Krater vataniga sodiq qolib ish ko'rayotganini bilib, juda xursand bo'ladi. SHoh varvarlar bilan Gefestion, grek va makedoniyaliklar bilan esa Krater orqali ish ko'radi. Bu do'stlarning birinchisini dildan yaxshi ko'rib, ikkinchisini hurmat qilardi. Gefestion Aleksandrning do'sti bo'lsa, Krater — shohning do'sti deb atardilar. SHu boisdan Krater bilan Gefestion pinhona bir-birlarini yomon ko'rishardi, ba'zida esa ular o'rtasida janjal ham chiqardi. SHuning uchun ham bayram tantanalarida bir davrada sharob ichmas, Gefestion borgan tantanaga Krater, Krater kelgan tantanaga esa Gefestion tashrif buyurmasdi. Aleksandr bu ikki qadrdon do'stni yarashtirib qo'yishga bir necha bor urinadi. Hatto ular endi achchiq-chuchuk gaplarga bormasligini aytib shohga so'z beradilar. SHoh ikki do'sti bilan sharob ichib, oradan gina-kuduratli gaplar o'tgan bo'lsa unutishga da'vat etadi. Ushanda ertalabgacha sharob ichib, do'stlikni tiklagan qadrdonlar oradan bir necha kuni o'tgach, yana bir-biriga kesatib gapirishni boshlaydi. Zevs sharafiga uyushtirilgan tantanada Gefestion so'z olib, erli xalqning urf-odatini maqtab, shohning egnidagi osiyoliklar kiyimi juda yarashganligini aytadi, yig'ilganlarni shoxdan ibrat olishga chaqiradi. SHunda Krater kesatib, Gefestionning ota urug'i aslida osiyoliklardan bo'lganligini gapirib qo'yadi. Gefestion bunday achchiqta'nani ko'tarolmay, qo'lidagi sharobni Kraterning yuziga sepib yuborishiga sal qoladi. Biroq Zevsning hurmati, , tantanasini buzishdan o'zini zo'rg'a to'xtatib qoladi.

SHundan so'ng shohning bu ikki do'sti o'rtasidagi nifoq tobora keskinlashib borib, bir-biriga dushmanlik kayfiyati bilan qaray boshlaydi. Aleksandrning ularni yarashtirish yo'lida qilgan barcha urinishlari zoe ketadi.

Hatto Krater muxolifi Gefestionni o'ldirish payiga tushib, pinhona fitna uyushtirib yuradi. Biroq bu fitnani amalga oshirishning hech qulay fursatini topolmaydi. Buning ustiga, Hindistonga borayotganda ular bir-biridan ancha uzoqlashib ketadi. Bu vaqtda Gefestionning mavqei ancha oshib, katta qo'shinga sarkarda bo'lgandi.

Xo'sh, Gefestion bilan Krater o'rtasidagi keskin ziddiyat oxir-oqibat nima bilan tugaydi? Bu haqda Plutarx qiziq bir voqeani keltirib o'tadi.

Hindistonda ular o'rtasida chiqqan janjal bir-birlariga qilich yalang'ochlashgacha borib etadi. Do'stlari ularni ayirib qo'yidilar. SHu

payt otda etib kelgan Aleksandr Gefestionni koyib beradi. Hammaning oldida uni ahmoq deb atab, agar Aleksandr unga shafqat qilmasa, u sariqchaqali kimsa bo'lib qolishini, bu hakda o'ylab ko'rishini maslahat beradi. Kraterni ham qattiq haqoratlaydi. So'ngra ikkalasini ham xonasiga olib borib, yarashtiradi. Amon nomi bilan ont ichib aytadiki, odamlar ichida ikkalasini hammadan ortiq ko'radi. Agar yana ularning urishib qolganini eshitsa, yo ikkalasini ham o'ldiradi, yoki janjalni kim birinchi boshlagan bo'lsa o'shani. Aytishlariga qaraganda, shundan so'ng ular bir-biriga hatto og'ir botadigan gap ayitishmay, inoq bo'lib ketishgan.

Aleksandr, Gefestion va Krater o'rtasidagi munosabatni sharxlab Diodor ham qiziqarli bir dililni keltirib o'tadi. U o'zining «Tarixiy kutubxona» asarida ta'kidlashicha, Aleksandr Gefestionni o'zining eng yaqin do'sti deb hisoblar va uni juda yaxshi ko'rar edi. Krater ham Aleksandrning eng yaqin do'sti edi.

Lekin Aleksandr ko'proq Gefestionni yaxshi ko'rar edi. Bu haqda Aleksandr shunday deydi: Krater shohni sevsa, Gefestion Aleksandrni sevar edi.

Bu o'rinda Plutarx bilan Diodorning Aleksandr, Gefestion va Kraterning munosabatlari xususida aytgan fikrlarida ma'lum darajada o'xshash tomonlar bor. Muhimi shundaki, bu ikki antik alloma ham bu shaxsning o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri sharxlab berishgan.

Aleksandrning harbiy yurishi xususida to'xtalganda, shu narsani ham ta'kidlab o'tish kerakki, uning qo'shinlari orasida insofli Gefestion, Kallisfen singari behuda qon to'kmaslik, istilo qilingan erlarda xalqqa jabr-zulm o'tkazmaslik uchun kurashuvchi kishilar ham bo'lgan. SHohni adolatga chaqiruvchi, mahalliy xalq bilan iloji boricha sulhtuzib, tinchlik yo'li bilan ittifoqtuzish tarafdorlari ham bo'lgan. Balki shu tufaylidir, hatto keskin qarshilik ko'rsatgan qal'a va qabilalarning hokimligini ham Sisimifr, Artabaz, Oksiart kabi mahalliy xalq kishilariga qaytarib beradi. SHuning uchun ham ularning hammasini qonxo'r, o'ta zolim kishilar bo'lgan deyishimiz to'g'ri emas.

Aleksandr Gefestionga juda ishonadi va uni qadrlaydi. SHuning uchun qam qo'shinni ikkiga bo'lib, ularning biriga Amintorning o'g'li Gefestionni, ikkinchi qismiga esa Dronidning o'g'li Klitni sarkarda qilib qo'yadi. Bunday yuksak unvon va katta ishonchga kamdan-kam sarkardalar erishardi.

Diodorning ta'kidlashicha, Aleksandr Gefestionning o'limidan juda qattiq qayg'uga tushadi. Uni dafn qilish marosimini juda yaxshilab o'tkazadi. Butun Osiyo bo'yicha qimmatbaho bezaklarni yig'dirib uning

qabriga qo'ydiradi va qabr atrofini 10 stadiy kenglikdagi devor bilan o'raydi va shu erga bir qancha pal'ma daraxtini ekadi. Butun Osiyo bo'yicha motam e'lon

qiladi.

Gefestionni faqat osiyoliklargina emas, hatto olis Makedoniya va greçiyaliklar ham yaxshi ko'rardi. Chunki bu donishmandsifat inson osiyoliklarni qadrlab, ularning urf-odatini ulug'lagani holda, makedoniyaliklarni ham juda yaxshi ko'rardi. Misrning qutlug' tuprog'ini, ona yurtini sog'inganligini izhor etib, vatandoshlariga maktublar yo'llardi. Gefestion qaysi qabila yoki elatdan bo'lmasin, inson zotiga yaxshilik qilishni o'ylardi. SHuning uchun ham Gefestionning o'limi haqidagi xabarni eshitib, Makedoniya va misrliklar chuqur qayg'uga tushadilar. Uzoq o'lkalarda turib, zamondoshlari Gefestion sharafiga motam tutadilar. Hatto uning nomini abadiylashtirish uchun kurashadilar. Bu o'rinda Arrianning «Aleksandrning yurishi» asarida bitilgan quyidagi ifodalar diqqatga sazovordir:

Bu paytda Aleksandr suvda ham ko'p mashg'ulotlar o'tkazadi. Askarlar suvda o'zaro kuch sinashadi. G'oliblarga gulchambarlar berishadi.

Aleksandr oldiga Amon yuborgan Feorlar kelishadi. Ular Aleksandr bilan Gefestionning Amonni yod etib, uni unutib yubormaslik kerakligini maslahat berish uchun kelishganini aytishadi. Bundan tashqari, Amon Gefestionga qahramonlik keltiradigan qurbonlik zarurligini aytish uchun yuborilganini ham aytishadi. Aleksandr bunga rozi bo'lib, Gefestionni qahramonlarday ko'kka ko'taradi.

Misrda ko'p nohaqliklar qilgan, ozg'in odam Klemenga u yozma buyruq jo'natadi. Klemen quyidagicha xat yozib, Aleksandrda jo'natadi. «Aleksandriyada Gefestionga atab minora qurish kerak Minora Foros oroli va shahar o'rtasida qurilsa, minoralar ichida eng chiroylisi bo'lardi. Uni Gefestion nomi bilan atalib, nomi minoraga o'yib yozilishi kerak» Uning bu taklifi yaxshi, hech narsa deb bo'lmaydi. Lekin xatning davomini o'qib chiqqandan keyin, katta bir mamlakatning shohi yozgan bunday gaplarga qo'shila olmayman, deydi Arrian. Xatning davomi quyidagicha: «Agar men Gefestionga atab qurilgan ibodatxonaning yaxshiligiga ishonch hosil qilsam, unga qurbonliklar keltirilayotganini bilsam, sening barcha qilgan yomonliklaringni kechiraman va kelajakda sen nimaiki qilsang, mendan yomonlik ko'rmaysan».

Kuruiy Ruf ham shunday kichik-kichik voqealar bayoniga keng e'tirof bergan.

BAQTRIYA TOMONLARDA

Arrian o'z asarida Girkaniya, Marg'iyona, So'g'diyonada bo'lib o'tgan voqealarga alohida-alohida izoh beradi. Bu o'lkalarning tabiati, u erlarda yashovchi qabilalarning yashash sharoiti haqida qiziqarli lavhalar keltiradi. Ayniqsa, tarixiy voqealar tafsiloti ko'proq bayon etiladi. Baqtriyada bo'lib o'tgan voqealarga to'xtalar ekan, yana bir qator voqealarning tafsilotlarini so'zlab beradi. Bu o'rinda, ayniqsa, Baqtriya o'lkasida yuz bergan voqealar haqida hikoya qiluvchi ayrim faktlarni keltirib o'tish joizdir.

Kuruiy Ruf Baqtriya tabiatini shunday tasvirlaydi:

«Baqtriyaning tabiati boy va xilma-xil edi. Ba'zi joylarda yaxshi hosil beruvchi daraxtlar va uzumzorlar bo'lib, qolgan joylarda sug'orilib bug'doy ekilardi va yaylovlari ham bor edi.

Lekin ko'p qismi odamsiz, hosilsiz qumli joy edi. Pontadan esgan shamol qumlarni u yoqdan bu yoqqa to'zg'itib, kichik tepaliklar hosil qilar va yo'llarni yopib qo'yardi.

SHuning uchun bu erlardan o'tuvchilar o'z yo'lini yulduzlar orqali aniklar edi. Kunduzdan ko'ra kechasi yurish osonroqedi. Hosildor erlarda odamlar zich bo'lib, otlar ham ko'p edi. SHuning uchun Baqtriyada 30000 otliq bor edi.

Bu viloyatning poytaxti Baqtr bo'lib, u Parapamis yonbag'rida joylashgan. Uning yaqinida Baqtr daryosi oqardi. SHu daryoning nomi viloyatga va uning poytaxtiga qo'yilgandi».

Kur'iy Rufning yozishicha, Baqtriya viloyatining hokimligi Artabazga topshirilib, bu erda katta qo'shinni yuklari bilan qoldiriladi.

Arrian ham Baqtriyaning hokimi Artabaz bo'lganligini ta'kidlaydi. Biroq keyinchalik Aleksandr Artabazni Baqtriya hokimligidan olib tashlaydi. Buni Artabazning o'zi iltimos qilib, ancha qarib qolganini aytadi. Artabazning o'rniga Baqtriyaga Nikolayning o'g'li Amintani xrkim qilib tayinlaydi.

Aleksandr Baqtriyaga qarab yuradi. Kraterning 600 askari bilan Poliperzont, Attal va Alketni Katan va Avetanga qarshi yuboradi. Ular Paretak erida hech bosh egmagan mardonavor xalq edilar. Ikki o'rtada qattiq jang bo'ladi. Bu jangda Kraterning askarlari g'olib chiqishadi. Katan jangda halok bo'ladi. Asirga tushgan Avstanni Aleksandrning oldiga olib kelishadi. Dushmanning 120 otliq askari va bir yarim ming piyoda askari halok bo'ladi. Qo'zg'olonni bostirib, Krater qo'shini bilan Baqtriyaga qarab yuradi. Baqtriyada esa Kallisfen va uning yigitlari bilan qattiq to'qnashuv bo'lib o'tadi.

Bahorning oxirgi kunlarida Aleksandr katta qo'shin bilan Baqtriyadan hindlarga qarshi yuradi. Baqtriyada u Amintani 3500 otliq askar va 10000 piyoda askari bilan qoldiradi. O'n kun deganda Kavkazdan o'tib, o'zi Baqtriyaga birinchi yurishida paropamisadlar erida barpo etgan Aleksandriya shahriga keldi.

Aleksandr Drapsakka etib kelgach, qo'shinlariga dam oldirib, so'ngra uni Baqtriyadagi Aorn shahriga tomon boshlab ketadi. Baqtriyadagi eng katta shahar Aorn edi. Qolgan shaharlarni u yo'l-yo'lakay qo'lga kiritgandi. Aornida, Krelalda Androklovning o'g'li Arxeley boshchiligidagi qo'shinni qoldiradi. Hech qanday qarshiliksiz taslim bo'lgan baqtriyaliklar ustidan Artabazni hokim qilib qo'yadi.

Artabaz ancha keksayib qolgan nuroniy chol bo'lgani uchun keyinchalik Aleksandr uni Baqtriya hokimligidan ozod qiladi. Biroq unga bo'lgan hurmatini yo'qotmaydi.

Arrianning yozishicha, Aleksandr Baqtriyaga birinchi bor yurishida paropamisadlar erida barpo etilgan Aleksandriya shahriga keladi. Aleksandriya shahrining hokimi bu payt Gipparx edi.

Mana shu fikrdan ham ko'rinib turibdiki, paropamisadlar Baqtriyaga yaqin joylashgandi. Arrian ham paropamisadlarni Baqtriyaga chegaradosh edi, deydi. Arrian bergan tasvir o'sha «Iskandar ko'l» atrofidagi tabiat tasvirini esga soladi.

Kur'iy Ruf ham Aleksandrning paropamisadlar eriga kelganligini, bu erlar Baqtriyaga yaqin joylashgan bo'lib, nihoyatda sovuq ekanligini ta'kidlaydi. Bu hakda adib shunday bir tasvirni beradi.

Aleksandr katta qo'shin bilan uncha rivojlanmagan va zaif paropamisadlar

qabilasiga bostirib boradi. Ularning mamlakati shimol tomonda, sovuq o'lkada joylashgan bo'lib, g'arbda Baqtriya bilan, janubda Hind dengizi bilan chegaradosh edi. Paropamisadlar uylarini asosan g'ishtdan qurgan bo'lib, u erlarda, hatto tog'da ham o'rmon yo'q edi. Uylar pastdan yuqoriga qarab torayib qurilar edi. Uzun va daraxtlar sovuqdan zo'rg'a saqYAnardi. To'xtovsiz sovuq bo'lgani uchun qor erimasdi. Osmonni har doim qora ko'lanka qoplab olganday edi.

Bu erga kirgan qo'shinlar albatta sovuqdan, ochlikdan, charchoqdan holdan ketardi. Ko'plar sovuqdan o'lar, oyoqlarini sovuq urar, ko'zlari kasal bo'lardi. Sovuqda qotib qolganlarni o'rtoqlari isitar, ularni

harakatlanishga majbur qilishardi. Kim dushman hujrasiga kirishga ulgursa, darrov o'ziga kelardi.

Hech qachon kelgindilarni ko'rmagan erli aholi qurollangan odamlarni ko'rganida, qo'rqqanlaridan ularga bor narsalarini bera boshlaydi, faqat o'ldirmasalarining bo'ldi deb aytishadi.

SHoh qo'shinni piyoda aylana, sovuqdan yotib qolganlarga yordam berardi. Nihoyat, yaxshiroq joyga etib kelib, etarlicha oziq-ovqat oldilar.

Diodor ham paropamisadlar erining nihoyatda sovuq bo'lganligini, odamlarning asosan qishloklarda yashashini ta'kidlab, Kuruiy Rufning tasviriga yaqin ifodani beradi va shunday yozadi:

«Aleksandr esa shu vaqtda paropamisadlar qabilasi tomon yurish qiladi. Bu erlar juda sovuq bo'lib, odamlarning asosiy qismi qishloklarda yashar edilar. Ular uylarini o'zlari xom g'ishtdan qurgan edilar. Sovuq juda qattiq bo'lgani uchun, bir necha oylik oziq-ovqatni yig'ib olib uylaridan chiqmay o'tirar edi. Mana shunday qiyinchilikka qaramasdan, Aleksandr bu erlarni ham egallaydi, lekin sovuq tufayli ko'p odamini yo'qotadi.

Grekl va Rim tarixiy nasrida Baqtriya va paropamisadlarga yaqin bo'lgan Arimasplar o'lkasi haqida ham hikoya qilingan. Arimasplar o'lkasida yashovchi qabilalarni evergetlar deb ham atashgan. Bu o'lka bizning taxminimizcha, Issiqko'l atrofida, hozirgi Qirg'iziston erlarida bo'lsa kerak. Arrian evergetlar haqida shunday yozadi:

«Bundan tashqari, u qo'shinini ikki qismga bo'ladi. CHunki juda katta bo'lgan otliq qo'shinga qo'mondonlik qilishni bir kishiga, hatto eng yaqin kishisi bo'lsa ham bergisi kelmasdi. SHuning uchun u qadimda arimasplar, endi esa everget deb nomlangan xalqning oldiga keladi. Ular Kambizning o'g'li Kirga, skiflar ustiga qilgan yurishida yordam berishgandi. Aleksandr Kirga yordam berganlarga izzat-ehtirom bilan murojaat qiladi. Ularni Elladaning eng yaxshi odamlari bilan aloqada bo'lishlarini istaydi. Hayotlari endi badaviylar hayotiga o'xshamasligiga ishonch hosil qilgach, ularga xohlaganlaricha er bo'lib beradi. Bu erda u Apollonga qurbonlik keltiradi. SHaxsiy soqchisi Demetriyni esa uyushtirilayotgan fitna qatnashchisi sifatida asirga oladi. So'ngra uning o'rniga Lagoning o'g'li Ptolemeyni shaxsiy soqchi qilib tayinlaydi».

Diodor ham Arrianning mana shu fikriga yaqin gapni aytib, arimasplar yoki everget deb atalgan qabila va ular joylashgan o'lka haqida shunday ta'rif beradi:

«SHundan keyin shoh Aleksandr Arimaspl tomon yurish qiladi. Arimaspl ilgari Evergeta deb ham atalgan. Buning sababi quyidagicha: Eron shohi Kir o'z qo'shini

bilan mana shu erda ochlikka duchor bo'ladi. Arimaspliklar Kirni bu ochlikdan saqlab qoladi. SHunda Kir ularni Evergetlar deb ataydi. SHunday qilib Aleksandr o'z qo'shini bilan mana shu erga etib keladi va yaxshi kutib olinganligi uchun ularga juda katta boylik va sovg'alar beradi. Ular bilan qo'shni bo'lgan Gedrosyanliklarni ham munosib taqdirlaydi. SHu ikki xalqqa Tiridatni boshliq qilib tayinlaydi».

Arrian ham Baqtriya va paropamisadlar o'lkasiga yaqin chegaradosh erlarda arimasplar o'lkasida everget qabilasining yashashini aytib, ularga yaqin joyda Aroxoiylar degan mamlakat bo'lganligini ma'lum qiladi. Ehtimol, bu o'lka Afg'onistonga yaqindir. Kurujiy Rufning ta'kidlashicha:

Aleksandr ariylar o'lkasiga hokim tayinlab, qolgan ishlarini tugatib, arimasplar mamlakatiga yurish boshlaydi. Ularning yangi nomi Evergetlar bo'lib, ular bir paytlar Kir qo'shiniga oziq-ovqat va joy bergandi.

Bu viloyatga Aleksandr beshinchi kuni etib keladi. Satibarzon Bess tomonidan o'tganidan keyin yana ariylar eriga bosib kirganini bilgan shoh u tomonga Karan, Erigiy, Artabaz va Andronik bilan birga 6000 grek piyodasini va 600 otliqni yuboradi. SHohning o'zi esa 60 kun ichida evergetlar qabilasida tartib o'rnatib, Kirga sodiq bo'lgani uchun katta mukofot beradi.

Ularga Amedinani boshliq qilib qo'yib, o'zi esa Pontiy dengizigacha cho'zilgan araxoiylar mamlakatini ishg'ol qiladi. U erda bir vaqtlar Parmenion boshliq bo'lgan qo'shin bilan uchrashadi. Bular 6000 makedoniyalik, 200 yuqori tabaqali, 5000 grek, 600 otliq qo'shin edi.

Araxoiylarga shohning yordamchisi Menon hokim qilib tayinlanadi. Himoya uchun 4000 piyoda va 600 otliq askar qoldirildi».

HINDISTONGA YURISH

Aleksandr Osiyoning eng go'zal o'lkalarini bosib oladi. Bular Eron, Midiya, Parfiya, Marg'iyona, Girkaniya, Kaspiy bo'ylari, So'g'diyona, Baqtriya va hokazo. Aleksandr bu o'lkalarga kelishni bolalikdanoq orzu qilardi. Ayniqsa, skiflar haqidagi rivoyatlar, qattiq hayajonga

soluvchi tafsilotlar, chuqur o'ylarga toldiruvchi voqealar bo'lg'usi shohning qalbini o'ziga sehrlab olgandi. Bu afsona va tasodiflarga boy o'lkalarni ko'rish orzusi haqiqatga aylanib, ne-ne mashaqqatlardan so'ng, yana bir boshqa orzu og'ushida uzoq o'ylarga tolardi. Bu Hind o'lkasini ishg'ol etish orzusi edi. Hind diyori o'zining qalin o'rmonlari, to'lqinlanib oquvchi daryolari, ulkan ilonlari, shifobaxsh giyoxlari, jangovar fillariyu bebaho zebu ziynatlari bilan dunyoga mashhur edi. Uzining afsonalardagidek go'zal tabiati bilan Aleksandr qalbini maftun etgandi. Ammo uzoq Hindistonga tuya, ot, xachir, eshak kabi ulovlar bilan etish amri mahol edi. Buning ustiga osmono'par tog'lardan, eshilib oquvchi daryolardan o'tish va dovul, bo'ron, shamol xatarlarini tahlika ostida engib, manzilga etish oson ish emas. SHunday bo'lsa-da, Aleksandr Hindistonni qo'lga kiritish orzusidan voz kechmaydi. Axir, butun dunyoga hukmron bo'lish uning birdan bir orzusi. Axir, xali u hech kim etolmagan shon-shuhrat egasi bo'lishni yoshligidan o'ylardi. Bunday orzuning so'ngisi hali Hindiston emas. Biroq, Hindiston ulkan mamlakat. Uni qo'lga kiritisa, qolgan mayda o'lkalar o'z ixtiyorlari bilan taslim bo'lishi turgan gap. Biroq, hali bu uzoq o'lkaga etish qiyin

edi. Hindiston tomon yurish davom etar ekan, bu yurishda ko'pgina o'rta osiyoliklar ham ishtirok etgandi. Ularning ko'pi mana shu og'ir yo'l mashaqqatlarini tortib, Hindistonga etmasdanoq nobud bo'lgandi. Adiblar bu og'ir yo'l mashaqqatlari haqida qiziq-qiziq hikoyatlar bitishgan.

Kuruyi Ruf asarida Hindiston tomon yurish shunday ta'riflanadi. Toshloq yo'l bo'lgani uchun otlar tuyog'i og'rib, bir-biridan orqada qola boshlaydi. Borgan sari otliklar safi kamayib boradi.

Lekin shoh, otlarini almashtirib bo'lsa-da, qochoqlarni quvishda davom etadi. Hatto atoqli jangchilar orqada qoladi. Lisimaxningukasi Filipp juda qobiliyatli edi. U og'ir qurollanganiga qaramay shoxdan orqada qolmasdi. To'satdan o'rmonda ro'y bergan og'ir jangda Aleksandrni dushman hamlasidan o'z gavdasi bilan himoya qilib qoladi.

SHunda jang tugashi bilan Filipp darmonsizlanib, daraxtga suyanganicha xushidan ketadi.

Buni ko'rgan shoh unga yordamga etib boradi. SHoh uni qo'lga olishi bilan Filipp jon beradi.

Bu voqeadan xafa bo'lib turganida yana bir noxush xabar etib keladi, ya'ni eng jasur safdoshi Erigiy ham o'lgandi. SHu erda ikki qahramonni ham izzat-ikrom bilan ko'mishadi. Bu voqea Hisor tog'laridan o'tayotganda ro'y bergandi. Tog' orasi qalin o'rmon edi. Tog'liqlar to'satdan hujum qilib, ikki o'rtada shiddatli jang boshlanadi. Aleksandr ham jangga kirishib ketadi. YOn tomondan nayza ko'tarib Aleksandrga tashlangan tog'likni Filipp chopib tashlaydi. Filipp mahrratli jangchi bo'lib, shoh uni yaxshi ko'rardi. O'shanda Aleksandr Filippning bir yo'la to'rtta tog'lik bilan olishayotganini ko'rgan bo'lsa ham qaytishning mavridi emasdi. CHunki shoh tog'liklarni ta'qib etib borardi. Nihoyat, sarkarda Erigiy etib kelib, shoh ta'qib etib borayotgan tog'liklarni quvishda davom etadi. Aleksandr orqaga qaytib, Filipp jang qilayotgan o'rmon oralig'iga keladi. Filipp hali tarik edi. U entika-entika kelib daraxtga suyanadi. Buni ko'rgan Aleksandr zudlik bilan u tomon yuradi. Filippning og'zidan laxta-laxta qon oqardi. SHoh uning egilgan boshini ko'taradi. U nimadir demoqchi bo'ladiyujon beradi. Filippning qo'lidagi qonli yoy erga tushadi. Aleksandr sezadiki, bu yoy o'qi jangchisining ko'kragiga sanchilgan bo'lib, aftidan uni o'zi sug'urib olgan. SHoh jangchisining jasadini ko'tarib, yura boshlaydi. Bir zumda ularni jangchilar o'rab olishadi. Filippning jasadini qo'lma-qo'l ko'tarishib, o'rmonning siyrak joyiga olib kelishadi. Halok bo'lganlar anchagina edi. Ularning hammasini bir joyga yig'ishadi. SHu mahal sarkarda Erigiyning yaralangani haqida xabar keladi. Aleksandr o'n besh chog'li jangchilari bilan Erigiy tomon chopib ketadi. Biroq safdoshlari Erigiyning ham jasadini o'rmon ichidan ko'tarib kelishadi. Erigiyi Filippning yoniga qo'yishadi. Vidolashuv marosimida Aleksandr ta'sirli va hayajonli nutq so'zlaydi. Bu nutq jangchilarni sergaklikka va hushyorlikka chaqirardi. Vidolashuv marosimi shunday tantana bilan o'tadiki, o'lganlar nomi sharaflanib, ularning ruhini e'zozlab madhiyalar o'qiladi. Bu ikki sarkardaning va boshqa fidoyilarning nomlarini «Efemerida»ga yozib qo'yish muarrixlarga tayinlanadi. Bu marosim jangchilarning ruhini ancha ko'taradi. Bunday ulug' yurish chog'ida kimda-kim fidoyi bo'lsa, shunday izzat-ikrom bilan dafn qilinajagi ta'kidlanadi. Hatto, Aleksandr

o'lganlarning ruhini shod qilish uchun mavridini topib, ularning yaqinlariga va oilalariga yordam berajagini va'da qiladi. Boshqa bir manbalarda esa Filipp bu jangda o'lmagani, engil yaralangani qayd etiladi. Hatto u Hindistonda bo'lgan janglarda katta jasoratlar ko'rsatadi. SHuning uchun ham, Plutarxning ta'kidlashicha, Filipp Hindistondagi eng katta viloyatlarning biriga hokim qilib tayinlanadi.

Bu o'rinda Plutarxning fikriga qo'shilish o'rinlidir. CHunki u Aleksandrning o'z qo'li bilan yozgan maktubdan foydalangan.

SHunday qilib, ulkan qo'shin tobora Hindiston tomon yaqinlashib borardi. Hisor tog'larining baland cho'qqilari osha takdir taqozosi bilan uzoq ellarga ketayotgan O'rta Osiyoning marg'iyon, girkan, xorasm, massaget, sak, skif, shak qabilalarining bahodir o'g'lonlari orqalariga o'girilib qarab, o'z yurtlarining jamolini so'nggi bor ko'rayotgandek firoq dardining og'irligidan o'rtanib, ko'zlariga beixtiyor yosh quyilib kelardi. Hisor tog'laridan o'tgach, tog' etagida katta bazm kechasi boshlanadi. Qo'shinning ruhi baland edi.

Arrian asarida Aleksandrning Hindistonga jo'nash safari shunday ifodalanadi. Bu voqea Baqtriya erlarining oxirgi chegaralarida bo'lib o'tgandi.

Aleksandr qo'shiniga yon-atrofdan odamlar kelib qo'shiladi. Xizmatga yaroqsiz bo'lgan askarlarni esa shu erda qoldirib, do'stlaridan biri bo'lgan Nikonorga shaharni obodonlashtirishni topshiradi. Tiriesni Kofen daryosigacha bo'lgan erga hokim qilib tayinlaydi. Nikeya shahrida katta tantana bilan Afinaga qurbonlik keltirgandan so'ng, Kofen daryosiga qarab yuradi. Bu erda u Taksilga uni kutib olish uchun odam yuboradi. Taksil va boshqa aslzodalar uning oldiga chiqishadi. Bundan tashqari shohga fil sovg'a qilmoqchi ekanliklarini aytishadi. Ularda 25 taga yaqin fil bor edi.

SHunda u qo'shinini ikkiga bo'ladi: Gefestion va Perdikga Gorgiya-ning qo'shinini berib, Indu daryosi bo'yida joylashgan pevkelaotlar eriga jo'natadi. Klit va Mileagra qolgan otliq va yollanma otliq askarlarni beradi. Aleksandr ularga yo'lida uchragan barcha erlarni bosib olishni, Indu daryosiga etganda daryodan o'tish uchun hamma narsani tayyorlashni buyurdi. Ular bilan birga Taksil ham o'z qo'shinini olib jo'nagandi.

Kuruiy Ruf asarida Hindistonga yurish safari shunday tasvirlanadi.

Kuruiy Ruf Aleksandrning o'z qo'shiniga nisbatan o'ta qattiqqo'l va ayni chog'da mehribon bo'lganligini aytadi. Bir lavhada Aleksandr do'l va yomg'ir bo'lishiga qaramasdan, og'ir yo'l mashaqqatlarini engib bo'lsa ham matonat bilan olg'a yurishni da'vat etsa, boshqa bir sahifada shoh o'z jangchilariga nihoyatda g'amxo'r bo'lib, ularga yaxshiliklar qilganligiga guvoh bo'lamiz.

Hamma hokimliklarni joyiga qo'yib, uch oylik qishdan chiqib, Aleksandr G'abaza viloyatiga qarab yo'l oladi. Birinchi kuni yurish osoyishta o'tadi, keyingisi sal yomonroq bo'lib, uchinchi kuni osmonda chaqmoq chaqib, jangchilarga xalaqit beradi. To'xtovsiz momaqaldiroq va chaqmoq yurishni juda qiyinlashtirib yuboradi.

Birdaniga do'l aralash kuchli yomg'ir yog'adi. Jangchilar oldiniga qo'lidagi qurollari va asbob-anjomlari bilan o'zlarini himoya qilishga kirishadi. Biroq kuchli bo'ron boshlanib, ular katta talafot ko'ra boshlaydilar. Holdan toygan jangchilar

dara bo'ylab tarqalib ketadi. Ko'plari daraxt tagiga yashirinadi. Holsizlikdan ko'plari halok bo'ladi. CHarchagan jangchilar vaqtincha bo'lsa-da, bir oz orom olish zarur edi. Bo'ron yomg'ir aralash tobora kuchayardi.

Faqat shoh bu kulfatni mardonavor engib, jangchilarga yordam berar, yiqilganlarni turg'izardi. U uzokdan chiqayotgan tutunni ko'rib, boshqalarga taskin beradi.

SHoxdan qo'rqqanidan jangchilar bor kuchlarini yig'ib yo'lda davom etardilar. Nihoyat, ular sovukdan saqlanish chorasini topadi. O'rmondagi daraxtlarni kesib yoqa boshlaydi. Butun o'rmon bo'ylab gulxanlar yoqiladi. Jangchilar sovuqdan qotgan badanlarini isitar, ayrimlari o'rmon chekkasidagi uylarga kirib sovukdan saklanishar, qolganlari ham nam erga chodir qurardilar. Sovuq bir oz pasayib, tabiiy ofatdan 200 jangchi halok bo'lgandi. Ko'plari daraxtlarga suyanib turgan joylarida qotib qolgandilar.

Tasodifan bir makedoniyalik jangchi qo'lida quroli bilan oyog'ida zo'rg'a turgan holda shoh qarorgohiga etib keladi. Isinib o'tirgan shoh, qaltirab x^ushidan ketayotgan jangchini o'z joyiga o'tqazadi.

U ancha vaqt o'ziga kelolmay, qaerga va kim o'tkazganini bilmay o'tirardi. Hushiga kelganida birdan sapchib o'rnidan turib, shohning joyida ekanligini bilib xijolat chekadi. SHunda shoh unga qarab: «endi anglayapsanmi, fors shohidan ko'ra mening qo'l ostimda yashash yaxshirok^ligini. U erda shoh o'rniga o'tirgan odam qatl etiladi». SHunda shoh ertasi kuni o'z do'stlarini, harbiy boshliklarini chaqirib, hamma yo'qotilgan narsalar tiklangan deb, e'lon qilishlarini buyuradi. SHundan so'ng shoh 6 kunlik oziq-ovqat tayyorlab olishlarini, saklarga qarshi yurishni mo'ljallab bu mamlakatni talon-taroj qiladi.

Kuruiy Ruf o'z asarida Aleksandrning Hindiston safariga ham keng o'rin ajratganl. Parfiya, Midiya, Girkaniya, So'g'diyona, Baqtriya erlarida bo'lib, o'zini ulkan Makedoniya va ulkan Axmoniyalar davlatining shohi deb atagan Aleksandr ham adolat, ham jaholat yorlig'iga ega bo'lib, Hindiston tomon ot soladi.

SHu orada shoh Hindistonga, undan keyin esa okeanga borishni mo'ljallaydi. Orqa tomoni xavf-xatarsiz bo'lishi uchun hamma viloyatlarni garovga qo'yib, jang qilishi uchun ularga 30000 yigitni olib kelishni buyurdi. Qo'shinning orqa tomonida qolgan sarkardalar Gefeston va Katen bosqinchilik bilan shug'ullanib, katta boylik to'plashga, o'zlarining kuchini mustahkamlashga kirishadi. Hatto Aleksandr tutgan siyosatga qarshi ish yuritadi. Bu xabarni eshitgan Aleksandr darg'azab bo'lib, Hindiston safariga ketayotganda bunday sotqinlarni yo'q qilish lozimligini o'yladi. Kraterni katta qo'shin bilan sotqinlarni ushlab kelishga yuboradi. Gefeston qo'lga tushadi, Katen esa jangda halok bo'ladi.

Hamma narsani hal qilgan Aleksandr endi Hindiston bilan bo'ladigan urush haqida o'ylay boshlaydi. Bu mamlakat o'zining oltin va javoxirlari bilan dunyoga mashhur edi. Odamlarning aytishicha, u erda hamma narsa oltin va fil suyagi kabi yarqirar edi. Bunday boy o'lkaga Aleksandr jangchilarining ruhini ko'tarib borishni o'ylardi. SHunday qilib, ulardan qolishmaslik uchun Aleksandr ham qalqonlarini kumushdan, otlarining egar-jabduqlarini oltindan yasab urushga tayyorlanadi. Uning 12 000 qurollangan lashkari urushga otlangandi.

Ilgari o'ylab qo'ygan niyatini amalga oshirish uchun u o'zini xudolar safiga

qo'shmoqchi bo'ldi.

Uni faqat YUpiterning o'g'li debgina qolmasdan, balki endi hamma ishonishi kerak deb aytadi. SHuning uchun ham endi makedoniyaliklar forslar odatiga ko'ra unga egilib ta'zim qilishlarini buyuradi. Sababi, shoh xushomadgo'ylarni juda yoqtirar edi. Bu narsa shoh obro'sini yanada ko'tarish o'rniga, unga putur etkaza boshlaydi. Odamlar ikki yuzlamachi bo'lib qolishgandi.

Bu narsada makedoniyaliklardan ko'ra ko'proq greklar aybdor edi. Qandaydir shoir Agis va o'ta yolg'onchi Kleon shohning eng yaqin odami bo'lib olib, uni ko'klarga ko'tarib maqtab, hatto Gerkules, Liber, Kastorlardan ham yuqori qo'yib, shohning boshini aylantirardi».

SHunday qilib, bunday xushomadlardan boshi ko'kka etgan Aleksandr dabdabali bayram tantanasini qilib, unga greklarni qam, hatto mashhur mahalliy kishilarni ham taklif qiladi. Bunday bayram kechalari katta dabdaba bilan o'tardi. Tashrif buyurganlar birin-ketin egilib kelib shohning etagini o'pardida, lavozimiga munosib o'rnini egallardi. Bunday bayram tantanalarida shohning ra'yiga qarshi birontasi ham, hatto urug'lari ham gap aytolmasdi. Agar mabodo bironta qatnashchi zarracha nojo'yalikka yo'l qo'ysa, yo keyingi tantanaga taklif etilmasdi, yoyinki o'sha kuniyoq jazoga tortilardi. SHohga xushomad qilishni xohdamagan, unga egilib, etagidan o'pmaydigan kishilar tantanaga kelmasdi. Bunday kishilar shohning yangi odatiga qarshi deb hisoblanib, albatta jazoga tortilardi. Ayniqsa, makedoniyaliklar bu yangi odatni avvaliga jirkanib qabul qilishadi. Keyinchalik ular ham xushomadgo'ylikni o'rganib olishadi. Xushomadgo'y va laganbardorlarningoshig'i olchi bo'lib chiqadi. SHunday qilib, shoh qarorgohida xushomadgo'ylik avjiga chiqadi. Bunday tantanali kechalarda shoir Agis bilan madhiyaboz notiq Kleon albatta ishtirok etardi. Bu ikki badihago'yning maqto'v so'zlari shohning qulog'iga yoqib tushardi. Ular o'zlarining balandparvoz so'zlari bilan Aleksandrni ulug'lar, takror-takror egilib, qo'lidan, etagidan o'par, xudoga iltijo qilgandek oyog'iga bosh urib, ko'zida yosh ho'ng-ho'ng yig'lardi. Bu ikki badihago'yga qo'shilib, yig'ilganlar ham ko'zlariga yosh olib, iltijo qilar va sig'inardi. Bunday tantanalar ba'zan tonggacha davom etardi. Xushomad va maqto'v so'zlardan boshi osmonga etgan shoh o'ziga yoqqan kishilarni qarorgohida olib qolib, bir xonada tunardi. Bunday ishonchli kishilar ichida osiyoliklar ham bor edi. Aleksandr faqat makedoniyaliklar va greklargagina emas, balki qo'l ostidagi barcha xalqlardan ham ishonchli odamlar topib, ularga ham yaqin munosabatda bo'la boshlaydi. Ko'pincha eronliklar bilan forsiy tilda, so'g'diyonaliklar bilan esa so'g'd tilida gaplashardi. Qaysi o'lkaga borsa o'sha o'lkaning urf-odatini, tilini o'rganishga harakat qilardi. Zardushtiylik dini tug'i ostida yashayotgan osiyoliklarning tili va urf-odati bir-biriga juda yaqin edi. Osiyo podshosi bo'lgandan so'ng bu erdagi xalqlarning tili va urf-odatini o'rganishni zarur deb biladi. Hatto sarkardalari va mashhur kishilarini ham mahalliy xalqning tili va urf-odatini o'rganishga undaydi. Aleksandrga, ayniqsa sharq muzikasi, osiyolik go'zallarning raqslari, hofizlarning qo'shiqlari juda yoqardi. SHuning uchun ham bayram tantanalarida ko'proq osiyoliklarning kuy va raqslari ijro etilardi. So'g'diyonada boshlangan tantana Baqtriyadan tortib Hindistongacha deyarli har kecha davom etardi. Tantana tashrif buyurganlar qanday egilib kelib

ko'rishgan bo'lsalar, tantana tugagach yana shunday egilib shoh. bilan xayrlashardi. Asta-sekin bunday Osiyo udumiga evropaliklar ham ko'nikib qolishadi. Yo'lda ularga Afrikan ismli hind sarkardasi 20000 qo'shini va 15 ta fili bilan qarshi chiqadi. Aleksandr uni ham o'ziga bo'ysundiradi. SHunday qilib, shoh Triankantorga etib keladi va shu erda o'z qo'shini bilan 30 kun dam oladi, xudo yo'liga qurbonlik qiladi. Bu erlarda ilgarigi shoh Taksil o'rniga uning o'g'li Mofis hukmdorlik qilar edi. Aleksandr bilan uning orasida 30 stadiy masofa bor edi. Mofis Aleksandrga sezdirmasdan va to'satdan hujum qilish uchun jangga tayyorlana boshlaydi. Aleksavdr uning bu ayyorligini, urushmayman deb aldaganini sezib qoladi va qo'shinining bir qismini unga qarshi yuboradi. Vaziyatni tushungan Mofis hech qanday jangsiz Aleksandrga taslim bo'ladi. Aleksandr esa Mofisni hokimlik lavozimida qoldiradi va keyinchalik u bilan ishonchli ittifoqdosh bo'lib qoladi. Aleksandr Evmisarni ham o'ziga bo'ysundiradi va uning eng yaxshi hosildor erlarini egallab oladi. Lekin bu erlarda o'ta zaharli ilonlar ko'p bo'lib, ular chaqqan odam o'sha zahotiyoq o'lar edi. SHuning uchun makedoniyalik jangchilar kechasi bilan uxlolmay, o'zlarini ilonlardan qo'riq dab chiqar edi. SHundan keyin Aleksandr yana bir qancha shaharlarni ishg'ol qiladi va kafara deb ataluvchi xalqlar yashaydigan joyga keladi. Bu xalq odatiga ko'ra, agar eri o'lsa unga qo'shib tiriklayin xotinini ham yoqib yuborishar edi.

Bu urf-odatning paydo bo'lishiga bir xotinning o'z eriga zahar berib o'ldirishi sabab bo'lgan ekan.

Aleksandr Hindiston va unga yaqin o'lkalarda yana bir qancha viloyatlarni o'ziga bo'ysundiradi. Bir qancha binolar bunyod etadi. Biroq hali urushni to'xtatish, olis Makedoniyaga qaytish xayoliga kelmasdi, Keyin u adrestlarni, katsanlarni, presilarni, gangaridlarni o'ziga bo'ysundiradi. U ikki yuz ming piyoda va yigirma ming otliq askar bilan o'ziga qarshi chiqqan sofitlarga qarshi jangga o'tlanadi. Biroq sanoqsiz janglar, og'ir yo'l mashaqqatlaridag'! holdan toygan askarlar ko'zlari yoshga to'lib, poyonsiz yurishlarga va qirg'in urushga nuqta qo'yishni, o'z jangchilarining keksayib qolganini aytib, vatanlariga qaytishni iltijo qilib so'ray boshlaydilar. Aleksandrga jangchilaridan biri sochining oqini, biri orttirgan yaralarini, birovlar o'zining holdan toyib urush joniga tekkanini ko'rsata boshlaydilar. Aleksandr bu xalq nolalaridan hayajonga kelib, o'z g'alabalariga chek qo'yish maqsadida odatdagi qarorgohidan farq qiluvchi muhtasham qarorgoh qurishni buyuradi. Bu qurilish shunday bo'lishi kerak ediki, u dushmanga qo'rquv, avlodlarga hayrat keltirishi kerak edi. Jangchilar cheksiz quvonch va g'ayrat bilan bu imoratni bunyod etadilar. Keyin ular dushmanni yakson qilib, tantana bilan bu qarorgohga qaytadilar.

Bu joydan Aleksandr Auezina daryosigacha etib kelib, Okean tomon suzib ketadi. Bu erda yashovchi agensonlar va siblar xam taslim bo'ladi. U kemalarga tushib bu erdan mandra va sudraklar tarafga yo'l oladi. Bu xalqlar unga qarshi 80 000 piyoda va 60 000 otliqdan iborat qo'shinini qarshi qo'yadilar. Jangda g'olib chiqqan Aleksandr o'z qo'shini bilan shaharga yaqinlashadi. SHahar qal'asiga birinchi bo'lib ko'tarilganda u erda hech kim ko'rinmasdi. SHahar aholisi tashlab chiqib ketgan bo'lsa kerak, deb navkarlarsiz yolg'iz o'zi shahar maydoniga sakrab tushadi. Aleksandrning yakka o'zi kirganligini ko'rgan dushmanlar shovqin

ko'tarib, har tarafdan uni o'rab ola boshlaydilar. Ular Aleksandrning kallasini tanasidan judo qilib, bir yo'la butun dunyoda urushga chek qo'yib, ko'plab xalqlar uchun qasos olishni ko'zda tutgan edi. Ammo Aleksandr bir o'zi dushman olomoniga qarshi qahramonlarcha kurashadi.

Aleksandr qo'shini bilan Nise shahriga etib kelganda, qarshilik qilmay izzat-ikrom bilan kutib olgan shahar aholisiga shafqat qiladi. Keyin u o'z qo'shini bilan muqaddas tog'ni qurishga yo'l oladi. U erdan Dedab tog'lariga, Kleofida podshohligiga tomon o'tlanadi. Kleofida butun saltanatini, boyliklarini o'z ixtiyori bilan in'om etadi. Bu bilan u o'z podshohligini saqlab qoladi. Hatto tug'ilgan o'g'liga Aleksandr deb ism qo'yadi. SHundan so'ng Aleksandr Hindiston podshohligini egallaydi.

Hindiston uzra yurish qilganda baland va o'tish qiyin bo'lgan qoyalarga duch keladi. Bu past-baland qoyalar orasida ko'plab qabilalar joylashgan edi. Hatto qattiq er qimirlab, Gerkulesga bu qoyalarni egallashda xalaqit bergan.

Gerkulesdan ham ustun kelish maqsadida u barcha xavf va qiyinchiliklarni engib, bu joydagi hamma qabilalarni bo'ysundiradi.

Bu haqda quyida batafsil to'xtalishga harakat qilamiz. Qadimiy kitoblardan keltirilgan turli xil ma'lumotlarni bir-biriga qiyoslaymiz.

POR BILAN JANG

Hindistondagi qirg'in urushlar ichida eng og'iri podshoh Por bilan bo'lgan jang edi. Bu o'lkadagi shohliklar ichida ham Por podshohligi kuchli edi. Por shohanshoh sanalib, o'zga mayda shoxliklar unga xiroj to'lab turardi. Por ham hech bir urushda mag'lub bo'lmagandi. Yakkama-yakka jangda ham unga teng keladigan sarkarda topilmagan. SHuning uchun ham u tengsiz kuch-qudratga ega degan ulug' nomga muyassar bo'lgandi. Por hukmronligi davrida Hindiston ulkan davlatga aylanadi. Aleksandr singari Por ham shiddatli janglarga kirib ketardi. Har tomoni o'tkir tig'lar bilan himoya qilingan jangovar filga minib, bir qo'lga qalqon, ikkinchi qo'lga uzun nayza tutib jang qilardi. O'zining bahaybat gavdasi bilan fil ustida tik turib, qo'shinini jangga undar, butun ovozi bilan hayqirib, lashkarni jangga solardi. Ayniqsa, uzoqdan turib kamonda yoy otishga usta edi.

Qadimgi muarrix adiblar Por haqida, uning janglardagi matonati haqida ko'p qiziq voqealarni yozishgan. Ayniqsa, uning Aleksandr bilan jangi tarixning yorqin sahifasiga aylangan. Sarkardalari Aleksandr haqida turli xil gaplarni aytishib, Porni sergaklikka chaqirmoqchi bo'lganda ham, u pinagini buzmaydi. Hech bo'lmaganda Aleksandr bilan yakkama-yakka jangda g'olib chiqishiga ishonadi. U ko'pgina janglarda qo'shinining behuda qirilib ketmasligi uchun shohlarni yakkama-yakka olishuvga chaqirgan. Ayniqsa, uning urishqoq fillari jang qilishga yaxshi o'rgatilgandi. SHu tufayli u Aleksandrda fillar kamligini, qo'shini esa o'zinikidan bir necha barobar ozligini eshitib, albatta g'alaba qozonishiga ishonadi.

Tarixny asarlarda Por bilan Aleksandr jangi haqida var xil ma'lumotlar beriladi. Ularning ayrimlari bir-birini tasdikushsa, boshqalari butunlay o'zgapchadir.

Poliennning «Harbiy hiylalar» asarida ham Aleksandr bilan Por jangi haqida qisqacha ma'lumot berilgan. Unda aytilishicha, Por bilan bo'lgan jangda Aleksandr otliq askarlarning bir qismini o'ng qanotda qoldirib, orqasidan himoya qo'yadi.

CHap qanotig'a esa piyoda bilan fillarni qo'yadi. Undan so'ng orqasidan himoya uchun jangchilarni qo'yadi. Por esa hamma qo'shinni bir joyga yig'ib, har joyga fillar qo'yib, qal'asimon pozitsiyani egallaydi. Lekin uning bu qal'asi zaif bo'lib, Aleksandr osongina to'la g'alabaga erishadi.

Aleksandrning hind shohi Por bilan jangi haqida juda ko'plab hikoyatlar yaratilgan. SHulardan ayrimlariga e'tiboringizni jalb qilamiz. Ulardan biri qadimgi hind eposi «Kalila va Dimna», ikkinchisi «SHohnoma»da berilgan hikoyatlardir.

Aleksandr bilan hind shohi Por o'rtasida bo'lib o'tgan jang lavhalari Plutarx ijodida ham alohida o'rin egallagan. Unda hikoya qilinishicha, Por bilan bo'lib o'tgan jang haqida Aleksandr o'z maktublarida bayon qiladi. Plutarx asarlarining tarixiy ahamiyati shundaki, u o'z asarini tarixiy kundaliklar va ayniqsa Aleksandrning Makedoniyaga yo'llagan maktublari asosida yozadi.

Aleksandrning o'z maktublarida yozishicha, ikki qarama-qarshi qo'shin o'rtasidan Gidasp daryosi oqib o'tgan. Por fillarni oldinga chiqarib, kechib o'tadigan joyni nazorat qilib turgan.

Aleksandr esa, varvarlarning o'rganishi uchun qarorgohida har kuni shovqin ko'tarishni buyuradi. Bir kuni sokin va oysiz tunda, Aleksandr piyoda va otliq askarlarni olib, dushmandan uzoqqa ketib, bir orolga joylashadi. SHu payt qarorgoh ustida momaqaldiroq bo'lib, chaqmoq chaqib, jala quyadi va qattiq shamol esadi. Aleksandrning ko'z oldida bir nechta jangchisini chaqmoq kuydirib o'ldiradi. Lekin shunga qaramay, Aleksandr qarshi qirg'oqqacha suzib o'tmoqchi bo'ladi. Gidast daryosida qattiq to'lqinlar ko'tariladi. Hammayoq sirpanchiq bo'lgani uchun oyokda turish qiyin edi. To'lqinlar esa qirg'oqqa yaqinlashgani qo'ymas edi. Onesikritning bergan ma'lumotlariga ko'ra, Aleksandr o'sha paytda: «E afinaliklar, sizlarga manzur bo'lish uchun qanday qiyinchiliklarga duch kelganimni bilsalaring edi», — deb xitob qilibdi. Ular qayikdarini qoldirib, qo'llarida qurol bilan qirg'oqqa suzib o'tishadi.

Qirg'oqqa chiqib olgach, Aleksandr piyoda askarlarini ortda qoldirib, otliq askarlar bilan yigirma stadiy oldinga o'tib ketadi. Aleksandr, agar dushman otliq askarlarini oldinga chiqarsa, ularni oson engishini, agar piyoda askarlari oldin bo'lsa, uning piyoda askarlari vaqtida etib kelishini taxmin qiladi. Bu taxminlarning birinchisi to'g'ri chiqadi. Ming otliq va oltmish harbiy aravadan iborat bo'lgan qo'shin unga qarshi chiqadi. Birinchi jangda u g'alaba qozonadi. Barcha harbiy aravalarni qo'lga oladi. Bu jangda to'rt yuz otliq askar halok bo'ladi, qolganlar esa qochib chekinishadi. Por Aleksandr qo'shinini daryodan kechib o'tgan deb o'ylab, bor qo'shinini to'plab, unga qarshi yuradi. Turgan joyida esa, qolgan makedoniyaliklarning kechib o'tishiga xalaqit berish uchun uncha katta bo'lmagan qo'shinni qoldiradi. Fillarni ko'rib qo'rqib ketgan Aleksandr Kenga.o'ng tarafdan hujum qilishni buyurdi. O'zi esa chap tarafga o'tadi. Ikki tarafdan xujumni kutmagan dushman, oldin ikkilanib qoladi, keyin fillarning panasiga o'tib, u erdan to'p-to'p bo'lib yana hujumga o'tishadi. SHuning uchun jang dam olishlar bilan davom etardi. Jangning sakkizinchi soatida dushman engiladi. Bu jangning sababchisi bo'lgan odamning xatlarida shunday deb yozilgan edi. Ko'pgina tarixchilarning yozishiga qaraganda, Porning bo'yi 4 cho'zim (lokot' — cho'zim, bir cho'zim 0,5 metr chamasidagi uzunlik o'lchovi) va bir pyad'

(pyad' — o'lehov birligi bo'lib, bosh barmoq bilan ko'rsatkich barmoq oralig'idagi masofa) bo'lgani uchun ostidagi fil bahaybat bo'lishiga qaramay, juda katta ko'rinar edi. Bu fil jangda xo'jayiniga katta yordam beradi. SHoh o'z kuchini yig'ayotganda, fil uni dushman o'qlaridan qimoya qilib turadi. Lekin xo'jayinining sanchilgan nayzalardan madori ketayotganini sezib, Por yiqilib tushmasligi uchun, sekin tiz cho'kib, xartumi bilan nayzalarni sug'ura boshlaydi.

Porni asirga olishganda Aleksandr u bilan qanday muomala qilish kerakligini so'raydi. SHunda Por «shoxlarga qilinadigan muomala» deb javob beradi. Aleksandr Porni bir viloyatga hokim qilib tayinlaydi. U xo'jayinlik qilgan erlarni o'ziga qoldirib, unga hech kimga bo'ysunmaydigan hindlarni ham beradi.

Aleksandr bilan Por o'rtasidagi jang tafsilotlari Diodorning «Tarixiy kutubxona» asarida birmuncha batafsil yoritib berilgan. Fikrimizning dalili uchun Diodorning asariga to'xtalib o'tamiz.

Aleksandr Hindiston shohi Porga qarshi urush boshlaydi. Porning 50000 piyoda askari, 3000 otliq askari, 1000 ta aravasi va 130 ta fili bor edi. SHunga qaramasdan u qo'shnisi bo'lgan Evmisar shohini ham yordamga chaqiradi. Buni sezgan Aleksandr Evmisar etib kelgunga qadar Porga qarshi urush boshlaydi. Por o'z qo'shinini jangga quyidagicha tayyorlaydi: Otliq askarlarni chekka tomonga, fillarni oldinga, ularning atrofiga esa og'ir qurollangan jangchilarini qo'yadi. Aleksandr ham sharoitga qarab, o'z qo'shinini jangga tayyorlaydi. Jang boshlanadi. Porning fillari makedoniyalik jangchilarning ko'pini ezib tashlaydi. SHunda Aleksandr fillarga qarshi o'q otadigan to'lg'amalarini ishga soladi. SHundan keyin fillar o'z egalariga bo'ysunmay, o'z odamlarini bosib-yanchib orqaga qocha boshlaydi. Por esa 130 fildan 40 tasinigina o'zini himoya qilish uchun zo'rg'a ushlab qoladi. Porning o'zi ham juda kuchli bo'lib, nayza otish bo'yicha unga hech kim teng kelmas edi. SHunda Aleksandr Porga qarshi bir qancha nayzachilarni yuboradi. Por ular bilan jang qiladi va nihoyat juda ko'p joyidan yaralanib, filning ustidan yiqilib tushadi. Buni ko'rgan hindlar orqaga qocha boshlaydi. SHunday qilib, bu erda qam Aleksandr buyuk g'alabani qo'lga kiritadi. Bu jangda hindlar tomonidan 12000 odam halok bo'ladi. Ular orasida Porning ikki o'g'li va buyuk sarkardalari bor edi. 9000 odami esa asirga tushadi, makedoniyaliklar esa 300 ta otliq va 700 ta piyoda askarini yo'qotadi.

YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida qam Aleksandrning Por bilan bo'lgan jangi haqida qiziqarli lavhalar bitilgan.

Aleksandr ham Por kabi tanti edi. YAralanib qolgan Porga ozor bermasdan, asir olib, keyinchalik uni butunlay ozod qiladi va hatto unga hokimlik in'om etadi. Bu hakda shunday yoziladi:

Hind shohlari ichida o'zining tengsiz jismoniy kuchi va olija-noblighi bilan dong chiqargan Por ismli shoh bor edi. U oldindan Aleksandrning qudratli qo'shini haqidagi xabarni eshitib, u bilan bo'lajak urushga tayyorlana boshlaydi. Jang boshlanganidan keyin, Por Aleksandrni yakkama-yakka olishuvga taklif qiladi. Aleksandr darhol jangga tashlanadi, ammo birinchi to'qnashuvdayoq uning oti yaralanadi va u yiqilib tushadi. SHunda uni navkarlari qutqarib qoladi.

Og'ir jarohatlangan Por asirga olinadi. Aleksandr katta jasorat egasi bo'lgan Porni hurmat qilib, uni asirlikdan ozod etadi.

Yustin «Pompey Trog epitomi» asarida ta'kidlab o'tgan Aleksandr bilan hind shohi Por o'rtasidagi bo'lib o'tgan jangning batafsil bayonini hind xalqining qadimiy eposi «Kalila va Dimna»da va sharq klassik adabiyotining yorqin namunasi bo'lmish Firdavsiyning «SHohnoma»sida

ham uchramiz.

«Kalila va Dimna» Aleksandr Makedonskiyning Hindistonga yurishidan keyingi davrlarda yaratilgan. Unda Iskandarning tadbirkor va hiylakor ekanligi hikoya qilinadi. Juda ko'p rivoyatlar Iskandarning harbiy hiylalari haqida qikoya qiladi. Iskandarning engilmasligi uning tengsiz kuch-qudratga egaligidagina emas, balki tadbirkorligida edi. CHunki, Iskandar oz sonli qo'shin bilan ham

o'zidan bir necha bor ustun raqibini mag'lubiyatga uchratgan. Aleksandr Makedonskiy o'zidan bir necha bor harbiy ustunlikka ega Eron shohi Doro, Hind shohi Por qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratadi va boshqa mamlakatlarni ham tadbirkorlik va hiyla yo'li bilan qo'lga oladi. Sulh tuzadi, kengashadi, katta-katta va'dalar beradi.

Xind xalqining og'zaki ijodiyoti ta'sirida vujudga kelgan bu asar tez fursatda ko'pgina tillarga tarjima qilinib, o'zga xalqlarning ham sevimli asariga aylanadi. Jumladan, Firdavsiyning «SHohnoma»sidagi ko'pgina dostonlarning yuzaga kelishida va ayrim lavhalarning yaratilishida ham «Kalila va Dimna»ning ta'siri borligini sezamiz. Bu o'rinda «Kalila va Dimna»da berilgan Iskandar Zulqarnayn haqidagi hikoyat bilan «SHohnoma»da keltirilgan bir hikoyatni bir-biriga muqoyasa qilib ko'rishimiz mumkin.

Iskandar Zulqarnayn Xitoy tomon qo'shin suradi. Buning uchun eng avval hind mamlakatini zabt etish zarur edi. Iskandar hind podshohini o'ziga bo'ysundirmoqchi, o'z dini va hukmronligini unga qabul ettirmoqchi bo'ladi. Bu vaqtda Hindistonda Forek nomli kuchli, botir, engilmas va tadbirli bir kishi hukmronlik qilardi.

U Iskandar Zulqarnaynning bostirib kelayotganidan xabar topgach, urushga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Urush uchun lozim bo'lgan butun tadbirlarni ishlatadi. Pahlavonlarni chaqirib, jangga hozirlik ko'rishni amr etadi. Qisqa muddat ichida jangovar fil to'dalari, maxsus qujumga o'rgatilgan yirtqich hayvonlar, tamg'a bostirilgan otlar, uchli nayzalar, o'tkir qilichlar, yarqiroq qalqonlar hozirlaydilar.

YUnonlar Forek turgan joyga yaqinlashganda hindlarning shu mahalgacha misli ko'rilmagan lak-lak otliqaskarlari haqida Iskandarga xabar etkazadilar. Buni eshitgan Iskandar jangning mag'lubiyat bilan tugashi mumkinligidan cho'chidi. U hiylakor va shafqatsiz bo'lish bilan birga, sezgir va tadbirli odam edi. U askarlar qarorgohi atrofida xandaq qazdirib, shu erda ma'lum vaqtga qadar sabr qilib turish, hind shohiga qarshi qanday jang etish haqida kengash qurishga qaror qiladi. U munajjimlarni chaqirtirib, hind podshohiga hujum qilish, uni engish uchun qaysi kun yaxshi ekanligini aniqlashni amr etadi. Munajjimlar shohning buyrug'ini bajo keltirib, xayrli kun va soatni belgilab beradilar. Iskandarning shunday bir odati bor edi: qaysi shaharni zabt etsa, u erdagi turli sohada shuhrat qozongan mohir ustalarni o'zi bilan olib ketar edi. U o'shanday ustalarga misdan ichi bo'sh ot va suvoriylar yasanglar, bu otlar g'ildiraklar ustiga o'rnatilgan bo'lsin va itarganda tez

sur'at bilan harakat etsin, deb buyruq beradi. Topshiriq bajarilganidan keyin otlarning ichini neft' va gugurt, bilan to'ldirib, suvoriylarga jang kiyimlarini kiygizishni va ularning hammasini qo'shinning markaz qismiga joylashtirishni, ikki tomonning qo'shinlari to'qnashganda otlarga o't yoqib, qo'yib yuborishni amr etadi. Toki dushmanning fillari qizib ketgan suvoriylarga hujum qilganda xartumlari kuyib, qochishga majbur bo'lsinlar.

U ustalar bu ishlarni tez bajarishni buyuradi. Ustalar jadallik bilan ish boshlaydilar. Munajjimlar belgilagan kun tobora yaqinlashib kelardi. Zulqarnayn o'z elchilarini hind podshohining yoniga yuborib, taslim bo'lishni taklif etadi. Lekin javoban Forek: «Zulqarnayn azaliy dushmanimdir, unga qarshi qat'iy qarshilik ko'rsataman», deb javob qaytaradi.

Zulqarnayn Forekning bu qarorini eshitgandan so'ng suvoriylar bilan hujum boshlaydi. Forek ularga qarshi fillarni jang maydoniga chiqaradi. Iskandarning sarkardalari mis suvoriylarni olg'a suradilar. Fillar hamlaga o'tib, o'z xartumlari bilan mis suvoriylarga yopishadilar. Xartumlari kuygandan keyin fillar ustidagi askarlarni yiqitib, oyoklari bilan toptab, hech narsaga qaramay qocha boshlaydilar. Bu holni ko'rgan Forek ham orqasiga qaramay qochadi. Uning qo'shini har tomonga to'zib ketadi. Iskandarning askarlari esa quvlab borib, ularni qira boshlaydi. SHu vaqt Iskandar qichqiradi:

— Ey hind podshohi, kel, men bilan olish, o'z qo'shining, odamlaringga rahm qil. Ularni o'lim girdobiga tashlama. Falokat ro'y berganda qo'shinni tashlab qochmoklik shohlarga yarashmaydi. SHoh o'zining butun kuch va quvvatini ishga solib, ularni mudofaa etmog'i, ularning najoti uchun o'z jonidan kechmog'i lozim. SHoh o'zining mol-dunyosi va hayotini ularga fido qilmog'i kerak. Qo'shinni qo'yib, mening qoshimga maydonga chiq, kim kimni o'ldirsa, o'sha xushbaxt bo'ladi.

Forek Zulqarnaynning bu so'zlarini eshitgach, baxtini sinamoq va g'olib kelmoq orzusi bilan unga ro'baro' bo'ladi. Har ikkala hukmdor bir necha soat ot ustida qilich o'ynatadilar, lekin hech biri ustun kela olmaydi. Iskandar toliqib, boshqa najot yo'li yo'qligini bilgandan keyin shunday bir na'ra tortadiki, uning zarbidan eru ko'k larzaga keladi. Forek askarlarim boshiga biror falokat tushdi shekilli, nega bu na'ra tortayapti deb orqasiga qayrilib qaraydi. Iskandar shu paytda uni bir zarb bilan erga qulatadi. O'z shohlarining boshiga tushgan bu falokatni ko'rgan hindlar hujumga o'tadilar, o'z shoxlari bilan birga o'limni sharaf hisoblab, qizg'in jang boshlaydilar. Iskandar esa bong urib, agar taslim bo'lsalar, ularga muruvvat qilishini aytadi va shundan keyin ular ustidan g'alaba qozonishga muvaffaq bo'ladi.

Xuddi mana shu hikoyatga aynan o'xshash epizodni biz «SHohnoma»dagi «Iskandarning Fur jangiga qo'shin tortgani» bobida ham uchratamiz. «SHohnoma»da hikoya qilinishicha, hind shohi Fur Iskandar nomasiga javob yozib, itoat etish haqidagi taklifni rad etadi. Hind shohining javobidan Iskandar darg'azab bo'lib, jangga shaylanadi.

Ko'shin tortib bordi hind Furi sari, Daryoday oqardi shohning askari. Sipoh qo'shildari o'ngdan, ham so'ldan Olg'a siljishardi minglarcha yo'ldan1.

Biroq ayg'oqchilar Furning o'rgatilgan jangovar fillari borligini ma'lum

qiladi. Bu fillarga na otliq va na piyoda sipohlar qurol bilan bas kelolmasdi. Furning dahshatli urishqoq fillari haqidagi xabarni eshitsa ham Iskandar sarosimaga tushib qolmasdan, tadbirkorlik bilan harbiy hiyla ishlatish yo'liga o'tadi.

Rumiy donalarga dedi shahriyor, Mumdan fil jasating etingiz tayyor. Uylang ahli donish va ahli halim, Buning chorasini topa olar kim?

Donishmandlar bir-biri bilan maslahatlashib, misdan yasama ot ixtiro etishga qaror qiladilar. Uch mingta temirchi va mohir ustalarni yig'ib, zudlik bilan ishga kirishib ketadilar. Tez fursatda mingta temir ot tayyor bo'ladi. Bu otlarning ustiga yasama temir jangchilar mindiriladi. Bu otlar turli rangda edi.

Temirdan yasashib ogp shulfoz, Mindirdi pgemirdan mingta chavandoz. Tizoldi ming gavhar, sho'riq va jiyron, Bundoq shemir sipoh ko'rmagan jahon.

Nihoyat, Fur bilan Iskandar qo'shinlari o'rtasida jang fursati yaqinlashadi. Yasama otlarning ichiga neft' solinib, olov yoqlladi. Oyoklariga g'ildiraklar o'rnatilgan yasama otliqjangchilar jang maydoni tomon harakat qiladilar. Hindlar ham urishqoqfillarini ishga soladi. Urishqoq fillar otliq jangchilarni xartumi bilan urib yiqitib, oyog'i bilan yanchib tashlashga odatlangan edi. Biroq, bu safar Iskandarning yasama otliq jangchilariga hujum qilgan hind fillarining xartumi kuyib, o'ljasini mag'lub qila olmasdan, darg'azab bo'lib, orqaga qocha boshlaydilar.

Olov etganidan har fil xartumiga Filbonning tiqildi joni halqumiga, Barcha hind lashkari qochdi iziga, Fillar tizgin bermas ega izmiga.

Bu holni kuzatib, hujumga shaylanib turgan Iskandar lashkarlari g'animlarning ketidan shiddat bilan jangga kirib ketadi. O'z sipohlarining tum-taraqay qochayotganini ko'rgan Fur lashkarlarini ikki tog' orasig'a to'plab, og'ir jangga kiradi. Ikki o'rtada qirg'in-barot jang boshlanadi. Son-sanoqsiz begunoq sipoxlarning behuda o'lib ketayotganini sezgan Iskandar Furga elchi yuborib, yakkama-yakka jangga taklif etadi.

Fur mardlik jangiga chiqishga rozi bo'ladi. Va deydi: «Bu taklif maqbuldir menga, lashkarsiz kurashni ko'rsatgum senga!»¹ «Kalila va Dimna»da ifodalanganidek, Furning nazarida Iskandar nozikday g'oyat «oti-yu quroli ojiz»dek ko'rinadi. Biroq «SHohnoma»da Iskandar hind shohini hiyla yo'li bilan engmaydi. Balki «Fur sari gangiganda shoh», sipoxlar «Dahshatli bir nido ko'taradi». Bu sadodan Furning «dili dargoh bo'lib» sarosimaga tushib qoladi. SHunda «Kalila va Dimna»da ta'kidlaganidek, «SHohnoma»da ham Iskandar hind shohining «Boshini shart kesdi-da bo'yniga qadar».

SHundan so'ng hind sipoxdari qilichini tashlab, Iskandarga itoat etadilar. Bir-biriga g'anim bo'lgan ikki o'lka lashkari o'rtasida do'stlik ittifoqi barpo etiladi.

Hindning lashkaridan ketdi-yu nifoq, Bunda qaror topdi do'stlik, ittifoq.

«SHohnoma»da Iskandarning mardligi, matonati yuksak pafos bilan tarannum etiladi. Bu mardlik Fur bilan bo'lgan jangda va ayniqsa hind shoqini yakkama-yakka jangga taklif qilish lavhasida ko'zga yaqqol tashlanadi. Tarixda bunday mardlik janglari juda ko'p bo'lgan. Begunoh sipoxlarning o'lib ketishini istamagan mard sarkardalar jonlarini tahlikaga qo'yib, ochiq jangga kirganlar.

Iskandar dediki: «Ayo, ey, nomdor, Behuda bu jangdan ne manfaat bor.

Yirtqichga em bo'lib ketmoqda inson, Ot na'li ostida behad istihon».

«Kalila va Dimna»da qayd etilganidek, «SHohnoma»da ham Iskandar hind shohligini Savurg degan hind o'g'loniga topshiradi. «Kalila va Dimna»da esa hind shox/shgiga tayinlangan yangi podshohning nomi keltirib o'tilmagan. Bu asarda «SHohnoma»dagidan taxtni hind o'g'loniga, ya'ni Iskandar o'z sarkardalaridan ishonchli bir kishisiga in'om etadi. Bu hakda «Kalila va Dimna»da shunday deyiladi.

Iskandar hindlar mamlakatini qo'lga kiritib, ishonchli odamlaridan birini ularga shoh qilib tayinlaydi. O'zi esa lozim bo'lgan tadbir-

choralarni ko'rib, o'z hokimiyatini yaxshilab o'rnatgunga qadar Hindistonda qoladi. So'ngra o'zining boshqa maqsadlarini amalga oshirish uchun safarga jo'naydi.

Aleksandr bilan hind shohi Por — Furek o'rtasidagi jang tarixiy fakt bo'lib, bu haqqa Plutarx o'z asarida yuqoridagiday ma'lumotlar beradi.

FILIPP

Plutarx asarida Aleksandrning yoshligi haqida ham qiziqarli lavhalar bayon qilingan.

Aleksandrning nasl-nasabi haqida ortiqcha tortishuvlar qilib o'tirishiga harakat bo'lmasa kerak. Ota tomondan avlodi Karanga bog'lanib Gerakldan, onatomondan esa Neoptolemaga bog'lanib Eakidlar avlodidan deyishadi. Aytishlaricha, Filipp ham o'smir bola bo'lib, ayni kuchga to'lgan paytida Olimpiada ota-onasini yo'qotgan yosh qizcha bo'lgan. Filipp bu go'zal qizchani sevib qolib, akasi Aribbning roziligi bilan unga uylanadi.

O'sha tun kelin bilan kuyovning nikohi qoldiriladi. Olimpiadaning xayolida momaqaldiroqbo'lib, chaqmoqning qorniga uribdi, bu zarbadan qattiq alanga paydo bo'lgan, alanga uchqunlari har tarafga sachrab, so'ngra so'igan.

Oradan bir oz vaqt o'tgach, to'ydan keyin Filipp bir tush ko'radi. Tushida bir muhr ko'radi. Bu muhrda o'yilgan sherning rasmi bor ekan. Tush ta'birini aytuvchilar buni shunday izox^lashadi. Filipp er-xotin huqukdarini yanada qattiq himoya qilishi kerak. Teymeslik Aristandr esa Olimpiada homiladorligini, yaqin orada dovyurak, shersifat o'g'il ko'rishini aytdi. YAna bir safar esa tushida uxlab yotgan Olimpiada yonida cho'zilib yotgan ilonni ko'radi. Aytishlaricha, Filipp buni ko'rgandan keyin xotiniga bo'lgan munosabatlarini o'zgartiradi, xotini bilan tunlari ham birga bo'ladi. Buning bir qancha sabablari bor edi. Filipp mudom Olimpiadadan shubhalanib yurardi. Olimpiada uni sehrlab qo'yishidan yoki biron bir zaharli ichimlik ichirib qo'yishidan qo'rqardi. Bu hakda yana boshqa bir hikoya bor. Qadimdan o'sha mamlakatning ayollari Dionis sharafiga ochilgan dargo\larga kelib turishgan. Bunday ayollarni klodenka va mimallonkalar deb atashgan. Ularning urf-odatlari Gemosi tog' yonbag'rida yashaydigan frakiylar va endoniylar urf-odatiga o'xshardi. Olimpiada boshqalarga qaraganda rashkchiroq edi, bundan tashqari xatti-harakatlarining g'alatiligi bilan boshqalardan ajralib turardi. Masalan, tantanali yig'inlarda u erkak va ayollarni qo'rqitadigan katta-katta ilonlarni olib kelar, ular savatdan o'rmalab chiqib, atrofdagi odamlarni qo'rqitishlarini miriqib tomosha qilardi.

Oradan bir oz vaqt o'tgandan keyin Filipp megapolitaniyalik Xeronni

Del'figa yuboradi. Xeron Filippga Apollondan sovg'a olib keladi. Bu sovg'ani Filipp xudo Amonga qurbonlik qilib, uni boshqa xudolardan yuqori qo'yishi kerak edi. YAna aytishlariga qaraganda Filipp eshik tirqishidan, xotini bilan uxlab yotgan ilon qiyofasidagi xudoni poylayotganda bir ko'zidan ayrilgan, Erostofenning bergan ma'lumotlariga qaraganda Olimpiada Aleksandrni safarga kuza-tayotganida, unga tug'ilishining sirini aytib beradi va naslini ulug'lash uchun barcha kuchlarini sarf qilishini so'raydi. Boshqa tarixchilarning aytishlaricha, Olimpiada, aksincha, bu izohlarni rad etib, «Kdchon Aleksandr meni Gera oldida uyaltirmay, tinch qo'yar ekan?» deb nola qilari ekan.

Aleksandr gekatombeon oyining oltinchi kuni tug'ilgan. Aynan shu kuni Artemida Efiskayaning ibodatxonasi yoqilgan edi.

«Pompey Trog epitomi» asarida Filipp haqida ham qiziqarli lavhalarini o'qiydiz.

O'zlarining aldanganligini tushungan fokidiyaliklar qo'rquvdan birinchilar qatorida qurollana boshlaydilar. Ammo urushga tayyorlanish imkoniyati boy berilgandi. Filipp esa, agarda ular taslim bo'lmasa, hammasini qirib tashlashga qaror qilgandi. SHaxsiy manfaatini ko'zlab, ilojsizlikdan ular taslim bo'ladilar. Urushmaslik to'g'risidagi shartnoma ishonchsiz bo'lib, hamma joyda talon-taroj, o'ldirish boshlanib ketadi: bolalarni ota-onalaridan, xotinlarni erlaridan judo qila boshlaydilar. O'z podshohligiga qaytgach, Filipp xuddi cho'ponlar o'z mol-otlarini goh yozgi, goh qishki yaylovlarga ko'chirganidek, o'z bilganicha odamlarni bir joydan ikkinchi joyga ko'chira boshlaydi.

Ba'zi bir xalqdarni Filipp dushmanga to'siq qilish maqsadida ayni chegara yaqiniga joylashtiradi. Boshqalarni esa o'z podshohligining eng chekka o'lkalariga, asirga tushib kamayib qolgan xalqlarning aholisini to'ldirish uchun joylashtiradi. SHunday qilib, u ko'p sonli qabila va xalqlarni birlashtirib, yagona podshohlik yaratadi. Filipp Makedoniyadagi ishlarini tartibga solib, ayyorlik bilan boshqa qo'shni xalk tr erlarini egallaydi. Bu yo'lda u hatto o'z qarindoshlarini xam ayamaydi.

Filipp Greçiyaga kirib kelib, bir necha shaharlarni talon-taroj qilganidan keyin uning ochko'zligi yanada oshib ketadi. SHuning uchun u butun Greçiya bilan urush boshlashga qaror qiladi. U avval mashhur Vizantiya shahrini egallab, uni o'zining harbiy bazasiga aylantirmoqchi bo'ladi. SHu maqsadda u Vizantiya shahrini hamma tarafdin o'rab, qamal kdladi. Birinchi marta bu shahar spartan podshosi Pavsiniy tomonidan qulga kiritilgan bo'lib, etti yil uningtasarrufida bo'ladi, keyinchalik Vizantiyada goh makedoniyaliklar, goh afinaliklar hukmronlik qila boshlaydi. Vizantiyaliklar tashqaridan yordam kutmasdan, o'zlari ozodlik uchun qattiq turib kurashadilar. Uzoqdavom etgan qamaldan so'ng Filipp xazinasini bo'shaydi. U dengizda qaroqchilik qilib boylik ortira boshlaydi. Masalan, u 170 kemani tutib, undagi yuklarni sotadi. Keyin Filipp o'z qo'shinining bir qismini qamaldan olib chiqib, ko'p shaharlarni qo'lga kiritadi. Harbiy mahoratni va jang mashqini o'rgatish maqsadida Filipp 18 yoshdagi o'g'li Aleksandrni yoniga chaqirtirib oladi. Filipp skiflar o'lkasiga yo'l oladi. O'sha paytda Atey skiflar podshosi edi. Istriyanlar bilan bo'lgan urushdan so'ng qiyin ahvolga tushib qolgan Atey apollonlar orqali Filippdan yordam so'raydi. Evaziga esa uni o'g'il qilib

olishga va Skif podsholigining taxt vorisi bo'lishni va'da qilgandi. Ayni paytda istrian podshosi vafot etib, skiflar urush xavfidan xalos bo'ladilar. SHuning uchun Atey makedonlarni qo'yib yubora turib deydi:

Filippga u undan hech qanday yordam so'ramaganligini aytishni buyuradi. CHunki skiflar makedon himoyasiga, Atey esa taxt vorisiga muhtoj emasligini, chunki uning o'g'li tirik ekanligini aytishni buyuradi. Buni eshitgan Filipp Ateyga o'z elchilarini yuborib, Vizantiyani qamal qilishga ketgan harajatlarni qoplaydigan boyluk so'raydi. Agarda u rad qilmasa, urushni to'xtatajagini aytishni buyuradi. Ammo Atey Skifiya o'lkasining sharoiti noqulayligini, tuprog'ining unumsizligini bahona qilib pul to'lashdan voz kechadi. Bunga javoban Filipp Vizantiya qamalini to'xtatib, skiflarga qarshi yurish boshlaydi. Skiflar ham son jihatdan, ham dovyuraklikda makedonlardan ustun kelishiga qaramasdan, Filippning ayyorligi tufayli mag'lub bo'ladilar. Iigirma mingga yaqin ayol va bolalar asirga olinadi.

Filipp skiflar eridan qaytayotganda, o'z o'lkasidan o'tkazmaslik maqsadida triballar uning yo'lini to'sadi va o'lkaning bir qismini berishni talab qilishadi. Bu janjalda Filipp sonidan yaralanadi. Filippni o'lganga chiqargan makedonlar o'ljani boy berishadi. Ammo Filipp tuzalishi bilan uzoq vaqtdan beri o'ylab kelgan afinaliklarga qarshi urushni boshlab yuboradi.

Filipp butun Greçiyani bosib olmasa tinchimasligiga ko'zi etgach, ko'pchilik davlatlar afinaliklar bilan ittifoqtuzadilar. Son jihatdan ko'p bo'lishiga qaramasdan, afinaliklar g'alabani boy beradilar.

Greçiyadan yordam kelguncha, Filipp qizi Kleopatra va Epir podshosi qilib tayinlangan Aleksandrning to'yini o'tkazadi. To'y podsholarga xos beqiyos dabdaba bilan o'tkaziladi. To'y marosimlarida ajoyib tomoshalar ham bo'ladi. Filipp bu ajoyib tomoshalarni navkarlarning ishtirokisiz ikki Aleksandr — o'g'li va kuyovi bilan o'tkazmoqchi bo'ladi.

Bundan foydalangan Pavsiniy ismli makedonlarning oliy tabaqasiga mansub yigit Filippga qulay fursatda nayza sanchadi.

Pavsiniy Aleksandrning onasi Olimpiada tomonidan yollang'an deb o'ylashadi. Aleksandrning o'zi ham otasiga qotillik tayyorlanganligidan xabari yo'q edi. Aleksandr o'gay onadan tug'ilgan akasi o'ziga dushman bo'lishidan ko'proq xavfsirardi. SHu masalada u avval Attal bilan, keyin esa otasi bilan janjallashgan, hatto janjal shu darajaga borib etgandiki, Filipp qilichini yalang'ochlab Aleksandrni o'ldirmoqchi bo'lganda do'stlari podshohni to'xtatib qolishgandi. SHu sababli Aleksandr akasi bilan birga avval onasi tarafdin tog'asi Epirnikiga, u erdan esa Illiriy podshosi huzuriga ketgan edilar. Olimpiada o'z akasi Aleksandrni (Epir podshosi) Filippga qarshi urushga undardi. Agarda Filipp Aleksandrni kuyov qilmaganida, u o'z maqsadiga erishgan bo'lardi. Pavsiniyni bu yovuz qotillikka undagan ana shu Aleksandr va Olimpiada deb taxmin qiladilar. Aytishlaricha, Olimpiada qotilning qochishi uchun ot ham tayyorlab qo'ygandi.

Podshoning o'limidan xabar topgan Olimpiada ko'mish marosimiga shoshilgan bo'lib, o'sha kuni kechasiyoq osishga hukm qilingan Pavsiniyning bo'yniga oltin gulchambar osadi. Keyin esa Olimpiada Kleopatrani o'zini-o'zi osishga majbur qiladi.

Yigirma besh yil podsholik qilgan Filipp qirqetti yoshida olamdan ko'z

yumadi. Aleksandr dan keyin podsholik qilgan Arridey uning Larrisanlik raqqosadan qolgan o'g'li edi. Har xil boshqa nikoxlardan uning yana ko'p o'g'illari bor edi. Bu o'g'illarining ba'zi birlari o'z o'limi bilan, boshqalari esa bировlar tomonidan olamdan ko'z yumadi. Filipp maishatbozlikdan ko'proqqurolni yaxshi ko'rar, ulkan boyliklar unga urush qilish uchun vositagina edi, xolos. U o'z ishining ustasi, notiqsifatida so'zga chechan bo'lgan. Uning bu xislatlari o'g'li Aleksandrga o'tgandi. U notik^pikda hatto otasidan ham o'zib ketadi. Ota va o'g'il urushda g'alaba qilishning turli xil usulini biladi. Aleksandr urushni ochiqchasiga olib borar, Filipp esa har xil harbiy hiylalardan foydalanardi. Ota va o'g'il vinoni yaxshi ko'rishar, ammo mastlikda ular o'zlarini har xil tutishardi. Otasi odatda ichkilikbozlikdan to'g'ri dushmanga zarba berish uchun otlansa, Aleksandr o'z amaldorlariga tashlanardi. Filipp do'stlari ichida o'zini podshohlardek tutmas, Aleksandr esa do'stlari ichida ham podsho bo'lib qolishni istardi. Otasi o'zini yaxshi ko'rishlarini xohlasa, o'g'li undan qo'rqishlarini xohlardi. Ana shu xislatlarni mujassam qilgan otasi dunyoga xukmron bo'lishga asos solgan bo'lsa, o'g'li bu shavkatli ishni oxiriga etkazadi.

Aleksandr Tirga kirib borar ekan, u erdagilarning noroziligini eshitib, g'azablanadi, katta qo'shinni orolga tushirib, urush boshlaydi. Tirlıklar qanchalik jasorat ko'rsatishmasin, sotqinlar borligi tufayli g'alabani boy berishadi.

SHundan so'ng Aleksandr jangsiz Rodos, Misr va Kilikiyani egallaydi. Keyin Aleksandr uni kelajakda nima kutayotganligini xudodan iltijo qilish uchun Amon yoniga yo'l oladi. CHunki onasi Olimpiada o'z eri Filippga Aleksandr undan emas, ulkan ilondan bo'lganligini aytgan edi. Filippning o'zi ham Aleksandr uning o'g'li emasligini ochiq tan olgandi. SHuning uchun ham Filipp xotini bilan ajrashgandi. Aleksandr o'zining xudo tarafidan yaratilganligini isbotlash, onasini oqlash niyatida ibodatxonaga boradi. Aleksandr ibodatxonaga kirishi bilanoq, kohinlar uni Amonning o'g'li deb qarshi olishadi. SHu ondan boshlab u Amonni o'z otasi deb tan oladi. Keyin otasining o'limi uchun etarli qasos olganligi yoki olmaganligi haqida so'raydi. Unga otasi xudo bo'lganligi tufayla uni hech kim o'ldirishi yoki uning o'zi o'lishi mumkin emasligini bildirishadi. Podsho Filipp o'limi uchun esa u olgan qasos etarli ekanligini aytishadi. Uning uchinchi savoliga barcha urushlarda g'alaba qozonishini va butun dunyoni bo'ysundirishini ma'lum qilishadi. Amon ibodatxonasidan qaytgach, Aleksandr Aleksandriya shahriga asos soladi va uni Misr poytaxti deb e'lon qilishni buyuradi.

Aleksandrning yoshligidan shon-shuhratga berilganligi, ko'proqjang-jadallar bilan nom chiqarganligi haqida Plutarx qiziqarli misollarni keltirib o'tadi. Adibning ta'kidlashicha, Aleksandr hatto shuhrati ortib, ko'p o'lkalarni bosib olishda katta muvaffaqiyatlarga erishayotgan o'z otasi Filippga ham rashk bilan qaragan. Otam hamma o'lkalarni bosib olaversa, menga nima qoladi, degan ekan u.

Plutarx o'z qahramoni Aleksandrning xarakteri, uning yoshligidan shon-shuhratga berilganligi, jangu jadallarga qiziquvchan, ziyrak va tadbirkor bo'lib o'sganligi haqida ham to'xtaladi.

Filipp safarda ekanligida Makedoniyaga kelgan Eron elchilarini, o'zini yo'qotmay barcha qonun-qoidalarga amal qilgan holda Adek-sandrning o'zi kutib oladi. Aleksandr o'zini tutishi bilan elchilarni hayratda qoldiradi. U elchilarga

bironta ham bolalarga xos savol bermay, balki yo'ldagi qiyinchiliklar, Eronga qanday yo'llar bilan borish mumkinligini, Eron shohi jangda o'zini qanday tutishlari, eronliklar qanday kuchga ega ekanliklari haqida so'rab-surishtiradi. Elchilar, dong'i ketgan Filippning obro'si bu bola oldida bora-bora tushadi degan xulosaga kelishdi.

Aleksandrning tashqi ko'rinishini haykaltarosh Lisipp aniq ko'rsata olgan. Lisipp o'z haykallarida Aleksandr qiyofasining chiziqlarini shunday aniq ko'rsatib berganki, keyingi haykaltaroshlar uning ishlariga asoslanib ijod qilishgan. Bo'ynining sal chapga egilganligi, ko'zlarining ma'nodor boqishi uning asosiy belgilari edi.

Apelles Aleksandrning suratini chizayotganda, terisining rangini to'qroq qilib bo'yaydi. Aytishlariga qaraganda, Aleksandrning terisining rangi, boshqalardan oqdigigi bilan ajralib turgan. Aleksandrning badani yaxshi hid taratgan. Buning sababi, tanasining harorati kuchli bo'lgan. Teofrastning aytishicha, uning badani qamma vaqt qizib turgan, ya'ni harorati baland. Bunday hidlar, asosan quruq va issiq mamlakatlarda yashovchi odamlar badanidan hid taralishi kuzatilgan. Quyoshi ularning badanlaridagi namlikni quritib, hidlanishga yo'l qo'ymagan. Badanning bunday yuqori harorati Aleksandrning tez mast bo'lishiga va jaxlining birdan chiqishiga sabab bo'lgan.

Bundan tashqari, Aleksandr bolaligida o'zini tuta bilishi bilan ajralib turgan. U yoshiga nisbatan o'zini jiddiy va boshqalardan baland tutardi. Otasi Filippga o'xshab, u to'g'ri kelgan joyda shuhrat qozonishga urinmasdi. Filipp hamma vaqt qilgan g'alabalari bilan maqtanar, Olimpiyada esa surati aks etgan tangalar chiqarilishini istardi.

Bir kun saroy ulamolari Aleksandrdan so'rashibdi: «Olimpiya o'yinlarida qatnashishni xoxdaysizmi?» Aleksandr esa: «Ha, agar mening musobaqadoshlarim shohlar bo'lishsa», — deb javob beribdi.

Aleksandr tez yugursa ham, engil atletikani yoqtirmasdi. U ko'pincha ovga taallukli bo'lgan va tayoq bilan jang qilish musobaqalarini o'tkazar edi. G'olib chiqqanga mukofot hech qachon berilmasdi.

Har safar Filipp falonchi shaharni bosib olibdi degan xabar kelganda, Aleksandr buni eshitib juda xafa bo'lar, o'rtoqlariga: «Bolalar, otam bu ahvolda hamma shaxarlarni bosib oladi. Menga esa sizlar bilan hech narsa qolmaydi va shuhrat qozonadigan hech bir ish qila olmaymiz», — derdi. Aleksandr boylik va kayf-safu qilishga intilmay, qaqramonlik ko'rsatishga, doimo shuhrat qozonishga intilardi. SHuning uchun u otamdan qancha ko'p narsa olsam, o'zg'sh mustaqil biron-bir ish qilishga ulgurmayman, deb o'ylardi. Makedoniyaning dong'i ko'tarilgan sari Aleksandr barcha qahramonliklar, ungacha qilib bo'linishidan qo'r qar, hokimiyatni o'z qo'liga olmoqchi bo'lardi. U hokimiyatni boylik, zebziynat bilan boshqarishni emas, balki jangu jadallar, qirg'in urushlar orqali shuhrat qozonishni xohlardi.

ALEKSANDRNING VAFOTI

Antik davrlarda (eramizdan oldingi 329—327 yillar) Aleksandr Makedonskiy O'rta Osiyoga bostirib kelgan. Bizning hozirgi qutlug' zaminimizdan qachonlardir

ot choptirib o'tgan. Bobokalonlarimiz bilan goh to'qnashib, qilich va nayza jangini boshlagan, gohida esa do'stlashib, ishonch nigohi bilan tikilishgan. Qonli janglar tafsilotini ham, do'stlik rishtasini ham tarix sahifasiga ko'chirishni buyurgan. Zamona zayli bilan O'rta Osiyoga kelib qolgan Aleksandr ba'zan qonli va dahshatli urushlarni qo'msab, ba'zan tinchlik va do'stlikni istab, Hindiston tomon ot surib ketgan bo'lsa-da, uning keyingi taqdiri bizning e'tiborimizni o'ziga tortadi. Ayniqsa, Aleksandrning o'limi voqeasi muhimdir. Aleksandrning o'limiga o'sha davrlarda ham hech kim ishonmagan. Hali ham oradan necha asrlar o'tgan bo'lsa-da, uning o'lganiga hech kim ishonmaydi. Bu haqda tarixchilar qiziq-qiziq tafsilotlarni bayon qiladi.

Har bir kitobxon Aleksandrning o'limi sabablarini bilgisi keladi. Bor-yo'g'i o'ttiz uch bahorni ko'rgan, ayni kuchga to'lgan, navqiron yoshiga etgan, baquvvat yigitning o'limiga nima sabab bo'lganligini bilgisi keladi. Aleksandrning o'limi voqeasi hali-hamon jumboqdir. Oradan yigirma uch asr o'tgan bo'lsa ham olimlar bu sirli voqeaning sabablarini surishtirishdan to'xtaganlaricha yo'q.

Bor-yo'g'i o'ttiz uch bahorni ko'rib, ikki qit'a shohi degan ulug' yorliqqa muyassar bo'lgan navqiron yigitning o'limiga, garchi u bosqinchi bo'lsa-da, achinish bilan qaraymiz. Bu yoshda shunday ulug' yorliqqa dunyoda hech kim muyassar bo'lgan emas. Balki shuninguchun ham uni Bukj Aleksandr deb atashardi.

Haqiqatan ham hech kim etolmagan yuksaklikka erishish buyuklik nishonasi edi. Aleksandr mana shunday buyuklikning egasi bo'ldi.

Davr o'tdi, zamonlar o'tdi, asrlar asrlar zanjiriga ulanib, yigirma uch halqa hosil qildi. Oradan ne-ne buyuklar o'tdi.

Qilich tutib buyukman deganlarning so'zi zaif bo'lsa, so'zdan buyuk bo'lganlarning qilich tutmoqqa qurbi etmaydi. Chunki qilich va so'z mutlaqo bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki qutb bo'lib, kamdan-kam insonlarda bu ikki jihat mujassam bo'lgan.

Bu o'rinda biz tilga olgan qilich — jaholat, so'z — aqldir. Aleksandrda bu jihatlarning har ikkisi ham mujassamdir. U qo'lga qilich tutdi (jaholat), so'z (aqs) bilan ish qildi. Shuning uchun ham u buyuk edi.

Insoniyat hamon Aleksandrda buyuklikni qidirmokda. Undagi buyuklikni bilishga intilmoqda. Ikki qit'aning shohi bo'lishniig o'zigina buyuklik belgisi bo'lib qolmaydi.

Zamonlar o'tdi... Aleksandrday bo'lishni orzu qilganlar qanchadan-qancha bo'ldi. Aleksandrday jahongir bo'lishga intilganlar ham bo'ldi. Ammo ularning hech biriga Aleksandrday buyuklik nasib etmadi. Hozir ham Aleksandrday buyuk bo'lishni orzu qilganlar jahonaro yo'q emas. Shuning uchundir Aleksandr nomini eshitgan kishi uning haqida tobora ko'proq narsa bilgisi keladi. O'ttiz uch yoshida o'lganini eshitgan kishi esa, u har qancha bosqinchi bo'lmasin, achinib eslaydi. Oradan yigirma uch asr o'tgan bo'lsa-da, odamlar hamon Aleksandrning qisqa umr ko'rganiga kuyinadilar. Balki shuning uchundir uning barcha gunohlaridan o'tib, yaxshi nom bilan eslashadi.

Odatimizga ko'ra har qanday yomon odam o'lganida ham dafn marosimiga to'planganlarga, bir kishi o'lgan odamning nomini tilga olib, «palonchi qanday

odam edi» deyiladi. SHunda qabristonga yig'ilganlar garchi o'lgan kishi yomon odam bo'lsada, «xudo rahmatiga olgur, yaxshi odam edi», «yaxshi odam edi», «xudo rahmatlik edi» deb eslanadi. Bu yorug' dunyoda har qancha gunoh ishlar qilgan bo'lsa-da, o'lgandan so'ng yomon so'zlar bilan haqorat qilinmaydi. Ayniqsa, o'lgan kishining qabrini kavlab, murdasiga ozor berish eng og'ir gunoh.

«Qur'on»da ulug' bir hikmat bor. YA'ni, odamzod tirikligida neki xatolikka yo'l qo'yar ekan, bu eng avvalo atrofidagi insonlarning xatosi sanalur. Negaki, birovning nojo'ya ishini ko'rib, ko'rmaslikka olgan, unga xatosini tuzatishda yordam bermagani uchun tomoshabin bo'lgan odam ko'proq gunohga botar ekan.

SHuning uchun o'lgan kishilarni yomonotliq qilgan kishi ham gunohga botar ekan. Negaki, biz uni tirikligida xato yo'ldan qaytara olmadik. SHu tufayli bobolarimiz o'lgan kishining tirikligida qilgan ishlari haqida gap ochmoqchi bo'lsa, «rahmatlik» deb eslanadi. Hatto yomon ko'rgan kishisi, dushmanining ham qabrida tinch yotishini so'rab duo qilishadi.

Masalaga shu nuqtai nazardan yondoshganimizda, biz yuqorida Aleksandr Makedonskiy bilan O'rta Osiyo bo'ylab yurganimizda, uning ko'p xatolari, noto'g'ri xarakatlari haqida gapirgan bo'lsak-da, endi ijobiy xislatlari haqida so'z yuritmoqdamiz. Aleksandrday mard o'g'lonning o'limi sabablari hammani o'ylantiradi.

Arrianning ta'kidlashicha, Aleksandrning sanoqli kunlari qolgan edi. Aristobul kelajakni aytib bergan.

Kunlardan bir kun Aleksandr Filoksen va Minandr dengizi bo'ylaridan — Pevkestadan olib kelingan va makedoniyaliklar qo'shinida xizmat qilayotgan fors jangchilarini qismlarga bo'lish bilan band edi. Uning suv ichkisi kelib, taxtini bo'sh qoldirib, tashqariga chiqadi.

Taxtning ikki tarafida Aleksandrning do'stlari o'tiradigan kumush lojalar joylashgandi. Qandaydir bir odam, taxt va lojaning bo'shligini ko'radi. U evnuklardan boshqa hech kim yo'qligiga ishonch qosil qilib, taxtga o'tiradi. Eviuklar uni taxtdan tushirishmaydi, balki forslarning odati bo'yicha, kiyimlarini yirtib, juda katta kulfat bo'lganday, o'zlarining ko'kraklari va yuzlariga ura boshlashadi. Bu narsani Aleksandrga etkazishganda, u o'sha odamni qiynab, kimligini, qaysi bir guruhga mansub ekanligini bilishni buyuradi. SHunda u taxtga shunchaki o'tirganini, hech qanday fitnalarda qatnashmaganini aytadi. Odamlar bu narsa yaxshilikka olib kelmasligini gapirishadi.

Bu voqeadan keyin bir-ikki kun o'tgach, Aleksandr janglarda ko'proq g'alabaga erishish maqsadida xudolarga qurbonliklar keltiradi. Bu ishda xudolar madadkor bo'lishlarini iltijo qiladi. SHundan so'ng, u do'stlari bilan dabdabali bazm boshlaydi. Bazm yarim kechagacha davom etadi. Aytishlaricha, Aleksandr qo'shiniga qurbonlikka keltirgan hayvon go'shtlari va vino tarqatgan. Bazmdan keyin Mediy Aleksandrni o'zining bazmiga taklif qildi. Aleksandr Mediy bilan bazmda allamahalgacha o'tiradi. So'ngra yuvinib, yotib uxlaydi. Ertasi kuni Mediy bilan tushlik qilib, yana yarim kechagacha vino ichib bazmni davom ettiradi. Bazm tugagach, yuvinib, yana yotib uxlaydi. CHunki uni bezgak tuta boshlagandi. Piyoda askarlar 4 kun, dengiz floti esa 5 kundan keyin jo'nashi kerak edi. Aleksandrni to'shagi bilan dengiz bo'yiga olib borishadi. Bu erdan kemaga

chiqadi. Ertasi kuni yuvinib, Altar(maxsus joy)da yana qurbonliklar so'yadi. Keyin xonasida Mediy bilan gaplashib yotadi. Qo'mondonlar tong otishi bilan uning huzuriga kelishlari kerak edi. Aleksandr bir oz tamaddi qilib bo'lgach, uni xonasiga olib borishadi. Uni kechasi bilan bezgak tutib chiqadi. Ertasi kuni yuvinib, qurbonlik keltiradi. Nearx va boshqa qo'mondonlarga 3 kundan keyin suzib ketishga tayyor turish buyurilgandi. Ertasi kuni yana yuvingach, qurbonlik keltiradi. Lekin bezgak to'xtamasdi. SHunga qaramay, qo'mondonlarni chaqirib, ketishga tayyor bo'lib turishlari haqidabuyruqberadi. Kechqurun u yuvingandan so'ng, o'zini yomon seza boshlaydi. Ertasi kuni uni hovuz yonida joylashgan xonaga olib o'tishadi. Bu erda u yana qurbonliklar keltiradi. Ertasi kuni o'zini juda yomon sezsa ham, qurbonliklar keltiradi, so'ngra sarkardalar qo'shni xonada bo'lishlarini, Kilitarx va Pentakosiarxlar eshik oldida turishlarini buyuradi. Aleksandrning ahvoli judayam og'irlashadi. SHuning uchun uni saroyga olib o'tishadi. U oldiga kirgan qo'mondonlarni taniydi. Lekin ovozi chiqmagani sababli ularga hech narsa deya olmaydi. Hikoya qilishlaricha, jangchilar uni ko'rmoqchi bo'lishadi. Ayrimlari uning tirikligini, ayrimlari esa Aleksandr o'lganini, shaxsiy soqchilari jasadni yashirayotganliklarini eshitib, shunga ishonch hosil qilishmoqchi bo'lishadi. Aleksandr o'zini ko'rgani kirgan har bir jangchining qo'lini qisardi. Pifon, Attal, Demofont, Pevkest, Kleomon, Menad, Selevk Serapis ibodatxonasida tunab xudodan Aleksandrni ibodatxonaga olib o'tishsa, unga yaxshi bo'lish-bo'lmasligini bilmoqchi bo'lishadi. Xudodan kelgan ovoz Aleksandr joyida qolsa, unga yaxshi bo'lishini aytadi. Do'stlari Aleksandrga bu gaplarni etkazishadi. Aleksandr, xuddi o'lim unga eng yaxshi narsa bo'lib tuyulayotganday vafot etadi.

O'limi oldidan do'stlari Aleksandrdan «Podsholikni sen kimga qoldirasan» deb so'rashsa, u «Eng yaxshiga» deb javob beribdi. YAna: «Sezayapman, qabrim ustida qattiq tortishuv bo'ladi», — deb qo'shimcha qilibdi.

Aytishlariga qaraganda, Aleksandr Antipatr yuborgan zahardan o'lgan. Antipatrga bu zaharni jiyani Kallisfenning fojiviy qismatini eshitgan Aristotel' tayyorlab bergan.

Aleksandrga zaharni Kasandrning kichik ukasi Iollay bergan. Iollay shohning vino quyuvchi soqchisi bo'lgan. SHohni zaharlashning boisi o'limidan oldin Aleksandr uni xafa qilgan ekan.

Boshqa birovlar bu ishga Iollayning do'sti Mediy ham aralashganini aytishadi. Mediy Aleksandrni shuning uchun bazmga taklif etadi. Apeksandr vinoni ichib, biqinida sanchiq paydo bo'lganini sezadi va bazmdan ketadi. Kimdir Aleksandr o'limini sezib, Evfratga o'zini tashlamoqchi bo'lganini, o'zini xudolar avlodidan chiqib, yana xudolarga qaytib bormoqchi bo'lganini aytadi. Xotini Roksana buni ko'rib, uni to'xtatadi. Aleksandr unga boshqa qaytib kelmaydigan sharaf, xudo bo'lish sharafidan mahrum qilganligini xafa bo'lib aytadi.

SHohning o'limi haqidagi quyidagi fikrlar ham e'tiborlidir.

Hamma vaqt biron-bir tashvishda yurgan Aleksandr xudoga ishonmay qoladi. Saroyda esa qurbonlik qiladigan odamlar ko'payib qolgan edi.

Gefestionga tegishli bo'lgan motamni Aleksandr bekor qiladi. SHundan so'ng u yana diniy marosimlarda qatnasha boshlaydi. Bir kuni Nearxni qabul qilganidan so'ng u yotish oldidan odatdagidek vanna qabul qilib, dam olmoqchi bo'lib

turganda Mediy kelib, bazmga taklif qiladi. Aleksandr u erda kuni bilan, ertasiga ham kechgacha ichimlik ichadi. Kechga borib esa uni bezgak tutadi. Aytishlaricha, Aleksandr bazmda Gerakl qadahidan ichgan. SHundan so'ng orqasida nayza sanchilgandek og'riq sezgan.

Aristobulning aytishiga qaraganda, bezgak payti Aleksandr qattiq chanqab, ko'p vino ichib qo'ygan. SHundan so'ng u alahsiray boshlagan va Desiya oyining o'ttizinchi kuni vafot etgan.

Desiya oyining o'n sakkizinchi kuni hammomda u qattiq charchaganini sezib, uxlab qoladi. Ertasi kuni uyg'onib, yuvinib, yotoqxonasida Mediy bilan suyak o'ynab yutqazadi. Tunda uni bezgak qiynaydi. Yigirmanchi kuni hammomda, vannada yotib, Nearxning Ulug dengizdan suzib o'tganligi haqidagi hikoyasini tinglaydi. Yigirma birinchi kuni ham u shunday o'tkazadi. Isitmasi ko'tariladi, kechasi o'zini yomon sezadi. Ertasi kuni bilan yana bezgak tutadi. Katta cho'milish xonasiga olib o'tishganda, qo'mondonlari bilan suhbat o'tkazadi. Eng yuqori qo'mondonlarga saroyda qolishni buyuradi. Taksiark va Pentakosiarxlarga esa tunni yaqin o'rtada o'tkazishlarini aytadi. Yigirma beshinchi kuni uni saroyning boshqa xonasiga olib o'tishadi. Bezgak bezovta qilishiga qaramay, u bir oz uxlab oladi. Oldiga qo'mondonlar kelishganda Aleksandr ularga bir so'z aytolmaydi. Bu hol yigirma oltinchi kuni ham takrorlanadi. Makedoniyaliklar shohni o'lgan deb, saroyga kiritishlarini so'rashadi. Ularning iltimoslarini bajarishadi. SHunda ular birin-ketin shoh yotgan joydan o'tishadi. SHu kuni Pinton bilan Selevk Serapis ibodatxonasiga yuborilgan edilar. Ular xudodan Aleksandrni ibodatxonaga olib kelish kerak yoki kerak emasligini so'rashadi. Xudo Aleksandrni joyida qoldirishni buyuradi. Yigirma sakkizinchi kuni kechqurun Aleksandr vafot etadi.

Ushanda Aleksandrni zaharlashgani hech kimning xayoliga xam kelmaydi. Aytishlaricha, besh yildan so'ng Olimpiada har xil mish-mish gaplarga ishonib, ko'pgina sarkardalarni o'ldirib yuboradi. Aleksandrga zahar bergan deb, Iolloyning qabrini qazdirib, uning qolgan suyaklarini sohib tashlashni buyuradi. Gagiotemidning aytishicha, zahar Antipatraning buyrug'i bilan berilgan. Antipatrani esa Aristotel' yuborgan.

Zahar rolini Nopakr yaqinida joylashgan bir qoyadan oqib tushadigan muzday suv bajargan. Tomchilab oqqan bu suvni sinash uchun eshakning qulog'iga yig'ishgan. Muzdayligidan idishlarni yorib yuboradigan bu suyuqlikni boshqa idishda saqlab bo'lmagan. Ko'pgina yozuvchilar bu gaplarni uydirma deb aytishgan. Ularning aytishlaricha, Aleksandr zaharlanmagan. CHunki u ko'p kun betob yotib, bu vaqt ichida zaharlanishning belgisi paydo bo'lmagan. Bunga Aleksandrning tanasi isbot bo'lishi mumkin.

Usha vaqtda Roksana homilador bo'lib, makedoniyaliklarning hurmatiga sazovor bo'lgan edi. Judayam rashkchi bo'lgani uchun u Statirni yomon ko'rardi. Roksana Statir va uning singlisini o'ziga jalb qilib, ikkalasini ham o'ldirib, jasadlarini quduqqa tashlaydi. Bu ishda unga Perdikk yordam beradi. Aleksandr o'lgandan so'ng, Perdikk Arrideyni olib yurgani uchun katta mansabga ega bo'ladi. Arridey yoshligidan kalta fahmligi bilan ajralib turardi. U Filippning o'g'li bo'lib, onasi Filinna edi. Aytishlaricha, bolaligida juda aqshga bo'lgan Arrideyni Olimpiada turli xil yo'llar bilan aqldan ozdirib qo'ygan.

Aleksandrning ruhiy dunyosi juda murakkab edi. Dunyo yozuvchilari tomonidan Aleksandr haqida o'nlab romanlar yaratilgan bo'lsada, bu so'z ustalarining hech biri uning xarakterini to'liq yoritib bera olgan emas.

Bu o'rinda Plutarxning Aleksandrga xos bo'lgan ayrim xislatlarini keltirganiga e'tiborni qaratishimiz mumkin. Aleksandr bahonasida o'nlab kundaliklar, memuar va tarixiy asarlar, xat va arxiv saqpan-malaridagi o'chmas va o'lmas sahifalar bilan tanishish sharafiga, xalqimiz tarixini o'rganish baxtiga egamiz.

Fikrimizcha, Aleksandr haqida yozilgan xamma badiiy va ilmiy asarlar shoh arxivi sakdanmasidagi «Kundalik» va tarixiy xatlar mevasidir. Afsuski, «Kundalik»lardan ko'p sahifalar yo'qolib ketgan, xatlarning esa hammasini o'qish bizga nasib etmadi. SHuningdek, bu arxivda Aleksandrning o'z qo'li bilan yozgan maktublari ham saqlanadi. Masalan, bir xatida u Kilikiyaga qochgan Selevka nomli qulni qidirib topishni buyuradi. YAna bir xatida Kraterning quli bo'lgan Nikonni ushlagani uchun Pevkestga minnatdorchilik bildiradi. Aleksandr Megabizga ibodatxonada panoj topgan qul haqida yozadi. U Megabizga qulni ibodatxonadan aldab chiqarib ushlashni, ibodatxonada esa unga tegmaslikni maslahat beradi. Aytishlariga qaraganda, Aleksandr jinoyatchilarni o'lim jazosiga hukm qilib, sud hay'ati qarorni o'qishganda eshitmaslik uchun qo'li bilan qulog'ini bekitgan. Buning sababi, o'zini adolatli, beg'araz qilib ko'rsatishga harakat qilgan. Keyinchalik uning haqida mish-mishlar paydo bo'la boshlaydi. Agar bu gap-so'zlardan birortasi Aleksandrning qulog'iga etib borgudek bo'lsa, shafqatsizlik qilgan. CHunki unga podsholikdan ko'ra shon-shuhrat azizroq edi.

Aleksandrning o'limi sabablari bilan birga, undan so'ng yuz bergan voqealar ham qiziqarlidir.

Tabiiyki, Aleksandrning o'limidan so'ng uning qo'l ostidagi hokimliklarda toj-taxt uchun kurash, jangu jadallar, ichki urushlar kuchayib ketadi. Aleksandrning taxtiga ko'plab shohlar birin-ketin kelib o'tiradi. Lekin ularning birontasi ham Aleksandrning o'rnini bosolmaydi.

Bunday jangu jadallar, ichki nizolarning kuchayib ketganligi, toju taxt uchun talashishlar haqida Diodorning yozganlari haqiqatga yaqindir. Adibning ta'kidlashicha, Aleksandrning o'limidan keyin o'rniga o'g'li bo'lmagani tufayli taxt uchun talashish boshlanadi. Piyoda askarlar Filippning o'g'li Arrideyni shoh qilib tayinlaydi. Perdikka esa uning yordamchisi etib tayinlanadi. CHunki Aleksandr Perdikka o'limi oldidan o'z uzugini bergan edi. SHunday qilib, Perdikk Arrideydan keyingi hukmdor bo'lib olib, hamma sarkardalarni yig'adi va bosib olgan butun erlarni ularga bo'lib beradi: Misrni Ptolemeyga, Siriyani Mitilenskiyga, Kilikiyani Filotaga, Midiyani Pifonga, Paflagoniya va Kappadokiyaning Evmenga, Pamfiliyaning Antigenga, Kariyaning Kasandraga, Lidiyaning Meleonnatga, Frigiyaning Leonnatga beradi. Qora dengiz bo'ylari bilan birga Frakiyaga Lisimaxni, Makedoniya va unga qo'shni hududlarga Antipatrnin xukmdor qilib tayinlaydi. Kavkazdagi Paropamisadning Baqtriya shohi Oksiartga topshiradi. Bir vaqtlari Aleksandr Oksiartning qizi Roksanaga uylangan edi. Soliya, Ariya va Drangianni Stasanorga, Baqtriya va So'g'diyonani Filippga, Parfiya va Girkaniyaning Fratafernga, Midiyaning Atropatga, Vaviloniyaning Arxonta va nihoyat

Mesopotamiyani Arkesilayga topshiradi.

Aleksandr jasadi orilgan aravani bezash Arrideyga topshiriladi. Bir vaqtlari Aleksandr Gefestion xotirasini abadiylashtirish uchun juda katta, mablag' ajratgan edi. Perdikk esa katta yig'ilishda makedoniyaliklar bilan kelishgan holda mana shu mablag'ning bir qismini Aleksandr xotirasini abadiylashtirishga qaror qiladi. Juda ko'p joylarda, jumladan, Afrikadan to Ispaniyagacha va undan Siqiliyagacha bo'lgan masofada Aleksandrga atab juda ko'plab ibodatxonalar qurdiradi. Evropadan Osiyoga odamlarni ko'chirib kelish, Osiyodan Evropaga olib borish uchun daryolarga portlar qurib, daryo va dengiz yo'llarini ishga tushiradi. Evropa va Osiyo xalqlari o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantiradi.

Perdikk Eronga qarshi urushga kirib, uning bir qancha shaharlarini vayron qiladi. Keyin esa isavryanlarga hujum qiladi. Isavryanlar esa Perdikkga gaslim bo'lmasdan o'zlariga va shaharga o't qo'yadilar. Perdikk o'z jangchilariga yonayotgan shaharni o'chirib, undagi bor boylikni talon-taroj qilishni buyuradi.

Perdikkning ikkita xotini bo'lib, ulardan biri Nikeya, ya'ni Antipatrning qizi, ikkinchisi esa Filippning qizi, ya'ni Aleksandrning tug'ishgan opasi Kleopatra edi. U Kleopatrani katta lavozimni egallash uchun olgan edi. Buni Antipatrning do'sti Antigona fosh qilmoqchi bo'ladi. Perdikk esa Antigona ta'qib qila boshlaydi. Tuyadevor deb ataluvchi qal'aga Ptolemey o'z jangchilari bilan joylashib olgan edi. Perdikk bu qal'ani egallash uchun jang boshlaydi. Fillar, otliq askarlar va boshqa kuchlari bilan qal'a tomon yura boshlaydi. Qal'aga chiqish oson emas edi. Ancha odamini yo'qotadi. SHunga qaramay, qal'ani shiddatli hujum bilan egallamoqchi bo'ladi. Ptolemey jangchilari ham bo'sh kelmas edi. Natijada, ikkala tomondan ham juda ko'p jangchi xalok bo'ladi. Perdikk kun bo'yi qal'ani qurshovga olar va kech bo'lganda charchab o'z joyiga qaytar edi. Qal'ani egallash qiyin edi. SHunda Perdikk Nil daryosidan kechib o'tishga qaror qiladi. Italiyaliklar o'z vatanlari xavf ostida qolganini eshitib, Menon boshchiligida qo'shinning bir qismini Fessaliyada qoldirib, Vatanini ozod qilish uchun orqaga qaytadi. SHu paytdan foydalanib Makedoniya qo'mondoni Polisperxant Fessaliyaga kiradi. Dushmani engib, ular boshlig'i Menonni o'ldirib, Fessaliyani yana ilgari holatiga qaytaradi. Arridey va Pifon o'z qo'shinlarining bir qismini Nil daryosida qoldirib, Pgriparadis shaxriga etib keladi. Bu shaharchaga Arrideyning xotini Evridiy hukmronlik qilardi. Lekin makedoniyaliklarga Evridiy yoqmasdi.

SHuning uchun ular Antipatrni o'zlariga boshliq qilib ko'rsatishgandi. Antipatr esa Kilikiyani Filoksinga, Mesopotamiya va Arvelitidani Amfimaxga, Vaviloniyani Selevkaga, Suslanani Antionga qaytadan bo'lib chiqadi.

SHunday qilib, Aleksandrdan bizga antik o'tmishimizni yorituvchi yorqin sahifalar qoldi. Biz bu sahifalarning ayrimlarini varaklab, ularda bobokalonlarimizning qiyofasini ko'rdik, xolos. Hali bunday tirik sahifalarning qanchasi qadim o'tmishimiz haqida so'z ochuvchi xikoyatlarni o'z bag'riga olgan. Ularni yoritish esa yangi avlod ishidir.

XULOSA

Antik davrlarda atoqli sarkardalar, shoh va shahzodalar jangu jadallarni, jahongirlikni buyuklik namunasi deb bilishgan. Qirg'in-barot urushlarda g'oliblik sarkarda va shohlar uchun ulug'lik keltirgan. Bu yo'lda behisob insonlarning

qurbon bo'lishi bilan hech kim qiziqmagan, balki janglarda muzaffar bo'lish shonu shavkat hisoblangan. SHuning uchun ham o'tmishda qabilalar, ellar va elatlar, mamlakatlar o'rtasida juda ko'plab urushlar bo'lib turgan. SHohlar Iskandarday jahongir bo'lish orzusida bo'lishgan.

To'g'ri, Aleksandr Makedonskiy biz uchun bosqinchi. CHunki uning yurtimizga bostirib kelganligi tarixiy asarlarda izohlangan. Biz uchun Aleksandr shaxsi bilan birgalikda o'sha davrlar — O'rta Osiyo tarixini o'rganish muhim ahamiyatga egadir. Bunday tahlil jarayonida bizga grek va Rim tarixiy asarlari yaqindan yordam beradi.

Aleksandr juda chiroyli, jamoatchi, epchil, haqiqatni sevadigan, mard kishi edi. U jangu jadallarni sevar va xudolarga sig'inardi. Jismonan baquvvat, maqtovlarga hech qachon to'ymasdi. Voqealarni oldindan ko'ra bilish qobiliyatiga ega edi. Qanday yo'l tutish kerakligini juda yaxshi bilardi. U jangchilarni qanday qilib safga terish va qurollantirish hamda boshqa harbiy anjomlar bilan ta'minlashni o'rniga qo'yardi. Hech kim unchalik jangchilarning ruhini ko'tara olmasdi, o'zining botirligi bilan har qanday qo'rquvni engardi. U hammaning ko'z o'ngida qat'iyatlik bilan harakat qilardi. Hech kim unchalik dushmani aylanib o'ta olmas va ularning harakatlarini oldindan ko'ra bilmas va unga xavf sola olmasdi. U hech qachon kelishuv va shartnomalarni buzmasdi. U hech kimni aldamasdi va o'zini laqillatishiga yo'l qo'ymasdi. O'zining boyligini hammaga saxiylik bilan in'om etardi.

Aristobulning aytishicha, u bazmlarni vino uchun emas, do'stlari uchun o'tkazardi. Aleksandrning o'zi esa kam ichardi.

Arrianning ushbu so'zlarida Aleksandrni ijobiy baholashga anchagina moyillik bor bo'lsada, o'quvchini chuqur o'ylashga, antik zamonamizga qadam qo'ygan bu ikki qit'a shohi haqida mushohada yuritishga majbur etadi.

Bu o'rinda YUstinning «Pompey Trog epitomi» asarida bayon qilingan Aleksandrning o'limi va undan keyingi kuchayib ketgan ichki ziddiyatlar

haqidagi mulohazalarni keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir. «Pompey Trog epitomi» asarida keltirib o'tilgan ushbu epizod «Aleksandrning yurishi» asarining so'nggi sahifalariga ko'p jihatdan o'xshab ketsa-da, ayrim jihatlari bilan undan tamoman ajralib turadi. Bu o'xshash va farqli tomonlarni o'quvchining o'zi anglab olishi oson bo'lganligi uchun unga ortiqcha izoh berishga hojat yo'q.

O'limidan to'rt kun oldin Aleksandr umrining oxirgi soniyasi yaqinligini anglaydi. Zakidlar avlodining ko'pchiligi o'ttiz yoshgacha vafot etganligini eslaydi. Aleksandrni shahardagi eng baland joyga olib chiqadilar. U hamma jangchilariga o'zini ko'rishga ruxsat berib, o'ng qo'lini o'pishga uzatadi. Atrofdagi hammaning yig'lashiga qaramasdan, u bir tomchi ham ko'z yoshi chiqarmaydi. Aksincha, ularni tinchlantirar, ba'zilariga maslahatlar berardi. Uning irodasi faqat dushmani oldidagina emas, hatto o'lim oldida ham shunchalik qat'iy edi. Jangchilari bilan vidolashib, do'stlaridan o'ziga o'xshash shoh topa olishlarini aytadi. Hamma jim qoladi. U o'z jasadini Amon ibodatxonasiga dafn qilishni buyuradi. Uning olamdan ko'z yumayotganligini sezgan do'stlari, davlat vorisi qilib kimni tayinlash lozimligini so'rashadi. U eng loyiq kishini deb javob qiladi. Oltinchi kuni Aleksandr tildan qoladi va uzugini echib Perdikka beradi. Bu bilan u

avjiga chiqayotgan o'zaro nizoga chek qo'yadi. SHunday qilib taxt vorisi saylanadi.

Aleksandr 33 yoshga to'lmay olamdan ko'z yumdi. Bu o'z ruhining ulkanligi tufayli oda.mzod tabiatidan yuqori turgan bir inson edi. Uning onasi Olimpiada qadimdan dong chiqargan zakidlar avlodidan edi. Aleksandr tug'ilishi arafasida uning buyukligini bildiruvchi belgilar paydo bo'lgan. CHunki u tug'ilganda, kun bo'yi saroy tomida ikki burgut qo'nib turgandi, ular ikki qit'a — Evropa va Osiyo hokimligiga ishora edi. Xuddi shu kuni uning otasi ikki g'alaba — Illiriya urushi va Olimpiada o'yinlari haqida xushxabarlar olgandi. Bu belgilar chaqaloqqa kelajakda butun mamlakatlar ustidan g'alaba qilishini oldindan aytib berardi. Bola fanlarni tirishqoqlik bilan o'rganadi. 5 yil mobaynida yosh Aleksandrga buyuk faylasuf Aristotel' ustozlik qiladi.

Hokimiyatni qo'lga olgach, Aleksandr o'zini butun dunyo podshosi deb e'lon qiladi. O'z qo'shini ichida shunchalik katta ishonch qozongan ediki, u bor joyda qo'shini hatto quolsiz bo'lsa ham dushmandan qo'rqmasdi. SHuning uchun ham jahonda u engmagan na bir dushman, u olmagan na bir shahar, u bo'ysundirmagan na bir xalq yo'q edi. Nihoyat u o'z yaqinlarining sotqinligi tufayli vafot etadi.

Buyuk Aleksandrning bevaqt o'limidan keyin butun Vavilonda qayg'uli sukut hukm sura boshlaydi. CHunki tobe bo'lgan qabilalar uni faqat engilmas, qudratli kuch deb atab qolmasdan, balki o'lmas deb hisoblashar, boqiy umrga da'vogar deb o'ylashar, shuning uchun o'limiga hech ishonmasdi.

Uning haqiqatan ham o'lganligini bilgan xalq uni ota sifatida eslashadi. Lekin eng dahshatlisi, sarkardalar podshohlikka talashib, toj-taxt uchun janglar avj oladi. Piyoda askarlar boylik va oltinga xuruj qilishib, behisob qotilliklar boshlanadi.

Aleksandr vafotidan keyin, uning ayrim safdoshlari qanchalik xursand bo'lsalar ham o'zlarini ilgarigidek to'la xavfsizlikda sezmas edilar, chunki ularning hammasi bir narsaga, taxtga intilardi. Ular jangchilarining qotillik qilib qo'yishidan, sotqinlik va xiyonatga qo'l urishlaridan xavfsiray boshlashadi.

SHarq xalqlarining tili, urf-odati, yashash tarzi, madaniyati bir-biriga juda yaqin va o'xshashdir. Bu yaqinlik va o'xshashlik eng avvalo din va tarixiy o'tmish bilan chambarchas bogliq.

Geografik sharoiti bir-biri bilan bog'lanib ketgan sharq xalk/trining dini ham qadimdan bir bo'lgan. Bu narsa islom dini paydo bo'lgandan keyin vujudga kelgani yo'q. Musulmon dini yoyilmasdan o'n asrdan ko'proq vaqt ilgariyoq zardushtiylik diniga siginib kelgan. Jamshid, Ahuramazda, Ahriman, Goya Moretan, Naxit, Xubbi kabi eng qadimiy ilohiy kuchlarga sig'ingani SHarq xalqlarining o'tmishda ham qismati bir-biri bilan chambarchas bog'lanib ketganligidan dalolat beradi.

SHarq xalqlarining qadimiy o'tmishiga nazar tashlar ekanmiz, bu bepoyon o'lkada asosan ikki tilda, fors va turkiy tillarida so'zlashuvchi qabilalar yashaganiga guvoh bo'lamiz. Uzoq asrlar davomida bu ikki til o'rtasida ham shu darajada yaqinlik vujudga keldiki, bir til ikkinchi tildan kirib kelgan so'zlar hisobiga boyidi.

SHarq xalqlari o'rtasida irqiy yaqinlik ham mavjud. Bu irqiy yaqinlik Axmoniyalar davlati, Aleksandr Makedonskiy yurishi va arab istilochiligi davrida

juda kuchayib ketdi.

Bunday yaqinlik va o'xshashlik adabiyotda ham o'z aksini topganligi shubhasizdir. Jumladan, SHarq xalqlarining eng qadimiy ilohiy kuchlari sanalmish Kayumars, Jamshid obrazlarini yaratish Eron adabiyotidan tortib o'zbek adabiyotigacha, hind adabiyotidan tortib Ozarbayjon adabiyotigacha katta an'anaga aylanib qolgan. Bunday an'anani Xisrav, Iskandar, Layli, Majnun, Farhod, SHirin, Bahrom, Rustom va hokazo yuzlab obrazlar misolida ko'rishimiz mumkin.

SHarq adabiyotida uzoq asrlardan buyon davom etib kelayotgan bunday an'ana mavzu va syujet, tasvir va g'oyaviy yo'nalishlarda ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, Layli va Majnun, Farhod va SHirin, Iskandar, YUsuf, Zulayho, Bahrom obrazlari bilan bog'liq bo'lgan asarlarning mavzui va syujetida, tasvir va g'oyaviy yo'nalishlarida ko'p jihatdan o'xshashlikni ko'ramiz. Bunday an'anaviy yo'nalish faqat klassik adabiyotga tegishli bo'lib qolmay, balki og'zaki adabiyotda ham o'ziga xos ravishda davom etib kelgan. Hatto SHarq og'zaki ijodiyotida shunday asarlar borki, bir xalq yaratgan asar ikkinchi xalq fol'kloridagi asarga ham tematik, ham syujet jihatidan va obrazlariga ko'ra juda bir-biriga o'xshash bo'ladi. Ayni chog'da fol'klordagi bunday an'anaviy yo'nalish klassik adabiyotga va aksincha o'z ta'sirini o'tkazib kelgan.

SHarqxalkutari fol'klori va klassik adabiyotidagi bunday an'anaviy yo'nalishning ahamiyati kattadir. SHarq xalqlari adabiyotiga xos bo'lgan adabiy aloqa va adabiy ta'sir masalalarini o'rganishning ahamiyati xaqida juda ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari yuzaga kelgan. Bu tadqiqot ishlari bilan yaqindan tanishar ekanmiz, SHarq madaniyati, tarixi va adabiyotini o'rganishga katta qiziqish ancha ilgariyoq paydo bo'lganligini ko'ramiz.

Qadimdan Eron, Greçiya, Makedoniya, Misr, Parfiya, Midiya, Girkaniya, So'g'diyona, Baqtriya, hatto hind va rimliklar o'rtasida mustahkam do'stlik aloqalari mavjud bo'lgan.

Uzoq YUnon o'lkasi bilan O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida qadim-qadim zamonlardayoq aloqa bo'lganligini aniq faktlar orqali ham isbot etishimiz mumkin. Jumladan, fessaliyaliklarning qadimiy yodnomasi bo'lgan «Ellada qahramonlari» asarida amazonkalar haqida hikoya qilinadi¹, muarrix adib YUstinning fikricha, amazonkalar skif avlodlaridan bo'lgan ekan².

Ulug' yunon tragediyanavisi Esxilning (eramizdan ilgarigi VI asrda yashab o'tgan) fikricha, inson zotiga olov hadya etmoqchi bo'lgan Prometey xukmdor Zevsning qahriga uchrab, skiflar o'lkasidagi qoyaga zanjirband qilinadi³.

Eramizdan avvalgi VI — V asrdayoq bo'lib o'tgan Eron-YUnon urushi chog'ida uzoq YUnon o'lkasidan baknalik butun bir elat Baqtriyaga, Milet o'lkasidagi branxidlar va everget qabilalari So'g'diyonaga Eron shohi Kir tomonidan badarg'a qilingan edi.

Bu hakda Kurçiy Ruf o'zining «Aleksandr Makedonskiy tarixi» asarida So'g'diyonada yashayotgan greklarning branxid qabilasi haqida shunday bir qiziqarli lavhani berib o'tadi. SHundan so'ng Aleksandr branxidlar yashayotgan shaharga etib boradi. Branxidlar shohni yaxshi kutib olib, darrov unga bo'ysunadi. Miletliklar ilgaridan branxidlarning sotqinligi uchun yomon ko'rishar edi. SHuning

uchun shoh branxidlar takdirini hal qilishni ularga topshirdi.

Miletliklar bu jumboqni hal qila olmasdi, shunda shoh o'zi hal qilish uchun kirishib, shaharni o'rab oladi-da, bitta ham odam qoldirmay

qirib tashlaydi. Hatto shahar devori ham er bilan tep-tekis qilinib, daraxtlar ham qo'porib tashlanadi, toki bu erda biron-bir daraxt ko'karmasligi va hayot bo'lmasligi uchun shunday qiladi.

Ne-ne zamonlar o'tdi. Insoniyatning ruhiy olamida boshqacha bir kayfiyat — urushni qoralash hukmron bo'ldi. Urushning insoniyat boshiga qirg'in keltiruvchi ofat ekanligi, hammaga ayon bo'lib qoldi. Endilikda jahonga hukmron bo'lish uchun urush olovini yoqish orzusining sarob ekanligini tushundik. Qurol bilan jahongir bo'lish siyosati puch bo'lib chikdi. Ammo bugungi zamonamizda insonlar qalam bilan, so'z bilan dunyoga mashhur bo'lish orzusida yashamoqqa. Qo'llariga qilich o'rniga qalam tutdi. Qalam tig'i qilich domidan o'tkirroq bo'lib chiqdi. Hozirgi kunda qalam va so'z jangi shu darajada kuchayib ketdiki, hech shubhasiz bu «jang»da g'olib bo'lish shon-shavkat belgisi sanaladi. SHu tufayli qadimda bo'lib o'tgan urushlar tarixini o'rganishimizda faqat bugungi kunimiz yuksakligidan turib o'rganib qolmasdan, hozirgi zamonning tosh-tarozisiga qo'yib o'lchamasdan, balki o'sha zamonning qonu-niyatlaridan kelib chiqib baholashimiz ham ma'quldir. Biz urushlar tarixini o'rganar ekanmiz, bugungi kunda urushning qanchalik dahshatli ekanligini chuqurroq his qilamiz.

Antik o'tmishimizni Aleksandr bilan o'lkamizga kelgan Diodot, Evmon, Aristobul, Ptolemey, Klitarx kabi o'nlab tarixchilar ijodi orqali bilamiz, Spitamen, Datafern, Katen kabi vatanparvarlarni ham mana shu tarixchi ijodkorlar orqali tanimiz. Go'zal Roksana haqida qimmatli ma'lumotlarni ham mana shu tarixchilar ijodidan o'rganamiz. Oksiart, Sisimifr kabi yurtdoshlarimiz bilan yuz ko'rishamiz. Ehtimol, ularning ismlari sal boshqacharoq turkiy yoki forsiy tillarda bo'lgandir. Grek va makedonlar tilida shunday talaffuz qilingandir. Biz uchun eng muhimi O'rta Osiyoda shunday buyuk xalq, ulug' elatlar yashaganki, Aleksandrday tengsiz shoh ular bilan kelishib, maslahatlashib ish tutgan. Bizga bunday bebaho ma'lumotlarni grek va Rimning haqiqatgo'y va yuksak qalbga ega bo'lgan ijodkorlari berdi. O'rta Osiyoning o'tmishida ham ulug' tarixchilar o'tgan. Lekin ularning hech biri Aleksandr davri va undan ilgarigi zamonlar haqida aniq ma'lumotlar bergan emas. YOki bergan bo'lsa-da, bizga etib kelmagan. Arablar bostirib kelganga bo'lgan davrlar haqida chuqur ma'lumotga ega emasmiz. Qarangki, vatanparvar yurtdoshimiz Hakim ibn Hakim Muqanna haqida anchagina manbalar etib kelgan. Ammo Spitamenning vatanparvarligi bizga qorong'u edi.

YArim afsonaviy va tarixiy haqiqatga ega bo'lgan To'maris va SHiroq haqidagi rivoyatlar ham bizga ma'lum emas edi. SHu jihatdan ham eng qadimgi davrlarimiz haqida chuqur ma'lumotlar beruvchi grek va Rim tarixiy asarlari g'oyat qadrlidir. Ularni o'rganmasdan turib O'rta Osiyoning antik davrlari haqida fikr yuritish bir yoklamalikka olib keladi.

O'rta Osiyoning haqiqiy antik davri eng avvalo grek va Rim tarixiy nasrida yoritib berildi. Buning ikki bosqichi bor. Birinchisi, Aleksandr Makedonskiy davrigacha bo'lgan uzoq tarixiy bosqich bilan xarak-terlanadi. Bu davrda YUnoniston bilan bevosita mustahkam aloqa mavjud edi. Eron-YUnon urushi va

undan ilgarigi davrlardayoq milet, branxid kabi grek elatlari turli xil sabablarga ko'ra O'rta Osiyoda yashay boshlaydi. Bundan tashqari, grek adibi Gerodot bizning qadimgi dunyomiz haqida qiziq hikoyatlar yozib qoldirgan edi.

Ikkinchi bosqich, Aleksandr Makedonskiy davri bilan izohlanadi. Bu davrda ko'plab yunon tarixchi adiblari O'rta Osiyoga kelib, bu o'lkadan olgan taassurotlari asosida «Kundalik»lar, memuar asarlar yoza boshlaydi. O'rta Osiyoning antik davrlarini chuqur va mufassal o'rganishimizda Aleksandr Makedonskiy davri qimmatli ma'lumotlar beradi.

O'rta Osiyo bilan YUnoniston qadim-qadimdan madaniy va iqtisodiy aloqa bog'lab kelgan. Grek tarixchilari Gerodot, Ksenofont va Fukidid zamonlaridan ilgariyoq uzviy bog'lanish mavjud edi. Eron-YUnon urushida ko'pgina turkiy qabilalar farzandlari ham ishtirok etgan edi. Urush tufayli yurtdoshlarimiz uzoq YUnon o'lkasida qolib ketgan. Ularning ko'pchiligi YUnon go'zallariga uylanib, takdir taqozosiga ko'ra o'sha uzoq o'lkalarda umrguzaronlik qilgan.

Aleksandrning ustozlari Aristotel' Arastu nomi bilan o'rta osiyoliklarga yaqindan tanish. Bu allomani — Arastuni xalqimiz o'zining qadimiy faylasufi deb biladi. Bu hakda yozilgan Bertel's E.E.1, Miller G.A.2, Omerovich B.YA.3 ishlari bilan yaqindan tanishsak, sharqning atoqli faylasuf donishmandi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarxrn al-Forobiy (870 yil) yashab o'tgan davrlardayoq (Sirdaryo bo'ylarida) Aristotel' nomi sharkda ma'lum va mashhurligidan xabardor bo'lamiz.

Al-Forobiy Eron, Iroq, Bag'dod, Misr, Damashq kabi YUnonistonga yaqin mamlakatlarda bo'lib, grek donishmandlari Aristotel' va Platon ta'limoti bilan yaqindan tanishadi. Farobiydan ilgariyoq arab donishmandlari ijodi orqali Aristotel' ta'limoti bilan tanishish boshlangan edi. Aleksandr Makedonskiy yurishidan so'ng to arab istilochiligigacha YUnoniston bilan O'rta Osiyo o'rtasida har tomonlama aloqa rivojlangan edi. O'sha vaqtlardayoq Aristotelning nomi o'rta osiyoliklarga ma'lum bo'la boshlagan edi. SHu nuqtai nazardan olib qaraganimizda, Greçiya bilan O'rta Osiyo tarixi o'rtasida ma'lum darajada umumiylik bor. Bu tarixni o'rganish ko'p jihatdan ahamiyatlidir. Alisher Navoiy Iskandarga qarshi kurashgan Eron shohi Doro qo'shinlari orasida yurtdoshlarimiz borligini bejiz tilga olib o'tmagan edi.

Borong'or anga xayli Mashriq zamin, Samarqanddin toki sarhaddi CHin. YAna yuz ming o'zbek mug'ul birla zam, YUz ellik ming ul sori qalmoq ham'.

Axmoniyalar davlatining yirik elatlaridan bo'lgan o'zbeklar, turkmanlar, tojiklar, qirg'izlar, qozoqlar va boshqa ko'plab qo'shni ellarning ajdodlari Aleksandr Makedonskiy qo'shinlariga qarshi shiddat bilan jangga kiradilar.

Xulosani yakunlar ekanmiz, O'rta Osiyo antik tarixini yoritishda grek va Rim tarixiy asarlardan olingan parchalarni aynan keltirishga harakat qilganimizga e'tiboringizni qaratmoqchimiz. Albatta, har bir asar muallifi ayrim voqealarni turlicha talqin etishgan, ba'zi geografik joylar nomlarini, tarixiy shaxslar ismlarini chalkashtirishgan. SHu bois bir oz takrorday tuyulsa ham ayrim voqealarga bag'ishlangan turli asarlardan parchalar keltirdik. Maqsadimiz bundan qariyb yigirma besh asr ilgari bo'lib o'tgan voqealarni o'sha davr kishilari yoki sal keyinroq yashagan ijodkorlarning asarlari orqali ko'z o'ngingizda gavdalantirish

edi. Agar ko'z o'ngingizda yurtimizning antik davriga oid voqealarni gavdalantira olgan bo'lsak, qalbingizda xalqimizning boy o'tmishiga qiziqish uyg'otgan bo'lsak, o'zimizni baxtiyor sezardik.

ANTIK DAVRLARGA OID QISQACHA IZOHLI LUG'AT

ABIYLAR — skiflar avlodidan. Gomer abiyar haqida shunday degan; «Ular adolatparvar edilar. Haqiqatgo'y bo'lgani uchun o'zgalarga qaram emas edilar». Abiyar asosan YAKsart daryosi bo'ylarida yashashgan.

AVETANA — poliperxont qabilasining chavandozi. Attal boshliq qo'shin bilan to'qnashuvda favqulodda asir tushib qolib, Aleksandrning oldiga olib kelinadi. Baqtriyalik.

AVESTO — «Zent-Avesto» deb ham atalib, zardushtiylikning muqaddas kitobi — Balx shahrida yaratilgan. Ba'zi manbalarda miloddan ilgarigi X— IX asrlar deyilsa, boshqa birlarida miloddan ilgarigi VI asr deyiladi. Bu kitobning asoschisi Spitam Zaradushtir, asli Midiyaning Raga shahridan bo'lgan.

AGIS — argiviyalik bo'lib Aleksandrning shoiri. U O'rta Osiyoga kelib, Aleksandrni ko'klarga ko'tarib maqtab, hatto ma'bud Gerkulesdan ham yuqori qo'yib she'rlar o'qiydi.

AKESIY — Panjobdan oqib o'tuvchi daryo.

ALBANLAR — qadimda Kavkazda yashagan elat.

ALEKSANDR BOSIB OLGAN ERLAR — Kariya, Lidiya, Kappadakiya, Fileya, Piflogoniya, Panfiliya, Pisidiya, Kilikiya, Siriya, Eron, Finikiya, Midiya, Parfiya, Girkaniya, So'g'diyona, Baqtriya, Hind va boshqa ko'plab viloyatlar.

ALEKSANDR KOVAZSKIYA — Kobul shahri yaqinida qurilgan shahar.

ALEKSANDR MAKEDONSKIY — milodiydan ilgarigi 356—323 yillarda yashagan. SHoxlikdavri 336—323 yillar. 330—327 yillarda O'rta Osiyoda bo'lgan.

ALEKSANDR ESXATA — olimlarning aytishicha, Bekobod bilan Xo'jand o'rtasida — YAKsart daryosi bo'yida Aleksandr tomonidan qurilgan shahar. Bu shahar o'n eggi kunda — tez fursatda bitkaziladi. Uning devori uzunligi 60 stadiy edi.

AMEDIN — Doroning eng yaqin kishisi. Keyinchalik u Aleksandrga sadoqatini ko'rsatgach, shoh unga ishonib, arimasplar yurtiga hokim qilib tayinlaydi. Amedin o'z davrining savodli kishilaridan bo'lib, Doro Kodomonning qo'lida voqealarni yozib yuruvchi tarixchi xam bo'lgan.

AMINTA — Aleksandrning jangchisi. Filippning qadrtoni, Nikolay o'g'li. SHohga qarshi uyushtirilgan fitna qatnashchisi sifatida ayblanib qamaladi. Biroq sudda o'zini oqlagani uchun shohuni kechiradi.

AMINTA — Aleksandr jangchisi. Aminta ikkita bo'lgan. Keyinchalik uni qarib qolgan Artabaz o'rniga Baqtriyaga hokim qilib tayinlaydi.

AMBIYIQLAR — skif avlodlaridan. So'g'diyonadagi qabila. Kir o'limidan so'ng Axmoniylar davlatiga bo'ysunishdan bosh tortadilar. Ular o'zlarini himoya qila oladigan jangovar xalq edi.

AMAZONKALAR — levkosirlarga va kolxidalarga qo'shni yashashadi.

Kaspiy dengiz tomonga cho'zilgan keng tekisliklarga joylashgan bo'lib, skif erlarining bir qismiga egalik qilishadi. Amazonkalar asosan Girkaniya bilan chegaradosh Fermodonta daryosi bo'ylarida yashaydi. Amazonkalarning kiyimi badanlarini to'liq yopmas edi. Hamma vaqt chap (o'ng) ko'kragi ochiq turadi. Kiyimlari tizzasidan pastga tushmaydi. YOy otishda qulay bo'lishi uchun amazonkalarning chap (o'ng) siynasining bezi kesib tashlangan edi. Amazonkalar skif avlodlaridan. Amazonkalar asosan bir tomonda Fosis, ikkinchi tomonda Fermodonta daryosi bo'ylarida yashashgan. Eramizdan ilgarigi 329 yilda amazonkalar shohi nihoyatda go'zal va jasur ayol Falestris edi. Eramizdan ilgarigi XIII asrda esa ularning shohi Penfesiliya bo'lgan. Undan ham ilgariroq esa amazonkalar shohi Antiopa bo'lgan. Aleksandrning oldiga amazonkalar shohi Falestris kelganmi, yo'qmi, jahn olimlari o'rtasida hamon munozara davom etmokda. Poliklit, Onesikrit, Ankegin, Istr, Kuruiy Ruf, Diodor Siçiliyskiy, Flaviy Arrian amazonkalar shohi Aleksandrning huzuriga haqiqatan ham kelganligini tasdiqlaydi. Xarek, Ptolemey, Antiklid, Filon Fivinskiy, teagellik Filipp, Gekatey Eritriyskiy, Filipp Xolkidskiy, Durid Samosskiylar bu voqeaning uydirma ekanligini qayd qilishadi.

ANAKSARX — Aleksandrning maslahatgo'y donishmandi. U Aleksandrni Gerakl avlodidan deb ulug'laydi, Kallisfenni kamsitadi. Anaksarx saroydagi notikdardan bo'lib, uni makedoniyalik jangchilar yoqtirmaydi. Chunki, u Aleksandrni xudo singari ulug'laydi va unga tiz cho'kishni targ'ib qiladi. So'g'diyonaga kelgan.

ANDROMAXA — Aleksandrning otliq qo'shini sarkardasi. Spitamenga qarshi kurashgan.

ANDROMENA — Aleksandr jangchisi. So'g'diyonada o'lgan.

ANTIGONA — pindalik g'o'zal ayol. Filotaning xushtori. Husni jamoli chiroyli edy. Lekin nixryatda makkor bo'lgan. Filota har safar u bilan uchrashganda, kayfi oshib qolib, Aleksandrni yomonlardi. Keyinchalik bu ayol Kraterning ayg'oqchisiga aylanadi va Filotaning o'limiga sababchi bo'ladi. O'rta Osiyoda sarkardalar bilan xushdorlik qilib yurardi.

ANTIKLEY — Feokrikningo'g'li. Germoliyningdo'sti. Aleksandrga qarshi uyushtirilgan fitna qatnashchisi. O'rta Osiyoda qatl etiladi.

ANTIPATRA — Siriya hokimi Askleppodorning o'g'li. Aleksandrga qarshi uyushtirilgan fitna qatnashchisi. U shohchodiri qo'riqchisi. O'rta Osiyoda qatl etiladi.

AORN — Baqtriyadagi katta shahar.

ARAXOZIYLAR — Pontiy dengizigacha cho'zilgan Midiyaga tutash keng o'lka. Bu erda Permonion boshliq bo'lgan qo'shin turardi. Keyinchalik bu o'lkaga Aleksandrning yaqin qo'riqchilaridan biri Menon hokim qilib tayinlanadi.

ARAXOTLAR — So'g'diyonadagi qabila. Aroxatlarning qabiladoshlari

— So'g'd qal'asining hokimi. U Aleksandrga bo'ysunishdan bosh tortadi. Aleksandr jangchilarining qanoti bo'lsa qal'aga chiqa oladi, bo'lmasa yo'q, deydi. Qal'ani qo'lga olgach, Aleksandr Arimaz va uning yaqinlarini bog'lab, qoyaga osib qo'yadi.

ARIMASPLAR — Ariyaga qo'shni o'lka. Arimasplarni keyinchalik

evergetlar deb ham atashgan. Arimasplar bir vaqtlar Kir qo'shiniga oziq-ovqat va joy berishgan. Bu erda Aleksandr 60 kun bo'ladi. Kirga yordam bergani uchun ularni astoydil hurmat qiladi. SHOq Amedinni hokim qilib tayinlaydi. Kir davrida O'rta Osiyoga kelib qolishg'an deyishadi.

ARISTANDR — munajjim. Aleksandrga voqeani oldindan bashorat qilib beradi. U hayvonlarni so'yib, ichki tanasiga qarab nima bo'lishini oldindan aytib beradi.

ARISTOBUL — Aleksandrning eng yaqin kishisi. U asosan inshoot va ko'prik qurish ishlari bilan shug'ullanadi. O'rta Osiyo taassurotlari haqida kundalik yozgan.

ARIYA — Baqtriyadagi qabila.

ARRIAN — Kvint Enniy Flaviy Arrian eramizning 95—175 yillarida yashab o'tgan grek tarixchisi. Uning «Aleksandrning yurishi» asarida O'rta Osiyo tasviriga keng e'tibor berilgan.

ARSAK — Arrianning ta'kidlashicha, Arsak ariylar hokimi. Aleksandrda shubha tug'ulgach, Arsakni qamoqqa oladi. Kuruiy Rufning fikricha esa u Midiyaga Oksidatning o'rniga hokim qilib tayinlanadi.

ARTABAZ — Aleksandrning ishonchli kishisi. U Maroqandda hokimlik qiladi. U qarib qolganligi tufayli hokimlikni Aleksandrga emakdosh akasi Klitg'a topshiradi. Ayrim manbalarda Artabaz Girkaniya hokimi bo'lgan deyiladi. Kuruiy Rufning fikricha, Artabaz Baqtriya hokimi bo'lgan. U to'qqizta o'g'lini Aleksandr qo'lga xizmatga beradi. Artabaz Eron shohi Ox davrida quvg'in qilinib, Filipp oldiga borganligini eshitgan Aleksandr uni xurmat qiladi.

ARTATAK — Baqtriyadagi shahar. Bu shaharni Aleksandrning sarkardasi Krater bir necha kun qamal qiladi. So'ngra shaharliklar Aleksandrdan kechirim so'ragach, shoh ularni kechirib, hech bir ozor bermaydi. **ARTAKSERKS II** - Eron shohi (404-359 yillar).

ARTAKSERKS III — Eron shohi (358—339 yillar). Bu shohni Ox deb ham atashgan.

ATTAL — Aleksandrning sarkardasi, u Baqtriyada doimiy qoladi. Arrianning ta'kidlashicha, Attal So'g'diyonada bo'lgan jangda o'ladi. Aleksandrdan keyin podshoxlik qiladi.

ATTEMIN — korofonlik bo'lib, Klitning do'sti edi. U O'rta Osiyodan kelgan. Klitning o'limi kuni Maroqandda edi.

ATTIN — Aleksandrning ishonchli kishisi. Baqtriya hokimi qilib tayinlanadi. Massagetlar qo'ygan pistirmaga duch kelib ancha talafot ko'radi.

ARXELAY — Aleksandrning sarkardasi. Arxelay Anroklovni o'g'li. U shoh chodiri qo'riqchisi. Keyinchalik Baqtriyadagi katta shahar Aornda joylashgan qo'shinga qo'mondonlik ham qiladi.

ARXEPOLIS — Aleksandrning xizmatkori. U shohga qarshi uyushtirilgan fitna qatnashchisi sifatida O'rta Osiyoda o'ldiriladi.

AFOBETA — Aleksandrning jangchisi. U shohga qarshi fitnaga qatnashgani uchun o'ldiriladi. Jasadi O'rta Osiyoda qolgan.

AFFARIY — Aleksandrning yaqin kishisi, favqulodda maxfiy ishlar bilan shug'ullangan. Eng muhim topshiriklar uning zimmasiga yuklatiladi. Og'ir

jinoyatchilar uning qo'lida saklanadi. U O'rta Osiyoda bo'lgan.

AXIYLIK — greklar. Osiyoliklar YUnoniston deb atagan Greçiyani evropaliklar Axeyya deb atagan.

AHURAMAZDA — yorug'lik, yaxshilik, ezgulik ma'budasi. U insonlarga Quyosh olib kelgan. Ahuramazda birinchi bo'lib Daint'ya — Amu daryosini bunyod etadi. **BAGOAS** — Girkaniya shahridagi Doro saroyida yashovchi kerboz va husndor o'spirin. Bagoasni Doro juda yaxshi ko'radi. U Aleksandrga ham yoqib qoladi.

BAZOIR — So'g'diyonadagi ov qilish uchun qulay bo'lgan joy. Bu erda qalin o'rmon bo'lib, yirtqich hayvon va parrandalar ko'p edi. Aleksandrga bir yo'lbars tashlanadi. SHo\ bir urishdayoq yo'lbarsni o'ldiradi. Bazoir har holda Maroqand shahrig'a yaqin joyda joylashg'an. CHunki shoh ovdan Maroqandga qaytadi. Ayrimlar Bazoirni Hindistonda joylashgan deydi. Bu noto'g'ri.

BALAKR — Aleksandr sarkardasi. U kamonchilar otryadiga rahbarlik qiladi. YAksart daryosi bo'ylarida skiflarga qarshi bo'lgan shiddatli jangda alohida matonat ko'rsatadi.

BARZAENT — franglar qabilasining hokimi. U Dorog'a uyushtirilgan suiqasdda qatnashgan edi. Keyinchalik Aleksandrdan qo'rqib Hindiston tomonga jo'nab qoladi.

BARSINA — Aleksandrning noqonuniy go'zal xotini bo'lib, pergamlilik edi. Aleksandrning Barsinadan Gerkules ismli o'g'li ham bo'lg'an. Vaqtincha Makedoniyani qo'lga olgan Kassandr Barsinani xoinlarcha o'ldiradi.

BAQTRA — Baqtriyaning poytaxti.

BAQTRIYA — Oks daryosining boshlang'ich qismidagi erlar. Uning poytaxti Baqtr shahri bo'lgan. Bu erda Baqtr daryosi xam oqqan.

BESS — Baqtriya hokimi, Axmoniyar shohi Doroni o'ldirib, uning uzugi va tojini oladi. So'ngra o'zini «Osiyo shohi» — Artakserks deb e'lon qiladi. Uni tutib olib yalang'och holda Aleksandrning oldiga olib borishadi. Bessni Doro o'lgan joyda qatl etishadi.

BORISFEN — Dnepr daryosi.

BOLON — Aleksandrning sarkardasi. U kambag'al oilaning farzandi. Aleksandrning sarkardalari ichida kambag'al oiladan chiqqanlari kam edi. Biroq Bolon nihoyatda dovyurak va mahoratli jangchi bo'lgani uchun ham Aleksandr uni qo'shinga bosh qilib tayinlaydi. Jangchilar uni juda sevadi.

BRANXIDLAR — Egey dengizi bo'yida yashovchi grek qabilasi. Kir davrida So'g'diyonaga ko'chib keladi. Aleksandr bu qabilani qirib tashlaydi. Sababi ular ruhoniylar qabilasi Milet ibodatxonasiningboyligi bo'lgan sof oltindan yasalgan xudolar haykallarini ko'mib qo'yilgan joydan topib Kirga beradilar. SHundan so'ng iog'liyaliklar branxidlarni sotqin deb kun berishmaydi. Ular So'g'diyonag'a ko'chib kelishga majbur bo'lishadi.

BUKEFAL' (Буцефал') — Aleksandrning eng yaxshi oti. U Aleksandrdan boshqa hech kimni mindirmas edi. SHoh minayotganida esa, bu ot cho'kkalab olar edi. Bukefalni Girkaniyada yashovchi mardlar olib ketib qoladi. Mardlar qalin o'rmonga yashirinib oladi. Bu erdan yurish juda qiyin edi. CHunki qalin daraxtlarning shoxi bir-biriga bog'lab qo'yilgandi. SHoho'zining bu vafodor otig'a

Hindistonning Gidaspa daryosi qirg'og'idan Bukefal nomli shahar quradi.

VARVARLAR — bu so'zning lug'aviy ma'nosi rimliklar tili bilan aytganda «ajnabiy» demakdir, grek-makedonlar o'rta osiyoliklarni varvarlar deb atashgan. Greklar ajnabiy tilda so'zlashuvchilarni varvarlar deyishgan.

VIFINI — Kichik Osiyoning shimoli-g'arbidagi o'lka.

VIZANTIYA — Krra dengiz (Bosfor) bo'yi. Hozirgi Konstantinopol' shaxri atrofi.

GABLAR — massagetlar bilan qo'shni erlarda yashovchi qabila. Gablarni skiflar avlodidan deyishadi.

GAVROSLAR — So'g'diyonadagi qabila. Ustrushan tomonda.

GAVGAMEL — Gavgamel jangi. Aleksandr Makedonskiy o'zining oltmish ming armiyasi bilan Doro Kodomonning yarim million armiyasi ustidan g'alaba qozonadi.

GADIRLAR — Meotinskiy dengizi qirg'oqlarida yashovchi qabilalar. **GAZA** (G'azo) — Yaksartga yaqin joydagi, So'g'diyonada joylashgan shahar. G. I. Drayzen G'azo shahrini Jizzax deydi. Falastinda ham G'azo shahri bor. G'azaba (Gazaba) shahri Nautak (Qarshi) shahriga yaqin joyda ham bo'lgan.

GEDELAX — SHoh Filippning qo'lida jang qilgan. Permonionning eng yaqin do'sti. Biroq Aleksandrni «Xudoning o'g'liman» degani uchun yoqtirmaydi. «O'z otasini tan olmagan shoxdan yaxshilik kutib bo'lmaydi», deydi.

GEKATOMPIL — qadimda Parfiyaning markazi bo'lgan. Keyinchalik uni Tus shahri deb ham atashgan. YUz darbozali shahar.

GELLABIKA — Klitning opasi. Aleksandrning tarbiyachisi. Uning ukasi Klit Maroqanda Aleksandr tomonidan o'ldiriladi. Dironidning qizi bo'lgan. Ayrim manbalarda Lanika deb ham ataladi.

GERAKL — argivyanlik bo'lib, makedoniyaliklarning ulug' ma'budi. Aleksandrni ham Gerakl avlodidan deb atashgan. Filipp ham Gerakl va Zak avlodidan bo'lgan, deyishadi. Filipp aslida argoslik bo'lib, keyinchalik Makedoniyaga kelgan deyishadi.

GERKULES — Aleksandrning Barsina degan jazmanidan bo'lgan o'g'li. Noqonuniy bo'lgani uchun uni Aleksandrning o'rniga podshoh qilib saylashmaydi. Gerkules o'n to'rt yoshida Kassandr tomonidan xoinlarcha o'ldiriladi.

GERODOT — milodgacha 484—425 yillarda yashab o'tgan grek tarixchi adibi. Uning dunyoga mashhur «To'qqiz kitob tarixi» kitobi bor. Bu asarida u O'rta Osiyodagi qabilalar haqida keng ma'lumot beradi.

GERMOLAY — YUnonistondagi ilmi kishilardan biri. Sopolodning o'g'li. Aleksandrga qarshi uyushtirilgan fitna qatnashchisi. Falsafani yaxshi ko'radi. SHuning uchun ham Kallisfen bilan yaqin aloqada edi. U So'g'diyonada o'ldiriladi.

GEFESTION — Aleksandrning do'sti. U shohning osiyoliklar urf-odatlarini qabul qilganligini quvvatlaydi. So'g'diyonaga kelgan Filippning yaqin kishisi Amintoraning o'g'li. Mahalliy xalqni hurmat qiladi. O'rta osiyoliklar Gefestion bilan do'stlashadi.

GIPSID — Menedemning do'sti. Aleksandrning jangchisi. Politimet

(Zarafshon) daryosi bo'yida Menedem bilan yonma-yon turib Spitamen bilan bo'lgan shiddatli jangda halok bo'ladi.

GIRKAN DENGIZI — dengizni ba'zi bir tarixiy manbalarda Kaspiy deb ham atashadi. Kaspiy dengizining Girkaniya erlariga tutash tomonini Girkan dengizi deb atashgan.

GOMER — qadimgi yunon shoiri. Gomer she'rlari 34 dostonni o'z ichiga oladi. Bu dostonlar ichida «Iliada» va «Odissey» eng yirigidir. SHoir bu dostonlarida skiflar haqida ma'lumotlar bergan.

GORGIY — Aleksandrning sarkardasi, u Baqtriyada doimiy qoladi.

GRANIK — Aleksandr Eron shohi Doro ustidan birinchi marta mana shu daryo bo'yida g'alaba qozongan.

GURGAN — Girkaniyadagi Jurjon nomli daryo va shahar.

DAYLAR — Kaspiy dengizi bo'ylarida yashovchi skif qabilalaridan.

DAKLAR — skif qabilalaridan.

DATAFERN — Spitamenning yaqin do'sti. Aleksandrga qarshi kurashadi. So'g'diyonalik Spitamen o'lgandan so'ng, daklar uni Aleksandrga ushlab beradi. SHoh Datafern va uning do'stlarini qatl etadi.

DAFNA — lavr daraxti. G'alaba yoki shuhrat degan ramziy ma'noga ega. Dafna yaprog'i va novdalaridan qadimgi yunonlar gulchambarlar yasab, quvonchli kunlarda, g'alabaga erishgan kunlari bo'yinlariga osib yurishgan.

DEMETRIY — Filippning yaqin kishisi. Pifonaktning o'g'li. Aleksandrning do'sti. SHohning xushomadgo'yi vaayg'oqchisi. So'g'diyonaga kelgan.

DEMETRIY — Aleksandrning shaxsiy qo'riqchisi. SHohga qarshi fitnaga qatnashib, o'limga mahkum qilinadi.

DEMETRIY — Pifonantning o'g'li, uning laqabi Fidon bo'lib, Aleksandrning eng yaqin kishisi edi. U kesatib gapirar, hazil-mutoyibani yaxshi ko'rardi. Bir ziyofatda hamma Aleksandr uzatgan qadaxdagi sharobdan ichib, shohning qo'lini o'pishadi. Ammo Kallisfen sharobdan ichadi-yu, shohning qo'lidan o'pmaydi. SHunda Demetriy hazillashib, Kallisfenning shoh qo'lidan o'pmayotganini aytadi. Hazil zilga aylanib, shoh Kallisfenni yomon ko'rib qoladi. Demetriy O'rta Osiyoga kelgan.

DEMOKRAT — asli afinalik bo'lib, Girkaniyada yashagan. Ayrim manbalarda u Baqtriyada yashagan deyiladi. U Filipp bilan uchrashgan, Artabaz bilan Greuiyadan kelgan edi. U makedoniyaliklardan ko'p jabr ko'rgani uchun xam Aleksandrga bo'ysunishdan bosh tortib, o'ziga-o'zi qilich sanchib o'ldiradi.

DIMN — Aleksandrning jangchisi. Aleksandr bilan ovga chiqardi. Ov qilishga juda ishqiboz bo'lgan. Dimn ovda to'ng'izga nayza sanchib, Aleksandrni o'ljasidan mahrum etadi. Jahli chiqqan shoh Dimnning otini tortib olib, kaltaklashni buyuradi. Bunday nohaqjazodan norozi bo'lgan Dimn Aleksandrga qarshi fitna uyushtiradi. Fitna fosh bo'lib, o'zini-o'zi qilich bilan o'ldiradi. Uning jasadi So'g'diyonada qoladi.

DIODOR SIIQILIYSKIY — YUnon tarixchisi, adibi. Mashhur «Tarixiy kutubxona» asarining muallifi. Miloddan ilgarigi 90—21 yillarda yashab o'tgan.

DIOKEN — Aleksandrning jangchisi. SHohga qarshi uyushtirilgan fitna ishtirokchisi sifatida ayblanib, o'ldiriladi.

DIONIS — fivaliklar ma'budi bo'lib, makedoniyaliklarga unchalik aloqasi yo'q emish. Keyinchalik butun Ellin viloyatiga qaram o'lkalar ham Dionis sharafiga nishonlashga odatlanadi.

DORO GUSHTASP - Eron shohi (521-485 miloddan oldin).

DORO KODOMON — miloddan ilgarigi 336—330 yillarda Eron shohi bo'lgan. Doro Kodomon halokatga uchragandan so'ng, 230 kun yashaydi. Keyin Bess boshchiligidagi yaqin kishisi tomonidan o'ldiriladi.

DRANGLAR — Arrianning ta'kidlashicha So'g'diyonadagi qabila. Ustrushanlar tomonida. Kuruiy Ruf dranglarni Baqtriyada yashagan deydi. Boshqa manbalarda dranglar skiflarga yaqin edi, deyiladi. Dranglar yurtida Eron shohining saroyi bo'lgan.

DRAPSAK — Oks daryosiga yaqin joylashgan katta qishloq.

JAMSHID — afsonaviy adolatli podshoh. Yima deb ham ataladi. «Avesto»da yozilishicha, Yima — nur tarqatuvchi siymodir. U chorvani ko'paytiradi.

ZARDUSHTIYLIK — Spitam Zaradusht tomonidan Balxda asos solingan, muqaddas din. U «Avesto»ni ham shu shaharda yozgan edi.

ZARIASPAX — YAksart daryosi bo'yidagi shahar. Boshqa bir manbalarda Balx shahrining qadimiy nomi bo'lgan deyiladi.

ZEVS — yunonlar bosh ma'budi. Ma'budlar sultoni. Olimp tog'ining hukmdori. Zevs sharafiga atab O'rta Osiyoda ko'p qurbonliklar keltirilgan.

ZIOBET — Girkaniyadan oquvchi daryoning nomi. Bu daryo 3000 stadiygacha erning tagidan oqadi. Uning kengligi 13 stadiy.

ILIADA — Gomer dostonining nomi. Skiflar haqida ma'lumotlar bor. Yunonlar qadimgi Troyani Ilion deb ataganlar. «Iliada» — «Ilionnoma». Ilion — Troya shahri, hozirgi Turkiya erlarida joylashgan shahar.

IOLLAY — Aleksandrning jangchisi. U shohga qarshi fitna qatnashchisi sifatida ayblanib o'ldiriladi.

ISTAHR — Erondagi bu shahardan «Avesto»ning o'n ikki ming qoramol terisiga bitilgan o'n ikki million misradan iborat nusxasi topilgan.

ISTR — Dunay daryosi.

KALLISFEN — Aristotelning Gera ismli xolasining o'g'li, Aleksandr bilan bir maktabda ta'lim olgan, dono faylasuf. U O'rta Osiyoga kelgan va shu erda fitna ishtirokchisi sifatida ayblanib, qatl etiladi. Kallisfenni makedoniyaliklar va greklar yaxshi ko'rishgan.

KAMBIZ — Eron shohi (miloddan ilgarigi 530—522 yillar).

KARAN — Aleksandrning sarkardasi. U Spitamenga qarshi kurashgan.

KARTAZIS — skiflar avlodidan. Fikrimizcha, hozirgi Toshkent o'rnidagi viloyat shohining ukasi. U katta qo'shin bilan YAksart daryosi bo'yiga qurilgan Aleksandr Esxata shahrini vayron qilish va Aleksandr qo'shinlariga zarba berish uchun akasi (skiflar shohi) topshirig'iga binoan yuboriladi.

KATAN — poliperxont qabilasining jasur o'g'loni.

KATEN — Spitamenning do'sti, Aleksandrga qarshi kurashadi.

So'g'diyonalik. Keyinchalik u Krater bilan bo'lgan jangda halok bo'ladi.

KAYUMARS — Gaya Maretan (Marton) — Gavomard — buqa sifat erda paydo bo'lgan birinchi odam. Ezgulik — ishshshch, g'alaba ma'budi.

KEBALIN — Nikomaxning akasi. Uyushtirilgan fitna haqida avval Permonionning o'g'li Filotaga, so'ngra Metronga xabar beradi.

KEN — Aleksandrning sarkardasi. U Filotaning singlisi — Permonionning qiziga uylangan.

KIR — Eron shohi (miloddin ilg'arigi 658—530 yillar). Massagetlar eriga 529 yilda bostirib keladi.

KIREN — Kavkaz tog'i etagidagi qishloq. Kirenliklar sil'fiy va terebint o'simligini nihoyatda e'zozlashadi. Chunki bu o'simlik dorivor. Kirenliklar sil'fiy o'simligini alohida to'siqlarda o'stirishadi.

KIROPIL' (Kiropol') — hozirgi O'ratepa yaqinida Eron shohi Kir tomonidan qurilgan (miloddan ilgarigi V asr) shahar.

KLEON — siqiliyalik bo'lib, Aleksandrning eng yaqin kishisi edi. U O'rta Osiyo va Hindiston safarida shoq bilan birga yuradi. O'ta xushomadgo'y, Aleksandrni xudolardan ustun qo'yib, ko'klarga ko'tarib maqtaydi. To'g'ri so'zli odamlarni yoqtirmaydi. Ko'proqig'vo qilib, shohningyomon ko'rgan odamlarini badnom qiladi.

KLIT — Filippning yaqin kishisi. Dironidning o'g'li. Klit Aleksandrning emakdoshi edi. SHohuning opasi Gellanikani emib ulg'aygan edi. Klitga Maroqand hokimligini beradi. Zevs sharafiga uyushtirilgan ziyofatda Klitning so'zlaridan g'azablangan shoh Maroqandda unga nayza sanchib o'ldiradi.

KOBAR — midiyalik sehrgar, ilmi, savodxon kishi. U Bessning maqtanchoqligini yuziga solib, qattiqtanbehberadi. Doroni o'ldirib, o'zini «Osiyo shohi» deb e'lon qilgan Bessning ra'yiga qarshi chiqqanda, Kobarni o'ldirmoqchi bo'ladi. U qochib ketadi. U So'g'diyona, Girkaniya, Baqtriyada ko'p bo'lgan.

KOLXIDALAR — Kavkaz tog'lari etagida, Kaspiy bo'ylarida yashovchi qabilalar, xarosmliklarga tez-tez hujum qilib, xavf tug'dirib turgan.

KOLXOV — xorazmliklar bilan chegaradosh yashovchi qabila. Amazonkalarga ham qo'shni bo'lgan.

KOF — Artabazning o'g'li. U Aleksandrning qo'lida xizmat qiladi. So'g'd qal'asiga Arimazning oldiga Aleksandrning topshirig'i bilan elchi bo'lib boradi.

KRATER — Aleksandrning ishongan sarkardasi. U Kiropil' shahrini istilo qilishda yaralanadi.

KSENIPP — So'g'diyonaning shimol tomonini shunday atashgan.

KSENODOX — kardiylik bo'lib, Klitning do'sti. Klitning o'limi kuni Maroqandda edi. Klit uyushtirgan ziyofatga bosh-qosh bo'ladi.

KSENOFONT — miloddan ilgarigi 400—433 yillarda yashab o'tgan grek tarixchisi, adibi. «Anabasis» asarining muallifi.

KSERKS — Eron shohi (miloddan ilgarigi 486—465 yillar). **KURUYY RUF** — Kvint Kuruyy Ruf Rim tarixchi adibi. Eramizning 6—78 yillarida yashab o'tgan. Uning mashhur «Aleksandr Makedonskiy tarixi» asarida O'rta Osiyo tasviriga keng o'rin berilgan.

LAKONLIKLAR — Girkaniyada yashovchi grek qabilasi. SHoh Filipp

davrida Artabaz bilan birga Girkaniyaga kelib qolgan. Ba'zi bir manbalarda Girkaniyaga emas, Baqtriyaga kelgan deyiladi.

LEVKOSIRLAR — xolivlardan birmuncha uzoqroq, dengizning boshqa sohilida yashovchi qabilalar.

LEONNAT — Aleksandrning shaxsiy qo'riqchisi. So'g'diyonadagi Xorson qabilasini zabt etishda mahorat ko'rsatgan. U shohga osiyoliklar singari tazim qilishni yokdab chiqadi.

LEONNOT — Olimpiadaning qarindoshi, u Filipp saroyidagi maktabga rahbarlik qiladi. Uncha savodli bo'lmasa ham Olimpiadaning qarindoshi bo'lgani uchun uni hamma hurmat qiladi.

LIVIY — Meotinskiy dengizi qirg'oqlarida yashovchi qabilalar.

LINKEST — Filippni o'ldirish uchun fitnada qatnashgan. Fitna fosh bo'lgach, Eronga qarab qochadi. Aleksandr uni tutib olib, uch yil kishanda sakdaydi. So'ngra O'rta Osiyoda qatl etadi.

LISIMAX — akarnanlik bo'lib, o'z davrining donishmandlaridan edi. U Filipp saroyida yosh Aleksandrga ta'lim bergandi. U o'zini — Feniks, Aleksandrni — Axill, Filippni esa Pelem deb ataydi. SHuning uchun ham uning obro'si katta edi.

LISIMAX — mashhur ovchi. U Aleksandr bilan birga O'rta Osiyoda ov qiladi. Siriyada ov qilayotganida, bir yo'lbars uning chap elkasini g'ajib tashlaydi.

LISIPP — Filipp saroyidagi mashhur haykaltarosh. Aleksandrning ustози. Aleksandr undan rasm chizishni va haykal yasashni o'rganadi. O'rta Osiyoga kelgan, shoh uni hurmat qilardi.

MAKEDONIYA — Epir va Frakiya o'rtasida joylashgan o'lka.

MANAP — Aleksandr tomonidan Girkaniyaga hokim qilib tayinlanadi. Manap Eron shohi Ox davrida quvg'in qilinib, shoh Filipp huzuriga kelgan edi.

MAROQAND — So'g'diyonaning poytaxti. Hozirgi Samarqand — Semizkent, Semurg' kent — Semiz qand. Kuruiy Ruf ta'kidlashicha, shaharning aylanasi 70 stadiy bo'lgan ekan. Bu taxminan 12 kilometrga teng.

MARDLAR — Girkaniyada yashovchi qabila. Bu qabila asosan qaroqchilik va talonchilik bilan kun kechiradi. Mardlar Aleksandrga bo'ysunishdan bosh tortadi. Lekin shohularni zo'rlik bilan bo'ysundiradi. Mardlar o'lkasining hokimligini yaqin kishisi Fredotga beradi. Boshqa manbalarda esa mardlar Baqtriyaga chegaradosh edi deyiladi. Umuman, O'rta Osiyoda mardlar degan qabilalarning borligiga ishonamiz. Hatto mardlar qabilasi So'g'diyonada ham bor edi, deyishadi.

MARG'IYONA — hozirgi Mari shahri atrofidagi hokimlik. Murg'am daryosi bo'ylari. Parfiya bilan So'g'diyonao'rtasidajoylashgan.

MELEAGR — Aleksandrning sarkardasi, u Baqtriyada doimiy qoladi.

MENEDEM — Aleksandrning sarkardasi, u Spitamenga qarshi kurashgan. Politimet (Zarafshon) daryosi bo'yidagi jangda Spitamen bilan kurashda halok bo'ladi.

MENID — Aleksandrning ishonchli sarkardasi. U Makedoniyadan 3000 piyoda va 1000 ta otliqjangchini So'g'diyonaga yordamga olib keladi.

MEOTINSKIY (dengiz) — Orol dengizi, Oksiana ko'li deb ham yuritilgan.

Boshqa manbalar eng qadimda Orol dengizi bo'lmaganligini ta'kidlaydi. U Kaspiy bilan qo'shilib ketgan. Ayrim manbalarda Azov dengizi ham deyishadi.

METRON — qurol-aslaha omborining mudiri edi. Aleksandrning yaqin kishisi. U O'rta Osiyoning juda ko'plab qishloq va shaharlarida bo'lgan.

MILETLAR — Egey dengizi bo'yida yashovchi qabilalardan bo'lib, Kir davrida Baqtriyaga kelib qolgandi. Aleksandr ularni yaxshi ko'rmaydi.

MIRRIX — qirg'in urushlar va muzaffarlik ma'budasi (O'rta Osiyo).

MITRA — Quyosh va yorug'lik ma'budasi. Mitra YAksart — Sirdaryo bo'ylarida yashirinib yurgan.

MOMAKENLAR — YAksart bo'ylarida yashovchi qabilalar.

MOSSINLAR — Kaspiy dengizi tomonida yashovchi qabila. Manbalarda skif avlodidan deyiladi.

NABARZON — Doroning yaqin kishisi. Keyinchalik Doro undan shubhalanib, og'ir jazoga tortmoqchi bo'ladi. Doro o'limidan so'ng Aleksandrga xat yozadi. Uning xatida Aleksandr bilan do'stlashish niyati borligi aytiladi. Keyinchalik U Girvaniya shahridagi Doro saroyiga kelgan Aleksandrni izzat-ikrom bilan qarshi oladi. SHunda kerboz bola Bagoas iltimosiga ko'ra, Aleksandr Nabarzonning aybini kechiradi. Boshqa manbalarda esa Nabarzonni Sotibarzon bo'lgan, u Aleksandrga qarshi kurashgan deyiladi. Bu noto'g'ri.

NAUTAK — ba'zi manbalarda Qarshi shahri yaqinida bo'lgan deyilsa, boshqa birida SHahrisabz o'rnidagi qal'a edi, deyiladi.

NIKANOR — Filippning eng' ishonchli va jasur sarkardasi. Permonionning o'g'li. Aleksandrning sarkardasi. Pilotaning ukasi. Uning Baqtriyaga kiraverishda birdaniga o'lib qolishi Aleksandrni ancha qayg'uga soladi. SHoh Nikanorni izzat-ikrom bilan dafn etishni buyuradi.

NIKOMAX — Dimningdo'sti. Aleksandrningjangchisi. U shohga qarshi fitnada qatnashib, So'g'diyonada o'lim jazosiga tortiladi.

NILOKSEN — Satirning o'g'li, Aleksandrning sarkardasi, asosan u Kavkazni qo'riqlaydi.

NIFISHT — Erondagi ulkan tog'. Aleksandr mana shu toqqa olib chiqib «Avesto»ni yoqishni buyuradi.

NOXIT — fayz-baraka, obodonchilik ma'budasi (Eron, O'rta Osiyo).

OAR — Volga daryosi, Itil' (Edil-Idil) deb ham atalgan.

ODISSEYA — Gomer dostonining nomi. Bu dostonda skiflar haqida muhim gaplar aytilgan. «Odisseya» doston qahramoni Odissey nomi bilan ataladi. Odissey hatto skiflar bilan uchrashgan ekan.

OKS — Amudaryo, uning eni 6 stadiy. U Girkan dengiziga quyiladi. Aleksandr qo'shini besh kunda bu daryodan zo'rg'a o'tib oladi. Osiyoliklar bu daryoni Jayxun deyishgan.

OKSARF — Eron shohi Doro Kodomonning o'gay ukasi. Doro halokatga uchragach, Aleksandr qo'l ostida xizmat qiladi. Aleksandr unga alohida hurmat bilan munosabatda bo'ladi. U akasi Doroni o'ldirgan Bessni qatl etadi.

OKSIAN — Orol dengizi deb taxmin qilishadi. Ba'zi bir manbalarda Orolni Girkan dengizi bo'lsa kerak deb ham taxmin qilishadi.

OKSIART — Roksananing otasi. Aleksandr unga So'g'diyona hokimligini

qaytarib beradi. U uchta o'g'lini Aleksandr qo'liga harbiy xizmatga beradi.

OKSIDAT — Aleksandrning yaqin kishisi. U Midiya hokimi edi. Keyinchalik u hokimlikdan bo'shatilib, o'rniga Arsak tayinlanadi.

OX — Marg'iyonadagi daryoning nomi.

PARETAK — qabilaning nomi. Xorien qal'asidagi qabila deyishadi. So'g'diyona bilan Baqtriya chegarasida joylashgan. Bu qabila juda katta bo'lib, qal'a atrofida qishloqlar juda ham zich joylashgan edi.

PARMENION — Filotaning otasi, Filippning atoqli sarkardasi. Aleksandrning keksa maslahatgo'yi. Keyinchalik Aleksandrga qarshi o'g'li Filota boshlagan fitnada qo'li bor deb ayblanib, o'ldiriladi.

PAROPOMISAD — g'arbda Baqtriya, janubda esa Hind o'lkasi bilan chegaradosh. Bu erda uylar g'ishtdan qurilgan edi. Ularda o'rmon bo'lmay, hatto yozda ham tog' cho'qqilaridagi qor erimas, anchagina sovuqo'lka. Aleksandrning jangchilari sovuqqa chiday olmay kasal bo'la boshlaydi. Bu erdagi xalq hech qachon bosqinchilarni ko'rmagan, hatto jang qilishni ham yaxshi bilmasdi. Paropamisadlar hozirgi afg'onlarning o'tmishdoshlari ekanligini dalillar tasdiklaydi. Aleksandr bu erda shahar quradi. (Aleksandr Kavkazskaya) Oks daryosidan o'tgach, Aleksandr birinchi bo'lib shu erga kelgan edi. Bu erdag'i shaharga hokim qilib Gipparxni qoldirgan edi. Hozirgi Qobul shahriga yaqin joy.

PARFIYA — asosan skif qabilalari yashovchi o'lka. Hozirgi Turkmanistonning Eronga chegaradosh erlari. Bu erlarda, tapurlar ham yashagan.

PEV KOLAY — Aleksandrning sarkardasi. U 3000 piyoda jangchi bilan So'g'diyonada qolib ketadi.

PEYFON — otasi Sosik Filippning yaqin kishisi bo'lgan. Aleksandrning sarkardasi. Peyfonni skiflar yaralab, asirga olishadi. Peyfonni YAKsart daryosi yoqasiga dafn qilishadi.

PELLA — Makedoniyaning qadimgi poytaxti. Miloddan ilgarigi 332 yilda poytaxt Aleksandriya shahriga ko'chirilgan.

PENDA — Aleksandrning ishonchli kishisi. U O'rta Osiyoning shimol tomonida yashovchi skiflarga elchi bo'lib boradi.

PERDIKK — Aleksandrning shaxsiy qo'riqchisi. Xorien qal'asini zabt etishda qatnashgan.

PLUTARX — milodning 46—127 yillarida yashab o'tgan grek adibi. U o'zining 50 ta hayotnomasi bilan mashhurdir. «Aleksandr» asarida O'rta Osiyo tasviriga keng o'rin bergan.

POLIDAMENT — juda xushomadgo'y jangchilardan. Uning xushomadgo'yligi, ayniqsa, Permonionga juda yoqqan. Aleksandr bunday odamdan foydalanib, uni Midiyaga yuboradi. U Permonionni o'ldirib, kallasini Aleksandrga olib keladi.

POLIPERXONT — Baqtriyadagi jangovar va jasur qabila. Ular Aleksandrga osonlikcha taslim bo'lishmaydi. YO o'lim yoki g'alaba, degan shiorga amal qilishgan.

POLITIMET — Zarafshon daryosi. Kur'iy Rufning ta'kidlashicha, daryoning bir o'zani erning tagiga kirib ketadi-da, ancha uzokdan chiqadi. Fikrimizcha, bu hozirgi Bulung'ur rayonidagi Rovat xo'jani eslatadi. Politimet —

yunoncha zarli, oltin oqizuvchi degan ma'noda.

POLIEN — «Harbiy hiylalar» asarining muallifi. Bu kitobda O'rta Osiyo tasviriga to'xtaladi. Eramizdan ilgarigi II asrda yashab o'tgan grek yozuvchisi.

POMPEY TROG — eramizdan ilgarigi I asrda yashab o'tgan Rim tarixchi adibi. Uning «Filipp tarixi» asarida O'rta Osiyoga bag'ishlangan ajoyib sahifalar bor.

PONT — Evksinskiy. Hozirgi Qora dengiz.

PROEKS — Aleksandrning ishonchli kishisi, Kavkaz hokimi qilib tayinlanadi. Grek-makedonlar Afg'on tog'larini Kavkaz deb atashadi. Aslida esa Kavkazga borishmagan.

PROMETEY — YUnon ma'budasi. U inson zotiga yaxshilik qilaman deb, Olimp tog'idan olov o'g'irlagani uchun Kavkaz tog'idagi qoyaga zanjirband qilib qo'yiladi. Bu baland tog'ning yon bag'rida skiflar yashardi. Prometeyning qoyadagi jasadini amazonkalar ham ko'rgan, degan hikoyalar bor.

PTOLEMEY — Lagonning o'g'li, Aleksandrning shaxsiy qo'riqchisi, u O'rta Osiyoning qadim davri xaqida «Kundalik» yozgan. Keyinchalik qarigan chog'ida memuar yozishga kirishadi. Ammo tugata olmaydi.

RIDAGN — Girkaniyadan oqib o'tuvchi daryoning nomi. Hatto Ziobat daryosi ham Ridagnga kelib qo'shiladi.

RIM — Italiyaning poytaxti. Eramizdan ilgarigi 31 yilda Akvium yaqinidagi qirg'in jangda Oktavian Antoniy qo'shinlari ustidan g'alaba qozonganidan so'ng, Buyuk Rim imperiyasi barpo etiladi. Rim eramizdan ilgarigi IV—III asrlardayoqo'z mustaqilligini qo'lga kiritgan edi. Oktavian Aleksandrdan qolgan yodgorliklarni va Aleksandriya shahrini vayron qilmaydi.

ROKSANA — Oksiartning qizi. Arrianning ta'kidlashicha, Roksana So'g'd tog'idan topilgan qizlarning eng go'zali edi. Boshqa manbalarda u Kiropil shahridan topiladi deyiladi. Oxirgi umri Aleksandriya shahrida o'tadi. Aytishlaricha, uning o'g'li ham bo'lgan. Vaqtincha Makedoniyani qo'lga olgan Kassandr Roksana va uning 9 yoshli o'g'lini xoinlarcha o'ldiradi. Roksana kabi ko'plab qizlarimizning xoki uzoq Makedoniyada qolib ketgan. Roksana eramizdan ilgarigi 346 yilda Nautak (Qarshi) shahrida tug'ilib, 315 yilda Amfipolda fojiali o'ldirilgan.

RUMIY — osiyoliklar greklarni va grek tilida so'zlashuvchilarni rumiylar — yunonlar deb atashgan.

RUSTAM — qadimgi O'rta Osiyo, Eron xalqlari orzu qilgan pahlavon. U inson zotini devlar hujumidan qutqaradi. Uning Raxsh nomli oti kishnaganida olov purkaydi.

SATIBARZON — Bessning sarkardasi. Ayrimlar So'g'diyonadan, boshqalar Baqtriyadan deydi. Erig'iy bilan bo'lgan yakkama-yakka jangda nayza tegib o'ladi.

SATRAK — Yaksart bo'ylarida yashovchi skiflarning chavandoz jang'chisi. U ot ustida ketayotib yoy otishga usta edi.

SELEVK — Aleksandrning mashhur jangchisi. Aytishlaricha, u Spitamenning qizi Apimaga uylanib, So'g'diyonada qolib ketadi.

SIL'FII — Afg'oniston va So'g'diyona tog'ida o'suvchi xushmanzara za xushbo'y o'simlik.

SIMMIYA — Aleksandr jangchisi, So'g'diyonada o'lgan.

SISIGAMBIR - Doroning onasi.

SISIMIFR — Nautak hokimi. U o'z onasiga uylanib, undan ikki o'g'il ko'radi. U dastlab onasi — xotining gapiga kirib, shaharni Aleksandrga topshirishdan bosh tortadi. Keyin esa Aleksandr bilan sulhtuzib, do'stlashadi. Hatto ikki o'g'lini shohga xizmatga beradi.

SITAMEN — Vaviloniya hokimi. Aleksandrning ishonchli kishisi.

SOSTRAT — Amitning o'g'li, Germolayning do'sti, shohga qarshi uyushtirilgan fitnada qatnashib, qatl etiladi.

SPITAMEN — Aleksandrga qarshi kurashgan so'g'diyonalik vatanparvar. Ayrimlar uni Baqtriyadan bo'lgan deyishadi. Biroquni So'g'diyona voqealarida ko'proq uchratamiz. Maroqand va Politimet bo'ylarida yuradi. Bir manbada xotini kallasini olib Aleksandrga olib borgan deyilsa, ikkinchi manbada massagetlar o'ldirgan deyiladi. Spitamen — spento moyn'yu — harakatchan ruh, muqaddas ruh. Boshqa bir izoh: Spitamen — quyosh demakdir. «Avesto»ni yaratgan Spitam ham Quyosh degan ma'noni anglatgan.

STASANAR — ariylar hokimi. Aleksandrning buyrug'i bilan Nautak shahriga keladi. Dastlab u Arsakning o'rniga Ariyaga hokim qilib tayinlangan edi. Ayrimlar dranglar hokimi edi, deydi.

STRABON — o'n etti kitobdan iborat «Geografiya» asarining muallifi. O'rta Osiyoning qadim davrlari haqida muhim ma'lumotlar beradi. Miloddan ilgarigi 64 yilda tug'ilib, milodning 25 yilida vafot etadi.

SUZ — Eron shohining qishki saroyi joylashgan shahar.

SO'G'DIYONA — Oks bilan YAksart daryolari oralig'iga joylashgan o'lka. Uning poytaxti Maroqand edi.

SO'G'D QAL'ASI — bu qal'aga 30000 so'g'd jangchilari oziq-ovqat to'plab chiqib olgan edi. Aleksandr qal'ani egallashda juda qiynaladi. Bu qal'aga chiqish mushkul — balandligi 30 stadiy, aylanasiga eni 150 stadiy edi.

TAVRIKA — hozirgi Qrim orollari. Tavrid deb ham atashgan.

TAVR TOG'I — Koppadoniyadan boshlanib, Klikiya dengizi sohillari bo'ylab, bir tomoni Armanistongacha cho'zilib ketgan. Bu baland tog'dan turli tomonga oquvchi bir necha daryo irmokdari boshlanib, ular Qizil, Kaspiy, Girkaniya va Pont dengiziga quyiladi. Bu tog'da eni 210 stadiy, balandligi 4 stadiy keladigan bir qoya bo'lib, qadimgi rivoyatlarga ko'ra, Prometey shu qoyaga zanjirband qilingan ekan. Bu tog' Kilikiya bilan Pamfiliya o'lkasini ajratib turadi.

TAKSIL — Kofena daryosi bo'ylaridagi xalkuyurning hokimi. Hindis-tongacha bo'lgan keng o'lkalari T-aksilga qaram edi. Taksil Aleksandrni izzat-hurmat bilan qarshi olib, 25 ta fil sovg'a qiladi.

TANAIS — Don daryosi. Ayrim manbalarda Tanaid ham deyilgan. Tanais - YAksart — Sir bilan chalkashtirilgan hollar ham bo'lgan.

TAPURLAR — Girkaniyadagi katta qabilaning nomi. Ular juda jangovar bo'lishgan. Aleksandr bu erg'a kelib, tapurlar bilan yaqindan ittifoqtuzadi. Tapurlarning bir qismi Parfiyada ham yashagan. Boshqa manbalarda esa tapurlar Kaspiy dengizi bo'yida yashovchi derbinlar bilan girkanlarga qo'shni bo'lib

yashagan deyilgan.

TEREBINT — Kavkaz tog'ida uchrovchi xushbo'y va to'yimli o'simlik. Ayniqsa qo'ylar uchun to'yimli ozuqa. Kirenliklar terebint o'simligini o'stirish bilan shug'ullanganlar.

TIRIESPA — Baqtriyadan Kofen daryosigacha bo'lgan keng o'lkalarga hokim qilib tayinlanadi. Aleksandrning ishonchli do'sti.

TO'MARIS — massagetlar qabilasining malikasi. U Eron shohi Kirga qarshi kurashib, g'alaba qozonadi. Gerodotning «Tarix» asarida To'maris haqida Xikoyat bor.

FAIDA — attikalik ayol. Persepol shahrida Aleksandr uyushtirgan ziyofat chog'ida mast bo'lib qoladi. So'ngra Kserks saroyiga olov qo'yib yuboradi. Chunki Kserks bir vaqtlar attikaliklarga azob bergan edi.

FALESTRIS — amazonkalar shohi. Malika Kavkaz bilan Fozis daryosi oralig'idagi xalqqa hukmronlik qiladi. Falestris Aleksandr huzuriga 300 ayol bilan keladi. Falestris farzand ko'rish istagi borligini, o'g'il bo'lsa qoldirib, qiz bo'lsa o'zi bilan birga olib ketish istagi borligini aytadi. Aleksandr ayol kishining istagini qondirishga rozi bo'ladi va u bu erda 13 kun qolib ketadi.

FARANGI — evropaliklarni shunday atashgan.

FARASMAN — Xorasmp (Xorazm) shohi. Kurujiy Rufningta'kidlashicha, Xorasmp shohi Frotafern bo'lgan. U massaget va dak qabilalarini ham birlashtiradi.

FARNUX — likiylik. Aleksandrning qo'mondoni. U avliyolar nasliga mansub. So'g'd va baqtr tillarini yaxshi bilgan. Spitamenga qarshi kurashadi.

FASIS — Kavkazdagi Rion daryosi. Bu daryo bo'ylarida kolxidalar qabilasi yashagan. Kolxidalar nihoyatda urishqoq va jangovar bo'lgan. Qadim zamonlardayoq afinaliklar Qora dengiz orqali kolxidalar yurtiga tez-tez kelib turishgan. Kolxidalar bilan skiflar o'rtasida yaqin qo'shnichilik aloqalari bo'lg'an. Bir vaqtlar kolxidalariga amazonkalar ham qo'shni bo'lgan.

FESSALIYA — Grejuya shimolidagi viloyat. Fessaliyaliklar Oks daryosi bo'yidagi vatanlariga qaytib kstishni Aleksandrdan talab qiladilar. SHoq jangga yaroqsiz bo'lib qolgan fessaliyaliklarning bir qismini vatanlariga jo'natib yuboradi.

FIVA — Misrdagi qirqdarbozali go'zal shahar. Misrliklar Ape deb ham atashgan.

FILOT — frakiyalik Karsidning o'g'li. Germolayning do'sti, u ham Aleksandrga qarshi fitna qatnashchisi.

FILOTA — Parmenionning o'g'li, Aleksandrning sarkardasi, u ham boshqa bir fitna qatnashchisi sifatida Aleksandr tomonidan eramizdan avvalgi 330 yil kuzida So'g'diyonada o'ldiriladi.

FILIPP — Makedoniya podshohi. Eramizdan ilgarigi 382—336 yillar. Aleksandrning otasi. 359—336 yillar shoxlik qilgan.

FILIPP — Aleksandrning mashhur ovchisi Lisimaxning ukasi. Baqtriya o'rmonida bo'lgan jangda Aleksandrni dushman hujumidan o'z gavdasi bilan himoya qilib qoladi. U darmonsizlanib daraxtga suyanib qoladi. Aleksandr kelib qo'lga olishi bilan jon beradi.

FILIPP — Pangey tog'i etaklariga Filipp tomonidan qurilgan shahar.

Aleksandr ham otasidan o'rganib, O'rta Osiyoda bir qancha shahar quradi.

FRATAFERN — Parfiya hokimi. U ariyaliklarga qarshi kurashadi. Boshqa bir manbalarda esa, Aleksandr Frataferng'a Girkaniya xrkimligi bilan birga Baqtriyadagi mard va tapur hokimliklarini ham beradi, deyiladi.

FREDAT — tapurlar qabilasining boshlig'i. U Aleksandr bilan yaqin munosabatda bo'ladi. SHuning uchun ham shohuni yana o'z qabilasiga bosh qilib qo'yadi.

FRURARX — Aleksandrning Baqtriyadagi sarkardasi. U Spitamen tomonidan asir olinadi.

FURIYA — Greuiyaning Italiyaga chegaradosh bo'lgan joyda joylashgan shahar. Furiyaliklar ham Aleksandr qo'shinlari bilan O'rta Osiyoga kelgan edi.

XARET — Aleksandrning kotibi, tarixiy voqealarni yozib boradi. SHox, farmonlarini asosan Xaret yozardi. O'rta Osiyoga kelgan.

XARIKL — Menandrning o'g'li. U Epimendan shohga qarshi uyushtirilgan fitna tafsilotini eshitadi.

XOLIVLAR — massagetlarga qo'shni, Kaspiy dengizi tomonida yashovchi qabila.

XORIEN — So'g'diyonadagi qal'a. Uning' balandligi 20 stadiy bo'lgan. Aylanasi esa 60 stadiy keladi. Atrofi baland tog'lar bilan o'ralgan bo'lib, faqat bir tomonidan unga chiqish uchun torgina yo'lak bo'lgan.

XORIEN — Qal'a hokimi. Xorien qal'asi ham uning nomiga qo'yilgan. Keyinchalik Aleksandr bilan ittifoq tuzadi. U dastlab Aleksandrga bo'ysunishdan bosh tortadi.

SHIROQ — shak qabilasidan, oddiy cho'pon. Poliennning «Harbiy hiylalar» asarida SHiroqhaqida hikoyat bor. U Eron shohi Doroning qo'shiniga yolkiz o'zi kurashib, engadi.

EVRILOX — Epimenning akasi, Areeyning o'g'li, U Xarikildan fitna tafsilotlarini eshitib, shohga xabar qiladi.

EVKINSKIY — Qrradsngiz. Ilgarilari Qora dengizni Evkinskiy — mehmondo'st dengiz deyishgan. Keyinchalik mehmonni yaxshi ko'rmaydigan dengiz deb ham atasha boshlaydilar.

EKBOTAN — Doro o'ldirilgan joy. Bess ham o'sha erda qatl etiladi. Eron shohining yozgi saroyi joylashgan shahar. Bu shahar Midiyada joylashgan.

EPIKTET — grek olimi. 50—133 yillardayashab o'tgan. 112—116 yillarda O'rta Osiyoning qadim tarixi haqida qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirgan. Flaviy Arrianga ta'lim bergan.

EPIMEN — Arseyning o'g'li, Germolayning do'sti. U shohga uyushtirilgan fitna qatnashchisi.

ERIGIY — Aleksandrning sarkardasi. Yakkama-yakka jangda Satibarzonga nayza sanchib o'ldiradi. Kuruiy Rufning aytishicha, Erigiy Baqtriya o'rmonlarida bo'lgan shiddatli jangda o'ladi. Aleksandr uni izzat-ikrom bilan dafn etadi.

EFEMERIDA — «SHoh jurnali» shunday nomlangan. Aleksandr bo'lgan voqealarni «Efemeriada»ga yozib borishni buyurgan. Bu jurnalda O'rta Osiyoning qadim garixi haqida muhim ma'lumotlar bo'lgan.

YUSTIN — eramizning II — III asrlarida yashab o'tgan Rim tarixchisi. U

Pompey Trogning «Filipp tarixi» asarini qayta ishlagan.

YAKSART — Sirdaryoni yunonlar YAKsart deyishgan. Ayrimlar YAKsart — bir kallador degani deyishadi. Boshqa bировlar faqat sartlar yashaydigan o'lka degan ma'noda, deydilar.

HUMO — baxt, qismat va tinchlik ma'budasi.

Файзулла Бойназаров 1952 йилда Ғаллаорол туманида зиёли оиласида туғилган. Самарқандда олий таълим олгандан сўнг, Москва Давлат университетида икки бор амалий иш тажрибасини ошириб келган. 1979 йилда Тошкентда номзодлик, 1991 йилда докторлик диссертациясини ёқлаган. Филология фанлари доктори. 1992 йилдан Жиззах Давлат педагогика институти профессори, кафедра мудири, Antique world халқаро илмий академиясининг академиги, вице-президенти. Тарихимизга оид юзлаб илмий мақолалари ва «Антик дунё», «Ўрта Осиёнинг антик даври», «Қадимги дунё тарихи», «Қадимги давр тарихи» каби китоблари нашр этилган.

Мазкур «Қадимги дунё тарихи» китоби олимнинг чорак асрлик илмий изланишлари самараси бўлиб, унда юртимиз тарихига оид аниқ манбаларга асосланган қизиқарли маълумотлар баён этилган.

